

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
YAYINLARI : 147

Seri : IX

Sayı : A. 5

**KAŞGARLI MAHMUD'A
GÖRE XI. YÜZYILDA
TÜRK DÜNYASI**

Prof. Dr. Reşat GENÇ

ANKARA / 1997

e-1

TRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŒTIRMA ENSTİTÜSÜ
T.C. İRAN BİYAY

1997

1997

NAZARİ MANTIK
GÖRE XL YÜZYILDA
TRK DÜNYASI

Türk Kültürünü AraŒtırma Enstitüsü, 1997

ISBN 975 - 456 - 032 - 4

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ
Bilgisayar Sisteminde Dizilip, Otset TeŒislerinde BasılmıŒtır
Ankara 1997 - Tel.: 213 66 55

*Bu Mütevazî ÇalıŒmamı
EŒsiz Dahî, Ulu Önder
ATATÜRK'ün
En Büyük eseri Olan
TÜRKİYE CUMHURİYETİ'nin
75. KuruluŒ Yıldönümüne
Armağan Ediyorum.*

SUNUŞ

KÂŞGARLI MAHMUD'A YENİ BİR BAKIŞ

Ahmet B. ERCİLASUN

Bağdat. Binbir Gece Masallarının yaşandığı bu efsanevi şehir halifelüğün merkezi olduğu 750 tarihinden beri Türk atlılarını kendisine çekmektedir. Türkistan'dan kopan on binlerce Türk, belki uçan halılarıyla değil ama uçan atlarıyla Dicle kenarındaki bu kutsal şehre gelmekte, halifenin hizmetine girerek hurma ağaçlarının süslediği çöllerin rüzgârlarıyla yarışmaktadır. Uçan atlarımızza getirmişler, askerî ve siyasî etkilerini halifeleri belirleyecek ölçülere ulaştırmışlardır. 11. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Selçukogullarının önderliğindeki Oğuzlar İran'a hâkim olmuşlar ve Bağdat'ı himayeleri altına almışlardır. Aynı yıllarda Mahmud adlı bir Türk, belki de hanedan kavgalarından yakasını kurtarabilmek için Kâşgar'ı terketmek zorunda kalmış; kimbilir kaç Türk ülkesini, kaç Türk boyunu kaç Türk obasını gezip dolaştıktan sonra Bağdat'a ulaşmıştır. Çigil, Yağma, Tohsi, Oğrak, Çaruk, Uygur, Argu, Kıpçak, oğuz beylerinin çadırlarında ağırlandı binlerce kelimeyi, yüzlerce şiir ve atalar sözünü, onlarca destan ve efsaneyi defterlerine kaydetmiştir. Dicle kenarındaki mütevazî evinde onları tertiplerken Alpaslan'ın zafer haberleri sık sık Bağdat'a ulaşmaktadır. En son 1071 yılının Ağustos sonlarına doğru Konstantiniyye ordusuyla Alpaslan ordusunun Malazgirt ovasında vuruşacağı haberi gelmiştir. 26 Ağustos günü Bağdat'ın Cuma camileri cemaatle dolmuş, Selçuklu ordusunun zaferi için duaya durulmuştur. Camileri dolduranlar arasında Türkler de vardır ve bir kısmı kendi dilleriyle ulu Tanrı'ya yalvarmaktadırlar. Kâşgarlı Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed de ellerini ulu Tanrı'ya kaldıranlar arasındadır. Gözlerini yummuş ve Buharalı İmam'dan duyduğu hadisi hatırlamıştır: "Türk dilini öğreniniz; çünkü onların uzun sürecek hâkimiyetleri

olacaktır". Yüce peygamberin bu sözünü Buharılı İmam, Nişaburlu bir imamdan işitmiştir ve her hâlde hadis gerçek bir hadis olmalıdır. Eğer öyleyse Alpaslan ordusunun zaferi kesindir. Mahmud bin Hüseyin el-Kâşgarî'nin gözleri önünden, gezip dolaştığı yüzlerce oymak bir bir geçer. "Er atın, kuş kanatın" atalar sözünü hatırlar ve Türk küheylanlarını kanatlanmış görür. Bir savaş sahnesi canlanır gözlerinin önünde ve "alplar başın togradım-emi meni kim tutar" diye haykırarak kılıcını havada döndüren bir yiğit belirir. Dutası bu yiğide ve bütün yiğitleredir. Amin diyen dudakları bir gülümseyişle hafifçe yayılır. O mübarek, o kutsî hadisi hatırlamıştır: "Tanrı devlet güneşini Türk burçlarında doğdurmuştur ve gökleri onların ülkeleri etrafından döndürmüştür. Onlara Türk adını vermiş, onları yeryüzüne hâkim kalmıştır..." Büyük bir gönül rahatlığı içinde duasını bitiren Kâşgarî, Dicle kenarında uzunca bir yürüyüş yaparak evine gelmiştir. Desterlerinin bir kısmı rahlelerin üzerindedir; bir kısmı halılara yayılmıştır. Türkçenin dil kurallarını anlatan kitabını birkaç ay önce bitirmiş ve en üst sayfasına güzel bir yazıyla **Nahvü'l-Cevâhir** yazmıştır. Bir süreden beri halifeye ne zaman takdim edeceğini düşündüğü bu eseri bir çekmeceye kilitlemiştir. Alpaslan'ın zaferi belki ona bu fırsatı verecektir. Şimdi rahle üzerinde duran eserine dönmüştür. Türk dilinin bütün sözlerini bu kitapta toplayacaktır; her söze bir şahit getirecektir; ya bir şiir, ya bir atalar sözü. Bunlardan birini bulamazsa basit bir cümle de söze tanık olabilir. Araplara Türk dilinin bütün söz varlığını öğretmelidir. İsimleri, fiilleri, edatları. Sıra geldikçe Türklerin âdetlerini, efsanelerini, obalarını, şehirlerini de onlara anlatmalıdır. 26 Ağustos Cuma günü buna daha da çok inanmaktadır. Büyük bir şevkle rahlenin önünde diz çökmüş ve çalışmaya devam etmiştir.

Kâşgarlı birkaç yıl içinde eserini tamamlamış ve ona **Kitâbu Dîvânü Lügâti't-Türk** adını vermiştir. Türk dilini toplayan kitap. Onun kaleminden çıkan nüsha halifenin oğluna sunulmuştur. Dîvân'ın daha sonra kaç defa istinsah edildiğini bilmeyoruz. Eserin hikâyesi de Kâşgarlı'nın hikâyesi kadar ilgi çekicidir. Onun elinden çıkan nüsha ve diğerleri zamanla kayboldular. Kâşgarlı'dan 200 yıl kadar sonra Şam'da istinsah edilen bir kopya bugüne kadar geldi. 18. yüzyılda Kâtip Çelebi'nin bahsettiği nüsha bugün elimizde bulunan nüsha mıydı bilmeyoruz. Yüzyulumuzun başında güngörmüş bir hanım sıkıntıya düşüp de elindeki kitabı 30 altına sahaflarda satışı çıkarmasaydı ve büyük kitap dostu Ali Emîri Efendi bu kitaba rastlamasaydı Dîvânü Lügâti't-Türk'e şimdi sahip olamayacaktık. Şu anda İstanbul Millet Kütüphanesinde saklanan bu nüshanın bulu-

nuşu, Reşat Genç'in dediği gibi "Türkiyat sahasında, Orhun Yazıtlarından sonra, en büyük keşif"tir.

Kilisli Rifat, Brockelmann, Besim Atalay, Salih Mutallibov, James Kelly ve Robert Dankoff eser üzerinde neşir ve tercüme çalışmaları yaptılar. Eserin içinde geçen şiirler, atasözleri, gramer kuralları, çeşitli inançlar, örfler, âdetler, efsaneler ayrı ayrı pek çok araştırmaya konu oldu. Fakat bugüne kadar hiç kimse Dîvânü Lügâti't-Türk'ü bir tarih ve kültür kaynağı olarak bütün hâlinde ele almadı.

"Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası" adlı çalışma; Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı Reşat Genç'in ilk büyük eseridir. 1974'teki bu çalışmanın bugüne kadar basılmamış olması, kültür tarihi araştırmalarımız açısından ciddi bir kayıptır. Gerçi Reşat Genç'in, Kâşgarlı Mahmud'un Türk kültür tarihi içindeki yerini anlatan çeşitli yazılarını okuduk; çeşitli konferanslarını zaman zaman dinledik. Onun, Kâşgarlı'yı âdeti ezber ettiğini bizler biliyoruz; ancak bu büyük çalışma çoktan su yüzüne çıkmalı, ilim âlemine sunulmalı idi. Geç de olsa Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünün bu eseri basması Türklük araştırmaları için önemli bir kazanç olacaktır. Bu eserde okuyucular, 11. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyinden Moğolistan ve Çin içlerine uzanan Türk dünyasının bir aynasını bulacaklardır. O devirde Türkler ne yer, ne içerlerdi; ne giyer, ne kuşanırlardı?... Hangi oyunları oynarlardı?... Ektikleri, biçtikleri nelerdi; hangi hayvanları tanıyorlardı; ne gibi zanaatlarla uğraşıyorlardı?... Ticaret yapıyorlar mıydı?... Avcılık, savaşçılık vasıtaları, âdetleri nelerdi?... Aile içi münasebetleri, akrabalık ve komşuluk münasebetleri nasıldı?... Reşat Genç'in eserinde bütün bunlar Kâşgarlı Mahmud'un eserine dayanılarak; zaman zaman başka kaynaklarla mukayese edilerek tek tek incelenmiştir. Kâşgarlı Mahmud'la âdeti yeniden Oğuz, Kıpçak, Yağma, Çigil obalarında dolaşıyor; aşık veya ceviz oyunu oynuyor; at yarıştırtıyor; yörgemek yiyoruz. Türk sosyal hayatı ve kültür tarihi üzerinde çalışmak isteyenler elinizdeki bu esere başvurmak zorundadırlar. Anadolu'nun kültür kaynakları üzerinde söz söylemek isteyenler Reşat Genç'in bu eserini okumak zorundadırlar. Ve Kâşgarlı Mahmud'un eserinin sadece basit bir sözlük olmadığını iddia ediyorsak yine Reşat Genç'in bu eserini tanık göstermek zorundayız.

Reşat Genç'in çalışmasıyla Kâşgarlı Mahmud'un eseri yeni bir aydınlığa kavuşmuş ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 30 küsur yıllık hizmetine bu eserle önemli bir katkıda daha bulunmuştur.

ÖNSÖZ

Türkiyat alanında, Orhun Yazıtlarının bulunup okunmasından sonraki en önemli gelişme şüphesiz Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lügâti't-Türk*'ünün bulunmasıdır. *Dîvân*, Türk dilinin, tarihinin, edebiyatının, folklorunun, kısaca Türk kültür ve medeniyetinin en büyük hazinesidir. Bununla beraber eserin bulunuşu, çeşitli neşirleri ve hattâ tercümelere üzerinden yıllar geçtiği halde, maalesef yurt içinde veya yurt dışında, bu eserin ihtiva ettiği Türk kültür varlığı bütün olarak ele alınıp işlenmemiş ve değerlendirilmemiş, gerek eser ve muhtevası gerekse yazarı hakkında yazılan çeşitli eser ve makaleler, mahiyetleri bakımından *Dîvân*'daki Türk kültür varlığını bir bütün olarak aksettirmekten uzak kalmışlardır.

Biz, bu hususu göz önünde bulundurarak, *Dîvânü Lügâti't-Türk*'te, Türk kültürünün bu büyük hazinesinde yer alan Türk kültür varlığını bir bütün olarak ortaya koymak ve bu arada, *Dîvân*'da ifadesini bulmuş olan XI. yüzyıl Türk yaşayışını da günümüze taşımak ve hatta yer yer bazı mukayeseler de yapmak istedik. Bu amaçla, önce merhum hocam Prof. Dr. Akdes Nimet KURAT'ın, onun ebediyete intikalinden sonra da, rahmetli hocam, Prof. Dr. Faruk SÜMER'in denetiminde, "*Dîvânü Lügâti't-Türk* Müellifi Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyılda Türk İllerinin Siyasî, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu" adlı bir doktora tezi aldık.

Bu amaçla Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgileri değerlendirirken onun kayıtlarını kelime kelime, cümle cümle konularına göre tasnif ederek bir metin oluşturmaya çalıştık. Böylece, herhangi bir konu ile ilgili olarak *Dîvân*'ın çeşitli ciltlerinde dağınık bir şekilde yer almış olan bilgileri bir araya getirmiş olduk.

Yine, konuları işlerken ana kaynak *Dîvân* olmak üzere diğer kaynaklardan ve inceleme eserlerinden de faydalandık. Ancak, şunu da belirtelim ki, bütün inceleme eserlerini (çoğu yurt dışında ve çeşitli dillerde yayınlandığından) temin etmek ve değerlendirmek

çok uzun bir iş olurdu ve o takdirde bu çalışmanın üç bölümü içerisinde yer verdiğimiz her kısım ayrı bir inceleme konusu olabilirdi. Bu yüzden, mutlaka açıklanması gereken konularda, ulaşılabilen eserlere baş vurulmuş, bunun dışında Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerle yetinilmiştir. Zaten ele alınan konuların çok büyük bir kısmı için Kaşgarlı'dan başka yerde bilgi bulmak da mümkün olmamıştır.

1969 yılında başlayan çalışmalarımız, araya askerlik görevimizin de girmesi sebebiyle 1974 yılında tamamlanabildi. Ancak, aradan geçen uzun zamana rağmen, bazı sebeplerle bu çalışmayı bu güne kadar yayınlamak mümkün olmadı.

Şimdi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün himmetleri ile, 1974'te hazırlanmış ve bize "Edebiyat Doktoru" unvan ve payesini kazandırmış olan bu çalışmayı yayınlama imkânı bulabildik. Eser yayına hazırlanırken mümkün merteye gözden geçirilmekle birlikte, orijinal hali korunmuş, ancak sonuna Divân ile ilgili oldukça zengin bir bibliyografya eklenmiştir.

Diğer taraftan, "Divânü Lügâti't-Türk Müellifi Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasi, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu" adı çok uzun olduğu için pratik bakımdan literatürde zorluklar meydana getireceğinden, eser yayınlanırken "Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası" adı tercih edilmiştir.

Üç bölüm halinde hazırlanmış olun bu çalışmanın:

1. Bölümünde XI. yüzyıl Türk dünyasının siyasi ve etnik durumu ile, çeşitli Türk illerinin birbirleri ile ilişkileri ve yaşama biçimleri;

2. Bölümde XI. yüzyılda Türk aile yapısı, akrabalık münasebetleri, oba, boy, kavim, sosyal tabakalar, günlük hayat ve münasebetler, dinî inanış ve âdetler, eğitim hayatı, tababet, oyunlar ve eğlenceler, müzik ve çalgılar, giyim-kuşam, Türk evi, Türk mutfağı ve yemekleri, takvim, haberleşme ve ulaşım, at takımları ve silâhlar gibi konular;

3. Bölümde ise XI. yüzyılda Türklerin İktisadî hayatı ile ilgili olarak para, kıymetli maddeler ve ticaret, ziraat, hayvancılık, avcılık ve balıkçılık ile el işleri, zanaatlar ve diğer meslek dalları ele alınmış ve ayrı ayrı değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu incelemeyi hazırlarken, Divân'ın hem Kilisli neşrine hem de Atalay tercümesine müracaat edilmiş, yer yer tercüme hataları da gösterilmiş ve dipnotlarda her iki yayının cilt ve sayfa numaraları birlikte gösterilmiştir. Ancak, incelemenin ana kaynağı olan Divân'ın adını dipnotlarda sık sık tekrarlamamak için sadece eseri yayınlayan ile Türkiye Türkçesine tercüme eden iki değerli âlimin, yani Kilisli Muallim Rifat ile Besim Atalay'ın adlarını (Kilisli-Atalay) olarak kaydedip, cilt ve sayfa numaralarını verdik.

Transkripsiyonda ise, (Ğ) harfi için (ħ) ve (ı) harfi için de (z) kullanılmış ve diğer harflerin karşılıkları aynen Atalay tercümesinde olduğu gibi bırakılmıştır.

Bu eser, Karahanlılar dönemi Türk Tarihi konusunda hazırladığımız üç ciltlik bir serinin üçüncü cildini oluşturmaktadır. Serinin ikinci cildi "Karahanlı Devlet Teşkilatı" adı ile 1981 tarihinde Kültür Bakanlığı yayınları arasında basılmıştı. Karahanlılar döneminin Siyasî Tarihi'ni konu alan birinci cildi ise, uzun idarî görevlerle meşguliyetimiz sebebiyle maalesef bir türlü tamamlanamamıştır.

Bu eserin, Cumhuriyetimizin kurucusu ve milletimizin büyük evladı, mümtaz şahsiyeti Mustafa Kemal ATATÜRK'ün Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerine bir millî harç olarak koyduğu "Yüksek Türk Kültürü"nü yakından tanımmasına katkılar sağlayacağı kanaatindeyim. Bu itibarla, her kelimesi üzerinde eserler veya makaleler yazılmaya değer olan Divânü Lügâti't-Türk hakkındaki bu çalışmamızla engin kültürümüzün tanınması konusunda küçük bir hizmet yapabildikse ne mutlu.

Eserin, sadece ülkemizde değil, bütün Türk dünyasında da Yüksek Türk Kültürü'nün, yani Türklüğün ortak değerlerinin tanınmasına hizmet etmesini gönülden dilerim.

Bu duygularla eserimi hem bütün Türklüğün, hem de meslektaşlarımdan tedkik, tenkid ve istifadesine sunarken, bazı teşekkür borçlarını da zevkle yerine getirmeliyim.

Öncelikle bu konuyu bana doktora tezi olarak veren hocam Prof. Dr. Akdes Nimet KURAT ile, eserimi danışmanlığında hazırladığım hocam Prof. Dr. Faruk SÜMER'i minnet ve rahmetle anıyorum.

Eserin "doktora tezi" olarak çoğaltılmasında değerli yardımlarını gördüğüm kardeşlerim Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN ve Prof. Dr. İsmail AKA'ya şükranlarımı ifade ediyorum.

Eserin basılmasına karar veren Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün değerli yöneticilerine, özellikle Hocam Prof. Dr. Şükür ELÇİN'e, esere bir sunuş yazısı hazırlayan değerli mesai arkadaşım, Türk Dil Kurumu Başkanı ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Genel Sekreteri Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN'a, eseri inceleyerek basılması için rapor hazırlayan Hocam Prof. Dr. Şerif BAŞTAV'a, tashihlerde bana çok yardım eden kardeşim Yrd. Doç. Dr. Ayhan PALA'ya, Bibliyografyanın genişletilmesinde yardımcı olan kardeşim Tufan GÜNDÜZ'e Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nden Sayın Halis SÖZERİ'ye ve değerli elemanlarına; Ankara Üniversitesi Basımevi yönetiminden Sayın İlhami ÖZDEMİR'e, Sayın Gürsel ÖZDEMİR'e ve basımevinin değerli elemanlarına ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Ayrıca "Karahanlı Devlet Teşkilâtı" adlı eserimi "Karahanelerin Devlet Teşkilâtı" adı ile Uygur lehçesine tercüme eden, sonra da bu son eserimi "XI. Asırda Uygurların Etno-Kültürası" adı ile Uygur lehçesine çeviren değerli Tursunay Sakım Hanım'a, Karahanelerin Devlet Teşkilâtını yayımlayan (Urumçi 1990) ve "XI. Asırda Uygurların Etno-Kültürası"nı da yayımlamak üzere bulunan Çin Halk Cumhuriyeti Uygur OTONOM Bölgesi'nin "Sincan Halk Neşriyatı" idaresine de teşekkür etmeyi, zevkle yerine getirilmesi gereken bir borç biliyorum.

Prof. Dr. Reşat GENÇ

Keçikıran-ANKARA 1997

İçindekiler

	Sahife
SUNUŞ	V
ÖNSÖZIX
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: XI. YÜZYILDA TÜRK İL(EL)LERİNİN SİYASİ VE ETNİK DURUMU İLE HAYAT TARZLARI	19
1- SİYASİ DURUM	19
2- ETNİK DURUM	29
3- HAYAT TARZLARI	51
II. BÖLÜM: XI. YÜZYILDA TÜRK İL(EL)LERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUMU	55
1- AİLE	55
A- Evlenme	56
B- Boşanma	66
C- Aile Yapısı	68
2- AKRABALIK	80
3- OBA	83
4- BOY	84
5- KAVİM (EL, İL, BUDUN)	86
6- SOSYAL TABAKALAR	88
A- Beyler	88
B- Halk	112
C- Köleler	116
7- TOPLUMDA GÜNLÜK HAYAT VE MÜNASEBETLER	116
8- DİNİ İNANİŞ VE ÂDETLER	125
9- ÖĞRENİM HAYATI	138
10- TIP	146
11- OYUNLAR VE EĞLENCELER	153
A- Çocuk Oyunları	154
B- Yarışlar ve Sportif Oyunlar	158

12- MÜZİK VE ÇALGILAR	172
13- GİYİM-KUŞAM	174
A- Elbise Malzemeleri	175
B- Giyim Eşyası	180
C- Kuşam Malzemesi	192
Ç- Süs Eşyaları ve Süslenme	194
14- EV	203
15- MUTFAK VE YEMEKLER	229
A- Mutfak	229
B- Başlıca Besin Maddeleri ve Yemekler	236
I. Hayvanlardan Elde Edilen Besin Maddeleri	237
II. Tarımsal Besin Maddeleri	250
16- TAKVİM VE DİĞER ZAMAN BİRİMLERİ	271
17- POSTA VE ULAŞIM İŞLERİ	277
18- AT TAKIMLARI VE SİLÂHLAR	281
A- At Takımları	281
B- Silâhlar	285
III. BÖLÜM: EKONOMİK DURUM	295
1- PARA VE KIYMETLİ MADDELER-TİCARET	295
A- Para ve Kıymetli Maddeler	295
B- Ticaret	299
2- TARIM	311
3- HAYVANCILIK	330
4- AVCILIK VE BALIKÇILIK	359
5- EL İŞLERİ-ZANAATLAR VE DİĞER MESLEKLER	371
SONUÇ	389
BİBLİYOGRAFYA	397

KAŞGARLI MAHMUD VE ESERLERİ

A- Hayatı ve Şahsiyeti

Bilindiği gibi Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyılın ikinci yarısında "Dîvânü Lügâti't-Türk" adlı meşhur eseri yazmış olan büyük Türk bilginidir. Kaşgarlı'nın menşei ve hayatı hakkında, eserinin çeşitli yerlerinde kendisi tarafından verilen çok az bilgi dışında elimizde bir şey yoktur¹.

Tarihî Türk büyükleri hakkında Türkçe eserlerin bulunmayışı, yıllardan beri üzerinde önemli durulan Kaşgarlı'nın hayatını aydınlatmaya imkân vermemiştir. Vaktiyle bu konu üzerinde durmuş olan Martin Hartmann, o sıralarda İslâmlar arasında yalnız dinî ilimlere kıymet verildiğini, onun dışında (lügat, tarih, ensab, coğrafya v.b.) bilgilerle uğraşanlara önem verilmediğini ve bunun her halde bir çöküş âlâmeti olduğunu söylüyor. Ona göre yalan yanlış hadis rivayet edenlerin adlarının bibliyografik eserlerde tespit edilmesine karşılık, Kaşgarlı Mahmud gibi bir şahsiyetten bahsedilmesi bu çöküşten ileri gelmektedir².

Şu halde Kaşgarlı Mahmud'un hayatı hakkında şimdilik sadece Dîvânü Lügâti't-Türk'ten elde edilebilen bilgilerle yetinmek mecburiyetindeyiz.

- (1) Kaşgarlı Mahmud'un hayatı hakkında bk. F. Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İst. 1926, s. 223-224; Martin Hartmann, Dîvânü Lügâti't-Türk'e Ait Birkaç Mülâhaza, Millî Tettebbular Mecmuası, sayı 4, Eylül-Ekim 1331, s. 167-170; Z.V. Togan, Mahmud Kaşgarîye Ait Notlar, Atsız Mecmua, sayı 17, 25 Eylül 1932, s. 133-134; A. Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, C. II, İst. 964, s. 19; Aynı yazar, Kaşgarlı Mahmud, M.E.B. 1000 Temel Eser serisi, İst. 1970; B. Atalay, Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I. Ank. 1939, s. XI; O. Pritsak, Mahmud al-Kaşgarî Kimdir? Türkiye Mecmuası, C. 10, İst. 1953, s. 243; M. Şakir Ülkütaşır, Büyük Türk Dücisi Kaşgarlı Mahmud, İst. 1946.
- (2) A.g.m., s. 167.

Kaşgarlı'nın babası, kendi bildirdiğine göre Isıg Göl sahilinde bulunan Barsgan (Barshan) şehriden neş'et etmiştir. O'nun Barsgan'dan bahsederken "Mahmud'un babası oradandır"³ demesi bu hususu açıkça göstermektedir. Babasının adı Hüseyin, dedesininki ise Muhammed'dir. Kendisinin Kaşgarî (Kaşgarlı) nisbesini taşıdığına bakarak denilebilir ki, babası sonradan Kaşgar'a göçmüş, Mahmud da bu şehirde doğup büyümüştür.

Yazarımızın doğum ve ölüm tarihleri hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Ancak Dîvân'ı 1074 tarihinde yazdığı göz önünde bulundurulacak olursa, O'nun XI. yüzyılın son çeyreğinde ölmüş olduğu tahmin edilebilir.

Kaşgarlı'nın kendisi hakkında vermiş olduğu diğer bazı kayıtlar O'nun soylu bir aileden geldiğini gösterir mahiyettedir. O daha kitabın başında, Türk illerini ve onların dillerini nasıl dikkatle öğrendiğini anlatırken, kendisinin nesebce Türklerin en ileri gelenlerinden olduğunu söylemektedir⁴. Öte yandan o, Türk lehçelerindeki bazı telâffuz değişikliklerinden bahsederken şöyle demektedir: "Kitabın (Dîvânü Lügâti't-Türk'ün) sahibi Mahmud der ki, bunun için bizim babalarımız olan emîrler "hamîr" olarak adlandırılmışlardır". Çünkü Oğuzlar emîr diyemezler. Elif harfini (h) harfine çevirerek hamîr demişlerdir. Bizim babamız Türk ülkelerini Sâmân-Oğullarından fethetmiş olan kimsedir. Bu zât Emîr Beherkin (Hamîr Tekin?) olarak adlandırılıyordu⁵.

Kaşgarlı'nın bu ifadesinden Türk ülkelerini (Mâverâü'n-Nehr'i) zapteden Karahanlı beylerinin Oğuzlarla temasları olduğu da anlaşılmaktadır. Z.V. Togan bu husus ile ilgili olarak "acaba bu beyler Oğuzlar ile meskûn olan vilâyetleri mi idare ediyorlardı?" diye bir şüphesini de belirtmektedir⁶.

- (3) Kılıslı III, 308-Atalay III 417, 18 . وهي مدينة منها ابو محمود . Kaşgarlı Mahmud, eserinde umumiyetle kendisinden "Mahmud" olarak bahsettiğinden, bu ifade ile de onun kendi babasını kastettiği kanaatindeyiz. Z.V. Togan, Gazneli Sultan Mahmud'un babası Sebüktekin'in de Barsganlı olduğunu beyanla bu kayıtları Mahmud ile ilgili olabileceğine işaret etmiştir. Bununla birlikte O, Dîvân'da Gazneli Mes'ud için "Sultan Mes'ud ifadesinin kullanılmasını örnek göstererek, Mahmud adının Sultan Mahmud'u ifade edemeyeceğini, şayet o kastedilmiş olsa idi, "Sultan Mahmud" denilmesi lâzım geldiğini de söylemektedir (a.g.m., s. 133).
- (4) Kılıslı I, 3-Atalay, 4.
- (5) Kılıslı I, 102-Atalay I, 112. Besim Atalay'ın da işaret ettiği gibi, gerek Kılıslı Tab'ında, gerekse yazma nüshada Beherkin (بحرکین) şeklinde yazılan isim yanlış olup, sözün gelişinden bunun حمور تکین (Hamîr Tekin) şeklinde olacağı anlaşılmaktadır.
- (6) A.g.m., s. 134.

Öte yandan yazarımız, Kara Hanlı sülâlesine mensup bazı önemli şahıslardan, meselâ Muhammed Çakır Tonga Han oğlu Nizameddin İsrâfil Togan Tekin'den bizzat bazı rivayetler de nakletmektedir⁷. Gerek onun bu kayıtları, gerekse eserinin incelenmesi sonucunda Hakanlı ailesine âit âdet ve gelenekler hakkında çok fazla bilgi sahibi bulunduğunun görülmesi, Kaşgarlı'nın alelâde bir kimse olmadığını gösterir mahiyettedir.

Kaşgarlı hakkında araştırma yapan bazı ilim adamları, O'nun bu kayıtlarına dayanarak, kendisinin Kara Hanlı ailesine değilse bile, o ailenin etrafındaki yüksek Türk aristokrasisine mensup olduğunu kabul etmekteyler⁸. Hattâ O. Pritsak onun doğrudan doğruya Kara Hanlı ailesine mensup olduğunu kabul etmektedir⁹. Ancak Pritsak'ın bu görüşünü ihtiyatla karşılamak lâzımdır. Zira yukarıda görüldüğü gibi, Kaşgarlı gerek Türk ülkelerini Sâmân-Oğullarından fetheden zât, gerekse diğer emîrler hakkında "babamız" ve "babalarımız" gibi umumî ifadeler kullanmakta, "babam" dememektedir. Öte yandan, eğer o doğrudan doğruya bu aileye mensup olsa idi, gerek kendisinin gerekse baba ve dedesinin adlarını kaydederken, diğer lâkap ve unvanlarından da bahsederdi. Halbuki onun eserinde bu hususlara dâir en ufak bir kayıt bile bulunmamaktadır. Ayrıca devrin Türk hâkimiyet anlayışına göre birçok imtiyazlara sahip bulunun bir hânedan mensubunun, bütün haklarından vazgeçerek uzun süre Türk ülkelerinde dolaşması, neticede Irak'a giderek orada eser yazması kabule şâyan görünmemektedir. Kaldı ki Kaşgarlı bir zamanlar Kumuk adlı bir emîrin maiyyetinde bulunduğu da bahsetmektedir¹⁰.

O halde, Kaşgarlı'nın kendisini soyca Türklerin en ileri gelenlerinden göstermesi nasıl izah edilebilir. Gerçekten eserinde oldukça mütevazî bir üslûb kullanan ve kendisinden bazan "sâhibül-kitâb" bazan da sadece "Mahmud" olarak bahseden Kaşgarlı'nın, soyunun yüksekliği ile öğünmesi dikkate değer hususlardan birisidir. Bizim kanaatimize göre bu, onun ailesinin, Kara Hanlı Devleti içerisinde zamanın en önde gelen bir boyuna mensup olması ile izah edilmesi gereken bir husustur. Kanaatimizce ne Kara Hanlı ailesi ile ne de aristokrat beyler zümresi ile bir ilgisi bulunmayan

- (7) Kılıslı I, 102-Atalay I, 111.
- (8) Bk. M. Şakir Ülkütaşır, a.g.e., s. 13; A. Caferoğlu, a.g.e., s. 11; Z.V. Togan, a.g.m., s. 133-4.
- (9) A.g.m., s. 243; ayrıca aynı yazar, Kara Hanlılar, I.A., C. 6, s. 260-261.
- (10) Kılıslı I, 321-Atalay I, 383.

Kaşgarlı, muhtemelen Kara Hanlı ailesini çıkarmış olan Yağma ili-ne mensup bulunuyordu. Onun nesepçe yükseklikten maksadı da, Hakanlı ailesi ile aynı il'e mensup olmasından ileri gelmelidir. Nitekim Yağma'ların 943 yılından az önce Balasagun taraflarını işgal ile, hükümdarlarına Buğra Han denildiği ve Kara Hanlı Devletini bunların kurduğu hemen hemen anlaşılmış bulunmaktadır¹¹.

Kaşgarlı'nın yine kendi ifadelerinden anlaşıldığına göre O, eserini yazmadan önce Türk ülkelerinde uzun müddet dolaşmış ve eserine malzeme toplamıştır. Onun Türk illerinden hangileri arasında bizzat bulunduğu hususu üzerinde arşivcilerce şimdiye kadar hiç durulmamıştır denilebilir. Bizim tesbit edebildiğimize göre Kaşgarlı, Kaşgar bölgesinden başka Yağma, Tuhsı ve Çiğillerin yaşadığı Narin, Talas, Çu ve İli nehirlerinin yukarı mecraları, Isıg Göl civarı ve Fergana bölgelerini gezmiş ve bu bölgeler halkından bazıları ile konuşarak bazı hususları tesbit etmiştir¹². Bunlardan başka onun yukarıda sayılan bölgelerde yaşayan Karluklar arasında bulunmuş olduğunu da söylemeliyiz¹³. Ayrıca onun Oğuz ülkelerinden bazı bölgeleri de görmüş olduğunu tahmin edebiliriz.

Kaşgarlı Türk şehirlerini ve sahalarını gezerek Türk, Türkmen, Oğuz, Çigil, Yağma, Kırgız dillerini öğrendiğini açıkça kaydetmek suretiyle de¹⁴ hangi bölgeleri gezmiş olduğu hakkında bir fikir vermektedir. Onun İli Nehrinden daha ötelere gitmediğini ve bu bölgeler için ancak başkalarından elde edebildiği bilgileri kaydettiğini de söyleyebiliriz. Zira Dîvân'a eklemiş olduğu haritada İli Nehrinden başka İrtiş ve Yamar (Obi) nehirlerini de Balkaş gölüne dökülüyor olarak göstermesinden bu durum açıkça anlaşılmaktadır. Kırgızların dillerini öğrendiğine ait kaydına gelince, Z.V. Togan'ın da işaret ettiği gibi o herhalde Tanrı Dağları (Tiyaşan)'nın orta kesiminde yaşayan Kırgızları görmüş olmalıdır¹⁵. Onun Tarım Nehrinin yukarı yatağı ile Sır Derya havzaları dahil, yukarıda işaret ettiğimiz saha

- (11) Bk. F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları, Ank. 1967, s. 27-30. Bu hususta geniş bilgi ve bibliyografya için ayrıca bk. Minorsky, Hudûd al-Alem, E.J. W. Gibb Memorial New Series, London. 1937, s. 278-9; Rasonyi, Tarihte Türklük, T.K.A.E. yay. Ank. 1971, s. 105-108.
- (12) Kılıslı I, 285-Atalay I, 340 mün; Kılıslı II, 228-Atalay II, 285, 6 bukuk; Kılıslı II, 224-Atalay II, 280 tat; Kılıslı III, 2-Atalay III, 3 yat; Kılıslı III, 52-Atalay III, 71. 2 yaraşdı kelimeleri dolayısıyla verilen izahatlar.
- (13) Zaten Çiğiller ile Tuhsı'ların Karluk boyları oldukları da bilinmektedir (Minorsky, Sharaf Al-zaman Tahir Marvazi on China, The Turks and India, London 1942, metin kısmı s. 10).
- (14) Kılıslı I, 3-Atalay I, 4.
- (15) A.g.m., s. 134.

dahilindeki belli başlı şehir, kasaba ve köylerin önemli bir kısmını eserinde kaydetmesi de buralarda epeyce dolaştığını gösterir mahiyettedir. Sır Derya boylarındaki birçok Oğuz şehirlerini görmüş olabileceği gibi, Uç, Kuça ve Barsgan gibi ayrı şehirleri tanımış, bunların lehçe ve telâffuz farklarına ait konuları da dikkatli bir şekilde kaydetmiştir.

Kaşgarlı Mahmud, eserini Bağdad'da yazmış olması ihtimaline göre Kaşgar'dan Irak'a göç etmiş olmalıdır. Fakat o, Bağdad'a ne gibi sebeplerle ve ne zaman geldiğini söylemiyor. Kaşgarlı'yı Kara Hanlı ailesine mensup olarak gösteren Pritsak, onun bu hânedandan Süleyman b. Yusuf ile kardeşi Muhammed b. Yusuf arasında 1056-1057/8 de patlak veren iç mücadele sonunda hayatını kurtararak uzun yıllar Türk ülkelerinde kaçak olarak dolaştıktan sonra Bağdad'a siyasi mülteci olarak geldiğini, bu kaçaklık döneminde Türk âlemini iyice tanıdığını ve eserini de hayat temini için halifeye sunduğunu söylemektedir¹⁶. A. Caferoğlu'nun da işaret ettiği gibi bunu böyle kabul etmeğe imkân yoktur. "İsteddiği yerde dolaşan, kudretli kalemi ve şahsiyeti ile Kara Hanlı Devleti'nin Türk-İslâm kültürüne ve fikir hayatına tesir eden ve muhtemelen bu devletin hükümdarı ile aynı ilden olan bir Türk evlâdının, böyle bir macera sonunda Bağdad'a gelmiş olabileceğine asla ihtimal verilemez. Kaldı ki Kaşgarlı'nın Dîvânı, baştan aşağı Kara Hanlı Türk devletinin hayatını idealize eden bir eser karakterini taşımaktadır. Kaşgarlı, Pritsak'ın dediği gibi bir macera sonunda Bağdad'a gidip eserini de maişetini temin için Halifeye sunmuş olsaydı Dîvân'ın Türklerin yüksekliğine ve imtiyazlı vasıflarına ayrılmış olan sahifeleri Halifenin medhine ayrılmış olurdu. Halbuki Dîvân'da usulen söylenmesi gereken birkaç söz dışında, halifeyi yükseltecek ve medhedecek cümlelere raslanmamaktadır"¹⁷.

Diğer bazı araştırmacılar ise, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın karısı olup, Kara Hanlı'lardan olan Terken Hatun'un maiyetinde birçok Kaşgarlı'nın Irak'a geldiğini ve Mahmud'un da bunlar arasında bulunabileceğini ileri sürmektedirler¹⁸. Ancak bu evlenmenin resmî nikâh yılı 1064 olup, bu tarihte Melikşah dokuz yaşında bulunuyordu¹⁹. Pritsak bu evlenmeyi 1072'den sonra göstermektedir²⁰. Halbu-

(16) A.g.m., s. 245, 6.

(17) Kaşgarlı Mahmud, s. 16.

(18) Bk. M.Ş. Ülkütaşır, a.g.e., s. 14.

(19) İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İst. 1953, s. 15.

(20) İ.A. Karahanlılar, C. 6, s. 262.

ki aşağıda işaret edileceği üzere Kaşgarlı eserini 1072 yılında yazmağa başlamış bulunuyordu.

Kanaatimize göre XI. yüzyılda yüksek bir Türk-İslâm kültür varlığı gösterdiği anlaşılan Kaşgar ve Balasagun çevrelerinde yetişmiş bulunan Kaşgarlı, Arap dilini o kadar mükemmel bir şekilde yazabilme kudretini de gösterdiğine bakılırsa bu dil ile birlikte klâsik İslâm ilimlerini de daha Türk ülkelerinde iken devrinin Müslüman-Türk âlimlerinden okuyup öğrenmiş olmalıdır. O, bu suretle kendini yetiştirdikten sonra böyle bir eseri yazmayı kafasına koymuş ve bu maksatla seyahatlar yaparak malzeme toplamış olmalıdır. Her ne suretle olursa olsun o Bağdad'a geldiği zaman eserinin hemen bütün malzemesini toplayıp kaydetmiş bulunuyordu. Değilse bazı araştırmacıların söylediği gibi bu kadar teferruatı sırf hafızasında tutarak daha sonra kaleme aldığı düşünülemez.

XI. yüzyıl, kuzeyde müslüman olmayan Peçenek, Uz (Oğuz) ve Kıpçakların, güneyde Selçuklular idaresindeki müslüman Oğuzlar'ın, Kara Hanlılar'ın ve Gazneliler'in dünyaya hakimiyet ve kudretlerini yaydıkları devirdir. Türkler'in dünyaya hâkim oldukları bu devrin bütün mânevî haz ve iftiharını duyan Kaşgarlı Mahmud da, büyük bir milliyet aşkıyla bu kudreti yaratan Türk ellerini öğrenmek için önce büyük bir gayret göstererek malzeme toplamış, sonra da İslâm câmiası içinde Türk'ün ve Türklüğün büyük bir yeri bulunduğunun faal ve kuvvetli bir savunucusu olarak eserini kaleme almış, bunu devrin halifesine sunmuştur.

O'nun şahsiyetine ışık tutan en önemli hususlardan biri şüphesiz Bağdad'a gelerek eserini Halife'ye takdim etmesidir. O, bu hareket ile hem Türk dilinin Arap dili ile atbaşı beraber yürüdüklerini göstermek²¹, hem de Araplar'a Türkçe'yi öğretmek gibi iki büyük gayeye hizmet etmiştir. Bu işi yaparken, eserinde Türkçülüğünü fırsat düşükçe, eserini takdim ettiği Halife'ye ve çevresine hissettirmeyi asla unutmamıştır. Bu asil duygu tesiriyle olacaktır ki, mümtaz durumunu ortaya koyarak pek çok Türk illerini, obalarını ve bozkırlarını teker teker dolaşmış, Türk diline ve kültürüne ait ne buldu ise hepsini inceden inceye derlemiş, eserinde işlemiştir. Türk dilinin ve milliyetinin belirtilmesinde faydalı olacağına inandığı her malzemeyi dikkat ve itina ile incelemeye koyulmuştur. Kaşgarlı'nın eserini kaleme almazdan önce üzerinde titizlikle durduğu anlaşılan bu derleme olayı, eserinde canlı bir ifade ve üslûpla dile getirilmiştir.

(21) Kilisli I, 5-Atalay I, 6.

tir. O, bu hususta şöyle demektedir: "Türklerin hemen tek mil yurtlarını, obalarını, bozkırlarını inceden inceye gezdim, dolaştım. Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgızlar'ın dillerini ve kafiyelerini tamamen öğrendim. Her taifenin şivesi bence en mükemmel bir surette ortaya çıkmış oldu"²².

Şu hususu da önemle belirtelim ki, Kaşgarlı görmediği ve aralarına girmedikleri Türk ellerinin dillerinden ya hiç örnek vermemiş (Kay ve Başgurt gibi) veya az örnekler vermiştir. Ayrıca Kaşgar ve Balasagun gibi merkezlerden uzak kalan Bulgar, Suvar, Yabaku, Peçenek ellerinin dillerine ait az örnekler vermiştir. Dillerini öğrendiği eller arasında kaydettiği Kırgızlar'dan da hiç örnek vermemiştir. Denilebilir ki onun eserinde uzakta kalan ellerden başka İslâm camiasına girmeyen eller de ihmale uğramış gibidir. Eski Orhon bölgesi Türkleri hakkında onun eserinde hemen hiçbir bilgiye rastlanmadığı gibi, Budist Uygurlar hakkındaki bilgiler de azdır. O'nun Ötüken hakkında sadece "Tataristan çöllerinde bir yerin adıdır"²³ demesi de bu bölge ile pek alakadar olmadığını göstermektedir.

Büyük bir Türkçü olan Kaşgarlı'nın eserinin her bahsinde görülün ve sezilen hususlardan biri de Arap yazar ve aydınlarının da sık sık başvurdukları hadîslerle Türkleri tanıtmak gayretidir. O, Türk milletinin ve dilinin önemini bütünüyle ortaya koymak için eserine, Türkleri tebcil eden hadîsleri de almıştır. Bu hadîslerin doğruluğunda şüphe edilmemesi için de, kaynaklarının açıklamasını yapmayı ihmal etmemiştir.

Kaşgarlı, eserinin baş tarafında Türk milleti hakkında şunları yazıyor:²⁴ "Allah'ın devlet güneşini Türk burcundan doğdurduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Allah onlara Türk adını verdi ve onları yer yüzüne hâkim kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı. Dünya milletlerinin yularını onların eline verdi. Onlarla birlikte çalışanları, onlardan yana olanları aziz kıldı. Türkler yüzünden onları her dileklerine erdirdi. Bu kimseleri kötülerin, ayak takımının şerrinden korudu. Oklarının isabetinden kurtulmak için, akli olana düşen vazife, bu adamların tuttuğu yolu tutmaktır. Derdini dinletmek ve Türklerin gönülünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur. Bir kimse kendi taifesinden ayrılıp ta onlara sığınacak

(22) Bk. 14. dipnotta gösterilen yerler.

(23) Kilisli I, 123-Atalay I, 138.

(24) Bu hususta ayrıca bk. A. Caferoğlu, Kaşgarlı Mahmud, s. 20.

olursa, bunların korkusundan kurtulur, bu adamla birlikte başkaları da sığınabilir"²⁵.

O, Türkler hakkındaki bu sözlerden sonra, Türk maddesinde de şöyle der: "Biz ad olarak Türk adını yüce Allah vermiştir dedik. Çünkü bize Kaşgarlı Halef oğlu İmam Şeyh Hüseyin, ona da İbnü'l-Garkî denilen kimse(nin dediğine göre), İbn Ebu'd-Dünya demekle maruf olan eş-Şeyh Ebû Bekr el-Müfidi'l-Cercerâî'nin âhir zaman üzerine yazmış olduğu kitabında ulu Peygambere tanıkla varan bir hadîs yazmış. Hadîs şöyledir: "Yüce Allah -benim bir ordum vardır. Ona Türk adını verdim. Onları doğuda birleştirdim. Bir millete kızsarsam Türkleri o millet üzerine musallat kılarım- diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü Allah onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır. Onları yer yüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara -kendi ordum- demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, mertlik gibi öğülmeğe değer sayısız iyilikler görülmektedir"²⁶.

Onun bu ifadeleri kendisinin ne kadar büyük bir milliyetçi olduğunu, Türkleri nasıl bütün milletlerin üstünde gördüğünü, Türk kültürüne nasıl candan bağlı olduğunu açıkça göstermektedir. Bu satırların Arap ülkesinde, Bağdad'da yazılarak Halifeye sunulmuş olduğu da göz önünde bulundurulursa Kaşgarlı'nın büyüklüğü ve şahsiyeti daha iyi anlaşılabilir olur. Fakat, bu büyük Türk milliyetçisi bunlarla da yetinmeyerek Buhara'lı ve Nişapur'lu iki hadîşçiden işittiği "Türk dilini öğreniniz çünkü onların uzun sürecek hâkimiyeti vardır" şeklindeki bir hadîsi naklettikten sonra şöyle diyor: "Bu hadîs eğer sahih ise Türkçenin öğrenilmesi vacip olur, şayet mevzu (uydurma) ise Türkçenin öğrenilmesini akıl ve mantık icabettirir. İşte zikrettiğim sebeplerden dolayıdır ki, Türkçeyi herkese öğretmek için bu eseri yazmakta manevî bir mecburiyet gördüm"²⁷.

Kısaca, Arap diline ve İslâm ilimlerine büyük bir vukufu olmakla beraber, millî dilini ve kültürünü, millî benliğini herşeyin üstünde tutan Kaşgarlı Mahmud Türklerin faziletlerini büyük bir vecd ile tasvir etmiştir²⁸.

Türklerin en açık dillisi ve açık anlatanı, akılca en iyisi, soyca en köklüsü ve en iyi kargı kullananı olduğundan bahseden Kaşgar-

(25) Kilisli I, 2, 3-Atalay, 3, 4.

(26) Kilisli I, 293, 4-Atalay I, 351, 2.

(27) Kilisli I, 3-Atalay I, 4. Görülüyor ki Kaşgarlı, yukarıdan beri ele aldığı hadislerin mevzu (uydurma) olduğunun farkındadır. Ancak, içindeki milliyetçi duygular nedeniyle sözkonusu hadisleri eserine koymaktan kendini alamamıştır.

(28) M.Ş. Ülkütaşır, a.g.e., s. 21.

lı'nın eserinde askerlik usullerine ve askerî deyim ve terimlere ait pek çok kayıt bulunmasına bakılırsa, onun askerliğe yabancı bir kimse olmadığı da anlaşılmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud'un aydın ve ilmî şahsiyetine en çok tesir eden husus ise filolog oluşudur. Çağının klâsik arap filolojisi mektebinde yetişmiş olmasına rağmen, Türkçülüğünden bir an için olsun ayrılmamıştır. Türkler hakkında yanlış bilgi vermekten kendini korumayı bilmiştir. Türklüğe ve Türk kültürüne ait en ufak noktaları bile ihmal etmemeye çalışmıştır. İlk Türk sözlükçüsü, etnoloğu, etnoğrafyacısı, halkıyatçısı, toponomastı ve coğrafyacısı olması dolayısıyla topladığı malzeme üzerinde âdeta titremiş, en ince noktalara kadar onları değerlendirmiştir. Türk Dünyasının XI. yüzyıldaki etnik özelliklerini ve kültür ürünlerini büyük bir ustalıklarla dile getirmiştir²⁹.

B- Eserleri

Kaşgarlı Mahmud'un bilinen iki eseri vardır. Bunlardan biri "Kitâbu Cevahiri'n-Nahv fî Lügâti't-Türk"tür. Henüz ele geçmemiş olan bu eserin varlığını onun ikinci kitabı olan "Dîvânü Lügâti't-Türk"ten öğreniyoruz.

Anlaşıldığına göre, kendi bulunduğu ve yetiştiği Türk toplumunun dil varlığını iyi sezen ve değerlendiren Kaşgarlı, daha önceden Araplara Türk dilini öğretmek amacıyla Kitâbu Cevahiri'n-Nahv'ı yazmak ihtiyacını duymuştur. Bize kadar gelemeyip belki de kaybolmuş bulunan bu kitap, Dîvân'da lüzumu kadar yazılıp açıklanmamış olan Türk dili kuralları için yazılmıştır. O, Dîvân'da bu eseri hakkında şöyle demektedir: "Cemi, müfred, tafdil, tasgir gibi i'rab ile ilgili olan şeyler (bu kitapta=Dîvân'da) yazılmamıştır. Çünkü bunlar için ayrıca bir kitap yazarak adını Kitâbu Cevahiri'n-Nahv fî Lügâti't-Türk koydum. Yüce Allahın dileğiyle nahiv ile ilgili kurallar orada bildirilmiştir"³⁰. Ne yazık ki, bu eserin yazılış yeri ve tarihi de bilinmediği gibi, içine aldığı çok kıymetli bilgiler hakkında da en ufak bir bilgi sahibi bulunmuyoruz.

Kaşgarlı'nın elimize geçen eseri, şimdilik onun ikinci eseri olarak bildiğimiz Dîvânü Lügâti't-Türk'tür. Bu kitap XI. yüzyıl Orta Asya Türk dünyasının sağlam bir dil ve kültür mirasıdır. Tertibi iti-

(29) A. Caferoğlu, a.g.e., s. 19.

(30) Kilisli I, 24-Atalay I, 25.

barıyla de tam bir ansiklopedik sözlük niteliğindedir. Kara Hanlılar devletinin çevresindeki birçok Türk Ellerin kültür abidesi olmasıyla de Türk kültürünün en emin kaynaklarından biri durumundadır. Ayrıca, daha eski bir Türkçe sözlüğün şimdiye kadar ele geçmemiş olduğuna bakılırsa Dîvân, kendi türünde en eski Türk sözlüğü oluyor demektir. Yazarının ifadesine göre malzemesini halk ağızlarından derlemeler teşkil etmiş, zaman zaman Türk Halk Edebiyatından da faydalanılmıştır. Bunlardan başka, çeşitli kelimelere örnekler verilirken Türk coğrafyasına, tarihine ve efsanelerine ait kıymetli bilgiler verildiği gibi, Türk toplumunun günlük yaşayışına, âdetlerine, yiyecek, giyim, mesken, silâhlar, muhtelif maddî kültür eşyasına ve iktisadî hayata ait de pek kıymetli bilgiler verilmektedir.

Bu vesile ile şu hususa da işaret edelim ki, Kaşgarlı'nın eserinin dikkatli bir incelenmesi, onun Türk toplum yaşayışı ve kültürü hakkında verdiği bilgilerin, daha çok yerleşik hayat yaşayanlarla ilgili olduğunu göstermektedir. XI. yüzyılda bir kısmı henüz göçebe hayatı yaşayan Türk Ellerin yaşayışı hakkında O'nun eserinde umulan kadar bilgi bulunmamaktadır. Onun bizzat gezerek iyice tanımış olduğu sahanın, yani Sır-Derya, Yukarı İli ve Kaşgar üçgeni arasındaki bölgenin XI. yüzyılda çoğu yerleşik hayat yaşayan Türklerce meskûn olduğu ve sözkonusu dönemde artık Türklerin çoğunluğunun yerleşik hayat yaşadıkları göz önünde bulundurulursa Dîvân'daki bu durum kendiliğinden izah edilir kanaatindeyiz.

Çok iyi Arapça bilen Kaşgarlı herhalde Bağdad'a geldikten sonra da bu dil üzerinde çalışmış ve bilgisini arttırmıştır. O, devrinin belli başlı Arap nahiv okullarını tanımış ve özellikle Basra nahiv okulu kurucularından Halil (b. Ahmed el-Ferahidî)'in "Kitâb al-Ayn"ının tesiri altında kalmıştır. Eserini düzenlerken, Türkçenin Arapça ile atbaşı beraber gideceğini göstermek maksadıyla, Kitâbu'l-Ayn tarzında yazmak istemiş, fakat pratik faydası bakımından bundan vazgeçerek bugünkü şeklini tercih etmiştir³¹.

Divân'da toplanan kelimeler konu ve mânâ bakımından herhangi bir tasnife uğramamış, konu ayrımı yapılmaksızın, bab'lara göre toplu halde düzenlenmiştir. Kelimelerin mânâlarının iyice anlaşılması için ise, hikmet, şiir, atasözü, seci gibi şeyler kelimeler arasına serpiştirilmiştir. O'nun bu tarz hareketinde dahi Arap nahivcilerinin usul haline getirdikleri, kelimelere örnekler (şahidler) verme

(31) Kilisli I, 5-Atalay I, 6.

tarzının tesiri açıkça görülmektedir. Bizce eserin asıl kıymeti de işte bunlardan gelmektedir. Şayet bunlar ve bunlarla ilgili açıklamalar eklenmemiş olsa idi Dîvân, bugünkü değerinden muhakkak ki çok şey kaybederdi. Kaşgarlı bu hususta şöyle demektedir: "Kitapta Türkler'in görgülerini, bilgilerini göstermek için söyledikleri şiirleri serpiştirdim. Kaygılı veya sevinçli günlerinde yüksek düşüncelerle söylenmiş olan savları da aldım. Bununla beraber kitapta birçok önemli kelimeler topladım"³².

Kaşgarlı, Türkçe saymadığı kelimeleri eserine almadığı gibi, erkek ve kadın adlarının sadece çok kullanılanlarını bildirmiş, İslâm-Türk ülkelerine ait coğrafi adların meşhurlarını, İslâm olmayan ülkelere ait adların ise az bir kısmını kaydetmiştir. Dîvân'a alınan yer adlarından en önemlileri ayrıca esere ilâve edilen haritada da gösterilmiştir. Ayrıca O, yaşayan kelimeleri eserine almış, artık kullanılmadığını tesbit ettiklerini bırakmıştır.

Eser, Arap dili kuralları esas alınarak, "hemze, sâlim, muzaaf, misâl, zu's-selâse, zu'l-erbaa, zu'l-ğunne ve zu's-sâkineyn"den müteşekkil sekiz bölüme ayrılmıştır.

Dîvânü Lügâti't-Türk, adından da anlaşıldığı gibi, yalnız dönemin Türk şiiri ve ağız malzemesini içerisine alacak bir kâmus olarak düşünülmüştür. Gerçekte ise eser, Türk dili ve kültürünün tam manasıyla bir hazinesi olmuştur. Sözde Türk dilinin Arapça ile atbaşı yürüdüğünü göstermek gâyesi ile ele alındığı halde, eserde zamanın Türk dünyasının kültürü, dili, etnik yapısı, folkloru vesâiresi eksiksiz bir şekilde aksettirilmiştir. Eserin içerisine aldığı her çeşitten malzemenin bolluğu ve zenginliği hemen hemen her konuda bilgi vermektedir. Sözlükte geçen birçok kelimelerin anlatılışında şahid olarak ileri sürülen malzeme içerisinde Türk folkloruna, inanışına, hurafelerine, bozkır destanlarına, oba hikmetlerine, illerin vecizelerine, ağıtlara, tabiat tabloları tasvirlerine geniş şekilde yer verilmiştir.

Eserin elde mevcut biricik müstensah (el yazısı ile çoğaltılan) nüshası (kopyası) Fatih Millet (Ali Emîrî Efendi) Kütüphanesinde bulunmaktadır. Dîvân'da 7500 kadar kelime³³, 290 kadar atasözü³⁴

(32) Kilisli I, 7-Atalay I, s.

(33) Bk. M.Ş. Ülkütaşır, a.g.e., s. 28.

(34) Dîvân hakkında kıymetli araştırmalar yapmış olan Brockelmann, bu atasözlerinden 264'ünü (Ostasiatische Zeitschrift, Nisan 1919-Mart 1920) belirlemiştir. Ancak, daha önce Ferit Birtek tarafından da belirtildiği gibi (En Eski Türk Savları, Ankara 1944, s. 11) bu savlar 289 olup, bazıları eserde birkaç defa geçmektedir.

220 kadar da beyit ve kıt'a³⁵ bulunmaktadır. Eser aslında bir cilt olup, Kilisli Rifat (Bilge) tarafından üç cilt halinde (1335-5, 1915-7) yayınlanmıştır.

Eserin nerede yazıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Kaşgarlı bu konuda herhangi birşey söylememektedir. Başka eserlerde de bunu aydınlatacak bir kayda rastgelinebilir. Yalnız, eserin Abbasî Halifesine sunulduğu göz önünde bulundurulursa, büyük bir ihtimalle Bağdad'da yazılmış olduğu söylenebilir. Eserin Kaşgar'da veya başka bir Türk-İslâm merkezinde yazılarak sonradan Bağdad'a getirilebileceği de akla gelmekte ise de, Kaşgarlı'nın, eserini ikmâl etmezden 4-5 yıl önce vücuda getirilmiş olan Kutadgu Bilig'e ve onun yazarına dair en ufak bir kayıt'ta bulunmayışı, bu eserden haberdar olmadığını, dolayısıyla onun en azından 1069'lardan itibaren Kaşgar ve çevresinden uzaklarda bulunduğunu göstermektedir. Şurası muhakkaktır ki, Kaşgarlı böyle bir eseri yazmayı daha önceden tasarlamış, bu maksatla malzeme toplayarak not etmiş, bu notlara dayanarak eseri burada yazıp bitirmiştir. Barthold, Kaşgarlı ve eseri hakkında "umûmiyetle Mahmud'un muhtelif şehirlere dâir verdiği kısa malûmattan, bu zâtın elinde şimdi bizim elimizde bulunmayan birçok tarihî eserler mevcut olduğu anlaşılıyor ki, bu eserler -eğer bulunursa- bizim için pek mühim olurdu"³⁶ demek suretiyle O'nun Bağdad kütüphanelerinden de istifade ettiğini belirtiyorsa da, onun bu kaydını ihtiyatla karşılamak gerekir.

Eserin yazılış tarihi de tam olarak bilinmemektedir. Dîvân'ın matbû nüshasının en sonundaki kayda göre Kaşgarlı bu kitabını hicrî 464 yılı Cemaziyevvelinin guresinde (25 Ocak 1072) yazmaya başlamış, eseri dört defa düzeltip yeniden yazmış ve bu suretle 10 Cemaziyelâhir 466 (10 Şubat 1074) Pazartesi günü bitirmiştir³⁷. Bu açık kayda rağmen eserin muhtelif yerlerinde verilen bazı diğer tarihler, sondaki bu tarihlere uymamaktadır. Meselâ O, timsâh yılı hakkında bilgi verirken "bu kitabı yazdığımız (Dörtüüz) altmış dokuz senesi Nek (timsah) yıl idi"³⁸ dediği gibi, Türk takviminden bahsederken de "biz bu kitabı yazdığımızda 466 senesinin Muharrem ayı idi, Yılan Yılı girmişti. Bu yıl geçip te 467 yılı olunca Yund Yılı girecektir"³⁹ demektedir.

- (35) Ayrıca bk. Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Şiirine Göre Türkler'in Kültür Seviyesi, Selçuklu Araştırmaları Dergisi C. III, Ankara 1971, s. 119.
(36) Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İst. 1927, s. 88.
(37) Kilisli III, 332, 3-Atalay III, 451, 2. Besim Atalay 10 Cemaziyelâhir Pazartesi'ni 12 Cemaziyelâhir olarak tercüme etmiştir ki, düzeltilmesi gerekir.
(38) Kilisli III, 116-Atalay III, 156.
(39) Kilisli I, 290-Atalay I, 346.

Kitabın yazılış tarihlerindeki bu farklılıklar üzerinde dikkatle duran Z.V. Togan, bilhassa birinci ciltte verilen tarihlerin yanlış ve tashihe muhtaç olduğunu, asıl nüshada bu tarihlerin 466 ve 470 şeklinde verildiğini, bunun ise 469 ve 470 şeklinde olması lâzım geldiğini ileri sürmüştür. Bu hususlara işaret eden merhum Z.V. Togan "buna göre de kitabın te'lif yılı olarak Hicrî 470 (Milâdî 1077) kabul olunmak icabeder" demektedir⁴⁰.

Buna karşılık, eserin neşri de dahil olmak üzere, Dîvân hakkında kıymetli çalışmalar yapmış olan Kilisli "Dîvânü Lügâti't-Türk'ün telif tarihi" adlı makalesinde, kitabın sonundaki tarihlerin (464 ve 466) gayet açık olduğunu, diğer tarihlerin ise bilhassa câhil hattatların yaptığı yanlışlar olduğunu söyleyerek eserin yazılmasına 464 yılında başladığını ve 466'da bittiğini kabul etmektedir⁴¹. Dîvân ve Kaşgarlı hakkında araştırma yapan F. Köprülü de eserin yazılış tarihi olarak 466 yılını kabul etmektedir⁴². Bizim kanaatimize göre de eserin sonunda verilen tarihler şüpheye yer bırakmayacak kadar açık bulunmaktadır. Eserin çeşitli yerlerinde verilen diğer tarihler ise, görünüşe göre kopyalama hatalarıdır. Bu duruma göre, yukarıda işaret ettiğimiz gibi eserin yazılmasına 25 Ocak 1072'de başlanmış ve 10 Şubat 1074'te bitirilmiştir, denebilir.

Bu durumda, eserin yazılıp bitirilişi, takdim olunduğu Halife'nin cülûsundan önce oluyor demektir. Bilindiği gibi Dîvân, Abbâsi Halifesi Ebu'l-Kâsim Abdullah b. Muhammed el-Muktedî Biemrillâh'a takdim edilmiştir. Bunun halifelîği ise 467 (1075) yıllarında başlayarak 487 (1094) yılların kadar sürmüştür. Anlaşıldığına göre Kaşgarlı Mahmud Dîvân'ı Halife el-Kâim Biemrillâh zamanında yazıp bitirmiş fakat Kilisli'nin de işaret ettiği gibi⁴³, dîbaçesini (başındaki ithaf kısmını) boş bırakarak sonradan 467'de Halife olan Muktedî Biemrillâh adına dîbaçe yazıp eserini ona takdim etmiştir⁴⁴.

Dîvânü Lügâti't-Türk'ün bugün elde olan ve büyük bir cilt halinde bulunan yegâne nüshası, aslen İran'ın Sâve şehrinde olup sonradan Şam'da yerleşmiş olan Muhammed b. Ebî Bekr b. Ebî'l-Feth tarafından kopya edilmiştir. Kopya tarihine gelince, bu hususta kitabın sonunda şöyle denilmektedir: "Muhammed b. Ebi Bekr b.

- (40) Dîvânü Lügâti't-Türk'ün Telif Senesi Hakkında, Atsız Mecmua, sayı 16. 15 Ağustos 1932, s. 77.
(41) Türkiyat Mecmuası, C. 6, İstanbul 1939, s. 358 v.d.
(42) Divanü Lügati't-Türk. Cumhuriyet Gazetesi, 24 Nisan 1933.
(43) A.g.m., s. 360.
(44) Bu hususta ayrıca bk. B. Atalay, Divanü Lügati't-Türk Tercümesi, C. 1, s. XV; ayrıntılı bilgi ve bibliyografya için: M.Ş. Ulküşar, a.g.e., s. 29-30.

Ebi'l-Feth es-Sâvî, sümme ed-Dımaşkî, bu kitabı müellif hattı ile olan nüshadan yazıp bitirdiğim gün 664 senesinin Şevval Ayının 27nci Pazar günü idi".

Bu dönemde İslâm dünyasının her yanında olduğu gibi Suriye'de de Türk nüfuzu hakim bulunuyordu. Bunun için Suriye'de de Türkçe öğrenmek arzu ve ihtiyacı hakim olacağından, bu ihtiyacı karşılamak üzere Dîvân Şam'da kopya edilmiş olabileceği gibi Kahire'de de kopya edilmiş olabilir. Nitekim özellikle Memlûk Hükümdarlarının Türkçe eserlere karşı olan düşkünlükleri de bilinmektedir. Mahmud'un Dîvân'ı yazmasından aşağı yukarı ikiyüz sene sonra çekilmiş olan bu kopya bize kadar gelebilmiş tek nüshadır.

Dîvânü Lügâti't-Türk'ü kopye eden Şamlı Muhammed'in Türkçe bilmediği ve hatta Arapça'yı bile kuvvetli yazamadığı, yaptığı birçok i'rab (harekeleme) hatalarından anlaşılmaktadır. Türkçe'ye ve hattâ Arapça'ya ait bu yanlışlıklar kısmen Kilisli Rifat Bilge ve özellikle Besim Atalay tarafından düzeltilip dipnotlarda gösterilmiştir.

Bugün elde mevcut yazma nüshanın birinci sahifesindeki yazıdan anlaşıldığına göre, bu nüsha 1344/45 te Dımaşk'ın Dariyye köyünde dünyaya gelip 1407/8 de ölen, âlim ve şâir bir kimse olan Muhammed b. Ahmet Hatîb-i Darya'nın elinde bulunmuş ve bu zât da muhtemelen eseri Kahire'de iken ele geçirmiştir⁴⁵.

Eserin İstanbul'a ne zaman ve kimin tarafından getirildiği de bilinmemektedir. Muhakkak olan bir şey varsa o da, eserin malî 1333 yılında Ali Emîrî tarafından, eski Maliye Nazırlarından Nafiz Bey'in akrabası olan yaşlı bir hanımdan, bir sahaf vasıtasıyla satın alınması suretiyle ele geçmesidir. Ali Emîrî Efendi'nin en büyük hizmeti şüphesiz bu eseri bulması olmuştur. Eser, dönemin Sadrazamı merhum Tal'at Paşanın ve Ziya Gökâlp'in yakın ilgisi ve özellikle Kilisli Rifat Bilge'nin titizliği ile bastırılabilmiş (1915-17) ve daha sonraki araştırmaların önemli bir kısmı da işte bu "Kilisli tab'ı"na dayanarak yürütülmüştür⁴⁶.

(45) Bk. (Kilisli) Rifat Bilge, Dîvânü Lügâti't-Türk'ün Başındaki Makale, Türkiyat Mecmuası, C. 6, İst. 1939, s. 255 v.d.

(46) Eserin bulunuşu ve neşredilişine dair geniş bilgi için bk. M.Ş. Ülkütaşır, a.g.e., s. 38 v.d. ile buradan alınarak Dîvânü Lügâti't-Türk ve Emîrî Efendi, Türk Kültürü, sayı: 88, Şubat 1970, s. 253 v.d. Her iki yazı da Kilisli Rifat Bilge'nin Dîvânü Lügâti't-Türk'e ait hatıralarından meydana gelmiş olup, bu hatıralar ilkin 30 Eylül ile 4, 7, 11 ve 18 Ekim 1945 tarihli Yeni Sabah gazetelerinde yayınlanmıştır.

Eserin yayınlanmasından sonra, hakkında pek çok çalışma yapılmıştır⁴⁷. Ancak eserin tamamı üzerinde yapılan ilk ciddi çalışma C. Brockelmann'ın "Mitteltürkischer Wortschatz Nach Mahmud al-Kasgaris Divan Lugat al-Türk, (Bibliotheca Orientalis Hungarica I., Budapest-Leipzig 1928) adlı eseri olmuştur. Brockelmann'ın bu eseri Dîvân'daki bütün kelimelerin alfabe sırasına göre konulmuş bir indeksidir. Bu indeks, Türkiye'de Dîvân'ın tercümesi yayınlanıncaya kadar pek çok araştırmacılarca başvurulan bir müracaat kitabı olmuştur.

Brockelmann, bu kitapta Dîvân'ın kelimelerini büyük bir selâhiyet ve doğrulukla okuyarak izah etmeye muvaffak olmakla birlikte, bazı kelimelerde hatalar da yapmıştır. Diğer taraftan o, bilhassa bu eseri ile Kaşgarlı ve Dîvân'ı bütün Avrupa ilim âlemine tanıtmak bakımından büyük hizmet etmiştir⁴⁸.

Dîvânü Lügâti't-Türk, Kilisli Rifat, eski Van Milletvekillerinden Tefik Bey ve Konyalı Âtîf Tüzün tarafından tercüme edilmişse de bu tercüme yayınlanmamıştır⁴⁹. Nihayet Besim Atalay tarafından yapılan tercüme, Türk Dil Kurumu tarafından, Kilisli yayınına uygun olarak üç cilt halinde, 1939-41 yılları arasında yayınlanmıştır. Tercüme kısmının basımı bittikten sonra, Dîvânü Lügâti't-Türk'ün tıpkı basımı da bir cilt halinde yayınlanmıştır⁵⁰. Besim Atalay tercümesinin, yayın tarihi sırasıyla, son cildini "Dîvânü Lügâti't-Türk Dizini-Endeks" teşkil etmektedir. Bu endeks, tercümedeki kelimeleri alfabe sırasıyla ihtiva etmektedir. Burada her kelimenin Dîvân'ın hangi cildinde ve sahifesinde bulunduğu gösterildiği gibi, kelimenin manası da söylenmiş ve birçok yerde kelimelerin diğer Türk dili kaynakları ile karşılaştırılması yapılmıştır.

Nihayet, eserdeki kelimeler Arap harflerine göre Dehri Dilçin tarafından bir indeks içerisinde toplanmış ve yine Türk Dil Kurumu tarafından "Arap Alfabetesine Göre Dîvânü Lügâti't-Türk Dizini" adı altında 1957 yılında yayınlanmıştır.

Biz araştırmamızı yaparken Kilisli neşri ile Besim Atalay'ın tercümesini karşılaştırarak kullandık ve dipnotlarda da her iki eserin sahife numaralarını gösterdik.

(47) Bu çalışmalara ait bibliyografya için bk. M.Ş. Ülkütaşır, a.g.e., s. 96-116.

(48) Brockelmann'ın bu eserini lütfeden M. Altay Köymen'i şükran ve rahmetle anıyorum.

(49) M.Ş. Ülkütaşır, a.g.e., s. 87-91; B. Atalay, Divanü Lügâti't-Türk Tercümesi, C. I, s. XXIII.

(50) Alâaddin Kırâl Basımevi, Ankara 1941 (Son olarak Kültür Bakanlığı tarafından tıpkı basımı yapılmıştır. Ankara, 1950).

Kaşgarlı ve eserleri hakkında bu hususları belirttikten sonra, Dîvânü Lügâti't-Türk'ün vaktiyle bazı tarihçiler ve âlimler tarafından bilinip kaynak olarak kullanılmış olduğuna işaret etmek de yerinde olacaktır. Bu cümleden olmak üzere Büyük Türk Âlimi Kâtip Çelebi Dîvânü Lügâti't-Türk'ü görmüş ve Keşfü'z-Zunûn'unda eserin adı ile yazarını kaydetmiştir. O, bu vesile ile "müellifin eserini Arapça yazdığını, Türk dilinin 18 harf üzerine bina edilmiş olup, o dilde (ص ، ض ، ط ، ظ ، ع ، ه ، ح ، ث .) harflerinin bulunmadığını bildirdiğini, eserin Halife Ebi'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed el-Muktedî Biemrillâh'a hediye edildiğini" bildirmektedir⁵¹.

Kaşgarlı'nın eserini Kâtip Çelebi'den başka Türkler'den Ayın-tab'lı Bedreddin el-Aynî de görmüştür⁵². Bu müellif "Ikdu'l-Cüman fî Tarîh-i Ehli'z-Zaman" adlı eserinin ikinci cildinde Avrupalılar'a ve Süryaniler'le Hindli'lere tahsis edilen iki babın arasında bir de "Türk Kavimlerinin Kıssası" diye bir bâb ayırmıştır. Onun eserinin Topkapı Sarayı III. Ahmet Kütüphanesindeki 122/2911 numaralı nüshasında bu bâb mevcut olduğu halde, aynı numaranın iki mükerrer nüshasında yoktur. Aynı eserin Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi Nr. 2374'te kayıtlı nüshasında da bu bâb mevcuttur (s. 512-516)⁵³. O, kitabının burasında kaydettiği bilgileri Mahmud el-Kaşgarî'nin Dîvân'ında gördüğünü de bildirmektedir. Buraya alınan bilgilerin, Kilisli neşrinin C. I. s. 56-57; C. III, s. 314-317 sahifelerindeki Oğuz Boylarına ait bilgiler ve C. I, s. 29-36'da Türk Lehçeleri hakkındaki bilgiler ile C. I, s. 9'da Uygur harfleri hakkındaki bilgiler olduğu ve kısaltılarak altı sahifede toplandığı anlaşılmaktadır. Z.V. Togan'ın bildirdiğine göre Dîvân'ın elimizdeki nüshasında (تَفْجَاج) yazılan kelime el-Aynî'de (تَوْغَاج) şeklindedir. Ayrıca Kaşgarlı'nın (شَوِيَاب) şeklinde kaydettiği kale adı da el-Aynî'de (شو) şeklinde yazılmıştır⁵⁴.

El-Aynî sadece Ikdu'l-Cuman'ında değil, Şeyh el-Mahmûdî adına yazdığı "es-Seyfü'l-Mühenned" adlı eseri ile Tatar adına yazdığı "er-Ravzü'z-Zâhir fî Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir-Tatar" adlı eserinde de Kaşgarlı'yı kaynak olarak kullanmıştır⁵⁵. Biz, es-Seyfü'l-

(51) Şerafeddin Yaltkaya, Keşfü'z-Zunûn, M.E.B. yay. İst. 1941, C. I, s. 808.

(52) Z.V. Togan, Mahmud Kaşgarîye Ait Notlar, s. 134.

(53) Bk. Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 201.

(54) Mahmud Kaşgarîye Ait Notlar, s. 134.

(55) Bk. es-Seyfü'l-Mühenned fî Sîreti'l-Meliki'l-Müeyyed Şeyh-el-Mahmûdî, nşr. Fehim Muhammed Şeltut, Kahire 1967, s. 20. Bu eserden faydalanmamı sağlayan Kâzım Yaşar Koprıman'a teşekkürü borç bilirim.

Mühenned ile Dîvân'ın Türk elleri ile Oğuz Boylarına dair vermiş olduğu kayıtları karşılaştırarak, Dîvân'da mevcut olan (بَسْمَل) adının es-Seyf'de olmadığını, Dîvân'da (تَفْجَاج) şeklinde yazılan kelimenin es-Seyf'de de (تَوْغَاج) şeklinde yazıldığını gördük. Oğuz Boylarından Yıva'nın adı Dîvân'da (يِثَا) ve (اِثَا) şeklinde yazılmış olduğu halde es-Seyf'de (يِوَا) ve (اِوَا) şeklindedir. Keza Kaşgarlı'nın (تَوْتَرَقَا) şeklinde kaydettiği Dodurga adı el-Aynî tarafından (تَوْتَر) şeklinde yazılmıştır. Oğuz Boylarına ait damgalar da az çok farklılıklar göstermektedir. Mamafih es-Seyf'in yayınlıyıcısı eserin yazma nüshasında bu damga şekillerinin pek açık olmadığını da belirtmektedir.

Kanaatimizce, işaret edilen bütün bu farklılıklar, el-Aynî'nin, bugün elimizde mevcut kopyadan başka bir Dîvân kopyasından faydalandığını gösterir mahiyettedir. Diğer taraftan Z.V. Togan, Mısır'da Hankâh-ı Baybarsiyye Şeyhlerinden Âlim b. Muhammed el-Kaşgarî'nin 764 H. de yazarak Melik Eşref Şaban'a takdim ettiği "Tâcu's-Sa'adât ve Unvanu's-Siâdat" adlı eserinde (Ayasofya nüshası Nr. 1690, vr. 3/a) Türk Sultanlarını methederken Dîvân'ın mukaddimesindeki ibareyi kullandığını bildirmektedir⁵⁶. Sonuç olarak denilebilir ki vaktiyle Dîvânü Lügâti't-Türk Mısır'da oldukça tanınan bir eser olmuş ve Türkler hakkında eser yazan bazı yazarlar tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.

کتاب العادات

کتاب العدا

(56) Bk. 54. dipnotta a.g.m., gösterilen yer.

XI. YÜZYILDA TÜRK İL(EL)LERİNİN SİYASÎ VE ETNİK DURUMU

1- SİYASÎ DURUM

Çalışmamızın kaynağını teşkil eden Dîvânü Lügâti't-Türk'ün yazarı Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyıl Türk ellerinin etnik (kavmî) durumu, yani muhtelif Türk ellerinin yaşadıkları sahalara ile bazı ellerin birbirleri ile olan münasebetlerine dair kıymetli bilgiler vermesine rağmen, söz konusu yüzyıl Türk Dünyasının siyasî durumu hakkında hemen hiçbir bilgi vermez. Fakat biz, XI. yüzyıl Türk ellerinin etnik durumu ve birbirleri ile olan münasebetlerinin daha iyi anlaşılması bakımından siyasî durum hakkında da kısaca bilgi vermeyi uygun bulduk.

Bilindiği gibi, XI. yüzyıl Türk Dünyası siyasî bakımdan başlıca Kara Hanlılar, Gazneliler, Uygur, Bulgar ve bu yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Selçuklu Devletleri tarafından temsil edilmekte idi. XI. yüzyılda varlıklarını belirttiğimiz Türk ellerinden bir kısmı ya bu devletlerin kurucuları veya tâbileri olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bazı ellerin ise kuvvetli bir siyasî teşekkül, bir devlet kurmaya muvaffak olamayarak bir nev'î boylar konfederasyonu şeklinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Görünüşe göre, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar (1037) XI. yüzyıl Türk Dünyası'nın en kuvvetli siyasî teşekküllerinden biri Kara Hanlı'lar Devleti olmuştur¹. Bu devleti kuran

(1) Bu devlet ile devleti kuran sülâle hakkında bk. Reşat Genç, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, Ankara 1981; V. Barthold, Turkestan Down to the Mongol Invasion, London 1928, s. 234, 256-7, 272-3 v.d.; aynı yazar, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İst. 1927, s. 65-89; V. Minorsky, Hudûd al-Alem, London 1937, s. 277-283; Pritsak, Kara Hanlılar, İ.A. C. 6, s. 251 v.d.; F. Sümer, Oğuzlar, Ank. 1967, s. 30, 50, 56; Z.V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, II. Baskı, İst. 1970, s. 58-59; M.A. Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ank. 1962, s. 27; L. Rasyonî, Tarihte Türklük, Ank. 1971, s. 161-162.

sülâlenin ne zaman ortaya çıktığı ve devletin ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak çoğu araştırmacılarca bu kuruluş genellikle 840 yılında Uygur Devleti'nin yıkılmasından hemen sonra kabul edilmektedir. Bu devleti kuran sülâlenin hangi Türk eline mensup olduğu meselesi de öteden beri münakaşa konusudur. Bu devletin merkezlerinden biri olan Kaşgar'da doğmuş ve yetmiş olup, nesepe Türkler'in en ileri gelenlerinden olduğunu söyleyen Kaşgarlı Mahmud'un bu meseleye bir çözüm getirmesi beklenirdi. Fakat üzülerek belirtmek gerekir ki Kaşgarlı bu hususta en ufak bir ip ucu bile vermemiştir.

Mamafih, F. Sümer'in daha önce işaret ettiği gibi², bu devleti kuran Türk elinin Yağma'lar olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü, tarihî eserlerde Yağma hükümdarlarının Tokuz-Guzz (Dokuz Oğuz = Uygur) hükümdarları ailesinden olduğu söylendiği gibi, onların hükümdarlarının Buğra Han unvanını taşıdıkları da bildirilmektedir. İhtimal daha önceleri Uygurlar'a bağlı bir kavim olan Yağma'lar, Uygur Devleti'nin yıkılması üzerine batıya göç ederek Kaşgar bölgesine gelmişler, buraları Karluklar'dan alarak yurt edinmişlerdir. Onların hükümdarlarının Han unvanını almış olmaları da şüphesiz Uygur hükümdar ailesi ile olan münasebetlerinden ileri gelmiştir. Buna karşılık, devletin kurucuları olarak ileri sürülen Karluklar'ın Hükümdarları sadece Yabgu unvanını taşıyorlardı. Diğer taraftan Kaşgarlı'nın Türkçe veya Hakanlı Türkçesi dediği lehçe de bu Yağmalar'ın lehçesi olsa gerektir³.

Kara Hanlı Hükümdarlarından Abdulkerim Satuk Buğra Han'ın (ölm. 955 veya 959)⁴ islâmiyeti kabulü ile bu devlete bağlı Türk elerinden Yağma, Karluk, Çigil ve Tuhsı'ların da bu dine girdikleri anlaşılıyor. Nitekim 960 yıllarında 200.000 çadırılık bir Türk topluluğunun islâmiyete girdiği bilinmektedir ki bu olay ile ilgili olmalıdır⁵. Bu suretle Kara Hanlı'lar aynı zamanda Orta Asya'da ilk müslüman Türk Devletinin kurucuları da olmuşlardır. İlk önce Balasagun ve Kaşgar taraflarında beliren Kara Hanlılar 999 yıllarında da Samanîlerden Batı Türkistan'ı almışlardır. İslâmiyeti kabul eden Kara Hanlılar'ın, daha sonra Selçuk Sü-Başı idaresindeki müslüman Oğuzlar'ın gayri müslim eldaşlarına karşı yaptıkları gibi, Uygurlar'la devamlı savaşlar yaptıkları bilinmektedir. Kaşgarlı Mah-

(2) Oğuzlar, s. 30.

(3) Kaşgarlı, en fasih Türkçenin Yağma ve Tuhsı'ların lehçesi olduğunu bildiriyor (Kilisli I, 30-Atalay I, 30).

(4) Satuk Buğra Han'ın ölüm tarihi olarak Pritsak (Kara Hanlılar, İ.A.C. 6, s. 253) 959, V. Barthold ise (Turkestan, s. 255) 955 tarihini vermektedir.

(5) F. Sümer, Oğuzlar, s. 50.

mud'un eserinde yer alan bazı şiirler Müslüman Kara Hanlılar'la Budist Uygurlar arasındaki savaşlara ait bulunmaktadır. Onlar Müslüman İranlılar'a olduğu gibi, Budist Uygurlara da "Tat"⁶ diyorlardı. Buna karşılık Uygurlar ise bütün Müslümanlara "Çomak" adını veriyorlardı⁷. Kaşgarlı'nın Kara Hanlı-Uygur savaşlarına ait bir şiirinde "onların üzerine sel gibi aktık, şehirleri arasına girdik. Put evlerini yıktık, putlarının üzerine pisledik" denilmekte ve müslümanların törelerinin böyle olduğu, bir gâvur ülkesine girdikleri zaman tahkîr için putları üzerine pisledikleri ilâve edilmektedir⁸. Bu savaşlar dolayısıyla, sınırda (muhtemelen Uygur-İslâm sınırı) oturdukları kaydedilen Ugrak'ların⁹ da Kara Hanlı ordusunda yer aldıkları anlaşılıyor¹⁰. Bu işbirliğinin Ugrakların Kara Hanlılar'a tâbî olduklarından mı yoksa onların müttefiki olmalarından mı ileri geldiği hakkında bir şey bilmiyoruz. Mamafih Ugraklar Uygur kâfirleri ile yapılan savaşlarda oldukça önemli rol oynamış olmaları ki, bir başka şiirde onların yiğitlikleri övülmektedir¹¹.

Kara Hanlılar'ın doğuda yaptıkları savaşlar sonucunda Hotan'ın 971'lerde zaptedilerek İslâm ülkelerine katıldığı anlaşılmaktadır¹². Kaşgarlı bu fethin tarihi hakkında herhangi bir şey yazmamakla birlikte, bu şehrin Çengşi adlı bir bey tarafından fethedildiğini bildirmektedir¹³.

Daha kuzeyde ise İslâm hududunun Kuça (Koço-Hoço-Kara Hoço vb.) şehrinde daha öteye kadar uzandığı anlaşılıyor. Kaşgarlı bu şehrin Uygur sınırında olduğunu bildirdiği gibi¹⁴, burası ile Uygur ülkesi arasındaki bir dağ başında bulunan Bükür kalesinin sınırı teşkil ettiğini de ifade etmektedir¹⁵.

(6) Kilisli II, 224-Atalay II, 280, 1.

(7) Kilisli I, 319, Atalay I, 381.

(8) Kilisli I, 288-Atalay I, 343-4. Kendi kelimesi, Uygurlarla yapılan savaşlara ait şiirler için bk. Kilisli I, 401, III, 138-Atalay I, 483, III, 183'te beçkem ve toğdı kelimeleri.

(9) Kilisli I, 108-Atalay I, 119, Uğrak, sınırda oturan bir Türk boyu, bunlara Kara Yıgaç dahi denir.

(10) Kilisli III, 138-Atalay III, 183 "(Müslümanların) kızıl bayrağı yükseldi, kara toz göklere çıktı. Bize Uğrak binicileri de gelip katıldı, birlikte savaş yaptık. Onun için dönmekte geciktik".

(11) Kilisli I, 389-90-Atalay I, 468'de tiğrak er kelimesi.

(12) Hotan'ın zaptı tarihi hakkında bk. Pritsak, Kara Hanlılar, İ.A. C. 6, s. 253.

(13) Kilisli III, 279-Atalay III, 378. Çengşi (Cenkşi) adı veya lâkabı hakkında bk. F. Sümer, Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler. D.T.C.F. Dergisi XVIII/3-4 (Ank. 1959), s. 370.

(14) Kilisli I, 339-Atalay I, 404.

(15) Kilisli I, 301-Atalay I, 361.

Kara Hanlılar'ın, Türk dünyasının kuzey doğu bölgelerinde yaşadıkları anlaşılan Yabakularla da çetin savaşlar yaptıklarını Kaşgarlı'nın eserinden öğrenmekteyiz. O, Yabaku Hükümdarına Büke denildiğini bildirirken bunlarla Kara Hanlılar arasında cereyan eden savaşlar hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre, Yabaku Hükümdarı Büke Budraç 700.000 kişilik bir ordu ile Kara Hanlılar üzerine yürümüş fakat Bekeç Arslan Tegin idaresindeki 40.000 kişilik Müslüman (Kara Hanlı) ordusuna yenilmiştir¹⁶. Kaşgarlı'nın Yabaku ordusunun mevcutu hakkında verdiği 700.000 rakamı şüphesiz pek mübalâğalıdır. Durum ne olursa olsun O'nun bu savaşlarla ilgili olarak oldukça çok bilgi vermesi bu olayın Kara Hanlılar toplumunda derin izler bıraktığını göstermektedir. Yapılan savaşta yenilen Büke Budraç tutsak düşmüş ve öldürülmüştür¹⁷. Herhalde bu galibiyetten sonra Bekeç Arslan Tegin "Arslan Tegin Gazi" olarak anılmıştır. Yine bu Yabakular'ın Basmıl ve Çomullar'ı da tehdit ettikleri görülmüyor. Bu yüzden onlar, Kara Hanlı hükümdarına tabiiyet arz ederek anlaşma yapmışlar ve Yabakular'a karşı yapılan savaşta da Kara Hanlı ordusunda yer almışlardır. Kaşgarlı'nın kaydettiği bir şiirde "Tan attığında yürüyelim, Budraç'ın kanını isteyelim. Basmıl Beyini yakalım. Şimdi yiğitler toplansın"¹⁸ denilmesine bakılırsa Budraç'ı tutsak alıp öldürenler arasında Basmıllar'ın da bulunduğu açıkça anlaşılmaktadır. Mamafih daha sonra Basmıl ve Çomullar, herhalde Yabaku tehlikesi bertaraf edildikten sonra Hakan ile olan anlaşmayı bozmuşlar ve Kara Hanlılar'a karşı düşmanca hareketlerde bulunmaya başlamışlardır. Bu defa da adı geçen eller üzerine yapılan bir savaşta zafer yine Kara Hanlılar tarafında kalmış ve itaat altına alınmışlardır¹⁹. Bu vesile ile Basmıl ve Çomullar'ın geçici de olsa, bir zamanlar Kara Hanlı hakimiyetini tanıdıkları anlaşılmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud bu savaşların tarihi hakkında herhangi bir bilgi vermemekle birlikte, Büke Budraç ile yapılan savaşa katılanlarla konuştuğunu bildirmesi²⁰, Kara Hanlılar'la Yabaku, Basmıl ve Çomullar arasındaki bu mücadelelerin O'nun, eserini yazmazdan az bir zaman önce meydana geldiğini göstermektedir.

Dîvân'da doğuda Uygurlar ve kuzey doğuda da Yabakular ile yapılan savaşlara dair, görüldüğü gibi epeyce bilgi verilmeyle beraber

(16) Kilisli III, 172-3-Atalay III, 227-8.

(17) Kilisli I, 377-Atalay I, 452.

(18) Kilisli III, 263-Atalay III, 355.

(19) Kilisli I, 382-Atalay I, 459.

(20) Bk. 16 numaralı dipnotta gösterilen yerler.

ber Kitaylar'la yapılan savaşlar hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Halbuki doğuda hakimiyeti ele geçirmiş olan Kitaylar'la Kara Hanlılar'ın daha XI. yüzyılın ilk yarısında mücadeleye başladığı biliniyor²¹.

Kaşgarlı'nın kayıtlarına dayanarak doğu ve kuzeydoğu siyasetleri ile kısmen de sınırlarına dair bilgi verdiğimiz Kara Hanlılar'ın batı siyasetlerinde en büyük rakipleri önce Sâmân Oğulları, sonra da Gazneliler olmuştur. 844'lerden itibaren Horasan, Maverâü'n-Nehr ve hattâ Sirderya ötesinde Balasagun taraflarına kadar olan sahanın hâkimleri bulunan Sâmâniler Devletinin bilhassa Nuh b. Nasr'dan (934-954) itibaren çökmeye doğru gitmesinden en çok istifade edenler Kara Hanlılar olmuştur. Sâmânî tahtına bundan sonra birbirlerinden zayıf şahsiyetler geçtiği için, bu hanedanın Türk hâssa ordusu kumandanları da nüfuz ve iktidarlarını gittikçe arttırdılar. Bu kumandanlar ile hükümdarların mücadelesi Sâmânî Devletinin çökmesinde en önemli âmil oldu. Bu kargaşalıktan usanan dihgânlar, din adamları ve bazı kumandanlar Kara Hanlılar'a meylediyordu. Kara Hanlı Hükümdarı Buğra Han Harun b. Musa, aldığı dâvet üzerine 992 yılında Maverâü'n-Nehr'i istilâ etti ve 999 yılında Sâmânî Devleti sona erdi. Bu suretle Kara Hanlılar Mâveraü'n-Nehr'in hakimiyetini ele geçirdiler²². Sâmânî ülkelerinden Horasan ise, aşağıda kısaca bahsedileceği üzere Gazneliler'in eline geçmiştir.

Kara Hanlılar Horasan'ı ele geçiren Gazneli Sultan Mahmud ile, Ceyhun Nehri sınır olmak üzere bir anlaşma da yaptılar. Bu vesile ile iki hânedan arasında akrabalık münasebetleri kurulmuştur. Bu cümleden olarak Sultan Mahmud, Kara Hanlı Nasr b. Ali'nin kızı ile 1001 yılında evlenmiştir²³. Kaşgarlı Mahmud, Gazneli Sultan Mes'ud'un da Kara Hanlılar'dan bir kız ile evlendiğini ve hattâ bu prensesin gerdek gecesinde onu bir ayak darbesi ile yıktığını bildirmekte ise de²⁴, bu evlenmenin tarihi hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.

Gazneliler'le Kara Hanlılar arasındaki dostane münasebetler, ikincilerin Horasan'ı da ele geçirmek istemeleri yüzünden az sonra bozuldu. Ancak yapılan savaşlar Gazneliler'in galibiyeti ile sonuç-

(21) Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 108.

(22) F. Sümer, Oğuzlar, s. 56.

(23) O. Pritsak, Kara Hanlılar, s. 255.

(24) Kilisli I, 394-Atalay I, s. 474.

landı. Bundan sonra hânedan arasında patlak veren dahilî mücadelelerle zayıflamaya yüz tutan Kara Hanlı Devletinin 1041-42'lerde doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldığını görüyoruz. Sultan Melikşah (1072-1092) ve Sancar (1117-1157) zamanında Maverâü'n-Nehr'deki Kara Hanlılar Selçuklular'ın nüfuzu altında kaldıkları gibi, doğu kısmı da 1141 yılından sonra doğrudan doğruya Kara Hitaylar'ın eline geçti. Mamafih Semerkand ve Maverâü'n-Nehr'in diğer şehirlerinde bu hânedan üyelerinin ilkönce Kara Hitaylar'a, sonra da Harizmşahlar'a tâbî olarak 1212 yılına kadar hüküm sürdükleri bilinmektedir²⁵.

Gazneliler Devletine gelince, Sâ mânîoğulları Devleti'nin hassa ordusundan yetişme Türk kumandanlarından biri olan Alp Tegin'in 962 yılında Gazne'yi fethetmesi ile kurulmuştur. Alp Tegin'in zaptından önce Gaznenin Sâ mânî ülkesine dahil olup olmadığı bilinmiyor²⁶. Hindistan'a giden önemli yol üzerinde bulunan ve stratejik bakımdan elverişli durumda olan Gazne şehri Gazneliler tarihinin akışı bakımından önemli bir rol oynamaktadır. Alp Tegin'in ölümünden sonra devlet bir ara Sebük Tegin'in elinde kalmışsa da 977 yılından itibaren Sebük Tegin devlete tek başına hakim olmuştur. Onun zamanında Toharistan, Zabulistan, Gûr ve Belûcistan bu devletin sınırlarına katıldı. Sebük Tegin'in 997 yılında ölümünden sonra devlet bir süre küçük oğlu İsmail'e kaldı ise de az sonra bu hükümdar, kardeşi Mahmud tarafından bertaraf edildi.

Sultan Mahmud, tahta çıktığı yıllarda Sâ mânî devletinin yıkılmak üzere bulunuşundan istifade ile Horasan'ı tamamen hakimiyeti altına aldı. 999'dan 1030 yılına kadar Sultan Mahmud Türk Dünyasının en kudretli hükümdarı durumundadır. O, aynı zamanda Hint fatihi olup bir taraftan Kara Hanlılar'la münasebet ve mücadelelerini devam ettirirken bir taraftan da hemen her yıl Hindistan üzerine seferler tertiplemiştir. Bu suretle devletin sınırları Pencab'ı da içrisine alacak kadar genişlemiştir.

Gazneli Sultan Mahmud'un hayatının son senelerinde devleti için büyük bir tehlike başgöstermişti ki, bu da Selçuklular idaresindeki Oğuzlar'ın doğurduğu tehlike idi. O, bir taraftan Oğuz galesini bertaraf etmeye çalışırken diğer taraftan da Irak'da Hilâfete hakim olmuş bulunan Büveyh Oğulları ile savaştı ve onları mağlûp

(25) Z.V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 58.

(26) M. Longworth Dames, Gazneliler, İ.A.C. 4, s. 742; Gazneliler hakkında ayrıca bk. Barthold, Turkestan, s. 238-264.

etti. Irak-ı Acem'i kendi imparatorluğuna kattı. 1030 yılında öldüğü zaman bugünkü Afganistan'dan başka Horasan ve Irak-ı Acem, Toharistan, Siistan, Pencap, Multan ve Sind'in bir kısmı onun hakimiyeti altına girmiş bulunuyordu.

Sultan Mahmud'un oğlu Mes'ud 1040 yılında Dandanakan Savaşında Tuğrul ve Çağrı Beyler idaresindeki Selçuklular'a karşı ağır bir yenilgiye uğradı. Bunun üzerine Horasan tamamen Selçuklular'ın eline geçti. Gazneliler hanedanı bundan sonra Hindistan'da 1136 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir.

Uygur Devleti'nin XI. yüzyıldaki durumu hakkında fazla bilginiz yoktur. Anlaşıldığına göre onlar bu yüzyılda, Beş-Balık bölgesinde yaşıyorlardı. Zaten bizim Uygur devletinden kastımız da bu Beş-Balık Uygurlarıdır. F. Sümer'in işaret ettiği gibi²⁷ Uygurlar ancak 866'da bu bölgede yurt tutabilmişlerdir. Zayıf bir devletleri vardı. Anlaşıldığına göre bu yüzyılda onların Kara Hanlılar'la yaptıklarına işaret ettiğimiz mücadeleler daima aleyhlerine neticelenmiş ve toprak kayıplarına uğramışlardır. O devirdeki Çin kaynakları Uygurlar'dan ancak 951'de gelen bir elçi dolayısıyla kısaca bahsetmişlerdir. Beş-Balık bölgesi Uygurlar'ının yerleşik hayata süratle intibak ederek medeni seviyelerini yükselttikleri ve kısa bir zaman sonra Türk ellerinin en medenisi haline geldikleri bilinmektedir. X. yüzyıl sonlarından beri Uygurlar'ın oldukça önemli bir kısmı artık Buda dininde bulunuyordu.

Beş-Balık bölgesindeki Uygur devletinin sınırları hakkında da kesin bilgilere sahip değiliz. Kaşgarlı, Uygur kelimesini izah ederken bunun beş şehirli bir vilâyetin adı olduğunu kaydetmektedir. Ona göre "Bu şehirler halkı en katı kâfirlerdir. Son derece atıcıdır. Vilâyetlerinde bulunan şehirler ise Süلمي, Koço, Cambalık, Beş-Balık ve Yenibalık şehirleridir"²⁸. Barthold'un bildirdiğine göre Orhun Abidelerinde ve Uygur metinlerinde de adı geçen Koço şehri bugünkü Kara Hoço şehri olup, Turfan yakınındaki İdikut şehri harabeleri de orada bulunmaktadır²⁹.

Bu şehrin (Kuça), XI. yüzyılda İslâm ülkeleriyle Uygurlar arasında sınır teşkil ettiğini, daha doğrusu bu sınırın Kuça'nın biraz do-

(27) Oğuzlar, s. 31. Uygurlar hakkında ayrıca bk. Barthold, Dersler, s. 82; Minorsky, Hudûd, s. 263-277; aynı müellif, Marvazi on China, The Turks and India, s. 70-82; L. Rasyonî, Tarihte Türklük, s. 104 v.d.; Z.V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, indeks.

(28) Kilisli I, 101-2-Atalay I, 111-2.

(29) Dersler, s. 82.

ğusundan geçtiğini yukarıda söylemiştik. Kuça şehrinden sonra doğuya doğru Tibet arazisi Uygur devletinin güney sınırını teşkil ediyordu³⁰. Doğuda ise Uygurlar'ın daha IX. yüzyılda Hami şehrine kadar uzandıkları bilinmektedir. Devletin kuzey sınırına gelince bu hususta kesin birşey söyleyecek durumda değiliz. Bilindiği gibi 840 yılında Uygurlar'ı yenen Kırgızlar Orhun bölgesine yerleşmişler ve Beş-Balık Uygurları'nın kuzey komşusu olmuşlardır. Ancak 924 yılında Moğol soyundan Kıtaylar Kırgızlar'ı yenerek onları eski yurtları olan Yenisey bölgesine dönmeye mecbur bırakmışlardı. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi doğuda hakimiyeti ele geçiren ve XI. yüzyılın ilk yarısında Kara Hanlılar'la mücadeleye başladıkları bildirilen Kıtaylar'ın hakimiyeti altındaki saha Uygurlar'ın kuzey sınırını teşkil etmiş olabilir. Diğer taraftan Dîvân'da Ötüken'den bahsedilirken burasının Tataristan Çöllerinde bir yerin adı olup Uygur diyarına yakın olduğunun kaydedilişine bakılırsa³¹, Uygurlar'ın XI. yüzyıldaki kuzey komşularının Tatarlar (Moğolca konuşan unsur) olabileceği de akla gelmektedir.

Sonuç olarak Uygurlar'ın XI. yüzyılda Kuça'nın doğusunda başlıca Urumçi, Beş-Balık, Turfan ve Hami şehirleri ile bunların etrafındaki bölgede hakim bulduklarını söyleyebiliriz. Diğer taraftan XI. yüzyılın başlarında Kan-Su bölgesinde de Sarı Uygurlar'ın müstakil bir hayat yaşadığı biliniyorsa da aşağıda görüleceği üzere Dîvân'ın yazıldığı yıllarda onlar Tangut hakimiyeti altına girmiş, bir kısmı da batıya göç etmiş bulunuyorlardı.

Yukarıda da söylediğimiz gibi XI. yüzyıl Türk-Dünyasının siyasî teşekküllerinden biri de İdil (Volga) Bulgarları Devletidir. Attilâ'nın kurduğu Büyük Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Orta İdil boyuna yerleşen Kutrigur Bulgarları, buraların yerli halkı olan Fin-Ugorlar ile daha önce buralara gelen Türk menşeli kavimleri de hâkimiyetlerine alarak IX. yüzyılda Orta İdil sahasında bir devlet kurmuşlardır³². Önceleri Eski Türk Dini'ne mensup olan Bulgarlar IX. yüzyıl sonlarına doğru Türkistan'dan ve diğer İslâm dünyasından gelen tüccarların tesiri ile İslâmiyeti benimsemeye başlamışlardır. Nihayet 900 tarihinde Bulgar hükümdarı Almış

(30) Kilisli I, 296-Atalay I, 355'te Tübüt.

(31) Kilisli I, 123-Atalay I, 138.

(32) İdil Bulgarları hakkında bk. A.N. Kurat, Bulgar, I.A. C. 2, s. 781-789; aynı müellif, IV-XVIII. Yüzyıllarda Kara Deniz'in Kuzeyi ve İdil Boyundaki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ank. 1972, s. 108-118; A. Battal-Taymas, Kazan Türkleri, II. Baskı, T.K.A.E. yay. Ank. 1966, s. 18-23; Z.V. Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, Leipzig 1939, s. 104 v.d.; L. Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 88-95.

Han'ın bu dini kabul etmesi ile, Bulgar Devleti İslâmiyeti kabul eden ilk Türk devleti olmuştur. Almış Han 920 tarihinde Bağdad Halifesine müracaatla din âlimleri ve mimarlar gönderilmesini istedi. Halife Muktedir Billâh tarafından gönderilen kalabalık bir elçilik heyeti 922 Mayısında Bulgar ülkesine gelmiştir. Bu elçilik heyetinde bulunan İbn Fadlan, yazdığı seyahatnamesinde Türk elleri ve özellikle Bulgarlar hakkında kıymetli bilgiler vermiştir.

Bulgarlar'ın bilhassa İdil Nehri yoluyla erkenden geniş ticarî faaliyetlerde buldukları anlaşılıyor. Özellikle Orta İdil sahası ormanlarında çok bulunan samur, kakım, tilki ve sincap gibi kürk hayvanları, kürk ticaretini geliştirdi. Türkistan, İran, Arap ve Bizans ülkelerine kürklerin çoğunun buradan gittiği bildirilmektedir³³. Ayrıca balıkçılık, ziraat, hayvancılık, arıcılık ve çeşitli zanaatlar da Bulgarlar'ın başlıca meşgalelerinden olmuştur.

Bulgar devletinin XI. yüzyıl siyasî hayatı hakkında elimizde pek bilgi yoktur. Çalışmamızın kaynağı Dîvânü Lügâti't-Türk'ün yazarı Kaşgarlı, Bulgar için "herkesçe tanınmış olan bir Türk şehri"³⁴ demekle yetinmiştir. Mamafih onun bu ifadesinden büyük bir Türk-İslâm şehri olan Bulgar'ın bütün İslâm alemince bilinip tanındığı da anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Sahsın (Saksın)'ı da "Bulgarlar'a yakın bir şehirdir; bu, Suvar'dır"³⁵ şeklinde izah etmiştir. Onun bu izahından Bulgarlar'ın meşhur şehri Suvar'a Sahsın (Saksın) da denildiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Bilindiği gibi Suvar şehri Bulgar'ın 40 km. kadar güneydoğusunda bulunuyordu³⁶. Halbuki Saksın şehrinin ise Volga ağzına yakın bir yerde, bugünkü Ejderhan civarında ve muhtemelen eski İdil'in yerinde bulunduğu umumiyetle kabul edilmektedir³⁷. Bu durumda ya Kaşgarlı bu iki şehri aynı şehir zannetmiş veya daha kuvvetli bir ihtimalle Suvar şehri aynı zamanda Sahsın olarak da bilinmiştir. Mamafih bu hususta kesin bir şey söyleyecek durumda değiliz.

Bulgar devletinin XI. yüzyıldaki sınırları da kat'i olarak bilinmemektedir. A.N. Kurat'ın tespitine göre Bulgarlar'ın işgal ettiği sahanın sınırları kabaca Vyatka nehri ile Kama ırmağı, doğuda Çir-

(33) A.N. Kurat, Kara Deniz'in Kuzeyi, s. 114.

(34) Kilisli I, 380-Atalay I, 456.

(35) Kilisli I, 365-Atalay I, 437.

(36) A.N. Kurat, Bulgar mad., s. 787.

(37) A.Y. Yakubovsky, Altınordu ve İnhitatı, Çev. Hasan Eren, İst. 1955, s. 9.

mişen, Şuşma ve Zey suları, güneyde Çirmişen ile Samar suyuna kadar olan yerler, batıda da Züye suyu ile Sura'nın arasında kalan yerlerdi.

Söylemeye gerek yoktur ki XI. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Türk Dünyasının en kuvvetli siyasî kuruluşu Büyük Selçuklu Devleti olmuştur. Biz burada konumuzla ilgili olarak kuruluşu ve siyasî hayatı hakkında geniş eserler yazılmış bulunan Büyük Selçuklu Devletinin XI. yüzyıl üçüncü çeyreği sonlarında, yani Dîvânü Lügâti't-Türk'ün yazılışı yıllarındaki durumunu belirtmekle yetineceğiz.

Tuğrul ve Çağrı Beyler idaresindeki Oğuzlar 1040 yılında Dandanakan kalesi önlerinde Gazneli Sultan Mesud'a karşı kazandıkları zaferden sonra bir anda bütün Horasan'a sahip olmuşlardı. Tuğrul Bey öldüğü zaman (1063) Anadolu kapılarında Siistan'a kadar bütün İran ve Irak Selçuklular'ın idaresine girmişti. Alp Arslan zamanında yapılan fetihler ile Devletin sınırları daha da genişlemiş, özellikle 1071 de kazanılan Malazgirt zaferi Anadolu'nun Türkler tarafından fethini sağlamış, burası Oğuz Türklerinin yurdu haline gelmeye başlamıştır.

Dîvânü Lügâti't-Türk'ün yazıldığı 1074 yılında Büyük Selçuklu Devleti tahtında Melikşah (1072-1092) bulunuyordu. Onun devri Selçuklu İmparatorluğu'nun en fazla genişlediği bir dönemdir. Selçuklu hudutları bu devirde Adalar Denizi kıyılarından Ceyhun'a kadar uzanıyordu. Kara Hanlılar ve Gazneliler de Devlete tâbî bulunuyorlardı. Bu devirde bilhassa Kutalmış'ın oğulları ile birçok Oğuz Beyleri Anadolu'nun fethine girişerek on yıl içinde Adalar Denizi ve Boğaz İçi'ne kadar olan yerleri fethetmişlerdir³⁸.

Kaşgarlı Mahmud Selçuklular'ın bu ihtişam döneminde yaşamış ve eserini de Melikşah'ın saltanatının ilk yıllarında kaleme almıştır. Böyle olmasına rağmen onun Selçuk Sü-Başı'dan bahsederken sadece "zamanımızın sultanlarının ceddininin adıdır" demekle yetinmesi³⁹, Tuğrul ve Çağrı Beyler'le Alp Arslan ve Melikşah'ın adlarından dahi bahsetmemesini hayretle karşıladık. Bu büyük hükümdarların adlarını dahi kaydetmeyen Kaşgarlı, Kara Hanlılar'ın

(38) F. Sümer, Oğuzlar, s. 101. Büyük Selçuklu Devleti Tarihi hakkında ayrıca bk. M.A. Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ank. 1962; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İst. 1953; O. Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, T.K.A.E. Yay. Ank. 1965.

(39) Kilisli I, 397-Atalay I, 478.

Yabakular'la yaptığı savaşlara dahi eserinde genişçe yer vermesine rağmen, eserini yazdığı Bağdad başta olmak üzere hemen bütün İslâm aleminde geniş yankılar yapan Malazgirt Zaferinden de bahsetmemiştir.

XI. yüzyıl Türk devletlerinin başlıcaları hakkında bu genel bilgiyi verdikten sonra, söz konusu yüzyılın etnik durumu hakkında bilgi verebiliriz.

2- ETNİK DURUM

Kaşgarlı Mahmud eserinin baş taraflarında "Türk kavminin boyları hakkında söz" diye bir bölüm ayırmış ve burada XI. yüzyıl Türk ellerinin başlıcalarının bir listesini vermiştir. O, bu mak-satla şunları kaydetmiştir: "Türkler aslında 20 boydur. Bunlardan her bir boyun bir çok oymakları vardır ki sayısını ancak Allah bilir. Ben bunlardan kök ve ana boyları saydım. Oymakları bıraktım. Yalnız herkesin bilmesi için gerekli olanı, Oğuz kollarını ve hayvanlarına vurulan belgelerini yazdım. Bundan başka Rum yakınından doğuya doğru -müslim ve gayr-i müslim- her boyun bulunduğu yeri de bildirdim. Rum ülkesine en yakın olan boy Peçenek'tir. Sonra Kıpçak, Oğuz, Yimek, Başgirt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgız gelir. Kırgızlar Çin ülkesine yakındırlar. Bu kabilelerin hepsi Rum hizasından Şarka doğru uzanmışlardır. Sonra Çiğil, Tuhsı, Yağma, Igrak (Uğrak), Çaruk, Çomul, Uygur, Tangut ve Hitay gelir. Burası Çin'dir. Daha sonra Tafgaç gelir, burası da Maçin'dir. Bütün bu boylar da güney ile kuzey arasında bulunurlar"⁴⁰.

Kaşgarlı Mahmud'a göre bu sayılan ellerden Oğuzlar'ın başlıca şehirleri XI. yüzyılda da Seyhun (Şir-Derya) üzerinde olduğu gibi, onların göçebeleri de yine bu nehrin iki sahilinde yaşarlardı. Görünüşe göre Büyük Selçuklu fetihleri ile yakın doğu ülkelerine yayılmış bulunan Oğuzlar'ın önemli bir kısmı eski yurtlarında kalarak bu harekete katılmamışlardır. Dîvân'ın çeşitli yerlerinde XI. yüzyıl Oğuzlarının yerleri ve şehirleri açık bir şekilde gösteriliyor. Meselâ Kaşgarlı Türkçe Öküz kelimesinden bahsederken, genellikle Nehir manasına gelen bu kelimenin Oğuzlar tarafından ayrıca Benegit Deresi adı da verilen Seyhun Nehrine denildiğini ve Oğuz şehirlerinin bu nehir etrafında olduğu gibi, göçebelerinin de onun sahillerin-

(40) Kilisli I, 27-8-Atalay I, 28.

de yaşadığını bildiriyor⁴¹. F. Sümer tarafından tesbit edildiği üzere X. yüzyılda Oğuzlar Hazar Denizi'nden Sir Derya (Seyhun)'nın orta yatağındaki Fârab (Karaçuk) ve İsficab (İspicab-Sayram)'a kadar olan yerlerle bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı⁴². İsficab'ın hemen kuzeyinden başlayarak Sir Derya'ya paralel olarak uzanan Karaçuk sıradağları bölgesi de Oğuzlar'dan pek önemli bir kısmının yaşadığı bir yer idi. Kaşgarlı Mahmud Karaçuk'un Farab şehrinin ve Oğuz yurdunun adı olduğunu belirttiği gibi⁴³, haritasında da Karaçuk'u Oğuz yurdu olarak göstermiştir.

Diğer taraftan Oğuz yurdunun X. yüzyılda olduğu gibi XI. yüzyılda da batıda Hazar Denizi'ne kadar dayandığı anlaşılıyor. İslâm Coğrafyacılarının Siyah Kûh adını verdikleri yarımada X. yüzyılda Oğuzlar tarafından işgal ve iskân edilmiş ve bundan dolayı bu yarımada Türkçe Mangışlağ adını almıştır⁴⁴. XI. yüzyıl sonları için Kaşgarlı da Mangışlağ'ı Oğuz ülkesinde bir yer adı⁴⁵ olarak kaydetmiştir.

Kaşgarlı'nın bahsettiği başlıca Oğuz şehirlerine gelince bunlar Sabran⁴⁶, Sitkün⁴⁷, Suğnak⁴⁸, Karnak⁴⁹ ve yukarıda adı geçen Karaçuk⁵⁰ şehirleridir. Kaşgarlı bunların Oğuz şehirleri olduğunu bildirmekle aynı çevrede kaydettiği Sayram (İsficab-Beyza)⁵¹ şehri hakkında böyle birşey söylememektedir. Görünüşe göre Sayram, Karluk şehirlerinden olmuş ve bu şehir belki de Oğuz-Karluk sınırını teşkil etmiştir. Adıgeçen şehirler hakkında F. Sümer tarafından etraflı bilgiler verilmiş olup, yerleri de tesbit edilmiş bulunmaktadır⁵². Aynı şehirler hakkında Dîvân'a ve İslâm tarihçilerine dayanarak vaktiyle merhum F. Köprülü de etraflı bilgi vermiş idi⁵³.

(41) Kilisli I, 58-Atalay I, 59. Bu hususta ayrıca bk. F. Sümer, X. Yüzyılda Oğuzlar, D.T.C.F. Dergisi C. XVI, sayı 3-4, Ank. 1958, s. 134; Aynı yazar, Oğuzlar, s. 37-39.

(42) Bk. bir önceki notta gösterilen yerler.

(43) Kilisli I, 404-Atalay I, 487; F. Sümer, X. Yüzyılda Oğuzlar, s. 135-6; Oğuzlar, s. 34.

(44) F. Sümer, X. Yüzyılda Oğuzlar, s. 135.

(45) Kilisli III, 118-Atalay III, 157.

(46) Kilisli I, 364-Atalay I, 436.

(47) Kilisli I, 369-Atalay I, 443.

(48) Kilisli I, 392-Atalay I, 471.

(49) Kilisli I, 393-Atalay I, 473.

(50) Kilisli I, 404-Atalay I, 473.

(51) Kilisli III, 133-Atalay III, 176.

(52) Oğuzlar, s. 38-9 ile eserin sonundaki harita.

(53) Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar, II. Baskı, Ank. 1966, s. 117-118.

F. Sümer'in daha önce işaret ettiği gibi Sır Derya Oğuzları XI. yüzyılda 24 boydan oluşmuş bulunuyordu⁵⁴. Kaşgarlı, eserinde Türkmenler'den bahsederken, "bunlar Oğuzlardır" deyip, bunlara Türkmen adının verilmesi hakkında uzunca bir efsane anlattıktan sonra, "Türkmenler aslında yirmidört kabiledir. Lâkin iki kabileden ibaret olan Halaçlar bazı kere bunlardan ayrıldıkları için kendileri Oğuz sayılmaz"⁵⁵ demektedir. Ayrıca Dîvân'da Oğuz kelimesi izah edilirken "Bir Türk boyudur. Oğuzlar Türkmendirler. Bunlar yirmi iki kol (بطن) durlar; her kolun ayrı bir alâmeti ve hayvanlarına vurulan işareti (damgası) vardır. Bu belgeler onların hayvanlarının, atlarının, binitlerinin alâmetidir. Hayvanlar karıştığında her kol kendi hayvanını bu belgelerden tanıır⁵⁶" denilmektedir.

Bu suretle Oğuzlar'ın 24 boydan meydana geldiğini bildiren Kaşgarlı, aynı zamanda bu boylardan 22 sine ait bir liste vererek bunların adları ile damgalarını da kaydetmiştir. Listesine Kınık Boyu ile başlayan Kaşgarlı "zamanımızın hükümdarları bunlardandır"⁵⁷ demek suretiyle, boyları o zamanki siyasî şöhretlerine göre sıraladığını da hissettirmektedir. Kınık'tan sonra boylar şöyle sıralanmıştır: Kayığ, Bayundur, İwa (Yıwa), Salğur, Afşar, Beg-Tili, Bügdüz, Bayat, Yazgır, Eymür, Kara-Bölük, Alka-Bölük, İğdir, Üregir (Yüregir), Toturka, Ula-Yuntluğ (Ala-Yutluğ), Töker, Peçenek, Çuvaldar, Çepni, Çarukluğ.

Bilindiği gibi Oğuz boylarına ait tam bir liste Reşidü'd-Din tarafından verilmiştir⁵⁸.

Kaşgarlı Mahmud, Halaç adını taşıyarak bazı hususlarda diğerlerinden ayrıldığı için Oğuzlar'dan sayılmadığını söylediği iki boyu listesine almadığı gibi, bunların adlarını başka yerde de kaydetmemiştir. Bundan başka onun "sayısı az ve damgaları belli değil" dediği Çarukluğ boyunun adına da Reşidü'd-Din'in listesine rastgelenmiyor. Reşidü'd-Din'de Kaşgarlı'da bulunmayan şu adlar vardır: Yaparlı, Kızık, Karkın. F. Sümer'e göre bunlardan Kızık ve Karkın'dan birini Kaşgarlı'nın listesine almadığı iki boydan biri olarak kabul etmek zaruridir. Diğerinin de yine bunlardan biri olduğuna ihtimal vermek mantıktır. "Çünkü her iki boy aynı dalda, yani Yıl-

(54) Oğuzlar, s. 201.

(55) Kilisli III, 304-7-Atalay III, 412-16.

(56) Kilisli I, 56-7-Atalay I, 55-8.

(57) Kilisli I, 56-Atalay I, 55.

(58) Bu hususta geniş bilgi için bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 199-208.

dız-Han'ın oğulları arasında bulunmaktadır. Halbuki Yaparlı boyu başka bir dalda Ay-Han'ın oğulları arasında bulunmaktadır. Yaparlı, yine orada adının ne manaya geldiği yazılmayan biricik boydur. Diğer taraftan hiçbir yerde ne Çaruklu'ya ne de Yaparlı'ya ait tarihi bir kayda, bir yer adına veya bir oymağa rastgelinebilmiştir. Kısaca Reşidü'd-Din'deki Yaparlı'nın Kaşgarlı'daki Çarukluğ'un yerini tuttuğunu ve yine aynı yazarın listesine almadığı iki boyun da Kızık ve Karkın olduğunu kuvvetle tahmin ediyoruz"⁵⁹.

Kaşgarlı, Oğuz boyları hakkında yukarıda kaydedilen bilgileri verip listeyi sıraladıktan sonra, "bu saydığım boylar köktür. Bu kökten birtakım oymaklar çıkmıştır, sözü kısa kestim ve onları söylemedim. Bu boyların adları onları kurmuş olan eski dedelerin adlarından alınmıştır" demekte ve bu usulün Araplar'da da aynen böyle olduğuna örnekler vermektedir.

Gerek Dîvân'ın gerekse diğer İslâm kaynaklarının pek çok Oğuz şehirlerinin varlığından bahsetmeleri onların önemli bir kısmının yerleşik hayat yaşamaları ile ilgilidir. F. Sümer'e göre Oğuzlar'dan önemli bir kısmının oturak yaşayışa geçmesinde en önemli etken, İslâmlığı kabulleridir⁶⁰. Onlar arasında İslâmiyet yayıldıkça ve kuvvetlendikçe oturak hayat da gelişmiştir.

Ancak, halâ göçebe yaşayan Oğuzlar oturak hayat yaşayan eldaşlarını alaya alarak onlara yatuk (yani tenbel) diyorlardı. "Yatuk Neng'in, atılan ve unutilan şey anlamına geldiğini ve tenbele "yatuk kişi" dediğini bildiren Kaşgarlı "Oğuzlar'dan birtakımları vardır ki, şehirlerden dışarı çıkmazlar, savaş yapmazlar. Onun için bunlara yatuk denir. Tenbel ve atılmış demektir" diyerek göçebelere oturak hayat yaşayanlara hangi gözle baktıklarını da bildirmektedir⁶¹. Muhtemelen Oğuz şehirlerinde bölgenin yerli unsurları da bulunuyordu. Bunlardan Farslılar'a onların "Sukak" dedikleri de kaydedilmektedir⁶².

Kaşgarlı'nın ifadesine göre Oğuzlar Farslar'la düşüp kalkmaya başlayınca birtakım Türkçe kelimeleri unutmuşlar, onun yerine Farsça kelimeler kullanır olmuşlardır⁶³. Mamafih yine onun ifadesine göre Türk dillerinin en yeğlisi Oğuzlar'ın dili idi⁶⁴.

(59) Aynı eser, s. 201-2.

(60) Aynı eser, s. 41.

(61) Kilisli III, II-Atalay III, 14-5.

(62) Kilisli II, 229-Atalay II, 287.

(63) Kilisli I, 73, 360-1-Atalay I, 76, 431-2. Kaşgarlı bu hususta bazı örnekler de vermektedir.

(64) Kilisli I, 30-Atalay I, 30.

Kısaca diyebiliriz ki, X. yüzyılın başlarından itibaren Oğuz elinden kümeler halinde ayrılmalar başlamıştır. F. Sümer'in işaret ettiği gibi⁶⁵, bu kümelerden ilki Hazar Denizi kıyısındaki yarımada-ya giderek yurd tutmuş ve buraya Mangışlağ adını vermiştir. İkinci bir küme ise Selçuklular'ın idaresinde Yakın-Doğu ülkelerine gelmiş ve Selçuklular'ın fethettiği sahalarda yayılmışlardır. Üçüncü bir küme de yine XI. yüzyılda Kara Deniz'in kuzeyinden Balkanlara indi. Diğer taraftan Oğuzlar'dan kalabalık bir nüfus da Sır Derya'nın orta yatağındaki şehirlerde yerleşmişti. Kaşgarlı'nın oturak ve göçebe olarak Sır-Derya boylarında yaşadıklarını bildirdiği Oğuz kümesi de şüphesiz bunlardı ve görünüşe göre bunlar Oğuz elinin asıl ana kısmını teşkil ediyorlardı⁶⁶. Kaşgarlı, kendisi ile çağdaş Oğuz beylerinden bir büyüğün adının "Azak" olduğunu bildiriyor⁶⁷. Hakkında başkaca bilgi sahibi olmadığımız bu beyin, eski Oğuz yurdunda kalmış olan ana kümenin beylerinden olması muhtemeldir.

XI. yüzyılda varlıklarını bildiğimiz diğer bir Türk eli de Karluklardı. Kaşgarlı, eserin başlangıcında Türk ellerini sayarken Karluklar'ın adını kaydetmemiştir. Mamafih o, eserin çeşitli yerlerinde Karluklar hakkında bazı bilgiler vermiştir. Eserin başındaki 20 Türk eli arasında Karluklar'ın alınmayışı bir unuttu neticesi olabileceği gibi, bu Türk elinin artık eski önemini kaybetmiş olması ile de ilgili olabilir. Nitekim görüleceği üzere Karluk elini teşkil eden bazı boylar X. yüzyıldan itibaren önem kazanarak müstakil birer el gibi kabul edilmişlerdir.

Uygurlar'ın yanında Gök-Türk Devletinin yıkılmasında rol oynadıktan sonra, onlar ile hâkimiyet mücadelesine girişen ve fakat yenilen Karluklar'ın Batı Türkeline göçtükleri bilinmektedir. X. yüzyılın birinci yarısının ortalarında onlar İsficab'tan Isıg-Göl'ün güneyine kadar uzanan geniş bölgede yaşıyorlardı⁶⁸. Kaşgarlı XI. yüzyılda Karluklar'ın nerede yaşadıkları hakkında herhangi açık bir bilgi vermemektedir. Mamafih Karluk elini teşkil eden böylardan Çiğil ve Tuhsılar'ın eski Karluk sahasında yaşadıkları göz önünde bulundurulursa, Karluklar'ın da eski yurtlarında, yani XI. yüzyılda

(65) Oğuzlar, s. 200.

(66) Aynı eser, gösterilen yer.

(67) Kilisli I, 64-Atalay I, 66.

(68) F. Sümer, Oğuzlar, s. 27. Karluklar hakkında ayrıca bk. Minorsky, Hudûd, tercüme, s. 97, izahlar, s. 286-297; aynı müellif, Marvazî, metin, s. 19, tercüme, s. 31, izahlar s. 106; Barthold, Turkestan, indeks; Karluklar, I.A.C. 6. s. 351-352; Gerdi-zî, Zeynu'l-Ahbar, Abdül-Hayy Habîbî yayını, Tahran 1347, s. 256-7.

da adigeçen bölgede buldukları söylenebilir. Kaşgarlı onlar için "Göçebe Türkler'den bir boyun adıdır. Oğuzlardan ayırıldılar. Oğuzlar gibi Türkmen'dirler"⁶⁹ diyor. Hattâ o, Karluklar hakkında "Karluklu Türkmenler"⁷⁰ ifadesini de kullanmaktadır. Bu husus şüphesiz vaktiyle Faruk Sümer'in işaret ettiği gibi X. yüzyılın ikinci yarısında Türkmen adını taşıyan topluluğun Karluklar ülkesinde yaşaması ve bu sebeple aralarında kavmî bir ilişki olmasa bile, iki topluluk arasındaki "Yerdeşlik-hemşehrilik" durumu ile ilgili olmalıdır⁷¹.

Kaşgarlı'ya göre XI. yüzyılda Karluk büyükleri çeşitli ad ve lâkaplar taşıyorlardı. Bu boyun büyüklerine verilen adlardan biri "Çuglan" idi⁷². Ayrıca onların büyüklerine "Sagun"⁷³ ve "Köl İrkin"⁷⁴ gibi lâkaplar da veriliyordu. Çuglan ve Sagun kelimeleri hakkında herhangi bir açıklama yapmayan Kaşgarlı, irkin kelimesinin toplanmış olan her şey anlamına geldiğini beyanla "Köl İrkin'in "aklı göl gibi toplanmış, dolmuş" demek olduğu hakkında bir halk izahı kaydetmektedir. Barthold, Kaşgarlı'nın kaydettiği bu lâkaptaki Köl'ün kül kelimesinden tahrif edilmiş olduğunu ileri sürmüştür⁷⁵. Mamafih bu isim ve lâkapların sadece Karluk elinin reislerine mi yoksa bütün ileri gelenlerine mi verildiği konusunda Dîvân'da açık bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak dikkati çeken bir husus ta artık Karluk Yabgu'sundan bahsedilmemesidir. Kaşgarlı böyle bir şeyden bahsetmediği gibi, 982'de yazılmış olan Hudûdü'l-Âlem'de de "eskiden Karluk hükümdarlarına Yabgu denilirdi"⁷⁶ şeklindeki bir ifade kullanılmak suretiyle, eserin yazılışı günlerinde dahi Karluklar'ın başında Yabgu unvanlı liderlerin bulunmadığı beyan olunmuştur. Bu husus da yukarıda işaret ettiğimiz gibi onların XI. yüzyılda eski önemlerini kaybetmiş olduklarını gösterir mahiyettedir.

Aynı yüzyılda varlığı görülen ve daha X. yüzyıldan beri müstakil bir kavim gibi telâkki edilen Çigiller'in, aslında Karluklar'ın bir

- (69) Kilisli I, 393-Atalay I, 473. Ayrıca Kilisli II, 210, III 259-Atalay II, 265, III 351'de "Karluk, Türkmenlerden bir boydur" denilmektedir.
(70) Kilisli I, 80-Atalay I, 86.
(71) X. Yüzyılda Oğuzlar, s. 160.
(72) Kilisli I, 370-Atalay I, 444.
(73) Kilisli I, 337-Atalay I, 403, Soğun ve Kök Sagun unvanları hakkında ayrıca bk. F. Köprülü, Eski Türk Ünvanlarına Ait Notlar, T.H.İ.T.M.C. II, İst. 1939, s. 22.
(74) Kilisli I, 93-Atalay I, 108.
(75) Dersler, s. 81.
(76) Minorsky, Hudûd, tercüme s. 97, izahlar s. 287-8.

boyu olduğu anlaşılıyor. Hudûdü'l-Âlem'e göre Çigiller X. yüzyılda Işık-Göl'ün Kuzey-batısında yaşamakta idiler⁷⁷. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Kaşgarlı eserinin başında Türkler'in yaşadıkları sahalardan ve onların lehçelerinden bahsederken, Karluk adını hiç anmamış ve coğrafyacıların onlara ait olarak gösterdikleri sahada Çigil, Yağma ve Tuhsılar'ı göstermiştir. Onun Çigiller hakkındaki açık ifadelerinden XI. yüzyılda bunların nerelerde yaşadıklarını öğreniyoruz. Ona göre bu elden: 1- Göçebe Çigiller Barshan'ın (Barsgan) ötesindeki Kuyas'ta oturuyorlardı. Onun eserinde Çigil ve Tuhsı kasabaları olmak üzere Barshan'ın ötesinde aynı adlı (Kuyas) üç kasaba gösterilmektedir. Bunlardan biri Sablığ Kuyas, ikincisi Ürüng (Beyaz) Kuyas, üçüncüsü de Kara Kuyas adları ile biliniyordu⁷⁸. 2- Argu şehri olan Tıraz (Talas) yakınında bulunan bir kasabada da Çigiller oturuyorlardı. 3- Kaşgar civarındaki birtakım köylerde de onlardan bazıları yaşıyorlardı. Bu husus, F. Sümer'in işaret ettiği gibi, Gerdizi'nin 9 boya ayrılmış olarak gösterdiği Karluklar'ın üç boyunu Çigiller'in meydana getirdiği şeklindeki sözlerine uygundur⁷⁹. Zira görüldüğü gibi onlar eski Karluk sahasının çeşitli yerlerinde görülmektedirler. Kaşgarlı'ya göre Oğuzlar Çigil yurdu-na yakın oturdukları için, her zaman onlarla savaş ederlermiş, Aralarındaki düşmanlık Dîvân'ın yazılışı günlerinde de devam ediyormuş. Görünüşe göre Çigiller XI. yüzyılda o kadar önemli bir teşekkül haline gelmişlerdir ki, Oğuzlar Ceyhun'dan Çin'e kadar uzanan yerlerdeki Türkler'in hepsine Çigil diyorlardı⁸⁰. Bununla ilgili olarak aynı yüzyılın ikinci yarısında onların Maverâü'n-Nehre de yayıldıklarını görüyoruz⁸¹. Kaşgarlı'nın İla (İli) ırmağından bahsederken, "Türklerden Yağma, Tuhsı ve Çigillerden bir bölüğün indiği bir deredir"⁸² şeklinde bir ifade kullanışından onlardan bir kısmının XI. yüzyılda Tuhsı ve Yağmalar'la yanyana yaşadığı ayrıca anlaşılmaktadır.

Dîvân'da XI. yüzyıl Türk elleri arasında kaydedilen Tuhsılar'a gelince, bunlar da Karluklar'ın bir boyu idi. Hudûdü'l-Âlem'e göre X. yüzyılda Tuhsılar Işık-Göl'ün Kuzey-Batı'sında, Çu Irmağı'nın

- (77) F. Sümer, Oğuzlar, s. 27. Çigiller hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Minorsky, Hudûd, tercüme, s. 99-100, izahlar, s. 297-300; aynı yazar, Marvazî, s. 31; Barthold, Dersler, s. 85; aynı yazar, Turkestan, s. 317, F. Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 114; Zeynu'l-Ahbar, s. 279.
(78) Kilisli III, 129-Atalay III, 172.
(79) Oğuzlar, s. 27. Ayrıca bk. Minorsky, Marvazî metin, s. 19. tercüme, s. 31.
(80) Kilisli I, 329-30-Atalay I, 393-4.
(81) F. Sümer, Oğuzlar, s. 27.
(82) Kilisli I, 85-Atalay I, 92.

sol kıyısında yaşıyorlardı⁸³. Kaşgarlı ise onlardan "Kuyas'ta bulunan bir Türk boyu"⁸⁴ olarak bahsetmektedir. Kuyas'ın, Barsgan'ın ötesinde (doğusunda) olduğuna yukarıda işaret edilmişti. Kaşgarlı'nın ifadesine göre onlara "Tuhsı Çigil" dahi denilmektedir. Onun bu ifadesinden Tuhsılar'ın Çigiller'in bir boyu olduğu sonucunu da çıkarmak mümkündür. Gerdizî⁸⁵ ve Mervezi⁸⁶ ise onları açıkça Karluklar'ın bir boyu olarak gösteriyor ki, yukarıda söylediğimiz gibi Çigiller de Karluklar'ın bir boyu olduğuna göre gerek Kaşgarlı'nın gerekse Gerdizî ve Mervezi'nin bu husustaki kayıtları birbirine uyuyor demektir. Ancak Minorsky, Gerdizî'deki bazı ifadelerle dayanarak Tuhsılar'ın eski Türgişler'in bir kalıntısı olduğu fikrini ileri sürmüştür⁸⁷.

Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerden onların bir kısmının Kuyas'ta Çigillerle birlikte yaşadığı anlaşıldığı gibi, bir kısmının da Yağma ve Çigillerle birlikte İli Irmağı kıyılarında yaşadığı anlaşılmaktadır. Buna göre onlar, X. yüzyılda yaşadıkları Çu Nehri boylarından daha doğuya, İli boylarına yayılmış görünmektedirler. Bu Karluk boyunun Çigiller'e göre daha az önem taşıdıkları da anlaşılıyor.

Tuhsılar'ın dil itibariyle Yağmalar'la aynı özellikleri gösterdikleri de Kaşgarlı'nın eserinden anlaşılıyor. Diğer taraftan Türkler'den çoğu sadece Farsça konuşanlara tat dediği halde, Tuhsı ve Yağmalar Uygurlar'a da tat diyorlardı⁸⁸.

Söz konusu yüzyılın Türk ellerinden biri de Ezgiş'tir. F. Sümer'in işaret ettiğine göre⁸⁹ İbn Hurdadbih'in eserinde de adları kaydedilen Ezgişler, Kaşgarlı'nın bildirdiğine göre XI. yüzyılda Fergana'daki Özcend (Özkent)te oturmakta idi⁹⁰. Sadece adları kaydedilmiş olan bu kavmin pek varlık gösteremediği anlaşılmaktadır.

X. yüzyılın olduğu gibi, XI. yüzyılın başlıca Türk kavimlerinden biri de Yağmalar'dı. Bunlar X. yüzyılda daha çok Kaşgar ve

(83) Oğuzlar, s. 28. Tuhsılar hakkında ayrıca bk. Minorsky, Hudûd, tercüme, s. 99, izahlar, s. 300-304.

(84) Kılıslı I, 354-Atalay I, 423.

(85) F. Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 423.

(86) Minorsky, Marvazî, metin s. 19, tercüme s. 31.

(87) Hudûd al-Âlem, izahlar kısmı, s. 300. Bu hususta ayrıca bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 28.

(88) Kılıslı II, 224-Atalay II, 280-1.

(89) Oğuzlar, s. 30.

(90) Kılıslı I, 89-Atalay I, 96.

onun Kuzey-Batı'sında yaşıyordu. Kaynakların ifadesine göre bu kavim Tokuz-Guzz'lardan (Uygurlardan) idi⁹¹. Bu kaynaklardan Hudûdü'l-Âlem⁹², Yağmalar'ın hükümdarlarının Toguz-Guzz hükümdarları ailesinden olduğunu söyler, Yağmalar muhtemelen Uygurlar'a bağlı bir kavim olup, Uygur devletinin yıkılması üzerine (840), batıya göç ederek Kaşgar bölgesine gelmişler ve burayı Karluklar'ın elinden alarak yurd edinmişlerdir. Kaşgarlı'nın bunlara "Kara Yağma" da denildiğini belirtmesi⁹³de onların bir zamanlar Uygurlar'a tâbî olmasının bir ifadesi olabilir. Onların batıya gelişleri sırasında başlarında, işaret edildiği gibi Uygur Hanedanının bir kolu bulunuyordu. Bu haneden mensupları Buğra Han unvanını taşıyorlardı⁹⁴. İşte bu durum onların Kara Hanlı Devleti'nin kurucuları olduklarını gösteren en kuvvetli delildir. Hudûdü'l-Âlem'in ifadesine göre Yağmalar pek çok boydan meydana gelmişti. Bu boylardan biri Bulak idi⁹⁵. Kaşgarlı'da da Türk toplulukları arasında kaydedilen bu Bulaklar, onun bildirdiğine göre bir ara Kıpçaklar'a tutsak olmuşlar, sonradan onların esaretinden kurtulmuşlardır. Onların bu esareten sonra Elke Bulak adı ile şöhret bulduğu da anlaşılıyor⁹⁶.

XI. yüzyılda Yağmalar'ın yaşadıkları bazı yerlerden yukarıdaki Çigil ve Tuhsılar'ın yurdları dolayısıyla bahsetmiştik. Onların oldukça önemli bir kısmının söz konusu yüzyılda İli nehri boylarında yaşadıkları anlaşılıyor. Kaşgarlı "Ak Terek"i Yağma Ülkesinde İli suyu üzerinde bulunan bir geçit⁹⁷ olarak tarif eder ki, onların yurdlarının neresi olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca o, Tiraz yakınında Yağma adlı bir köyden bahisle, bu köy adının da Yağma Kavim adıyla bağlı olduğunu bildirmektedir⁹⁸. Zaten yukarıda da işaret edildiği üzere onun Yağma Tuhsı ve Çigillerden bir bölümün yaşadığı saha olarak İli boylarını gösterdiğini kaydetmiştik. Onun, nerede yaşadığı hakkında bilgi vermediği Bulak boyunun da işaret edilen sahanın Kıpçaklar'a yakın bir bölümünde, Çu veya Talas nehri civarında yaşadıklarını tahmin edebiliriz⁹⁹. Aşağıda işaret edi-

(91) F. Sümer, Oğuzlar, s. 30. Yağmalar hakkında ayrıca bk. Minorsky, Hudûd, tercüme s. 95, izahlar s. 277-281; aynı yazar, Marvazî, s. 197; Gerdizî, Zeynu'l-Ahbar, Abdu'l-Hayy Habîbî neşri, Tahran 1347, s. 260; Barthold, Turkestan, s. 254.

(92) Minorsky, tercüme, s. 95-6.

(93) Kılıslı III, 25-Atalay III, 34.

(94) F. Sümer, Oğuzlar, s. 30.

(95) Aynı eser, gösterilen yer.

(96) Kılıslı I, 116-317-Atalay I, 129-379.

(97) Kılıslı I, 77-Atalay I, 81.

(98) Kılıslı III, 26-Atalay III, 34.

(99) Bu hususta ayrıca bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 30.

leceği gibi Kıpçaklar'ın XI. yüzyıl Güney-Doğu sınırı Talas yakınlarına kadar uzanıyordu.

Kaşgarlı'nın Çigil, Tuhsı ve Yağma yurdu ile ilgili olarak kaydettiği diğer bir teşekkül de Argular'dır. Dîvân'da Argular'ın yaşadığı yerler olarak Tıraz'dan Balasagun'a kadar olan saha gösterilmektedir. Aslında Argu kelimesi Kaşgarlı'nın izahına göre "iki dağ arasında, yerleşmeğe elverişli vadi" anlamına geliyordu ve Tıraz ile Balasagun arası da iki dağ arası olduğu için bu adı almıştı¹⁰⁰. Görünüşe göre bu bölgede yaşayan Türkler'e sırf yaşadıkları yerin adından dolayı "Argu" denilmiştir. Kaşgarlı "Argular iki dağ arası bir vadide oturduklarından bu adı almışlardır"¹⁰¹ demek suretiyle bu durumu açıkça kaydetmektedir. Yine onun bildirdiğine göre Argular'ın önemli şehirleri Balasagun ile onun yakınında bulunan diğer bazı kasabalardır¹⁰². Diğer taraftan Kaşgarlı, eserinin başlarında Türk dillerinden bahsederken "İsficab'dan Balasagun'a varıncaya kadar Argu şehirlerinden sayılan yerlerin halkının dili çapraşık-tır"¹⁰³ demek suretiyle Argular'ın Güney-Batıdaki sınırını İsficab'a kadar uzatmaktadır.

Kaşgarlı onların kökeni hakkında herhangi bir şey söylememektedir. F. Köprülü, belki de onların yaşadığı yerlerin eski Karluk yurdu oluşunu göz önünde bulundurarak Argular'ı Karluklar'dan göstermektedir¹⁰⁴ ki, herhalde imkânsız değildir. Mamâfih bu hususta da şimdilik kesin bir şey söylenemez.

Oğuzlar Argular'la sınırdış olduklarından, onlardan birçok kelime almışlardır. Bunlardan başka onların Yağma, Karluk, Bulgar ve Uç (Uş-Oş) şehri halkının konuştuğu lehçe ile de birçok ortak kelimeleri vardı. Argular'ın lehçeleri hakkında Dîvân'ın çeşitli yerlerinde verilen izahlar, onun Hakaniye Türkçesi'ne çok yakın bir lehçe olduğunu göstermektedir¹⁰⁵.

Yukarıda Kara Hanlı-Uygur savaşları dolayısıyla adları belirtilen Ugraklar da XI. yüzyıl Türk topluluklarındandı. Kaşgarlı onları "sınırdış oturan bir Türk oymağı"¹⁰⁶ olarak kaydetmişse de bu sınırın

(100) Kilisli I, 114-Atalay I, 127.

(101) Kilisli I, 266-Atalay I, 317.

(102) Kilisli I, 60-Atalay I, 62.

(103) Kilisli I, 31-Atalay I, 30.

(104) İlk Mutasavvıflar, s. 118-121.

(105) Ayrıca bk. F. Köprülü, aynı eser, gösterilen yer.

(106) Kilisli I, 108-Atalay I, 119.

neresi olduğunu açıklamadığı gibi, yurdlarının neresi olduğuna dair açık bir ip ucu da vermemiştir. Biz onların Kara Hanlı ordusunda yer alarak Uygurlar'a karşı savaşa katılmalarını da göz önünde bulundurarak¹⁰⁷, Uygur sınırına yakın bir yerde oturduklarını tahmin ediyoruz. F. Köprülü, Kaşgarlı'nın Argular'a ait olarak gösterdiği coğrafi alan ile Ugraklar için tayin ettiği yerlerin birbirine uyduğunu söylüyorsa da¹⁰⁸, biz bu yerlerin ayniyetine dair Dîvân'da açık bir kayıt görmedik. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Argular Tıraz (Talas) ile Balasagun arasında yaşıyorlardı. Gerçi Kaşgarlı Talas yakınındaki Kençek Sengir adlı bir şehirden bahsederken "burası Kıpçak sınırındır"¹⁰⁹ diyor da Ugraklar'ın yaşadığı yer için sadece "sınır" demektedir. Diğer taraftan Kaşgarlı'nın eserinde Ugraklar'ın yiğitliklerinden bahseden bir şiirde, "Ugrak erleri yiğittir, yemekleri oğlaktır. Kımız kaplarının üzerinde her zaman bir tas bulunur, bununla beraber yerleri (toprakları) kısırdır"¹¹⁰ denilmektedir. Buradan, onların yaşadığı yerlerin verimsiz olduğu görülüyor. Halbuki Talas ve Çu nehirlerinin yukarı yatakları ile diğer bazı küçük suların suladığı Tıraz-Balasagun arasında, diğer bazı şehirlerin de varlığı dikkate alınırsa buraların verimsiz olduğu söylenemez.

Kanaatimizce Ugraklar'ın XI. yüzyıldaki yurdlarını tayine çalışırken, Dîvân'ın başlarında yapılan sıralamayı da gözden irak tutmamak gerekir. Orada Türk boylarının yaşadıkları yerlerden bahsedilirken, Kuzeyden Güneye doğru yapılan sıralamada Ugraklar Yağmalar'dan sonra (yani güney veya Güney-doğuda) kaydedilmiştir. Ugraklar'dan sonra adları yazılan Çaruklar ise Kaşgar'ın doğusundaki Barçuk'ta yaşıyorlardı. Bu duruma göre Ugraklar'ın XI. yüzyıldaki yurtlarının da Barçuk taraflarında olduğunu kuvvetle tahmin ediyoruz. Dîvân'da kaydedilen bir dörtlükten, Ugraklar'ın komşuları ile savaşarak onları yenip tutsak aldıklarından da bahsedilmektedir¹¹¹. Onların bu savaşları kimlere karşı yaptıkları açıkça belirtilmiyor. Görünüşe göre bu Ugraklar cenkçi ve mücadeleci kimseler idi.

Kaşgarlı'da eski Karluk yurdu ile ilgili olarak adları kaydedilen topluluklardan biri de Kençekler'dir. O, başlangıçta "Türkler'den

(107) Kilisli III, 138-Atalay III, 183.

(108) İlk Mutasavvıflar, s. 120. F. Köprülü Soğdulara Soğdak da denilişini dikkate alarak Argular'a Ugrak denilmiş olabileceğini muhtemel görmektedir (aynı eser, s. III) ki biz aynı kanaatte değiliz. Zira, Kaşgarlı her iki boyu ayrı adlarla ve ayrı coğrafi sahalarda göstermektedir.

(109) Kilisli I, 399-Atalay I, 480.

(110) Kilisli I, 389-90-Atalay I, 468.

(111) Kilisli II, 172-3-Atalay II, 218-9.

bir bölük¹¹² olarak kaydettiği Kençekler'in, aslında Türk olmayıp Türk ülkesine sonradan göç etmiş kimseler olduğuna da işaret etmektedir¹¹³. Kökenleri hakkında Dîvân'da herhangi bir şey kaydedilmeyen Kençekler'in¹¹⁴ XI. yüzyılda yaşadıkları yerlere gelince, Kaşgarlı Mahmud, Kaşgar çevresinde, köylerde Kençek lehçesi hüküm sürdüğü halde, şehir içinde Hakaniye Türkçesi'nin konuşulduğunu kaydediyor¹¹⁵. Bu ifadeden onlardan bazılarının Kaşgar civarındaki köylerde yaşadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca yukarıda adı geçen Kençek Sengir şehrinin adı da muhtemelen bunlarla ilgili olup, onlardan bir kısmı da Talas yakınında ve Kıpçak sınırında yaşıyorlardı. Türkçe ile birlikte Soğdça da bildikleri bildirilen Kençekler'in de, Soğdlar gibi bu bölgenin İranî unsurlarından olduğu tahmin edilebilir. Nitekim Barthold onların bu vilâyetlerin Türk olmayan esas yerli halkı olup, sonraları Türkleştiklerini ifade etmiştir¹¹⁶.

Dîvân'da Türk elleri arasında kaydedilen bir diğer topluluk da Çaruklar'dır. Kaşgarlı bunların da kökenleri hakkında herhangi bir şey söylemeden Çaruklar'ın "Türkler'den bir boy olup, Barçuk'ta oturduklarını"¹¹⁷ kaydetmektedir. Onun kaydettiği efsaneye göre Barçuk şehri Afrasyab'ın şehri olup o burada Buhtu'n-Nasr'ın oğlu Betzen (Bijen)'i hapsedmişti. Minorsky'ye göre bu şehir Ak-Su'nun 232 km. kadar batısında bulunan meşhur Maral-Başı idi ki¹¹⁸ Kaşgar'ın doğusunda bulunuyordu.

Dîvân'da Çaruklar'dan sonra adları kaydedilen Çomul (Çumul)'lara gelince, Kaşgarlı'nın "Türklerden bir boy"¹¹⁹ olarak kaydettiği Çomullar'ın da XI. yüzyılda nerede yaşadığını kesin olarak bilmiyoruz. Kaşgarlı eserine ilâve etmiş olduğu haritada Çomullar'ın yerini İrtiş'in doğusunda ve Kaylar'ın güneyinde olmak üzere Yamar (Obi) nehrinin sol tarafında göstermektedir. Yukarıda işaret edildiği gibi, Kara Hanlı-Yabaku savaşlarını anlatan bir şiirde, herhalde Yabaku baskısı dolayısıyla Basmıl ve Çomullar'ın bir ara Kara Hanlılar'a itaat ettikleri halde sonradan itaattan vazgeçip düş-

(112) Kilisli I, 399, II, 221-Atalay I, 480, II, 277.

(113) Kilisli, III, 84-Atalay III, 118.

(114) Bu isim F. Köprülü tarafından Gencak şeklinde okunmuştur (İlk Mutasavvıflar, s. 108).

(115) Kilisli I, 31-Atalay I, 30.

(116) Dersler, s. 122.

(117) Kilisli I, 318-Atalay I, 381.

(118) Hudûd, s. 281.

(119) Kilisli I, 330-Atalay I, 394.

manca harekette buldukları ve yapılan savaşta da yenilerek bazılarının tutsak alındığı ifade olunmaktadır¹²⁰. Buradan da anlaşılacağı gibi Çomullar, Yabaku ve Basmıllar'la az-çok ilgili bir bölgede yaşıyorlardı. Dîvân'ın baş taraflarındaki sıralamada da Basmıl, Kay, Yabaku adlarının yanyana yazılması Basmıllar'la diğer ikisinin ve dolayısıyla Kaşgarlı'nın haritasında Kay'ların biraz güneyinde gösterilen Çomullar'ın birbirlerine yakın bölgelerde yaşadıkları göstermekte ve iki bilgi birbirini doğrulamaktadır.

Diğer taraftan F. Köprülü Çomullar'ın, Çin kaynaklarında Çomi (Tch-ou-mi) adı ile gösterilen kabile olduğunu söylemektedir¹²¹. Ona göre bu kabile Çang (Tsang)'lar devrinde Urumçi'nin batısında Manas nehri kıyılarında oturuyorlardı. Ancak XI. yüzyılda onlar bu yurdlarından uzakta, İrtiş nehrinin doğusunda bulunuyorlardı.

Doğuda, Uygur İllerine yakın bir sahada oturan Aramut¹²² adlı bir Türk boyu da Dîvân'da kaydedilmiş ise de, bunların yeri hakkında da kesin bir şey söyleyecek durumda değiliz.

Daha doğuda, Beş-Balık bölgesinde Uygurlar yaşıyorlardı. Yukarıda Uygur Devleti'nden bahsederken onların yurdları ve şehirleri hakkında bilgi verildiğinden, burada tekrar bahsetmiyoruz¹²³.

Uygurlar'ı 840 yılında Orhun bölgesinden çıkararak Kırgızlar'a gelince, Kaşgarlı onlar hakkında da sadece "Türkler'den bir boy"¹²⁴ demekle yetinmiş, eserinin başlarında Türk ellerinden bahsederken ise onların, Tatarlar'dan daha doğuda ve Çin ülkesine yakın olduklarını bildirmiştir. Kırgızlar Orhun bölgesinde 924 tarihine kadar kalmışlarsa da kuvvetli bir devletleri olmadığı gibi, kültür tarihi ile ilgili olarak da, meselâ Gök Türk'ler gibi bir faaliyette de bulunmamışlardır. Üstelik onlar, Kıtaylar'ın saldırılarına dayanamayarak buraları terkedip, eski yurtlarına dönmüş gözükmektedirler. Böylece Moğolca konuşan kavimler gittikçe Türkler aleyhine toprak kazançları elde ettiler. Ve öyle bir zaman geldi ki, Çin'den kovulan Kıtaylar Türkistan'a gelerek kolayca buranın yüksek hâkimle-

(120) Kilisli I, 382-Atalay I, 459.

(121) İlk Mutasavvıflar, s. 120.

(122) Kilisli I, 124-Atalay I, 139.

(123) Uygurlar (Toguz Guzz) hakkında geniş bilgi ve bibliyografya için bk. Minorsky, Hudûd, tercüme s. 94-5, izahlar s. 263-277; Bahaddin Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1962, s. 347 v.d.

(124) Kilisli I, 381-Atalay I, 458.

ri oldular. Kırgızlar, yukarı Yenisey'deki eski yurdlarına döndüler¹²⁵. Kaşgarlı da buna uygun olarak onların yurdunu Türk ülkelerinin en doğusunda, Çin'in yanında olarak göstermektedir.

XI. yüzyılın önemli Türk ellerinden biri de Yimekler'dir. Onlar bu yüzyılda Yukarı İrtiş boylarında yaşıyorlardı. Bilindiği gibi bir asır kadar önce aynı yerde Kimekler bulunuyordu. Bu Kimekler yedi boydan müteşekkildi: İmi, İmek, Tatar, Bayandur, Kıpçak, Nilhaz (?) ve Ecləd (?)¹²⁶. XI. yüzyılda Kimek adı ortadan kalkmış ve bu el başlıca Kıpçak ve Yimek (İmek) boyları tarafından temsil edilmiştir.

Kaşgarlı, İrtiş suyunu Yimek kırlarında akan bir ırmağın adı olarak kaydetmek suretiyle, onların XI. yüzyılda nerede yaşadıklarını açıkça göstermiştir¹²⁷. O, Yimekler'i Kıpçaklar'dan saydığını, fakat Kıpçaklar'ın kendilerini ayrı bir boy saydıklarını da kaydetmektedir¹²⁸. Kaşgarlı'nın kaydettiği "İrtiş suyu Yimegi'nin kalpleri bize karşı sarsılmaz bir haldedir, bileklerini sığadılar. Binlercesi üzerimize gelmek için toplanıyorlar"¹²⁹ şeklinde bir şiirde onların yiğitlikleri öğülmekte ve komşularından bazıları ile savaş yaptıkları gösterilmektedir. Fakat bu savaşın kimlere karşı yapıldığı hususunda birşey bilmiyoruz.

Kıpçaklar'a gelince, IX. yüzyılda Kimekler'den ayrılan bu boy batıya göç etmiş ve Oğuzlar'a kuzeyden komşu olmuştur¹³⁰. Kaşgarlı'nın haritasında Hazar Denizi'nin kuzey-batısının Kıpçak ve Guz (Oğuz) yurdu olarak gösterilmesi de şüphesiz bu komşuluk ile ilgilidir. Kaşgarlı Mahmud'un Oğuz lehçesi ile çok ilgili saydığı Kıpçak lehçesinin Kimek (Yimek) lehçesinin hemen aynı olduğu da

- (125) F. Sümer, Oğuzlar, s. 31. Kırgızlar hakkında ayrıca bk. Minorsky, Hudüd, tercüme, s. 96-7, izahlar s. 282-286; aynı yazar, Marvazi, metin s. 18-9, tercüme s. 30, izahlar, s. 104-106; Barthold, Turkestan, s. 369-71.
- (126) F. Sümer, Oğuzlar, s. 31-2. Kimekler hakkında ayrıca bk. Minorsky, Hudüd, tercüme, s. 99, izahlar s. 304-10; aynı yazar, Marvazi, metin, s. 10-20, tercüme 32, izahlar, s. 107; Barthold, Turkestan, s. 177-8; Gardizi, Zeynu'l-Ahbar, s. 257; F. Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 118.
- (127) Kilisli I, 89-Atalay I, 97.
- (128) Kilisli III, 22-Atalay III, 29.
- (129) Kilisli I, 273-Atalay I, 325.
- (130) F. Sümer, Oğuzlar, s. 32. Kıpçaklar hakkında ayrıntılı bilgi ve bibliyografya için bk. A.N. Kurat, IV-XVIII. yüzyıllarda Kara Deniz'in Kuzeyi, s. 69-102; Minorsky, Hudüd, tercüme s. 101, izahlar, s. 315-317, aynı yazar, Marvazi, s. 96-7. Kıpçaklar (Kumanlar) hakkında Batı'da yazılmış en etraflı araştırma Marguar'tın Über das Volkstum der Komane (Berlin 1914) adlı eseri olup, biz Almanca bilmediğimizden bu eseri görmedik.

anlaşılmaktadır. Dîvân'da Kiş (sadak) kelimesinden bahsedilirken "Oğuzlar ve onların Kıpçaklardan olan kardeşleri bunu bilmezler"¹³¹ şeklinde bir ifadenin kullanılışı Oğuz-Kıpçak lehçe birliğinden başka, Kıpçaklar'ın Oğuzlar'la bir nevî kardeş telâkkî edilmekte olduklarını da göstermektedir.

F. Sümer'e göre¹³² Kıpçaklar bir taraftan nüfuslarının çoğalması diğer taraftan belki de Kimekler'e mensup diğer bazı teşekküllerin katılması ile kuvvetlenerek, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Oğuzlar'ı sıkıştırılmaya başlamışlar ve onların göçlerinde önemli rol oynamışlardır.

Kıpçaklar'ın Kaşgarlı ile çağdaş İnal Öz adlı bir hükümdarları olup, bunun iki oğlu da Tapar adını taşıyorlardı¹³³. Yine onunla çağdaş Kanglı adlı bir Kıpçak Beyi de vardı¹³⁴. Bunun buyruğu altındaki Kıpçaklar ertesi yüzyılda bu adla (Kanglı) anılmışlardır¹³⁵. Kaşgarlı'nın bildirdiği gibi, Kıpçaklar nasıl Kimekler'den ayrılıp başlı başına bir el olmuşlar ve hattâ kardeş boy Yimekler'le akrabalıklarını reddetmişlerse, Kanglılar da sonraları müstakil bir kavim sayılmışlar ve Oğuz Destanı'nda da böyle gösterilmişlerdir¹³⁶.

Dîvânü Lügâti't-Türk'ün yazıldığı sıralarda Kıpçaklar'ın güneydoğu sınırının Talas yakınlarındaki Kençek Sengir şehri civarında olduğundan yukarıda bahsetmiştik. Kara-Kum'da ise onların güney komşuları Oğuzlar idi. Hattâ onlar Hazar Denizi ile Aral Gölü kuzeyinde Oğuzlar'ın boşaltmış olduğu sahayı da işgal ile 1030'larda Harezmi civarına inmişlerdi¹³⁷. Bu vesile ile şuna da işaret edelim ki, Kaşgarlı'nın eserini yazdığı yıllarda Harezmi'de Küçet adlı bir Türk topluluğu oturuyordu¹³⁸. Bunların XI. yüzyıldan önce burada oldukları ve varlıklarını Moğol istilâsına kadar korudukları anlaşılmaktadır¹³⁹. Bu Küçetler'in Kıpçaklar ile ilgileri bulunması pek muhtemeldir¹⁴⁰.

- (131) Kilisli III, 91-Atalay III, 126. Oğuz-Kıpçak lehçe birliği hakkında diğer bir örnek için bk. Kilisli III, 13-Atalay III, 16'da yasak kelimesi.
- (132) Oğuzlar, s. 32.
- (133) Kilisli I, 301-Atalay I, 361.
- (134) Kilisli III, 280-Atalay III, 379.
- (135) F. Sümer, Oğuzlar, s. 32.
- (136) Aynı eser, gösterilen yer.
- (137) Aynı eser, s. 57-58; F. Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 119.
- (138) Kilisli I, 298-Atalay I, 357.
- (139) Z.V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 24, 133, 160, 216, 410.
- (140) Bu hususta geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. F. Sümer, Oğuzlar, s. 57-8.

Kıpçaklar'ın bu sıralardaki batı sınırına gelince, Kaşgarlı'nın eserini yazdığı yıllarda onlar, kendi adları ile anılan Deşt-i Kıpçak'ı işgal etmiş bulunuyorlardı. Dîvân'da İtil Nehri'nin "Kıpçak illerinde akan bir ırmağın adı"¹⁴¹ olarak tarif edilişinden de bu durumu açıkça görmek mümkündür. Nitekim Rus vekâyinâmeleri de 1055'ten itibaren onları bu sahada göstermektedir¹⁴². Herhalde 1087'lerde Tuna boylarına kadar inen Kıpçaklar, 1091'de Bizans'ın müttefiki olarak Trakya'da Peçenek'leri yenip imha etmişlerdir. Onların Deşt-i Kıpçak'ta Moğol istilâsına kadar varlıklarını muhafaza ve daha XI. yüzyıldan itibaren bir yandan Ruslar'la mücadele ederken bir yandan da orta İtil sahasını Kıpçaklaştırmaya başladıklarını biliyoruz¹⁴³.

Kıpçaklar'ın İtil boyundaki kuzey komşuları Bulgarlar'dı. Bulgarlar'dan da yukarıda bahsedildiğinden burada ayrıca bahsedilmeyecektir. Bulgar şehirlerinden olan ve Saksın da denildiğine işaret edilen Suvar'da aynı adı taşıyan Türk boyu (Suvarlar) yaşıyordu. Dîvân'a ekli haritada İtil'in batısında ve Suvar'ın güneyinde Kıpçaklar gösterildiğine göre herhalde iki grubun komşuluk münasebetleri olmuştur.

Kıpçaklar'ın doğudaki komşularının ise Başgirt ve Yimekler olduğu görülüyor. Nitekim Kaşgarlı Kıpçaklar'dan doğuda ve Oğuzlar'dan sonra Yimekler ile Başgirtler'i göstermektedir. Buna uygun olarak o, haritasında da Kıpçaklar'ın doğusunda Başgirt ve Yimek sahralarını göstermiştir. Yukarıda işaret edildiği gibi Yimekler'i İrtiş boylarında gösteren Kaşgarlı, onların kuzey-batısında yaşadıkları bilinen Başgirtler'i İrtiş'in batısında göstermekle birlikte, İli (İla), İrtiş ve Yamar nehirlerinin döküldüğünü sandığı bir göl (muhtemelen Balkaş)ün güneyinde göstermektedir ki, şüphesiz bu husus onun bu sahaları bizzat görüp tanımaması ile ilgilidir.

Dîvân'da Türk kavimleri batıdan doğuya doğru sıralanırken, Başgirt ve Yimekler'in yaşadığı saha ile Kırgız yurdu arasındaki yerlerde Basmıl, Kay, Yabaku ve Tatarlar gösterilmektedir.

Bunlardan Basmıllar bilindiği gibi Karluk ve Uygurlarla birlikte Göktürkler'e isyan ederek 742/3 lerde bu devlete son vermişlerdir. Bunun üzerine bölgeye Basmıllar hakim oldularsa da 744 te

(141) Kilisli I, 70-Atalay I, 73.

(142) A.N. Kurat, Kara Deniz'in Kuzeyi, gösterilen yer.

(143) Aynı eser, gösterilen yer.

Uygurlar Basmıl Kağanını yenerek hâkimiyeti ellerine geçirdiler. Bundan sonra daha batıya göç ettikleri anlaşılan Basmıllar XI. yüzyılda nerede yaşıyorlardı? Kaşgarlı'da onların yurdlarını tayine yarınacak kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Dîvân'da Basmıllar'dan sonra adları kaydedilen Kay'lar, Dîvân'a ekli haritada İrtiş'in doğusunda ve Çomullar'ın biraz kuzeyinde gösterilmiştir. Onlardan daha doğuda da Yabakular'ın yurdu olarak adı geçen Yamar (Obi) suyu yer almıştır. Yukarıda Kara Hanlı-Yabaku savaşları dolayısıyla, Basmıl ve Çomullar'ın Yabakular'la komşu bir sahada yaşadıklarının anlaşıldığına işaret etmiştik. Buna göre denilebilir ki Basmıllar XI. yüzyılda İrtiş'in doğusunda ve Obi'nin (Yamar) batısında, Çomullar ve Kaylar'ın daha kuzeyinde veya kuzey-batısında yaşıyorlardı. İşaret ettiğimiz gibi Dîvân'ın yazılmasından az önceki yıllarda Basmıllar ilkin Kara Hanlılar'la birlikte Yabakulara karşı savaşmışlardı. Bunu müteakip onlar Yabakular'ın taarruzuna uğramışlardır¹⁴⁴. Daha sonra da onların Kara Hanlılar'la savaş yaparak yenildiklerini Kaşgarlı bildirmektedir¹⁴⁵. Barthold, Yabakular'ın Kara Hanlılar'la yaptığı savaşta Basmıllar'ın da İslâmların düşmanı olarak Yabaku ordusunda yer aldıklarını vaktiyle yazmış¹⁴⁶ ise de bu tamamen yanlış olup onlar Kara Hanlı ordusunda yer almışlardı.

Kaşgarlı'nın, Basmıllar'ın ayrı bir dilleri olduğu şeklindeki kaydı ise şüphesiz onların Kaşgar Türkçesi'nden ayrı bir lehçe ile konuşmaları ile ilgilidir¹⁴⁷.

Kaşgarlı'nın Türk elleri arasında kaydettiği¹⁴⁸ Kaylar ise bilindiği gibi Moğol asıllı olup sonradan Türkleşmişlerdir¹⁴⁹. Bunların XI. yüzyıldaki yurdları hakkında da Kaşgarlı kesin bir şey söylememektedir. Ancak yukarıdaki sıralamaya uygun olarak onların Yabakular'dan önce (batıda) kaydedilmesi ve Dîvân'a ekli haritada da Yamar'ın batısında ve Çomullar'ın kuzeyinde gösterilmesi, yurdları hakkında bir fikir vermektedir. Kaşgarlı'nın Kay asıllı bir köle do-

(144) Kilisli III, 263-Atalay III, 355.

(145) Kilisli II, 251, 2-Atalay II, 311. "Basmıl askerini bizimle harbetmek için coşturdu; hepsi toplandılar, Arslan'a doğru yöneldiler. Bizi gördüklerinde gözleri karardı, başları döndü". Bu savaşta Basmılları yenenin de, Yabaku savaşlarının muzaffer kumandanı Gazi Arslan Tekin olduğu görülmektedir.

(146) Dersler, s. 86.

(147) Basmıllar hakkında bibliyografya için bk. M.F. Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 110.

(148) Kilisli III, 118-Atalay III, 158.

(149) Bu hususta ayrıntılı bilgi ve bibliyografya için bk. F. Köprülü, Oğuz Etnolojisi Dair Tarihi Notlar, Türkiyat Mecmuası, C. I, İst. 1925, s. 187-191 ile aynı yazar, Kay Kabilesi hakkında, Belleten, sayı: 33, s. 435.

layısıyla "Kay kabileleri" ifadesini kullanması¹⁵⁰, onların çeşitli kabileler halinde yaşadıklarına bir işaret olmalıdır.

Kaylar'ın doğusunda, işaret edildiği gibi Yabakular yaşıyordu. Dîvân'daki çeşitli şiir ve diğer örneklerden dillerinin halis Türkçe olduğu anlaşılan bu Türk boyunun kökeni hakkında Dîvân'da kayıt yoktur. Ancak Gerdizî'nin bir kaydı¹⁵¹, onlarla Karluklar arasında bir kök bağlantısının varlığını gösterir mahiyettedir.

Gerdizî'ye göre Yabaku, Karluk Türklerinden olup, kaçarak Toguz-Guzz ülkesine gelen bir adamın lâkabıdır. Toguz-Guzz hakanı ona bu adı (Yabaku) vererek, ülkesinde yaşayan Karluklar'ın başına reis tayin etmiş ve bundan dolayı da onun idaresinde bulunan Karluklar'a "Yabaku-Karluk" denilmiştir. Sonradan bu Yabaku-Karluklar'dan bazıları Türkistan'a göçmüşlerdir. Türkistan halkının Toguz-Guzz hakanına isyanı neticesinde de hakan öldürülmüş ve hâkimiyet Karluklar'a geçmiştir.

Gerdizî'nin bu kaydını dikkate alan Minorsky¹⁵², Yabaku-Karluk adı ile anılan bu Karluklar'dan, muhtemelen onların ana yurdları Altaylar'da kalan oymaklarının anlaşılması gerektiğini ileri sürmüştür. Gerdizî'nin kaydında görülen Yabaku-Karluklar'ın batıya doğru göçleri de, yine Minorsky'ye göre, Kaşgarlı'nın Özkend nehrine Yabaku Suyu denildiğini bildirmesi ile de doğrulanmış olmaktadır.

Gerçekten Kaşgarlı "Yabaku Suwı"nı, "Kaşgar dağlarından çıkarak Fergana ile Özçend (Özkend) arasında akan bir suyun adı"¹⁵³, olarak kaydetmektedir ki, Minorsky'nin de işaret ettiği gibi bu, Özkend nehri olmalıdır.

Gerdizî'nin efsane mahiyetindeki bu kaydı, Yabakular'ın bir zamanlar Altaylar bölgesinde, Karluk hâkimiyeti altında yaşadıklarına ait bir işaret olabileceği gibi, onlar arasında bir kök ilişkisinin varlığını da gösterebilir. Özkend nehrine Yabaku suyu denilmesine gelince bu, belki de Karluklar'a bağlı olarak batıya göçmüş olan bazı Yabaku topluluklarının bu bölgede yerleştirilmelerinin bir hatırası idi. Eğer bu böyle ise, onlar diğer Karluk grupları arasında eriyerek az sonra varlıklarını kaybetmiş olmalıydılar. Çünkü XI.

(150) Kilisli III, 57, 8-Atalay III, 80.

(151) Abdül-Hayy, Habîbî yayını, s. 256-7.

(152) Hudûd, izahlar, s. 288-9.

(153) Kilisli III, 27-Atalay III, 36.

yüzyılda bu bölgede Yabakular'ın yaşamadığını biliyoruz. Öte yandan Kaşgar ve Fergana taraflarını çok iyi tanıdığımız bildiğimiz Kaşgarlı Mahmud, Özkend'de Ezgişler'in yaşadığına işaret etmiş, fakat buralarda Yabaku varlığından bahsetmemiştir. Eğer burada Yabaku kabilelerinden bazıları bulunsaydı Kaşgarlı bunu da bildirir, hiç olmazsa nehrin adının Yabaku kavim adıyla ilgisinden bahsedirdi. Bu vesile ile şuna da işaret edelim ki, Minorsky'nin bir nehrin adına bakarak Hudûd'l-Âlem'in İngilizce tercümesinin izahlar kısmına eklediği haritada X. yüzyılda onları Özkend civarında göstermesini¹⁵⁴ de ihtiyatla karşılamak gerekir.

Yabakular'ın kökeni meselesinde F. Köprülü, herhalde aradaki isim benzerliğine bakarak, bunların Göktürkler'e tabi Uygur kabilelerinden olup, Çinliler tarafından "Pa-ye-kou" ve Kültigin Kitabesinde ise Yerbayırku adı ile kaydedilen göçebe kavim olduklarını zannettiğini ileri sürmektedir ki¹⁵⁵, ihtimalden uzak değildir.

Yabakular'ın XI. yüzyılda yaşadıkları sahaya gelince, bunun, yukarıda çeşitli vesilelerle işaret ettiğimiz gibi Yamar Suyu boyları olduğunu Kaşgarlı bildirmektedir¹⁵⁶. Barthold¹⁵⁷ ve Z.V. Togan¹⁵⁸, bu Yamar Nehrinin Emil Nehri olacağını ileri sürmüşlerse de bu bizce mümkün değildir. Bir defa, Emil Nehri İrtuş'ın doğusunda değildir. Halbuki Kaşgarlı Yamar'ı İrtuş'ın doğusundaki (arada isimsiz bir nehirden sonra) ikinci nehir olarak göstermiştir. Diğer taraftan T. Menzel, bugün Türkler'in Obi Nehrine Omar veya Umar dediklerini kaydetmektedir ki¹⁵⁹, bizce de bu, Yamar'ın tahrif edilmiş bir şekli olmalıdır. Ayrıca yukarıda da gördüğümüz gibi Yabakular'ın doğusunda Tatarlar'dan sonra Kırgızlar kaydedilmişti ve bu sonuçların da hiç değilse bazı kabileleri Yenisey boylarında yaşıyorlardı. Buna göre de Yamar'ı Obi olarak kabul etmek, Yabakular'ın Kırgızlar'a yakın bir sahada oturdukları gerçeği bakımından daha mantıktır. O halde diyebiliriz ki Yabakular XI. yüzyılda Obi Nehri'nin yukarı yatağında yaşıyorlardı. Onların adlarının tarihi kaynaklarda geçmeyişinden de anlaşılacağı üzere, kuvvetli bir siyasi varlık gösterememişlerdir. Ancak çeşitli vesilelerle işaret edildiği

(154) s. 279.

(155) İlk Mutasavvıflar, s. 109-10. Yabaku adının Yerbayırku'nun tahrif edilmiş şekli olabileceğine dair ayrıca bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 8.

(156) Ayrıca bk. Kilisli III, 21-Atalay III, 28.

(157) Dersler, s. 36.

(158) Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 146.

(159) 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens, 1953, s. 96. Bu hususta ayrıca bk. Minorsky, Hudûd, s. 275-285 ve 305.

gibi onlar, Dîvân'ın yazılışından hemen önceki yıllarda Karahanlılar'la savaş yapmışlar, bu savaşta yenilip başbuğlarının öldürülmesine rağmen, bilhassa başbuğları Budraç'ın öcünü almak için bu yenilgi sonrasında Basmillar'a saldırmaktan da geri durmamışlardır. Onların Kara Hanlılar'la yaptıkları savaş dolayısıyla 700 bin kişilik bir orduları olduğu hakkındaki Kaşgarlı'nın kaydı şüphesiz pek mübalâğalı ise de, önemli bir nüfus çokluğuna sahip oldukları da söylenebilir.

Kaşgarlı'nın Türk elleri arasında saydığı¹⁶⁰ ve Yabakular'dan doğuda gösterdiği Tatarlar da, bilindiği gibi Moğol asıllıdurlar. XI. yüzyılda Tatarlar'ın yaşadığı coğrafî sahayı da Kaşgarlı kesin olarak belirtmemişse de Ötüken'den bahsederken bunu "Tataristan çöllerinde bir yerin adı olup, Uygur illerine yakındır" şeklinde tarif edişinden¹⁶¹, onların sözkonusu yüzyılda Ötüken dolaylarında ve Kırgızlar'ın güney, Uygurlar'ın da kuzey komşuları olarak yaşadıkları neticesini çıkarmak mümkündür. Mamafih onun "Tataristan" ifadesinden amacının Moğolca konuşan unsurun tamamının oturduğu bölge olması da muhtemeldir. Ancak, her ne kadar "Tatar" adı başlangıçta Moğol asıllı unsurlar için kullanılmış bir genel ad idiyse de günümüzde bu kelime Türk asıllı olan ve Türkçe konuşan ama vaktiyle Moğol hâkimiyeti altında yaşamış bulunan bazı Türk topluluklarının adı olarak kullanılmaktadır.

Kaşgarlı'nın, Türk dünyasının en doğusunda gösterdiği eller ise Tangutlar ile Kıtay ve Tawgaç (Tabgaç)'lardır. Bunlardan Tangutlar bilindiği gibi, 840 yılında Uygur devletinin yıkılmasından sonra Kan-Su'da yerleşmiş olan Sarı Uygurlar'ın yurdunu 1020'lerde zaptetmişlerdir¹⁶². Tangutlar'la Sarı Uygur şehirlerinden Etszine (Etsina) göl yanındaki Katun Sini (K'o-tun-ch'en)¹⁶³ Bey'i arasında 1028'lerde cereyan eden ve ikincisinin yenilgisiyle sonuçlanan kanlı savaşlar herhalde yeni bir destanın vücut bulmasına yol açmış ve bu destana ait parçalardan bazıları da Kaşgarlı'nın eserinde yer almıştır. Dîvân'da bununla ilgili olarak kaydedilen üç kıt'ada¹⁶⁴, Tan-

(160) Kılıslı I, 344-Atalay I, 411.

(161) Kılıslı I, 123-Atalay I, 138.

(162) Barthold, Dersler, s. 88; Minorsky, Marvazî, 73, aynı yazar, Hudûd, s. 264.

(163) Minorsky, Marvazî, s. 73; Z.V. Togân, Umumî T.T. Giriş, s. 163. Barthold (Dersler, s. 88) bu şehrin adını "Kadımın Sureti" şeklinde izah etmişse de yanılmıştır. Kaşgarlı; sin kelimesinin karşılığını mezar olarak vermiştir. Bu şehir, belki de bir zamanlar bölgede hâkim olmuş bir hâtinun türbesi etrafında teşekkül etmiş olabilir. Kaşgarlı Katun sini'ni Tangutlar ile Çin arasında bir yer adı olarak kaydeder (Kılıslı III, 240-242-Atalay III, 325-327). Şehir, Biruni tarafından da Türk şehirleri arasında kaydedilmiştir (Kitabu'l-Kanunü'l-Mes'udî, Haydarâbad 1955, C. II, s. 563).

(164) Kılıslı I, 252, III, 240, 41, 42-Atalay I, 300, III, 324, 5, 327.

rının Tangut Hanına Kut verdiği ve bu yüzden bahtının yükseldiği ifade ile, yapılan savaşta Katun (Hatun) Sini (Mezarı) Beyini yendiği ve onların kanını su akar gibi akıttığı anlatılmaktadır. Tangutlar'la ilgili başka bir kıt'ada ise Tangutlar üzerine soğukta gece baskını yapıldığından birçoklarının tutsak alınarak (başkalarına) hediye edildiğinden bahsedildiği halde¹⁶⁵, bu baskında Tangutlar'ı yenenlerin kimler olduğu açıklanmamıştır. Kaşgarlı Tangutlar için "Çin yakınında oturan Türkler'den bir boy" demektedir. Aynı yerde onun "bunlar kendi asıllarının Araplar'dan geldiğini söylerler"¹⁶⁶ demesi, Tangutlar'ın Tibet asıllı olduklarını gösterir mahiyettedir. Çünkü Kaşgarlı Tibetliler için de "Tübütlüler Sabit adında birinin oğullarıdır. Bu Yemenli biridir. Orada birini öldürerek korkusundan kaçmış, bir gemiye binerek Çin'e gelmiş. Tibet ülkesi onun hoşuna gitmiş. Orada yerleşmiş. Çoluğu çocuğu çoğalmış. Torunları Türk topraklarından 1500 fersah yer almışlar"¹⁶⁷ tarzında bir kayıta bulunmuştur. Kaşgarlı Tibet'i tarif ederken doğusunda Çin, batısında Keşmir, kuzeyinde Uygur illeri ve güneyinde de Hint Denizi bulunur demek suretiyle Uygurlar'ın XI. yüzyıl güney sınırı hakkında bilgi vermiş olmaktadır. Mamafih Kaşgarlı, Tangutlar'ı Türkler'den saydığı halde Tibetliler'i Türkler'den saymamış, onları "Türk ülkelere sonradan göçmüş kimseler"¹⁶⁸ olduğunu bildirmiştir.

Kaşgarlı'ya göre Kıtay ve Tawgaçlar'ın yerlerini belirtebilmek bakımından onun Çin hakkında verdiği bilgiyi de burada kaydetmek yerinde olacaktır. Ona göre: "Tawgaç Maçin'in adıdır ve Çin'den 4 ay uzaktadır. Çin aslında üç kısımdır. Birincisi Yukarı Çin'dir ki doğudadır. Buna Tawgaç derler. İkincisi Orta Çin'dir. Burası Hitay adını alır. Üçüncüsü aşağı Çin'dir. Buna Barhan adı verilir. Bu, Kaşgar'dadır. Fakat şimdi burası Maçin Tawgaç diye tanınmaktadır. Hitay ülkesine de Çin denilmiştir"¹⁶⁹.

O, bu açıklamayı yapmış olmasına ve Türk ellerini sayarken Kıtaylar'ı da kaydetmesine rağmen onlar hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Halbuki yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Moğol asıllı bu Kıtaylar'ın XI. yüzyılın ilk yarısında Kara Hanlılar'la temaslara başladıkları anlaşılıyor. Kaşgarlı'nın bunlar hakkında ayrıntı vermeyişi ve herhangi bir Kara Hanlı-Kıtay münasebetinden

(165) Kılıslı I, 258-Atalay I, 307.

(166) Kılıslı III, 268-Atalay III, 362.

(167) Kılıslı I, 296-Atalay I, 355.

(168) Kılıslı II, 210-Atalay II, 265.

(169) Kılıslı I, 378-Atalay I, 453.

bahsetmeyişi belki de onun bu münasebetler meydana gelmezden önce Kaşgar civarından ayrılmış olması ile ilgilidir.

Kaşgarlı'nın Tawgaç hakkında verdiği izahata bakılırsa o bu ad altında hem bu adı taşıyan ülkeyi¹⁷⁰, hem de Türkler'in burada oturan elini¹⁷¹ kastetmiştir. Böylece o Tawgaç kelimesini birbirinden farklı iki anlamda kullanmıştır. Bu addaki Türklerin ise sırf Çin taraflarında oturdukları için böyle adlandırıldıkları da anlaşılıyor. Ancak şuna işaret edelim ki Kaşgarlı'nın bahsettiği Tawgaçlar, Yukarı Çin demek olan Tawgaç'ta değil, onun Kaşgar yakınında gösterdiği ve eski adı Barhan olup sonradan Maçin Tawgaç adı ile anıldığını söylediği Aşağı Çin bölgesinde yaşayan Türkler olmalıdırlar. Nitekim buna uygun olarak Doğu Karahanlı hükümdarlarının "Tabgaç Han" ünvanını taşıdıklarını da biliyoruz.

Kaşgarlı bu Tawgaçlar'a "Tat Tawgaç" adının da verildiğini beyanla¹⁷², burada Tat'ın Farslı'yı, Tawgaç'ın ise Türkler'i ifade ettiğini söylüyor. Bizce onun bu kaydı oldukça muğlaktır. Kanatımızca burada Tat'tan maksadın Uygurlar olması gerekir. Çünkü Yağma ve Tuhsular'ın Uygurlar'a Tat dediklerini yine Kaşgarlı bildirmektedir. Farslar'ın Tawgaç bölgesi ile herhangi bir ilgileri olmamış, Uygurlar ise bu bölgeye yakın oturmuşlardır.

Dîvânü Lügâti't-Türk'de "Rum yakınında oturan bir Türk zümresi"¹⁷³ olarak gösterilen Peçenekler'e gelince, bilindiği gibi bunlar XI. yüzyılda Türk dünyasının en batısında yer alıyorlardı. X. yüzyılın birinci yarısının ortalarına doğru Peçenekler Cim (Emba) ve Yayı (Ural) Irmakları arasında yaşıyordu¹⁷⁴. Bunların asıl ana kolunun ise bu sıralarda Karadeniz'in kuzeyindeki toprakların hakimleri olduklarını biliyoruz. Rus vekayinamelerine göre onlar 915 tarihinde Rus yurduna gelmiş olarak gösterilmektedirler¹⁷⁵. Peçenekler bu sahada yurd edindikten sonra Ruslar'la devamlı mücadele etmişler ve hatta Kiyef şehrini bile sıkıştırmışlardır. Peçenek başbuğu Küre, 972 tarihinde Kiyef knezi Svyatoslav'ı yenerek öldürmüştür.

Ancak onlar, bu sahaların en kudretli hakimleri bulunmalarına rağmen bir devlet kuramamışlardır. 1036'da Ruslar'a yenilen Peçenekler'in esas kitlesinin bu tarihten itibaren Aşağı Tuna boylarına

(170) Kılıslı III, 259-Atalay III, 350.

(171) Kılıslı I, 378-Atalay I, 454.

(172) Kılıslı I, 378-Atalay I, 453.

(173) Kılıslı I, 404-Atalay I, 488.

(174) F. Sümer, Oğuzlar, s. 32. Bu Türk eli hakkında ayrıntılı bilgi ve bibliyografya için bk. A.N. Kurat, Peçenek Tarihi, İst. 1937; Aynı yazar, Karadeniz'in Kuzeyi, s. 44-64; Minorsky, Hudûd, tercüme, s. 101-160, izahlar, s. 312-315, 443-444.

(175) A.N. Kurat, Karadeniz'in Kuzeyi, s. 48.

indiği anlaşılıyor. 1048'den sonra onların bazı oymakları Bizans hizmetine girmiş ve hatta Anadolu'da yerleştirilmişlerdir^{175a}. Diğer taraftan 1050'lerden itibaren bütün Balkanlar ile Trakya, Peçenek istilâsına maruz kalmış, bu yüzden bilhassa 1081-1091 yılları arasında onlarla Bizanslılar arasında kanlı mücadeleler olmuştur. Sonuçta onlar Bizans'ın müttefiki olan Kıpçaklar (Kumanlar) tarafından Aşağı Meriç boylarında 1091 yılında ağır bir yenilgiye uğratılmış ve bundan böyle askeri bir kuvvet olmaktan çıkmışlardır.

Kaşgarlı'nın XI. yüzyıl Türk elleri arasında kaydettiği bir diğer zümre de Tarbinler'dir. Ancak onun, "Türkler'den bir bölük halk olup, kendilerinden bir büyüğün buyruğu altında yaşarlar"¹⁷⁶ şeklinde tarif ettiği bu Tarbinler hakkında Dîvân'da başka bir bilgiye rast gelinmediği gibi, diğer eserlerde de bunlara ait herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

3- HAYAT TARZLARI

Türkler'in aslında yarı göçebe bir kavim olduğu öteden beri bilinmektedir. Ancak onlar arasında özellikle tarımın ve buna bağlı olarak yerleşik hayatın da erkenden başladığı anlaşılıyor. Hun çağında Altay bölgesi ile Selenga Bölgesinde bir tarım kültürü vardı. Altaylar dolaylarında Tötö Ovasındaki tarım hayatının eskiliği ve buradaki sulama kanalının M.Ö. I. yüzyıl başlarına ait olduğunun tahmin edilmesi bu hususta kâfi derecede fikir vermektedir. Göktürk çağına ait kurganlarda da tarım işlerinde kullanılan küreklere ve pulluklara rastlanması bu tarım kültürünün devam ettiğini gösteren deliller olabilir¹⁷⁷.

Yerleşik hayata geçişin tabii görüntülerinden olarak Türkler arasında yavaş yavaş şehirleşme de başlamıştı. Bu cümleden olarak, Göktürk Devleti Orta Asya'da hükümran olurken Isıg-Göl ve Tanrı Dağları etrafında birçok meskûn ve müstahkem yerler vardı. Buralarda yerleşik halklara ait pekçok buluntular bulunmuştur¹⁷⁸.

Göktürk Devletinin yıkılmasından sonra batıya, Isıg-Göl civarı ile Çu-Talas Vadilerine göç eden Karluklar'ın bu bölgede yerleşik hayat yaşamaya başladıkları ve onlardan önemli bir kısmının tarım-

(175a) Günümüzde Anadolu'da dört adet Peçenek adlı köy vardır.

(176) Kılıslı I, 363-Atalay I, 435.

(177) Bu husus ile Göktürklerde tarım kültürü hakkında geniş bilgi için bk. Bahaeddin Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 164.

(178) Aynı eser, s. 173-176.

la meşgul oldukları anlaşılıyor. X. yüzyıl coğrafya eserlerinden Hudûdü'l-Âlem'de adları kaydedilen pekçok Türk eli arasında sadece Karluklar'ın tarım yaptıklarından bahsedilmesi¹⁷⁹, şüphesiz onların yerleşik hayat yaşamaya başlamış olması ile ilgilidir. Diğer taraftan 912/13'lerde ölen ve verdiği bilgiler daha çok IX. yüzyıla ait bulunan İbn Hordadbihi'nin¹⁸⁰, 16 Türk şehrinin varlığını haber vermesi ve özellikle Toguz-Guzz (Uygur) diyarında büyük köylerle verimli topraklardan bahsetmesi, sözkonusu yüzyılda Türkler arasında yerleşik hayatın bir hayli ilerlediğini göstermektedir. Mamefih bu zamanda Türkler'den bir kısmının henüz göçebe hayatını devam ettirdikleri muhakkaktır.

Yine Hudûdü'l-Âlem'de çeşitli Türk ellerine ait olmak üzere onbeş kadar şehir ve kasaba ile otuzdan fazla büyük köyden bahsedilmesi onlar arasında yerleşik hayat tarzının gittikçe yaygınlaştığının bir işareti olmalıdır.

XI. yüzyıla gelince Kaşgarlı Mahmud'un, çoğu kendisinin iyice gezip tanıdığı anlaşılan Yukarı Tarım-İli-Orta Sirderya üçgeni arasındaki bölgeye ait olmak üzere kırktan fazla büyük Türk şehri ile bir hayli kasaba ve köy adı kaydetmesi onun eserini yazdığı yıllarda Türkler'de yerleşik hayat hakkında kâfi derecede fikir vermektedir. Esasen Dîvânü Lügâti't-Türk'ün incelenmesinden anlaşıldığına göre bu devirde Türkler arasında köklü bir tarım kültürü mevcut bulunup hemen her türlü tarım yapıyordu ki, çalışmamızın tarım kısmında bu hususta geniş bilgi verilmiştir. Bu vesile ile şunu ayrıca belirtelim ki, Dîvân'da yer alan kayıtların çok önemli bir kısmı da yerleşik hayat yaşayanlarla ilgili olup, göçebelerin yaşayışlarına ait umulan kadar bilgi verilmemiştir.

Kaşgarlı'nın yukarıda adları geçen Türk elleri hakkında verdiği bilgilere dayanarak diyebiliriz ki: Doğuda Beş-Balık bölgesinde yaşayan Uygurlar bu bölgeye gelişlerini müteakip yerleşik hayata süratle intibak etmişler ve medeni seviyelerini yükselterek kısa bir zamanda Türk ellerinin en medenisi haline gelmişlerdir. Kaşgarlı'nın Uygur ülkesinden "Beş şehirli bir vilâyet" olarak bahsetmesi onların oldukça önemli bir kısmının yerleşik hayat yaşamakta oluşları ile ilgilidir.

Barçuk'ta oturdukları bildirilen Çaruklar da görünüşe göre yerleşik hayat yaşıyorlardı.

(179) Minorsky, Hudûd, tercüme, kısmı, s. 97.

(180) Kitab Al-Masalik Wa'l-Mamalik, ed. M.J. De Goeje (BGA), Leiden 1889, s. 31.

Daha batıda Karluklar ile, bu elin boylarından olup, X. yüzyılda artık birer bağımsız el olarak görülen Çiğil ve Tuhsılar ve yine Karluklar'dan olması muhtemel bulunan Argular'ın önemli bir kısmı yerleşik hayat yaşıyorlardı. Bunlardan Çiğiller'in, üçü Barsgan'ın ötesinde ve biri de Tıraz yakınlarında olmak üzere dört kasaba ile Kaşgar etrafındaki bazı köylerde oturduklarına işaret etmiştik. Argular'ın da İsficab-Balasagun veya Tıraz-Balasagun arasında ve özellikle Balasagun ile onun etrafındaki kasabalarda yerleşik hayat yaşadıklarını görüyoruz. Tuhsılar'ın bir kısmı da Kuyas civarında yerleşik hayat yaşıyordu. İli boylarında yaşayan Yağmalar'ın bir kısmı da bu bölgede yerleşik hayat yaşadıkları gibi, onların Tıraz yakınlarında da kendi kavim adları ile bilinen bir köyleri vardı. Diğer taraftan Kaşgarlı'nın İli Suyu'ndan bahsederken "Türkler'den Yağma, Tuhsı ve Çiğiller'den bir bölüğün indikleri vadi" olarak bahsetmesi, sözü edilen ellerden bir kısmının göçebe hayatı devam ettirdiklerini göstermektedir. Karluk kavim adını devam ettiren topluluğun da kısmen yerleşik, kısmen de göçebe hayat yaşadığı anlaşılıyor.

Dîvân'da Özkend'de oturdukları kaydedilen Ezgişler ile Harizm'de oturdukları kaydedilen Küçetler'in de hiç değilse önemli bir kısmının yerleşik hayat yaşadıklarını söyleyebiliriz.

Oğuzlar'a gelince, Selçuklular idaresinde Orta ve Yakın Doğu ülkelerine gelenler dışında kalan ve görünüşe göre esas kitleyi teşkil ettikleri anlaşılan Sir Derya Oğuzları'nın bir kısmı şehirlerde yerleşik, bir kısmı da yine bu nehir boylarında göçebe hayat yaşıyorlardı. Göçebe Oğuzlar'ın şehirlerde yaşayan eldaşlarına tembel anlamında "yatuk" dediklerinden yukarıda bahsetmiştik.

Kuzeyde İtil Bulgarları ise ticaret ve ziraatle meşgul bulunuyorlar ve görünüşe göre büyük çoğunluğu yerleşik hayat yaşıyorlardı.

Bunların dışında kalan ve haklarında Dîvân'da fazla bilgi bulunmayan Peçenek, Kıpçak, Yimek, Başgirt, Basımıl, Çomul, Yabaku, Kırgız ve Ugraklar'ın bir kısmının yerleşik, bir kısmının da yarı göçebe bir hayat sürdürdüklerini söyleyebiliriz.

Sonuç olarak denilebilir ki, XI. yüzyılın üçüncü çeyreği sonlarında çoğu Türk elleri arasında özellikle İslâmiyetin de tesiriyle yerleşik hayat oldukça gelişmiş bulunurken, bazı Türkler de göçebe yaşayışı devam ettiriyorlardı.

XI. YÜZYILDA TÜRK İLLERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUMU

Bölüm

XI. yüzyıl Türk toplum hayatını incelerken, bu toplumu meydana getiren birimlerin bir sıra içinde ele alınmasında fayda vardır. Şüphesiz diğer kavimlerin olduğu gibi, Türk kavminin de toplum yapısının temel birimi ailedir. Aileden sonra Oba, Boy ve Kavim (Budun-el-il) gelmektedir. Biz Türk toplum yapısını incelerken buna temelden, yâni aileden başlamak üzere uygun buluyoruz. Çünkü, ailenin yapısı bilindiği ölçüde, diğer teşkilâtli toplum birimlerinin de anlaşılacağı kanaatındayız.

Ayrıca bu konular ele alınırken, sosyal ve kültürel konular, tarafımızdan değerlendirilmeğe çalışılmıştır. Şöyle ki, ailenin yapısı ve toplumdaki yeri, oba, boy ve budun'u ayrı ayrı ele almak, sosyal durumu ilgilendirdiği gibi, evlenme âdetleri, boşanma, oyun ve eğlenceler, âdet ve telakkiler gibi konular da kültürel durumu ilgilendirmektedir. Biz bu konuları birbirinden ayırmadan, meselâ, kız istemeden başlayarak, evlenme ile ilgili konuları işleyip; bu evlenme ile oluşan aileyi, toplumun bir temel birimi olarak sosyal yönden ele aldık. Diğerleri hususunda da inceleme usulümüz aynı olmuştur. Bu yüzden de incelememizin bu bölümüne sosyal ve kültürel durum adını vermeyi uygun bulduk.

1- AİLE

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde, özellikle XI. yüzyılın ikinci yarısında Türk ailesinin hemen her yönünü tanıttak şekilde, son derece geniş bilgi bulunmaktadır. Bu bilgileri ortaya koyarken, sıra ile ailenin başlangıcı olan evlenme ve düğün olayları üzerinde durup, sonra aileyi meydana getiren bireyleri ve sonra da akrabalık münasebetlerini ele alacağız.

A- EVLENME*

Bilindiği gibi aile evlilikle başlar. XI. yüzyılda evlenme işinde evlenecek olan gençlerin birbirini görüp beğenerek mi, yoksa toplumumuzda ötedenberi var olan görücü usulü ile mi evlenmeğe karar verdiklerine dâir Dîvân'da bir kayda rastlayamadık. Her halde her iki şekil evlenme de vardı. XI. yüzyıl Türk toplumunda kadın-erkek arasında kaç-göç âdetinin olmadığını ve bunun özellikle köylerimizde günümüze kadar devam ettiğini göz önünde bulundursak¹ evlenecek kimselerin genellikle birbirlerini önceden gördüklerini ve konuşup tanıştıklarını iddia etmek belki mümkün olabilir.

Abdulkadir İnan'a göre, Dede Korkut Destanları kahramanlarından Beyböyreğ ile nişanlısı Banu Çiçek birbirlerini tanımıyorlardı. Aynı şekilde Oğuzlar'da exogamié (yâni dışarıdan evlenme) geleneğine ait bazı izler de vardı². Şu hususlar onlar arasında, evlenecek çiftin birbirlerini önceden tanımama durumunun da varlığını göstermekte ise de, bu hususta kesin bir şey söylenemez³.

Kaşgarlı'nın çağdaşı olup Kara Hanlılar hakimiyeti altındaki Türk toplumunun âdet ve geleneklerini aksettiren Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig'inde evlenme konusuna özel bir bölüm ayırmış ve burada evlenmek isteyenlere uzun uzun öğütler vermiştir⁴. Ancak Yusuf Has Hacib'in bu kayıtlarından da evlenmeğe karar verme işinin eşlerin birbirlerini görüp beğenmeleri suretiyle mi, yoksa ana

(*) Dîvânü Lügâti't-Türk'teki evlenme ile ilgili bazı bilgiler ilkin merhûm H. Namık Orkun tarafından ele alınmışsa da (Tarihte Türk Kadınlığı, Dergah Mecmuası, sayı: 22, Mart 1338, s. 156) burada çok az ve geliş güzel bilgi verilmiştir. Dîvân'daki evlenme, aile yapısı ve akrabalık münasebetleri hakkındaki malzeme üzerinde etraflı bir araştırma M.A. Köymen tarafından yapılmıştır (Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sayı: IV'den ayırabım, s. 1 v.d.). Diğer taraftan bilhassa Destanlara göre X. ve XI. yüzyıllarda Oğuzlar'da evlenme âdetleri ve aile yapısı hakkında Faruk Sümer tarafından kıymetli bilgiler verilmiştir (Oğuzlar'a Ait Destâni Mahiyette Eserler, DTCF Dergisi, C. XVII, sayı 3-4, Ankara 1959, s. 438-441; aynı yazar, Oğuzlar s. 392-395).

- (1) Bu hususta bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 45-46.
(2) Türk Düşünlerinde Exogamié İzleri, Makaleler ve İncelemeler, TTK Yay. Ankara 1968, s. 342. Bu hususta Dede Korkut Hikayelerinde oldukça fazla malzeme vardır. Kazan Beğ Oğlu Urus'un esir düştüğü boyunda, Urus'un Annesinin söylediği "Kalkubanı yerimden turam dir idüm/Yilisi kara kazılık atıma binem dir-idim/Kalın Oğuz iline girem dir-idüm/Ala gözülü gelin alam dir idüm..." güzel bir örnek olarak gösterilebilir. Bkz. Ergin, Muhârem: Dede Korkut Kitabı I. Giriş-Metin-Faksimile. sa. 166, Ankara 1958.
(3) F. Sümer, Oğuzlara Ait Destâni Mahiyette Eserler, s. 438.
(4) Kutadgu Bilig, II, tercüme, R. Rahmeti Arat, TTK Yay., Ankara 1959, s. 324-326.

babanın beğenmesi ve uygun görmesi suretiyle mi olduğu hususunda kesin bir fikir edinmek mümkün olmuyor.

a) Görücüler

Herne suretle olursa olsun, evlenecek erkek için bir kız istemek gerektiğinde, bugün de genellikle olduğu gibi kız evine dünürçü gönderilmektedir. Kız istemeye giden bu dünürçülere veya görücülere "sawçı" (sözcü-elçi), "yoriğçi", "yazığçı" (yazıcı) ve "arkuçı" gibi çeşitli adların verildiği anlaşılıyor. Kaşgarlı bu adların açıklamasını sıra ile şöyle yapmaktadır:

Sawçı: "Güveyley, kayınlar, dünürler arasında gelip giden, elçilik yapan kişi. Çünkü sawçı onun sözünü buna, bunun sözünü ona anlatır". Bir başka yerde ise o, bu sözü, "hısım ve dünür arasında yazı ile gidip gelen kişi" olarak tarif etmektedir.

Yoriğçi: "Hısımlar, akrabalar ve dünürler arasında gelip giden adam".

Yazığçı: "Hısımlar arasında mektup götürüp getiren elçi".

Arkuç: "Evlenme zamanında dünürler arasında gelip giden kişi".

Kaşgarlı ayrıca ilk üç kelimenin Oğuzca olduğunu belirtmiş ve dördüncünün hangi lehçeye ait olduğunu kayıt etmemiştir. Onun şu izah şeklinden bunlar arasında anlam bakımından herhangi bir fark olup olmadığı anlaşılammaktadır. Kanaatımızca her dört kelime de, günümüzdeki dünürçü, görücü, elçi, elbir¹⁰ gibi, hemen aynı anlamda kullanılmış olsa gerektir.

Anlaşılmaktadır ki, Türkiye Türkleri vaktiyle atalarının bu amaçla kullanmış oldukları şu terimleri zamanla bırakarak bunun

- (5) Kilisli III, 115-Atalay III, 154.
(6) Kilisli III, 325-Atalay III, 441. Kelime aynı zamanda elçi anlamına da gelmektedir.
(7) Kilisli II, 43-Atalay II, 51. A. Kadir İnan Yoriğçi kelimesinin görücü anlamında olduğuna işaret etmişse de, diğer kelimeleri her halde görmemiş olmalıdır. Zira o, bunlardan hiç bahsetmemektedir. Ayrıca o, Yoriğçi kelimesinin Dîvân'daki sahife numarasını da yanlış vermiştir (a.g.m. s. 347).
(8) Kilisli III, 41-Atalay III, 55. Yazığçı-yazıcı.
(9) Kilisli I, 126-Atalay I, 141.
(10) M. Altay Köymen (Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı, s. 20) elbir'in dünürçü ve aracı anlamına geldiğini bildirmektedir.

yerine, daha önceleri evlenme yolu ile oluşan akrabalığı ifade eden "tüngür" (dünür) ile görücü, elbir gibi kelimeleri kullanır olmuşlardır.

b) Başlık

Dünürçülere olumlu cevap verilmesi halinde, iki aile arasında halledilmesi gereken ilk husus, herhalde erkek tarafından verilmesi gereken başlık meselesi idi. Başlık'a XI. yüzyılda bugün Türkiye'nin çeşitli yerlerinde denildiği gibi kalın (kalıñ)'' deniliyordu. Kalın meselesinin evlenme işinde çok önemli bir husus olduğu anlaşılmaktadır. Kaşgarlı "Kalıñ berse kız alır", yani "Başlık veren kız oğlan kız (yani bakire) alır" demek suretiyle bunun önemini belirtmektedir. Bundan açıkça anlaşıldığı üzere, XI. yüzyıl Türk ahlâk telâkkisi gelin olarak alınacak kızın bekâreti konusuna önem vermektedir.

Kaşgarlı'nın kalın (başlık) kelimesi ile ilgili olarak kaydettiği bir dörtlük ise, bize başka bir gerçeği anlatmaktadır. O da, XI. yüzyılda da başlık olarak verilmesi gereken meblâğın, ister para ister mal olsun bazan her ailenin kolaylıkla karşılamıyacağı bir miktarda olabilmesidir. Bu yüzden erkek günümüzde olduğu gibi, bu meblâğı temin etmek için çok zahmet çekmektedir¹². Bu husus geleneklerdeki devamlılığı göstermesi bakımından kayda değer. Başlık olarak para ve maldan başka köle dahi verildiğini Kaşgarlı'nın başka bir dörtlüğünden anlıyoruz. Burada "O benimle dünürlük etti. Kızımı istedi. Ben de ondan kızımı istedim. Sonra bana gadretti. Turumtay adındaki kölemi aldı götürdü..." denilmektedir¹³.

(11) Kilisli III, 275-Atalay III, 371. Kalıñ kelimesi Atalay tarafından çehiz olarak tercüme edilmiştir. Ancak, ötedenberi Türklerde erkek tarafından çehiz verilmesi gibi bir şey söz konusu değildir. Dolayısıyla kalıñ'ı çehiz olarak kabule imkân yoktur. Nitekim bu kelimenin izahı maksadıyla kaydedilen bir dörtlükte, güveyi kayınbabasına, "Ben sana kalın verdim, bunu al, Benim bunu (parayı ve malı) toplamakta çektiğim sıkıntıyı gör..." diyor. Buradan anlaşılacağına göre, erkek yorularak, sıkıntı çekerek başlık parası kazanmaktadır. Kalıñ kelimesinin başlık anlamında olduğunu doğrulayan bir husus da, Divân'da çehiz anlamında ayrıca "sep" kelimesinin kaydedilmesidir. Kalıñ için arapça mihr kelimesini kullanan Kaşgarlı, sep için açıkça çehiz karşılığı vermiştir (Kilisli II, 144-Atalay II, 182). Diğer taraftan İbnü'l-Cevzî, Sultan Melikşah'ın kızının el-Muktedî (1075-1094) ile evlenmesi münasebetiyle kızın annesine 50.000 dinarın "rıza hakkı" olarak verildiğini ve bunun Türklerde evlenme işinde âdet olduğunu kaydetmektedir. (el-Muntazam, Haydar-Âbâd 1359, C. IX., s. 2). Ayrıca öteden beri Türklerde başlık verme usulünün yaygın olduğuna dair bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 142, 393.

(12) Bk. Bir önceki notta gösterilen dörtlük.

(13) Kilisli II, 88-Atalay II, 109, 10. Koluşdı, kelimesi.

Kaşgarlı'nın yine bu vesile ile vermiş olduğu izahattan, bazen aileler arasında karşılıklı olarak birbirlerinden kız istenildiğini görüyoruz. Bunu "olar ikki kız koluşdı=onlar birbirinden kız istedi" ifadesinden açıkça anlamaktayız¹⁴. Karşılıklı olarak kız istemelerin de zaman zaman olumlu olarak sonuçlandığını görmekteyiz. Divân'ın başka bir yerinde rastladığımız "Olar birbirge kız berişdi"¹⁵ ifadesi karşılıklı bir alışverişlerinin varlığını açıkça ortaya koymaktadır.

c) Nişan

Düğünden önce bugün olduğu gibi bir nişanlılık devresinin geçip geçmediğini, eğer nişan yapılıyor idiyse bunun mahiyetinin ne olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Zira Divân'da buna dair herhangi bir kayda rastlıyamadık. Abdülkadir İnan, Çin kaynaklarına göre nişan adetinin Orta Asya uluslarında çok eskiden beri mevcut olduğunu kaydetmektedir. Aynı yazarın Mu'cemül-Büldan'a ve İbn Fadlan Seyahatnamesi'ne dayanarak verdiği bilgilere göre, "nişanlanma delikanlı tarafından kızın açık başına bir elbise atmamak suretiyle olurdu veya evlenmek isteyen Türkler kızın açık başına mendil korlar; kız mendili kabul ederse rızalık nişanı sayılırdı"¹⁶. Ancak şu ifadelerde bir nişanlanma alâmeti görmek belki mümkünse de, bir nişanlılık döneminin varlığına dair herhangi bir işaret yoktur.

Dede Korkut destanlarına göre birbirini seven aileler daha beşikte iken de çocuklarını birbirine nişanlamakta idiler ki, bu geleneğe bugün Orta Anadolu'da "beşik kertmesi" denilmektedir. Aynı destanlara göre, erkek nişanlandığı kızın parmağına kendi yüzüğünü takmaktadır. Kız da nişanlısına kendi diktiği al renkli kaftan göndermekte ve delikanlı gerdeğe bu kaftanı giyerek girmektedir¹⁷. Yine Dede Korkut destanlarında adaklı (nişanlı) kelimesinin varlığı¹⁸, bize evlenmeden önce nişanlılık döneminin varlığını ve bunun birtakım icablarının bulunacağını göstermektedir. Ancak ayrıntısı hakkında bilgiye sahip değiliz.

(14) Bir önceki notta gösterilen yerler.

(15) Kilisli II, 76-Atalay II, 94.

(16) Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri, s. 348 v.d. Açık başın bir örtü ile örtülerek bağlanması işinden kaynaklanarak bugün "başını bağlamak" veya "başı bağlı" deyimleri, evli veya bir anlamda "sahipli" yerine kullanılmaktadır.

(17) F. Sümer, Oğuzlar, s. 393. Bu husus onların, tarihlerinin derinliklerinden beri al renge verdikleri manevî değerlerin de bir ifadesi olmaktadır.

(18) Aynı eser, s. 394.

ç) Düğün

Düğünün nasıl başladığı ve devamınca ne gibi işler yapıldığı konusuna gelince, bu hususta günümüz adetlerine benzer güzel âdetler ve sosyal dayanışma örnekleri görülmektedir. Düğünlerde oynanan oyunlar konusunda kaynağımız fazla bilgi vermemektedir. Çağdaş kaynakların ve bu arada İbnü'l-Cevzi'nin kaydettiğine göre, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Tuğrul Bey'in Halifenin kızı ile evlenmesi dolayısıyla yapılan düğünde, Tuğrul Bey ve diğer ileri gelenler neş'e içinde raksetmişlerdir¹⁹. Bu raks F. Sümer'in gayet yerinde işaret ettiği gibi bugünkü halay'dan başkası olmamalıdır. Ayrıca düğünde güveynin yüzüğüne arkadaşları tarafından ok atılmasını da başlıca düğün oyunlarından sayabiliriz. Aynı şekilde bu husus evlenme ve nişanlanmada günümüzde olduğu gibi, yüzüğün sembol olarak kullanıldığını da belirtmektedir²⁰. Düğüne bugün de olduğu gibi, düğün (tüğün)²¹ deniliyordu. Düğün dolayısıyla gelinler için özel olarak odalar hazırlanmakta ve ipekli kumaşlarla süslenen bu odaya "münderü"²² denilmektedir. Bu gelin odaları ayrıca ipekli tüllerle de bezeniyordu²³. Bugün Türkiye'de genellikle yapıldığı üzere, düğün münasebetiyle davetler tertiplenmekte ve yemekler verilmektedir. Bu düğün yemeği diğer ziyafetlerden ayırdılmakta ve buna "küden"²⁴ denilmektedir. Kaşgarlı, düğün ziyafetleri hususunda bize "keç liyü" denilen ve hakanların düğünlerinde hazırlanan bir sofradan bahsetmektedir ki çok ilgi çekicidir. Onun ifadesine göre keç liyü, hakanların düğünlerinde ve bayramlarda kurulan ve 30 arşın yüksekliğinde, minare gibi, yağma edilmek için yapılmış bir sofradır²⁵. Burada geleneksel yağmalı toy'un değişik bir şekli de ifade edilmiş olmaktadır.

Bu davetlere ve düğüne çağırma işine de bugün Türkiye'nin birçok yerinde söylendiği gibi "okumak"²⁶ denilmekte idi. "Okumak" kelimesi genel olarak her türlü "Çağırma" anlamını da ifade ediyordu. Ayrıca büyükler (beyler ve zenginler) kendilerinin başta düğün olmak üzere çeşitli davetlerine gelenlere "bıçış"²⁷ denilen ipekli kumaşlar hediye ediyorlardı.

- (19) El-Muntazam, C. VIII., s. 229.
- (20) F. Sümer, Oğuzlar, s. 343.
- (21) Kılıslı I, 335-Atalay I, 400.
- (22) Kılıslı I, 435-Atalay I, 529.
- (23) Kılıslı III, 70-Atalay III, 100.
- (24) Kılıslı I, 338-Atalay I, 404.
- (25) Kılıslı III, 323-Atalay III, 434.
- (26) Kılıslı III, 191-Atalay III- 254.
- (27) Kılıslı I, 306-Atalay I, 366.

Gelin'e "kelin"²⁸, güvey'e ise "küzegü"²⁹ denilmekte olduğunu yine Kaşgarlı'dan öğreniyoruz. Geline gerdek gecesinde özel bir taç giydiriliyor ve buna "didim"³⁰ deniliyordu. Ayrıca geline özel bir gerdanlık da takılıyordu. Bu gerdanlık âlelâde zamanlarda takılanlardan ayrı olmalıdır ki, Kaşgarlı "boğmak"ın gelin gerdanlığı olduğunu özellikle kaydetmektedir³¹. Gelinin, babası evinden alınarak, kocasının evine götürülüşü esnasında düğün evi etrafında toplanan yad (yabancı) kimselerin görmemesi için, üzerine "didek"³² denilen bir örtü (duvak) örtülüyordu ki, bugün Türkiye'de bazı köylerde bu gelenek yaşamaktadır.

d) Çeyiz

Kaşgarlı'nın kayıtlarından anlaşıldığına göre, gelin kocası evine giderken, kendi malı sayılan çeyiz eşyası da götürüyor ve buna "sep"³³ deniliyordu. Çeşitli sebeplerle bazan başka birisinin (bey ve zengin birisi) bir diğer şahsın kızının çeyizlenmesini üzerine aldığı da görüyoruz³⁴. Yine, gelinin çeyizinin hazırlanması hususunda, Kaşgarlı bize en güzel Türk âdetlerinden birini bildirmektedir. Bu da, damat evine gidecek ve gerdeğe konacak gelinin akrabalarının, onun elbise veya mal olarak eksiklerini tamamlamak için aralarında yardımlaşarak, üzerlerine düşen görevi yerine getirmeleridir. "Yüfüş" diye ifade edilen bu işin, elbise ve mal ile akrabalar arasında, gelinin çeyizlenmesi için yardımlaşma olduğunu bildiren Kaşgarlı,

- (28) Kılıslı I, 339-Atalay I, 404.
- (29) Kılıslı III, 9-Atalay III, 11, 2. Burada küdhegü (küzegü) kelimesinin küregü şeklinde okunmasının da yanlış olmayacağına işaret eden Atalay, buna misal olarak Niğde'nin Melendiz yaylasındaki köylerin halâ güveyiye "köreken" dediklerini göstermektedir. Ancak, bildiği gibi köreken, güvey kelimesinin moğolcasıdır. A.K. İnan'a göre, Moğolca köreken, Türkçe küdhegü'den türemiş olabilir (Güvey, Makaleler ve İncelemeler, s. 336). Melendiz yaylası köylülere güveyiye köreken denilmesi, Moğol istilasından kalma bir hatıra olabileceği gibi, buradaki köylülerin kara Tatar (Moğol) kalıntısı olabileceğini de hatıra getirmektedir. Nitekim Anadolu'da Kara Tatar kalıntılarının günümüzde de varlığı F. Sümer tarafından tesbit edilmiş bulunmaktadır (Anadolu'da Moğollar, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı 11, Ankara 1969, s. 1-147). Diğer taraftan A.K. İnan, sözü geçen makalesinde güvey (küzegü) kelimesinin menşei ve değişik şekilleri üzerinde durmuş ve Dîvân'ı da kaynak olarak kullanmış olmasına rağmen-Küzegü kelimesinin Dîvân'da varlığına işaret etmemiştir.
- (30) Kılıslı I, 333-Atalay I, 397.
- (31) Kılıslı I, 388-Atalay I, 466.
- (32) Kılıslı I, 342-Atalay I, 408. Dîvân'ın bu kaydı da oldukça dikkate değer. Zira yukarıda işaret edildiği gibi, X. yüzyılda Türk kadınlarının örtünmediklerini ve erkeklerden kaçmadıklarını biliyoruz (Z.V. Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, metin kısmı, s. 11). Bu âdetin sonradan ve islâmiyetin tesiri ile meydana gelmiş olabileceği akla gelmektedir.
- (33) Kılıslı I, 268-Atalay I, 319.
- (34) Kılıslı II, 144-Atalay II, 182: Septürdi.

bununla ilgili olarak bir de atasözü kaydetmektedir ki, devrin telâkisini aksettirmesi bakımından burada kaydediyoruz: "Yüfüşlüğ kelin küzegü yafaş bulur=armağanlı gelin güveyiyi yavaş bulur"³⁵ yani gelin, akrabalarının verdiği armağanlarla armağanlaşmış olursa, güveyiyi yumuşak huylu ve ağırbaşlı bulur. Çünkü güveyi onu zengin bulmuştur. Bu yüzden memnun olur ve ona saygı gösterir. Burada, aile hayatının başlangıcında, varlıklı olmanın aile saadeti yönünden önemli bir rol oynadığı açıkça belirtilmektedir. Yüfüş dolayısıyla belirtilen yardımlaşma âdeti, bugün Türkiye'de çok yaygın olarak yaşayan, güzel, sosyal yardımlaşma âdetlerimizden biridir. Yine aile hayatının hiç değilse ilk günlerinde gelin ile güveyi arasındaki iyi münasebetleri gösteren başka bir atasözü dikkatimizi çekmektedir. O da, "Kizlençü kelinde"³⁶ sözüdür. Yani, "gizli şey gelinde bulunur, çünkü gelin, iyi şeyleri kocasına saklamış".

Ceyiz konusuna son vermeden önce, bununla ilgili olarak Dîvân'da bulduğumuz başka bir kaydı da belirtelim. Buna göre, daha çok düğünlerde, gerek gelin ve gerekse güveyi, hısımlarına armağan olarak elbise giydirmektedirler. "Kezüt" (Giyit)³⁷ denilen bu tip armağanlar gönderme adeti, bugün yurdumuzun çok yerinde, gelinle damadın karşılıklı olarak birbirlerinin hısımları ve akrabalarına giyecek göndermesi şeklinde yaşamaktadır. XI. yüzyıldaki bu adetin bugün de yaşaması, Oğuz geleneklerindeki devamlılığın bir diğer örneği olarak dikkate şâyandır.

e) Sağdıçlar

Gelin kocasının evine gönderilirken, onunla birlikte ona yardımcı olması, belki de gerdek gecesi hakkında bazı bilgiler vermesi için "eget"³⁸ denilen bir hizmetçi kadın da gönderiliyordu. Bu kadınların gelin ile birlikte ona bu hususta yardımcı olmak üzere gönderilmesi günümüzde de devam eden bir şeydir ve şüphesiz güzel geleneklerimizdendir. Bazı hallerde (şüphesiz gelinin ailesinin zengin olması halinde) bu eget, câriyelerden oluyor ve bu câriye, kızın babası tarafından ona temelli olarak veriliyor, yani gelinin malı oluyordu. Bu gibi câriyelere "egetlik karabaş"³⁹=Eget olacak câriye de-

(35) Kilisli III, 9-Atalay III, 11.

(36) Kilisli III, 184-Atalay III, 242.

(37) Kilisli I, 298-Atalay I, 357.

(38) Kilisli I, 52-Atalay I, 51. Eget, hizmet için gerdek gecesi gelinle birlikte gönderilen hizmetçi kadın, Ayrıca bk. Kilisli I, 244-Atalay I, 291. egetlendi.

(39) Kilisli I, 133-Atalay I, 150. Karabaş'ın köle anlamına geldiğine dair bk. Kilisli III, 168-Atalay III, 222.

nilir ve böyle câriyeye sahip olan gelin de "egetliğ" (eget sahibi, egetli) olarak tanımlanırdı⁴⁰. Bu durum her gelinin câriye sahibi olmadığını göstermektedir ki, pek tabiidir. Bunun dışında bir de "tayak" tâbirine rastlamaktayız ki, Kaşgarlı burada da bize XI. yüzyıl Türk düğünü hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. O, tayak kelimesinin dayak, dayanak anlamına geldiğini kaydettikten sonra, "küzegü tayak berdi=güveyi dayak verdi"⁴¹ yani güveyi, gelin attan inerken omuzuna dayansın diye geline câriye, yahut köle verdi" demektedir ve bunun zenginlerde gelenek olduğunu, câriye veya kölenin de bundan böyle gelinin malı olduğunu bildirmektedir. Açıkça görülüyor ki bu imkâna zenginler sahiptir. Ayrıca dikkati çeken husus gelinlerin bugün çoğu köylerimizde olduğu gibi, at üstünde damat evine getirilmekte oluşudur. Attan inerken omuza dayanma işi de bugün köylerimizde yaşamakta olup, Yozgat bölgesinde gelinin attan inişine genellikle kaynata yardımcı olmaktadır. Yine Kaşgarlı'nın bu ifadesinden, köleliğin XI. yüzyıl Türk toplumundaki mahiyetini de kısmen olsun anlamak mümkündür ki, bu husus aşağıda ayrıca ele alınmıştır. Kaşgarlı yine eget anlamında "mamu"⁴² denilen ve gerdek gecesinde geline hizmet etmesi için gönderilen bir hizmetçiden de bahsetmektedir. Mamu'nun görevi eget'in görevinden başka mı idi, yoksa aynı görevi yapan hizmetçinin, ayrı Türk ellerince isimlendirilişi mi farklı idi? Kaşgarlı bunu belirtmeden bu kelimenin (mamu) öztürkçe olmadığını ifade etmektedir.

Bu konu ile ilgili olarak, sağdıç âdeti de vardı ve aynı adla⁴³ yaşıyordu. Kaşgarlı, bu kelimenin dost anlamına da geldiğini bildirmektedir. Fakat cinsiyet belirtmemiştir. Bu gün Türkiye'de yer yer hem kadın ve hem de erkek için sağdıç kelimesi kullanılıyor. XI. yüzyılda da böyle mi idi? Bunu bilemiyoruz. Fakat gerdek gecesinde geline hizmet ve yardım eden kadınlar varken, evlilik hususunda ve özellikle gerdek gecesi hakkında güveyiye günümüzde olduğu gibi, bilgi verecek birisi her halde vardı ve sağdıç büyük ihtimalle erkeği ifade ediyordu. Dede Korkut Destanları'na göre, güveyi gerdeğe gireceği yeri ok atarak tayin ederdi⁴⁴.

f) Nikâh

Dîvân'da bu konuda bulabildiğimiz tek kayıt "erkek tışka kawuşdı=erkek kadını nikâh etti, kadına yaklaştı"dan ibaret-

(40) Aynı yerler.

(41) Kilisli III, 124, 5-Atalay III, 166.

(42) Kilisli III, 178-Atalay III, 235.

(43) Kilisli I, 379-Atalay I, 455.

(44) Bu hususta bk. F. Sümer, Oğuzlar s. 393.

tir⁴⁵. Ancak burada geçen nikâhın nasıl bir şey olduğunu, İslâmiyetle birlikte gelen bir âdet mi idiğini, yoksa daha önce Türkler arasında böyle bir âdet mi bulunduğunu anlayamadık.

Kadının evlendiğini ifade etmek maksadıyla "uragut erlendi"⁴⁶ veya "uragut beglendi"⁴⁷; erkeğin evlendiğini beyan için ise, zevce anlamındaki "kis" kelimesinden alınarak "ol kis'i aldı"⁴⁸, yâni o karı, zevce aldı deniliyordu. Buradan da anlamak mümkündür ki, koca anlamında beg ve er, zevce anlamında ise kis kelimesi kullanılıyordu. Nikâh dolayısıyla şunu da kaydedelim ki, XI. yüzyılda Türkler arasında birden fazla kadın ile evlenme âdetinin bulunduğu görülmektedir. Bu gibi hallerde kadının kuma'sına (Anadolu halk tabiri ile ortak'ına) "küni"⁴⁹ deniliyordu. Kaşgarlı'nın bu kelime münasebetiyle örnek olarak verdiği atasözünden anlaşıldığına göre, kuma'lar arasındaki münasebetler o zaman da dostça değildi⁵⁰, ki bunun kıskançlıktan ileri geldiği muhakkaktır. Ayrıca kuma'nın atasözüne konu olması bu âdetin köklerinin epeyce eskilere gittiğini de göstermektedir.

g) Gelinin Eve Gelişinde Yapılan İşler

Gelinin damat evine at ile getirildiğini ve hali vakti yerinde bir ailenin kızı ise, dayak adı verilen kölesinin omuzuna dayanarak attan indiğini yukarıda görmüştük. Gelinin attan inip eve girişi esnasında, günümüzde olduğu gibi başından para veya hububat saçıldığına dâir de Kaşgarlı'da bazı kayıtlar bulunmaktadır. Kaşgarlı'nın para saçtırmak⁵¹ anlamında yazdığı cümlede, bu işin gelinin başından para saçmak anlamına geldiğine dâir herhangi bir işaret yoksa da, onun "mendiri" kelimesi ile ilgili olarak verdiği izahattan XI. yüzyılda saçî âdetinin varlığı açıkça görülmektedir. Kaşgarlı'ya gö-

(45) Kilisli II, 83-Atalay II, 102.

(46) Kilisli I, 217-Atalay I, 257.

(47) Kilisli II, 189-210-Atalay II, 239-254.

(48) Kilisli I, 276-Atalay I, 329. Cümlelerin aslı belki de "ol kis aldı" olmalı idi.

(49) Kilisli III, 179-Atalay III, 237.

(50) Aynı yerler. "Kününinğ küline tegü yağı=kumanın kölüne kadar düşman; kuma kumaya düşmandır, o kadar ki birinin külü ortağının gözüne doğru savrulur. Küni (günü) kelimesinin bugün kıskançlık anlamına geldiği hakkında bk. M.A. Köymen, Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı, s. 24. Çok evlilik Türkler arasında yaygın değildi. Nitekim Dede Korkut'un kahramanları da tek eşli idi. Günümüz Türkiyesinde de özel şartlar dışında ikinci eşliliğe müracaat edilmemektedir.

(51) Kilisli II, 97-Atalay II, 122. Yarmak (Para) saçıldı ve ol manğa yarmak saçtırdı. Ayrıca XI. yüzyılda Türklerde saçî âdetinin varlığı ve Alp Arslan'ın kızının halife ile nikahının kıyılmasından sonra, iki yanındaki iki tabaktan saçılar saçtığına dair bk. M.A. Köymen, A.g.m. s. 22.

re "mendiri" bir toplantının adıdır ki, insanlar orada geceleyin gelinle güveyinin arasına toplanırlar ve gelin ile güveyinin başlarından para saçarlar⁵². Ancak Kaşgarlı bu kelimenin Çiğilce olduğunu da kaydetmiştir. Onun bu ifadesinden bu âdete verilen adın mı çigilce olduğunu yoksa bu âdetin sadece Çiğiller tarafından mı yapıldığını kastettiğini anlamak mümkün olmuyor. Ancak gelinin başından para saçmak âdetinin bugün Türkiye'de çok yaygın olduğuna bakılırsa bunun o devir Türkleri'nce genel bir gelenek olarak bilindiği anlaşılmasa bile, hiç olmazsa Oğuzlar'da da aynı âdetin varlığını gösterdiğinde şüphe yoktur. Saçî işleminden sonra gelin eve giriyor ve özel olarak hazırlanmış olan "münderü"⁵³ denilen odaya alınıyordu.

Bu suretle Dîvân'da evlenme işleri ile ilgili olarak bulabildiğimiz kayıtları belirtmiş olduk. Evlenme ile ilgili konuyu bitirmeden önce şunu da kaydedelim ki, kadın evlendikten sonra kendi ailesini ziyarete gittiği zaman buna "tegdî keldi" diyorlardı ki, ziyaretçi geldi anlamına geliyordu⁵⁴.

Böylece, evlenme suretiyle toplumun temeli olan aile de kurulmuş oluyordu. Ancak her evlilik yeni bir ailenin kurulmuş olması anlamına da gelmiyor olmalıdır. Çünkü Türkler'de büyükbaba, büyükanne ve torunların da birarada yaşayarak kalabalık aileler meydana getirdikleri ötedenberi bilinmektedir. Nitekim Kaşgarlı'dan bir asır kadar önce Oğuz yurdundan geçen İbn Fadlan, Oğuz sübaşısı Etrek'in karargâhında onun kalabalık ailesi, maiyeti ve uşakları ile beraber birçok otağlar görmüştü⁵⁵.

Aşağıda ayrıca söz konusu edileceği üzere, karı ile koca arasında boşanmalar da meydana geldiğine göre XI. yüzyıl Türk toplumunda dul kadınlar da bulunuyor ve bunlar kendilerine uygun bir er bulduklarında yeniden erleniyorlardı. Dul kadına o zaman da dul (tul)⁵⁶ deniliyordu. Argular'ın dul kadına "kuzuz"⁵⁷ dediklerini ve bundan alınarak dul kadın ile evlenen bir erkeği ifade etmek için "kuzuzlandı" ifadesini kullandıklarını da yine Dîvân'dan öğreniyoruz. Herhalde, bugün de olduğu gibi dul kadın ile evlenmek uzun merasimi gerektirmiyor ve kız ile evlenmek kadar külfetli sayılmı-

(52) Kilisli I, 408-Atalay I, 492, 3. B. Atalay bu ifadeyi eksik tercüme etmiştir.

(53) Kilisli I, 435-Atalay I, 529.

(54) Kilisli III, 175-Atalay III, 230.

(55) Bu hususta bk. F. Sümer, X. yüzyılda Oğuzlar, s. 139.

(56) Kilisli III, 97-Atalay III, 133. Tul urugat: dul kadın.

(57) Kilisli I, 305, II, 213-Atalay I, 365, II, 267, 8.

yordu. Kaşgarlı "kalın berse kız alır"⁵⁸ dediğine, göre, dul kadın ile evlenmek için belki başlık bile vermek gerekmiyor veya kıza nazaran daha az birşey veriliyordu.

Ayrıca yukarıda da işaret olunduğu üzere, evlenecek kızın be-kâreti hususunda titiz davranıldığı açıkça görülmektedir⁵⁹. Bunun böyle oluşu, Türk kadınlarının iffeti hakkında daha önceden bilinenleri de doğrulamaktadır. Nitekim İbn Fadlan başta olmak üzere⁶⁰ tarihçiler tarafından verilen bilgilerde Türk kadınının iffeti belirtilmekte ve onlar arasında herhangi bir ahlâksızlığın olmadığından bahsedilmektedir. Bundan başka, X. yüzyıl başlarında İslâmiyeti henüz kabul etmemiş olan Oğuzlar'da, Câhiliye Devri Arapları'nda olduğu gibi, bir baba ölünce, oğlunun, onun annesi olmayan kadınları ile evlenmeleri⁶¹ şeklindeki gelenekten de artık herhangi bir iz kalmadığı anlaşılmaktadır.

B- BOŞANMA

Evlilik hayatının tabii sonuçlarından olarak bazı hallerde kadın ile kocası arasında geçimsizlik olmakta⁶² bu gibi durumlar sonuçunda boşanmalar da meydana gelmekte idi⁶³. Kadının boşanmasına bu gün de olduğu gibi boşanma (boşama, boşatma) denildiği anlaşılmaktadır. Bu fiilin Dîvân'ın birçok yerinde boşanma şeklinden çok boşama ve boşatma şeklinde kaydedilmesi, boşamanın erkek tarafından yapıldığını, yâni belki de tek taraflı bir iş olduğunu belirtmektedir ki aşağıda belirtileceği üzere bunu kuvvetlendirecek kayıtlar da mevcuttur. Karşılıklı boşanma anlamında bir de "üzlüşmek" deyiminin varlığını görüyoruz⁶⁴. Bu kelimenin de hangi lehçede böyle kullanıldığı tarif edilmemekle birlikte bunun Kara Hanlılar sahası Türk ellerince böyle bilinmekte olduğu hatıra gelmektedir. Kaşgarlı her ne kadar boşanma ve boşama ifadesinin öztürkçe olmadığını kaydetmişse de, boşanma kelimesinin dilimizde çok yaygın olarak kullanılmasına bakarak, Kaşgarlı'nın bu ifadesinin doğruluğundan şüphe edilebilir⁶⁵. O, yine boşanma konusu ile ilgili olarak "baş yolmak" ifadesini kaydedip, şu açıklamayı yapmaktadır:

(58) Kilisli III, 275-Atalay III, 371.

(59) Kilisli I, 319-Atalay I, 382. Kapak.

(60) Bk. F. Sümer, X. yüzyılda Oğuzlar, s. 142.

(61) Aynı makale, gösterilen yer.

(62) Kilisli I, 278-9-Atalay I, 332, 3. Er kissi birle tok tok boldu=koca, karısı ile geçimsizliğe düştü.

(63) Kilisli I, 277-Atalay I, 330. Ol işler boş: o kadın boştur, boşanmıştır. Bu hususta başka örnekleri için bk. Kilisli I, 302, II, 247, III, 89, 199-Atalay I, 240, II, 307, III, 124, 266.

(64) Kilisli I, 203-Atalay I, 240.

(65) Bk. 63 numaralı notta gösterilen yerler.

dır: "Uragut başın yoldı=Kadın başını kurtardı, mihrinden ve başka şeylerden vazgeçerek kocasından ayrıldı"⁶⁶. Bize göre son ifadedeki ayrılma ile boşamak suretiyle ayrılma arasında fark vardır. Birinde erkek kadını boşuyor, diğerinde ise kadın bazı haklarından vazgeçerek erkeği boşamağa razı ediyordu. Kaşgarlı bu hususu başka bir kaydında iyice açıklamakta ve "uragut yolundı=kadın kocasına para vererek boşandı"⁶⁷ demektedir. Kaşgarlı'nın bu ifadesi de oldukça ilgi çekicidir. Zirâ kadın, memnun olmadığı kocasından ayrılmayı arzulamasına rağmen kocasının bu işe rıza göstermemesi halinde, ya bir takım haklarından vaz geçmekle⁶⁸, ya da üstelik para vermek suretiyle onu bu işe razı etmektedir. Demek oluyor ki, aile yuvasında hâkimiyet kocadadır ve boşanma konusunda mutlak olarak kocasının rızası gerekmektedir. Ayrıca bu vesile ile, kadının memnun olmadığı kocasından ayrılmak için ne kadar büyük fedakârlıklara katlandığı da anlaşılmaktadır.

Boşanmaların sebepleri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Bu konuda Kaşgarlı'nın tul kelimesinin açıklaması dolayısıyla kaydettiği bir atasözü kısmen olsun bilgi vermektedir. Buna göre "yav-lak tılığ begden kerü yalngus tul yeğ=kötü dilli, yâni kendisine söven bir kocası bulunmaktansa yalnız başına yaşayan bir dul olmak daha iyidir"⁶⁹. Ancak yukarıda evlenme konusunda kaydettiğimiz üzere dul kadınlar da yeniden evlenme şansına sahip bulunuyorlar ve yalnız başına bir dul olmaktan kurtuluyorlardı. Bunun dışında, günümüzde olduğu gibi, çocuk sahibi olamamanın da boşanma sebepleri arasında olabileceği hatıra gelmektedir ki Dîvân'da "kısır kadın"⁷⁰ ifadesinin bulunuşu bunu kısmen de olsa doğrulamaktadır. Şüphesiz kadının kocası ölmek suretiyle dul kalması durumu da sözkonusudur ki devrin yaşayışı ve devamlı savaşlar göz önünde bulundurulursa bu yüzden pek çok kadının dul kaldığı tahmin edilebilir.

Dul kadın ile evlenme durumlarının XI. yüzyıl Türk toplumunda oldukça çok olduğunu şuradan da anlamak mümkündür ki, kadının ilk kocasını diğerlerinden ayırdetmek için, ilk koca anlamında "tun beg"⁷¹ deymisi kullanılmış ve yayılmıştır. Bundan başka, dul kadınlara "tuğsak" veya "tul tuğsak" denildiğini de görmekteyiz⁷².

(66) Kilisli III, 48-Atalay III, 63, 4. Yoldı.

(67) Kilisli III, 61-Atalay, III, 85.

(68) Bk. 66 numaralı notta gösterilen yerler.

(69) Kilisli III, 97-Atalay III, 133.

(70) Kilisli I, 304-Atalay I, 364.

(71) Kilisli III, 100-Atalay III, 137.

(72) Kilisli I, 390-Atalay, I, 468.

C- AİLE YAPISI

Toplumun temel biriminin aile olduğunu söylemiştik. Bu temel birimin yapısının anlaşılması XI. yüzyıl Türk toplum yapısının anlaşılmasında yardımcı olacaktır kanaatindeyiz.

Görülebileceği gibi, bu devirdeki Türk ailesi de günümüzde olduğu gibi, ana, baba ve çocuklardan meydana gelmekte ve fakat özellikle hali vakti yerinde olan ailelerde köle, câriye, dâye (dadı) v.b. kimseler de aileye katılmaktadırlar. Kaynağımız olan Kaşgarlı'da her ne kadar açık kayıt bulunmuyorsa da, babanın evde özellikle karısı tarafından "beğ" olarak adlandırılışına bakarak XI. yüzyılda Türklerde patriarkal (pederşâhi) bir aile biçiminin yaygın olduğunu anlamak mümkündür. Yine anlaşıldığına göre, evlenme bahsinde kaydettiğimiz gibi babanın sağlığında ailenin ayrılması pek söz konusu olmamakta, dede, nine, baba, ana ve torunlar ile maiyyetindekilerden kalabalık aileler meydana gelmektedir. Ancak, başka kaynaklar tarafından doğrulanan bu hususa ait Kaşgarlı'da bilgi bulamadık. O, aile ile ilgili olarak büyükbaba ve büyükanneden bahsetmektedir.

a) Baba

XI. yüzyılda da bugün Türkiye'de çok yaygın olduğu şekilde ailenin mutlak reisi babadır. Bunu ifade etmek için, aile reisi olan babaya evinde emîre (bey'le, hükümdara) benzediği için karısı tarafından "beğ"⁷³ olarak hitap edilmektedir ki, bu ifade onun ailenin geçimi ile birlikte her türlü idaresinden sorumlu olduğunu da açıkça göstermektedir. Yine bu ifadeden, boy beylerinin de boyun bir nevi babası mesabesinde tutulduğunu anlamak mümkün olmaktadır ki, XI. yüzyıl Türk toplumunun bütün faaliyetlerinde beylerin boy mensupları arasındaki yerini ve neden bu derecede saygı gördüğünü göstermektedir. Bilindiği gibi, günümüzde de kadın kocasına bey diye hitap etmektedir ki, bunun da çok eski bir geçmişi bulunduğu anlaşılmaktadır.

Evlenme konusunda da işaret edildiği gibi, kadın gerek kocasının ölümü, gerekse boşanma sonucunda yeniden evlenmektedir. Bu gibi durumlarda kadının ilk kocasına "tun beğ"⁷⁴ deniliyor ve diğer kocalarından ayırdediliyordu. Kadının ilk kocasından olan çocukları, analarının sonradan evlendiği erkeğe ya "kağsık ata" (üvey ata,

(73) Kilisli III, 116-Atalay III, 155.
(74) Kilisli III, 100, 1-Atalay III, 137.

baba)⁷⁵ veya "ögey ata"⁷⁶ diyorlardı. Kaşgarlı her iki kelimenin hangi Türk elinin lehçesinde böyle olduğunu belirtmemektedir. Ancak üvey (ögey) kelimesinin bugün dilimizde kullanılışına bakılarak bunun Oğuzlar ve hemen hemen onlarla aynı lehçeyi konuşan Kıpçaklar, Peçenekler v.s. tarafından böyle bilindiğini söyleyebiliriz.

Çocuklar babalarına "ata"⁷⁷ diye hitap ediyorlardı. Yine onların sevgi ifadesi olarak "babacığım" anlamında babalarına "ataki"⁷⁸ diye hitap ettikleri görülmektedir.

Kaşgarlı, Türk topluluklarından saydığı ve fasih Türkçe konuşmayanlar arasında gösterdiği Tibetliler'in babaya "aba"⁷⁹ dediklerini ve bu kelimenin onlarda Araplar'dan kaldığını kaydetmektedir. Ancak aba (apa) kelimesi, Göktürk Kitâbeleri'nde "eçüm apam" şeklinde ve baba, ata anlamında kullanılmıştır⁸⁰.

b) Ana

Bu kelimenin de, günümüzde genellikle kullanıldığı gibi ana şeklinde kullanıldığını görüyoruz⁸¹. Kaşgarlı, Oğuzlarca anaya "aba" denildiğini, yine aynı kelimenin aynı anlamda Karluklu Türkmenlerince "apa" şeklinde telâffuz edildiğini bildirmektedir⁸². Ancak ana kelimesinin bugün çok yaygın şekilde kullanılışına bakarak, diyebiliriz ki, ya Oğuzlar aba'yı sonradan bırakarak ana kelimesini kullanır olmuşlardır veya onların hepsi ana'ya aba demiyorlardı. Yazarımız Tibet dilince anaya "uma" denildiğini ve bunun da muhtemelen onların dilinde Araplıktan kaldığını kaydetmektedir⁸³.

Çocuklar analarına da, "anacığım, anneciğim" anlamında sevgi ifadesi olarak "anakı" diye hitap ediyorlardı⁸⁴. Kaşgarlı üvey ana için, baba'da olduğu gibi kağsık veya ögey tâbirlerini kullanmamış

(75) Kilisli III, 283-Atalay III, 383.
(76) Kilisli I, 111-Atalay I, 123.
(77) Kilisli I, 81-Atalay I, 86.
(78) Kilisli III, 159-Atalay III, 212. "Kı, hısımlık bildiren kelimelerin sonuna gelen ve acıma, sevgi bildiren bir edattır. Ataki: babacığım, anakı: anneciğim".
(79) Kilisli I, 80, 1-Atalay I, 86. Kaşgarlı burada "Çünkü onlar (Tibetliler) Sabit oğullarındandır. Yemen'den bir adam kaçıp Türk ülkesine gelmiş ve Tibetliler bu adamdan türemiş" demektedir.
(80) Bk. H.N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, İstanbul 1941, C. IV, s. 47.
(81) Kilisli I, 86, 260, III, 157, 203, 4-Atalay, I, 93, 311, III, 210, 272.
(82) Kilisli I, 80-Atalay I, 86.
(83) Kilisli I, 85-Atalay I, 92.
(84) Bk. 78 numaralı notta gösterilen yerler. Günümüzdeki "ana kım..." şeklindeki seslenişin kaynağı da budur.

ise de, bunun ana için de böyle kullanıldığını kabul etmek gerekmektedir.

c) Çocuklar

Her toplumda olduğu gibi Türk toplumunda da çocuk sahibi olmak, büyük sevinç ve mutluluk vesilelerinden oluyordu. Dede Korkut Destanları'nda beylerin yeni doğmuş çocuklarının "dolaması altın beşiklerde" uyutulduğu görülmektedir. Kız çocuklara sahip olmak onlarda, Araplarda olduğu gibi zillet değildi. Destan kahramanlarından Bay Biçen Bey, kız çocuğu olması için Oğuz beylerinden alkış'ta yâni duada bulunmalarını rica etmişti⁸⁵.

Türk aile hayatında çocukların baba ve anaya karşı saygı göstermesi aile hayatının huzur içinde ve sağlam temeller üzerine kuruluşunun esası olmuştur. Çocukların babalarına karşı saygı göstermesinin temellerinin çok eskilere, efsanevî Türk hükümdarı Alp Er Tunga'ya dayanmakta olduğu anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'ya göre "tigin" kelimesi aslında köle demektir. Bu adın kölelerden Alp Er Tunga oğullarına geçmesine gelince, onlar babalarını çok sayar, büyük tutarlar, ne vakit babalarına söz söyleyecek veya yazacak olsalar kendilerini küçük göstermek, babalarını büyütme için, "kul şöyle yaptı, kul böyle işledi" derlerdi. Giderek bu kelime onlara ad olarak kaldı. Kölelerin adının bunlardan ayrılması için, bu kelimenin yanına başka bir kelime eklenmektedir (Çağrı Tigin, Küç Tigin v.b.)⁸⁶. Bunun gibi anaya karşı da sonsuz saygı gösterildiği anlaşılmaktadır. Dede Korkut Destanları'nda her vesile ile anaya karşı saygının belirtilmesi ve "ana hakkı Tanrı hakkıdır"⁸⁷ denilmesi bunun açık bir delilidir.

Alp Er Tunga evlâdının babalarına karşı olan şu tutumundan babanın, yâni erkeğin ailede mutlak hâkim olduğunu anlamak mümkün olmaktadır. Türk ailesinde büyüklere karşı bu sonsuz say-

(85) F. Sümer, Oğuzlar, s. 394. Bunun yanısıra; çocuksuz olmak Türkler için büyük bir üzüntü kaynağı olabiliyordu. "Tanrı bir evladı çok mu gördü" diye yakınıyorlardı. Çocuk olması için dua ediyorlardı. Bkz. Ergin, M. Dede Korkut Kitabı. I. Ankara 1958, s. 80.

(86) Kilisli I, 346, 7-Atalay I, 413, 4. Ancak Kaşgarlı'nın bu husustaki izahatı kabule şayan görülmemektedir. Zira, aynı toplumda hem hanedan mensuplarının hem de pazarda satılan kölenin aynı adı taşımasını izah etmek güçtür. Görünüşe göre, tigin lâkabını taşıyan köleler, yalnız Samaniler, Abbasiler gibi Türk olmayan cemiyetlerdeki satın alınma Türk köleler olmuş, Kara Hanlılarda ise bu lâkabi hükümdar evlâdı taşımıştır.

(87) F. Sümer, Oğuzlar, s. 394.

gı ve hürmetin etkilerinin Türk toplum hayatında da kendisini göstereceği muhakkaktır. Boy'un babası, büyüğü konumunda tutulan beylere ve hükümdarlara karşı gösterilen mutlak itaat ve saygının da temelini Türk aile yapısından geldiği böylece anlaşılmaktadır. Türk tarihinde bazı boyların veya diğer küçük toplulukların inanılmaz gibi görünen büyük başarılarını da beye ve hükümdarlarına karşı, aile anlayışında temelini bulduğumuz bu saygı ve mutlak itaat duygusunun çok büyük rol oynadığı muhakkaktır.

Kaşgarlı'nın bildirdiğine göre, XI. yüzyılda erkek evlada bugün de olduğu gibi "oğul", kız evlada da "kız" denilmektedir⁸⁸. Ayrıca "urı" ve "urı oğlan" kelimelerinin de erkek evlat anlamında kullanıldığını görüyoruz⁸⁹. Kadının ilk kocasının olduğu gibi, ilk doğurduğu çocuğun da sıfatı "tun" idi. İlk çocuk erkek ise "tun oğul", kız ise "tun kız" denilmektedir⁹⁰. Ayrıca, onlar ilk çocuğa olduğu gibi en son çocuğa da bir sıfat veriyorlardı. Bu cümleden olarak Kaşgarlı "aştal oğul"u "birinin en son çocuğu" olarak izah etmektedir⁹¹. Öte yandan, adamın çoluğu çocuğu anlamında "song"⁹² ifadesine rastlamaktayız ki, yazarımız bunun hakkında başkaca bir şey söylememektedir. Ayrıca "çar çarmak" ifadesi de çoluk çocuk anlamındadır⁹³. Kardeş anlamında ise "karındaş" kelimesi kullanılmaktadır⁹⁴ ki, aynı karından olanlar anlamındadır. Yine aynı anlamda bir de "kadaş" kelimesinin kullanıldığını görüyoruz. Bu kelime ayrıca hısım-akraba mânâsını da ifade etmektedir⁹⁵. Bunun gibi "uya" kelimesinin de hem kardeş hem de hısım anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır⁹⁶.

Aynı babadan olan kardeşlere "kanğdaş kadaş", anaları aynı olan kardeşlere de "igdiş kadaş" denilmekte olduğunu kaydeden Kaşgarlı, bununla ilgili olarak bir de atasözü kaydetmekte ve "kanğdaş kuma urur, igdiş örü tartar = baba bir olanlar (birbirlerini çekemediklerinden) çok döğüşürler, ana bir kardeşler (aralarında

(88) Kilisli I, 268-Atalay I, 319. Kop edatı. Kilisli I, 210-Atalay I, 236. Egrişdi fiili.

(89) Kilisli I, 82-Atalay I, 88.

(90) Bk. 74 numaralı notta gösterilen yerler.

(91) Kilisli I, 97-Atalay I, 105.

(92) Kilisli III, 264-Atalay III, 357.

(93) Kilisli III, 119-Atalay III, 148.

(94) Kilisli I, 341-Atalay I, 406, 7.

(95) Kilisli III, 186-Atalay III, 245'de kaydı kelimesi, ayrıca Kilisli I, 80, 338, 341, III, 282, 3-Atalay I, 86, 403-407, III, 382'de kadaş kelimesi. Kaşgarlı'ya göre kelimenin aklı "ka" olup, zarf ve kap anlamındadır.

(96) Kilisli I, 80-Atalay I, 85.

sevgi olduğu için) birbirlerine yardım ederler" demektir⁹⁷. Burada bazı hallerde kardeşler arasında geçimsizlik ve kavgaların olduğu da görülmektedir. Ancak bu gibi hallerin her zaman olduğu da sanılmamalıdır. Zira Dede Korkut Destanları'nda kardeş sevgisi ve kardeşe sahip olmanın önemi türlü vesilelerle belirtilmektedir. Hat-tâ destanlardan bazılarının konusu, tutsak düşmüş kardeşin kurtarılışı veya öcünün alınmasına dâirdir⁹⁸.

Üvey baba olduğu gibi üvey oğula da "kağsık oğul" denilir⁹⁹. Yine, baldır kelimesinin de üvey anlamına geldiği görülmektedir ki, "baldır oğul", üvey oğul; "baldır kız", üvey kız anlamını ifade etmektedir¹⁰⁰. Dîvân'da ayrıca örnek verilmemekle birlikte ögey kelimesinin, baba için kullanıldığı gibi, ana, oğul ve kız için de kullanılmakta olduğunu tahmin edebiliriz. Üzülerek belirtmeliyiz ki, Dîvân'da geçen bu kelimelerin bazıları hakkında hemen hemen hiç açıklama yapılmadığı gibi, eş anlamlı kelimelerin hangilerinin hangi Türk ellerince kullanılmakta olduğu hususunda da yazarımız bilgi vermemektedir. Biz, ögey ata dolayısıyla kaydettiğimiz gibi Oğuzlarca ögey kelimesinin o zaman da kullanılmakta olduğu kanaatindeyiz.

Kardeşlerin birbirlerine karşı olan durumları ile, onların yaşça büyük ve küçük oluşlarına göre aldıkları isimlere gelince: Yaşça büyük erkek kardeşe "içi"¹⁰¹, ablaya "eke"¹⁰², yaşça küçük erkek kardeşe "ini"¹⁰³, küçük kız kardeşe de "singil"¹⁰⁴ denilmektedir. Kaşgarlı, Oğuzların ablaya eke yerine "eze" dediklerini¹⁰⁵ yine aynı kelimenin bazı Oğuzlarca "eçe" olarak kullanıldığını kaydeder¹⁰⁶. Büyük kardeş, yâni ağabey anlamında Hakanlı Türklerince "açık" kelimesinin kullanıldığını ve ağabeyi "açıkım" diye çağırduklarını görüyoruz¹⁰⁷. Kaşgarlı'nın verdiği izahata göre Karluklar "ulıç" kelimesini,

(97) Kilisli III, 282, 3-Atalay III, 382. Bu atasözündeki iğdiş kelimesi her ne kadar gerek Kilisli yayımında, gerekse Atalay tercümesinde "İğdiş" şeklinde hareketlenmişse de, aslı anne anlamındaki "ög" kelimesi ile ilgili olup, ögdeş şeklinde okunması daha uygun olacaktır (Bk. F. Sümer, İğdişler, XXIX. Milletlerarası Orientalistler Kongresi'ne sunulan tebliğ).

(98) Bu hususta daha fazla bilgi için bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 394.

(99) Kilisli III, 283-Atalay III, 383.

(100) Kilisli I, 380-Atalay I, 456.

(101) Kilisli I, 81-Atalay I, 87.

(102) Kilisli I, 81-Atalay I, 86; ayrıca Kilisli I, 84, 260-Atalay I, 90, 310.

(103) Kilisli I, 86-Atalay I, 93.

(104) Kilisli I, 380, III, 5, 271, 301-Atalay I, 457, III, 7, 366, 408.

(105) Kilisli I, 84-Atalay I, 90.

(106) Kilisli I, 81-Atalay I, 86.

(107) Kilisli I, 62-Atalay I, 64, 5.

çocuklara karşı sevgi bildirmek için kullanıyorlar ve yavrum anlamında "ulıçım" diyorlardı^{107a}.

ç) Evlâtlık

Göçebe Türk boylarında ötedenberi var olduğu bilinen ve önemli bir yer tutan evlât edinme müessesesinin¹⁰⁸ XI. yüzyılda da varlığına dâir Kaşgarlı'nın eserinde bazı kayıtlar yer almaktadır. Buna göre, muhtemelen çocuklarının olmayışı veya buna benzer başka sebeplerle, bazı ailelerin başkalarının çocuklarını evlât edindiklerini görüyoruz.

Bu konu ile ilgili olarak Kaşgarlı'nın başlıca iki kaydı dikkati çekmektedir. Bunlardan birinde "yufga"¹⁰⁹, "oğulluk, oğulluğa alınmış"; diğesinde "tutunçu oğul"¹¹⁰, "evlâtlığa alınmış çocuk" olarak tarif edilmektedir. Onun şu kaydından evlât edinme müessesesinin varlığı açıkça anlaşılmakta ise de bunun şekil ve mahiyeti hakkında daha fazla bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Çoğu zaman olduğu gibi, Kaşgarlı bu iki kelimenin hangi Türk elinin lehçesinde olduğunu kaydetmez. Biz her iki kelimenin de çeşitli lehçelerde ve fakat bir tek anlamı ifade ettiği, yâni evlât edinilmiş çocuğu belirttiği kanaatindeyiz.

Anlaşıldığına göre çeşitli sebeplerle evlât edinme imkânına gerek beyler ve gerekse halktan her dileyen sahip idi.

Nitekim, Kaşgarlı'nın "beg meni oğul tutundu= bey beni oğul edindi"¹¹¹ cümlesinden beylerin evlâtlık edindiğini anladığımız gibi, "ol anı kızlandı= o, onu kız edindi"¹¹² gibi ifadelerden de, halktan bir kimsenin bir başkasının kızını evlâtlık edindiğini anlamak mümkündür. Ancak bu son ifadelerden evlâtlık edinmek anlamı yanında, kendi çocukları gibi tutmak anlamı da çıkmaktadır. Nitekim başka bir kayıta "ol anı kızlandı" ifadesi, "o, onu kendi kızları yerinde tuttu"¹¹³ şeklinde açıklanmaktadır. Dolayısıyla şu son kayıtları

(107a) Kilisli I, 53-Atalay I, 52.

(108) Bu hususta geniş bilgi için bk. A.K. İnan, göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müessesesi ile ilgili gelenekler, Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1968, s. 305 v.d.; A. Caferoğlu, Türk Teamül Hukukunda Evlâtlık, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C. II, İstanbul 1939, s. 97-118. Ancak, her iki yazar da adı geçen makalelerinde bu hususta Kaşgarlı'da da bilgi olduğuna işaret etmemişlerdir.

(109) Kilisli III, 24-Atalay III, 32.

(110) Kilisli III, 277-Atalay III, 375.

(111) Kilisli II, 113-Atalay II, 143.

(112) Kilisli II, 199-Atalay II, 251.

(113) Kilisli III, 148-Atalay III, 198.

doğrudan doğruya evlât edinmek anlamında almak belki de doğru değildir.

d) Süt Kardeşliği

Türklerin kardeşe, bir karından olma anlamında "karındaş" dediklerinden yukarıda bahsetmiştik. Kaşgarlı'da aynı memeden süt emen iki kişiyi anlatmak için "emikdeş" tâbirinin de bulunduğunu görüyoruz¹¹⁴. Gerçi kardeşler de aynı memeden süt emmektedirler. Fakat kardeşe özellikle karındaş veya kadaş denildiğine bakılırsa, emikdeş'in daha çok süt kardeşliğini ifade eder bir söz anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Mamafih bu hususta da daha fazla bir şey söyleyecek durumda değiliz.

e) Köle

Kan bağı itibariyle aile fertlerinden olmamakla birlikte, köle, câriye ve dadıları da aile ile birlikte mütalaa etmek yerinde olacaktır. Zirâ saydığımız bu insanlar, sosyal durumları icabı çeşitli ailelerle birlikte yaşamakta ve o ailenin yapısında yer almaktadırlar.

Gerek XI. yüzyılda, gerekse diğer dönemlerde Türk tarihinde köleliğin mahiyeti ve Türk toplum hayatındaki yeri şüphesiz çok geniş ve başlı başına bir araştırma konusudur. Biz diğer konularda olduğu gibi, burada da sadece bazı genel hususlardan söz edip, Dîvân'da kölelik ile ilgili kayıtların mahiyeti hakkında bilgi vermeğe çalışacağız. Dîvân'da köle'ye "kul" denilmektedir ki¹¹⁵, genellikle bugün de aynı anlamda kullanılan bir kelimedir. Köle anlamında bir de tigin kelimesinden yukarıda bahsetmiştik. Kaşgarlı tigin kelimesi dolayısıyla, rengi gümüş gibi saf olan köleye "kümüştigin", yiğit köleye "alp tigin", uğurlu köleye "kutluştigin", güçlü-kuvvetli köleye "küştigin" ve çağrı (doğan) kuşu gibi yırtıcı köleye de (çağrı tigin) denildiğini kaydetmektedir¹¹⁶. Ayrıca kölelere daha başka adlar verilmekte olduğu da anlaşılıyor. Meselâ yüzleri parlak olduğu için bazı kölelere "ayas"¹¹⁷ denildiği gibi, erkek ve dişi farkı gözetilmeden kölelere "karabaş"¹¹⁸ adı da veriliyordu. Kaşgarlı "sü-

(114) Kilisli I, 341-Atalay I, 407.

(115) Kilisli I, 277-282-Atalay I, 330, 336.

(116) Kilisli I, 346-Atalay I, 413.

(117) Kilisli I, 111-Atalay I, 123. "Ayas kök=Açık hava, açık gök. Kölelere, yüzlerinin parlaklığı buna benzetilerek "ayas" denilir". Besim Atalay'ın bu ifadeyi tercümesi aslından biraz farklıdır.

(118) Kilisli III, 168-Atalay III, 222. Karabaş.

li" kelimesini de "kölelere verilen adlardan" olarak izah etmekte ve bunun muhtemelen Süleyman kelimesinin kısaltılmışı olacağını söylemektedir¹¹⁹. Bilindiği üzere Dulkadirli beylerinden birinin adı Süli Bey olduğu gibi, Süli şekli Orta Anadolu'da şahıs adı olarak da kullanılmaktadır. Kanaatimizce kelime Süleyman'ın kısaltılmışı olmaktan ziyade "asker sahibi=sü'li" olsa gerektir. Nitekim özellikle Selçuklu hükümdarlarının hassa orduları arasından yetişen pek çok kölenin, meşhur kumandanlar olarak devlete önemli hizmetler gördükleri, ordular sevk ve idare ettikleri bilinmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki, kul meselesi XI. yüzyıl Türk toplumunu oldukça meşgul eden ve toplumda geniş yer tutan bir konudur. Dîvân'da gerek kölelere çok çeşitli adlar verildiğine dâir kayıtların, gerekse köle ile ilgili örnek cümlelerin çokluğu bunu açıkça göstermektedir. Yine anlaşılıyor ki, kölelere zaman zaman efendileri tarafından kötü muamele edilmektedir. Kaşgarlı'nın eserinde rastladığımız köle ile ilgili örnek cümlelerin hemen hemen çoğu köleye kötü muamele edildiğine dâir olup, bunun aksi hemen hemen vârit değildir. Ancak bu durumu mütalâa ederken, yazarımızın bu muamelelere zaman zaman sadece kölelerin maruz kaldığından dolayı böyle örnek verdiği anlaşılmaktadır. Değilse bu devirde kölelere kasten ve her gün zulüm edildiği anlamı çıkarılmamalıdır.

Kaşgarlı'nın köleye dâir vermiş olduğu bazı kayıtlar, kölelerin toplumda ayrı bir sosyal tabaka sayıldıklarını da açıkça göstermektedir. Buna en açık delil olarak "çekrek kapa"¹²⁰ denilen kölelere has bir elbiseyi gösterebiliriz ki, Kaşgarlı bu ismin açıklamasını şöyle yapmaktadır: "Yünden yapılan cepsiz bir kaftandır. Köleler giyer". Şu ifade bize XI. yüzyıl Türk toplumunda kölelerin ayrı kıyafetleri olduğu ve hür insanlardan kıyafetleri ile de ayrıldıkları hususunu gösterir mahiyettedir. Başka bir kayıta, "kul çekreklendi"¹²¹ ifadesi de "köle yünden elbise sahibi oldu veya giydi" şeklinde izah edilmektedir ki, burada da köleler için aynı özel yün elbisenin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Yazarımızın bu ifadelerinden belki de Osmanlı Devleti'nde bazı azınlıkların değişik tip elbiseler giymesinin bir başlangıcını görmek mümkünse de, bu konuda burada daha fazla bir şey söyleyecek durumda değiliz.

(119) Kilisli III, 176-Atalay III, 233. Süli.

(120) Kilisli I, 396-Atalay I, 477.

(121) Kilisli II, 221-Atalay II, 277. Kelime burada çekreklendi şeklinde yazılmış ise de, bir önceki notta gösterilen yerde olduğu gibi, çekreklendi olmalıdır.

Kölelerin zaman zaman maruz kaldıkları başlıca kötü muamelelere gelince, bunların başında hakaret ve dayak gelmektedir. Hakaret horlamak, aşağılamak şeklinde oluyor¹²² ve küfrediliyordu. Kölelere küfredildiği zaman ise özellikle "kaşang" kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz ki, alçak anlamına geliyordu¹²³. Dayak fash ise adam döğme usullerinin hemen her şekli ile tezahür ediyordu. Bu cümleden olarak efendilerin, kölelerin avurduna¹²⁴, kulağının arkasına¹²⁵ vurduklarını, ayakları ile tekmelediklerini¹²⁶ söyleyebiliriz. Hattâ bazıları kölelerini bir başkasına tokatlatıyorlardı¹²⁷. Bundan başka Divân'ın çeşitli yerlerinde, birisinin kölesini döğdüğünden¹²⁸, hattâ çok döğdüğünden¹²⁹ ve birisinin kölesini döğmeye hazırladığından söz edilmektedir¹³⁰.

Muhtemelen maruz kalınan kötü muamelenin çokluğundan ve genellikle de hürriyetine yeniden kavuşma arzusundan, zaman zaman kölelerin kaçtıkları oluyordu¹³¹. Bazan da belki düşmanlık sebebi ile, birisi bir başkasının kölesini kaçırıyordu¹³². Sahipleri, kaçan kölelerini yakalamak için pusu kurdukları gibi¹³³, kaçmamaları için onları bağlıyorlar¹³⁴ ve hattâ boyunlarına "bohsuk" veya "boğsuk"¹³⁵ denilen lâleler geçiriyorlardı.

Kaşgarlı'nın kul kelimesi dolayısıyla kaydettiği bir atasözü de bize XI. yüzyılda efendi-köle ilişkilerinin mahiyetini açıkça anlatmaktadır. Bu atasözüne göre "kul yağı, it böri"dir. Yâni kul, "efendisinin malını eline geçirdiğinde onu bitirir, fırsat gözler, düşman gibi davranır. Köpek de bulunduğu ev için bir kurt gibidir, çünkü yiyecek bir şey bulduğu zaman hiç çekinmeden yer. Kaşgarlı'ya göre bu söz kölenin sahibine karşı sevgisi olmadığını göstermek için söylenir"¹³⁶.

- (122) Kilisli III, 315-Atalay III, 427.
 (123) Kilisli III, 273-Atalay III, 370.
 (124) Kilisli III, 249-Atalay III, 336.
 (125) Kilisli III, 301-Atalay III, 409.
 (126) Kilisli II, 3-Atalay II, 3.
 (127) Kilisli II, 272-Atalay II, 338.
 (128) Kilisli III, 200-Atalay III, 268. Ol kuhn tokıdı, Oğuzca. Ayrıca bk. Kilisli I, 145, 322-Atalay I, 164, 5, 385. Urdu ve püsdü.
 (129) Kilisli II, 10-Atalay II, 10.
 (130) Kilisli II, 119, 20-Atalay II, 152. Er kuhn urgalı sesindi.
 (131) Kilisli III, 197-Atalay III, 263. Kul küredi.
 (132) Kilisli II, 245-Atalay II, 305.
 (133) Kilisli I, 322-Atalay I, 385.
 (134) Kilisli III, 200-Atalay III, 268. Er kuhn kişedi.
 (135) Kilisli I, 388-Atalay I, 465.
 (136) Kilisli I, 282-Atalay I, 336.

Köleler nasıl bir hukukî statüye sahip idiler? İncelediğimiz dönem için bu hususta fazla bir şey söyleyecek durumda değiliz. Ancak bu hususta Kaşgarlı'da rastlanan bazı kayıtlar ilgi çekicidir. Yazarımız "berit" kelimesini "efendisinin kölelerinden her sene aldığı vergi"¹³⁷ olarak izah etmektedir. Ayrıca kölenin efendisine kendi kıymetini ödemesi suretiyle azad olunduğu¹³⁸ da kaydedilmiştir. Hatta bazan da bir başkası, birisinin kölesine para verdirerek azad ettirebiliyordu¹³⁹. Şu ifadelerden, kölenin belli bir fiyatının bulunduğu ve herne suretle ve kim tarafından olursa olsun, fiyatı sahibine ödendiğinde kölenin tekrar hürriyetine kavuştuğunu anlıyoruz. Şu halde, kölenin hürriyeti cârî kıymeti ile bağlı idi ki bu durum, harp esirlerinin ödendiği kurtuluş akçası'nı andırmaktadır. Ayrıca kölenin her yıl sahibine vergi ödemesi veya kendi kıymetini ödeyerek hürriyetine kavuşabilmesi, kölelerin çeşitli işlerde çalışarak kendi hesaplarına para biriktirme hakkına veya başka bir yolla ödeme gücüne sahip olabildiklerine işaret eder. Ancak hiç şüphesiz, kölelerin hürriyetlerine kavuşmaları her zaman sadece kıymetlerinin ödenmesine bağlı kalmıyordu. Muhtemelen büyük sevinç anlarında, efendileri kölelerini azad ediyorlardı. Bu gibi durumları anlatmak için Divân'da "Ol kul boş kıldı=ö köle azad etti"¹⁴⁰ denilmektedir. Zaten Türkler'in savaşlarda düşmanlarını yendikleri veya herhangi bir tehlikeyi atlattıkları zaman kul ve karavaş (erkek ve kadın köle) azad ettikleri de F. Sümer tarafından tespit edilmiştir¹⁴¹.

Her millette olduğu gibi Türklerde de köleye itibar edilmemiş ve makbul tutulmamıştır. Hatta, XI. yüzyıl Türk telâkkisi, köleyi ve köleliği iyi gözle görmediği gibi, köle huylu kimseleri veya köleye benzeyenleri "kulsığ er" yani köle tabiatlı adam¹⁴² diye hor görmüştür¹⁴³.

f) Cârîye

Erkek kölelerin yanı sıra kadın kölelerin yani cârîyelerin de aile ile birlikte mütalâa edilmesi gerektiğini söylemiştik. XI. yüzyılda

- (137) Kilisli I, 268-Atalay I, 341.
 (138) Kilisli III, 61-Atalay III, 85. Kul yolındı.
 (139) Kilisli III, 69-Atalay III, 97.
 (140) Kilisli I, 277-Atalay I, 330.
 (141) Bu hususta daha fazla bilgi için bkz. F. Sümer, Oğuzlar, s. 403.
 (142) Kilisli III, 93-Atalay III, 128.
 (143) Köle ve cariye hakkında ayrıca bk. M.A. Köymen, Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı, s. 31 n. 153 ve s. 33 n. 174.

cariyelere de çok çeşitli isim ve sıfatların verilmesi ve bunlara ait, Dîvân'da oldukça bol malzemenin bulunuşu, câriyelerin de söz konusu yüzyılda Türk toplumunda önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Cârîyeye de kız çocuğu için olduğu gibi, "kız" adı verilmektedir. Bu ad "kız kırkın" olarak çoğul yapılmakta ve cârîyeler anlamına gelmektedir¹⁴⁴. Bundan başka isim olarak cârîyeye Oğuz, Kıpçak ve Suvarlar'ca "yalnğug"¹⁴⁵, yine Yabaku, Kay, Çomul, Basım, Oğuz, Yimek ve Kıpçaklar'ca "kırnak"¹⁴⁶ denildiğini görüyoruz. Burada görüldüğü üzere Oğuz ve Kıpçaklar cârîyeye hem yalnğug ve hemde kırnak adını vermektedirler. Bu iki ismin farklı hukukî statüye sahip cârîyeleri mi ifade ettiğini yoksa aynı anlamda mı kullanıldığını bilemiyoruz. Bu iki isimden başka yine cârîyelere "as"¹⁴⁷ ve "künğ"¹⁴⁸ adlarının da verilmekte olduğunu görüyorsak da bu adlandırmaların hangi Türk eli lehçesince olduğunu bilemiyoruz.

Cârîyelere verilen bazı isim ve sıfatlardan XI. yüzyılda cârîyelere hangi gözle bakıldığını ve ailedeki yerini açık bir şekilde anlamak mümkündür. Bu cümleden olarak cârîyelere, kendisiyle avunulan, eğlenilen şey anlamında "awınçu"¹⁴⁹ denildiğini, yumuşaklıkta cârîyeler ipeğe benzetildiğinden ipekli bir Çin kumaşının adı olan "kaçaç"¹⁵⁰ın da cârîyelere ad olarak verildiğini görüyoruz. Yine boyu düzgünce kimselere, yumuşaklıkta taze dala benzetilerek "tal bozlğ"¹⁵¹ yani dal boylu denildiğini ve bu sıfatın en çok ince uzun cârîyelere verildiğini Kaşgarlı bildirmektedir. Bazı cârîyeler ise temizlik ve zarafette inciye benzetildiğinden, onlara "yinçü" deniliyordu¹⁵². Yazarımız bununla ilgili bir de atasözü kaydetmektedir. Buna göre "ötlğ yinçü yerde kalmas=delikli inci yerde kalmaz" denildikten sonra şu açıklama yapılmaktadır: "Bu sav cârîyelerin uzun zaman bakire olarak duramayacaklarını, onları bir alan bulunacağını bildirmek için söylenir". Kaşgarlı'nın bu açıklaması da cârîyelere XI. yüzyılda ne gözle bakıldığını açıkça göstermektedir. Diğer yandan, yatağa alınacak yetişkin cârîyeye "yinçke kız"¹⁵³ denildiğini de görmekteyiz ki cârîyelerin toplumdaki yerini iyice

(144) Kilisli I, 274-Atalay I, 326.

(145) Kilisli III, 285-Atalay III, 385.

(146) Kilisli I, 393-Atalay I, 473.

(147) Kilisli I, 76-Atalay I, 80.

(148) Kilisli II, 146, 197, III, 265-Atalay II, 186, 248, III, 358.

(149) Kilisli I, 120-Atalay I, 134.

(150) Kilisli II, 227-Atalay II, 285.

(151) Kilisli III, 117-Atalay III, 156.

(152) Kilisli III, 23-Atalay III, 30.

(153) Kilisli I, 274-Atalay I, 326.

göstermektedir. Kaşgarlı herne kadar bu sözün hem cârîye olmayan ev kızları, hem de satın alınan cârîyeler için söylenildiğini kaydetmişse de, başka bir yerde yinçke kız'ın¹⁵⁴ karşılığını doğrudan doğruya "odalık kız" olarak verişine bakılırsa, bu ifadenin umumiyetle cârîyeler için kullanıldığı anlaşılmış olmaktadır.

Ancak, cârîyelerin bunun dışında da görevlerinin olduğu muhakkaktır. Nitekim evlenme konusunda, cârîyelerin hizmetçi olarak oynadıkları rolden kısmen bahsetmiştik. Ev işleri hususunda Kaşgarlı onların yün eğirmelerinden bahsetmektedir¹⁵⁵. Diğer ev işleri hususunda da durumun böyle olduğu kanaatındayız. Böylece cârîyelerin hizmetçi olarak ev işlerinde çalışmaları onların ikinci plândaki görevi olarak görülmektedir.

Cârîyeler hakkında kaydettiğimiz şu hususlardan, onların durumunun erkek kölenin durumuna nazaran çok daha iyi olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Ancak bu konuda bazı istisnaların bulunacağı da muhakkaktır. Kaşgarlı'nın "cârîye bitten ve bite benzer şeylerden kaşındı"¹⁵⁶ şeklindeki ifadesinden, bazı cârîyelerin iyi bakılmadığı, bu yüzden de kirlenip bitlendiği anlaşılmaktadır. Cârîyelerin eğlencelerde kopuz çaldıklarından müzik konusunda ayrıca bahsedeceğiz. Köle ve cârîyelerin XI. yüzyıl Türk toplumundaki fiyatı hakkında yazarımız açık bilgi vermemektedir. Bu hususta Dîvân'da bulabildiğimiz tek kayıt "bu köleyi bir ata satın aldım"¹⁵⁷ cümlesinden ibarettir. Bu cümleden söz konusu yüzyılın ikinci yarısında bir ata karşılık bir köle satın alınabildiği anlaşılmaktadır. Fakat hiç şüphesiz bu, bütün kölelerin fiyatı hakkında bir ölçü değildir. X. yüzyıl coğrafyacılardan İbn Havkal, en güzel kölelerin Türk ülkelerinden gelen köleler olduğunu kayıpla, dünyada bunların başka bir benzerinin bulunmadığını, Horasan'da Türk köle ve cârîyelerinden herbirinin üçbin dinara satıldığını kaydetmektedir¹⁵⁸.

g) *Dadı*

Türklerde bazı ailelerin çocuklarını dadılar ve süt anneler yardımı ile büyütme geleneğinin oldukça eski olduğu anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'da bu konu ile ilgili olarak "awurta" kelimesini bulmaktayız ki, bu kelime münasebeti ile kaydedilen "ol awurta tutundu"¹⁵⁹ cümlesi, "o süt anne, dâye tutundu" şeklinde izah edilmektedir. Ke-

(154) Kilisli III, 281-Atalay III, 380.

(155) Kilisli III, 316-Atalay III, 428.

(156) Kilisli II, 197-Atalay II, 248. Künğ kurtandı.

(157) Kilisli I, 312-Atalay I, 373.

(158) Kitabu Sureti'l-Arz, Beyrut baskısı, s. 376.

(159) Kilisli II, 114-Atalay II, 144.

limenin hangi Türk eli lehçesinde böyle kullanıldığını bilemiyoruz. Oğuzlar dadı anlamında "dâye" (daya) kelimesini kullanmakta idiler. Biz, Dede Korkut Destanları'nda bunu açıkça görmekteyiz¹⁶⁰. Aynı destanlara göre, Oğuz beylerinin çocukları dâyelere verilerek büyütülüyordu¹⁶¹.

Söylemeğe gerek yoktur ki dâye edinmek ve çocuğunu bunlara büyüttürmek, günümüzde de görüldüğü üzere çok ailenin imkânı dışında olup, sözü geçen destanlarda belirtildiği gibi, bu imkân başta beyler olmak üzere zengin aileler sahip bulunuyordu.

2- AKRABALIK

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde akraba anlamında da, daha önce bir çok örneğini gördüğümüz gibi, birden fazla kelime kaydedilmiştir. Yine, önceki konularda olduğu gibi, bu kelimelerin de çoğunun hangi Türk eli lehçesinde böyle kullanıldığına dâir herhangi bir kayıt konmamıştır.

Dîvân'ın incelenmesinden anlaşıldığına göre XI. yüzyılda Türkler akrabalığa çok önem vermekte ve akrabalık hukukuna son derece riayetkâr görünmektedirler. Bu husus akrabaların birbirleri ile münasebetleri konusunda ele alınmış olup, burada sadece muhtelif akrabalık dereceleri ve bunları belirten adlar üzerinde durulacaktır.

Dîvân'da hısım-akrabalar anlamında bulduğumuz kelimelerden biri "oguş"¹⁶² kelimesidir ki, Kaşgarlı bu kelimenin Arapça karşılığını "aşiret" olarak vermektedir. Gerçi aşiret kelimesi Arapça'da büyük bir aile¹⁶³ anlamında ise de, görünüşe göre Kaşgarlı burada kelimeyi oymak, oba anlamında kullanmıştır. Zirâ, Dîvân'da aynı kelime "oguşluğ er=hısımı olan adam"¹⁶⁴ ve "er oguşlandı=adam aile ve hısım sahibi oldu"¹⁶⁵ şekillerinde de kullanılmıştır.

Hısım-akraba anlamında bundan başka "yaguk kişi"¹⁶⁶, "öz kişi"¹⁶⁷ ve "uruğ-turğ"¹⁶⁸ ifadelerini de görmekteyiz. Yaguk kişi dola-

yısıyle Kaşgarlı: Yaguk kişi yatıktı=Hısım olan adam yabancılaştı, yadlaştı" şeklinde bir cümle kaydetmektedir ki ya uzun ayrılık ya da ölüm v.b. gibi sebeplerle akrabalığın ortadan kalktığı ve birbirine yadlaştığı da anlaşılıyor. Kaşgarlı uruğ kelimesinin tohum anlamına geldiğini ve buna benzetilerek hısımlara "uruğ-turğ" denildiğini kaydetmektedir. Besim Atalay, bu gün dahi Batı Anadolu'da hısım ve akrabaya "uruk-derik"¹⁶⁹ denilmekte olduğunu beyan etmektedir. Yazarıımız ayrıca "yakyuk"¹⁷⁰ kelimesinin kaptaki bulaşık anlamında olduğunu belirttikten sonra, uzaktan akrabalara da "yakyuk kadaş" denilmekte olduğunu kaydetmektedir. Kadaş sözünün kardeş anlamına geldiği gibi hısım-akraba anlamına geldiğine yukarıda işaret etmiştik¹⁷¹.

Hepsi de akrabalığı belirten şu kelimelerden başka, erkeğin kız aldığı aile ile olan akrabalığı belirten "kazın" (kayın) kelimesi de görülmektedir¹⁷². Bu kelime yalnız başına kullanıldığında kayın birader anlamında olup, "kazın kadnagu" şeklinde kullanıldığında kayın birader, kayın baba ve kayın anayı ifade etmektedir¹⁷³. Mamafiş, Dîvân'da doğrudan kayın baba veya kayın ana anlamına gelecek kelimeler bulamadık. Aynı akrabaları anlatmak için, yine bu gün kullandığımız "tüngür" (dünür) kelimesi XI. yüzyılda da kullanılıyordu. Kaşgarlı, dünür kelimesinin kadının babası, anası, kardeşleri gibi kimseleri ifade ettiğini açıkça belirtmektedir¹⁷⁴.

Evlence yolu ile edinilen akrabalığa ve bu arada özellikle kayın biraderlere karşı duyulan sevgi ve saygının bir ifadesi olarak Kaşgarlı bir de atasözü kaydetmektedir. Bu atasözü şöyledir: "Kadaş temiş kaymaduk, kazın temiş kaymış" yani kardeş demiş dönüp bakmamış, tınmamış, kayın demiş, iltifat etmiş. Kaşgarlı'ya göre bu sav hısımlar içinde, kayınlara saygı ile emrolunduğu zaman söylenir¹⁷⁵. Günümüz akrabalıklarında da genellikle enişte ile kayın birader arasındaki ilişkilerin dostça ve samimî olduğu göz önünde bulundurulursa, telâkki ve geleneklerdeki devamlılık anlaşılabilir olur.

Çeşitli akrabaya verilen adlara gelince: Kaşgarlı "yurç"¹⁷⁶ kelimesinin izahında, bu konu ile ilgili olarak bize şu bilgileri vermektedir:

- (160) M. Ergin, Dede Korkut Kitabı, Ankara 1964, s. 86.
(161) F. Sümer, Oğuzlar, s. 394.
(162) Kilisli I, 59-Atalay I, 61.
(163) Bk. M.H. Yinanç, Aşiret, İ.A. C. I, s. 710.
(164) Kilisli I, 130-Atalay I, 146.
(165) Kilisli I, 246-Atalay I, 293.
(166) Kilisli III, 55-Atalay III, 76.
(167) Kilisli I, 47-Atalay I, 46.
(168) Kilisli I, 61, 2-Atalay I, 63, 4.

- (169) Aynı yer, dipnot.
(170) Kilisli III, 105, 119-Atalay III, 143, 160.
(171) Kilisli III, 186-Atalay III, 245.
(172) Kilisli I, 338-Atalay I, 403.
(173) Kilisli I, 434-Atalay I, 528.
(174) Kilisli III, 268-Atalay III, 362.
(175) Bk. 173 numaralı notta gösterilen yerler.
(176) Kilisli I, 381, III, 5-Atalay I, 457, III, 7.

tedir: "Yurç, erkeğin karısının küçük erkek kardeşi, yâni küçük kayını ifade eder. Kocanın küçük erkek kardeşi ile karının küçük erkek kardeşi (birbirinden) ayırt edilir. Kocanın küçük erkek kardeşine ini denir. Yine, kocanın yaşça büyük kardeşine içi denir. Kocanın kendisinden küçük olan kız kardeşine singil, kocanın kendisinden büyük olan kız kardeşine eke denir. Koca, karısının küçük kız kardeşine baldız, karısının kendinden büyük olan kız kardeşine eke demektedir".

Gerek ailede çocuklar konusunda kaydettiğimiz hususlar, gerekse burada yurç kelimesi dolayısıyla verilen bilgi gözönünde bulundurulursa, açıkça görülmektedir ki, XI. yüzyıl Türk toplum hayatında hem kadın kendisini gelin geldiği evin fertlerinden birisi sayıp, kardeşler için kullanılmakta olan adları yeni evinin fertleri için de kullanmakta, hem de erkek, karısının ailesi bireyleri için aynı durumu kabullenmektedir.

Bunlardan başka ablanın kocasına (enişteye) "yezne"¹⁷⁷ denilmekte; "tagay"¹⁷⁸ ise dayı anlamına gelmektedir. "Kükü" veya "Küküy"¹⁷⁹ hala demektir. Bacanak anlamında yazarımız sadece Çiğiller tarafından kullanılmakta olan "manija"¹⁸⁰ kelimesini kaydetmekle yetinmektedir. Akrabalığı ifade eden kelimeler arasında bir de "çıkan"¹⁸¹ kelimesini görüyoruz ki, hala oğlu, yeğen anlamındadır. Evlenme yolu ile kurulan akrabalıklardan birisi de yengedir ki, XI. yüzyılda aynı kelime "yengge" şeklinde telâffuz ediliyor ve büyük kardeşin karısını ifade ediyordu¹⁸². Akrabalık ile ilgili konuya son vermeden önce şuna da işaret edelim ki, XI. yüzyılda Bulgarlar hısımlık kurmak, birine akrabalık bağı ile bağlanmak anlamında "kökleşmek" deyimini kullanıyorlardı¹⁸³.

Bu sayılan akrabalık adlarının dışında Divân'da başkaca kayıt bulamadık. Ancak, Dîvân'da bu konuda daha başka kelimeler bulunmayışı bunlardan başka akrabalıkları ifade eden kelimelerin o devirde kullanılmadığı anlamına gelmemelidir. Zirâ Kaşgarlı, eserinde XI. yüzyıl Türk dünyasının bütün kelimelerini kaydetmişti denilemez.

(177) Kilisli III, 26-Atalay III, 35.

(178) Kilisli III, 180-Atalay III, 238.

(179) Kilisli III, 175-Atalay III, 232.

(180) Kilisli I, 371-Atalay I, 446.

(181) Kilisli I, 337-Atalay I, 402.

(182) Kilisli III, 281-Atalay III, 380.

(183) Kilisli II, 117-Atalay II, 224, 5. Ol anıñ birle kökleşdi.

3- OBA

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde Oğuzca "oba"¹⁸⁴ kelimesi de bu günkü anlamı ile vardı. Şu halde XI. yüzyıl Türk toplumunda aile biriminden sonra obalar geliyordu¹⁸⁵. Ancak, Dîvân'a dayanarak söz konusu yüzyılda oba hakkında ayrıntılı bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Kaşgarlı'nın hısım-akraba anlamını da ifade eder şekilde kaydettiği "oguş" kelimesinin Arapça karşılığını aşiret olarak vermesine bakılırsa¹⁸⁶, birbirlerine akrabalık bağı ile bağlanmış bulunan bir takım ailelerin bir oba'yı veya oymak'ı teşkil etmekte oldukları söylenebilir. Onun bu kelime dolayısıyla oguşluğ er'i hısımlı olan adam¹⁸⁷ ve adam aile ve hısımlı sahibi oldu¹⁸⁸ şeklinde izah etmesi bu fikri doğruladığı gibi, aşiretin hısım-akraba ailelerden oluştuğunu da göstermektedir. Ayrıca onun uruğ kelimesinin tohum anlamına geldiğini bildirdikten sonra, buna benzetilerek hısım-akrabalara da uruğ-turuğ¹⁸⁹ denildiğine işaret etmesi, XI. yüzyıl Türk toplumunda akraba ailelerden meydana gelen küçük toplulukların varlığının bir ifadesi olmalıdır.

Oba veya oymak'ta toplum hayatının ne gibi görüntüler gösterdiği konusunda da fazla bir şey söyleyebilecek durumda değiliz. Bu husus ile ilgili olarak Kaşgarlı, yurtlarında konup göçen obalardan birinin her hangi bir yerde bir müddet eğlenip kalmasına "örük"¹⁹⁰ denildiğini bildirmektedir. Diğer taraftan o, "ürü"¹⁹¹ kelimesini ses ve gürlüğü olarak izah ettikten sonra "bir haykırış koptuğu zaman oba, bağırana yardım etmek için toplanır; düşman geldiği zaman da bölükler savaş için toplanır" demek suretiyle, küçük toplulukların bir tehlike anındaki davranışlarını bize bildirmiş bulunmaktadır. Aşağıda da görüleceği üzere, düşman baskını ve akınları dolayısıyla oba'dan başka boy ve illerin de bu gibi telâş ve tedirginlik anlarını sık sık yaşadıkları anlaşılmaktadır. Mamafih bu husus şüphesiz Türk topluluklarının hepsi için söz konusu değildir.

(184) Kilisli I, 81-Atalay I, 86.

(185) Oğuzlar'da da toplum birimlerinin yukarıdan aşağıya doğru el, boy, oba ve aile şeklinde bir sıralanma gösterdiğine F. Sümer tarafından daha önce işaret edilmiştir (Oğuzlar, s. 199-200).

(186) Kilisli I, 59-Atalay I, 61. Aşiretin büyük aile anlamında olduğuna daha önce işaret edilmiştir.

(187) Kilisli I, 130-Atalay I, 146.

(188) Kilisli I, 246-Atalay I, 293.

(189) Kilisli I, 61, 2-Atalay I, 63, 4.

(190) Kilisli I, 66-Atalay I, 69, 70.

(191) Kilisli I, 82-Atalay I, 87, 8.

4- BOY

Oğuz ili'ni meydana getiren teşekküllerden her birine boy denildiğine göre¹⁹² boy; il'den (budun) küçük, oba'dan büyük bir topluluktur. Esasen Kaşgarlı'nın boy sözünün Oğuzca olduğunu bildirmesi ve 24 Oğuz kolundan her birini bu kelime ile ifade etmesi¹⁹³ de bu hususta bir fikir vermektedir.

Görünüşe göre boy oba'ların birleşmesi suretiyle meydana geliyordu. Ancak gerek obalar ve gerekse boylar tek başına ve bağımsız bir hayat yaşamıyorlar, daima il'in (el, budun) bir birimi olarak hayatlarını devam ettiriyorlardı. Bilhassa Oğuz boylarının tek başına bir hayat yaşadıkları ve tek başına siyasî bir harekette buldukları nadiren olmuştur. Onlar il halinde yaşamayı seviyorlardı ki, bu husus siyasî başarılarında önemli bir etken olmuştur¹⁹⁴. Şu halde obalar birleşmek suretiyle boylar meydana geliyordu derken, bunun görünüşte bir birleşme değil, adetâ bir potada erimek suretiyle meydana gelen bir kaynaşma olduğu hususu gözden tutulmamalıdır. İl hususunda da durum aynıdır. İl (budun) bir çok boyların bir tek varlık olarak birleşmesi suretiyle teşekkül ediyordu.

Diğer taraftan, anlaşıldığına göre, herhangi bir fert günlük yaşayışında, daha çok boy'a bağlı kalıyordu. Birbirlerini de mensubu oldukları boylarla tanıyorlardı. Kaşgarlı'ya göre Oğuzlardan birbirlerini tanımayan iki adam karşılaştıkları zaman önce selâmlaşsınlar, sonra "boy kim?" diye sorarlar. Bu "hangi boydansın?" demektir. Karşısındaki ise (meselâ) Salgur diye cevap vererek mensup olduğu boyun adını söyler¹⁹⁵. Bu husus Oğuzlar'ın yaşayışında boyların oynadığı rolü belirtiyordu. Bu cümleden olarak gerek Kaşgarlı'nın gerekse daha sonraki tarihçilerin kaydettikleri gibi, 24 Oğuz boyunun neden başta damgaları olmak üzere, bazı hususlarda erkenden birbirlerinden ayırdedildiğini ifade etmektedir.

Boyların başlarında beyler bulunuyordu. Beylerin idareleri altındaki bölgeye "beg eli"¹⁹⁶ denildiğini de biliyoruz. Aşağıda beylerin halk ile münasebetleri konusunda görüleceği üzere, boy beylerinin kendi el'i halkının her türlü idaresinden sorumlu olduğu anla-

- (192) Gerek bu husus gerekse Oğuzlar'da boy teşkilâtı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 199 vd.
(193) Kılıslı III, 103-Atalay III, 141. Boy-Kabile.
(194) F. Sümer, Oğuzlar, s. 199.
(195) Bk. 40 numaralı dipnotta gösterilen yerler.
(196) Kılıslı I, 49-Atalay I, 48.

şılmaktadır. Bu idarenin töre ile tâyin edilen hudutlar çerçevesinde olduğu da muhakkaktır. Kaşgarlı'nın "el törü yetilsün=vilâyet, il barışa kavuşsun"¹⁹⁷ şeklindeki cümlesinden de beyin vazifesinin ne olduğu anlaşılmaktadır.

Bazı Türk boylarının nüfus itibariyle oldukça kalabalık oldukları da anlaşılmaktadır. Nitekim Oğuz boylarının, hattâ bu boylara bağlı bazı teşekküllerin zamanla çoğalarak ayrılmak suretiyle daha başka teşekküllerin vücuduna zemin hazırladıkları F. Sümer tarafından ortaya konmuş bulunmaktadır¹⁹⁸. Bu durumu Kaşgarlı'nın "boyda çokluk yüzünden tükenme yoktur"¹⁹⁹ şeklindeki bir ifadesinden de anlamak mümkündür. Bu cümle boy'un zaman zaman bazı felâketlere uğradığını, buna rağmen tükenmediğini de ifade etmektedir. Nitekim iki boy'un birbirlerini yok olacak hale getirdikleri de kaydedilmektedir²⁰⁰. Ayrıca Kaşgarlı'nın eserinde bey'in boyu yağma ettirdiği bildirilmekte ise de²⁰¹, sözkonusu boy'un kendi boy'u mu yoksa başka bir boy mu olduğu belirtilmemiştir. Bu husus M.A. Köymen'in de belirttiği gibi²⁰², bey'in devlet kurmak veya devletin otoritesini sağlamak bakımından, herhangi bir boyu cezalandırması şeklinde de izah edilebilir.

Fakat boy'un asıl tedirgin olmasına ve zaman zaman felâketlere uğramasına başlıca sebep, şüphesiz yağma akınları ve fetih hareketleri idi. Kaşgarlı'nın "kıyım"²⁰³, "tezgi"²⁰⁴, "ürkün"²⁰⁵, "bulgak"²⁰⁶ ve "beling"²⁰⁷ kelimelerinin hepsini, "düşman gelmesi yüzünden halk arasına düşen telâş ve kargaşalık" olarak izah etmesi ve bu gibi hallerde "telâşla kale ve sığınaklara koştuklarını" belirtmesi, gerek herhangi bir düşman ordusunun gelişi, gerekse boyların birbirlerine

- (197) Kılıslı I, 97-Atalay I, 105, 6.
(198) Oğuzlar, s. 214 v.d.
(199) Kılıslı I, 46-Atalay I, 44. Boyda ne uç bar? Oğuzca.
(200) Kılıslı I, 201, Atalay I, 237. Boy iki bile alkıştı.
(201) Kılıslı II, 255-Atalay II, 316. Beg boyını yolıttı.
(202) Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı, s. 14.
(203) Kılıslı III, 126-Atalay III, 168. Kıyım: Düşman gelmesi yüzünden bir vilâyet halkının korku ve dehşete düşmesi.
(204) Kılıslı I, 359-Atalay I, 429. Tezgi boldı: Düşman gelmesi yüzünden halk arasında ürküntü oldu. Ayrıca bk. Kılıslı I, 324-Atalay I, 387. Tezik.
(205) Kılıslı I, 99-Atalay I, 108. Ürkün: Düşman gelmesi yüzünden halk arasında düşen ürküntü. Telâşla sığınaklara ve kalelere kaçarlar; ürkün yerine bazan ürkünç denildiği de anlaşılmaktadır (Kılıslı I, 211-Atalay I, 250).
(206) Kılıslı I, 389-Atalay I, 467. Bulgak: Düşman gelmesi yüzünden halk arasında meydana gelen karışıklık.
(207) Kılıslı III, 274-Atalay III, 370, 1. Beling: Düşman gelmesi yüzünden halk arasında baş gösteren ürküntü, telâş. Yüksek ateş nedeniyle bebeklerin uykuda iken sığramasına bugün Türkiye'de "belinlemek" de denilmektedir.

karşı yaptıkları yağma akınlarından dolayı sık sık böyle telâşlı ve tedirgin haller yaşadıklarını ve bu yüzden de bazan felâkete uğradıklarını göstermektedir. Mamafih onlar bu gibi durumlarda gafil avlanmamak için bazı tedbirler de alıyorlardı. Bu suretle düşman gelinceye kadar hazır bir hale gelmiş bulunuyorlardı. Bu maksatla onların dağ doruklarına ve yüksek yerlere "karguy"²⁰⁸ veya "kargu"²⁰⁹ denilen minare gibi yüksekçe yapılar yaptıkları ve halkın hazırlanmasını sağlamak amacı ile, düşmanın gelişini bu kulelerde yakılan ateşle bildirdiklerini Kaşgarlı kaydetmektedir. Oldukça dikkate değer olan bu hususun askerî maksatlarla da uygulandığı şüphesizdir.

5- KAVİM (EL, İL, BUDUN)

Oğuzlar'da olduğu gibi²¹⁰ diğer Türk il(el)lerinin de boylardan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'nın eserinde il karşılığı olarak "budun" kelimesi geçmektedir. O, budun'u bu günkü millet anlamında değil, daha dar bir anlamda ve Türk milletini meydana getiren başlıca büyük illeri ifade eder şekilde kullanmaktadır. Bununun sebebi başlıca Türk illerinin önemli bir kısmının yaşayışlarında ve siyasi faaliyetlerinde bağımsız birer kavim durumunu korumuş olmalarında arayabiliriz. Bu duruma göre Kaşgarlı'nın eserinde budun kelimesi bütün Türk milletini ifade etmemektedir. O, Türk milletinin tamamını ifade maksadiyle "Türkler"²¹¹ kelimesini kullanmakla yetinmiştir. Mamafih onun zaman zaman "Türkler" kelimesi ile sadece Hakanlı Türkleri'ni kastettiğini de belirtmeliyiz²¹². Bu durumda, M.A. Köymen'in de işaret ettiği gibi²¹³, Kaşgarlı'ya göre Türk budunundan değil, Türk budunlarından söz etmek yerinde olacaktır. Meselâ Kaşgarlı'nın eserinde budun, daha büyük bir bütünün parçası olarak ifade edilmektedir²¹⁴. Diğer taraftan "budun ürktü"²¹⁵, "budun birbirinin evlerini yaktı"²¹⁶, "budun birbirinin malını yağma etti"²¹⁷ şeklindeki cümleler de budun kelimesinin bu günkü millet anlamından daha dar anlamda kullanıldığını göstermektedir.

(208) Kilisli III, 183-Atalay III, 241.

(209) Kilisli I, 356-Atalay I, 426.

(210) F. Sümer, Oğuzlar, s. 199.

(211) Kilisli I, 51, 69-Atalay, I, 51, 72. Eliğ, İlik ve Emet kelimelerinin izahı.

(212) Kilisli I, 54-Atalay I, 54. Ügür kelimesi.

(213) A.g.m. s. 11.

(214) Kilisli III, 35-Atalay III, 46, 7. Bir yarım budun.

(215) Kilisli III, 310-Atalay III, 420. Budun ürkti: Düşman gelmesi yüzünden halk arasında ürkünü oldu.

(216) Kilisli I, 196, 7-Atalay I, 231. Buzun bir ikindiğ evlerin örteşti.

(217) Kilisli I, 202-Atalay I, 238. Budun ikindi tavarın üpleşti.

Budun'un nasıl teşkilâtlandığı hakkında Kaşgarlı bazı bilgiler vermektedir. Onların il'in ileri gelenlerine "budun başkanı"²¹⁸ ve adını taşıyan kimse anlamında "atlığ"²¹⁹ dediklerini görüyoruz. Ayrıca boy için olduğu gibi bey'in budun'u da yağma etmesinden söz edilmesine bakarak²²⁰, budun'un başında bir bey'in de bulunduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, budun sahibi kişiden de bahsedilmektedir²²¹.

Budun'un yaşayışı hakkındaki bilgilere gelince, onlar zaman zaman "ternek"²²² denilen belli yerlerde toplanarak budun işlerini konuşuyorlardı. Kaşgarlı'nın budun'un derilmesinden²²³ ve yığılmasından²²⁴ bahsedışı herhalde bu durum ile ilgili olmalıdır. Bu kayıtlara bakılarak denilebilir ki, onlar bir nevi kurultay teşkil ederek bazı hususlarda karar verme yetkisini ellerinde bulunduruyorlardı.

Bütün bunlara rağmen budun işlerinin bazan pek yolunda gitmediği, bir takım huzursuzlukların ortaya çıktığı da anlaşılmaktadır. Bu huzursuzlukların genellikle dışarıdan düşman tehdidi ile meydana geldiği de anlaşılmaktadır. Yukarıda boy için kaydetmiş olduğumuz gibi, düşman korkusunu gösteren ürkün, tezgi, beling, bulgak ve kıyım halleri şüphesiz budun için de sözkonusu idi. Bu düşman korkusu dışında yukarıda işaret ettiğimiz budun'un birbirini yağma etmesi²²⁵, birbirlerinin evlerini yakması olaylarının ne sebeple meydana geldiği izah edilmemektedir.

Budun düşman korkusu ile müstahkem yerlere ve kalelere sığındığı gibi²²⁶ bazan aynı sebepten şehir etrafındaki mezraalarda yaşayanlar da şehir kalesine göç ediyorlardı²²⁷. Bu kayıtlardan da anlaşılacağı üzere Türklerin sosyal hayatında oyun ve eğlenceler konusunda ele aldığımız neş'eli, iyi ve mes'ud günlerin yanı sıra sıkıntı, heyecan ve korku günlerinin de çok olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Kaşgarlı'nın "ülüş"²²⁸ kelimesini "budun arasında pay ayırışı" şeklinde izah edişine bakılırsa, budun'un kuvvetli olduğu

(218) Kilisli I, 366-Atalay I, 438.

(219) Kilisli I, 75-Atalay I, 78.

(220) Kilisli III, 64-Atalay III, 90, 1. Beg buzun yoludu.

(221) Kilisli I, 413-Atalay I, 499. Budunluğ kişi.

(222) Kilisli I, 396-Atalay I, 477.

(223) Kilisli II, 101-Atalay II, 127. Budun terildi.

(224) Kilisli III, 57-Atalay III, 80. Budun yığıldı.

(225) Ayrıca bk. Kilisli III, 54-Atalay III, 75.

(226) Kilisli I, 99-Atalay I, 108.

(227) Kilisli I, 402-Atalay I, 485. Köçrüm.

(228) Kilisli I, 60-Atalay I, 62.

müddetçe başka yerlere yapılan akınlardan epeyce doyumlu geldiği ve alınan doyumlunun aralarında paylaşıldığı anlaşılmaktadır.

6- SOSYAL TABAKALAR

XI. yüzyılda Türk toplumunun yukarıdan aşağıya nasıl bir tabakalaşma gösterdiği hakkında şimdilik kesin bir şey söylemek mümkün görülmemektedir. Mes'udî'ye göre Oğuzlar, aşağı, orta ve yüksek olmak üzere üç sınıf idiler. F. Sümer'in de işaret ettiği gibi²²⁹, onun bu kaydı oldukça belirsiz bulunmasına rağmen bu ifadeden Oğuzlar'ın beyler, halk ve köleler olmak üzere üç ayrı tabakadan meydana gelmiş oldukları sonucunu çıkarmak yanlış olmasa gerekir. Oğuzlar için söz konusu olan bu durum şüphesiz diğer Türk elleri için de geçerlidir. Zirâ yüksek tabakayı teşkil eden beyler ile orta tabakayı teşkil eden hür insanlar dışında XI. yüzyılda Türklerde köleliğin de varlığına ve hattâ onların yaşayışında köle ve câriyelerin oynadığı role daha önce işaret etmiştik. Şu halde gerek Mes'udî'nin Oğuzlar hakkındaki kaydına, gerekse Kaşgarlı'nın eserinde beyler ve kara budun'un (halkın) yanı sıra kölelere ait de pek bol kayıtların bulunmasına bakarak XI. yüzyılda Türk toplumunun esas itibarıyla üç tabakadan meydana geldiğini söyleyebiliriz. Bunlar da: Beyler, Kara Budun ve Köleler idi.

A- BEYLER

Bu sınıfa dahil olanlar, başta hükümdar olmak üzere devlet hizmetinde fiilen hizmet alan beyler ile budun ve boy beyleridir²³⁰.

Kaşgarlı'nın eserinden beylerin kendi aralarında nasıl bir sıra takip ettiği hususunda da açık bir bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Bununla beraber O'nun bu husustaki kayıtlarını burada belirtmek hiç değilse Kara Hanlı toplumunda hânedan mensupları ile diğer devlet görevlilerinin nasıl bir rütbe ve makam sıralanmasına tâbi oldukları hakkında az çok bilgi edinmek bakımından faydalı olacaktır.

Verilen bilgiye göre, Türkler (Hakanlılar), halktan olup vezirlik derecesine çıkan kimseye "yuğruş"²³¹ diyorlardı. Yuğruş hakan-dan bir derece aşağıdadır. Kendisine siyah ipekten bir çetir verilir.

(229) Mürücü'z Zeheb, Tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 4. Baskı, Kahire 1964, C. I, s. 101; F. Sümer, Oğuzlar, s. 37.

(230) Destanlara göre Türk boyları ve yaşayışları hakkında bk. F. Sümer, Oğuzlara Ait Destanı Mahiyette Eserler, s. 418 v.d.

(231) Kilisli III, 31-Atalay III, 41. Yuğruş ünvanı için bk. F. Köprülü, T.H.I.T. Mecmuası II, İstanbul 1939, s. 25.

Bu çetir sıcakta, yağmurda ve karda onun başı üzerinde tutulur. Bir askerî kumandan veya bir Farslı, maiyyeti ne kadar çok olsa ve mevkii ne kadar önemli olsa bu lâkabı alamaz. Bundan sonra "yaf-gu" (yabgu)^{231a} gelmektedir. Bu ünvan için de Dîvân'da "halktan olup, hakandan iki derece aşağıda bulunan kimseye verilen lakap" denilmektedir. Hakana göre sıralamada, üçüncü sırayı "tüksin"²³² almaktadır. Tüksin de halktan olup, hakandan üç kat aşağıda bulunan kişi olarak tarif edilmektedir. Bu ünvanları taşıyanlar, çeşitli Türk devletlerinde devlete bağlı budun ve boyların başlarında başbuğ veya yönetici olarak bulunanlardır.

Bu ünvanlar hakkında kaydettiğimiz açıklamaları veren Kaşgarlı, hânedana mensup şehzâdelere verilen "tigin" lâkabının yerini ve mahiyetini açıklamadan "öge" veya "öke"nin tigin'den bir derece aşağıda olduğunu ve bu lâkabın halktan olup, denenmiş, yaşlı ve akıllı kimselere verildiğini bildirmektedir²³³. Yani, bunlar devlet danışmanları, müşavirler idi. Yine o, "tegit" kelimesini, "tegin" (tigin)'in çoğulu olarak ifade ettikten sonra, hânedandan olmayanların, yâni halktan olanların büyükleri ve itibarlıları ile, hakan çocuklarının küçüklerine "öge tegit"²³⁴ denildiğini bildirmektedir. Onun bu ifadesinden öge'nin küçük yaşta hânedan mensubu şehzâdelere aynı derecede sayıldığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

Bunlardan sonra da her halde "inal" geliyordu. Kaşgarlı Mahmud'a göre inal, anası hânedandan, babası da halktan olan bütün gençlere verilen bir ad idi²³⁵. Ayrıca o "tarhan"ın bey anlamına geldiğini ve bu adın İslâmiyetten önce de var olduğunu bildirmektedir²³⁶.

Diğer taraftan, tiginlerle, Hakanlı hanlarının soyundan olan hatunlara ve bunların büyük-küçük çocuklarına "tarım"²³⁷ denildiğini ve ne kadar büyük olursa olsun Hakanlı evlâdından olmayanlara tarım denilmediğini de yine Kaşgarlı bildirmektedir. Onun bu ifadesine göre "tarım" lâkabı, hânedana mensup prens ve prenseslerle bunların çocuklarını ifade eden ortak bir lakap oluyordu. Kaşgarlı "bekeç" in de tiginlere verilen bir lakap olduğunu beyanla, eserinde Yabaku savaşları dolayısıyla adı geçen "Bekeç Arslan Tegin"i buna örnek olarak göstermekte ise de²³⁸ bu lâkabın bütün

(231a) Kilisli III, 24-Atalay III, 32; Kutadgu Bilig II, s. 295.

(232) Kilisli I, 365-Atalay I, 437.

(233) Kilisli I, 84-Atalay I, 90; Kutadgu Bilig II, s. 295.

(234) Kilisli I, 297-Atalay I, 355, 6.

(235) Kilisli I, 110-Atalay I, 122.

(236) Kilisli I, 364-Atalay I, 436.

(237) Kilisli I, 331, 2-Atalay I, 396.

tiginlere verilip verilmediği hususunda açık bir bilgi vermemektedir.

Bütün bu sayılan lâkap ve unvanlara ilâveten Kaşgarlı "sagun"²³⁹ ve "köl irkin"²⁴⁰ Karluk İli'nin büyüklerine verilen ünvanlar olduğunu bildirmektedir. Yine Karluk büyüklerinin adlarından olarak "çuglan"²⁴¹ kelimesini görüyoruz. Çuglan'ın isim olarak kaydedilişine karşılık sagun ve köl irkin'in ünvan olduğu belirtilmektedir. Eğer sagun ve köl irkin ünvanları Karluk ili'nin başında bulunan beylere verilen bir ünvan ise, bunu da şüphesiz hakandan iki derece aşağı bir ünvan olarak kaydedilen "yafgu" (yabgu) ile eşit derecede mütalâa etmeliyiz. Yine Kaşgarlı'ya göre Hotan töresi geçince, hakandan iki derece aşağıda bulunan kimselere "çuwı"²⁴² deniliyordu ki, görüldüğü gibi yabgu derecesindedir.

Kaşgarlı'nın ifadesine göre Yabakular'ın en büyüğüne, yâni bu il'in hükümdarına ejderha anlamında "büke" deniliyordu²⁴³.

Kaşgarlı'nın kaydettiği ünvanlar konusuna son vermeden önce, onun "terken" lâkabı hakkında verdiği bilgiyi de burada değerlendirmek yerinde olacaktır. O, bu lâkabin vilâyetlerde hükümdarlık yapanlara karşı Hakanlıların hitap tarzı olduğunu, hakanlık ve meliklik makamında oturmayanlara böyle hitap edilmediğini, anlamının da, "kendisine itaat edilen" demek olduğunu bildirmektedir²⁴⁴. Yine o, Yabaku savaşları ile ilgili olarak kaydettiği bir şiir parçasında "terken" kelimesinin karşılığını doğrudan doğruya hakan olarak vermek suretiyle²⁴⁵ terken'in aynı zamanda hakan anlamına geldiğini de ifade etmiş olmaktadır. Anlaşıldığına göre bu ünvan Osmanlılardaki "Sultan" sözü ile aynı anlama gelmektedir.

Dîvân'da bu konuda verilmiş olan bilgilere göre büyük beyler için şöyle bir sıralama yapabiliriz. Ancak yukarıda da kaydettiğimiz gibi, elde kesin bilgi olmadığı için bu sıralama asla kesinlik ifade etmemektedir.

(238) Kilisli I, 298, 9-Atalay I, 357, 8.

(239) Kilisli I, 3 37-Atalay I, 403. Sagun ve kök sagun unvanları hakkında ayrıca bk. F. Köprülü, Eski Türk Ünvanlarına Ait Notlar, T.H.I.T. Mecmuası C. II, s. 22 v.d.

(240) Kilisli I, 99-Atalay I, 108.

(241) Kilisli I, 370-Atalay I, 444.

(242) Kilisli III, 171-Atalay III, 225.

(243) Kilisli III, 172, 3-Atalay III, 227, 8.

(244) Kilisli I, 368-Atalay I, 441. Terken unvanı hakkında bk. O. Turan, Terken Ünvanı, T.H.T. Dergisi, C. I, Ankara 1944, s. 67.

(245) Kilisli I, 309-Atalay I, 442. Şiir.

1. Hakan, Han veya Terken (Selçuklular'da Sultan)²⁴⁶.

2. Yuğruş (Selçuklular'da vezir) ile Tigin, Bekeç, Tarım gibi hânedana mensup şehzâdeler.

3. Yafgu²⁴⁷ (Karluklar'da Köl İrkin ve Sagun (?), Hotanlılar'da Çuwi (?), ve Öge.

4. Öge tegit ve Tüksin.

5. İnal.

6. Tarhan.

Şu sayılanların dışında kalan beyler hakkında herhangi bir derecelendirme yapmak mümkün değildir. Ancak onların Oğuzlar'da olduğu gibi²⁴⁸ temsil ettikleri boyun asalet ve önemi ile bağlı olarak bir derecelenmeye tâbi olduklarını ve hükümdar katında ona göre itibar gördüklerini söyleyebiliriz.

XI. yüzyıl Türk toplumunun üst tabakasını oluşturan beyler tabakası hakkında bu şekilde az çok bir fikir edinmiş bulunuyoruz. Ancak bu hususu mütalâa ederken başta hatun olmak üzere üst tabakaya mensup kadınlar arasında da buna benzer bir derecelendirmenin söz konusu olduğunu belirtelim.

Kadınların mevkilerine göre derecelendirmesinde hatun başta gelmektedir. Hatun'un XI. yüzyılda "katun"²⁴⁹ şeklinde telâffuz edildiği anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'nın bu kelime ile ilgili olarak verdiği bilgiye bakılırsa, hükümdar karılarından başka hânedana mensup prenseslere de katun deniliyordu. Hânedana mensup katunlara "altun tarım"²⁵⁰ da denildiği gibi, bolluk ve nimet içinde büyüyen anlamındaki "oglagu" kelimesinden alınarak "oglagu katun"²⁵¹ denildiği de görülmektedir. Ayrıca kaydedilen bir şiir parçasından hatunlara "terken hatun" da denildiği anlaşılmaktadır²⁵².

Hatun'dan sonra "kunçuy" gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi hatundan bir derece aşağıda bulunan kadın olarak izah etmekte, bundan alınarak "katun kunçuy" diye hitap edildiğini bildirmektedir²⁵³. Bu izahata bakarak kunçuy'un muhtemelen prenses-

(246) Bu hususta bk. M.A. Köymen, a.g.m., s. 39.

(247) Yabgu hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. B. Ögel, Die Yabghu-Würde bei den Köktürken und Wiguren. TAJ, 1-6.

(248) Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. Faruk Sümer, Oğuzlar, s. 203 v.d.

(249) Kilisli I, 343-Atalay I, 410. Katun= Afrasyab kızlarından olanların adıdır.

(250) Kilisli I, 331, 2-Atalay I, 396.

(251) Kilisli I, 124-Atalay I, 138.

(252) Kilisli I, 314-Atalay I, 376.

(253) Kilisli III, 181-Atalay III, 240.

leri ve şehzâdelerin hanımlarını ifade etmekte olduğunu söyleyebiliriz. Bu saydığımız lâkaplar dışında, üst tabakaya mensup beylerin hanımları hakkında Kaşgarlı daha fazla bilgi vermemektedir.

Beyler sınıfına dahil olan kimseler arasında bahsettiğimiz, hakan, teginler ve bir dereceye kadar da inal dışında kalanların, yâni yuğruş, yabgu, öge, tüksin ve tarhan lâkap ve ünvanına sahip olan kimselerin, bu sınıfa halktan gelen kimseler oldukları görülmektedir. Bu husus bize, kabiliyeti olan herkesin söz konusu yüzyılda sosyal durumunu düzeltip, kolaylıkla beyler sınıfına geçebileceğini göstermektedir. Hattâ bu hususta diyebiliriz ki, satın alınmış köleler dahi beyler sınıfına dahil olabiliyorlardı. Özellikle Selçuklu tarihinde, kölelikten yetişme atabeyler ve kumandanlara ait pek çok örnek vardır. Mamafih hemen şunu da belirtelim ki bu husus devlet hizmetleri için söz konusudur; boy beyliği bunun tamamen dışındadır.

Bütün bu imkânlarla rağmen, F. Köprülü'nün işaret ettiği gibi, aslında tamamiyle aristokratik bir mahiyet arzeden eski Türk devletlerinde²⁵⁴ ve meselâ Kara Hanlılarda vezirlik derecesine kadar yükselmiş olanlara siyah çetir verilmek suretiyle onların kara bundan oldukları ifade edilmiş olmaktadır. Zira hükümdarların ve prenslerin çetirleri kırmızı (al) renkte idi²⁵⁵. Kaşgarlı'nın çağdaşı bulunan Yusuf Has Hâcib de, siyahın özellikle kul rengi olduğunu, buna karşılık beylerin renginin beyaz olduğunu, siyah ile beyazın böylece birbirinden ayırıldığını bildirmektedir²⁵⁶.

Diğer taraftan insanın aslına da duvar temelini olduğu gibi "tüp" diyen Türkler, bundan alarak "tüplüğ eren"²⁵⁷ veya "tüplüğ yıldızlığı"²⁵⁸ deyimlerini kullanıyorlardı ki bu kelimeler asaletli, soylu, köklü kişiler anlamlarını ifade ediyordu. Bu deyimler dahi XI. yüzyıl Türk toplumunda asaletle büyük önem verildiğini göstermektedir. Kaşgarlı bu deyimler hakkında fazla bilgi vermiyorsa da, bunlarla hânedana veya boy beyi ailelerine mensup kimselerin kasdedilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

(254) Eski Türk Ünvanlarına Ait Notlar, T.H.I.T.M. II, s. 26.

(255) Aynı makale, gösterilen yer. Al rengin Türkler'de hükümdarlık sembollerinden olduğuna bu da bir örnektir. Renkler için şimdi bk. Reşat Genç, Türk Tarihi ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil, Atatürk Kültür Merkezi yayını, Ankara, 1997.

(256) Kutadgu Bilig II, s. 157. Millî renklerimizden "al" gibi "ak"ın da tarihimizin derinliklerinden süzülüp gelen bir hâkimiyet sembolü olduğu bu örnekte açıkça görülmektedir.

(257) Kilisli III, 84, 5-Atalay III, 115.

a) Hakan ve Devlet İdaresi

Kaşgarlı'ya göre Han, Türklerin en büyük hükümdarıdır. Afrasiyab oğullarına da Han denilmektedir²⁵⁹. Ona göre Afrasiyab, Hakan'dır. Bundan anlaşıldığına göre, Kara Hanlı toplumundaki hâkim kanaat hanlığın ancak Afrasiyab soyundan gelenlerin hakkı olduğu merkezindedir.

Hakan konusunda bilgi verirken Kaşgarlı Mahmud'un, ısrarla Kara Hanlılar toplumundan bahseddiği de dikkati çekmektedir. Onun çeşitli vesilelerle bu devletin büyükleri ve idaresi hakkında bilgi vermesine karşılık, eserini yazdığı yıllarda Yakın ve Orta Doğu'da hâkim bulunan Selçuklu sultanlarından ve idaresinden bahsetmek şöyle dursun, Alp Arslan ve Melik Şah gibi büyük şahsiyetlerin adını dahi anmamasını hayretle karşıladık. Her halde Kaşgarlı, Hakanlığı sadece Afrasiyab soyundan geldiklerine inanılan Kara Hanlı ailesinin hakkı olarak kabul ediyordu.

Dîvân'da Kara Hanlı hükümdarlarına verilen bazı lâkaplardan da söz edilmektedir. Bunlardan birisi "kara"²⁶⁰ lâkabıdır. Burada Hakanlı hanlarına "kara" denildiği beyan edilerek, Buğra Kara Han buna örnek olarak gösterilmekte ise de, anlamı izah edilmemektedir. Bir diğer lâkap da bilindiği üzere "kadır"dır²⁶¹. Kaşgarlı, hakanların sert ve çetin olanlarına kadir denildiğini ve bundan dolayı da Hakanlı ulusu'nun hakanlarına "Kadir Han" diye hitap edildiğini bildirmektedir. Ona göre Hakanlı hükümdarlarına verilen bir diğer lâkap da "kılıç" idi. Bundan alınarak "Kılıç Han"²⁶² deniliyor ve "kurduğu, düşündüğü işlerde kılıç gibi kesip atan hakan" anlamı ifade ediliyordu. Mamafih hakanlara dahi "bey" diye hitap edildiğini burada belirtmeliyiz²⁶³.

Kaşgarlı'nın bildirdiğine göre, Hakanlı hanları "dokuz tuğlu" oluyorlardı. Kaşgarlı'ya göre her ne kadar vilâyeti çok, pâyesi de yüksek olursa olsun, hakanların tuğu dokuzdan fazla olmuyordu. Çünkü onlar dokuz sayısını uğur sayıyorlardı. Bu tuğlar turuncu renkte ipekten veya kumaştan yapılıyor ve bu renk de uğur sayılıyordu²⁶⁴. Bu ifadeden diğer beylerin de şan ve şerefleri ile mertebeleri

(259) Kilisli III, 117-Atalay III, 157.

(260) Kilisli III, 167-Atalay III, 121. Karakış ve gözü kara deyimlerimizde bugün de yaşadığı gibi kara burada sert, zorlu, çetin, güçlü v.b. anlamlarına gelmektedir.

(261) Kilisli I, 299-300-Atalay I, 399. Kadir da kara ile hemen hemen aynı anlamdadır.

(262) Kilisli I, 304-Atalay I, 364.

(263) Kutadgu Bilig II, s. 146.

(264) Kilisli III, 92-Atalay III, 127. Tokuz tuğlu han. Ayrıca hanlara bayrak yapılan turuncu renkli kumaş için bk. Kilisli I, 77-Atalay I, 81. Türklerde hakan ve hanedan mensupları hakkında ayrıca bk. F. Lászlo, Kağan ve ailesi, T.H.T.D. I, s. 37-50.

lerine göre tuğları olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Nitekim Yusuf Has Hâcib "beylerin şöhretini iki şey büyütür: Eşiğinde tuğu ve baş köşesinde sofrası" demek suretiyle, beyin şöhreti arttıkça tuğunun da artacağını ifade etmiş olmaktadır²⁶⁵. Diğer taraftan hanların hâkimiyet sembollerinden olan nevbet davuluna da "tuğ"²⁶⁶ denildiği anlaşılmaktadır. "Han tuğ urdı" demek, han nevbet davulu vurdu, yani çaldırdı demek oluyordu.

Hakanlı hanlarının "çuvaç" adı verilen hanlık çadırları da vardı. Hanlara mahsus olan bu çadır ipekten yapılırdı, şiddetli sıcağın, yağmur ve kardan korumak için kullanılırdı²⁶⁷.

Hakanlı Türkleri, hakanın oturduğu şehre "ordu" diyordu. Bundan alınarak başkent olan Kaşgar şehrine de "Ordukent" adını veriyorlardı²⁶⁸. Hanların oturduğu saraya "karşı"²⁶⁹ deniliyordu. Kara Hanlı sarayında gerek hakanın şahsî işleri, gerekse çeşitli saray hizmetleri ile görevli kapıcılar, döşekçiler, aşçılar, şarapçılar, tuğcular, doğancılar, avcılar ve okçuların varlığı bilinmekte ise de²⁷⁰ Kaşgarlı bunlardan sadece hakan yaygıcısına işaret etmiş ve buna "ordu başı"²⁷¹ denildiğini kaydetmekle yetinmiştir. Mamafih gerek Kaşgarlı'nın, gerekse Yusuf Has Hâcib'in kaydettiği "el başı"lığı, yâni sevisliği de saray hizmetlileri arasında kaydedebiliriz²⁷².

Hakanlar sarayda yemek yiyecekleri zaman onlar için özel surette, çanak biçiminde ayaksız bir büyük sofraya kuruluyor ve buna da "işkümlü"²⁷³ deniliyordu. Bununla beraber onların şahıslarına ait bir kişilik sofraları ve ibrikleri bulunduğu bakılırsa²⁷⁴, büyük bir sofraya olan işkümlü'nün, hakanların etrafındaki diğer kimselerle birlikte yemek yediği anlarda hazırlandığını söyleyebiliriz. Nitekim Kaşgarlı'nın "er aş aşadı=adam yemek yedi" şeklindeki bir cümle hakkında "Hakanlı Türkleri bunu hakanların ve büyüklerin yemeklerini kastederek kullanırlar"²⁷⁵ demesi, bazı hallerde halktan kimselerin

(265) Kutadgu Bilig II, s. 190.

(266) Kilisli III, 92-Atalay III, 127.

(267) Kilisli I, 169, II, 149, 150-Atalay I, 194, II, 190.

(268) Kilisli I, 112-Atalay I, 124.

(269) Kilisli I, 354-Atalay I, 423. Karşı.

(270) Bu saray hizmetlileri hakkında bk. Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II, s. 190 (Ayrıca kapıcı-başı, s. 188 v.d., aşçıbaşı, s. 209 v.d., içkici-başı, s. 213 v.d.).

(271) Kilisli I, 112-Atalay I, 124. Ordu-başı.

(272) Kilisli I, 49-Atalay I, 49; Kutadgu Bilig II, s. 295. Türkler bir kimsenin han'a hizmet ettiğini ifade için "ol hanka tapdu" diyorlardı (Kilisli I, 425-Atalay I, 516).

(273) Kilisli I, 98-Atalay I, 108.

(274) Tamgalık adı verilen bu ibrik ve sofraya hakkında mutfak konusunda ayrıca bilgi verilmiştir.

(275) Kilisli I, 181, III, 191-Atalay I, 210, III, 253.

de hakanların ve beylerin saraylarında yemek yediklerini göstermektedir. Diğer taraftan hanların düğünlerinde veya bayramlarda otuz arşın yüksekliğine ve minare gibi, yağma edilmek için hazırlanmış sofralara "kenç liyü"²⁷⁶ denildiğini de biliyoruz. Bu, yağmalı toy geleneğine de bir örnek teşkil etmektedir. Bu kayıtlar hakanların halkı doyurma konusunda titiz davrandıklarını da göstermektedir. Zaten Türk devletlerinin var oluş felsefelerinden biri olan bu hususta Yusuf Has Hâcib "beylerin şöhretini iki şey büyütür: Eşiğinde tuğu ve baş köşesinde sofrası" demek suretiyle, beylerin halkı doyurarak şöhrete erişebileceğini öğütlemektedir²⁷⁷.

Hakanlar savaş veya başka şeyler dolayısıyla herhangi bir yere gittiklerinde, yanlarında bulunan maiyyeti erkânına, hâşiyelerine "yortuğ"²⁷⁸ denilmekteydi. Gerek sarayda, gerekse herhangi bir yere gidildiğinde onları hassa askerlerinden oluşan muhafızlar koruyorlardı. Bu muhafızlardan gündüz nöbetçilerine "turgak" gece nöbetçilerine de "yatgak"²⁷⁹ denildiği Divân'da kaydedilmiştir. Diğer taraftan Hakan'ın çeşitli vesilelerle yaptığı alay gösterilerinde, bu gösterilere hassa alayından başka, halktan gençlerin de katıldığı oluyordu. Bu maksatla, hakanın her halde şahsına ait atlardan dağıttığı da oluyordu ki, "tuğrağ"²⁸⁰ adı verilen bu at alay gösterisi veya sefer bittikten sonra iade ediliyordu.

Hakanlar sefere çıktığında onlara yemek veya başka armağanlar takdim edilir ve buna "tañuk"²⁸¹ denilirdi. Savaş anında ise önce "çuvaç" denilen hanlık çadırı kuruluyor, sonra tuğlar ile savaş alâmetleri dikiliyordu. Ondandan sonra da davullar vurularak savaş başlardı²⁸². Ordu karargâhlarına "toy" denildiğini bildiren Kaşgarlı, bundan alınarak hakanın karargâh kurduğu yere de "han toyı" denildiğini ifade etmektedir²⁸³.

Diğer taraftan herhangi bir iş uğrunda çok didinip yorulmak anlamına gelen "emgenmek" sözünden alarak, Hakanlı Türkleri "han karşığa emgendi" diyorlardı. Görünüşte "han saraya indi" de-

(276) Kilisli III, 323-Atalay III, 438.

(277) Kutadgu Bilig II, s. 190.

(278) Kilisli III, 31-Atalay III, 42.

(279) Kilisli III, 32-Atalay III, 42. Bu kelimenin izahı amacıyla kaydedilen "yatgak yatı" cümlesi, B. Atalay tarafından muhafız yatı şeklinde tercüme edilmişse de, bunun "muhafız geceyi nöbet bekleyerek geçirdi" şeklinde olması gerekirdi. Ayrıca aynı kelime kale v.b. muhafızı anlamına da gelmektedir.

(280) Kilisli II, 217-Atalay II, 272, 3. Oğlan tuğrağlandı.

(281) Kilisli III, 270-Atalay III, 365.

(282) Kilisli I, 169-Atalay I, 194. Şiir.

(283) Kilisli III, 103-Atalay III, 141.

mek olan bu deyim aslında, "han bu yolda çok yoruldu ve indi" demek olduğunu belirten Kaşgarlı, bu sözün hanlara ve beylere karşı çok ince (kibar) bir hitap tarzı olduğunu kaydetmektedir²⁸⁴. Hakanlar'ın başta savaşlar ve diğer seferler olmak üzere bir takım yorucu işlerden sonra saraylarına inişlerini ifade amacıyla bu tür bir hitap şeklinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunun gibi, hakanlara ve diğer büyüklere karşı "siz" diye hitap eden Türkler, bunun aksine herhangi bir kimseyi küçük düşürmek istedikleri zaman "sen" diye hitap ediyorlardı ki, bu hitap tarzları hemen hemen günümüzde de aynı şekilde kullanılmaktadır²⁸⁵.

Hakanların barış zamanlarındaki yaşayışlarında devlet işlerinden arta kalan zamanlarını av'a, cirit oyunlarına ve memleket gezilerine²⁸⁶ çıkmakla geçirdikleri anlaşılıyor. Kaşgarlı, hakanın bir yeri kuş avlamak için "avlak" edindiğini ayrıca kaydetmektedir²⁸⁷.

Hakanların, başında buldukları devleti kimler vasıtasıyla ve ne şekilde idare ettikleri hususuna gelince: Bu konuda hakanın en büyük yardımcısının "yuğruş" (vezir) olduğu muhakkaktır. Ancak Kaşgarlı, yuğruş'un görevleri hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir²⁸⁸. Yusuf Has Hâcib'e göre vezirden sonra ordu kumandanlığı gelmektedir²⁸⁹. Ancak biz askerlik işlerini ayrıca ele alacağımızdan burada bu konu üzerinde durulmayacaktır. Bundan sonra gelen en önemli makam her halde hâciblik (Türkçe tayangu)²⁹⁰ idi. Kaşgarlı'ya göre Hakan bu adama güvenir. Halk da buna inanır ki, kendi dileklerini ve işlerini bu adam hakana olduğu gibi iletir ve sonra da cevabını alırdı. Görülüyor ki, hâcibler hakan ile halk arasında vasıtadılar. Her isteyen dileğini bunlar vasıtasıyla hakana iletilebilmektedir. Onlar; fakir, dul, öksüz ve yetimler de dahil, herkesin dileklerini dinleyip beye (hakana) iletmekten başka, merasim örf ve âdetlerinin doğru olarak yerine getirilmesine, yabancı elçilerin işe ve ibate işleri ile ihsan ve hediyelerinin verilmesine ve haksızlığa uğrayıp hak talebinde bulunanların şikâyetlerine de bakıyorlardı²⁹¹.

- (284) Kilisli I, 215-Atalay I, 255. Kaşgarlı bunun Oğuzlarca bilinmediğini de beyan etmektedir.
(285) Kilisli III, 220, 1-Atalay III, 298. Ol anı senledi.
(286) Kutadgu Bilig II, 191.
(287) Kilisli II, 218-Atalay II, 273.
(288) Kara Hanlılarda vezirin görevleri için, Kutadgu Bilig II, s. 164 v.d.
(289) Aynı eser, s. 170 v.d.
(290) Kilisli III, 281-Atalay III, 380; Kutadgu Bilig II, s. 181 v.d.
(291) Kutadgu Bilig II, 185, 6.

Kaşgarlı Mahmud'a göre Hakandan herhangi bir dileği olan kimseye "ötüklük kişi" deniliyordu²⁹². Ayrıca o, birisinin hakana halini arzettiğinden de bahsetmektedir²⁹³. Ancak bu arz-ı hâlin hâcib vasıtasıyla mı yoksa vasıtasız mı olduğu hususunda herhangi bir şey söylenmemektedir. Bununla beraber Selçuklu tarihindeki örneklere de bakarak biz bu arz-ı hâlin vasıtasız olduğunu kabul ediyoruz. Diğer taraftan her halde cezalandırılması muhtemel bazı kimselerin bir başkasını hakan yanında şefaathçi edindiği de oluyordu ki, bu şefaathçiye yukarıda işaret ettiğimiz "ötüklük" sözünden alınarak "ötükçü"²⁹⁴ deniliyordu. Hükümdarın halk ile, diğer bir deyişle idare edenin edilenle ilişkilerinde bazan herhangi birinin emirle huzura çağırıldığı da oluyordu ki pek tabiidir. Bu hususta bilhassa Çiğiller "öl tegindi" diyorlardı ki, bu söz hakanın veya beyin huzuruna çıkmak için o hazır oldu, gelmek için emir aldı anlamını ifade ediyordu²⁹⁵.

Hükümdar ve bey ile halk arasındaki ilişkiler şüphesiz hep sarayda veya huzurda olmuyordu. Herhangi bir iş çıktığında hakan adamlarını yanına çağırıyordu. Bu işe "tartıç", çağırılmaya gelene de "tartıççı"²⁹⁶ denildiğini yine Kaşgarlı bildirmektedir. Diğer taraftan hakan herhangi bir iş çıktığında halkın yükletlerini (yük taşıma aracı veya hayvanı) alıp üzerine parasız yük yükleterek, onlara bir nevi angarya da yüklüyordu²⁹⁷. Devlet işlerinin yürütülmesi için tabii halktan vergi toplanıyor ve bu iş "ımga"²⁹⁸ denilen tahsildarlar vasıtasıyla yürütülüyordu. Toplanan paraların "tawarluk"²⁹⁹ denilen hazineye, hazinedarlar³⁰⁰ tarafından kaydedildiği muhakkaktır.

Hakanın halk ile münasebetleri konusuna son vermeden önce, onların gereğinde hak edenlere muhtelif bahşişler de verdiğini söyleyelim. Bakanlar ve sultanlar tarafından verilen bahşişlere hususi bir ad ile "açıç"³⁰¹ deniliyordu. Başarısı görülenler, hakan tarafından lâkaplar verilmek suretiyle de taltif ediliyordu³⁰².

- (292) Kilisli I, 134-Atalay I, 152.
(293) Kilisli I, 173-Atalay I, 199. Ol hanka ötüğ ötüdü.
(294) Kilisli II, 114-Atalay II, 144. Ol meni ötüğçü tutundu.
(295) Kilisli II, 113-Atalay II, 143.
(296) Kilisli I, 385-Atalay I, 462. Begden tartıççı keldi.
(297) Kilisli I, 376-Atalay I, 451. Bu angaryaya "rapçat" denilmektedir.
(298) Kilisli I, 114-Atalay I, 126.
(299) Kilisli I, 415-Atalay I, 503.
(300) Kara Hanlılarda hazinedarlar ve görevleri için bk. Kutadgu Bilig II, s. 203 v.d.
(301) Kilisli I, 61-Atalay I, 63.
(302) Kilisli I, 228-Atalay I, 271.

Hakanın, idaresindeki çeşitli beylerle olan ilişkileri konusunda da Dîvân'da bazı bilgiler mevcuttur. Bu ilişkileri de huzurda yapılan görüşmeler ve yazışma yoluyla kurulan ilişkiler olarak iki ayrı kısımda mütalâa edebiliriz.

Hakanın huzuruna kabûl edilecek olan beylerin "biruk" (buyruk)³⁰³ denilen teşrifatçılar tarafından kabul edildiği anlaşılmaktadır. Buyruklar, gelenleri mertebesine göre sıra ile huzura çıkarıyorlar ve toplu kabullerde yine mertebelerine göre hakanın huzurunda yer gösteriyorlardı. Huzura kabul edilmiş olanların derecelerine göre sıralanmalarına "kuram"³⁰⁴ deniliyordu. Bu hususta Kaşgarlı daha fazla bilgi vermemektedir.

Yazışma yoluyla sağlanan ilişkiler ise şüphesiz Hakanın ferman ve mektupları ile oluyordu. Ferman'a Çiğiller'in ve bunlardan alınarak Hakanlı Türklerinin "yarlığ"³⁰⁵ dedikleri Dîvân'da kaydedilmektedir. Yarlığ kelimesini bilmedikleri söylenen Oğuzlar'ın bu anlamda "tuğrağ"³⁰⁶ (daha sonraki tuğra) ifadesini kullandıkları görülmektedir. Bu yarlıkların hakanın "tamga"sı³⁰⁷ ile ayrıca damgalandığını da söylemeliyiz. Bu fermanları "Türk yazısı" ile yazan kâtiplere de "ılınğa"³⁰⁸ deniliyordu. Şüphesiz yarlık ve mektuplar sadece beylere gönderilmek amacıyla kaleme alınmıyor, hükümdarlar arasındaki haberleşmelerde de kullanılıyordu. Kaşgarlı Mahmud, hakanın beylere hangi konularda yarlık gönderdiği hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Onun eserinde bulabildiğimiz "han beye askerini toplattı"³⁰⁹ şeklindeki bir cümle, sefere çıkacak olan hakanın asker istemek amacıyla bey ile yazışmada bulunduğu na bir işaret olabilir. Mamafih beylerin de her zaman hakana itaat etmedikleri, onlara karşı gelerek düşman ile anlaştıkları oluyordu³¹⁰.

Hakanın diğer hükümdarlarla ilişkileri şüphesiz elçiler vasıtasıyla haber ve mektup göndermek suretiyle de oluyordu³¹¹. Bilindiği

- (303) Kilisli I, 316-Atalay I, 378. Kaşgarlı biruk kelimesinin aslının buyruk'tan geldiğine de işaret etmektedir.
(304) Kilisli I, 346-Atalay I, 413. Kuram kişiler.
(305) Kilisli III, 31-Atalay III, 42. Yarlığ. Kaşgarlı'ya göre Oğuzlar bu kelimeyi bilmiyorlardı.
(306) Kilisli I, 385-Atalay I, 462.
(307) Kilisli I, 355-Atalay I, 424. Ayrıca Kilisli III, 261-Atalay III, 353.
(308) Kilisli I, 127-Atalay I, 143. Kâtipler ve görevleri için bk. Kutadgu Bilig II, s. 198 v.d.
(309) Kilisli III, 149-150-Atalay III, 190. Han begge süsün kurturdu.
(310) Kilisli I, 77-Atalay I, 81, 2. Beg hanka ala boldı.
(311) Kilisli III, 36-Atalay III, 47.

gibi elçiler, nezdine gittikleri hükümdarın izin vermesinden sonra oradan ayrılabilirlerdi. Türkler, dönüp gitmesi için elçiye verilen izine ve aynı zamanda onlara verilen hediye ve bahşişlere "boşuğ"³¹² diyorlardı. Hakan herhangi bir elçiye memleketine dönmesi için izin verdiği zaman "han yalavaçığ boşudu"³¹³ deniliyordu. Diğer taraftan hükümdarlar bazan buluşarak da aralarındaki meseleleri görüşüyorlardı. Türkler, iki hükümdarın ülkelerinin selâmeti bakımından buluşup barışmalarına³¹⁴ veya barışık bulunan iki hükümdarın buluşarak karşılıklı görüşmelerine "kawşut"³¹⁵ diyorlardı.

b) Beylerin Yaşayışı ve Birbirleri İle İlişkileri

Yukarıda gördüğümüz gibi hakan da beyler sınıfına dahil bir kimse idi. Ancak Kaşgarlı, kaydettiği bazı konuların hakanlarla ilgili oluşunu açıkça bildirdiğinden biz de hakanları askerlik konusu hariç ayrıca mütalâa ettik. Dîvân'daki diğer bazı bilgiler ise herhangi bir ayırım yapılmadan genel olarak beylerle ilgili gösterilmiştir. Bu bilgiler hakanı da ilgilendirmekle beraber, bütün beylerle ilgili olduğundan biz de burada bu konuları genel bir değerlendirmeye tâbi tutmayı uygun bulduk.

Anlaşıldığına göre beyler vakitlerini av, savaş, idarî işler v.s. ile geçiriyorlardı³¹⁶. Hükümdarların ve beylerin av'a özel bir yer verdikleri muhakkaktır. Yukarıda hakanların hizmetinde doğancı ve avcılarının bulunduğuna işaret etmiştik. Dîvân'da beyin ava çıkmasından³¹⁷, av³¹⁸ ve kuş³¹⁹ avlanmasından ve herhangi bir yeri kuşlak³²⁰ edilmesinden bahsedilişi bu konuda bir fikir vermeğe yeter. Herhalde avlanmak ve diğer ihtiyaçlar için beylerin koruları da vardı³²¹.

Beylerin ve diğer büyüklerin maiyetlerinde kalabalık uşaklar ve diğer yakınları bulunuyor ve bunlara "koldaş"³²² deniliyordu. Göçebe beylerden bazıları şehirde kışlıyorlardı³²³. Diğer taraftan

- (312) Kilisli I, 310-Atalay I, 372.
(313) Kilisli III, 199-Atalay III, 268.
(314) Kilisli I, 377-Atalay I, 451. Kawşut.
(315) Kilisli II, 83-Atalay II, 102. Kawuşdı.
(316) Bu hususta ayrıca bk. F. Sümer, Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyette Eserler, 441. v.d.
(317) Kilisli I, 76-Atalay I, 81.
(318) Kilisli I, 241-Atalay I, 284.
(319) Kilisli III, 221-Atalay III, 299.
(320) Kilisli II, 218-Atalay II, 273.
(321) Kilisli I, 313-Atalay I, 375. Korğ.
(322) Kilisli I, 384-Atalay I, 461.
(323) Kilisli I, 21-Atalay I, 22.

herhalde göçebe beylerden bazılarının bir yeri kendileri için şehir edindikleri, yâni yerleşik hayata geçtikleri de oluyordu³²⁴.

Beylerin birbirleri ile olan ilişkilerine gelince: Türkler iki bey arasındaki barışıklığa "el" diyorlardı. İki beyin birbirleri ile barışmasından söz edilmesine bakılırsa³²⁵ beylerin her zaman dostane münasebetlerde bulunmadığı anlaşılmış olur. Nitekim Kaşgarlı'nın eserinde beylerin birbirleri ile düşmanca ilişkilerine dâir verdiği örnekler dostça olanlarına nazaran çok daha fazladır. Onun beyler arası dostça ilişkilere dâir kaydettiği tek bilgi, ilkbaharda gelen kılkuş adlı ördeğe benzer bir kuşun beyler tarafından birbirlerine hediye edildiğinden ibarettir³²⁶.

Beylerin birbirleri ile ihtilâf halinde olmalarına "kurş" ³²⁷ deniliyordu. Kaşgarlı'nın beylerin birbirleri ile düşman olmalarından³²⁸, vuruşmalarından³²⁹, çarpışmalarından³³⁰, sançışmalarından ve birinin ötekini yenmesinden³³¹, birbirlerine pusu kurmalarından³³² ve birbirlerini koğmalarından³³³ bahsetmesi XI. yüzyıl Türk dünyasında beylerin karşılıklı ilişkilerinin mahiyetini ortaya koymaktadır. Şüphesiz bu gibi hallerden en çok zarar gören de halk idi. Kaşgarlı'nın "iki boğa çarpışır, arada gök sinek ezilir" şeklinde bir atasözü kaydederek "bu söz, iki beyin çarpışmasından arada zayıfların ezilmesi üzerine söylenir"³³⁴ demesi de bu durumu ifade etmektedir.

c) Askerlik İşleri, Hükümdarın ve Beylerin Askerî Faaliyetleri

Yapılacak askerî faaliyetin niteliğine göre, kumandanlık işinin hükümdarlar, sübaşılar (ordu kumandanları) ve beyler tarafından yerine getirildiği bilinmektedir. Kaşgarlı'nın eserinde askerlik işleri ile hükümdar ve beylerin askerî faaliyetlerine ait, dağınık bir şekilde de olsa, oldukça kıymetli kayıtların bulunuşu, onların bu tip işlere ne kadar önem verdiklerini göstermektedir. Esasen, bütün tarihi boyunca ordu-millet özelliğini devam ettiren Türklerin daha erken-

- (324) Kilisli I, 248-Atalay I, 296. Beg bir yerig ordulandı.
(325) Kilisli I, 50-Atalay I, 49. İkki beg birle el boldı. Barış anlamındaki el sözü bugün kullandığımız elçi sözünün de kaynağıdır.
(326) Kilisli I, 2282-Atalay I, 337.
(327) Kilisli I, 355-Atalay I, 424. Ol beg anıñ birle karşı ol.
(328) Kilisli III, 55-Atalay III, 76. Begler bir birge yağıktı.
(329) Kilisli I, 259-Atalay I, 182.
(330) Kilisli II, 79-Atalay II, 98. İki begler karıştılar.
(331) Kilisli II, 171-Atalay II, 217. Begler sançıştı.
(332) Kilisli II, 81-Atalay II, 101. Begler pusuşdı.
(333) Kilisli I, 162-Atalay I, 185. Begler bir ikindi birle ağışdı.
(334) Kilisli I, 164-Atalay I, 187, 8. İkki bogra iğeşür otra kökeğün yañçılır.

den askerlik işlerine büyük önem vermeleri kadar tabii bir şey olmazdı.

Türkler, ordu mevcudunu bilmek ve çeşitli kayıtları zaptetmek amacıyla, XI. yüzyılda özel defterler tutuyorlardı. Bu cümleden olarak onların, askerlerin adını ve istihkâmını kaydetmek için tuttukları deftere "ay bitiği"³³⁵ deniliyordu. Ay bitiğinin mahiyeti hakkında fazla bir şey söyleyecek durumda değilsek de, Kaşgarlı'nın, "bu, adı daima askere yazılan adamdır"³³⁶ şeklinde bir cümlesinden, hükümdarların hassa ordularından başka ihtiyaç halinde asker yazdıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Dîvân'da rastladığımız "anınğ atı aydın yozıldı" yâni onun adı hakanın defterinden silindi şeklindeki bir cümle ise³³⁷ çeşitli sebeplerle askerden çıkma veya çıkarılmalarının olduğuna işaret etmektedir.

Yine bilindiği gibi Türkler asker ve ordu kelimeleri karşılığında "sü" kelimesini kullanıyorlardı. Onlar askeri her zaman çoklukta suya benzetiyorlar, suyun akıp gidişi gibi, askerinin, ordunun akıp gidişini ifade amacıyla de "sü aktı"³³⁸ diyorlardı. Dîvân'da askerlerin ve ordunun toplandığını ifade eden epeyce kayıt vardır. Bunlardan anlaşıldığına göre Oğuzlar askerinin toplanmasına "yumurlanmak"³³⁹, diğer Türk elleri ise "yuglaşmak"³⁴⁰, "çoğlanmak"³⁴¹ ve "irkilmek"³⁴² diyorlardı. Askerlerin her yandan akarak gelmeleri ve toplanmalarından bahseden kayıt ise³⁴³ herhalde sefer amacıyla askerî kuvvetlerin bir yerde toplanmalarını ifade ediyor olmalıdır.

Bu kayıtlara rağmen Kaşgarlı, ordu mevcutları hakkında pek bilgi vermemektedir. Onun Bekeç Arslan Tigin'in Yabakular'la yaptığı savaş dolayısıyla, Kara Hanlı ordusunun mevcudunu 40 bin olarak göstermesi kabule şâyân ise de, Yabakularla müttefiklerin mevcudunu 700 bin olarak göstermesi şüphesiz mübalâğalıdır³⁴⁴. Öte yandan onun çağdaşı Yusuf Has Hâcib, 4 bin askerinin tam bir ordu olduğunu 12 bin mevcutlu bir ordunun ise büyük bir kuvvet olduğunu belirtmektedir³⁴⁵.

- (335) Kilisli I, 43-Atalay I, 40.
(336) Kilisli I, 429-Atalay I, 521. Bu er süge bitilgen ol.
(337) Kilisli III, 56-Atalay III, 77.
(338) Kilisli II, 17-Atalay II, 19. Sü aktı.
(339) Kilisli III, 80-Atalay III-114. Sü yumurlandı.
(340) Kilisli III, 74-Atalay III, 105. Sü kamuğ yığışdı.
(341) Kilisli II, 194-Atalay II, 245. Sü kamuğ çoğlandı.
(342) Kilisli I, 211-Atalay I, 249. Sü telim irkildi.
(343) Bk. dipnot 158'de gösterilen yerler.
(344) Kilisli III, 172, 3-Atalay III, 227, 8.
(345) Kutadgu Bilig II, s. 174; Destanlara göre Oğuzlarda ordu hakkında bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 395, 396.

Ordu sefere giderken bir bölüğü öncü kuvvet olarak ayrılıyor ve "yezek"³⁴⁶ adı verilen bu kuvvet, geçilecek yerlerde düşman kuvveti veya pususu olup olmadığını öğrenmek amacıyla her tarafı araştırıyordu³⁴⁷. Ayrıca, bazan gözcülük ile görevlendirilmiş müferrit kimseler de yolda düşman öncüsü veya pususu olup olmadığını araştırmak amacıyla askerden önce ayrılıp gidiyorlardı. Bunların yaptığı işe ise "yol yelimlemek"³⁴⁸ deniliyordu. Diğer taraftan geceleyin düşman gözcülerini ve ileri kollarını yakalamak için bir atlı bölük çıkarılıyor ve buna da "tutgak"³⁴⁹ deniliyordu. Anlaşıldığına göre, Türkler savaşlarda gece harekâtına büyük önem veriyorlardı³⁵⁰. Bu cümleden olarak onlar geceleyin gidip düşmanı (ordugâhında) basan askere "akıncı"³⁵¹ diyorlardı. Akın'ın sel anlamına geldiğini bildiren Kaşgarlı, buna benzetilerek "geceleyin birdenbire sel gibi gelen asker için akıncı keldi"³⁵² denildiğine ayrıca işaret etmektedir. Savaşı bir hamlede kazanmak azminde olan beyler, bu amaçla akıncı akıttıyorlar, yâni akıncı gönderiyorlardı³⁵³. Gönderilen akıncıların gece baskını yapılarak ansızın düşmanı yakalayacağı yere "basıg" deniliyordu. Bu kelime dolayısıyla birisinin bir başkasını baskın yerinde yakalamasından söz edilmesine bakılırsa³⁵⁴, bu tür gece baskınlarının başarılı neticeler verdiği söylenebilir.

Bu taarruz harekâtına karşılık, karşı taraftan gelebilecek saldırılara karşı da uyanık bulunuluyor ve tedbirler alınıyordu. Bu amaçla alınan tedbirlerin başında parola geliyordu. Türklerin parolaya "im" dedikleri anlaşılıyor. Başbuğun askerler arasına genellikle silâh veya kuş adlarından birini parola olarak koyması her halde Türklerde âdet idi. Kaşgarlı parolanın birbirleri ile karşılaşan iki birliğin tanışıp çarpışmaması için konulduğunu bildirmektedir. Ona göre ayrıca geceleyin iki kişi karşılaştığı zaman biri öbürüne parolayı sorar. Sorulan adam parolayı bilirse, onun kendi birliğinden olduğunu anlar ve serbest bırakır. Başka bir şey söyler; yâni parolayı bilmezse üzerine yürüyerek onu vurur. Kaşgarlı'nın "im

(346) Kilisli III, 14-Atalay III, 18.

(347) Kilisli III, 65-Atalay III, 88, 9. Yezek kamuğ yeriğ yezedi.

(348) Kilisli III, 253, 4-Atalay III, 343. Ol yoluğ yelimledi.

(349) Kilisli I, 389-Atalay I, 467.

(350) Yusuf Has Hacib de kumandana öğüt verirken "Mümkün ise gece baskını yap. Karanlıkta kuvvetinin az veya çok olduğunun kim farkına varır?" demektedir (Kutadgu Bilig II, s. 176).

(351) Kilisli I, 120-Atalay I, 134.

(352) Kilisli I, 74-Atalay I, 77.

(353) Kilisli I, 183-Atalay I, 212.

(354) Kilisli I, 310-Atalay I, 372. Ol anı basıgında tutdı.

bilse er ölmes", yâni parola bilen er ölmez şeklindeki bir atasözü kaydedişi de parolanın önemini ve Türklerce eskiden beri bu usulün kullanıldığını göstermektedir³⁵⁵.

İm kelimesi dolayısıyla verilen izahattan da anlaşılacağı üzere ordugâhlarda gece nöbet tutmak esastı. Yukarıda hakanın gece muhafızlarına "yatgak" denildiğine işaret etmiştik. Türkler kale muhafızları ile diğer nöbetçilere de "yatgak"³⁵⁶ diyorlardı. Nöbetçilerin ve bekçilerin uyanık bulunmaları haline de "sak" deniliyordu³⁵⁷. Tetik bulunmak anlamına gelen bu kelime bugün de Antalya yürükleri arasında aynı anlamda kullanılmaktadır.

Gece harekâtı hakkında böylece bir fikir sahibi olduktan sonra genel olarak bir ordunun savaşa gidişi ve karşı kuvvetle çarpışması hakkında da bilgi verelim.

Savaşa karar veren hakan veya bey, önce "süsin" kurmakta³⁵⁸ veya "bükmekte"³⁵⁹, yâni askerlerini toplamaktadır. Toplanan asker atlı ve yayalardan oluşuyor idi. Atı olmayanlardan bazılarına hükümdar, sefer dönüşünde geri alınmak üzere kendi atlarından da dağıtıyordu³⁶⁰. Hakanlar sefere bir de yedek at götürüyorlardı. Daima yanlarında bulunduğu anlaşılan bu ata Türkler "koş at"³⁶¹ diyorlardı. Yayaların ise daha çok okçular olduğu anlaşılmaktadır³⁶². Türkler askerler tarafından kullanılan her türlü silâha "tolum"³⁶³ diyorlardı ki, aşağıda onların kullandıkları at takımları ile silâhlar hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

Toplanan ordu, yürüyüş günü geldiğinde göçerek³⁶⁴ kumandanın gösterdiği hedefe veya yöne ilerliyordu. Türkler orduya komuta ederek sevketme işine "sü başlamak"³⁶⁵ diyorlardı ki sü başı deyimi de şüphesiz bununla ilgilidir. Yola çıkan ordu yukarıda belirttiğimiz emniyet tedbirlerini de alarak savaşa alanına ulaşıyordu. Ordusu

(355) Kilisli I, 41, 2-Atalay I, 38.

(356) Kilisli III, 32-Atalay III, 42.

(357) Kilisli I, 279-Atalay I, 333. Sak sak. Burada uyanık kimselere "Sak er" denildiğine de işaret edilmektedir.

(358) Kilisli II, 7-Atalay II, 7. Han süsin kurdı.

(359) Kilisli II, 17-Atalay II, 19. Beg süsin bükti.

(360) Bk. Kilisli II, 217-Atalay II, 272, 3.

(361) Kilisli III, 91-Atalay III, 126.

(362) Bk. Kutadgu Bilig II, 176.

(363) Kilisli I, 184, 5-Atalay I, 215.

(364) Kilisli I, 270-Atalay I, 321.

(365) Kilisli III, 216-Atalay III, 292. Bu kelime ile ilgili olarak yol başlamak ise, kılavuzluk yapmak anlamına geliyordu.

ile düşman üzerine yürüyen kumandanı en çok meşgul eden konulardan birisi de şüphesiz düşmandan "til" (dil)³⁶⁶ almak idi. Kaşgarlı, dil'in, düşmanın ne durumda olduğunu öğrenmek için karşı taraftan alınan tutsak olduğunu ayrıca kaydetmektedir³⁶⁷.

Türkler çarpışacak iki ordunun saflar halinde karşılıklı dizilmesine "çergeşmek"³⁶⁸ diyorlardı. Bu kelime, savaş saflarına, yâni askerlerin teşkil ettiği sıralara verilen "çerik"³⁶⁹ veya "çeriğ"³⁷⁰ adı ile ilgilidir. Çeri sözü de çeriğ'den gelişmiştir. Bu vesile ile şuna da işaret edelim ki, savaş esnasında bu safların başında bulunup askeri tanzim eden, barış zamanlarında ise onları zapturapt altında tutup halka zulmetmelerine engel olan kısım komutanları vardı. Bunlara "çawuş"³⁷¹ deniliyordu. Yukarıda da işaret edildiği üzere savaş alanına varıldığında hakanlık çadırı kurulur, tuğlar ve savaş alâmetleri dikilir, davullar vurulur, borular çalınır ve nihayet saflar birbirine girerdi³⁷². Savaş başlamadan önce alplar (yiğitler) atlarının kuyruklarını ipekle örüyorlar ve bunu yiğitlik alâmeti sayıyorlardı. Bu vesile ile onların at kuyruğu bağlama işine "at çermetmek"³⁷³ dedikleri de anlaşılmaktadır. Yiğitlik alâmetlerinden birisi de "batrak"³⁷⁴ denilen ve ucuna bir ipek parçası takılan mızrak idi. Kaşgarlı'nın ifadesine göre savaş günü yiğitler kendilerini bununla tanıtırlandı. Mızrakların, bazan da bayrakların ucuna takılan bu ipek parçalarına "tanguk"³⁷⁵ denilirdi. Ayrıca savaş gününde yiğitlerin takındıkları veya atlarına taktıkları ipek kumaş parçalarından veya sığır kuyruğundan belgeler de vardı ki, Oğuzların "perçem" dediği bu belgeler özellikle Kara Hanlılar'ın "beçkem"³⁷⁶ dedikleri anlaşılmaktadır.

Savaş başlamadan önce "kengeş"³⁷⁷ denilen danışma kurulunun toplanıp toplanmadığı hususunda Kaşgarlı herhangi bir şey kaydetmemektedir. Savaş başladıktan sonra birbirlerine giren askerler bir-

(366) Kilisli III, 97-Atalay III, 134. Til.

(367) Kilisli I, 282-Atalay I, 336.

(368) Kilisli II, 165-Atalay II, 209. İkki sü çergeşdi.

(369) Kilisli I, 325-Atalay I, 388.

(370) Kilisli I, 271-Atalay I, 323.

(371) Kilisli I, 307-Atalay I, 368.

(372) Kilisli I, 168-Atalay I, 195. Oruldi kelimesi.

(373) Kilisli II, 280-Atalay II, 349.

(374) Kilisli I, 378-Atalay I, 465. Bu batrak kelimesi şüphesiz bayrak ile ilgilidir ve bugünkü bayrak sözümüz buradan gelmektedir.

(375) Kilisli III, 270-Atalay III, 365.

(376) Kilisli I, 401-Atalay I, 483. Burada, Kara Hanlı-Uygur savaşlarını anlatan bir şiirde:

"Beçkem vurup atlara-Uygurdaki tatlara
Uğru yağız ulere-Kuşlar gibi uçtuk" deniliyor.

(377) Kilisli III, 270-Atalay III, 365.

birlerini öğerek ve cesaret vererek düşmana saldırıyorlardı³⁷⁸. Kaşgarlı, kaydetmiş olduğu bir dörtlülük ile birbirine girmiş iki ordudaki göğüs göğüse çarpışmayı şöyle tasvir etmektedir: "Yiğitler birbirlerine kızgın gözlerle bakarak öç ve kin almak istiyorlar. Savaş kızıştığı için birbirlerinin sakallarını asılıyorlar, sanki öç ateşi gözlerinde tütüyor"³⁷⁹. Kaşgarlı'nın çağdaşı bulunan Yusuf Has Hâcib de, komutanına öğüt verirken "... zırhını giy, düşmana sıkı sıkı yapış ve güreş"³⁸⁰ demek suretiyle, savaşta yakın çarpışma hakkında bir fikir vermektedir. Demek ki süngüleşmek³⁸¹, kılıç ve bıçaklaşmadan³⁸² sonra, kucak kucağa boğuşmaya kadar varılıyordu.

XI. yüzyılda uygulanan başlıca savaş taktikleri hakkında Kaşgarlı pek az bilgi vermektedir. O, savaşta "ülker çeriğ"³⁸³ denilen bir kurnazlık olduğunu ve bu hiyle ile yenilme işinin az olduğunu bildirmekle beraber şekli hakkında tatminkâr bilgi vermemektedir. Bu husus ile ilgili olarak düşmanın karşısına çıkmadan manevra ile sağından saldırmaya "böğürlemek" yâni böğründen vurmak denildiği de anlaşılmaktadır³⁸⁴. Kuvvetlerden bir kısmını pusuya koymak da başlıca savaş usullerinden idi³⁸⁵.

Savaşta ihtiyaç anında gönderilen imdat veya takviye kuvvetlerine Türkler "yetüt"³⁸⁶ diyorlardı. Sonuçta yenilen tarafı ifade etmek maksadiyle "sü sançıldı"³⁸⁷ ve netice itibarıyla yenilen tarafın bozulan askerini ifade amacıyla de "sü sındı"³⁸⁸ deniliyordu. Galip gelen taraftan özellikle atlı kuvvetler, kaçan mağlûpların peşinden giderek kovalıyorlardı. Bu kovalama işine de "yağı songdamak"³⁸⁹ deniliyordu. Kaçan askere yetişildiğinde³⁹⁰ çoğunun tutsak edildiği anlaşıyor. Kaşgarlı'nın eserinde tutsaklık ile ilgili kayıtların çokluğu bu durum ile ilgili olmalıdır. Zirâ Türkler harp esirlerinden kurtuluş akçası almayı onları öldürmekten daha kârlı sayıyorlardı. Onlar bir kimsenin düşmana tutsak olmasına "er yagıka ilindi"³⁹¹, tutsak'a ise

(378) Kilisli I, 202-Atalay I, 237, 8. Şiir.

(379) Kilisli I, 196-Atalay I, 229. Eren örpeşdi.

(380) Kutadgu Bilig II, s. 176.

(381) Kilisli III, 270-Atalay III, 365. Süngüş.

(382) Kilisli III, 310-Atalay III, 420.

(383) Kilisli I, 88-Atalay I, 95.

(384) Kilisli III, 245-Atalay III, 332. Ol Yagını böğürledi.

(385) Kilisli I, 310-Atalay I, 372. Pusuğ. Ayrıca bk. Kutadgu Bilig II, s. 176.

(386) Kilisli II, 229-Atalay II, 297.

(387) Kilisli II, 182-Atalay II, 231.

(388) Kilisli II, 24-Atalay II, 29. Sü sındı: Asker bozuldu.

(389) Kilisli III, 296-Atalay III, 400, 1. Ol yagını songdadı.

(390) Kilisli III, 55-Atalay III, 77. Ol süge yetildi.

(391) Kilisli I, 179-Atalay I, 205.

genellikle "bulun"³⁹² ve bazılarınca da "tutgun"³⁹³ deniliyordu. Kaşgarlı'nın eserinde tutsağa fidye verilmekten³⁹⁴, tutsağın fidye vererek bırakılmasından³⁹⁵, fidyesi verilmiş kimseden³⁹⁶ sık sık bahsedilişi, savaşlarda oldukça çok tutsak alındığını ve bunlardan kurtuluş akçası verenlerin serbest bırakıldığını göstermektedir. Bu vesile ile şunu da kaydedelim ki onlar düşman tarafında iken kendilerine sığınan kimseye ayrı bir isimle "içkin er" diyorlar ve böyle kimselere asla dokunuyorlardı³⁹⁷.

Yağısını sançan³⁹⁸, yâni savaşta düşmanını yenen hükümdar veya bey şüphesiz hassa askerleri dışında kalan askerlerini yurtlarına dağıtıyordu. Bu durumu ifade amacıyla "beg süsin yasdı"³⁹⁹ veya "beg süsin tardı"⁴⁰⁰ deniliyordu. Askerin dağıtılmasından⁴⁰¹ çok bahsedilişi de şüphesiz bu savaş sonrası durum ile ilgilidir.

Beylerin askerî faaliyetleri konusuna son vermeden önce, onların sadece meydan savaşı yapmadıklarını, gereğinde kale ve şehir kuşattıklarını da belirtmek gerekir. Türkler kuşatma yerine "eğirmek"⁴⁰² kelimesini kullanıyorlardı. Kaşgarlı'nın "kend eğrilmesinden" yâni şehir kuşatılmasından⁴⁰³, beyin şehir kuşatılmasından⁴⁰⁴ bahsedilen kayıtları XI. yüzyılda Türklerin kuşatma savaşları ile de epeyce uğraştıklarını göstermektedir. Ancak aşağıda görüleceği gibi, Kaşgarlı, kuşatma silâhları hakkında bilgi vermemektedir.

Anlaşıldığına göre herhangi bir bey, düşmandan çekindiği anlarda tanınmayan kimselerin (şehir) girmesini önlemek ve düşmanı gözetlemek için -her halde yollar ve burçlardaki- gözetleme yerlerine gözcüler yerleştiriyordu. Buna "yol kermek" yâni yol kapamak deniliyordu⁴⁰⁵.

- (392) Kilisli III, 222-Atalay III, 301. Er yağını bulnadı=Adam düşmanı tutsak aldı.
(393) Kilisli I, 168-Atalay I, 194.
(394) Kilisli III, 69-Atalay III, 97.
(395) Kilisli III, 61-Atalay III, 85.
(396) Kilisli III, 41-Atalay III, 55.
(397) Kilisli I, 99-Atalay I, 108.
(398) Kilisli III, 310-Atalay III, 420. Beg yağısın sançdı.
(399) Kilisli III, 45-Atalay III, 59.
(400) Kilisli III, 136-Atalay III, 180.
(401) Kilisli III, 56, 57, 73, 144, 195-Atalay III, 77, 78, 104, 191, 192, 260.
(402) Kilisli III, 316-Atalay III, 428.
(403) Kilisli I, 210-Atalay I, 248.
(404) Kilisli I, 156, 254-Atalay I, 178, 302.
(405) Kilisli II, 7-Atalay II, 8. Beg yol kerdı.

Kaşgarlı'nın beyin yağya sülemesinden (düşmana asker sevketmesinden)⁴⁰⁶, vilâyet (el) almasından⁴⁰⁷, el basmasından⁴⁰⁸, düşmana pusu kurmasından⁴⁰⁹ ve askerine doyumluk vermesinden bahsedilen kayıtları⁴¹⁰ beylerin ne gibi askerî faaliyetlerle meşgul olduklarını göstermektedir.

ç) Beylerin Halk İle İlişkileri ve İdarî İşleri

Yukarıda işaret edildiği üzere beyin buyruğu altında bulunan vilâyete "beg eli" denilmesi⁴¹¹ ve beyin ilini düzeltmesinden⁴¹² bahsedilmesine bakarak beylerin yetkilerinin hududu hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Türkler hakanlara olduğu gibi boy ve budun beylerine de hediyeler verirdi. Onlar, beylere ve diğer büyüklere sundukları at ve buna benzer hediyelere "artut"⁴¹³ diyorlardı. Sonradan bu kelime her türlü armağan için kullanılır olmuştur. Halkın beye hediye vermesine karşılık bey de halka armağanlar veriyordu. Türkler bir büyük tarafından armağan olarak gönderilen atı getiren kimseye bahşiş olarak para veya koyun gibi şeyler veriyorlar ve bu bahşişe "but"⁴¹⁴ diyorlardı. Onlar ayrıca halk ve bey tarafından ağırılan kimselere de "ağırlıg kişi"⁴¹⁵ diyorlardı.

Beylerin halk ile ilişkileri konusunda en önemli konulardan birisi de şüphesiz beyin askeri gibi, idaresindeki diğer kimseleri de doyurması, gereğinde yedirip içirmesi konusudur. Kaşgarlı'nın "kimin malı çoğalırsa beylik ona yaraşır, bey eli boşalırsa adam toplamakta güçlük çeker, çünkü onlar beyin malına tamah ederek çevresinde toplanırlar"⁴¹⁶ şeklindeki açıklaması da bu hususta fikir edinmeğe kâfidir. İşte bu yüzden beyler zaman zaman etraflarındaki kimselere ziyafetler veriyorlardı⁴¹⁷. Beylerin halkı ziyafete davet etmesine "uvut"⁴¹⁸ deniliyordu.

- (406) Kilisli III, 203-Atalay III, 271.
(407) Kilisli I, 147-Atalay I, 168.
(408) Kilisli II, 9, 10-Atalay II, 10. Beg el basdı.
(409) Aynı yerler. Beg yağıka pusdı.
(410) Kilisli I, 173-Atalay I, 199. Beg erin açındı.
(411) Kilisli I, 49-Atalay I, 48.
(412) Bu hususta ayrıca bk. M. Altay Köymen, Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı, s. 37.
(413) Kilisli I, 100-Atalay I, 109.
(414) Kilisli III, 85, 86-Atalay III, 120.
(415) Kilisli I, 53-Atalay I, 52.
(416) Kilisli I, 302-Atalay I, 362, 3.
(417) Kilisli III, 191-Atalay III, 253. Er aş aşadı.
(418) Kilisli I, 51-Atalay I, 51.

Halkın beye karşı davranışı ve saygı gösterişi hakkında da Kaşgarlı epeyce bilgi vermektedir. Onun bildirdiğine göre beyin huzuruna çıkan veya beyi gören herhangi bir kimse ya yükünüyor, yâni başını eğiyor⁴¹⁹ veya sökünüyor, yâni beyin önünde diz çöküyordu⁴²⁰. Bunlardan başka beyin öğülmesinden ve ona dua edilmesinden⁴²¹ bahsedilmesi de halkın beylere karşı davranışının mahiyetini göstermektedir.

Halkın bu davranışlarına karşılık beyler de halkı çeşitli vesilelerle taltif etmektedirler. Bu cümleden olarak beyin birisine ad ve ünvan verdiğinden⁴²², bir başkasını ulu yâni büyük saydığından⁴²³, hattâ bir başkasının da bey ile bir sırada, bir mertebede oturduğundan⁴²⁴ söz edilmektedir.

Beylerin de hükümdarlar gibi maiyyetleri ve halk ile ilişkileri bir takım araçlarla oluyordu. Onların önemli bir iş çıktığında gelmeleri için köylere ve obalara gönderdiği habere "çalıg"⁴²⁵ deniliyordu. Bu vesile ile beylerin vilâyetleri dahilinde yaşayan halkı idare şekli de kısmen anlaşılmış olmaktadır.

Kaşgarlı'nın eserinde beylerin halk ile münasebetlerine dâir yer alan kayıtların önemli bir kısmı da, beyin çeşitli şekillerde bir takımını cezalandırması ile ilgilidir. Bu cezalara çarptırılanların suçlarının ne olduğu çoğu zaman belirtilmemekte ise de başta hırsızlık olmak üzere toplum düzenini bozucu bir takım fiilleri işleyenlerin böyle cezalara çarptırıldıklarını söylemek yanlış olmasa gerektir. Bilindiği gibi Türkler hırsız'a "ogri" (uğru)⁴²⁶ diyorlardı. Hırsızlık olayları ile ilgili olarak Dîvân'da adam soyulmasından⁴²⁷, hırsızın bir adamı soyup çıplak bırakmasından⁴²⁸ bahsedildiği gibi, özellikle malı yağma edilenlerden⁴²⁹, birinin malını yağma eden⁴³⁰ ve ettiren⁴³¹ kimselerden de bahsedilmektedir. Birbirlerinin hırsızlı-

(419) Kilisli III, 277-Atalay III, 375. Ol begge yükünç yükündi.

(420) Kilisli II, 121-Atalay II, 154. Er begge söküdü.

(421) Kilisli I, 90, 211-Atalay I, 97, 249.

(422) Kilisli I, 75, III, 189-Atalay I, 78, III, 250.

(423) Kilisli I, 255-Atalay I, 304.

(424) Kilisli II, 272-Atalay II, 218. Ol beg birle kurdaşdı.

(425) Kilisli I, 313-Atalay I, 374.

(426) Kilisli I, 114-Atalay I, 126.

(427) Kilisli III, 142-Atalay III, 183. Er soyuktu. Kilisli I, 206-Atalay I, 243. Ol tawarın alsıktı.

(428) Kilisli III, 317-Atalay III, 429. Ogri eriğ çubarıttı.

(429) Kilisli I, 215, 248-Atalay I, 255, 295. Anıg tawarın üplendi ve er tawarın üpildi cümleleri.

(430) Kilisli I, 239-Atalay I, 284. Ol anıg tawarın üpledi.

(431) Kilisli I, 222-Atalay I, 264. Ol anıg tawarın üplette.

ğını meydana çıkaranlar da vardı⁴³². Türkler çalıdıktan bir müddet sonra hırsızın veya başkasının elinde bulunan çalınmış mallara "bilinçek" diyorlardı. Herhangi bir kimsenin "bilinçek bilmesi", çalınan malı tanımasını ifade ediyordu⁴³³. Beyin uğruyu tutturmasından⁴³⁴ bahsedilmesi ise toplum düzenini bozanlar karşısında beyin idarî sorumluluklarını yerine getirmesinin bir ifadesi olmalıdır.

Toplumda huzuru bozan olaylar arasında çok içki kullanmak yüzünden meydana gelen kavgalar⁴³⁵ ve kumar da vardı. Gerek içki içmek gerekse kumar hakkında oyun ve eğlenceler konusunda ayrıca bilgi verildiğinden burada bu konulardan söz etmeyeceğiz.

Anlaşıldığına göre toplumda rüşvet de epeyce rol oynuyordu. Türkler rüşvete "oruñç"⁴³⁶ diyorlardı. Kaşgarlı'nın "kara bulutu yel, rüşvet (ise) el açar"⁴³⁷; (kalın bulutu tipi sürer, karanlık işi rüşvet açar)⁴³⁸; "mal cehennem kapısını bile açar"⁴³⁹ gibi atasözlerini kaydetmesi rüşvet vermenin oldukça yaygın ve köklerinin de o ölçüde eski olduğunu göstermektedir. Hattâ onun bu atasözlerini açıklamak amacıyla "bu atasözü, işin bitmesi için malını esirgememesi gereken kişi için söylenir" gibi ifadeler de kullanması, rüşvetin mübah olduğunu gösterir ve rüşvet vermeyi tavsiye eder niteliktedir. Ayrıca bir kimsenin rüşvet olarak beye bir şeyler vermesinden de bahsedilmesi⁴⁴⁰, XI. yüzyıl Türk toplumunda rüşvetin niteliğini iyice ortaya koymaktadır.

Kaşgarlı'nın ahlâkça düşük kadınlardan⁴⁴¹ bahsetmesi, toplum düzeni bakımından bunların da olumsuz rol oynamakta olduklarının bir işareti olmalıdır. Bu tip kadınlara "oynaş"⁴⁴², "oynak"⁴⁴³, "sürtük işler (kadın)"⁴⁴⁴, "ekek işler"⁴⁴⁵, "ersek işler"⁴⁴⁶ gibi çeşitli adlar verilmesi bu konuda fikir vermektedir. Kadının gicinmesinden

(432) Kilisli II, 165-Atalay II, 208. Birbiriniñ ogırlıkın çıkırdı.

(433) Kilisli I, 420, 1-Atalay I, 510.

(434) Kilisli II, 137-Atalay II, 174.

(435) Kilisli I, 106-Atalay I, 116-Ahsunğ er; sarhoşlukta kavga eden adam.

(436) Kilisli I, 118, III, 331-Atalay I, 132, III, 449.

(437) Kilisli I, 296-Atalay I, 354.

(438) Kilisli III, 163-Atalay III, 216.

(439) Kilisli III, 177-Atalay III, 234.

(440) Kilisli III, 241-Atalay III, 326. Ol begge neñg tiküledi.

(441) Kilisli I, 134-Atalay I, 153. Ekeklik; Kilisli I, 264-Atalay I, 314. İşler erseklendi.

(442) Kilisli I, 109-Atalay I, 120. Oynaş=Başka biriyle sevişen kadın.

(443) Aynı yerler.

(444) Kilisli I, 397-Atalay I, 477.

(445) Kilisli I, 74-Atalay I, 78.

(446) Kilisli I, 95-Atalay I, 104.

(kaşınmasından)⁴⁴⁷, adamın kadını fuhuşla suçlayıp söğmesinden⁴⁴⁸, birisinin câriyesini düzdürmesinden⁴⁴⁹ de ayrıca bahsedilmesi bu işin mahiyetini daha da açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Toplumda bıçaklama olayları da görülmektedir. Kaşgarlı'nın, birisinin adam bıçakladığından⁴⁵⁰, hançerlediğinden⁴⁵¹ ve iki kişinin birbirlerine hançer sapladıklarından bahseden kayıtları⁴⁵² bunu göstermektedir. Diğer taraftan yemeğe ağı katmak suretiyle zehirlemeler de oluyordu⁴⁵³. Bundan başka toplumda yerme⁴⁵⁴, küfürleşme⁴⁵⁵ olayları ile belki bunların sebep olduğu yüze tükürme⁴⁵⁶, saçlarından tutuşup döğüşme⁴⁵⁷ ve döğme⁴⁵⁸ olayları da vardı.

Bu ve buna benzer olayların sonunda suçlular beyler tarafından yakalanıyor ve yakalatılıyordu⁴⁵⁹. Yakalanan suçlular beyin huzurunda muhakeme ediliyorlardı⁴⁶⁰. Muhakeme edilen iki kişinin davalarına tanık getirerek durumu lehlerine çevirmeğe çalıştıkları da bildirilmektedir⁴⁶¹. Bilindiği üzere Türkler şahid'e "tanuk"⁴⁶² diyorlardı. Muhakeme ile ilgili olarak her halde yemin ettiriliyor⁴⁶³, bazan da meselâ hırsıza suçu ikrar ettiriliyordu⁴⁶⁴. Suçu sabit olanlara çeşitli cezalar verileceği tabiidir. Dîvân'da beyin hırsızın elini ayığını bağlatmasından⁴⁶⁵ ve hapsedmesinden⁴⁶⁶ bahsedilmektedir. Öte yandan, işçe belirtilmeden, beyin birisini cezalandırdığı⁴⁶⁷, diğer birisine de işkence ettirdiği⁴⁶⁸ ifade edilmektedir. Görünüşe göre hapis cezaları çok veriliyordu. Bu vesile ile Kaşgarlı, Barsgan (Bars-

- (447) Kilisli II, 123-Atalay II, 156. Urugut kiçindi.
(448) Kilisli I, 257-Atalay I, 306, 7. Er uragutni ekeledi.
(449) Kilisli II, 146-Atalay II, 186. Er küngin siktürdi.
(450) Kilisli III, 251-Atalay III, 340.
(451) Kilisli III, 260-Atalay III, 352.
(452) Kilisli II, 171-Atalay II, 217.
(453) Kilisli I, 260-Atalay I, 310.
(454) Kilisli III, 139-Atalay III, 185.
(455) Kilisli II, 86-Atalay II, 107.
(456) Kilisli III, 227-Atalay III, 308.
(457) Kilisli II, 169-Atalay II, 215.
(458) Kilisli I, 183-Atalay I, 213.
(459) Kilisli III, 253-Atalay III, 342. Beg anı yazıkladı.
(460) Kilisli II, 85-Atalay II, 105. Olar ikki beğge teğişdi.
(461) Kilisli II, 161-Atalay II, 203. Olar ikki bütrüşdi.
(462) Kilisli I, 318-Atalay I, 380.
(463) Kilisli III, 312-Atalay III, 423. Ol anı andgardı.
(464) Aynı yerler.
(465) Kilisli II, 135-Atalay II, 171. Beg oğrını basturdi.
(466) Kilisli II, 274-Atalay II, 341. Beg uğrını bekletti.
(467) Kilisli II, 252-Atalay II, 313. Beg anı kınattı.
(468) Kilisli II, 150-Atalay II, 190, 1. Beg anıñ azakın kısturdi.

han)lıların hapishaneye "tünek"⁴⁶⁹, diğer Türk ellerinin ise "kısığ"⁴⁷⁰ dediklerini bildirmektedir.

Verilen cezaların en ağırı şüphesiz ölüm idi. Dîvân'da hırsız öldürmekten⁴⁷¹, adam astırmaktan⁴⁷² ve Oğuzlarca cellâd'a "çapıtgan er"⁴⁷³ denildiğinden bahsedilişine bakarak ölüm cezalarının hem asma, hem de boyun vurma suretiyle infaz edildiğini anlıyoruz. Beyler bazan bir kimseyi zehirleyerek de öldürüyordu⁴⁷⁴.

Beyin boyu yağma ettirdiğinden bahsedildiğine göre, itaatsizlik gösteren boyun cezalandırmak amacıyla yağmalandığını, yâni boy mensuplarının toptan cezalandırılmakta olduğunu da söyleyebiliriz⁴⁷⁵.

Hükümdarlar ve beylerin gerek kendi adamlarına ve gerekse idarelerindeki halktan kimselere kızıp kakımasına "kırgağ"⁴⁷⁶ deniliyordu. Bu suretle beylerin bazı cezalarının, herhangi bir kimseyi kakıyarak koğması suretiyle tecelli ettiği de oluyordu⁴⁷⁷.

Hattâ bazıları bey tarafından "ucuzlanıyor", yâni horlanıyordu ki, Kaşgarlı hor ve alçak kimseye "uçuz"⁴⁷⁸ denildiğini de bildirilmektedir. Beylerin idarî sorumlulukları ile ilgili olarak, bazan onların borçluları, borçları yüzünden sorguya çektiğini, haklının hakkını alıp teslim ettiğini de kaydetmeliyiz⁴⁷⁹. Şuna da işaret edelim ki, ceza yetkisi olduğu gibi af yetkisi de olan beyler bazı suçluları bağışlıyorlardı⁴⁸⁰. Bu vesile ile ayrıca suçları bağışlayıcı beyden de bahsedilmektedir⁴⁸¹.

Beylerin halk ile münasebetleri konusuna son vermeden önce, bazılarının çekemedikleri kimseleri beye gammazladıklarını da belirtmeliyiz. Gerçekten Dîvân'da çeşitli yerlerde gammazlıktan, jurnalcılıktan bahsedilmesi bu konuda da bir hüküm vermektedir⁴⁸². Türkler birini beye gammazlama işine "yongağ"⁴⁸³ diyorlardı.

- (469) Kilisli I, 342-Atalay I, 408.
(470) Kilisli I, 314-Atalay I, 376.
(471) Kilisli I, 190-Atalay I, 224.
(472) Kilisli I, 151, 189-Atalay I, 173, 220.
(473) Kilisli I, 423-Atalay I, 513.
(474) Kilisli I, 38-Atalay I, 35. Beg anğar ot berdi.
(475) Kilisli II, 255-Atalay II, 316. Beg boynı yoluttı.
(476) Kilisli II, 250-Atalay II, 280.
(477) Kilisli III, 215-Atalay III, 290. Beg anı kırgadı.
(478) Kilisli I, 55-Atalay I, 54. Beg anı uçuzladı.
(479) Kilisli I, 60-Atalay I, 62.
(480) Kilisli II, 62-Atalay II, 75. Beg anıñ yazıkun keçürdi.
(481) Kilisli I, 429-Atalay I, 521.
(482) Kilisli III, 278, 294-Atalay III, 376, 397.
(483) Aynı yerler. Türklerde hâkimiyet anlayışı, hükümdar, devlet görevlileri ve yönetim konularında ayrıntılı bilgi için bk. Reşat Genç, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, Ankara 1981.

B- HALK

a) Meslek Sahipleri ve Zanaatkârlar

Yukarıda da işaret edildiği üzere, XI. yüzyıl Türk toplumunda kara budun (halk) orta tabakayı oluşturuyordu. Kara budunun da kendi arasında özellikle san'at ve zanaatlar (el işleri, el sanatları) bakımından bir takım meslek gruplarına ayrıldığı muhakkaktır. Kaşgarlı bu hususta epeyce bilgi vermekle beraber bu grupların bir tasnifini yapmamıştır. Onun çağdaşı bulunan Yusuf Has Hâcib ise Kara budun hakkında şöyle bir sınıflama yapmaktadır⁴⁸⁴.

1. Alimler	7. Çiftçiler
2. Tabipler	8. Satıcılar (tâcirler)
3. Efsuncular	9. Hayvan yetiştiricileri
4. Rüya tabircileri	10. Zanaatkârlar (küçük esnaf)
5. Münecimler	11. Fakirler
6. Şâirler	

Kaşgarlı'nın eserinde bu sayılanlardan sadece münecimlere dâir herhangi bir kayıt bulamadık. Ancak görüleceği gibi, O bu sıralamada yer almamış bazı mesleklerin varlığını da bildirmektedir.

Âlim'e Türklerin "bilge" dedikleri bilinmektedir. Oğuzlar bu sözden alarak hakîm ve âlim adama "tering bilge"⁴⁸⁵ veya "yüğük bilge"⁴⁸⁶, henüz Müslüman olmamış Türk illeri de "tengri"⁴⁸⁷ diyorlardı. Tabiplere ise "emçi", "otaçı", "atasagun" gibi isimler verildiğini görmekteyiz. Yusuf Has Hâcib'in âlimleri ve tabipleri ilk sıraya koyması, şüphesiz toplumda onlara verilen değerlerin bir ifadesidir.

Kaşgarlı "kam"⁴⁸⁸ kelimesinin karşılığını "kâhin" olarak vermektedir. İnanış ve telâkkiler konusunda bu konuda ayrıca bilgi verilmiştir. O, eserinde "tüş yormak"⁴⁸⁹, yâni rüya tabir etmekten bahsetmekte ise de, rüya tabircileri hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Şâirler konusunda da durum aynıdır. O, eserinde geçen kelimelere şahid olarak pek çok şiir parçası kaydetmiş olmakla be-

(484) Kutadgu Bilig, II, s. 314, 324.

(485) Kilişli III, 273-Atalay III, 370. Derin âlim, derin hoca v.b. sözler bugün de Türkiye'nin çeşitli yerlerinde söylenmektedir.

(486) Kilişli III, 34-Atalay III, 45.

(487) Kilişli III, 278, 9-Atalay III, 376, 7.

(488) Kilişli III, 117-Atalay III, 157.

(489) Kilişli III, 90-Atalay III, 125. Tüş kelimesi.

raber şâirlerden hemen hemen hiç bahsetmemiş, sadece "Cucu" veya "Çucu"⁴⁹⁰ adlı bir Türk şâirinin adını kaydetmekle yetinmiştir.

Türkler, hububat, yani ekin anlamındaki "tarığ" sözünden alarak çiftçilik ile uğraşanlara "tarığçı"⁴⁹¹; satıcılara, yani tâcirler ise "sart"⁴⁹² diyorlardı. Hayvan yetiştiricilerine herhangi bir isim verildiğine dâir Divân'da kayıt bulamadık. XI. yüzyılda Türklerde tarım, ticaret, hayvancılık ve bunlarla uğraşanlar hakkında bu incelemenin ilgili bölümlerinde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Diğer san'at sahipleri ile zanaatkârlara gelince; bu hususta da incelememizin zanaatlar kısmında geniş bilgi verilmiş olmakla birlikte kara budunun yapısını ve başlıca mesleklerini anlamak bakımından san'at ve zanaat erbabını burada kaydetmek faydalı olacaktır.

Toplumda büyük bir önem taşıdığı anlaşılan el sanatlarının başında dokumacılık geliyordu. Türkler kumaş ve benzeri şeyler dokuyanlara "közek"⁴⁹³ diyorlardı. Dokumacılardan sonra yine herkesin ihtiyaç duyduğu mutfak eşyasını, yâni kap kacağı imal edenler geliyordu. Kap kacak imalâtçılarına "ayakçı"⁴⁹⁴ deniliyordu.

XI. yüzyıl Türk toplumunda boyacılığı kendilerine meslek edinenlerin de varlığı görülmektedir. Zirâ Kaşgarlı "dava" denilen bir çeşit yabanî meyveyi boyacıların kullandıklarını ifade etmektedir⁴⁹⁵. Boyacıdan amacın ne olduğu pek anlaşılamiyorsa da onun ayrıca elbise boyamaktan⁴⁹⁶ bahsedişine bakarak, bundan kumaş boyacılarının kast edildiği sonucunu çıkarabiliriz.

Giyim eşyası yapımı konusunda terziliği meslek edinenlere "yiçi"⁴⁹⁷; ayakkabı ve çizme yapanlara da "etükçi"⁴⁹⁸ deniliyordu. Deri tabaklamak "erüklemek" de ayrı bir meslek idi⁴⁹⁹.

Toplumun beslenmesi ile ilgili meslekler konusunda, un öğütlenlere yâni değirmencilere "ügitçi"⁵⁰⁰; ekmeğin pişirmeyi ve satmayı

(490) Kilişli III, 180-Atalay III, 238.

(491) Kilişli II, 41, 43-Atalay II, 49, 51.

(492) Kilişli I, 286, III, 10-Atalay I, 342, III, 13.

(493) Kilişli I, 327-Atalay I, 391.

(494) Kilişli III, 219-Atalay III, 296.

(495) Kilişli III, 179-Atalay III, 237.

(496) Kilişli III, 195-Atalay III, 260. Ol tonuğ bozdu.

(497) Kilişli II, 35, 162-Atalay II, 46, 216. Yüksük ve yi kelimeleri.

(498) Kilişli II, 41, 227-Atalay II, 49, 284. Katut.

(499) Kilişli I, 257-Atalay I, 306.

(500) Kilişli I, 52-Atalay I, 51.

meslek edinenlere "etmekçi"⁵⁰¹ ve kasaplıkla meşgul olanlara da "etçi"⁵⁰² deniliyordu.

Aşçılık da bir meslek idi. Sözkonusu yüzyılda aşçılık ile uğraşan kimseye "salçı"⁵⁰³ deniliyordu. Ayrıca şarap satmayı (ve belki de meyhaneciliği) meslek edinenler de vardı. Bunlara şarap dolu tulum demek olan "tim" sözünden alınarak "timçi"⁵⁰⁴ deniliyordu.

Silâh ve diğer madenden eşya yapımının da toplum hayatında önemli bir yer tuttuğu muhakkaktır. Bu vesile ile XI. yüzyıl Türk toplumunda demirciliği meslek edinen bir zanaatkâr zümresinin varlığına da işaret edelim. Türkler demirciye "temürçi"⁵⁰⁵ diyordu. Demircilerin özellikle kılıç, bıçak, hançer ve benzeri şeyler yapımı ile meşgul olduklarına ileride ayrıca işaret edilecektir. Silâh yapımı konusunda ok yapımı ile meşgul olan "okçu"lardan da söz edilmektedir⁵⁰⁶.

Çeşitli zanaat erbabının yanında çalışan çıraklar da bir hayli yekün tutuyordu. Bunu çıraklara çok çeşitli isimler verilmiş olmasından da anlamak mümkündür. Bu cümleden olarak Türklerin sözkonusu yüzyılda özellikle ziraat işleri ile uğraşanların yardımcılarna, yâni çıraklarına "bala"⁵⁰⁷, zanaat erbabının yanında çalışan çıraklara ise "buşgut"⁵⁰⁸ veya "tuşgut"⁵⁰⁹, "turbı"⁵¹⁰ ve "uzmak"⁵¹¹ gibi isimler verdikleri anlaşılmaktadır.

Bunlardan başka beyin veya köyün korusunu bekleyen "korigçi" (korucu)lar⁵¹², "eşkinciler" yâni atlı postacılar⁵¹³, ipek kumaşları muhafaza ile görevli "acıçı"lar⁵¹⁴, "yorçı"⁵¹⁵ ve "çufga"⁵¹⁶ denilen kı-

(501) Kilisli II, 41-Atalay II, 49.

(502) Aynı yerler.

(503) Kilisli III, 326-Atalay III, 442.

(504) Kilisli III, 99-Atalay III, 136.

(505) Kilisli III, 201-Atalay III, 268.

(506) Kilisli II, 157-Atalay II, 199.

(507) Kilisli III, 176-Atalay III, 232.

(508) Kilisli I, 376-Atalay I, 451. Buşgut.

(509) Kilisli II, 215-Atalay II, 270. Er tuşgutlandı. Kelime burada tuşgut şeklinde yazılmıştır. Görünüşe göre ikisi aynı kelime olup, istinsah hatası yüzünden ayrı ayrı okunmuş veya telâffuz değişikliği olmuştur.

(510) Kilisli I, 348-Atalay I, 415.

(511) Kilisli I, 91, 262-Atalay I, 99, 313.

(512) Kilisli III, 183-Atalay III, 242.

(513) Kilisli I, 100-Atalay I, 109.

(514) Kilisli I, 122-Atalay I, 136.

(515) Kilisli III, 22-Atalay III, 30.

(516) Kilisli I, 355-Atalay I, 424.

lavuzlar da meslek sahipleri arasında yer almaktadırlar. Söz konusu yüzyıl Türk toplumunda, çeşitli yolculuklarda kılavuz kullanmanın da epeyce yaygın olduğu anlaşılmaktadır⁵¹⁷.

Kara budunda ücretle çalışanlar da vardı. Türkler herhangi bir işte çalışana verilen para anlamındaki "ter" sözünden alarak işçiye "terçi"⁵¹⁸ diyorlardı. Yine ücretle çalışan kimseye bazı Türk ellerince "maraz" da deniliyordu ki, Yağma ve Argular bunlara "hıyar maraz"⁵¹⁹ diyorlardı.

Kara budundan çeşitli meslek sahiplerinden hali vakti yerinde olan zenginlere "bay"⁵²⁰ veya "barlığ er (varlıklı kimse)"⁵²¹ denildiğini de belirtelim.

Orta tabakayı oluşturanların meslek ve zanaat sahibi olanları hakkındaki sözlerimizi bitirmeden önce, diğer bazı ileri gelenler hakkında da bilgi vermek gerekmektedir. Bu cümleden olarak Kaşgarlı, köylülerle Türkmenlerin büyüklerine "kökyuk"⁵²² adının verildiğini bildirmektedir. Ayrıca o, köyün büyüğü ve tanınmış olup, köylülere kaynaktan içme suyu dağıtan bir "tuzun"⁵²³dan da bahsetmektedir. Bu ifadelerden onun neyi kastettiği açıkça anlaşılmamaktadır. Gerek kökyuk'u, gerekse tuzun'u bu günkü muhtar veya muhtara benzer bazı görevleri olan kimseler olarak kabul etmek durumundayız. Kaşgarlı ayrıca köy büyüğünün işlerinde ona yardım eden bir de "çoban"dan⁵²⁴ bahsetmektedir. Bu vesile ile şuna da işaret edelim ki, köy büyükleri (muhtarları), köy halkının ortak menfaatlarını ilgilendiren çeşitli işlerin yapılmasını da tanzim ediyorlardı. Meselâ Çiğillerde su arkları ile çeşme suyu yollarını kazmaya gitmeyen köylülerden köy büyüğü "çatpa"⁵²⁵ denilen bir ceza alıyordu ki, her halde bu para veya mal şeklinde oluyordu.

b) Yoksullar

Her toplumda olduğu gibi, Türk toplumunda da "çıgay"⁵²⁶ denilen bir yoksullar, fakirler tabakası vardı. Bunlar şüphesiz kara bu-

(517) Kilisli III, 313-Atalay III, 423.

(518) Kilisli III, 109-Atalay III, 148.

(519) Kilisli I, 345-Atalay I, 411.

(520) Kilisli III, 118-Atalay III, 158.

(521) Kilisli III, 323-Atalay III, 438.

(522) Kilisli III, 96-Atalay III, 133.

(523) Kilisli I, 335, III, 128-Atalay I, 400, III, 171.

(524) Kilisli I, 331-Atalay I, 402.

(525) Kilisli I, 348-Atalay I, 416.

(526) Kilisli III, 180-Atalay III, 238.

dunun en alt tabakasını teşkil ediyorlardı. Yoksullardan bir kısmının dilencilikle geçindiği anlaşılmaktadır. Kaşgarlı "karaçı"yı "kapıları dolaşan dilenci"⁵²⁷ olarak izah etmektedir. Dilencilere ayrıca "koldaçı"⁵²⁸ veya "umduçı" (umucu)⁵²⁹ gibi isimlerin de verildiğini görüyoruz. Kaşgarlı'nın kaydetmiş olduğu bir dörtlükte kışın gelişi dolayısıyla "balçık çamur yağrur, yoksul, miskin başını yakasının içine çekip büzülür. Soğuşun şiddetinden parmakları ayrılır. Bir ateş parçası ile el oğuştururlar" denilmek suretiyle yoksulların durumu pek acıklı bir şekilde dile getirilmektedir⁵³⁰. Mamafih Türklerde fakirlik ve zenginliğin geçici olduğu düşüncesi yaygındı. Bir Türk atasözünde (herhalde zamanın değişmesi veya ölümle) "kırk yıla kadar zengin fakir bir olur"⁵³¹ denilmektedir.

Şunu da belirtelim ki Türk toplumundaki fakirler kendi kaderlerine terkedilmiyordu. Kaşgarlı'nın eserinde yoksullara para üleştiren kimseden bahsedildiği gibi⁵³², bir atasözünde de "dilenciye bin ceviz borcundur, bununla beraber ona dayanması için bir de dayak (deynek) veririm"⁵³³ denilmektedir. Öte yandan Türk hâkimiyet felsefesi gereğince Türk halk tabakalarını doyurmayı kendisine görev kabul eden Türk hükümdarlarının ve devlet büyüklerinin de yoksullara çeşitli şekillerde yardım ettikleri bilinmektedir⁵³⁴.

C- KÖLELER

Yukarıda da işaret edildiği gibi XI. yüzyıl Türk toplumunda mevcut üç sınıftan en aşağıda olanı köleler teşkil ediyordu. "Karabaş"⁵³⁵ adı verilen köleler hakkında aile konusunda geniş bilgi verildiğinden, burada bu konu üzerinde ayrıca durulmayacaktır.

7- TOPLUMDA GÜNLÜK HAYAT VE KARŞILIKLI İLİŞKİLER

a) Toplumda Yardımlaşma ve Yarışma

Kaşgarlı'nın eserinde çeşitli konularda yardımlaşma ve yarışma büyük bir yer tutmaktadır. Bu cümleden olarak fertlerin alacakları-

- (527) Kilisli I, 371-Atalay I, 445.
(528) Kilisli I, 349-Atalay I, 417.
(529) Kilisli I, 126-Atalay I, 141.
(530) Kilisli I, 210-Atalay I, 248.
(531) Kilisli I, 292-Atalay I, 349. Kırk yılka tegin bay çıgay tüzlinür. Bu hususta ayrıca bk. M.A. Köymen, a.g.m., s. 51.
(532) Kilisli I, 184-Atalay I, 214. Ol çıgayka yarmak ületti.
(533) Kilisli I, 349-Atalay I, 417.
(534) Bk. M.A. Köymen, a.g.m., s. 51.
(535) Kilisli III, 168-Atalay III, 222.

nı almada⁵³⁶, mal çevirmede⁵³⁷, mal seçmede⁵³⁸ ve mal biriktirmede⁵³⁹ yardımlaşmalarından bahsedilişini örnek olarak gösterebiliriz. Dîvân'da bu gibi işdeşlik bildiren fiillerin aynı zamanda yarışma anlamını da ifade ettiğinin devamlı olarak kaydedilmesi, günlük hayatta yardımlaşma kadar yarışmanın da önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Bu hususa çalışmamızın hemen hemen her konusunda ayrıca işaret edildiğinden burada bütün örnekleri kaydetmeyi gerekli görmedik. Ancak şunu belirtelim ki, M.A. Köymen'in de işaret ettiği gibi⁵⁴⁰ Türk toplumunda sosyal dayanışma genellikle bireyle- rin karşılıklı yardımlaşmaları şeklinde görülmektedir. Yardımlaşma toplumun bekasını temin ettiği gibi, yarışma da aynı toplumda gelişme ve ilerlemeyi sağlıyordu. Tarih boyunca Türk toplumunun gösterdiği hayatıyeti bu yardımlaşma ve yarışmada aramak yanlış olmasa gerektir.

b) Karşılıklı İlişkiler

Fertler arası diğer ilişkilere gelince, bu hususta Kaşgarlı'nın vermiş olduğu kayıtlar da pek dağınık bulunduğundan, sağlıklı bir bilgi vermek güçtür. Mamafih onun bu konuda verdiği bilgileri burada ele almak, toplumda günlük hayat ve münasebetleri göstermek bakımından şüphesiz faydalı olacaktır.

Türkler dost ve arkadaş anlamında "adaş"⁵⁴¹ kelimesini kullanıyorlardı. Diğer taraftan, Oğuzlar hemşehriye "yerdeş kişi"⁵⁴² diyorlar ve iki hemşehri birbirine "yerdeş" diye hitap ediyorlardı. Bu kayıtlardan XI. yüzyıl Türk toplumunda dostluk ve hemşehrilığe değer verildiğini ve karşılıklı ilişkilerde bu bağların rol oynadığını anlamak mümkündür.

Ticaret konusunda ayrıca üzerinde durulacağı üzere, fertlerden birbirleri ile ortaklık kuranlar vardı⁵⁴³. Kaşgarlı iki kişinin malı yarı yarıya üleşmesinden bahsetmekte ise de⁵⁴⁴ bunun ortaklık ile ilgili olup olmadığını bilemiyoruz. Bu vesile ile miras bölüşmekten de

- (536) Kilisli I, 164-Atalay I, 188. Destanlara Göre Oğuzlarda Günlük Hayat ve Münasebetler hakkında bk. F. Sümer Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyette Eserler, s. 438 v.d.
(537) Kilisli I, 200-Atalay I, 235.
(538) Kilisli I, 119-Atalay I, 234.
(539) Kilisli I, 202-Atalay I, 238.
(540) A.g.m., s. 55-69.
(541) Kilisli I, 59-Atalay I, 61.
(542) Kilisli III, 30-Atalay III, 40.
(543) Kilisli I, 89-Atalay I, 91. Ortak.
(544) Kilisli III, 52-Atalay III, 72. Ol amnğ birle tawar yarışdı; Kilisli I, 165, Atalay I, 189. Olar ikki tawarın üleşdi.

bahsedilmektedir⁵⁴⁵. Mal üleşme konusunda onların, paylar ve top-
rak hisseleri üzerinde ok atarak kur'a çektikleri ve buna da "ok"⁵⁴⁶
dedikleri anlaşılmaktadır. Çekilen kur'a sonucu alınan hisse ile na-
sip ve paya ise onlar "ülük"⁵⁴⁷ diyorlardı.

Karşılıklı ilişkilerde, çeşitli vesilelerle fertlerin birbirleri ile
müşavere (kengeş) ettikleri anlaşılmaktadır⁵⁴⁸. Türkler fertler ara-
sındaki kırgınlıkları gidermeye, iki kişinin arasını bulup onları ba-
rıştırmaya da çalışıyorlardı. Bu amaçla yapılan arabuluculuğa "mu-
yancılık"⁵⁴⁹ deniliyordu. Bu kelime dolayısıyla birisinin "sen bize
aracılık et" dediğine bakılırsa, anlaşmazlık çıktığında tarafların ba-
zen arabulucu aradığını söyleyebiliriz.

Karşılıklı ilişkilerde fertlerin birbirlerine kefil olduklarını da
görüyoruz. Türkler kefil olmaya "oka almak" dedikleri gibi "eliğ
tutmak" (el tutmak)⁵⁵⁰ da diyorlardı. Mamafih günümüzde olduğu
gibi kefil olmalar çok defa pişmanlıkla sonuçlanıyordu. Kaşgar-
lı'nın "el tutacağına od (ateş) tut" şeklinde bir atasözü kaydettikten
sonra "çünkü insan kefil olduktan sonra pişman olur" demesi bunu
açıkça ifade etmektedir.

Bunun gibi çeşitli sebeplerle rehin bırakma da vardı. Rehin'e
bugün halk arasında da kullanıldığı gibi "tutuğ" (tutu)⁵⁵¹ deniliyor-
du. Her halde karşılığı yerine getirildikten sonra rehin serbest bıra-
kılıyordu⁵⁵².

İnsanların alış-veriş dolayısıyla kurdukları karşılıklı ilişkiler de
önemli bir yer tutuyordu. Bu suretle onların zaman zaman birbirle-
rine karşı alacaklı ve borçlu duruma düştükleri de muhakkaktır. Dî-
vân'da bu vesile ile kaydedilen "alımçı arslan, berimçi sıç-
gan=alacaklı arslan, verecekli, borçlu sıçan"⁵⁵³ şeklindeki bir
atasözü, bu tip münasebetlerin niteliği hakkında da bir fikir ver-
mektedir.

XI. yüzyıl Türk toplumunda bireylerin karşılıklı ilişkilerinde
üzerinde durulması gereken bir husus da konuk ağırlamaktır. Kaş-

(545) Aynı yerler.

(546) Kilisli I, 40-Atalay I, 37. Ok.

(547) Kilisli I, 69-Atalay I, 72. Ülük.

(548) Kilisli III, 292-Atalay III, 394.

(549) Kilisli III, 135-Atalay III, 179. Kaşgarlı'ya göre kelime sevap anlamındaki "mu-
yan" sözünden alınmıştır.

(550) Kilisli II, 235-Atalay II, 292. Ol manğa eliğ tuttu.

(551) Kilisli I, 311-Atalay I, 373.

(552) Kilisli III, 47-Atalay III, 63.

(553) Kilisli I, 342-Atalay I, 409.

garlı, birisinin konuğu evinde gecelettiğinden, yâni gece misafir et-
tiğinden⁵⁵⁴, hattâ birisinin de bir başkasını evinde kışlattığından, yâ-
ni bütün bir kış boyunca misafir ettiğinden⁵⁵⁵ bahsetmektedir. Bu
hususla onların gelip geçen yolcuları da ağırladıklarını görüyo-
ruz⁵⁵⁶. Onlar yolcuları diğer konuklardan ayırdediyorlar ve ilkinde
"elkin" diyorlardı.

Kaşgarlı'nın eserinde konuk ağırlamak ile ilgili olarak bir hayli
kaydın bulunuşu, Türklerin bu konuya verdikleri önemi göstermek-
tedir. Meselâ bir dörtlükte: "Sana konuk gelse onu indir, yorgunlu-
ğu dinsin, arpayı samanı yaklaştıır atı dinlensin"⁵⁵⁷ denilmektedir.
Bazı Türk elleri ise eve gelen konuğa "uma" diyorlardı. Bu kelime
dolayısıyla kaydedilen "uma gelse kut (uğur) gelir"⁵⁵⁸ şeklindeki
atasözü, Türklerin misafir ağırlamayı sevdiikten başka, bunu uğurlu
saydıklarını da göstermektedir ki, çok dikkate değer. Yine uma ke-
limesi dolayısıyla kaydedilen bir dörtlükte "hali perişan, gönlü kırık
bir misafir geldiğinde hazır olan yemeği önüne getir, geciktirme"
denilmektedir.

Görülüyor ki şiiri ile, atasözü ile, toplum düşüncesi konuk'a
büyük değer vermekte ve ona hizmeti gerektirmektedir. Dîvân'da
kaydedilen bir diğer şiir parçasında "konuk bulunduğu zamanlar
uğurlu sayan adamlar gitti, karşıdan bir karaltı görseler -konuk geli-
yor diye- evini çadırını yıkıp gidenler kaldı"⁵⁵⁹ denilmek suretiyle
bu konuda geçmişe bir özlem dahi duyulmaktadır. Görüldüğü gibi
XI. yüzyılda da insanlarda zamanı beğenmeme ve eskiye özenme
vardır. Ayrıca bu ifadelerden, Türklerin konuk ağırlamayı çok eski-
denberi millî bir âdet olarak devam ettirdikleri de anlaşılmaktadır.

Türklerde yaşlılara saygı da esastı. Kaşgarlı "aksakal er"i saç
sakalı ağarmış olan adam⁵⁶⁰ olarak tanımlamaktadır. Fakat bu konu-
da fazla bilgi vermemektedir. Dede Korkut'ta da "ak sakallı, aziz,
izzetli canım baba", "ak sakallı pir kocaları yanına aldı" gibi ifade-
lerle, yaşlıya saygı ve sevgi anlatılmaktadır. Bilindiği gibi, aynı ke-
lime bugün Azerbaycan'da toplumun ileri gelenlerini ifade etmekte-
dir. Bunun XI. yüzyılda da aynı anlamı ifade edip etmediğini

(554) Kilisli II, 252-Atalay II, 312. Ol konuğu ewde tünetti.

(555) Kilisli II, 279-Atalay II, 348.

(556) Kilisli II, 192-Atalay II, 242.

(557) Kilisli II, 254, 5-Atalay II, 316.

(558) Kilisli I, 85, 6-Atalay I, 92, 3.

(559) Kilisli I, 79, 321-Atalay I, 85, 384.

(560) Kilisli I, 77-Atalay I, 81.

anlamak mümkün olmamaktadır. Durum ne olursa olsun "birisi yaşlıya saygı gösterse, uğur ve devlet (kut) bulur"⁵⁶¹ şeklinde bir atasözü kaydetmesi hem Türk toplumunda yaşlılara saygının mahiyetini hem de bunun çok eski bir telâkki olduğunu göstermektedir. Ayrıca onların, büyüklere hitap ederken siz dediklerini, sadece mertebe ve yaşça kendilerinden küçük olanlara sen dediklerini yukarıda kaydetmiştik. Ancak birisine kızıp hakaret etmek istedikleri zaman, büyük dahi olsa, ona sen diye hitap ediyorlardı⁵⁶². Toplumda insanların saygısını kazanan ve hürmete lâyık olan bir kimseyi ifade maksadı ile onlar "er yüzlendi"⁵⁶³ diyorlardı. Bugün saygısız ve utanmaz kimseler için kullanılan "yüzsüz" kelimesi de herhalde bununla ilgilidir.

Bu konuya son vermeden önce şunu da belirtelim ki, çeşitli vesilelerle incelememizin ilgili kısımlarında insanların günlük ilişkileri konusunda ayrıca bilgi verilmiştir.

c) Akrabalararası İlişkiler

Türklerin hısım-akrabalığa da büyük değer verdikleri anlaşılmaktadır. Bu yüzden onlar akrabaları ile bir arada yaşamaya önem veriyorlardı. Dîvân'da bir kimsenin evinin yanına hısımlarını ve yakınlarını kondurup yerleştirdiğinden bahsedilmesi⁵⁶⁴ bu konuda bir fikir vermektedir.

Onlardan herhangi bir kimse gittiği yerden doyumlu, yâni kazançlı geldiği zaman, yakınlarına hediyeler veriyordu. Buna Oğuzlar "yarmağan", diğer Türk illeri ise "armağan"⁵⁶⁵ adını veriyorlardı. Bilindiği gibi kelime bugün de hediye anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca uzaktan gelen konukların hısımlarına getirdiği armağan ile, bir yerden başka bir yere gönderilen armağana "belek" denildiği de kaydedilmekte ise de⁵⁶⁶, Kaşgarlı'nın ifadelerinden birinci ile ikincisi arasındaki farkı anlamak mümkün olmamaktadır. Diğer taraftan, yine hısımlardan biri uzak bir yerden geldiği zaman, dönüşünde şölen yapıldı. Buna bütün akraba ve tanıdıklar çağırılırdı. Burada gi-decek şahsa bir takım armağanlar sunularak, gitmesine izin verilirdi. Bu vesile ile hep birlikte yenilen yemeğe "boşuğ aş" denilirdi ki

- (561) Kilisli I, 255-Atalay I, 304. Ulgınlı uluglasa kut bulur.
(562) Kilisli II, 278, 9-Atalay II, 346, 7. Ol anı senletti.
(563) Kilisli III, 77-Atalay III, 111.
(564) Kilisli II, 252-Atalay II, 313.
(565) Kilisli I, 125-Atalay I, 140.
(566) Kilisli I, 322-Atalay I, 385.

"izin yemeği"⁵⁶⁷ demek oluyordu. Ayrıca Dîvân'da kaydedilen bir şiir parçasında "hısımlara ve konu-komşuya iyilik et, sana hediye verilerse, güzel ve uğurlu mallar hazırlayarak sen de karşılık ver"⁵⁶⁸ denilmektedir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Türklerde akrabalar arası ilişkilerde karşılıklı hediye alıp verme âdeti çok yaygın idi. Bu âdet şüphesiz onların daha samimi, sıcak ve yakın ilişkiler kurup, geliştirmelerine vesile de teşkil ediyordu. Komşuluk ilişkileri için de aynı şeyi söylemek mümkündür. Yine anlaşıldığına göre toplumun bu konudaki anlayışı akrabalık hukukuna titizlikle uymayı ve saygıyı gerektiriyordu.

Diğer taraftan dost ve akrabalar arasında, karşılığında bir şey verilmeyen ve geri gönderilmeyen armağan verme âdeti de vardı. Bu tip armağanlara "singüt"⁵⁶⁹ deniliyordu. Türklerden bazılarının armağan, hediye anlamında "humaru"⁵⁷⁰ kelimesini kullandıkları da bilinmektedir.

Ayrıca onlar hatırı sayılır kişiler için özel olarak koyun kesiyorlar ve ona koyunun beynini ikram ediyorlardı⁵⁷¹.

ç) Fertlerin Günlük Hayatı

Anlaşıldığına göre Türk erkeği günlük hayatında genellikle geçimini sağlamak ve mal edinmekle uğraşmaktadır. Bu vesile ile Kaşgarlı'nın kaydettiği "o, malını ıslah etti, iyileştirdi"⁵⁷², "o, malını çoğalttı"⁵⁷³, "o, alacağını aldı"⁵⁷⁴ gibi cümleler toplumda erkeğin günlük faaliyeti hakkında bilgi vermektedir. Öte yandan her erkek normal olarak mesleği, zanaatı ve diğer işleri ile meşgul oluyordu. Diğer taraftan atı ve silâhları ile meşgul olmak da Türk erkeğinin günlük hayatında önemli bir yer işgal ediyordu. Bunlardan başka kışın kar kürüme ve odun kırmak onların günlük uğraşlarındandı. Esasen günlük yaşayışın gerektirdiği her türlü faaliyet Türk erkeğini meşgul ediyordu ki, bu faaliyetlerin her birisi ilgili konularda ayrı ayrı ele alınmış bulunmaktadır.

- (567) Kilisli I, 310-Atalay I, 372.
(568) Kilisli I, 104-Atalay I, 114.
(569) Kilisli III, 268-Atalay III, 362.
(570) Kilisli I, 371-Atalay I, 445, 6.
(571) Kilisli III, 299-Atalay III, 405.
(572) Kilisli I, 222-Atalay I, 264. Ol tawarın ezletti.
(573) Kilisli I, 223-Atalay I, 265. Ol tawarın oğlitti; Kilisli I, 220-Atalay I, 261. Ol tawarın üzletti.
(574) Kilisli I, 176-Atalay I, 203. Ol alımın aldı.

Kadının günlük hayatına gelince, tahmin edileceği gibi, o daha çok evdeki işlerle meşgul bulunuyordu. Bu işlerin başında ev süpürmek⁵⁷⁵, un elemek⁵⁷⁶, yemek pişirmek gibi işler geliyordu. İncelememizin ev ve mutfak kısımlarında bu konularda da ayrıntılı bilgi verilmiştir. Bundan sonra kadını meşgul eden işlerin başında yün, pamuk veya kıl eğirmek gelmektedir. Gerçekten Divân'da kadının ip eğirdiğinden çeşitli yerlerde bahsedildiği gibi⁵⁷⁷, çok ip eğirme âdeti olan kadından da bahsedilmektedir⁵⁷⁸. İp eğirmede kızlar da analarına yardım ediyor ve bazan da yarışıyorlardı⁵⁷⁹. Cârîye bulunan evlerde ip eğirme işini cârîyelerin yaptığı anlaşılmaktadır⁵⁸⁰. Dikiş işleri de kadının günlük hayatında önemli bir yer tutuyordu⁵⁸¹. Bu konuda da evin yetişmiş kızı anasının en büyük yardımcısı idi. Ayrıca yetişkin kızların sırmalı tellerle nakış işlemeleri de âdet idi ki⁵⁸², bu işler belki de onların çeyiz hazırlıklarındandı.

Çocuk bakımı da kadını günlük hayatta çok meşgul ediyordu. Divân'da beşik sallamak⁵⁸³, beşik sallatmak⁵⁸⁴ ve bu işte yardımlaşmak⁵⁸⁵ epeyce yer tutmaktadır. Beşik XI. yüzyılda da aynı adı taşıyordu⁵⁸⁶. Türkler, çocuğun sıhhati bakımından, altını fazla ıslatmaması için, beşiği ortasından delerek buradan boru gibi içi oyulmuş bir ağaç veya bir kamyş takıyorlardı. Çocuk bu boru vasıtasıyla bir kap içerisine işiyor, dolayısıyla, bezleri ıslanmıyordu. Bu kamyş "sibek"⁵⁸⁷ deniliyordu ki, kelime bugün sübek olarak ve aynı anlamda Türkiye'de de yaşamaktadır. XI. yüzyıldaki bu âdetin günümüzde de varlığı kültür devamlılığını göstermesi bakımından dikkate değer.

Kadınlar çocukları uyutmak için ninni söylüyorlardı. Bu ninninin "balu, balu"⁵⁸⁸ şeklinde söylendiği anlaşılmaktadır. Kadının çocuk bakımı ile ilgili uğraşları arasında çocuğu beşikten çöz-

(575) Kilisli II, 70-Atalay II, 85. Ol ew süpürdi.

(576) Kilisli I, 215-Atalay I, 255.

(577) Kilisli I, 156, 213-Atalay I, 178, 253.

(578) Kilisli I, 139-Atalay I, 158.

(579) Kilisli I, 201-Atalay I, 236. Kız anası birle yıp egrışdi.

(580) Kilisli III, 316-Atalay III, 428. Ol küngge yıp egirtti.

(581) Kilisli II, 78-Atalay II, 96.

(582) Kilisli III, 223-Atalay III, 301. Kız çikin çiknedi.

(583) Kilisli I, 96-Atalay I, 106. Üğrük.

(584) Kilisli I, 220-Atalay I, 261. Ol anğar beşik üğrittı.

(585) Kilisli I, 201-Atalay I, 236. Ol anğar beşik üğrişti.

(586) Kilisli I, 342-Atalay I, 408. Oğuz beylerinin çocuklarının "dolaması altın beşiklerle" hakkında bk. F. Sümer, Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyette Eserler, s. 439.

(587) Kilisli I, 325-Atalay I, 389.

(588) Kilisli III, 176-Atalay III, 232.

mek⁵⁸⁹, süt emzirmek⁵⁹⁰ ve çış ettirmek⁵⁹¹ de oldukça yer tutuyordu. Bu vesile ile, bugün delikanlı anlamında kullandığımız genç (kenç) kelimesinin XI. yüzyılda henüz süt emen çocuğu ifade ettiğini de belirtelim⁵⁹².

d) Çeşitli Tipler ve Karakterler

Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerden XI. yüzyıl Türk toplumunda çok çeşitli tip ve karakterde insanların varlığı anlaşılmaktadır. Türk toplumunda çeşitli tip insanların bulunması tabiidir ve bu, M.A. Köymen'in de belirttiği gibi⁵⁹³ Türk toplumunun gelişmiş bir toplum halinde bulunmasının, geniş çaplı olmasının bir sonucudur.

Türkler, ince, kibar, yakışıklı, boylu poslu, rengi parlak ve elbisesi temiz kimseye "taylağ er"⁵⁹⁴ diyorlar ve bu sıfatı en çok gençler için kullanıyorlardı. Bundan alınarak "taylağ yiğit" tâbirini de kullanıyorlardı ki, bugünkü Türkçe ile bu "dalyan gibi genç" demek oluyordu. Anlaşıldığına göre bu tip genç, ideal tip sayılmakta ve takdir edilmektedir. Boyu posu yerinde olan kimseye de "bozluğ sinliğ kişi"⁵⁹⁵ deniliyordu.

Mamafih, F. Sümer'in Oğuzlar hakkında söylediği gibi⁵⁹⁶ Türk toplumunda savaşçı olmak başlıca fazilet telâkkilerindendi. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde yiğitlere, savaşçılıkla ilgili olarak çeşitli sıfatların verildiğinin kaydedilmesi, bu tiplerin toplumda büyük takdir topladıklarının bir delilidir. Savaşçı tiplere verilen sıfatların başında "alpagut"⁵⁹⁷ geliyor ve bu sıfat, "tek başına düşmana saldıran, hiçbir yandan yakalanamayan yiğit" anlamını ifade ediyordu. Yiğitlere verilen lâkaplardan birisi de "sökmen"⁵⁹⁸ idi ve "savaşa safi söken, kıran kişi" demek oluyordu. Savaşa yavuzluk gösteren, kavgacı ve cenkçi kimseye "yawlak tokuşgan er"⁵⁹⁹, savaş saflarını yarıp yırtan adama da "çeriğ topluğan er"⁶⁰⁰ denildiği anlaşılmakta-

(589) Kilisli III, 44, 56-Atalay III, 59, 78. Uragut oğlın beşiktin yördi.

(590) Kilisli I, 157, II, 245-Atalay I, 180, II, 304. Uragut oğlınka süt emüzdi, ve Uragut kençe (gence) süt soruttu.

(591) Kilisli II, 243, 247-Atalay II, 302, 307. Uragut oğlın sizitti ve uragut oğlın çışetti cümleleri.

(592) Kilisli II, 245-Atalay II, 304.

(593) A. g. m., s. 53.

(594) Kilisli III, 286-Atalay III, 386.

(595) Kilisli III, 101-Atalay III, 138.

(596) Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyette Eserler, s. 449.

(597) Kilisli I, 127, 8-Atalay I, 144.

(598) Kilisli I, 370-Atalay I, 444.

(599) Kilisli I, 428-Atalay I, 519. Ol er ol yawlak tokuşkan.

(600) Aynı yerler.

dır. Diğer taraftan Kaşgarlı, yırtıcı kuşlardan birinin adı olan "lâ-çin"den alınarak, yiğitlere de "lâçin"⁶⁰¹ denildiğini, "kür er" in de yiğit, sarsılmaz, pek yürekli adam anlamına geldiğini bildirmektedir.⁶⁰² Bilindiği gibi Türkçede kür sıfatı erkek adı olarak da kullanılmıştır. Meşhur Selçuklu emirinin, bazı incelemelerde yanlış olarak Kerboğa şeklinde yazılan adının, Kürboğa olarak düzeltilmesi gerektiği çok açık olarak görülmektedir.

Diğer taraftan, bilindiği gibi Türklerin kahraman kimseler için en çok kullandıkları sıfat "alp"tır.⁶⁰³ Bir Türk atasözü, "alp çerigde bilge terigde" yâni yiğit, kahraman harp safında, âlim de toplantıda sınıanır⁶⁰⁴ demek suretiyle alpların sınav yerinin neresi olduğunu göstermektedir. Ayrıca Kaşgarlı'nın kaydettiği "alplar ile vuruşma, beyler ile duruşma (karşı gelme)"⁶⁰⁵ şeklindeki bir atasözü ile halka ve "alp ere kötülük edip zayıf düşürme, yüğruk atın da sırtını yağır etme"⁶⁰⁶ şeklindeki bir atasözü ile beylere öğütler verilmesi, Türk toplumunda XI. yüzyılda olduğu gibi, daha önceki dönemlerde de alp (yiğit) kimselere ne kadar büyük önem verildiğini göstermektedir.

Toplumca takdir edilen diğer insan tipleri, "ukuşluğ" (anlayışlı)⁶⁰⁷, "akı" (eli açık, cömert)⁶⁰⁸, "tüzün" (yumuşak huylu, halim)⁶⁰⁹, "erik" (işlerinde becerikli ve yürekli)⁶¹⁰, "açukluğ" (huyu güzel)⁶¹¹, "çin" (güvenilir)⁶¹² ve "sun" (iyi huylu)⁶¹³ olanlardı.

Türkler huy ve ahlâk anlamında kılınc kelimesini kullanıyorlar ve iyi huy ve ahlâk için "ezgü kılınc"⁶¹⁴ diyorlardı.

İyi huylu ve ahlâklı kimselerin yanında şu veya bu şekilde kötü ahlâklı kimselerin bulunacağı da şüphesizdir. Böyleleri için her halde kullanılan en ağır sıfat "katıglı er" sıfatı idi ki, südüne su katılmış (sütü bozuk) demek oluyordu⁶¹⁵.

(601) Kilisli I, 343-Atalay I, 410.

(602) Kilisli I, 273-Atalay I, 324, 5.

(603) Beyler ve Alpler hakkında geniş bilgi için bk. M. Kaplan, Türk Destanında Alp Tipi, Z.V. Togan'a Armağan, İstanbul 1950-55, s. 204-213.

(604) Kilisli I, 325-Atalay I, 388.

(605) Kilisli I, 159-Atalay I, 182. Alplar birle uruşma begler birle turuşma.

(606) Kilisli I, 124-Atalay I, 139.

(607) Kilisli I, 60-Atalay I, 62.

(608) Kilisli I, 84, 260-Atalay I, 90, 310.

(609) Kilisli I, 347-Atalay I, 414.

(610) Kilisli I, 67-Atalay I, 70, 1.

(611) Kilisli I, 130-Atalay I, 147.

(612) Kilisli III, 101-Atalay III, 138.

(613) Aynı yerler.

(614) Kilisli III, 277-Atalay III, 374. Kılınc.

(615) Kilisli I, 411-Atalay I, 496.

Türk toplumunda mevcut kötü insan tiplerine gelince, denilebilir ki, Kaşgarlı'nın bunlarla ilgili kayıtları iyi tiplere nazaran daha çoktur. Mamafih, toplumumuzda, genellikle kötü huylu ve kusurlu kimselere çok çeşitli isim ve sıfatlar verilmesi göz önünde tutulursa bunu normal karşılamak gerekir.

Kötü tiplerin başlıcaları "ıssız" (yüzsüz, iyilik bilmez)⁶¹⁶, "sok" (aç gözlü ve alçak)⁶¹⁷, "kıyık" (sözünde durmayan)⁶¹⁸, "ikki yüzlüğ" (iki yüzlü)⁶¹⁹, "yayığ" (dönek huylu)⁶²⁰, "tüşük" (haylaz)⁶²¹, "tezik" (işten kaçan)⁶²², "ermegü" (tembel)⁶²³, "teşik" (obur ve gözü doymayan)⁶²⁴ gibi tiplerdi.

Bunlara, "beling" (çok korkak ve ürkek)⁶²⁵, "uyadsılığ" (çok utangaç)⁶²⁶, "uwutluğ" (utangaç)⁶²⁷, "abitgan" (kendisini herkesten gizleyen)⁶²⁸, "saran" (pinti)⁶²⁹, "arkuk" (söz dinlemez, kalp kimse)⁶³⁰, "ungamuk" (salak)⁶³¹, "yanğsak" (geveze)⁶³², "yaltğa" (alaycı)⁶³³, "usayuk" (gafil)⁶³⁴ gibi tipleri de ilâve edebiliriz.

Bu suretle onların toplum hayatı ve karşılıklı ilişkileri sonucu, birbirlerini nasıl değerlendirdikleri de anlaşılabilir olmaktadır.

8- DİNÎ İNANIŞ VE ÂDETLER

Dîvânü Lügâti't-Türk'ün yazıldığı yıllarda Türklerden oldukça önemli bir kısmının İslâm dinine girmiş bulunduğu bilinmektedir. Bununla birlikte bu dine henüz girmemiş Türklerden Uygurlar Bu-

(616) Kilisli I, 127-Atalay I, 142.

(617) Kilisli III, 94-Atalay III, 130.

(618) Kilisli III, 125-Atalay III, 167.

(619) Kilisli III, 34-Atalay III, 45.

(620) Kilisli III, 17-Atalay III, 23.

(621) Kilisli I, 324-Atalay I, 387.

(622) Aynı yerler.

(623) Kilisli I, 67-Atalay I, 70, 1.

(624) Kilisli I, 324-Atalay I, 387.

(625) Kilisli III, 274-Atalay III, 370, 1.

(626) Kilisli I, 141-Atalay I, 160.

(627) Kilisli I, 129-Atalay I, 146.

(628) Kilisli I, 136-Atalay I, 154.

(629) Kilisli III, 255-Atalay III, 345.

(630) Kilisli I, 100-Atalay I, 109.

(631) Kilisli I, 142-Atalay I, 162.

(632) Kilisli III, 284-Atalay III, 384.

(633) Kilisli III, 319-Atalay III, 432.

(634) Kilisli I, 141-Atalay I, 160.

dist ve diğerleri de Eski Türk Dini veya Şamanizm inanç ve geleneklerini devam ettiriyorlardı. Bu sebeple Kaşgarlı'nın eserinde bütün bu inanışlarla ilgili kayıtların yer alacağı tabiidir.

Kaşgarlı'nın eserinde, XI. yüzyılın üçüncü çeyreği sonlarında Türk dünyasında İslâmiyetin yayıldığı ülkelerin sınırını belirlemeye yarar bazı bilgiler mevcut ise de, hangi Türk ellerinin bu dine girmiş bulunduğu konusunda fazla bilgi yoktur.

Söz konusu yüzyılda Türk-İslâm ülkelerinin Doğu Türkistan'daki hudutları hakkında, yalnız Kaşgarlı Mahmud'un bilgi verdiğini söyleyebiliriz⁶³⁵. Yukarıda işaret edildiği gibi bu devirde doğuda İslâm ülkeleri ile Budist Uygurlar arasındaki sınırı, Hotan ve Koço şehirlerinin biraz doğusundan geçen bir hat teşkil ediyordu. Kaşgarlı'nın Tarım nehrinden bahsederken bunu "İslâm ülkelerinden Uygur diyarına akarak orada kumlara karışan büyük bir nehir"⁶³⁶, olarak tarif edişi de İslâm bölgelerinin doğu sınırı hakkında bilgi verdiği gibi, İslâmiyetin henüz Turfan, Lob Nor taraflarına yayılmadığını da göstermektedir. Bununla birlikte Dîvân'daki bilgilerden Kuzey ve Kuzey Doğu'daki İslâm hududunu tâyin pek mümkün olmamaktadır. Kara Hanlı-Yabaku savaşında bir ara birincilerin hâkimiyetini tanıyarak onların ordusunda yer alan Basmul ve Çomullar'ın da bu dine mensup olup olmadıkları hakkında kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. Bunun dışında, Kara Hanlı Devleti'nin dayandığı unsurlar olarak Yağma, Karluk, Tuhsi, Çigil ve Argular ile, Doğu'da işaret edilen sınırın batısında kalan, Uğrak ve Çaruk gibi Türk elleri, bu zamanda Müslüman olmuş bulunuyorlardı.

Daha batıda, Selçuklu Devletinin sınırları içinde yaşayan Oğuzlar ile diğer Türk toplulukları da Müslüman bulunuyordu. Söz konusu yıllarda Kıpçaklar'dan da hiç değilse bir kısmının Müslüman olduğu anlaşılıyor⁶³⁷. Diğer taraftan İtil boyundaki Bulgarlar'ın daha IX. yüzyıl sonlarından itibaren Müslüman olduklarını biliyoruz.

Dîvân'da İslâmî inanışlarla ilgili olarak üzerinde durmak istediğimiz konu, eserin yazıldığı yıllarda inanış ve ibadete ait terim ve deyimlerin hemen tamamen Türkçe oluşu hususudur. Bu cümleden

(635) Bu hususta ayrıca bk. Barthold, Dersler, s. 80.

(636) Kilisli I, 116-Atalay I, 130, Usmî Tarım.

(637) Kaşgarlı, Türkçe yükün kelimesinin namaz anlamına geldiğini kaydederek bu kelimenin Kıpçakça olduğunu bildirmişti (Kilisli III, 277-Atalay III, 375).

olarak Müslüman Türklerin çoğu Allah'a "Tenğri"⁶³⁸, bazıları, her şeye gücü yeten ve kâdir anlamındaki "Ugan" sıfatı ile birlikte "Ugan Tenğri"⁶³⁹, Argular ise "Bayat"⁶⁴⁰ diyorlardı. Bazı Türk ellerinin Farsça'dan alınan Peygamber sözü yerine Peygamber'e "Savçı"⁶⁴¹, Uygur dili tesirindeki Hakanlı Türklerinin de "Yalavaç"⁶⁴² dedikleri anlaşılıyor. Din anlamında da onlar, Uygur Budizminden alınan bir kelime ile "Nom" adını kullanıyorlardı⁶⁴³. Kaşgarlı'ya göre bu kelimedden alınarak "Tenğri nomu"nu Allah'ın dini ve şeriatı anlamında kullanan Türkler, nom kelimesi ile aynı zamanda diğer bütün dinleri de ifade ediyorlardı. Yine Müslüman Türkler, mukaddes kitaplardan her birine "biti"⁶⁴⁴ diyorlardı. Kaydettiğimiz bu kelimelerin hangi lehçe ile olduğu konusunda Kaşgarlı bir şey söylememiştir. Ancak bu gibi ad ve deyimlerin önemli bir kısmının Hakanlı Türkçesinde böyle bilindiğini kabul etmeliyiz.

Diğer taraftan bazı Türklerin, efendi ve sahip anlamındaki "izi" (idhi-idi) kelimesinden alarak Allah'a da "izi" dediklerini ve Allah'ın emri anlamında ise "İzimiz Yarlığı"⁶⁴⁵ ifadesini kullandıklarını görüyoruz. Yani onlar, hükümdar fermanı manasındaki yarlığın Allah emri yerine kullanılmasını asla yadırgamamışlardır.

Dinî inanışlarla ve ibadetlerle ilgili diğer kelimelere gelince, ibadet yerine "tapınmak" deyimini kullanılıyor ki, aslında bu kelime Türkçede devlete veya büyüklere hizmet etmek anlamını ifade ediyordu⁶⁴⁶. Ayrıca Kaşgarlı'nın "kul tenğrige yinçgelendi"⁶⁴⁷ cümlesini "kul Allah'a karşı küçüklük gösterdi, taptı, oruç tuttu, namaz kıldı, korktu" şeklinde izah edişine bakılırsa yinçgelenmek'in de her türlü ibadet anlamında kullanıldığı anlaşılır. Nitekim onun "yinçge kişi"yi⁶⁴⁸ de "Allah'a ibadet eden, tapan kimse" olarak tarif etmesi bu hususta daha açık bir fikir vermektedir.

Bazı Türklerin Kelime-i Şahadet anlamında "kirtginmek"⁶⁴⁹, bazıların da "bütme"⁶⁵⁰ deyimlerini kullandıkları görülüyor. Kaşgarlı, "kul Tenğrige kirtgindi" cümlesini, "kul Yüce Allah'ın birliği-

(638) Kilisli III, 278, 9-Atalay III, 376, 7.

(639) Kilisli I, 73-Atalay III, 376, 7.

(640) Kilisli III, 128-Atalay III, 171.

(641) Kilisli III, 325-Atalay III, 441.

(642) Kilisli III, 35-Atalay III, 47; Ayrıca Kilisli III, 323-Atalay III, 438'de Tenğri Yalavaç ıztı=Allah Peygamber gönderdi.

(643) Kilisli III, 100-Atalay III, 137.

(644) Kilisli III, 164-Atalay III, 217.

(645) Kilisli I, 81, 2-Atalay I, 87.

(646) Kilisli I, 311, III, 3, 110, 127, 131-Atalay I, 373, III, 3, 140, 160, 167.

(647) Kilisli III, 331, 2-Atalay III, 450.

(648) Kilisli III, 281-Atalay III, 380.

(649) Kilisli I, 236, III, 312-Atalay I, 280, III, 423.

(650) Kilisli II, 236, 7-Atalay II, 294.

ni ikrar etti ve Peygamberini gerçekledi"; "kul Tengriye bütti" cümlesini de "kul Allah'ın birliğini ikrar etti" şeklinde izah ederek bu hususta da bilgi vermektedir.

Diğer taraftan Müslüman Türkler dua ve salavat anlamında da Türkçe bir kelime "alkış" kelimesini kullanıyorlardı. Bu kelimenin günümüzde de dua anlamında kullanıldığını biliyoruz. Dîvân'daki kayda göre "Yalavaçka alkış ber gil" cümlesi "Hz. Muhammed'e salavat getir ve dua et"⁶⁵¹ anlamına geliyordu.

Diğer taraftan namaz da Türkçe "yükünç"⁶⁵² kelimesiyle ifade olunuyordu. Onlar bu kelimeyi hem "yükünç"⁶⁵³ şeklinde ve secde etmek, hem de "yükünç yükünmek"⁶⁵⁴ veya "yükünç etmek"⁶⁵⁵ şeklinde ve namaz kılmak anlamında kullanıyorlardı. Abdest almak yerine ise onlar Türkçe yıkanmak anlamındaki "yunmak"⁶⁵⁶ deyimini kullanıyorlardı ki, bilindiği gibi kelime bugün de yıkanmak anlamındadır. Yine XI. yüzyılda Türklerin Cennet'e "uçmak"⁶⁵⁷, Cehennem'e de "tamu"⁶⁵⁸ dedikleri anlaşılıyor.

İbâdet yerlerinin adları konusunda Türklerin Arapça ve Farsça olmayan kelimeler kullanıp kullanmadıklarını bilmiyoruz. Mamefih Dîvân'da Argular'ın minber'e "tümse"⁶⁵⁹ dediklerinin kaydedilmesi, câmi, mescit gibi genel adlarda olmasa bile bunların teferruatından olan bazı isimlerin Türkçe adlarla bilindiğini gösteriyor.

Müslüman Türkler, Âdem Peygamber için "Yalnguk"⁶⁶⁰ tâbirini kullandıkları gibi, Âdemoğlu (insan) anlamında da aynı kelimeyi kullanıyorlardı⁶⁶¹.

Yani XI. yüzyıl Türkleri, büyük bir dini tolerans ile, Arapça ve Farsça deyimler yerine dillerindeki Türkçe deyimlerle İslâmı algılayıp yaşamışlardır.

Bazı bâtil inanmalar ve değişik âdetlere gelince; görünüşe göre onlar, bazı hastalıklardan ve kötülüklerden kurtulmada nusha'ya inanıyorlar ve nusha'ya "bitik"⁶⁶² diyorlardı. Kaşgarlı'nın "yel kovuz

(651) Kilisli I, 90-Atalay I, 97.

(652) Bk. 637 numaralı notta gösterilen yerler. Tengriye yükünç yükündi=Allaha namaz kıldı.

(653) Kilisli II, 131, III, 60-Atalay II, 167, III, 84.

(654) Kilisli III, 277-Atalay III, 375.

(655) Kilisli II, 21, 2-Atalay II, 25.

(656) Kilisli III, 49-Atalay III, 66. Er yundı-Adam abdest aldı.

(657) Kilisli I, 107, III, 276-Atalay I, 118, III, 373, 4.

(658) Kilisli III, 172-Atalay III, 234.

(659) Kilisli I, 354-Atalay I, 423.

(660) Kilisli III, 284-Atalay III, 384.

(661) Kilisli II, 244-Atalay II, 303. Tengri yalnguk türüttü; Kilisli II, 254-Atalay II, 315. Tengri yalnguk yarattı.

(662) Kilisli I, 321-Atalay I, 384.

bitiği" ifadesini "cin çarpmasına karşı nusha"⁶⁶³ olarak izah ettiği de nushanın ne amaçla kullanıldığı hakkında bir fikir vermektedir. Yusuf Has Hâcib'in bildirdiğine göre işin enteresan tarafı, nushaların İslâmiyette de varlıklarını devam ettiren ve XI. yüzyılda tabiplerle aralarında bir rekabet olduğu anlaşılan eski Şamanizmin kamları tarafından yazılmakta oluşudur⁶⁶⁴. Bu vesile ile Türklerden bir kısmının cin çarpmasına "kovuç" Oğuzların da "kovuz" dediklerini görüyoruz. Yine onlar, hastalarının tedavisinde okuyup üfleme de inanıyorlardı. Dîvân'da kaydedilen "sökelke sufşadı" cümlesinin "hastaya okuyup üfledi"⁶⁶⁵ olarak izah edilmesi bu konuda da bir fikir vermektedir. Diğer taraftan Türklerin söz konusu zamanda büyü ve sihre inandıkları ve büyüye "yalwı", büyücüye de "yalwıçı"⁶⁶⁶ dedikleri anlaşılıyorsa da bu inanın daha çok onların eski Şamanist inançları ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz.

Kaşgarlı'nın Budizm'e dâir verdiği bilgiler pek azdır. Bu hususta o, Kara Hanlı-Uygur savaşları dolayısıyla Uygurlar'ın Burkan evlerinden, yâni Budist ibadethanelerinden ve burhanlardan, yâni putlardan bahsetmektedir. Dîvân'da burhan kelimesinin put anlamına geldiği ve heykele de "bezez burhan" denildiği ayrıca kaydedilmiştir⁶⁶⁷.

Kaşgarlı, Budist din adamlarına "toyn" denildiğini ve bunların burhana secde ettiklerini⁶⁶⁸, onların her zaman putun yanında bulunarak kitaplar ve gâvurluk hükümleri okuduklarını⁶⁶⁹ bildiriyor. Görünüşe göre Müslüman Türkler, Budist din adamları hakkında "toyn tapınmak ister, fakat Yüce Allah memnun değil"⁶⁷⁰ anlamında bir atasözü de söylüyorlardı.

Kaşgarlı'nın eserinde Eski Türk Dini anlayışına ve Şamanizm'e ait de epeyce kayıt bulunmaktadır. Bilindiği gibi Şamanizm döneminde Türklerde çeşitli Tanrılar vardı. Kaşgarlı Mahmud, "Tengri" kelimesi dolayısıyla onlardaki bu Tanrı kavramını şöyle dile getirmektedir: "Tengri, Allahu azze ve celle demektir. Yere batası kâfirler göğe tengri derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye tengri derler. Bu yüzden

(663) Kilisli III, 122-Atalay III, 163.

(664) Bu hususta bk. A.K. İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm T.T.K. Yay., Ankara, 1954, s. 73.

(665) Kilisli III, 213-Atalay III, 286.

(666) Kilisli III, 25-Atalay III, 33.

(667) Kilisli I, 364-Atalay I, 436.

(668) Kilisli III, 76-Atalay III, 84. Toyn burhanka yükündi.

(669) Kilisli III, 127-Atalay III, 169.

(670) Kilisli III, 278, 9-Atalay III, 376, 7.

bu gibi şeylere yükünürler, Yine bunlar, bilgin kimseye de tengri-
gen derler. Bunların sapıklıklarından Allah'a sığınırız"⁶⁷¹.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Türkler Müslüman olduktan
sonra da uzun yıllar Allah anlamında Tengri kelimesini kullanmış-
lardır. Hattâ aynı kelime günümüzde de aynı anlamda kullanılmak-
tadır. Diğer taraftan Şamanizm döneminde yaratıcı anlamında uluğ
bayat adını kullandıklarını biliyoruz⁶⁷². Bayat adı İslâmiyet öncesi
dönemde diğer Türk elleri tarafından da kullanılmış olmalı ki, Ar-
gular'ın İslâmiyeti kabul ettikten sonra dahi Allah'a Bayat dedikleri-
ne yukarıda işaret edilmişti.

Kaşgarlı'nın eserinde mukaddes yer-sular hakkında bilgi veril-
memiştir. Ancak onun Umay kelimesi hakkında verdiği izahattan
Eski Türk Dini'nin bu tanrıçası hakkındaki bazı izlerin İslâmi dö-
nemde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'ya göre "Umay"-
kadın doğurduktan sonra çıkan son'dur. Buna çocuğun ana karnın-
daki eşi denir. Şu atasözünde de kullanılmıştır: "Umayka tapınsa
oğul bolur, yâni birisi buna hizmet ederse oğlu olur. Kadınlar bunu
uğur sayarlar"⁶⁷³.

Bilindiği gibi Umay, çocukları ve hayvan yavrularını koruyan
tanrıçadır⁶⁷⁴. Kaşgarlı Mahmud Umay kültü hakkında fazla bir şey
bilmemekle birlikte bu vesile ile kaydettiği atasözü dikkate değer.
Görünüşe göre bu atasözü eski devirlerden beri kullanılagelen bir
söz olup, orada Umaydan amaç tanrıçadır. Zirâ kadın karnından çı-
kan sona tapınmak veya hizmet etmek pek izah edilebilecek bir hu-
sus değildir. Buna karşılık tanrıça Umaya tapınmak gayet tabiidir.
Her halde zamanla Müslüman Türkler Tanrıça anlamında Umayı
unutmuş ve onun adını kadın karnından çıkan sona vermişlerdir.
Durum ne olursa olsun, XI. yüzyıl sonlarında Müslüman Türklerde
ve özellikle kadınlar arasında Umay kültü ile ilgili bazı gelenekle-
rin yaşadığı anlaşılmaktadır.

Şamanizm'in âyin ve törenlerini yapan, ruhlarla fâni insanlar
arasında aracılık eden adama (şamana) Türk kavimlerinde genel-
likle Kam denildiği bilinmektedir. Kam kelimesi Kaşgarlı tara-
fından da çeşitli vesilelerle kaydedilmiş ve bu kelime onun tara-
fından "kâhin" olarak izah edilmiştir⁶⁷⁵. Onun bu hususta verdiği

(671) Aynı yerler.

(672) F. Sümer, Oğuzlar, s. 43.

(673) Kilisli I, 111-Atalay I, 123.

(674) A. Inan, Şamanizm, s. 34.

(675) Kilisli III, 117-Atalay III, 157.

bilgilerden, XI. yüzyılda kamların Müslümanlar arasında da unu-
tulmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, Dîvânü Lügâti't-Türk'te
Kam kelimesinin epeyce çok geçmesi, Şamanist Türklerin onla-
ra verdiği önemin bir ifadesi olmalıdır. Dîvân'da kamlar hakkın-
da verilen örnekler daha çok efsun ve âyin ile ilgili örneklerdir.
Kaşgarlı'nın bildirdiğine göre Türkler efsuna "arwış", efsun yapıl-
masına da "arwış arwılmak veya arwalmak"⁶⁷⁶ diyorlardı. Dîvân'da
geçen "kamlar arwaş arwaşdı" cümlesinin "kamlar (kâhinler) anla-
şılmayan bir takım sözler söylediler. Cin çarpmasına karşı yapılan
üfürükler de böyledir"⁶⁷⁷ şeklinde izah edildiği şüphesiz Kamların
âyinlerde okudukları bir takım dualarla ilgili olup, aynı zamanda
onların cin çarpması hallerinde hastayı okuyup üfledikleri de anla-
şılmaktadır. Zaten özellikle ilk Şamanizm'de tabip ile kam'ın aynı
şahıs olduğu bilindiği gibi⁶⁷⁸, Kaşgarlı'nın çağdaşı Yusuf Has
Hâcib'in eserinde geçen "gerek hekim tut gerekse kam tut, eceli ge-
lene ilâç asla fayda vermez" ve "her derdin belli ilâcı, tedavi ede-
cek kam'ı bulunur"⁶⁷⁹ şeklindeki ifadeler de XI. yüzyılda da
kamların oldukça önemli rolleri ile tabiplik görevlerini göstermek-
tedir. Kutadgu Bilig'de kaydedilen "yel, şeytan hastalıklarını bunlar
tedavi eder"⁶⁸⁰ şeklindeki bir cümle de kamların rolünü göstermek-
tedir. Kaşgarlı'nın yine kamlar ile ilgili olarak kaydettiği "kam ar-
waş arwadı" cümlesini, "kâhin efsun yaptı, büyü yaptı"⁶⁸¹ şeklinde
izah ettiği, büyü ve efsunun kamların elinde olduğunu göstermekte-
dir.

Kaşgarlı'nın eserinde cinler ve cin çarpması ile ilgili kayıtlar da
oldukça yekün tutmaktadır. Onun cıwı kelimesi dolayısıyla verdiği
bilgiler şeytanlarla ilgili inanışlarının izahı bakımından dikkate de-
ğer: "Cıwı cinlerden bir bölüğün adıdır. Türkler şuna inanırlar ki,
iki bölük (birlik) birbirleriyle çarpıştığı zaman bu iki birliğin vilâ-
yetlerinde oturan cinler de kendi vilâyetlerinin halkını kollamak
için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yenerse onlardan yana çıktığı
vilâyet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onla-
rın bulunduğu vilâyetin halkı da kaçır. Türk askerleri geceleyin
cinlerin attığı oktan korunmak için çadırlara saklanır. Bu, Türkler
arasında yaygındır, görenektir"⁶⁸².

(676) Kilisli I, 211-Atalay I, 243.

(677) Kilisli I, 201-Atalay I, 236.

(678) A. Inan, Şamanizm, s. 11.

(679) Aynı eser, s. 72.

(680) Aynı eser, s. 73.

(681) Kilisli I, 238-Atalay I, 283.

(682) Kilisli III, 171-Atalay III, 225.

Görünüşe göre, bu eski Şamanist inancı İslâmiyete rağmen devam etmektedir. A. İnan'a göre, Şamanizmde her kam kendisinin özel bir ruhu veya ruhları bulunduğuna inanır ve Kaşgarlı'nın naklettiği bu efsanedeki "her vilâyetin cinleri", o vilâyetteki insanların "eş"leri olacaktır. Bunlar muhtemelen daha ilkel devirlerde bu kamların özel ruhları gibi telâkki edilmişlerdir⁶⁸³.

Cine "yel"⁶⁸⁴ veya "yek" diyen Türkler, cin çarpmasına da, işaret edildiği gibi "kovuç" diyorlardı. Kaşgarlı'nın verdiği bilgiye göre onlar, cin çarptığına inandıkları bir kimsenin yüzüne soğuk su serpip, sonra "kovuç, kovuç" diyerek üzerlik ve öd ağacı ile tütsülüyorlardı⁶⁸⁵. Bu vesileyle üzerlik otuna Oğuzlar'ın yüzerlik, Uç ve Barsgan şehirleri halkının eldrük ve Kaşgarlıların da yızığ ot dedikleri anlaşılmaktadır⁶⁸⁶. Kaşgarlı'nın eserinde şeytanın lânetlenmesinden⁶⁸⁷, cin çarpan ve tekin olmayan yerden⁶⁸⁸ ve şeytanın birisini esnettiğinden⁶⁸⁹ bahsedilmesi şeytan ile ilgili inanışların oldukça yaygın olduğunu göstermektedir.

Yine bilindiği üzere falcılık da Şamanizm'in başlıca unsurlarından biri idi. Fal'ın eski Türkçede "ırk" kelimesiyle ifade edildiği biliniyor⁶⁹⁰. Buna uygun olarak Kaşgarlı Mahmud da ırk kelimesini "falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek" diye açıklamıştır⁶⁹¹. B. Atalay'ın tercümeyle ilâve ettiği nota göre "bu kelime Türkiye'nin birçok yerinde kader, talih, fal anlamına bugün de kullanılmaktadır. İrkim açıldı -talihim açıldı demektir.". Diğer taraftan Kaşgarlı'nın "kam ırladı", yâni "kam fala baktı"⁶⁹² şeklindeki bir cümlesi falcılık işinin de kamlar tarafından yürütüldüğünü göstermektedir. Bu cümle dolayısıyla Atalay'ın yaptığı açıklamaya göre "Batı Anadolu'da ve hele Kütahya vilâyetinin bazı yerlerinde ırk bakmak bugün de fala bakmak anlamındadır".

(683) A.g.e., s. 81.

(684) Kilisli III, 106-Atalay III, 144. Er yelpindi: Adama cin çarptı. Ayrıca bk. Kilisli III, 76-Atalay III, 108. Oğlan yelpindi. Bu gün Anadolu'da nedeni bilinmeyen adale ağrılarına yahut romatizma ağrısına "yel" veya "yel girdi" demektir ki buradan geliyor olmalıdır.

(685) Kilisli III, 122-Atalay III, 163.

(686) Kilisli III, 9-Atalay III, 12.

(687) Kilisli II, 186, 272-Atalay II, 236, 338. Yek kargaldı ve Ol yekni kargattı.

(688) Kilisli I, 410-Atalay I, 496. Tutugluğ yer.

(689) Kilisli I, 224-Atalay I, 266, 7.

(690) A.K. İnan, A.g.e., s. 151.

(691) Kilisli I, 45-Atalay I, 42.

(692) Kilisli III, 327-Atalay III, 443.

Diğer taraftan Şamanistlerde ve daha sonra Müslümanlarda en meşhur falın "kürek kemiği falı" olduğunu biliyoruz⁶⁹³. Kaşgarlı "yarın" (yağrın) kelimesini kürek kemiği olarak izah ettikten sonra, "Türklerin şöyle bir atasözü vardır: Yarın bulgansa el bulganır=yâni, kürek kemiği karışırsa vilâyet karışır"⁶⁹⁴ demektedir. O, bu konuda daha fazla bilgi vermemiştir. Ancak, çok eskiden beri Türkler arasında kullanıldığı anlaşılan bu atasözündeki "kürek kemiği karışması"nın bu kürek falı ile ilgili olduğunda şüphe yoktur.

Dîvân'da Şamanizm'e dâir verilen bilgiler arasında yada taşı ile yağmur yağdırmaya ait örnekler de vardır. Türk kavimlerinde çok eski devirlerden beri yaygın bir inança göre, büyük Türk tanrısı, Türklerin dip atasına yat (ya da) denilen bir sihirli taş armağan etmiştir. Bununla istendiği zaman yağmur, kar, dolu yağdırılır, fırtına çıkarılırdı⁶⁹⁵. Kaşgarlı Mahmud da bu taşın adını yat olarak kaydetmiş ve bu konuda şu açıklamayı yapmıştır: "Yat, bir türlü kâhinliktir. Belli başlı taşlarla yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır, rüzgâr estirilir. Bu Türkler arasında çok bilinen bir şeydir. Ben bunu Yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın olmuştu. Mevsim yazdı. Bu suretle kar yağdırıldı. Yüce Allah'ın izni ile yangın söndürüldü"⁶⁹⁶. Diğer taraftan o, yat'ın "taşlarla yağmur ve rüzgâr getirmek için yapılan bir kamlık, kâhinlik" olduğunu ayrıca bildirmiştir⁶⁹⁷. Kaşgarlı'nın bununla ilgili olarak yatçı'dan bahsedişine bakılırsa, bu taş ile yağmur yağdırma işinin bir çeşit kamlık gibi, bazı kimselerin tekelinde olduğu da anlaşılmaktadır⁶⁹⁸.

Görünüşe göre gerektiğinde yada taşının kullanılmasını beyler de emrediyordu. Dîvân'da rastladığımız "beg yatlattı" cümlesi bunu açıkça göstermektedir. Kaşgarlı bu cümlenin izahını da şöyle yapmaktadır: "Bey, kam'a ya da taşı ile kamlık yaptırdı. Bu yüzden rüzgâr esti, yağmur geldi. Bu, Türk ülkelerinde bilinen bir şeydir. Yüce Allah'ın izni ile yada taşına okumakla yağmur, soğuk, rüzgâr getirilir"⁶⁹⁹.

(693) A. İnan, A.g.e., s. 152.

(694) Kilisli III, 17-Atalay III, 21. Bk. ayrıca gösterilen yerde B. Atalay'ın dipnotu.

(695) A. İnan, A.g.e., s. 160.

(696) Kilisli III, 2-Atalay III, 3.

(697) Kilisli III, 119-Atalay III, 159.

(698) Kilisli III, 227-Atalay III, 307, 8. Yatçı yatladı=Kâhin yada taşı ile yağmur yağdırmak için afsun yaptı. Türk Şamanizminde yatçı, yadacı hakkında ayrıca bk. A. İnan, A.g.e., s. 163.

(699) Kilisli II, 285-Atalay II, 355.

Türklerde birtakım sihirli taşlar kültürünün daha başka izlerinin varlığına da şahit oluyoruz. Bu cümleden olarak Kaşgarlı "kaş" denilen temiz taş hakkında bize şu bilgiyi vermektedir: "Türk hikmetinde -kimin bile kaş bolsa yaşın yakmas- denir ki, kimin yanında kaş bulunursa ona şimşek dokunmaz demektir. Kaş, lekesiz, saf, beyaz bir taştır. Yüzüklere konur. Yüzüğün sahibine şimşek dokunmaz. Çünkü yaratılışı öyledir. Bu, bir beze sarılıp da ateşe atılacak olursa ne bez yanar ne de taş. Bu sınanmıştır. Bir adam susadığı zaman bunu ağzına alsa susuzluğu gider"⁷⁰⁰. Diğer taraftan kaşın aslında beyaz ve siyah temiz taş anlamına geldiğini, bunun beyazının yüzüklere kaş yapıldığını ve bununla şimşekten, susuzluktan ve yıldırımdan korunulduğunu Kaşgarlı ayrıca kaydetmiştir⁷⁰¹.

Dîvân'da verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, gerek yat, gerekse kaş eski inanışlarla ilgili olmakla birlikte, Türkler arasında İslâmiyetin kabulünden sonra da varlığını devam ettirmiştir.

Kaşgarlı'nın eserinde ölü gömme âdetleri ile ilgili olarak verilen bilgilerde de Şamanizm'e veya Eski Türk Dini'ne ait izler görülmektedir. Ona göre ölen bir kimse için, ölü gömüldükten sonra üç veya yedi güne kadar bir yemek veriyorlar ve buna "yuğ"⁷⁰² diyorlardı. O ayrıca birinin ölüye yağlaması, yâni ölü için yağ aşısı vermesi münasebetiyle, Türklerin göreneğinin böyle olduğunu bildirmişti⁷⁰³. Dîvân'da ayrıca ölü gömüldükten sonra yenilen yemeğe "basan" denildiği ve bundan almarak "yuğ basan"⁷⁰⁴ tabirinin de kullanıldığı kaydedilmiştir. Türklerden özellikle büyükler, meselâ bir hükümdar veya bey öldüğü zaman, onların mezarı üzerine örtülme üzere cenaze ile birlikte, öteki ileri gelenler tarafından getirilen, ipekli kumaşlar gönderilirdi. Bu kumaşın orada ne kadar örtülü kaldığı bildirilmemişse de, sonradan alınıp parçalanarak yoksullara dağıtıldığı kaydedilmiştir. Bu vesileyle Türklerden bazılarının buna "örtük"⁷⁰⁵, bazılarının da "eşük"⁷⁰⁶ dedikleri anlaşılıyor. Diğer taraftan humaru kelimesinin hatıra, armağan olmak üzere verilen mal anlamına geldiğini bildiren Kaşgarlı "mülk sahibi büyüklerden biri öldüğünde, malından en iyi bir parça hakan için ayrılır. Buna da humaru denir ve bu Türklerin bir âdetidir"⁷⁰⁷ demek suretiyle bize de-

- (700) Kilisli III, 16-Atalay III, 22. Yaşın kelimesi.
(701) Kilisli III, 112-Atalay III, 152.
(702) Kilisli III, 105-Atalay III, 143.
(703) Kilisli III, 228-Atalay III, 309.
(704) Kilisli I, 334-Atalay I, 398, 9.
(705) Kilisli I, 95-Atalay I, 105.
(706) Kilisli I, 69-Atalay I, 72.
(707) Kilisli I, 371-Atalay I, 445, 6.

fin âdetleri hakkında kıymetli bilgiler vermiştir. Bilindiği gibi gerek ölü aşısı, gerekse eşük ve örtük âdetleri Türkler arasında İslâmiyetin kabulünden sonra da devam etmiştir.

Kaşgarlı'nın kayıtlarından anlaşıldığına göre Türkler mezara karanlık yer anlamındaki "tünerik yer"den alarak "tünerik"⁷⁰⁸, bazıları da aslında boy-pos anlamına gelen sin kelimesinden alarak, mezar da insanın boyunca olduğu için "sin"⁷⁰⁹ diyorlardı. Ayrıca bazı Türklerin mezara "kara orun"⁷¹⁰ dedikleri de anlaşılıyor. Diğer taraftan Türkler, ölmüş bir kimseyi kastederek, gerçeklik ve doğruluk anlamındaki "kirtü" kelimesiyle ilgili olarak "ol kirtü yerde ol, yâni o gerçek yerdedir"⁷¹¹ diyorlardı. Kaşgarlı bu sözün ölen bir kimse üzerine yalan söylemenin doğru olmayacağını belirtmek için söylediğini de ilâve etmektedir.

Yine Türklerden bazılarının ölü tabutuna "kabırçak"⁷¹², bazılarının ise "ükek"⁷¹³ dedikleri anlaşılıyor. İkinci kelime aynı zamanda kale burcu ve sandık anlamında da kullanılıyordu⁷¹⁴.

Anlaşıldığına göre Orta Asya Türkleri, Müslüman olduktan sonra da ölümler kültürünü uzun müddet devam ettirmişlerdir. Kaşgarlı Mahmud bu ölümler kültürü ile ilgili olarak "tiki" kelimesi dolayısıyla şöyle demektedir: "Tiki=geceleleri işitilen ses. Türkler öyle sanırlar ki, ruhlar sağ iken yaşadıkları şehirlerde her sene bir gece toplanırlar ve halkı ziyaret ederler. Geceleyn bu sesi kim işitirse ölü. Bu, Türkler arasında yaygındır"⁷¹⁵.

Kaşgarlı'nın eserinde Şamanizmin doğum âdetlerine ait pek bilgi bulunmamaktadır. Onun doğum ile ilgili olarak, bir kadın doğduğu zaman ebeden "tilki mi doğdu yoksa kurt mu?" diye sorulduğunu, bununla kız mı doğdu yoksa oğlan mı demek istediklerini bildiren kaydı, herhalde Türklerin eski âdetleri ile ilgili olsa gerektir. O, bu vesileyle kıza, yaltaklandığı ve aldattığı için tilki, erkeğe ise, yiğitliği dolayısıyla kurt (böri) denildiğini de bildirmişti⁷¹⁶.

(708) Kilisli I, 404-Atalay I, 488. Er tünerikke kirdi.

(709) Kilisli III, 101-Atalay III, 138.

(710) Kilisli III, 167-Atalay III, 221.

(711) Kilisli I, 349-Atalay I, 416.

(712) Kilisli I, 414-Atalay I, 501.

(713) Kilisli I, 74-Atalay I, 78.

(714) Türklerde defin âdetleri hakkında daha fazla bilgi için bk. A. İnan, A.g.e., s. 176 v.d.

(715) Kilisli III, 174, 5-Atalay III, 230. Tiki.

(716) Kilisli I, 359-Atalay I, 429.

Kaşgarlı Mahmud'un Eski Türk Dini hakkında verdiği bilgilerin bazıları ise kurban ile ilgilidir. Onun yaptığı açıklamadan anlaşıldığına göre: "Türkler İslâmiyetten önce adak için, yahut tanrılara yakınlık elde etmek için putlara kurban kesiyorlar ve bu kurbanı "yağış" diyorlardı"⁷¹⁷. Yine bu konu ile ilgili olarak o izük (ıduk) kelimesinin kutlu ve mübarek olan her şey anlamına geldiğini bildirdikten sonra, kurbanlık hayvanı da tarif etmektedir. "Bunun aslı, başıboş bırakılan her hayvana verilen bir addır. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz, Sahibinin yaptığı bir adak için saklanır"⁷¹⁸.

Dîvân'da Türklerin ay ve güneşle ilgili bazı inanışlarından da bahsedilmiştir ki, kanaatımızca bunlar da eski Şamanist inanışlarla ilgilidir. Bu cümleden olarak ay ağıllandığı zaman, yağmur yağacak diye onlar bunu uğur sayıyorlardı⁷¹⁹. Diğer taraftan akşam üzeri güneş indikten sonraki bulut kızarıklığına Türkler "bulut örtendi (yandı)" diyorlar ve bunu da uğur sayıyorlardı. Bunun aksine sabah güneşi doğarkenki bulut kızılığını da uğursuzluk sayarlardı. Kaşgarlı'nın bu vesileyle kaydettiği bir atasözü çok ilgi çekicidir:

Tünle bulut örtense emlük urı keldürmişçe bolur.
Tanğda bulut örtense ewge yağı kirmişçe bolur.

"Akşamleyin bulut kızarırsa kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Tan vakti bulut kızarırsa, eve düşman girmiş gibi olur"⁷²⁰.

Kaşgarlı'nın bildirdiğine göre sözkonusu yüzyılda Türkler cinlerden başka perilere ve nazara da inanıyorlardı. Onlar, çocukları perilere ve göz değmesine karşı efsunlamak için ilâç yapıldığı zaman, yâni tütsü verilirken "ısrık ısrık" diyorlar ve bununla "ey peri ısırmış olasin" demek istiyorlardı⁷²¹. Yine onların nazardan kurtulmaları için çocukların yüzlerine "egit"⁷²² denilen bir ilâç sürdükleri de Dîvân'da kaydedilmiştir. Anlaşıldığına göre çocukları bu kötü-lüklere karşı efsunlamak da kamların görevleri arasında bulunuyordu. Bu münasebetle Türklerin, bu efsunculara verilen paraya, yâni efsun ücretine özel bir ad ile "örüng" dedikleri de anlaşılıyor⁷²³.

(717) Kilisli III, 8-Atalay III, 10.

(718) Kilisli I, 63-Atalay I, 65.

(719) Kilisli I, 217-Atalay I, 257, 8.

(720) Kilisli I, 212-Atalay I, 251. Bugün Türkiye'nin çeşitli yerlerinde bu söze benzer şekilde, "Akşam bulut kızarırsa gün güneşlik yaz olur-Sabah bulut kızarırsa öğleye kalmaz kış olur" veya, "akşamın kızılığı Yaz-Sabahın kızılığı kış" gibi söylenişler vardır ki, halk meteorolojisi ile ilgili olduğu görülmektedir.

(721) Kilisli I, 91, 2-Atalay I, 99. İsrık.

(722) Kilisli I, 52-Atalay I, 51.

(723) Kilisli I, 120-Atalay I, 134.

Ayrıca XI. yüzyılda Türklerin, bugün halk arasında karabasan veya karagura adları ile bilinen kâbusa da inandıklarını Kaşgarlı'dan öğreniyoruz. Herhangi bir kimseyi kâbus bastığı zaman Türkler "anı burt bastı" diyorlardı ki, bu suretle onların kâbusa burt dedikleri de anlaşılmaktadır⁷²⁴. Yine onlar umacı, öcü anlamında "abaçı" kelimesini kullanıyorlar ve çocukları da "abaçı keldi" demek suretiyle korkutuyorlardı⁷²⁵.

Kaşgarlı, XI. yüzyılda Türkler arasında Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlere mensup olanların bulunup bulunmadığı hakkında bir şey söylememektedir. Ancak onun Türkçe "paçak" kelimesini Hristiyanların orucu⁷²⁶, "suburgan" kelimesini de, Müslüman olmayanların mezarlığı, maşatlık⁷²⁷ olarak kaydedişi, onlar arasında bazı küçük Hristiyan veya gayri müslim grupların varlığını hatıra getirmektedir⁷²⁸.

Diğer telâkkilere gelince, müslim, gayri müslim bütün Türkler dünya hayatının geçici ve aldatici olduğuna inanıyorlardı. İnsanın aldandığı şeylere "arguç" diyen Türklerin aldatici ve yalancı dünya anlamında "arguç ajun" ifadesini kullandıklarını biliyoruz⁷²⁹. Müslüman Çigiller ise bu dünya için "bu ajun", ahiret için ise "ol ajun" tabirlerini kullanıyorlardı⁷³⁰. Ebediyete (sonsuzluğa) "meng-gü"⁷³¹ diyen Türkler, Yalnguk (Âdem) oğlunun ebedî kalmayacağına, onun yok olup, geride ancak (varsa) iyi adının kalacağına inanıyorlardı⁷³². Onlar, bu anlamda söyledikleri bir atasözü ile de iyilik yapmayı telkin ediyorlardı.

Diğer taraftan Türklerden bazılarının fazla mala önem vermediklerini, bu konuda dervişâne fikirlere sahip olduklarını görüyoruz. Kaşgarlı'nın kaydettiği bir atasözünde "insanoğlunun düşmanı maldır. (O. halde), bilgi eri (akıllı insan) düşmanını (yâni malı) niçin sever?"⁷³³ denilmek suretiyle bu telâkki dile getirilmektedir.

(724) Kilisli II, 9, 10-Atalay II, 10. Bugün Anadolu'da kâbusa "Karagura", "Karağra" veya "Karağrak bastı" denilmektedir ki buradan gelmektedir. Yine lohusalığın ilk haftalarında lohusayı tehdit eden kâbusa da "albastı" denilmektedir.

(725) Kilisli I, 122-Atalay I, 136.

(726) Kilisli I, 345-Atalay I, 411.

(727) Kilisli I, 425-Atalay I, 516.

(728) Bu hususta bk. V. Barthold, Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hristiyanlık, Türkiyat Mecmuası C. I., s. 47 v.d.

(729) Kilisli I, 87-Atalay I, 95.

(730) Kilisli I, 74-Atalay I, 77.

(731) Kilisli III, 280-Atalay III, 378, 9.

(732) Kilisli III, 284-Atalay III, 384.

(733) Kilisli III, 284, 5-Atalay III, 385.

9- ÖĞRENİM HAYATI

Kaşgarlı Mahmud'un eserini yazışından az önceki yıllarda Türklerde nasıl bir eğitim ve öğretim hayatı vardı? Öğretim veren kurum veya kurumlar ne idi? Kaşgarlı'nın eserine dayanarak bu sorulara cevap vermek mümkün olmuyor. Kaşgarlı'nın çağdaşı olan ve eserini de ondan biraz önce yazmış bulunan Yusuf Has Hâcib'in eserinde de bu konularda bilgi verilmemektedir. Ancak hemen şuna işaret edelim ki, her iki yazar da öğretim hayatının mahiyeti ve öğretim veren kurumlar hakkında bilgi vermemelerine rağmen, eserlerinde çeşitli vesilelerle XI. yüzyılın ikinci yarısında Türk dünyasında canlı bir ilim ve öğrenim hayatının varlığına işaret etmişlerdir. Kaşgar ve çevresinde varlığı anlaşılan yüksek ilim ve kültür muhitine en güzel örnek ise bizzat adları geçen iki yazardır. Kaşgarlı Mahmud Arapça'ya ve İslâm kültürüne vâkıf olmuş, o devir Arap filoloji mektebini yakından takip ederek, İmam Halil'in Kitabul-Ayn'ını eserine örnek almayı tasarlamış, fakat sonra bundan vazgeçmiştir. Yusuf Has Hâcib'in ise eserine bakılacak olursa, astronomi, kimya, tabii ilimler, coğrafya, matematik gibi ilim dallarına aşina olduğu anlaşılır. Hattâ o, Öklid'in geometrisini bile bilginlere tavsiye etmiştir. Bunlara bakarak denilebilir ki Yusuf Has Hâcib, devrinin en yüksek eğitim ve öğretimini görmüştür.

Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hâcib ve benzerlerinin yetiştiği Doğu Karahanlı çevresindeki öğretim kurumları hakkında, en azından şimdilik yeterli bilgiye sahip bulunmamamıza karşılık, Batı Karahanlı sahasında medreseler ve öğrenim hayatı ile ilgili oldukça etraflı bilgilere sahip bulunuyoruz.

Bu cümleden olarak Batı Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Han İbrahim'in (1046-1067) Semerkand'da yaptırdığı medrese'nin vakfiyesinden oldukça geniş bilgiler edinilmiştir. Söz konusu Medrese'ye vakfedilen mallardan elde edilecek gelirin ne şekilde harcanacağına dair konular vakfiyede şöyle belirtilmiştir:

"Medresede ders verecek ve Ebû Hanife mezhebinin itikadı ve gereğine göre öğretim yapacak olan Fakih'e bu paradan aylık 300 dirhem olmak üzere yıllık 3600 dirhem ödensin. Bu medresede ilim öğrenimi yapacak öğrenciye vakıf senedinde sözü edilen bu paradan her ay 1500 dirhem olmak üzere yılda 18.000 dirhem para tahsis edilsin ve bu para, müderrisin takdiriyle öğrencilere dağıtılsın. Ancak, müderris bazılarında daha fazla bazılarında daha az ve bazılarında da durumlarına göre hiç vermeyebilir, her ne şekilde olursa olsun, bir öğrenciye ödenecek para miktarı aylık 30 dirhemi geçemez.

Bu parayı dağıtacak kişiye (mutemede) aylık 50 dirhem olmak üzere yılda 600 dirhem verilsin. Yine bu paradan, edep öğretimi (genel öğretim) yapacak kimseye aylık 100 dirhem olmak üzere yılda 1200 dirhem ödensin. Kur'an okutacak ve Kur'an tilâvet edebilecek görevliye aylık 125 dirhem olmak üzere 1500 dirhem ödensin. Medresenin bitişiğindeki meşhed'de Kur'an okuyacak dört kurrâ'ya, yıllık 3000 dirhem, yani her birine 750 dirhem verilsin. Medresenin, meşhedin, mescidin, öğrenci odalarının ve tuvaletlerin, kandillerinin yağı ve aydınlatma ihtiyacını karşılamak için 700 dirhem verilsin. Medresenin, meşhedin, mescidin, öğrenci odalarının ve tuvaletlerin, kandillerinin yağı ve aydınlatma ihtiyacını karşılamak için 700 dirhem verilsin. 400 dirhem, yazın medresenin suyuna gerekli buz temini için verilsin.

Ramazan boyunca geceleri medresede verilecek ziyafetler için gerekli ekmek, et ve diğer gıda maddelerine sarfedilmek üzere 3350 dirhem ödensin. 50 dirhem Ramazan'ın son gecesi için alınacak kandil ve yakıtına ödenecek paradır. Yıllık kurban günlerine (Kurban Bayramı) mahsus hayvan alımı için 1000 dirhem harcanır. Bu paranın 500 dirhemi ile sığır, diğer 500 dirhemi ile de koyun alınsın ve etleri yoksullara ve güçsüzlere dağıtılsın. 1000 dirhem, her aşura günü 50 yoksul ve güçsüz giyindirmek ve aşura akşamı medresede bir ziyafet vermek üzere ekmek, et ve gerekli diğer gıda maddelerini almak için harcansın. Medrese ve mescidin kapılarını açıp-kapamak, süpürme ve temizlik işlerini yapmak, hasır ve sergileri yaymak, kenevir sergileri yayıp-katlamak, kullanılmaz duruma gelenlerini atmak, tuvaletleri temizlemek, sabah-akşam gereken yerlerin kandillerini yakmak için iki hizmetliye, yıllık 1200 dirhem, yani kişi başına 600 dirhem verilsin.

Medresenin müderrisi tarafından görevlendirilmek üzere bilgili, hal ve gidişatı iyi olan bir kişi meşhed'de barınarak, meşhed medrese ve kütüphaneyi bekleyip-kollayacak, medrese ve meşhed ile ilgili ihtiyaçları tespit edip bildirecek bu kişiye 100 dirhem aylık olmak üzere yıllık 1200 dirhem verilsin. Eğer müderris bu işler için iki kişinin görevlendirilmesini gerekli görürse, bunlar medresede barınmalı, birine kütüphane, diğerine geri kalan kısımlar teslim edilmelidir; bu müderrisin takdirine kalmıştır. İki kişi görevlendirildiği takdirde yukarıdaki para müderrisin uygun göreceği biçimde bu iki kişiye paylaşılır.

Bu vakfın düzenlendiği günkü paranın rayiç değeri: 47 dirhem= bir miskal saf altın değerindedir. Ege paranın değeri değişirse, he-

sap edilsin; yukarıda belirtilen ölçüye göre, vakfın düzenlendiği gün Semerkand'da mevcut olan para değerine oranla yeni paradan ödensin"⁷³⁴.

Vakfiye'nin buraya aldığımız kısmının bize gösterdiği bazı gerçekleri kısaca belirtmekte fayda vardır.

Görüldüğü gibi Buğra Han Medresesi'nde öğrenim gören öğrenciler hem yatılı hem de burslu öğrencilerdir. İslâmi dönem Türk tarihinin en erken medreselerinden biri olan bu medresedeki "yatılı ve burslu" öğrencilik konusu, belki de dünya tarihinin ilk burslu öğrenci olayı ile karşı karşıya olduğumuzu ortaya koymaktadır. Bu burslu öğrenci okutma geleneği aynı muhitte yüzlerce yıl devam etmiştir. Nitekim Timurîlulardan Uluğ Bey'in aynı şehirde yaptırdığı Uluğ Bey Medresesi'nde de öğrencilere maaş (burs) verildiği bilinmektedir⁷³⁵.

Öte yandan, sözkonusu medresenin Nizamiye Medresesi'nden daha erken bir tarihte yapıldığı açık biçimde görülmektedir.

Kaldı ki, Tamgaç Buğra Han'ın 1065 yılında yine Buhara'da yaptırdığı hastahane'nin vakfiyesinde, hastahane vakfına tahsis edilen taşınmazlardan Kîşân (Yaycılar) Han'ının sınırlarından birinin Kadı Ali oğlu Hasan'ın medresesi vakfına ait bir eye dayandığı kaydedilmekle Karahanlılarda Buğra Han medresesi'nden daha önce yapılmış başka medreselerin varlığına da işaret edilmiş olunmaktadır⁷³⁶. Dolayısıyla, şimdiye kadar Müslüman Türk Devletlerinde medrese yaptırma geleneğinin Nizamü'l-Mülk ile başladığı şeklindeki yaygın kanaatin da doğru olmadığı, bu konuda Karahanlı Hükümdarlarının ve diğer ileri gelenlerinin, Selçuklu Hükümdarlarından önce, teşkilâtli ve ciddî eğitim kurumları vücuda getirdikleri görülmektedir.

Buğra Han Medresesi'nde öğrenim gören öğrencilere verilmekte olan burs miktarının (30 dirhem), aynı kurumda mutemed olarak

(734) Sözkonusu medresenin vakfiyesinin tam metni ve bazı değerlendirmeler için bk. Saffet Bilhan, 900 yıllık bir Türk Eğitim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, C. 15, sayı 2, Ankara 1982, s. 117-124.

(735) Müjgan Cumber, Devletşah'a göre Uluğ Bey, Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, A.K. Merkezi Başkanlığı yayını, Ankara 1996, s. 118.

(736) Bu konuda geniş bilgi için bk. Saffet Bilhan, Tıp Okulu Niteliğinde 10 Yüzyıllık Türk Hastahanesi Vakıf Belgesi, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, C. 15, sayı 2, Ankara 1982, s. 125-130.

görev yapan kimsenin aylığının (50 dirhem) yarısından daha fazla olması; öğrencilere sağlanan imkânın boyutlarını göstermek bakımından da dikkate değer. Ayrıca bursa ihtiyacı olan her öğrenciye aynı miktarda burs vermek yerine, öğrencilerin maddi durumları dikkate alınarak, değişen miktarlarda burs verilmesi ve bu hususun müderrisin takdirine bırakılmış olması da üzerinde dikkatle durulmaya değer bir başka konudur.

Yine aynı medresenin vakfiyesinde belirtilen "47 dirhem=bir miskal saf altın" ölçüsü ile, bu kurumdan gelir elde edenlerin aylıklarının veya burslarının, özellikle enflasyon v.b. muhtemel gelişmelere karşı koruma altına alınmış olması gerçekten de günümüzde dahi örnek gösterilebilecek bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sözkonusu vakfiye'nin kayıtları arasında dikkati çeken bir başka nokta ise, "tuvaletler" konusudur. Tamgaç Buğra Han'ın medresesindeki bu öğrenci tuvaletlerinden başka, aynı vakfiyede, "iki tuvalet binasını da ihtiva eden han" dan söz edilmesi ve medrese vakfına bir de "erkekler hamamı"nın tahsis edilmesi; öte yandan aynı hükümdarın yukarıda sözü edilen hastahanesine vakfedilen taşınmazların sınırları belirtilirken, biri kadınlara mahsus olmak üzere iki ayrı hamamdan söz edilmiş olması ile XI. yüzyıl Türk dünyasında "helâ" ve "hamam" konusuna verilen önem de kendiliğinden anlaşılmaktadır. Gerçekten de, 1624-1678 tarihleri arasında, Paris'in yakın bir banliyösünde, değişik aşamalarla inşa edilen ünlü Versay Sarayı'nın mimarisinde helâ'nın bulunmadığı göz önünde bulundurulursa, Versay'dan 600 yıl önceki Türk şehrinde umumî helâların ve hamamların bulunması vurgulanmaya değer bir husustur.

Tamgaç Buğra Han İbrahim'in medresesinin vakfiyesi şöyle bitmektedir: "Kaimin (Vakıf yöneticisinin) ölmesi halinde yerine başka birisinin atanması gerekir. Bu atamanın yapılması, öğretim üyesi Fakih ile Semerkand'da fetva vermek düzeyinde olan bilim adamlarının kararı ile olur ve seçilen kişi inanç sahibi, ahlâklı biri olmalıdır. Eğer öğretim üyesi (fakih) bulunmuyorsa, kaimin atanması Semerkand valisi tarafından yapılır. Bu atamanın hükümdar tarafından yapılması yasaktır".

Açıkça görülmektedir ki, siyasî güç sahibi olan hükümdar, bu bilim kurumu için malî kaynağı sağlayan vakıf'a yapılacak yönetici atanmasında devre dışı bırakılmakta, hatta resmen yasaklanmakta-

dır. Bu tavır, siyasetin malî güçle birleşerek, bilim üzerindeki muhtemel baskısına imkân vermeyen bir yaklaşımdır. Böylelikle vakıf gelirleri sayesinde, günümüz deyimini ile "malî özerklik" kazanan medrese, hükümdarın müdahalesinden uzak tutularak "idarî özerkliğe" de sahip olmaktadır. Bu ikisinin olduğu yerde ise "bilimsel özerklik" olmaması için hiçbir sebep kalmamaktadır.

Tamgaç Buğra Han İbrahim'in medresesi ile ilgili olarak bu bilgileri ve değerlendirmeyi verdikten sonra, konu hakkında Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere geçebiliriz.

Bilindiği gibi Türkler yazı yazmaya "bitimek", kitaba da "bitik"⁷³⁷ diyorlardı. Mamafih onlardan bazılarının bu anlamda "yazmak"⁷³⁸ ifadesini kullandıkları da anlaşılıyor. Kaşgarlı, bu konuda daha fazla bilgi vermemekle birlikte, yazmak sözünün bugün dilimizde çok yaygın bir şekilde kullanılışına bakarak bunun Oğuz lehçesince olduğunu tahmin edebiliriz.

Dîvânü Lügâti't-Türk'te kitap yazılması ve okunmasına dâir 40 kadar örnek cümlelerin bulunması, söz konusu yüzyılda Türkler arasında oldukça yaygın bir kitap okuma ve yazma geleneğinin varlığını göstermektedir. Bu geleneğin kökleri şüphesiz çok eskilere gitmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un tigin kelimesi dolayısıyla, efsanevî Türk hükümdarı Alp Er Tunga'nın oğullarının babaları ile yazışma yoluyla haberleşmelerinden de bahsetmesi⁷³⁹ Türklerde yazının eskiliği hakkında bir fikir vermektedir. Diğer taraftan Göktürk yazıtlarındaki yazı, ifade ve dil mükemmelliği bu konuda daha fazla söz söylemeyi gereksiz kılmaktadır.

Türkler kitap yazmaya "bitik bitimek" diyorlar ve kitabın yazıldığı beyan etmek istediklerinde "bitik bitildi"⁷⁴⁰ veya "bitik bitindi"⁷⁴¹ deyimini kullanıyorlardı. Yine onların hem ağaç hem de kitap yaprağına "yapurgak"⁷⁴² dedikleri anlaşılıyor. Kaşgarlı'nın eserinde kitap dürmekten çokça bahsedilişi, onlarda kitapların, Uygurlarda çok yaygın bir şekilde görüldüğü üzere tomar halinde dürülerek muhafaza edildiğini göstermektedir. Kitabı tomar haline getirme işine onlardan bazılarının "bitik türmek"⁷⁴³, bazılarının da

(737) Kilişli I, 321-Atalay I, 384.

(738) Kilişli III, 45-Atalay III, 59.

(739) Kilişli I, 346, 7-Atalay I, 413, 4.

(740) Kilişli II, 95, 110, 125-Atalay II, 119, 139, 160.

(741) Kilişli II, 111, 126-Atalay II, 140, 160.

(742) Kilişli III, 38-Atalay III, 51.

(743) Kilişli II, 6, 33, 77, 101, 115-Atalay II, 7, 39, 95, 127, 145.

"bitik bürmek"⁷⁴⁴ dedikleri anlaşılıyor. Mamafih, şüphesiz onların bütün kitapları tomar halinde idi denilemez.

Kaşgarlı'nın "onun hattı, yazısı bellidir"⁷⁴⁵ şeklindeki bir cümlesine bakarak, söz konusu yüzyılda Türkler arasında hattatların da varlığına ihtimal verilebilir. Bu ihtimali kuvvetlendiren diğer bir durum da onlar arasında tezhip san'atı ile uğraşanların varlığının görülmesidir. Türkler kitaptaki noktalama ve diğer süslere "çekik", bu söz ile ilgili olarak tezhip işine de "çekik çekmek"⁷⁴⁶ diyorlardı. Dîvân'da kaydedilen "ol mağa çekik çekişdi" cümlesinin "o bana eser nakışlamakta ve noktalamakta yardım etti"⁷⁴⁷ şeklinde izah edilmişinden tezhipçilerin varlığı açıkça anlaşılmaktadır. Türkler hattatların kitap yazarken yanlışları silme işine "bitik yozmak"⁷⁴⁸ diyorlardı.

Kitapla bu derece ilgilenen bir toplumda istinsah (kitap kopya etmek) işinin de bulunacağı pek tabiidir. Kaşgarlı'nın verdiği örneklerden istinsah işine onlardan bazılarının "bitik yolkmak"⁷⁴⁹, bazılarının da "bitik köçürmek"⁷⁵⁰ dedikleri anlaşılıyor. Bütün bunlardan başka Kaşgarlı'nın eserinde birinin kitap yazdığını⁷⁵¹ ve kitap yazmada yardımlaşmadan⁷⁵² bahsedilmesi, XI. yüzyılda Türklerde okuma ve kitap konularında yeteri kadar fikir verir kanaatındayız.

Yine Kaşgarlı'nın verdiği bilgiye göre Türkler kalem en çok uc ağacı'ndan yapıyorlardı⁷⁵³. Mamafih onlar sığır boynuzundan yapılmış divitler de kullanıyor ve buna özel bir ad ile "şütük"⁷⁵⁴ diyorlardı. Diğer taraftan Dîvân'da "bitigü" kelimesinin "Türk diviti" olarak izah edilişi⁷⁵⁵ ise, söz konusu yüzyılda Türklerde kitap yazıcılığının durumu hakkında oldukça etraflı fikir vermektedir. Demek ki Türklerin divitleri bile meşhur olmuştur.

Türkler hokkaya "hafsi"⁷⁵⁶ diyorlardı. Bu hokkaların ağız kısımlarına, hokkanın yarılmasını önlemek için bir halka geçiriliyor

(744) Kilişli II, 104-Atalay II, 131.

(745) Bk. 737 numaralı notta gösterilen yerler.

(746) Kilişli II, 18, 106, 118, 143-Atalay II, 21, 133, 149, 181.

(747) Kilişli II, 86-Atalay II, 107.

(748) Kilişli III, 51, 73, 320-Atalay III, 70, 105, 434.

(749) Kilişli III, 48-Atalay III, 64.

(750) Kilişli II, 63-Atalay II, 75.

(751) Kilişli II, 241-Atalay II, 298, 9.

(752) Kilişli II, 72, 91-Atalay II, 88, 113.

(753) Kilişli I, 38-Atalay I, 35.

(754) Kilişli I, 326-Atalay I, 390.

(755) Kilişli III, 131-Atalay III, 174.

(756) Kilişli I, 354-Atalay I, 423.

ve buna "borı"⁷⁵⁷ deniliyordu. Onların, yazı yazarken kalemin çıkar-
dığı hafif hışırtıya dahi ayrı bir ad vermiş olmaları⁷⁵⁸, yazı ile ne ka-
dar yakından ilgilendikleri hakkında kâfi fikir vermiştir sanırız.

Kaşgarlı'nın "bitiklik er"⁷⁵⁹ ifadesini "kâğıdı olan kimse" olarak
izah edişine bakılırsa, Türklerin XI. yüzyılda kâğıda da bitik dedik-
leri anlaşılmalıdır. Mamafih onlar, tahta ve diğer düz satırlı şey-
ler üzerine de yazı yazıyorlar ve bu lehvalara "yartı"⁷⁶⁰ diyorlardı.
XI. yüzyılda Türklerde kitap ve yazı yazmak konusuna son verme-
den önce şunu da belirtelim ki, onlar hem kelimenin hecelerine,
hem de harfe "üjık"⁷⁶¹ diyorlardı.

Yukarıda XI. yüzyıl Türk toplumunun sosyal tabakalarından
söz ederken onlar arasında bir âlimler zümresinin varlığına ve hattâ
bu zümrenin Yusuf Has Hâcib tarafından kara budun'un en üstünde
gösterildiğine işaret etmiştik. Âlimlere XI. yüzyılda Türkler genel-
likle ilim ve hikmet anlamına gelen "bilig" sözünden alınarak "bil-
ge"⁷⁶² ve "biliglik er"⁷⁶³ gibi isimler veriyorlardı. Söz konusu yüzyıl-
da henüz İslâmiyeti kabul etmemiş olan Türklerin âlim ve hakîm
kimselere "tengrigen", Oğuzların ise "tering (derin) bilge" dedikle-
rini de daha önce kaydetmiştik. Yine Oğuzlar bilgin ve erdemli
kimselere "yüğrük bilge"⁷⁶⁴ de diyorlardı.

Bu âlimler zümresi hakkında Yusuf Has Hâcib şöyle demek-
tedir: "Onların ilmi halkın yolunu aydınlatır. Onları pek çok sev ve
onlardan hürmetle bahset. Çok veya az onların bilgilerini öğren.
Faydalı ve zararlı şeyleri birbirinden ayırarak, doğru ve temiz
yol tutan kimseler bunlardır. Mümkünse ilimlerini öğren ve bilgile-
rini bil. Onlara iyilik yap ve yardımda bulun. Bu dinin direği ger-
çekten bunlardır. Doğru şeriatin temeli bunların bilgisidir"⁷⁶⁵.

Onun bu sözlerinden âlimler zümresinin söz konusu yüzyıl
Türk toplumundaki yerini ve rolünü açıkça anlamak mümkündür.
Diğer taraftan Kaşgarlı Mahmud'un kaydettiği bir şiirde, bir âlim

(757) Kilisli III, 166-Atalay III, 220.

(758) Kilisli I, 272-Atalay I, 324. Türkler, Ağustos böceği sesine olduğu gibi, kalemden
çıkan bu sese de "sır" diyorlardı.

(759) Kilisli I, 422-Atalay I, 511.

(760) Kilisli III, 22-Atalay III, 30.

(761) Kilisli I, 68, 9-Atalay I, 71, 2.

(762) Kilisli I, 322-Atalay I, 385.

(763) Kilisli I, 420-Atalay I, 510.

(764) Kilisli III, 34-Atalay III, 45.

(765) Kutadgu Bilig II, s. 314.

kastedilerek "her gün yanına giderek onun bilgisini öğren; gönül al-
çaklığı ile ona hizmet et, gururu bir yana bırak"⁷⁶⁶ denilmesi de bize
âlimlerle öğrenme durumunda olanların ilişkileri hakkında fikir
vermektedir. Yine Dîvânü Lügâti't-Türk'te "O ilim ve hikmet öğ-
rendi"⁷⁶⁷, "o bana bilig (bilgi) edeb, hikmet öğretti"⁷⁶⁸, "o bana kitap
okuttu"⁷⁶⁹, "kitap okundu"⁷⁷⁰ gibi örnek cümleler ile çok okunan ki-
taptan bahsedilmesi⁷⁷¹, söz konusu devirde öğretme ve öğrenme ola-
yının mahiyetini göstermektedir.

Kutadgu Bilig'de özellikle müneccimlerin yetişmesi konusunda
yer alan bazı kayıtlar, XI. yüzyıl Türk ilim ve kültür çevresinde
hangi bilgi dalları ile meşgul olduğu hakkında da bir fikir ver-
mektedir. Müneccimliği öğrenmek isteyen bir kimseye Yusuf Has
Hâcib şöyle diyor: "Bunu öğrenmek istersen hendese okumalısın.
Bundan sonra hesap kapısı açılır. Darp ve taksim oku. Bütün kesir-
leri iyice oku. Bu, kâmil insan için mükemmel imtihandır. Bunu
yap. Sen, taz'if ve tasnifi iyice öğren. Bunları öğrendikten sonra
aded cezrini ele al. Sonra cemi', tefrik ve mesahaya geç. Yedi kaf
feleği bir çöp parçası imiş gibi avucunda tut. Daha da istersen cebir
ve mukabele oku. Bir de Öklid'in kapısını da iyice çal. Gerek dünya
iş, gerek ahiret işi olsun, inan ki âlim bunları hesap ile birbirinden
ayırarak zapteder"⁷⁷².

Yusuf Has Hâcib'in bu ifadelerinden XI. yüzyılda Türkler ara-
sında sözü edilen bilgi dallarında âlim kimselerin bulunduğu ve
isteyenlerin bu bilgileri öğrenme imkânına sahip olduğu anlaşıl-
maktadır. Yine aynı eserde elçi olacak kimsenin bütün dilleri kö-
nuşması ve bütün dilleri yazması⁷⁷³ gereği ile kâtip ve hazinedarlar-
ın iyi yazı ve hesap bilen kimseler olması lüzumuna işaret
edilmesi⁷⁷⁴ de devlet hizmetinde görevli bulunan kimselerin özellik-
le kendi alanları ile ilgili bilgiler konusunda gerekenleri öğrenme
imkânına sahip olduğunu göstermektedir. Aynı durum, şüphesiz
tahsildârlar ve diğer memurlar ile tabipler için de geçerli idi.

İşte, gerek âlim ve tabiblerin, gerek hazinedar, katip, tahsildar
vb. devlet görevlilerinin, gerekse kadı, müfti, imam, hatip vb. din

(766) Kilisli II, 110, 11-Atalay II, 140.

(767) Kilisli I, 213-Atalay I, 253.

(768) Kilisli I, 220-Atalay I, 261.

(769) Kilisli I, 183-Atalay I, 212.

(770) Kilisli I, 171, 176-Atalay I, 197, 202.

(771) Kilisli I, 137-Atalay I, 156. Bu bitik ol kişini okıtgan.

(772) Kutadgu Bilig II, s. 306-317.

(773) Ayn eser, s. 195.

(774) Ayn eser, s. 198-208.

hizmetleri görenlerin, Tamgaç Buğra Han İbrahim'in yaptırdığı medrese ile benzerlerinden yetiştiklerine şüphe yoktur. Dönemin okul ve okuma imkânları göz önünde bulundurulduğunda, medrese öğreniminden başka, "kalem"den yetişenler ile özel dersler alarak yetişenlerin var olacağı da şüphesizdir.

10- TIP

Tıp konusunda Türklerin eski ve köklü bilgi ve tecrübelerinin bulunduğu bilinmektedir. Bunun sebeplerini onların cenkçi bir kavim olup, harplerde yaralananları tedavi etmek amacıyla erkenden bu iş ile meşgul olmaya başlamalarında arayabileceğimiz gibi, dinî inanışlarında da arayabiliriz. Bilindiği gibi Şamanizm'de bazı hastalıkların sebebinin kötü ruhlar olduğuna inanılmakta, bu yüzden de onların şamanları, diğer bir takım vazifeleri arasında tabiplik de yapmakta idiler.

XI. yüzyıl yazarlarından el-Birunî, özellikle Oğuzların tıbbının, hekimlerinin ve ilaçlarının meşhur olduğunu bildirmektedir. Onun bu hususta verdiği bilgi, Kaşgarlı'nın tıbbî dâir kayıtlarını doğrulamaktadır. el-Birunî'ye göre Türkmenlerin (Oğuzların) çeşitli ot ve benzeri maddeleri karıştırarak elde ettikleri mumya adlı ilaç pek meşhur idi. O kadar ki; bir Türkmen tabibi, birgün Harizmşah'a mumya getirir. Fakat ilaç şişesi Harizmşah'ın doğancıbaşısı elinde kırılır. Buna kızan Harizmşah, ceza olarak doğancıbaşının ayağının kırılmasını emreder. Bu emri yerine getirilir. Ancak Harizmşah yaptığına pişman olarak onun ayağının Türkmen Mumyası ile tedavi edilmesini ister. Tamamen kırılmış olan ayak mumya ile tedavi edilir ve adam hemen şifa bulur. Bu olaya bizzat şahit olduğunu ifade eden el-Birunî, bir sene sonra doğancıbaşısı at üzerinde ve elinde doğan olduğunu halde gördüğünü, ancak attan indiği zaman güçlüğü yürüdüğünü ve baston kullanmak zorunda kaldığını bildirmektedir⁽⁷⁷⁵⁾. Dîvân'daki kayıtlardan anlaşıldığına göre, Türkler sağlık anlamında "sağ"⁽⁷⁷⁶⁾ kelimesini kullanmakta idiler. Birisi bir başkasına, sıhhatin iyi mi? yerinde mi? demek istediğinde: "yininğ sağ mı?" diyordu. Sağlığını kaybetmiş, hastalanmış olan bir kimseye "sükel"⁽⁷⁷⁷⁾ denilmektedir. Kaşgarlı sükel kelimesinin Oğuzca olduğunu kaydeder. Ancak hasta anlamında bir de "iglig"⁽⁷⁷⁸⁾ kelimesini

(775) el-Birunî, Kitabü'l-Cemahir fi Ma'rifeti'l-Cevahir, Haydar Âbâd, 1355, s. 205-206.

(776) Kilisli III, 144-Atalay III, 154.

(777) Kilisli III, 209, 292-Atalay III, 281, 395.

(778) Kilisli I, 249-Atalay I, 296. İglig emleldi.

görmekteyiz ki bu, hastalık anlamındaki "ig"⁽⁷⁷⁹⁾ kelimesinden gelmektedir. Kaşgarlı ig ve iglig kelimesinin, hangi Türk ellerince böyle bilindiği konusunda herhangi bir şey söylemiyor. Dîvân'da rastladığımız "sükel igdin sawradı" yâni "hasta hastalıktan kurtuldu" anlamındaki bir cümle⁽⁷⁸⁰⁾ ig kelimesini hastalık karşılığı olarak Oğuzlar'ın da kullandığını göstermektedir. Öyle anlaşılıyor ki, iglig, hastalıklı, dertli anlamında ve sükel ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Bundan alarak, bir kimsenin hastalanmasına "iglemek"⁽⁷⁸¹⁾ diyorlardı.

Hastalıkların önemli bir kısmının ilaçla tedavi edildiği anlaşılıyor. İlaç anlamında genel ad olarak "ot"⁽⁷⁸²⁾ ve "em"⁽⁷⁸³⁾ kelimelerini görüyoruz. Em'in bazan eş anlamlı bir kelime olan sem ile birlikte kullanılarak, "em-sem"⁽⁷⁸⁴⁾ de denildiğini görmekteyiz. Bunlardan başka yine ilaç anlamına gelen "egir" kelimesini görüyoruz. Kaşgarlı egir'in ilaç demek olduğunu ayrıca kaydetmemiş ise de, egir-semek⁽⁷⁸⁵⁾ kelimesini ilaç kullanmak istemek şeklinde izah edişine bakarak bunu anlamak mümkün olmaktadır. Mamafih, aşağıda görüleceği üzere, karın ağrılarını dindirmek için kullanılan bir ot kökünün adı "egir" olup, belki de buradan aynı kelime ilaç için de kullanılır olmalıdır.

Hastaları tedavî eden tabiplere gelince: Tabip anlamında "otaçı"⁽⁷⁸⁶⁾ ve "emçi"⁽⁷⁸⁷⁾ deyimlerini görmekteyiz. Bu isimler ilaç anlamındaki ot ve em kelimelerinden gelmektedir. Kaşgarlı tabip anlamında bir de "atasagun"⁽⁷⁸⁸⁾ tabirinden bahsetmektedir. Ancak o, bu adların hangi Türk ellerince tabibe verildiği hakkında herhangi bir şey söylememektedir. Herhalde bunları Türkçedeki ortak adlar olarak kabul etmek yerinde olacaktır. Kelimelerin türetilişine bakarak, otaçı ve emçi'nin hem ilâcı hazırlayan ve hem de hastayı tedavi eden kimseyi ifade etmekte olup, atasagun'un ise özellikle tabip anlamında kullanılmakta olduğunu da tahmin edebiliriz.

Tabibin bir hastayı tedavi etmesine ve bu maksatla ona ilaç vermesine, ot kelimesinden alınarak "otamak"⁽⁷⁸⁹⁾, em kelimesinden

(779) Aynı yerler. Tegme türlüğ ig igleldi.

(780) Kilisli III, 209-Atalay III, 281.

(781) Kilisli I, 241-Atalay I, 287.

(782) Kilisli I, 38-Atalay I, 35.

(783) Kilisli I, 41-Atalay I, 38.

(784) Kilisli III, 117-Atalay III, 157.

(785) Kilisli I, 254-Atalay I, 302.

(786) Bk. 782 numaralı notta gösterilen yerler.

(787) Kilisli I, 41-Atalay I, 38.

(788) Kilisli I, 81-Atalay I, 86.

(789) Kilisli III, 190-Atalay III, 252.

alınarak "emlemek"⁷⁹⁰, bazan da yukarıda kaydettiğimiz em-sem ifadesinden alınarak "emlemek-semlemek"⁷⁹¹ diyorlardı. Türklerin yaraya genellikle "baş" ve "balğ" dediklerini anlıyoruz. Bundan alınarak yara tedavi etmeğe de "baş emlemek" veya "balğ emlemek"⁷⁹² demektedirler. Ancak hemen şunu da kaydedelim ki, onlar yara tedavisinde, çok eski bir gelenek olan kızgın demirle dağlamak usulünü de tatbik ediyorlardı. Yaranın dağlanmasına "baş tük-nemek"⁷⁹³ tabir edilmektedir. Keza bugün dahi kullanıldığı gibi, bir takım hazır ilâçlara "yakı" denilmekte olup, yarayı yakı ile tedavî etmekte oldukları da anlaşılıyor. Bu işe ise "yakı yakmak"⁷⁹⁴ denili-yordu. Kaşgarlı'nın yakı yakma işinde yardımlaşma olduğuna dâir cümlesine bakılırsa⁷⁹⁵ bu usulün oldukça yaygın olduğu anlaşıl-maktadır.

Tabipler, hastalara ilâç vermekten başka ne gibi müdahalelerde bulunabiliyorlardı? Bu konuda da Dîvân'da bazı kayıtlar bulmaktayız. Bu cümleden olarak Kaşgarlı, neşter olarak kullanılıp, kan almaya yarayan "kanagu"⁷⁹⁶ dan, yine kan alanların kan almakta kullandıkları "sorgu"⁷⁹⁷ denen özel âletten, "belik"⁷⁹⁸ denilen ve yara yoklamak için kullanılan mil'den ve bir de ağıza ilâç akıtmak için kullanılan "arkaçak"⁷⁹⁹ adlı içi delik âletten bahsetmektedir. Bu âlet-lerden anlaşılacağına göre, Türk tabipleri XI. yüzyılda bazı cerrahî operasyonlarda da bulunabiliyorlardı. Ancak bunun mahiyetini tam olarak anlayabilecek durumda değiliz.

Kanaatimizce tıp konusunda, üzerinde durulması gereken hu-suslardan birisi de Türklerin XI. yüzyılda ne gibi hastalıkları bildik-leri ve bunlara karşı nasıl bir tedavi şekli uyguladıkları konusudur. Bu konu ile ilgili olarak kaynağımızın verdiği başlıca kayıtları şö-ylece sıralayabiliriz:

Anumi : Cüzzam hastalığı⁸⁰⁰. Buna karşı nasıl bir tedavi şekli uyguladıklarını ve ne gibi ilâç kullandık-

- (790) Kilisli I, 241, 249-Atalay I, 287, 296.
 (791) Kilisli III, 220-Atalay III, 298.
 (792) Kilisli I, 205-Atalay I, 242.
 (793) Kilisli III, 223-Atalay III, 301.
 (794) Kilisli III, 47-Atalay III, 62.
 (795) Kilisli III, 54-Atalay III, 74.
 (796) Kilisli I, 373-Atalay I, 447.
 (797) Kilisli I, 356-Atalay I, 425.
 (798) Kilisli I, 323-Atalay I, 385.
 (799) Kilisli I, 128-Atalay I, 144.
 (800) Kilisli I, 123-Atalay I, 137.

larını bilmiyoruz. Cüzzam hastalığı anlamında Dîvân'da bir de "ya-man ig"den bahsedilmektedir⁸⁰¹. Ancak Kaşgarlı burada da sadece hastalığın adını kaydetmekle yetinmiş, fazla bilgi vermemiştir.

- Inegü* : Göbek üzerinde olur. Kulunca benzer bir şiş-kinliktir⁸⁰². Buna karşı da nasıl bir tedavi uygu-ladıklarını bilmiyoruz. Ancak Kaşgarlı'nın ya-kı'yı izah ederken "şişkinlikler ve buna benzer şeyler üzerine konulur"⁸⁰³ demesine bakılırsa, bu şişkinlik için yakı'yı da kullanmış oldukları-na ihtimal verebiliriz.
- İsitme* : Isıtma, sıtma⁸⁰⁴. Tedavi usulünü bilmiyoruz. Bu hastalığa yakalanan birini belirtmek için "er isitti" diyorlardı.
- Sarığlığ* : Sarılık hastalığı. Bu hastalığa yakalanan kim-seye "sarığlığ er" denilmektedir⁸⁰⁵. Tedavi şek-li bilmiyoruz.
- Tirseğ* : Göz kapaklarında çıkan sivilce⁸⁰⁶. Bugün dahi bu rahatsızlık halk arasında dirsek veya it dir-seği olarak bilinmektedir. Tedavi şeklini bilmi-yoruz.
- Uzuz* (اذُّز) : Uyuz⁸⁰⁷. Kaşgarlı'nın diğer hastalıklara göre uyuzdan çokça bahsetmesine bakılırsa, bu bu-laşıcı hastalığa ait vakalara daha çok rastlandı-ğına ihtimal verebiliriz. Bu hastalığın bir insan vücudunda bir yerden diğer yere sıçrayıp yayıl-masına "tokuşmak"⁸⁰⁸, bir başkasına bulaşması-na ise "yukmak"⁸⁰⁹ denildiği anlaşılmaktadır. Bu hastalığa yakalananmış olan bir kimseye uyuzlu mânâsında "uzuzluğ kişi" denilip, uyuz-tun tedavi edilmesine ise "uzuzlamak"⁸¹⁰ tabir

- (801) Kilisli III, 22-Atalay III, 30. Kaşgarlı yaman ig'in karşılığını Arabça (الجُزَام) olarak vermişse de, Besim Atalay cüzzamdan hiç bahsetmeden bunu "yaman has-talık, miskin hastalığı" şeklinde tercüme etmiştir.
 (802) Kilisli I, 122-Atalay I, 137.
 (803) Kilisli III, 10-Atalay III, 13.
 (804) Kilisli I, 181-Atalay I, 209, 10.
 (805) Kilisli I, 411-Atalay I, 496.
 (806) Kilisli III, 313-Atalay III, 424.
 (807) Kilisli I, 55-Atalay I, 54.
 (808) Kilisli III, 54-Atalay III, 74.
 (809) Kilisli III, 47-Atalay III, 63.

- ediliyordu. Ancak bu tedavinin de mahiyetini bilmiyoruz.
- Uçguk** : Uçuk, nezle (الزكام)⁸¹¹. Tedavi şeklini bilmiyoruz.
- Um** : Karın şişkinliği ve mide bozukluğu. Bu rahatsızlığa tutulan kimse için "er um boldı" denilmektedir ki, çok et yemekten kursak bozukluğuna uğradı, midesi bozuldu demektir⁸¹². Bu ve buna benzer karın ağrılarını dindirmek için egir denilen bir nevi ot kökünün kullanıldığını görüyoruz⁸¹³.

Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, onları meşgul eden hastalıkların en önemlilerinden birisi de karın peklığıdir. Bu rahatsızlık hazımsızlıktan ileri geldiği gibi, özellikle ekşi yemekten oluyordu⁸¹⁴. Bu gibi hallerde barsakları harekete getirip karını sürdürmek için kullanılan ilâçlara müşhil anlamında "ötrüm"⁸¹⁵ denilmektedir. Bu müşhillerden "çurnı" denileni ile, özellikle ekşi yemekten karın peklığıne uğramış olanlara verilen "iprük"⁸¹⁶ adlı ilâçları biliyoruz. Kaşgarlı Çurnı için, "Türk hekimlerinin yaptıkları müşhil"⁸¹⁷ ifadesini kaydetmektedir. İprük'ün ise, yoğurt ve süt karıştırılarak kullanıldığı anlaşıyor⁸¹⁸.

Hastalıklar arasında çiçek hastalığını da görüyoruz. Kaşgarlı bu hastalığa ne denildiğini bildirmiyorsa da "ışgun"⁸¹⁹ denilen ve şerbeti çiçek hastalığına iyi gelen, çiçeği kırmızı bir ottan bahseder. Hastalıklara karşı kullanılan ilâçlar arasında safra ve balgamı söktüren ve üzerliğe benzeyen bir ot tohumuna Uç şehri halkı "ilrük"⁸²⁰ demektedir.

İnsan vücudunda meydana gelen rahatsızlıklardan biri de göze

- (810) Kilisli I, 253-Atalay I, 310.
 (811) Kilisli I, 91-Atalay I, 98.
 (812) Kilisli I, 50-Atalay I, 49.
 (813) Kilisli I, 54-Atalay I, 53.
 (814) Kilisli I, 94-Atalay I, 101.
 (815) Kilisli I, 97, 193-Atalay I, 106, 226. Mercimeğe benzer ve ishal veren bir ot'a "stü ötrüm" deniliyordu.
 (816) Kilisli I, 93-Atalay I, 101.
 (817) Kilisli I, 363-Atalay I, 435.
 (818) Bk. 816 numaralı notta gösterilen yerler.
 (819) Kilisli I, 100-Atalay I, 109. Işgun hemen hemen aynı adla (ışkın) bugün de Türkiye'de bilinmektedir.
 (820) Kilisli I, 96-Atalay I, 105.

İnsan vücudunda meydana gelen rahatsızlıklardan biri de göze perde inmesidir. Bu perdeye "enüç"⁸²¹, bunun tedavi edilmesi işine ise "enüçlemek"⁸²² denildiğini görüyoruz. El ve ayaklarda meydana gelen sigil'e ise "sügül" denilmekte ve sigile ilâç sürüp tedavî etme işine "süknemek"⁸²³ tabir edilmektedir.

Zehirlenmelere karşı kullanılan ilâçlar ise genellikle panzehirlerdir. Dîvân'da rastladığımız tek panzehir "urumday"⁸²⁴ denilen bir çeşit taştan ibârettir.

Hastalara verilen bazı ilâçların uyutucu özelliklerinin fazla olduğu görülüyor⁸²⁵. İhtimal böyle ilâçlar bir takım müsekkinler idi. İlâcın herhangi bir hastalığa iyi gelmesine ve yaramasına ise "tüşukmak"⁸²⁶ veya "tusulmak"⁸²⁷ tabir edilmektedir.

Türkler, XI. yüzyılda genellikle kendi hekimleri tarafından hazırlanan ilâçları kullandıkları gibi, bazan da yabancı ülkelerden getirilenleri kullanıyorlardı. Kaşgarlı, çocukları semirtmek için, bir kese içersine konularak ağızlarına verilen ve "hasnı"⁸²⁸ denilen bir ilâç ile, hangi hastalıklara karşı kullanıldığını açıklamadığı "iwri"⁸²⁹ ve "uragun"⁸³⁰ denilen ilâçların Hindistan'dan getirildiğini bildirmektedir. Hint'ten gelen ve bazı ilâçlar yapmaya yarayan eşya arasında, bugün halk dilimizde demirhindi olarak bilinen Hint Hurması da zikredebiliriz. Türkler buna "arubat"⁸³¹ diyorlardı.

Hastalaktan kurtulma, iyi olup hastalığı savuşturmak anlamında "sawramak" ve "onğulmak" tâbirleri kullanılıyordu. Hastanın iyileştiğini ifade amacıyla "sükel sawradı"⁸³² ve "sükel onğuldu"⁸³³ diyorlardı. İyi olmak anlamında onmak (onulmak) tabiri bugün de dilimizde kullanılmaktadır. Yaranın iyi olmasına ise "pütürmek"

- (821) Kilisli I, 53-Atalay I, 52.
 (822) Kilisli I, 252-Atalay I, 299. B. Atalay, "otaçı közüğ enüçledi" şeklindeki cümleyi "tabib göze ilâç kuydu" olarak tercüme etmiştir ki, bunun "tabib göze inen perdeyi tedavi etti" şeklinde olması daha doğru olurdu.
 (823) Kilisli III, 223-Atalay III, 301, 2.
 (824) Kilisli I, 140-Atalay I, 159.
 (825) Kilisli I, 136-Atalay I, 154.
 (826) Kilisli II, 93-Atalay II, 116.
 (827) Kilisli II, 101-Atalay II, 127.
 (828) Kilisli I, 363-Atalay I, 435.
 (829) Kilisli I, 115-Atalay I, 128.
 (830) Kilisli I, 123-Atalay I, 138.
 (831) Kilisli I, 124-Atalay I, 138.
 (832) Kilisli III, 209-Atalay III, 281.
 (833) Kilisli I, 186, III, 292-Atalay I, 216, III, 395.

denilip, ilâcın yarayı iyi etmesi hallerinde "ot başığ pütürdi"⁸³⁴ ifadesi kullanılmaktaydı.

Hastalıkların sebepleri arasında göz değmesi ve buna benzer şeylere de inanıldığı anlaşılıyor. Özellikle çocukları nazardan korumak için, safrana birşeyler karıştırılarak elde edilen "egit"⁸³⁵ denen bir ilâcı görmekteyiz.

Kaşgarlı'nın tedavi amacıyla hastanın okunup üflendiğine dâir kaydı ise çok ilgi çekicidir⁸³⁶. Cin çarpmasına da inanan Türkler, cin çarpan adamın yüzüne soğuk su serptikten sonra "kovuç, kovuç" diyerek üzerlik otu ve öd ağacı ile tütsülerlerdi⁸³⁷. Oğuzlar ise bu kovuç kelimesini kovuz olarak telâffuz ediyorlardı. Bundan alarak onlar, "yel kovuz bitiği" ifadesini kullanıyorlardı ki, bu deyim, cin çarpmasına karşı, efsun, üfürük, nusha anlamlarını ifade ediyordu⁸³⁸.

Sebebini anlayamadığımız bazı hallerde hastalıkların çoğaldığı ve yaygınlaştığı anlaşılıyor. Bu belki de bir takım salgın hastalıkların çıktığı hallerde oluyordu. Böyle halleri belirtmek için ise "tegme türlüğ ig igledi" yâni "her türlü hastalık oldu, yayıldı" deniliyordu⁸³⁹.

Sonuç olarak, Kaşgarlı'nın hastalık ve ilâc adı, tedavi şekli ve tabiplerin kullandıkları âletler hakkında toplam olarak 60 kadar kayıta bulunuşunu göz önüne alacak olursa, Türklerin tıp ile ne derecede ilgilenmiş olduklarını anlamış oluruz.

Diğer taraftan, Batı Karahanlılarının ünlü hükümdarı Tamgaç Buğra Han İbrahim'in 1065 yılında Semerkand'da yaptırmış olduğu hastahane'nin vakfiyesi de XI. yüzyıl Türk dünyasındaki sağlık hizmetleri konusunda bize oldukça etraflı bilgi vermektedir.

Vakfiye'de verilen bilgilerden bu hastahanenin, "kimsesiz, yardıma muhtaç, garip, ümitsiz, yoksul ve âciz hastaların" şifa bulması

(834) Kilisli II, 60-Atalay II, 72.

(835) Kilisli I, 52-Atalay I, 51.

(836) Kilisli III, 213-Atalay III, 286. Sükelke sufşadı.

(837) Kilisli III, 122-Atalay III, 169.

(838) Aynı yerler.

(839) Kilisli I, 249-Atalay I, 296. Besim Atalay bu cümleyi, her türlü hastalıkla hastalandı" diye tercüme etmiştir. Ancak, bizce bunun "her türlü hastalık meydana geldi" şeklinde olması daha doğrudur. Çünkü bir kişinin türlü hastalıklarla hastalanması çok nadir olan bir şey olup, buna karşılık zaman zaman çeşitli salgın hastalıklar meydana çıkabilir.

için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Hastahaneye gelir sağlamak üzere vakfedilen mallardan elde edilecek paranın ise, "hastahanenin bakımı ve onarımı, hastahane kalanların her türlü ihtiyacının karşılanması, hekimler tarafından kullanılan ilâçların veya hammaddelerinin alımı, hastahane görevli kimseler olarak doktorların, kan alanların hizmetçilerin, aşçıların vs. ücretleri, hastahane mutfağının ihtiyaçları, temizlik, aydınlatma ve benzeri giderler için harcanacağı belirtilmiştir. Vakıf gelirlerinden elde edilecek para ile, öncelikle bakım ve onarım işleri için gerekli harcama yapıldıktan sonra, arta kalan paranın 100 hisseye bölüneceği ve bunun 15 hissesinin, yıl içinde meydana gelebilecek bakım ve onarım işlerine ayrılarak, geriye kalan paradan:

15 Hisse hastaların yiyeceği için,

8 Hisse yemek ve çorbalara et için,

10 Hisse doktor için,

2 Hisse kan almakla görevli kimseye,

5 Hisse ısıtma ve mutfak yakacağı için,

3 Hisse imam ve müezzin için,

3 Hisse hastahane ölenlerin defin masrafları için,

5 Hisse hastahane temizliği ve bakımı, mescidinin temizliği ve bakımı için, toplantıların tanzimi için ve aydınlatma için (malzemeye ve görevliye),

3 Hisse, tuz, soğan, baharat vb. için,

2 Hisse yaygılar için; ayrılacağına kaydedilmiş olması ve arta kalan para olması halinde, bu para ile, çok kullanılan ilâçların ve merhemlerin alınarak saklanması (stok) istenmesi, sözkonusu dönemde bir Türk hastahanesinin işleyişi ve yaptığı hizmetler hakkında epeyce bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.

Görüldüğü üzere, sağlık hizmetleri konusunda toplumun yardıma muhtaç kesimleri ihmal edilmemiş, bu kesimler vakıflar kanalı ile koruma altına alınmışlardır⁸⁴⁰.

11- OYUNLAR VE EĞLENCELER

XI. yüzyıl Türklerinin günlük hayatını anlayabilmek ve onların bu dönemdeki yaşayışlarını belirleyebilmek için, çeşitli zaman ve şekillerde oynadıkları oyunlar ile düzenledikleri yarışma ve eğlen-

(840) Bu konuda daha geniş bilgi için 736 numaralı dipnotta gösterilen yere bakınız.

celeri bilmek şüphesiz faydalı olacaktır. Diğer konularda olduğu gibi, biz burada da, araştırmamızın konusu gereği Dîvân ile yetindik. Şüphesiz ki, Türklerin oyun ve eğlenceleri sadece bunlardan ibaret değildi. Bununla beraber, bize bu konuda da Dîvân'dan daha fazla bilgi veren bir diğer kaynağa sahip bulunmuyoruz.

A- ÇOCUK OYUNLARI

a) Münğüz Münğüz

Boynuz boynuz demektir. Kaşgarlı'ya göre bu, bir çocuk oyunudur. Çocuklar bir ırmağın veya başka bir akarsuyun kenarında diz çökerek otururlar. Bacaklarının arasına akıcı yaş kum doldururlar. Sonra elleri ile kuma vururlar. Onlardan birisi (ebe) münğüz münğüz der. Diğer çocuklar ne münğüz? (ne boynuzu) diye sorarlar. Ebe boynuzlu hayvanları birer birer söylemeğe başlar. Çocuklar da bunu tekrar ederler. Bu arada ebe deve ve eşek gibi boynuzsuz bir hayvanın da adını söyler. Çocuklardan birisi de bu hayvanın veya başka bir boynuzsuz hayvanın adını söylese oyunu o bozmuş olur. Yanılıp oyunu bozanı ceza olarak suya atarlar⁸⁴¹.

Görüldüğü gibi, bu oyunun özü, dikkatli olup, ayrı cinsten yâni boynuzsuz bir hayvanın adını söylememek esasına dayanmaktadır. Çocuklardan biri şaşırarak ebe tarafından yanıtılırsa oyunu bozmuş sayılmaktadır. Bu oyun, başta "uçtu uçtu" oyunu olmak üzere bugün de Türkiye'de çocuklar arasında oynanan bazı oyun çeşitlerine yapmakta ve belki de onların ilk örneğini oluşturmaktadır.

b) Karagunu

Akşamleyin çocukların oynadığı bir oyun adı⁸⁴² olarak kaydedilen bu oyun hakkında eserde bundan başka bilgi verilmemektedir.

c) Çenğli Mengli

Bir çocuk oyununun adıdır⁸⁴³. Salıncak anlamınadır. Kelimenin Arapça açıklamasından anlaşıldığına göre bir tahta parçası veya ona benzer bir şey iple bir yere asılır ve çocuklar bunun üzerine bi-

(841) Kilisli III, 269-Atalay III, 363. Destanlara göre Oğuzlarda eğlenceler ve toylar hakkında bk. F. Sümer, Oğuzlar'a Ait Destani Mahiyette Eserler, s. 441.

(842) Kilisli III, 184-Atalay III, 243.

(843) Kilisli III, 281-Atalay III, 379.

nerek sallanırlar. Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere, oyun bugün çok yaygın olan salıncak oyunudur. Buradan salıncığın da çok eski ve millî bir oyun ve eğlence şekli olduğu anlaşılmaktadır ki, dikkate değer. Aşağıda görüleceği gibi, salıncak oyununun bugün çok yaygın olan bir şeklini, ayakları yere vurarak hızlanma suretiyle sallanma şeklini câriyeler de yapmakta idi.

ç) Aşık Oyunu

Bugün Türkiye'de çok yaygın bir çocuk oyunu olan aşık oyununun da millî oyunlarımızdan olduğu bilinmektedir. Yine bilindiği gibi bu oyun hayvanların bacaklarındaki eklemlerden çıkarılan ve aşık denilen kemik ile oynanmaktadır. Kaşgarlı'da bulduğumuz bazı kayıtlar bunun XI. yüzyılda da var olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak bu kayıtlardan oyunun oynanış tarzını ve kurallarını tesbite yarayacak bilgiler elde edemiyoruz. Bununla beraber, bu günkü oynanış tarzından pek farklı olmadığını tahmin etmekteyiz. Dîvân'daki kayıtlardan anlaşıldığına göre, bu oyunda kullanılan aşıkların yan tarafları, muhtemelen taşa sürtülme suretiyle düzeltiliyordu. "Ol mening birle aşık sürtüşdi"⁸⁴⁴ (o benimle aşık sürtmekte ve aşığı sürterek yüzünü aşındırmakta yarış etti ve yardım etti) denişine bakılırsa, oyun âleti olan aşığın hazırlanışı da bir tür oyun ve yarışma konusu oluyordu. Yine bu ifadeden aşık'a XI. yüzyılda aşık denildiğini görmekteyiz. Bu vesileyle burada şunu da kaydetmek isteriz ki, XI. yüzyıl Türk toplum hayatı iki esas üzerine kurulmuş görülmektedir. Bunlardan biri yarışma, diğeri de yardımlaşmadır. Bunu Kaşgarlı'nın, hem yarışmak hem de yardımlaşmak anlamına gelen örnek kelimeleri çok sık ve bol kullanımından anlamak mümkündür. Bu iki husustan yarış, Türk toplumunun gelişme ve ilerlemesini, yardımlaşma ise sosyal dayanışmayı ifade etmesi bakımından ilgi çekicidir.

Aşık oyununda, aşığın yan yatması, yâni sürtülerek düzeltilmiş olan yan tarafı üzerine durması veya sırtüstü durup çukur tarafının yukarı gelmesi hallerine "çik turmak"⁸⁴⁵ deniliyordu ki, bugün de Anadolu'da çik veya cuk oturmak tabir edilmektedir. Oyun anında aşığın çukur kısmının yere, sırtının da yukarı gelmesi haline ise "bök" veya "çik bök"⁸⁴⁶ denilirdi.

(844) Kilisli II, 166-Atalay II, 210, 11. Dede Korkut'ta da Boğaç Han arkadaşları ile aşık oynamakta idi.

(845) Kilisli I, 280-Atalay I, 334. Aşığın en makbul duruşu bu olduğundan, bugün de çok uygun gelen işler veya durumlar için "cuk oturdu" denilmektedir.

(846) Kilisli III, 95-Atalay III, 130.

Kaşgarlı'nın aşık oyunu hakkında verdiği bilgiler bunlardan ibarettir. Bunlara dayanarak söylemek mümkündür ki, bu oyun aşığın istenildiği şekilde durdurulabilmesi, yani istenilen taraf üzerine getirilebilmesi esaslarına göre oynanıyordu.

d) Büzüşmek (Halay)

Kaşgarlı, "oğlan büzüşdi"⁸⁴⁷ cümlesini, çocuklar oyunda (raksta) yarışmalar şeklinde izah etmektedir. Burada söz konusu raksın ne olduğunu anlamağa yardımcı bir kayıt bulamıyoruz. Ancak evlenme konusunda da işaret ettiğimiz gibi bu raksın Türk millî raksı olan halay'dan başkası olmadığı kanaatındayız. Zirâ ne dün, ne de bugün halayın dışında millî bir Türk raksı olmuştur. Bunu böyle kabul edersek, XI. yüzyılda Türk çocuklarının eğlence ve oyunları arasında halayın da bulunduğunu söyleyebiliriz. Kaşgarlı'nın ifadesinden çıkarılabilen sonuç şudur ki, XI. yüzyılda halay çekmek veya raksetmek anlamında "büzüşmek" fiili kullanılıyordu. Ancak bu fiilin bütün Türk boyları tarafından böyle mi bilindiği konusunda fazla bir şey söyleyebilecek durumda değiliz.

e) Köçürme Oyunu⁸⁴⁸

Dîvân'ın bu konudaki kaydına göre oyun "ondört" adı da verilen bir oyundur. Buna göre "yerde kale gibi dört çizgi çizilir. Sonra buna on tane kapı yapılır. Fındık ve fındığa benzer şeylerle bu kapılar üzerinde oyun oynanır". Açıklanışından, bu oyunun da mahiyeti iyice anlaşılacakla birlikte, bugün çok yaygın oyunlarımızdan olan dokuz taş veya üç taş oyunlarının değişik bir şekli olduğunu tahmin edebiliriz.

f) Ütüş⁸⁴⁹

Bu oyun şu şekilde oynanır: "Çocuklar halka yaparak otururlar. Bir çocuk -çocuklardan birini- yanındaki çocuğun üzerine iter ve ona "ütüş ütüş" diye söyler. Yâni sen de yanındakini it der; o da öyle yapar. Halkanın sonuna kadar böyle devam eder". Bu çocuk oyunu hakkında da bundan fazla bilgi verilmemektedir.

g) Tepük

Kaşgarlı'nın tepük kelimesi dolayısıyla vermiş olduğu bilgilerden anlaşıldığına göre çocuklar bir çeşit ayaktopu da oynuyorlardı.

(847) Kilisli II, 75-Atalay II, 93.

(848) Kilisli I, 406-Atalay I, 491.

(849) Kilisli I, 59-Atalay I, 60, I. B. Atalay bu kelimeyi "ötüş" olarak almışsa da, "ütüş" (ütme'ten) olmalıdır. Zira kelime oyunda ütme anlamındadır.

Buna göre, "tepük": kurşun eritilerek iç ağırşığı şeklinde dökülür, bunun üzerine keçi kılı veya buna benzer bir şey sarılır. Çocuklar bunu teperek oynar"⁸⁵⁰. Bu dikkate değer kayıttan anladığımız göre, daha XI. yüzyılda Türkler arasında ayakla oynanan ve bugünkü futbolun ilkel şekillerinden biri sayılabilecek bir oyun oynanmakta idi. Oynanış şekli ve kurallarını açıkça bilmediğimiz bu oyunu çocukların oynamakta olduğunun açıkça kaydedilişine bakılırsa böyle bir oyunun büyükler tarafından oynanmadığı sonucunu çıkarabiliriz.

Burada şunu da kaydetmeliyiz ki, Türklerde XI. yüzyılda, çeşitli oyunların oynandığı özel bir yer bulunmakta ve bu yere oyun oynanan yer veya oynanacak yer anlamında "oynagu yer"⁸⁵¹ denilmektedir. Şüphesiz bu günün stadyumu ve diğer spor sahaları ile mukayese edilememekle beraber, böyle özel bir yerin bulunması, devrin sosyal hayatında çeşitli oyunlarla spora verilen önemi belirtmesi bakımından ilgi çekicidir. Bunun böyle olduğunu, yani çeşitli eğlenceler arasında sportif oyunların Türk toplumunda önemli bir yer tuttuğunu aşağıda daha açık olarak göreceğiz.

ğ) Ceviz Oyunu

Bu oyunun da varlığını Dîvân'daki iki kayıttan anlıyoruz. Ancak bu kısa bilgilerden oyunun nasıl oynandığını kesin olarak tesbit etmek mümkün olmamaktadır. Bu vesileyle, ceviz oynamak için açılmış olan özel çukura "atıç"⁸⁵² denilişine bakılırsa, her halde bu oyunda cevizi özel olarak açılan bir çukura yuvarlayabilmek esas oluyordu ki, bugün çocukların çok oynadığı bilye (misket) oyununu hatırlatmaktadır. İkinci kayıttan ise, bu ceviz oyununun oynanması için de özel bir yerin bulunduğu ve oyun için çukurların açılmış olduğu bu yere "atıçlık"⁸⁵³ denildiğini öğrenmekteyiz.

h) Kayak

Kışın buz veya kar üzerinde kaymak ve kaymada yarışmak da XI. yüzyıl oyun ve eğlenceleri arasında kaydedilmeğe değer. Bu-

(850) Kilisli I, 323-Atalay I, 386.

(851) Kilisli I, 109-Atalay I, 121. Oynagu kelimesinin izahı.

(852) Kilisli I, 52-Atalay I, 52. Bugün de folklorumuzda Ceviz oyunu, çocuk oyunu olarak kabul edilmektedir. "Ceviz oynamaya mı geldin odama/Nişanlın da bu mu derler adama" diye söylenen halk türküsü bunu göstermektedir.

(853) Kilisli I, 134-Atalay I, 151. Besim Atalay bu ikinci kelimeyi "eteçlik"=ceviz oynamak için çukur açılmış olan yer şeklinde tercüme etmiştir. Bizce, kelimenin aslı atmak ile ilgili olmalıdır ki, atıçlık şekli daha doğru olsa gerektir. Nitekim, bir önceki notta gösterilen kelime, Atalay tercümesinde de "atıç" olarak yazılmıştır.

nunla beraber bu yaygın kış oyunu hakkında Dîvân'da sadece bir kaydın bulunuşu, XI. yüzyılda kayağa az önem verildiğine mi işaret etmektedir? Yoksa eserin yapısı gereği olarak bununla ilgili fazla örneğe lüzum olmadığından mı sadece bir yerde kaydedilmiştir, bunu kesin olarak belirtmek mümkün değildir. Ayrıca kayağın, sadece çocuklara mahsus bir oyun olduğuna dâir de herhangi bir kayıt yoktur. Biz, kayağın bugün Anadolu'da kırsal kesimlerde büyük yüklerden çok çocuklar tarafından oynanan bir kış oyun ve eğlencesi oluşunu göz önüne alarak burada çocuk oyunları arasında kaydettik. Kaymakta yarışmaya XI. yüzyılda "tayışmak"⁸⁵⁴ denilmekte olup, "ol anıñ birle tayışdı=0 onunla kaymakta yarıştı" demek oluyordu.

1) Çelik-Çomak

Aşağıda görüleceği üzere Kaşgarlı çevgân oyunu dolayısıyla, "çelik-çomak oyununda dahi böyledir" demek suretiyle, bu yaygın çocuk oyununun XI. yüzyılda da varlığına işaret etmiş ise de bu husustada bilgi vermemiştir.

i) Bebek Oyunu

Çocuk oyunları konusuna son vermeden önce, özellikle kız çocuklar tarafından günümüzde de çokça oynanan bir oyundan söz edeceğiz ki bu da bebek oyunudur. Kaşgarlı, "kız çocuklarının insan kıyafetinde yapıp oynadıkları" bu bebeklere "kuzurçuk"⁸⁵⁵ denildiğini bildirmektedir.

B- YARIŞLAR VE SPORTİF OYUNLAR

a) At Yarışları

At'ın tarih boyunca Türk milletinin sosyal yapı ve yaşayışında ki yeri bilinmektedir. Bunun tabii bir neticesi olarak, çeşitli atlı sporların da Türkler arasında çok erken dönemlerde önemli bir yer işgal ettiği görülmektedir. Fakat üzülecek kaydetmek gerekir ki, Kaşgarlı Mahmud bu ata sporu hakkında belki de eserin yapısı gereği, çok az bilgi vermiştir.

Bu konuda Dîvân'da bulduğumuz kayıtlara göre, yarış için yetiştirilmekte olan atlar koşak'ta, yani koşu yerinde koşturularak ya-

(854) Kilisli III, 141-Atalay III, 188. Tayışdı kelimesi.

(855) Kilisli I, 414-Atalay I, 503.

rişa alıştırmakta ve bu öğretme ve alıştırma işine de "yaranmak"⁸⁵⁶ denilmekte idi. "At yarandı" ifadesi, yarış atının yarışa hazırlandığını belirtiyordu. Yarış için özel bir cins yarış atının yetiştirilmekte olduğunu da Kaşgarlı'dan öğreniyoruz ki, koşuların çoğunu kazanan bu at'a "arkun"⁸⁵⁷ denilmekte ve bu cins at yaban aygırı ile evcil kısırağın çiftleşmesinden elde edilmekte idi. Kaşgarlı'nın kaydettiği cümlelere bakarak XI. yüzyılda at yarışları için, günümüzde olduğu gibi, "at yarışmak"⁸⁵⁸ ifadesinden başka bir de "at özüsmek"⁸⁵⁹ deyiminin kullanılmakta olduğu anlaşılmaktadır. Yarış kelimesinin Türkiye'de bugün de aynı şekilde kullanılmasına bakarak, bunun Oğuzlar ile lehçe bakımından onlara yakın olan Peçenek, Kıpçak ve Suvarlar tarafından, at özüsmek deyiminin ise Kara Hanlılar hâkimiyeti sahasında yaşayan Türk elleri tarafından kullanıldığı tahmininde bulunabiliriz. Dîvân'da yarışmak anlamında bir de "öçeşmek"⁸⁶⁰ masdarını görmekteyiz ki, bunun at yarışları için de kullanılıp kullanılmadığına dâir bir kayda rastlayamadık.

Anlaşıldığına göre, at yarışlarında varış yerine bir ip geçiriliyor ve "talas"⁸⁶¹ veya "tasal"⁸⁶² denilen bu ipi ilk göğüsleyen at şüphesiz birinci ilân ediliyordu. Yarış esnasında birisinin bir diğer müsabıkı geçmesi hallerinde "ol anı yarışta kulturdı=0 onu yarışta geride bıraktı, geçti" deniliyordu⁸⁶³. At yarışlarında ortaya bir takım ödüller konacağı muhakkaktır. Kaşgarlı, iki kişinin ortaya tavşan koyarak yarış yaptıklarını kaydetmektedir ki⁸⁶⁴, çeşitli vesilelerle tertiplenen yarışlar dışında, şahısların ortaya bazı şeyler koyarak iddialı yarışlar yaptıklarını da göstermektedir. Şu olay onların hayatında ve günlük yaşayışında at'ın ne derecede önemli bir yer tuttuğunu anlatır kanaatındayız. Nitekim, hayvancılık konusunda kaydettiğimiz gibi, Kaşgarlı'nın at hakkında, kuşun amacına kanatları ile, insanın da muradına atla eriştiği anlamına gelen bir atasözü kaydetmesi⁸⁶⁵ ve "at Türk'ün kanadıdır"⁸⁶⁶ şeklindeki ifadesi bu kanaatımızı doğr-

(856) Kilisli III, 60-Atalay III, 83. Yarandı kelimesi.

(857) Kilisli I, 98-Atalay I, 107.

(858) Kilisli III, 8-Atalay III, 10. Ol at yarışdı; Kilisli III, 52-Atalay III, 72. Ol anıñ birle at yarışdı.

(859) Kilisli I, 161-Atalay I, 184. Ol meniñ birle at özüşdi.

(860) Kilisli I, 59-Atalay I, 61.

(861) Kilisli I, 305-Atalay I, 366.

(862) Kilisli I, 329-Atalay I, 392.

(863) Kilisli II, 150, 1-Atalay II, 191.

(864) Kilisli II, 178, 9-Atalay II, 226, 7. Ol at yarışdı meniñ birle tawışganlaşu. Kaşgarlı'ya göre, ismin sonuna gelen (laşu ve leşme) kumar ifade etmektedir (bk. Kilisli I, 204-Atalay I, 240, 1).

(865) Kilisli I, 37-Atalay I, 34, 5.

(866) Kilisli I, 49-Atalay I, 48, 9.

rulamakta ve at'ın XI. yüzyıl Türk toplum hayatındaki yerini en vez ve anlamlı bir şekilde belirtmektedir. Türk atının alıştınlışı ve koşuya hazırlanışı hakkında Kaşgarlı daha fazla bilgi vermemektedir. Bu konuda çeşitli tarihçiler tarafından verilmiş çok teferruatlı bilgiye sahip bulunuyoruz ki, bu bilgiler M. Altay Köymen tarafından etraflı bir şekilde işlenmiştir⁸⁶⁷.

b) Güreş

Üzülerek belirtmek gerektir ki, Kaşgarlı bu önemli millî sporumuz hakkında da beklenilen aksine çok az bilgi vermektedir. Hat-tâ güreş konusunda bulabildiğimiz kayıtlar at yarışlarına ait olanlardan çok daha azdır. Onun bu hususta verdiği birkaç kayıt, bu sporun XI. yüzyıl Türk toplumundaki yerini belirtmekten çok uzaktır. Zirâ bu kayıtlardan güreşin bazı önemli kuralları hakkında bilgi edinmek şöyle dursun çeşitli vesilelerle güreş müsabakaları düzenlendiğine dâir de en ufak birşey elde etmek mümkün olmamaktadır.

Dîvân'da doğrudan doğruya güreş (küreş) kelimesi sadece bir defa geçmektedir. Bu vesileyle Kaşgarlı'nın verdiği atasözünün açıklamasında anlattıkları ise, tarihî bakımdan ilgi çekici olduğu gibi, XI. yüzyılda epeyce yaygın olduğu anlaşılan bir telâkkiye de ortaya koymaktadır. Bu cümleden olarak Kaşgarlı, kısarak kelimesinin izahında bize şu açıklamayı yapmaktadır: "Kız birle küreşme (güreşme), kısarak birle yarışma". Yâni kız ile güreşme, kısarak ile yarışma (Kız ile güreşme, çünkü kızlar kuvvetli olur, seni alteder. Kısarak ile yarışma, kısarak attan daha çevik daha sıçrayışlı olduğundan seni geçer). Bu, Hakanlılardan bir kızın, gerdek gecesi Sultan Mes'ud'a (Gazneli) ayağı ile dokunarak yıktığı için, Hakanlıların (Kara Hanlıların) Sultan Mes'ud hakkında söyledikleri bir sözdür"⁸⁶⁸.

Bu açıklama dolayısıyla, güreş (küreş) sözünden bahsedildiği gibi, biraz yukarıda işlemiş olduğumuz at yarışları konusunda, özellikle kısarakların, diğer atlara nazaran daha iyi koşu atı oldukları görüşünün de yaygın olduğu hakkında bilgi verilmektedir.

(867) Atın terbiyesi ve koşu için yetiştirilmesi hakkında bk. M.A. Köymen, Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. V., Sayı 8-9, Ankara 1970, s. 53 v.d.

(868) Kilisli I, 394-Atalay I, 474. Dede Korkut Destanlarında anlatıldığına göre Bamsı Beyrek ile Bamsı Çiçek güreş tutuşmuştu. Ergin, a.g.e., s. 123.

Söylediğimiz gibi, Dîvân'da bulabildiğimiz sınırlı kayıtlar, bize ancak bu devirde güreşin bir spor ve müsabaka şekli olduğunu göstermekten ileri gitmemektedir. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre, güreşmek anlamında bir de "çelişmek"⁸⁶⁹ ifadesi kullanılmaktadır. Güreşte çelme takmak deyiminin de çelişmek ile ilgili olduğu muhakkaktır. Güreşte iki müsabıktan birinin diğerini tutarak, sağa sola kuvvetlice sarsıp sallamasına "salmak", bu işin karşılıklı yapılışına da "salışmak"⁸⁷⁰ deniliyordu. Müsabıklardan birinin diğerini yere yıkmak için çelme takması işine ise "bağdamak"⁸⁷¹ deniliyordu ki, kelimenin bazı bölgelerimizde bugün dahi aynı anlamda kullanılışına bakarak bunun hiç değilse Oğuzlarca da böyle bilindiğini söyleyebiliriz.

c) Çevgân

Kaşgarlı'nın bu konuda verdiği bilgilerin çokluğu, çevgânın XI. yüzyılda Türk oyunları arasında önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir. Dîvân'da "tuldi" fiili dolayısıyla şu bilgiler verilmektedir: "Tuldi; er topıknı azrı bile tuldi=adam topu çatal değnek ile vurdu. Bu bir Türk oyunudur. Şöyle oynanır: Oynayanlardan birisi oyunun kendisi tarafından başlamasını istediği zaman, yukarıda denildiği gibi (yâni çatal değnek ile) topa vurur. Bu işte kim en kuvvetli vurmağa kadir ise, oyuna başlama hakkı ona verilir"⁸⁷².

Görüldüğü gibi, Kaşgarlı Mahmud, oyunun bu şeklinin bir Türk oyunu olduğunu açıkça kaydetmektedir. Ayrıca bize oyuna nasıl başlanıldığını da anlatmaktadır. Onun bu ifadesinde açıkça görülen husus, çevgân oyununun o dönemde genellikle "topık"⁸⁷³ olarak telâffuz edilen ve bazan da bu kelimenin kısaltılmışı olup, günümüzde çok kullanılan "top" ile oynanıyor oluşudur. Dîvân'da topık kelimesinin "çevgân ile vurulan top" olarak izah edilmişinden de bunu açıkça anlamak mümkündür⁸⁷⁴. Bu topa vurma için de azrı denilen çatal değnek ve çögen (çevgân) denilen sopa kullanılıyor-

(869) Kilisli II, 87-Atalay II, 108; ayrıca Kilisli II, 91-Atalay II, 114. Ol meninğ birle çelişdi. Besim Atalay bu kelimeyi çalışdı şeklinde kaydetmiş ise de, çelişdi daha doğru olmalıdır. Bugün kullandığımız çelmek ve çelmelemek kelimeleri de aynı anlamda olup, bunu doğrular durumdadır.

(870) Kilisli II, 87-Atalay II, 109. Salışdı kelimesi.

(871) Kilisli III, 206-Atalay III, 276. Kelime bugün dahi Akdağmadeni'nin Dokuzlar köyünde "bağdamak, bağda vurma" şeklinde kullanılmaktadır. Ayrıca Kilisli III, 214-Atalay III, 288'de aynı kelime "badgadı" şeklinde mevcuttur.

(872) Kilisli II, 20-Atalay II, 22, 3. Tuldi kelimesi ve izahı.

(873) Kilisli I, 317-Atalay I, 380.

(874) Kilisli III, 85-Atalay III, 119.

du. Gene aynı kayıttan anlaşıldığına göre oyunda esas, bir vuruşta topu belli bir mesafeden öteye geçirebilmektir. Buna göre, topu en uzağa vurabilen, oyuna ilk önce başlama hakkına sahiptir. Sözü edilen belli mesafeyi tayin etmek için, at yarışlarında olduğu gibi, umumiyetle talas⁸⁷⁵ ve bazan da tasal⁸⁷⁶ denilen ip geriliyordu. Vuruşlarda topun bu ipi geçmesi gerekiyordu. Oyunda topu bu ipten veya bu ipin belirlediği bir hedeften geçirebilene hediye olarak "tanğuk"⁸⁷⁷ denilen bir ipek kumaş veriliyordu.

"Tuldu" fiili dolayısıyla verilen bilgide, oyunun atla ve iki takım arasında oynandığına dair hiçbir işaret yoktur. Böyle bir işareti Divân'ın başka bir yerinde de bulamadık. Öte yandan, bilindiği üzere, bu günkü polo oyununun aslı olan çevgân, at üzerinde sopalarla veya ucu kıvrık değneklerle vurularak oynanıyordu. Yine at ile oynanan çevgân oyununda galibiyetin belirleyicisi, belli zaman içerisinde topun belirtilen hedeften kaç defa geçirilmiş olduğunun sayısı idi. Yani bir delikten topu hangi taraf daha çok geçirirse o taraf kazanıyordu. Ayrıca, Muammer Eroğlu'na göre, "bilinen kaynakların menşeyini İran'a götürdüğü çevgân oyunu"nun Sasaniler zamanından beri bilinmekte olduğu iddia edilmektedir⁸⁷⁸.

Kaşgarlı'nın "tuldu" fiili dolayısıyla verdiği bilgiden, bunun bir Türk oyunu olduğuna özellikle işaret edişine bakılırsa, Dîvân'a dayanarak yukarıda tarifini yapmaya çalıştığımız oyun, belki de normal olarak at ile oynanan çevgân oyunu dışında, Türklere özgü başka bir oyun idi. Mamafih bunu kesin olarak belirleyebilecek durumda değiliz. Ancak çevgânın da XI. yüzyıl Türk toplumunda önemli yer tutan bir oyun olduğu anlaşılmaktadır. Şurası da muhakkaktır ki, hem çatal değnek ile vurularak oynanan bu oyunda, hem de çevgân oyununda hedef, Kaşgarlı'ya göre gerilen bir ip ile tayin edilmektedir. Ayrıca, Dîvân'da "kapışdı" fiiline örnek olarak verilen "ol mening birle topık kapışdı" cümlesinin, o benimle çevgân vurma oyununda top kapıştı⁸⁷⁹ diye tercüme edilmesine bakılırsa, çevgân oyununun atsız da oynandığı neticesi çıkarılabilir.

(875) Kilisli I, 305-Atalay I, 366.

(876) Kilisli I, 329-Atalay I, 392.

(877) Kilisli III, 270-Atalay III, 365. Dîvân'ın buradaki kaydına göre, "tanğuk" aynı zamanda hakanların sefere çıkışında onlara verilen yemek ve buna benzer armağan anlamına da gelmektedir.

(878) Çevgân oyununun tarihi ve oynanış şekli hakkında bk. M. Eroğlu, Çevgân, I.A., C. III., s. 388-389.

(879) Kilisli II, 72-Atalay II, 88; Kilisli II, 90-Atalay II, 113.

Açıklamaya çalıştığımız şu hususlar dışında Kaşgarlı Mahmud, çevgân'dan⁸⁸⁰, çevgân eğmede yardımlaşmaktan⁸⁸¹ ve birisinin bir başkasına çevgân eğdirmesinden⁸⁸² bahsetmektedir ki, bu kayıtların çokluğu çevgân oyununun da XI. yüzyıl Türk günlük hayatında önemli bir yer tuttuğuna işaret eder. Ancak, bu oyunların oynanış tarzı hakkında Dîvân'dan tam bir bilgi elde etmek mümkün olmamaktadır.

Bununla beraber, durum ne olursa olsun, çevgân oyununun XI. yüzyılda Türkler arasında önemli bir yer tuttuğu muhakkaktır. Hattâ o kadar ki çevgân vurmakta yarışmak, at yarışında olduğu gibi, ödüllü müsabakalara ve hattâ kumara kadar varıyordu. Yazarımız bu hususta ümleşi kelimesine açıklama olarak verdiği cümlede, onunla üm (şalvar) ortaya koyarak çevgân oynadı⁸⁸³ demektedir. Bu da hem oyunun yaygınlığını, hem de iddialı müsabakalara konu olduğunu göstermektedir.

ç) Top İle Oynanan Başka Oyunlar

Kaşgarlı'nın top ile ilgili olarak vermiş olduğu diğer kayıtlar da, oynanan oyunların şekli hakkında bilgi vermekten uzak bulunmaktadır. Bununla beraber bu kayıtların, topun ve çeşitli top oyunlarının XI. yüzyıl Türk toplum hayatında oldukça yaygın bir şey olduğu hakkında fikir vermesi bakımından önemlidir.

Kaşgarlı, "yuvmak" (yuvarlamak) masdarının çeşitli şekillerine örnek olarak verdiği cümlelerde: Adam top yuvarladı⁸⁸⁴, onlar birbirleriyle top yuvarlaştı⁸⁸⁵, O (bir başkasına) top yuvarlattı⁸⁸⁶ ve o, top yuvarlamak istedi⁸⁸⁷ gibi ifadeler yazmaktadır ki, buradan genellikle yuvarlanarak oynanan bir nevi top oyununun varlığı çıkarılabilir. Yine bu cümlelerden topun yaygınlığını anlamak mümkün olmakta ise de, top ile oynanan oyunların şekli ve kuralları hakkında bilgi elde etmek mümkün görünmemektedir. Çocuk oyunları arasında belirttiğimiz tepük oyunu tarzında bir oyunun büyükler tarafından da oynanmış olması ihtimalden uzak değilse de bu konuda Dîvân'a dayanarak kesin birşey söylemek mümkün değildir.

(880) Kilisli I, 377-Atalay I, 402.

(881) Kilisli I, 163-Atalay I, 187.

(882) Kilisli I, 191-Atalay I, 223.

(883) Kilisli I, 205-Atalay I, 242.

(884) Kilisli III, 46-Atalay III, 61.

(885) Kilisli III, 53-Atalay III, 74.

(886) Kilisli III, 68-Atalay III, 96.

(887) Kilisli III, 226-Atalay III, 306, Yuwsadı.

Top ile oynanan oyunlar arasında esas dikkatimizi çeken konu, XI. yüzyılda Türkler arasında, bu günkü basketbolün oynanış tarzını hatırlatabilecek bir kaydın bulunuşudur. Kaşgarlı "ilişdi"⁸⁸⁸ fiili dolayısıyla şöyle bir cümle kaydetmiştir: "Ol mening birle topık ilişdi"=O, benimle top asmakta, hangimiz daha iyi asacağız diye, yarıştı". Bu ifadeden anlaşılacağı gibi, topun aşılması suretiyle oynanan bir oyun tarzı olmasa bile, topu bir sepet veya ona benzer bir şey ile bir yere asmada da müsabaka yapılıyordu. Ancak, görüldüğü gibi, bu müsabakanın şekli de meçhul kalmaktadır.

d) Ok Atma ve Yay Kurma Müsabakaları

Ok'un Türklerde bir spor vasıtası olmaktan çok, bir savaş âleti olarak aldığı yeri burada ayrıca belirtmeğe gerek görmüyoruz. Ok'un yapılışı ve çeşitli ok şekilleri hakkında, bu incelememizin at takımları ve silâhlar bölümünde ayrıca geniş bilgi verilmiştir. Burada sadece ok atmak şeklinde yapılan yarışmalardan söz edilecektir.

Türklerin ok ile ilgili müsabakalarının bile, bir çeşit savaşa hazırlık olduğu söylenebilir. Bilindiği gibi, ok atma müsabakalarında, çeşitli hedeflere, yine çeşitli mesafelerden yapılan atışlar ve kaydedilen isabetler esastır. XI. yüzyılda da bunun böyle olduğu muhakkak olmakla beraber, bunun dışında başka şekillerde de yarışlar yapılıyordu. Sözü edilen yüzyılda ok atma müsabakalarının ne kadar büyük önem taşıdığını Kaşgarlı'nın atmak masdarının geçtiği hemen her yerde ok atmaktan bahsetmesi ile anlamaktayız. Türkler ok atmada yarışmayı "oktaşmak"⁸⁸⁹ veya "ok atışmak"⁸⁹⁰ deyimleri ile ifade ediyorlardı. Bu vesile ile verilen bilgiden, bazı insanların başkaları ile yarış için ok atmaya âdet haline getirdikleri anlaşılıyor ki⁸⁹¹ bu işin ne derecede yaygın olduğunu belirtmeğe yeter.

Türkler, çok iyi ok atanlara nişancı anlamında "atım er"⁸⁹² diyorlar ve böyle kimseleri diğerlerinden ayırdediyorlardı. Bu da iyi ok atanlara verilen önemi gösterir kanaatındayız. Böyle kimselere bazan sadece "atım"⁸⁹³ da denilmekte idi. Ayrıca ok yapan kimse ile, savaşta ok ile savaşına olduğu gibi ok atıcılara da günümüzde

- (888) Kılıslı I, 165-Atalay I, 190. Besim Atalay bu kelimeyi ilişdi şeklinde kaydetmişse de, ilmek ile ilgili olup, ilişdi şeklinin daha doğru olacağı kanaati ile biz böyle aldık.
(889) Kılıslı I, 197-Atalay I, 231.
(890) Kılıslı I, 157-Atalay I, 180.
(891) Kılıslı I, 138-Atalay I, 157. Ol mening birle ok atuşgan.
(892) Kılıslı I, 71-Atalay I, 75.
(893) Kılıslı III, 280, 1-Atalay III, 379. Yanğku kelimesinin izahı.

olduğu gibi "okçu" deniliyordu. Türklerde bu dönemde ok atma ile ilgili olarak dikkat çekici âdetlerin varlığını da görmekteyiz. Mesele "karın atmak"⁸⁹⁴ dedikleri bir âdet vardı ki, buna göre "bir hayvan kesildiği zaman işkembesi bir yere asılarak nişan alınır ve ok atılır. İşkembeyi vuran adama kesilen hayvanın etinden bir parça verilirdi". Bundan başka at yarışında ve çevgân oyununda gördüğümüz gibi, ok atma müsabakalarında da ortaya ilgi çekici ödüller konurdu. Dîvân'da "kızlaşu" kelimesine örnek olarak verilen cümle aynen şöyledir: "Ol mening birle ok attı kızlaşu"⁸⁹⁵ -yâni, o benimle ortaya ödül olarak câriye koyarak ok attı. Kim nişanı vurursa cariyeyi o alacak". Yine bunun gibi, bir yerde de ödül olarak ortaya at konularak ok atışmadan bahsedilmektedir⁸⁹⁶. Yarışmalar dolayısıyla ortaya konan ödüllerin bazan kıymetli şeyler oluşu, yarışmaların niteliği ve iddiası hakkında yeter bilgi vermektedir. Yine bu ödülleden böyle yarışmalara verilen büyük önem ile, bunların XI. yüzyıl Türk toplum hayatındaki yeri ortaya çıkmaktadır ve oldukça ilgi çekici durumlar arz etmektedir. Ancak burada şunu da kaydedelim ki, bu tip ödüller teşvik edici ve kazanma azmini artırıcı rol oynadığı kadar, bir çeşit kumara da vesile teşkil etmektedir ki, kumar konusunda ayrıca témas edilecektir.

Türkler ok atışlarında kullandıkları hedef tahtasına "amaç"⁸⁹⁷ diyorlardı ki, bugün de insanın hedefi, gayesi anlamında çok kullandığımız bir kelimedir. Atışlarda ok'un bu amaca tam isabet etmeyerek, kenarına çarpıp, çavarak başka bir istikâmete gitmesi haline ise "ok amaçka kırçadı" denildiği anlaşılmaktadır.

Ok atma yarışları yanı sıra, daha çok bir tür kuvvet denemesi şeklinde, yay kurmada da yarışların yapılmakta olduğunu Kaşgarlı'dan öğreniyoruz. "Yay" XI. yüzyılda, bu günküden küçük bir farkla "Ya" şeklinde telâfuz ediliyordu. Kaşgarlı'nın "ol mening birle ya kuruş kuruşdı"⁸⁹⁸ şeklindeki bir cümleyi, yay kurmakta hangimiz daha kuvvetliyiz diye o benimle yarış etti şeklinde izah etmesi, bu tip yarışmaların, bir spor olarak kuvvete dayandığını da açıkça göstermektedir.

- (894) Kılıslı I, 338-Atalay I, 403, 4.
(895) Kılıslı II, 174-Atalay II, 221. Besim Atalay burada cariyeye kız anlamını da vermişse de, Arabca izahına bakarak bu cümleden kız anlamı çıkarılamaz.
(896) Kılıslı II, 178-Atalay II, 226. Ol mening birle ok attı aklaşu.
(897) Kılıslı III, 206-Atalay III, 276. Kırçadı kelimesi.
(898) Kılıslı II, 91-Atalay II, 114. Göktürk alfabesinde "Y" sesinin "Yay"a benzemesine bakarak, bu şeklin oldukça eski bir telâfuz biçimi olduğu kanaati kuvvetlenmektedir.

e) Ziyafetler ve İçkili Eğlenceler

Türklerin kendilerine has bazı içkileri olduğu ve çeşitli vesilelerle içki içtikleri bilinmektedir. Biz onların XI. yüzyılda ne gibi içkiler içtiklerini yiyecek ve içecekler konusunda ayrıca ele aldığımızdan, burada sadece eğlence ve ziyafetlerinden söz edeceğiz.

XI. yüzyıl Türk içkilerinin başında şüphesiz kımız ile Oğuzların "süçik" Hakanlıların da "çakır" dedikleri şarap gelmektedir. Sözü edilen yüzyılda, başta bunlar olmak üzere, Türklerde içki içmek için özel yerlerin bulunduğu ve günümüzün meyhanesi olarak adlandırabileceğimiz bu yerlere "kepit"⁸⁹⁹ dedikleri anlaşılmaktadır. Demek oluyor ki onlar vakit vakit bu yerlere uğrayarak içki içiyorlardı. Ancak içki içmek sadece kepitlerde olmuyordu. Bunun dışında onlar, geceleri davetsiz olarak aniden gelen misafirlerine içkili ziyafetler verirdiler. Bu vesileyle verilen ziyafetlere ise "kestem"⁹⁰⁰ denildiğini öğreniyoruz. Misafirlere verilen ziyafetler de içki içmelerine vesile oluyordu.

Türklerin küçük şehir ve köylerimizde hâlâ devam eden komşu ve akraba ziyaretlerine XI. yüzyılda da büyük önem verdikleri anlaşılmaktadır. Şüphesiz bu ziyaretler gece yapılıyordu. Özellikle uzun kış gecelerinde onların kendi aralarında toplanarak hoş vakit geçirmek için birtakım gelenekler yaşattıklarına şahit olmaktadır. Bu cümleden olarak, onlar, aralarında şölenler tertipliyorlardı. Dost ve akrabalar arasında sıra ile yapılan bu şölenlere "suğdıç"⁹⁰¹ denilmekte idi. Bu tip şölenlerde misafirlere ikram edilen çeşitli şeyler arasında içkinin de bulunduğu muhakkaktır. Suğdıç denilen şölenlerin Safevîler dönemi İran Türklüğünde de yaşatıldığı bilinmektedir.

Dost ve akrabalar arasında tertiplenen bu gece şölenleri dolayısıyla şunu da kaydetmeliyiz ki, XI. yüzyıl Türkleri'nin evlerinde, konukları için ayrılmış özel misafir odaları bulunuyordu. Bu misafir odalarına Türk ellerinden bazılarınca "konukluk ew"⁹⁰², bazılarınca "kelişliğ-barışlığ ew"⁹⁰³ denildiğini öğreniyoruz. Bu genel ziyaret toplantıları arasında, kadınların da kendi aralarında özel eğlenceler düzenlemekte olmaları muhtemeldir. Kaşgarlı'nın "kızlar kubzaşdı"⁹⁰⁴, yani câriyeler karşılıklı kopuz çaldılar veya çalmakta

- (899) Kilisli I, 298-Atalay I, 357.
(900) Kilisli I, 402-Atalay I, 485.
(901) Kilisli I, 379-Atalay I, 455.
(902) Kilisli I, 416-Atalay I, 504.
(903) Kilisli I, 309-Atalay I, 370.
(904) Kilisli II, 173-Atalay II, 220.

yarıştılar demesi ise çeşitli eğlencelere câriyelerin kopuzları ile ve hatta muhtemelen sesleri ile renk kattıklarına bir işaret olmalıdır. Bunlardan başka, böyle toplantılardaki eğlence şekil ve vasıtalarından biri de şüphesiz birbirlerine bilmeceler sormaktı. Kaşgarlı'nın "ol manga söz tabuzdı"⁹⁰⁵ cümlesini, o bana bilmece söyledi şeklinde izah edişinden, bilmecenin XI. yüzyıl eğlenceleri arasında yer aldığını anlamak mümkün olmaktadır. Dede Korkut destanlarında da açıkça görüldüğü gibi, ziyafet ve içkili eğlencelerin başlıcaları, beyler tarafından verilen şölenler idi. Şölenler çok çeşitli sebeplerle tertiplenmekte idi. Özellikle kazanılan bir zaferi kutlamak, düğünler, çocuk doğumları, tutsaklıktan kurtulma ve benzeri sevinç gösterileri gerektiren hallerde tertiplenen şölenlerde bol bol içki içildiği muhakkaktır. Kaydettiğimiz kestem ziyafetinden de açıkça anlaşılacağı gibi, bu tip eğlence ve ziyafetler misafir gelmesi hallerinde de düzenleniyordu. Diğer taraftan Kaşgarlı'nın "şenbuy"⁹⁰⁶ kelimesini başka bir davetten sonra, geceleyin gidilen içkili ziyafet olarak izah edişine bakılırsa, onlar muhtemelen içkisiz yemek ziyafetlerinden sonra, belki sırf içme arzularını tatmin için gece de içki içmeğe gidiyorlardı.

Gerek meyhanelerde, gerekse çeşitli ziyafet ve sair eğlencelerde çok içki içerek sarhoş olanların bulunduğunu, yine Kaşgarlı'nın "esrük"⁹⁰⁷ (sarhoş), "esrük sayıklaması" veya "saçmalaması"⁹⁰⁸ ve "esrük ayılmasından"⁹⁰⁹ sık sık bahsedişinden anlamaktayız.

İçkili eğlenceler konusuna son vermeden önce, XI. yüzyıl Türklerinde bu tip eğlencelerin ne derecede yaygın olduğuna dâir başka bir kaydı da belirtmeliyiz. Kaşgarlı Mahmud, meşhur eserini yazmak için malzeme toplamak, yani çeşitli Türk el ve boylarının yaşadıkları sahaları gezerek, onların yaşayış ve davranışlarını, dil ve folklorlarını öğrenmek için yaptığı seyahatlarından birinde, Yağma ülkesinde (ككت) (Künküt, Künket?) şehrine de uğramıştır. Bu şehir halkının "üç kere içelim" diyecekleri yerde "otuz içelim" dediklerini ve kendisinin yanında üçer defa içtiklerini kaydetmektedir⁹¹⁰.

- (905) Kilisli II, 71-Atalay II, 86. Ol manga söz tabuzdı; Ayrıca Kilisli I, 384-Atalay I, 462. Tabuzğ: halkın birbirini sınamaya çektikleri bilmece. Tabzuguk tabuzdum: Bilmece sordum.
(906) Kilisli III, 181-Atalay III, 239.
(907) Kilisli I, 96-Atalay I, 105. Esrük.
(908) Kilisli III, 209-Atalay III, 281. Sandıdı; Ayrıca bk. Kilisli II, 168-Atalay II, 213. Esrükler kamuğ sanruşdı.
(909) Kilisli I, 168-Atalay I, 194. Azıldı; Ayıldı. Ayrıca bk. Kilisli I, 61-Atalay I, 63.
(910) Kilisli I, 126, 7-Atalay I, 142. Ottuz kelimesinin izahı. Yağma'ların otuz'u hem üç hem de otuz anlamında kullandıkları kaydedilmektedir.

f) Müsamere ve Diğer Eğlenceler

Kaşgarlı'nın bildirdiğine göre XI. yüzyılda Türkler arasında gece toplantıları (müsamere) da vardı. Bu müsamerele "sücrük"⁹¹¹ deniliyordu. Ancak bu gibi müsamerelede ne gibi oyun ve eğlence şekillerinin ortaya konduğunu bilemiyoruz. Keza, Kaşgarlı bu kelimenin Oğuzca olduğuna işaret etmektedir. Bu ifadeden ya diğer Türkler arasında böyle toplantıların bulunmadığı ya da bunun diğerlerince başka bir şekilde adlandırıldığı sonucu çıkmaktadır.

Bayram ve bayrama benzer eğlencelere gelince, Kaşgarlı'nın eserinde bu konuda da bazı bilgiler vardır. Fakat, çoğu zaman olduğu gibi, bu konuda da tam bir bilgi elde etmek mümkün olmamıştır. Bununla beraber, bugün konuşulan Türkçede bayram olarak çok yaygın bir şekilde yaşamakta olan bu kelimenin, XI. yüzyılda da varlığına şahit oluyoruz.

Kaşgarlı, "bezrem" kelimesi hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Bezrem, halk arasında gülme ve sevinmedir. Bir yer ışıklarla ve çiçeklerle bezendiği zaman "bezrem yer" denir ki, gönül açan yer demektir. Bu kelimenin aslının ne olduğunu bilmiyorum. Çünkü bu kelimeyi Farslardan da işittim. Bununla beraber Oğuzlar bayram gününe "beyrem" derler. Bu, sevinç ve eğlence günüdür. Oğuzlar (ذ) harfini (٢) ye çevirmişlerdir. Buna göre bu kelime ayrıca bir kelime olabilir"⁹¹². Yine Dîvân'da, bu defa kelimenin Oğuzcası, yâni "beyrem" şekli ile ilgili olarak şu bilgi verilmektedir: "Beyrem = Bayram. Oğuzca. Bunun sevinç ve eğlence günü demek olan bezrem kelimesinden bozulmuş olduğunu sanıyorum. Çünkü İslâmlıktan evvel bayram bilmezlerdi ki adı olsun. Eğer olsaydı bunu Türkler bilirdi. Bunu ancak dillerinde (ذ) harfini (٢) yapanlar bilir"⁹¹³.

Görülmektedir ki, Kaşgarlı'nın şu iki ayrı açıklaması arasında bir uyumsuzluk vardır. Bir defa "bezrem" kelimesinin halk arasında gülme ve sevinme anlamına geldiğini belirttikten sonra, Oğuzlarla, lehçe itibarıyla onlara uyanlarca bu kelimenin beyrem şeklinde söylendiğini kaydeder. Arkasından da bunun bütün Türkler tarafından bilinmediğini söyler. Bize göre, İslâmiyette, çiçeklerle ve ışıklarla donatılmış bayram yerlerinde kutlanan herhangi bir bayram yoktur.

(911) Kilisli I, 397-Atalay I, 478.

(912) Kilisli I, 401-Atalay I, 484.

(913) Kilisli III, 133-Atalay III, 176. Bayram kelimesi hakkında daha fazla bilgi için bk. O. Turan, Bayram, I.A. C. II, s. 420-422.

Ne Ramazan, ne de Kurban bayramında böyle bir şey olmamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, "bezrem" kelimesi Türklerce "halk arasında gülme ve sevinme veya sevinç ve eğlence" anlamına geliyor ve aynı kelime, Oğuzlar başta olmak üzere, lehçe bakımından onlara tabi olanlarca "beyrem" şeklinde telâffuz ediliyordu. Sonradan İslâmiyetin kabulünden sonra, sevinç ve eğlence anlamındaki "bezrem" (beyrem) kelimesi, dîni bayramların da adı olmuştur. Kaşgarlı ikinci kaydında bunu anlatmak istemiştir. Nitekim, Kaşgarlı Mahmud'un eğlence konusunda, "ırgattı" kelimesinin açıklanması dolayısıyla kaydetmiş olduğu bir dördlük, bayram kelimesinin, Türk dilinde daha önceleri eğlence anlamında kullanıldığını açıkça göstermektedir. Bu dördlüğü burada aynen kaydediyoruz:

"Yigitleriğ ırlatu-yıgaç yemiş ırgatu

Kulan keyit awlatu-bezrem kılıp awnalım".

(Bir eğlenceyi anlatarak diyor ki: Gençleri meyve toplamakta, ağaç silkmekte, kulan ve geyik gibi yaban hayvanları avlamakta çalıştırılm; günlerce sevinelim, eğlenelim)⁹¹⁴.

Buradan da anlaşılıyor ki, bayram kelimesi genel olarak eğlence ve sevinç anlamına gelmektedir. Ancak, onların İslâmiyetten önce mensup oldukları dinleri gereğince başka bayramlarının var olduğu da unutulmamalıdır. Belki de bayram onların ilk dinlerindeki bayram'ı ifade ediyordu ve daha sonra İslâmiyetin kabulüyle, bu kelime İslâmî bayramları ifade amacıyla kullanılır olmuştur.

Durum ne olursa olsun, bu kayıtlardan anlaşılan şudur ki, İslâmiyetin kabulünden önce bütün Türklerde, XI. yüzyılda ise henüz İslâmiyeti kabul etmemiş olan Türk ellerinde, gece-gündüz devam eden bir takım sevinç ve eğlence gösterileri yapılıyor ve bunlara bayram deniliyordu. Çünkü, bayram yerinin çiçeklerden başka ışıklarla da süslenmesi, eğlencenin geceleyin de devam ettiğini göstermektedir. Özellikle bayram yerinin çiçeklerle ve ışıklarla süslenmiş olması da, kelimenin bayram anlamından çok, çeşitli vesilelerle düzenlenen ve dediğimiz gibi gece de devam eden eğlenceleri ifade ettiğini gösterir kanaatindeyiz. Onlar çiçek ve ışıkla süslenen yerlere bayram yeri diyorlardı ki, bugün de aynı durumdaki yerler için

(914) Kilisli I, 221, 2-Atalay I, 263.

aynı deyim kullanılışı kültür devamlılığının örneklerinden olmalıdır. Ancak, İslâmî bayramlardan önceki bu bayram eğlencelerini hangi vesilelerle düzenliyorlardı? İşte bunu Dîvân'dan öğrenmek mümkün oluyor.

Çeşitli oyun ve gösterilerin düzenlendiği bu eğlencelerde ip cambazlarının da büyük rol oynadığı muhakkaktır. Kaşgarlı'nın "er yıpladı" şeklindeki bir cümleyi "adam ip üzerinde oynadı, cambazlık etti"⁹¹⁵ şeklinde izah ettiği XI. yüzyıl Türk eğlence gösterileri arasında cambazlığın da varlığına işaret etmektedir. Üzülerek belirtelim ki Dîvân'da bu konuda da daha fazla bilgi verilmemektedir.

Bayram gibi topluca eğlenmelerden söz ederken, bazı hallerde bütün bir şehir halkının, ortak bir şey ile eğlenip vakit geçirdiğini de kaydetmeliyiz. Kaşgarlı "Köğ" kelimesini şöyle izah etmektedir: "Köğ, bir şehir halkı arasında meydana gelerek, bir sene boyunca güllenen şey, gülmece. Bu yıl bu köğ keldi=Bu yıl bu gülmece geldi, bu yılın gülmece budur"⁹¹⁶. Kaşgarlı'nın bu garip izahına pek anlam veremedik. Her halde bazı gülünç olaylar uzun zaman halkın hafızasından silinmiyor ve hatırlandıkça gülüp eğlenmeye vesile oluyordu.

Çeşitli oyunlar arasında, günümüz Türkiye'sinin ünlü oyunlarından olan, çelik-çomak oyununun da var olduğu anlaşılmaktadır. Kaşgarlı her ne kadar doğrudan doğruya bu oyundan bahsetmemişse de, topa çatal değnek vurarak kim en uzağa götürebilirse oyuna başlama hakkının ona verileceğinden söz ederken (oyuna başlama işi) "çelik-çomak oyununun başlamasında da böyledir" demesi bu oyunun XI. yüzyılda da varlığını açıkça gösterir. İşaret ettiğimiz üzere oyunun bugün dahi var oluşu, kültür devamlılığının örneklerindedir⁹¹⁷.

Yine çeşitli oyunlar arasında kaydedebileceğimiz bir diğer oyun, daha doğrusu eğlence şekli ise, salıncak sallanmadır. Öyle anlaşılıyor ki salıncak, XI. yüzyılda sadece çocuk eğlencesi değil, aynı zamanda kızlarla câriyelerin de yaygın eğlencelerindendi. Kaşgarlı'nın bu vesileyle verdiği iki örnekte de câriyeden söz etmesi, câriyelerin bu eğlenceye olan düşkünlüklerini gösterir. Buna gö-

(915) Kilisli III, 227-Atalay III, 308.

(916) Kilisli III, 95-Atalay III, 131.

(917) Kilisli II, 20-Atalay II, 22, 3. Tuldi kelimesinin izahı.

re "yalnğu"⁹¹⁸: "câriyelerin oynadığı bir oyundur. İpin iki ucu bir ağaca veya bir direğe bağlanır, ortasına câriye oturur. Ayağı ile yeri teper, böylelikle kâh yükselir kâh alçalır (Salıncak oyunu)". Ayrıca o, "kız yalnguladı"⁹¹⁹ cümlesini de: "Câriye salıncak salladı, "salıncakla oynadı" şeklinde izah etmektedir. Şu cümlelerden, câriyelerle birlikte, kadın ve kızların başlıca eğlencelerinden birinin, kopuz çalarak şarkı söylemekten başka, salıncakla sallanmak olduğu da anlaşılmaktadır.

g) Kumar

Dîvân'daki kayıtlardan anlaşıldığına göre, kumar da XI. yüzyıl Türk toplum hayatında oldukça yaygın bir yer tutmaktadır. Bizim burada kumari oyun ve eğlenceler arasında kaydetmemiz, söz konusu yüzyılda kumarın bazı şekillerinin, bazı oyun ve yarışmalarla birlikte meydana gelmesinden dolayıdır. Nitekim yukarıda çevgân oyunu ile ata binme ve ok atma yarışlarında, ortaya, câriye, at, tavsân ve hattâ elbise konularak müsabaka yapıldığını kaydetmiştik. Görünüş bakımından bu çeşit ödülleri yarışmada rekabeti ve kazanma hürsünü körükler bir rol oynamakta ise de, sonuçları bakımından bu işin bir kumar olduğu ortadadır.

Bu yarışmaların dışında, doğrudan doğruya para ile de kumar oynanmakta idi. Kaşgarlı "ol mening birle yarmak utuşdı" cümlesini açıkça "o benimle para üttüştü, kumar oynadı" şeklinde izah etmektedir⁹²⁰. Ayrıca birinin oyunda para üttürmüş olmasından bahsedilişi⁹²¹ ve ortaya at⁹²² ve hattâ altın⁹²³ konularak oyun oynanışı, kumarın varlığını ve neler ortaya konularak kumar oynandığını kesin bir şekilde belirtmektedir. Bunlardan başka Kaşgarlı Türk dilinin grameri hakkında bilgi verirken "...lâkin kumarda, öndül anlamında üç harfli fiillerden isim yapılabilir. Anıñ birle oynadı yarıklaşu=0 onunla zırhı ödül koyarak oyun oynadı. Arkadaşını yenen zırhı alır" demek suretiyle kumarın mahiyetini olduğu gibi

(918) Kilisli III, 281-Atalay III, 380. Gerek Kilisli gerekse Atalay'da kelime yalnğu şeklindedir. Salıncak'ın sallanmak kelimesi ile ilgili oluşuna bakarak burada da kelimenin salnğu şeklinde olması daha akla yakındır. Ancak biz de her iki nüshaya uyarak yalnğu şeklinde kullandık.

(919) Kilisli III, 302-Atalay III, 411.

(920) Kilisli I, 157-Atalay I, 180. Utuşdı.

(921) Kilisli I, 205-Atalay I, 242. Ol yarmak utsuktı = O oyunda para üttüldü. Bu vesile ile devrin telâkkisini aksettiren güzel bir atasözü de kaydedilmektedir. "Sinamasa arsızkar, sakınması utsukar-İnsan sinamazsa aldandır, sakınmazsa üttülür.

(922) Kilisli II, 91, 2-Atalay II, 114. Oynadım atlaşu.

(923) Aynı yerler. Oynadım altınlaşu.

anlatmaktadır⁹²⁴. Görüldüğü gibi burada da ortaya zırh konulmak suretiyle kumar oynanmaktadır. Kumar âdeti o kadar yaygın olmalıdır ki, iki kişi ortaya güvercin bile koyarak kumar oynamaktadırlar⁹²⁵. Hele Kaşgarlı'nın bir kaydında, birisinin bey ile ortaya evini koyarak kumar oynadığının belirtilmesi, kumarın hayret verecek derecede yaygın bir şey olduğunu göstermektedir. Şu son kayıttan anlaşılacağı üzere XI. yüzyılda kumarı sadece kara budun değil, beyler de oynamakta ve hattâ işin garibi bey, kara budundan birisi ile, onun evi üzerinde kumar oynamaktadır. Gerek şu son kayıt ve gerekse kumarda ve şahsî yarışmalarda ortaya konulan şeylerin kıymeti, XI. yüzyıl Türk toplumunda kumarın ne derecede geniş bir yer tuttuğunu göstermeğe yeter kanaatındayız. Bunların mevcudiyeti o çağdaki toplumun basit bir topluluk olmadığını ifade etmek bakımından bir anlam da ifade eder. Çünkü, büyük ve gelişmiş toplumlarda bu tür şeyler bulunabiliyor⁹²⁶.

12- MÜZİK VE ÇALGILAR

XI. yüzyılda Türklerin kendilerine has bir musikilerinin ve buna ait bir takım çalgılarının bulunduğu muhakkaktır. Kaşgarlı bu konuda da bize bir takım bilgiler vermektedir. Konumuz sadece XI. yüzyıl Türk müziği olmadığından, diğer konularda olduğu gibi, burada da Kaşgarlı'nın kaydettiği bazı kelimeler ile bunların izahından çıkarabileceğimiz sonuçları ele almakla yetineceğiz.

Dîvân'da doğrudan müzik anlamına gelen bir kelime bulamadık. Ancak Kaşgarlı'nın verdiği bilgiler arasında, şarkı söylemek, terennüm etmek, ezgi veya gazel söylemek anlamlarını ifade eden bazı deyim ve kelimeler görmekteyiz. Bu cümleden olarak bazan "ır" ve fakat genellikle "yır" şeklinde telâffuz edilen kelime, şarkı anlamına da geldiği gibi, daha çok gazel anlamına kullanılıyordu⁹²⁷. "Ol yır yırladı=O şarkı (veya gazel) söyledi" demek oluyordu. Buradan alınarak şarkıcı, yâni ses sanatkârı anlamında "yırâğu"⁹²⁸ deyimini kullanılıyordu. Bu ifadeden, onlar arasında günümüzün ses sanatkârları gibi, şarkı ve gazel okuyucuların bulunduğu ve çeşitli eğlencelerde san'atlarını icra ettikleri anlaşılıyor. Yine, "teganî etmek, bir takım ezgiler ve nağmeler söylemek" anlamında bir de "köglemek"⁹²⁹ deyiminin kullanıldığını görmekteyiz ki, muhteme-

(924) Kılıslı II, 204, 5-Atalay II, 258.

(925) Kılıslı II, 178-Atalay II, 226. Ol mening birle oynadı kökürkünleşü.

(926) Kılıslı I, 204-Atalay I, 240, 1. Ol beg birle ewleşdi oynap.

(927) Kılıslı III, 3, 227-Atalay III, 3, 308.

(928) Kılıslı III, 27-Atalay III, 36. Yırâğu kelimesi.

(929) Kılıslı III, 222-Atalay III, 301.

len şekil, makam v.b. bakımdan ikisi birbirinden farklı şeyleri ifade ediyordu. Ayrıca, şarkı ve gazel okuma dışında, bir takım ozanların kopuzları eşliğinde daha çok hakanların ve beylerin huzurunda destanlar ve benzeri kahramanlık hikâyeleri söyledikleri, başta Alp Er Tunga Destanı gibi olmak üzere, ötedenberi bilinegelmektedir. Destan, gazel ve şarkı okuyanların, gerek kendilerinin çaldıkları ve gerekse başkaları tarafından çalınan bir takım sazların eşliğinde san'atlarını icra ettikleri bilinmektedir. Kaşgarlı'nın bu sazlar hakkında vermiş olduğu bilgilere gelince, bunların başında meşhur kopuz "kubuz"⁹³⁰ gelmektedir. Kopuzun nasıl bir çalgı olduğu tam anlamıyla bilinmiyorsa da, Kaşgarlı'nın bu kelimenin karşılığını devamlı olarak Arapça ud olarak kaydedişine bakılırsa, günümüzdeki ud'a veya çok yaygın bir çalgı olan saz'a benzediğini kabul etmeliyiz. Kopuz'un daha XI. yüzyılda erkeklerden başka kadınlar ve câriyeler tarafından da çalındığı ve eğlencelerinde kullanıldığını yine Kaşgarlı'dan öğreniyoruz⁹³¹. Öte taraftan normal olarak kopuzun herkeste bulunmadığı ve kopuzu olan adamın diğerlerinden bir farkı olduğu anlaşılıyor ki, Kaşgarlı "kubuzluğ kişi"yi (kopuzu olan adam) Dîvân'ında ayrıca kaydetmektedir⁹³².

Kaşgarlı'nın müzik âletleri arasında kaydettiği ikinci önemli saz "ikeme" veya "ekeme"⁹³³ denilen ve aynen kopuz gibi çalınan bir çalgıdır. Nihayet "buçi"⁹³⁴ denilen ve çok inleyen bir saz olarak tarif edilen diğer bir çalgı âletini görmekteyiz ki, kısa tariflerinden yapılaş ve şekillerini kesin olarak tesbit edemediğimiz sazların tellilerinin bu üçünden ibaret olduğunu zannediyoruz. Zirâ Dîvân'da başka bir telli sazdan bahsedilmemektedir.

Nefesli sazlar hakkında ise Dîvân'da telli sazlar kadar da bilgi bulunmamaktadır. Nefesli çalgılardan sadece "borguy" denilen ve üflenerek çalınan bir âletin adına tesadüf ediyoruz. Bu âletin de şekil ve fonksiyonunu belirtecek bilgiyi Dîvân'da bulamıyoruz. Kaşgarlı'nın öttürdü ve öttürüldü fiillerinin izahı münasebetiyle bahsettiği "sıbzıg"⁹³⁵ denilen düdük ise, büyük bir ihtimalle bugün Türkiye'de çocukların söğüt ve benzeri ağaçların dallarının kabuk-

(930) Kılıslı I, 305, III, 210-Atalay I, 365, III, 283. Bu hususta daha fazla bilgi için bk. H. Namık Orkun, Eski Türklerde Kopuz ve Kopuzcular, Kopuz Mecmuası, Sayı 7, Samsun 1943, s. 148-149.

(931) Kılıslı II, 173-Atalay II, 220.

(932) Kılıslı I, 410-Atalay I, 495.

(933) Kılıslı I, 123, III, 131-Atalay I, 137, III, 174. Bu kelime bugün de Türkiye'de küçük kaval ve düdük anlamında ve "sipsi" telâffuzu ile kullanılmaktadır.

(934) Kılıslı III, 182-Atalay III, 241.

(935) Kılıslı I, 154, 187, 209-Atalay I, 176, 217, 246.

larını kavlatıp çıkarmaları suretiyle elde ettikleri basit düdükten başkası olmasa gerektir. Vurularak çalınan çalgılar hususunda Kaşgarlı'nın kaydettiği isimler, def ve dümbelek anlamındaki "tüm-rük"⁹³⁶ ile kös ve davul demek olan "küvrüg"⁹³⁷ dür. Yine bu sınıfa dahil çalgılardan, parmaklara geçirilmek suretiyle çalınan zil'e, yâni çalpara'ya, Türklerin "çeng"⁹³⁸ dedikleri anlaşılmaktadır ki, bugün de dilimizde oldukça yaygın bir şekilde kullanılmakta olan çengi kelimesi bununla ilgilidir. Bu kelime Farsça'dan alınmıştır.

Kaşgarlı'nın çalgılar konusunda vermiş olduğu bilgiler bunlardan ibarettir. Görüleceği üzere bunlar arasında zurna veya onun yerini tutan bir çalgı kaydedilmiyor. Davul anlamında "küvrüg" kelimesinin varlığına rağmen zurnayı ifade edecek herhangi bir kayıt bulunmayışı oldukça enteresandır. Mamafih kelime olarak davul'un XI. yüzyılda "tovil"⁹³⁹ telâffuzu ile varlığını görüyorsak da bu, avcılarının av için saldıkları doğan kuşunu geri çağırma için çalınan davul olup, bu günkü anlamını ifade etmediği gibi aynı hizmeti de görmüyordu.

13- GIYİM-KUŞAM

Türk milletinin diğer kültür konularında olduğu gibi, giyim-kuşam konusunda da bir devamlılık gösterdiği, Türklerin Orta-Asya Türk medeniyet dairesinden İslâm Medeniyeti dairesine girmelerinden en az ölçüde etkilendiği anlaşılmıştır⁹⁴⁰. Diğer taraftan bilhassa Kaşgarlı Mahmud'un kayıtlarının incelenmesinden anlaşıldığına göre, XI. yüzyılda çeşitli Türk ellerinin giyim-kuşamının hiç değilse genel hatları ile birbirlerine benzediği de anlaşılmaktadır. Bununla beraber çeşitli coğrafi sahalarda yaşayan Türk ellerinin kıyafetlerinin, ayrıntıda bazı farklılıklar göstermekte olduğunu da kabul etmemiz gerekmektedir. Bu husus aşağıda çeşitli giyim-kuşam malzemesi hakkında ayrıntılı

(936) Kılıslı I, 397-Atalay I, 478.

(937) Kılıslı I, 398-Atalay I, 479.

(938) Kılıslı III, 264-Atalay III, 357.

(939) Kılıslı III, 123-Atalay III, 165.

(940) Bu hususta daha geniş bilgi için bk. M. Altay Köymen, Alp Arslan Zamanı Türk Giyim-Kuşamı, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı III, Ankara, 1971, s. 5-90. Divânü Lügâ'tit-Türk'teki giyim eşyası ile kılık-kıyafet ve süslenmeye ait malzeme ilkin Köymen tarafından ele alınarak geniş bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca, destanlara göre Oğuzlar'da kıyafet ve giyim eşyası hakkında Faruk Sümer tarafından da kıymetli bilgiler verilmiştir (Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler, D.T.C.F. Dergisi, C. XVII, sayı 3-4 Ankara, 1959, s. 435-438; aynı yazar, Oğuzlar, s. 398-400). İslâmîyetten önce Türklerde giyim için bk. B. Ögel, Türk Kültür Tarihi, indeks.

bilgi verirken kısmen anlaşılacağı gibi, daha çok Kaşgarlı'nın belli-başlı Türk ellerinin kıyafetlerinin farklılık gösterdiğine dair yaptığı atıflardan da anlaşılmaktadır. Bu konu ile ilgili olarak onun Dîvân'ında herhangi bir kimsenin Oğuz⁹⁴¹, Karluk⁹⁴², Kıpçak⁹⁴³, Uğrak⁹⁴⁴, Çigil⁹⁴⁵ kılığına girmesinden bahsetmesi, şüphesiz bu sayılan ellerin kılık-kıyafet bakımından az-çok birbirlerinden farklılıklar göstermesine birer işaretir. Ancak burada hemen şunu da kaydedelim ki, teferruatla ilgili birkaç husus dışında, aradaki bu farkları, Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere göre aydınlatılacak durumda da değiliz.

A- ELBİSE MALZEMELERİ

a) Kumaşlar

İncelememizin ticaret bölümünde ayrıca ele alınacağı üzere, Türklerin ipekli kumaş ihtiyaçlarını büyük ölçüde dışarıdan sağlamakta oldukları anlaşılmaktadır. XI. yüzyıl Türk pazar ve dükkânlarındaki yabancı malı kumaşların başında şüphesiz Çin ipeklileri geliyordu. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde az-çok birbirinden farklı olduğu anlaşılan 12 ayrı Çin ipekli kumaşının adının kaydedilmesi tamamen bu husus ile ilgilidir. Bunlardan çoğunun nakışlı⁹⁴⁶, yaldızlı⁹⁴⁷, benekli⁹⁴⁸ ve çeşitli renklerde⁹⁴⁹ olduğu anlaşılmaktadır ki, Türk kadınlarının böyle göz alıcı kumaşlara olan düşkünlüğü bugün dahi bilinmektedir.

Ancak, Türkler bütün ipekli kumaş ihtiyaçlarını Çin'den karşılamıyorlardı. Kaşgarlı'nın henüz eğirilmemiş ham ipekten⁹⁵⁰, ipek iplik yumağından⁹⁵¹, ipekli kumaş dokuyanlara "közek"⁹⁵² denildiğinden ve ipek kumaş dokumasından⁹⁵³ bahsetmesi, XI. yüzyılda Türklerde de ipekli kumaş dokumacılığının varlığına işaret etmektedir. Buna dayanarak diyebiliriz ki, Türkler ipekli kumaş ihtiyaçlarının bir kısmını kendileri imal ediyorlardı. Diğer taraftan Selçuklu

(941) Kılıslı II, 214-Atalay II, 269.

(942) Kılıslı II, 210, III, 259-Atalay II, 265, III, 351.

(943) Kılıslı II, 220, III, 259-Atalay II, 275, III, 351.

(944) Kılıslı II, 222-Atalay II, 279.

(945) Kılıslı II, 214-Atalay II, 269.

(946) Kılıslı I, 405-Atalay I, 489.

(947) Kılıslı I, 273-Atalay I, 325.

(948) Kılıslı III, 181-Atalay III, 240.

(949) Kılıslı I, 354-Atalay I, 422.

(950) Kılıslı I, 349-Atalay I, 416. Bu kumaşlar hakkında aşağıda ticaret bahsine bk.

(951) Kılıslı I, 347, III, 276-Atalay I, 414, III, 373.

(952) Kılıslı I, 327-Atalay I, 391. Közek kelimesinin izahı.

(953) Kılıslı III, 104, 5-Atalay III, 142, 3. Yer kelimesinin izahı.

Türklerinin Bizanstan da ipek kumaş ithal ettikleri bilinmektedir⁹⁵⁴. Ancak, diğer Türk elleri için bu konuda herhangi bir şey söyleyebilecek durumda değiliz. Ayrıca özellikle Oğuzların, komşu İslâm ülkelerinden dokuma mâmulleri satın aldıklarını da burada kaydetmeliyiz⁹⁵⁵.

Türklerin elbise yapımında kullandıkları ikinci cins kumaş, çoğunu kendilerinin dokudukları anlaşılan pamuklu kumaşlar idi. XI. yüzyılda Türkler tarafından tarımının yapıldığından ayrıca bahsedeceğimiz pamuktan onlar çeşitli kumaşlar imal ediyorlardı. Bunlardan hırka ve kaftan yapmakta kullanılan ve "çek"⁹⁵⁶ adı verilen bir pamuklu dokumadan Yimekler'in elbise yaptıklarını görüyoruz. Yine Türklerin pamuktan dokudukları çizgili ve nakışlı bir kumaşın meşhur olduğunu, çeşitli bürgüler yapılan bu kumaştan Kıpçaklar'ın yağmurluk yaparak giydiklerini biliyoruz⁹⁵⁷. Ayrıca onlar yün ve pamuk ipliklerini karıştırarak iki cins iplikten ayrı bir kumaş da dokuyorlardı⁹⁵⁸. Diğer taraftan temizlenmiş ve atılmış pamuğun, doğrudan doğruya da giyim eşyası yapımında kullanıldığı anlaşıyor. Bu cümleden olarak onlar bezin iki katı arasına pamuk koyup dikmek suretiyle bir çeşit hırka yapıyorlar ve buna da "köpik"⁹⁵⁹ diyorlardı.

Kaşgarlı'nın eserinde yünlü kumaşlardan pek söz edilmemektedir. Bu durumu M.A. Köymen'in de belirttiği gibi onların yün'ü kumaştan çok çadır, çizme, börk, kuşak, yaygı ve yağmurluk yaptıkları keçenin imalinde kullandıkları şeklinde izah etmek uygun olacaktır*. Gerçekten yukarıda bahsettiğimiz yün ve pamuk karışımı dokumadan başka Dîvân'da yünlü dokumadan bahsedilmemektedir.

Kaşgarlı'nın deve veya koyun yününden yapılan ve "kars" adı verilen bir elbiseden bahsetmesine bakarak⁹⁶⁰ yünden de elbise yapıldığı anlaşılmakta ise de, bunun kumaş mı, örgü mü, yoksa keçemi olduğu hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak bu

(954) M.A. Köymen, a.g.m., s. 55.

(955) F. Sümer, Oğuzlar, s. 43.

(956) Kilisli III, 116-Atalay III, 155.

(957) Kilisli I, 328-Atalay I, 392.

(958) Kilisli III, 11-Atalay III, 14.

(959) Kilisli I, 342-Atalay I, 408. Aynı şekilde iki bez arasına yün veya pamuk doldurularak yorgan dikme işine bugün Orta Anadolu'da yorgan köpümek denilmektedir.

(*) M.A. Köymen, Alp Arslan ve Zamanı Türk Giyim-Kuşamı, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı: III, Ankara, 1971.

(960) Kilisli I, 291-Atalay I, 348.

kayıttan kısmen de olsa koyun ve deve yününlü elbise yapımında kullanılmakta olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir kayıta, yün elbisenin köleler tarafından giyildiğinin bildirilmesi⁹⁶¹, yün elbisenin pek makbul tutulmadığı anlamına da gelebilir.

Aşağıda börk, çizme ve yağmurluktan bahsederken görüleceği üzere, XI. yüzyıl Türk giyim-kuşamında yünden yapılan keçelerin büyük bir yeri bulunmaktadır. Hattâ meşhur Türkmen keçesinin Oğuzların ekonomik hayatında oynadığı rol de bilinmektedir⁹⁶².

b) Kürkler

Elbise yapımında Türklerin kullanmakta olduğu başlıca kumaş çeşitlerini bu suretle belirtmiş bulunuyoruz. Görünüşe göre giyim-kuşam konusunda önemli bir diğer madde de çeşitli kürklerdir. Kaşgarlı'nın kayıtlarına dayanarak, kürklerin XI. yüzyılda ne derecede yaygın olduğunu ve Türk giyim-kuşamında oynadığı rolü belirtmek mümkün değilse de, gerek koyun sürüleri ile çeşitli av hayvanlarının çokluğu, gerekse onların yaşadığı coğrafi sahaların iklim şartları göz önünde bulundurularak⁹⁶³ kürk ve kürklu elbiselerin onların hayatında önemli bir rol oynadığını kabul edebiliriz.

Kürk, XI. yüzyılda da aynı ad ile biliniyordu⁹⁶⁴. Dîvân'daki kayıtlardan anlaşıldığına göre, en çok kullanılan kürk kuzu derisinden yapılan kürk idi. Türkler kuzu derisinden yaptıkları kürke "içmek"⁹⁶⁵ diyorlardı. Bundan başka samur ve sincap kürklerinin de meşhur olduğu anlaşılmaktadır. Sincaba Türklerin "tigin" (teging)⁹⁶⁶, samura da "kiş"⁹⁶⁷ dedikleri ötedenberi bilinmektedir. Onlar samur ve tigin (sincap) gibi hayvanlardan elde ettikleri kürklere de ayrı bir ad vererek "içük"⁹⁶⁸ diyorlardı. Türklerin kürk elde ettikleri hayvanlara gelince "karsak" adını verdikleri bir çeşit bozkır tilkisini⁹⁶⁹, "sugur" dedikleri ada tavşanını⁹⁷⁰, "az" veya "as"⁹⁷¹

(961) Kilisli I, 296-Atalay I, 477.

(962) F. Sümer, Oğuzlar, s. 43.

(963) Bu hususta ayrıca bk. M.A. Köymen, a.g.m., s. 57.

(964) Kilisli I, 295-Atalay I, 353.

(965) Kilisli I, 94-Atalay I, 102.

(966) Kilisli III, 274-Atalay III, 370.

(967) Kilisli III, 91-Atalay III, 126.

(968) Kilisli I, 66-Atalay I, 69.

(969) Kilisli I, 393-Atalay I, 473. B. Atalay Karsak'ı "derisinden güzel kürk yapılan bir hayvan" olarak almışsa da, Brockelman, bunun bozkır tilkisi olduğunu Radlov'a dayanarak ileri sürmüştür (M.A. Köymen, a.g.m., s. 58, not 45).

(970) Kilisli I, 303-Atalay I, 363.

(971) Kilisli I, 76-Atalay I, 80.

dedikleri "kakım"ı, hattâ kunduz'u⁹⁷², tilkiyi⁹⁷³ ve tavşanı⁹⁷⁴ sayabiliriz.

Görünüşe göre Türkler bu hayvanlardan elde ettikleri kürkleri de çeşitli şekillerde kullanıyorlardı. Onlar, kürkün tüylü kısmını dışarı getirerek giydikleri gibi, elbiselerinin içini de başta samur ve sincap kürkü olmak üzere kürkle kaplıyorlardı. "tonğ içüklemek" (elbise içini kürkle kaplamak)⁹⁷⁵ denilen bu usulün, ne derecede yaygın olduğunu bilmiyoruz. Diğer taraftan, Kaşgarlı'nın kiş'ten (samur) bahsederken, bunun kuyruğuna "kiş kuzruki" (samur kuyruğu)⁹⁷⁶ denildiğini kaydetmesine bakılırsa, bu hayvanın kuyruğunun da yaka kürkü olarak kullanılmakta olduğu tahmin edilebilir. Ayrıca, sugur denilen ada tavşanının derisinin ise yağmurluk olarak kullanıldığını görmekteyiz⁹⁷⁷.

Türkler, kürk elde edilen deriye "emşen"⁹⁷⁸ diyorlardı. Onlar samur ve sincap⁹⁷⁹ derisi gibi, derileri işleyerek kürk ve diğer şeyler elde etme işine "ezlemek"⁹⁸⁰ diyorlardı ki aynı kelime işlenmiş deri anlamında "eyleme gön" olarak bugün Orta Anadolu'da yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Başlıca elbise malzemesini bu suretle belirtmiş bulunmaktayız. Giyim-kuşamda özellikle çizme, ayakkabı ve çarığın yapılışında kullanılan deri ile dericilikten zanaatlar bölümünde bahsedileceğinden burada üzerinde durmuyoruz. Ayrıca XI. yüzyıl Türk kıyafetini teşkil eden çeşitli giyim malzemesinin ayrıntılarına geçmeden önce burada elbise hakkında genel bazı bilgiler vermek yerinde olacaktır.

Bilindiği gibi Türkler elbiseye "ton" (don)⁹⁸¹ diyorlardı. Bu kelime, bugün sadece bir iç çamaşırımızın adı olarak yaşamaktadır. Bundan alınarak dışa giyilen elbiseye "taş ton" (dış elbise)⁹⁸² diyor-

(972) Kilisli I, 381-Atalay I, 458.

(973) Kilisli I, 359, II, 14-Atalay I, 429, II, 15.

(974) Kilisli I, 289-Atalay I, 345.

(975) Kilisli I, 256-Atalay I, 305.

(976) Bk. 967 numaralı notta gösterilen yerler.

(977) Bk. 974 numaralı notta gösterilen yerler.

(978) Kilisli I, 100-Atalay I, 109.

(979) B. Atalay, metindeki sincap'ı sansar olarak tercüme etmiştir ki, bizce bu doğru değildir.

(980) Kilisli I, 217-Atalay I, 257.

(981) Kilisli III, 100-Atalay III, 137. Ayrıca bk. B. Atalay, Dizin.

(982) Kilisli III, 112-Atalay III, 152.

lardı. Bunlardan başka yine elbiseye bazı Türk ellerinin "kezüt"⁹⁸³ (giyit) dediklerini görüyoruz. Kaşgarlı bunu "çokça düğünlerde kullanılan ve gerek gelinin ve gerekse güveyinin akrabalarına armağan olarak giydirdikleri elbise" olarak tanımlamaktadır. O, şüphesiz bu kayıt ile güzel millî geleneklerimizden birine de işaret etmiş olmaktadır.

Genel olarak bütün giyecekleri ifade eden bir diğer isim de "kezzü"⁹⁸⁴ (geygi-giygi) dır. Türklerin güzel ve gösterişli elbiselere öteden beri düşkün oldukları anlaşılmaktadır. Onlar her şeyin iyisi ve güzeli için olduğu gibi, elbisenin de iyi ve gösterişli olanına "körklüg" (gökrklü) ton⁹⁸⁵ diyorlardı. Görünüşe göre onlar bu gökrklü elbiselerini kirletmemek için her zaman giymiyorlar, herhangi bir işte çalışırken iş elbisesi giyiyorlardı⁹⁸⁶.

Çeşitli elbiselere ayrı adlar veren Türkler, elbisenin çeşitli parçalarına da ayrı adlar veriyorlardı. Meselâ yenleri kısa bir çeşit elbiseye "kulak ton"⁹⁸⁷ denildiğini görmekteyiz. Elbisenin yakasına "künçük"⁹⁸⁸, eteğine bugünkü gibi "etek"⁹⁸⁹ ve bunun için ayrılan kumaşa "eteklik"⁹⁹⁰ dedikleri anlaşılan Türkler; kaftan, yağmurluk gibi giyeceklerinin değişik kısımlarına da ayrı ayrı adlar veriyorlardı. Elbiseler konusunda Kaşgarlı onların çok hışırtı yapan bir çeşit elbisesinden de bahsetmekte fakat⁹⁹¹ bu elbiseyi neden yaptıklarını bildirmemektedir.

Gökrklü elbiseler giymeye önem verdiklerinden bahsettiğimiz XI. yüzyıl Türkleri acaba en çok hangi renklere düşkün idiler? Bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün değildir. M.A. Köymen'in de işaret ettiği gibi, Kaşgarlı'nın "kendini sevdirmeyi bilse kadın kırmızı, naz etmeyi seven kadın yeşil giyer"⁹⁹² şeklinde bir atasözü kaydetmesine bakarak bu iki renge daha çok önem verdikleri söylenebilir. Ayrıca hanlara bayrak ve devlet adamlarının atlarına eğer örtüsü yapılan turuncu renkteki "al"⁹⁹³ adlı kumaştan ve Dede Korkut Destanları'nda kırmızı kaftanı evlenecek olanların giydiğin-

(983) Kilisli I, 298-Atalay I, 357.

(984) Kilisli I, 359-Atalay I, 430.

(985) Kilisli I, 47-Atalay I, 45.

(986) Kilisli I, 264-Atalay I, 314. Er iştolandı: Adam iş elbisesi giydi. Bu ismin iş ton'unun hafifletilmiş şekli olduğunu zannediyoruz.

(987) Kilisli I, 320-Atalay I, 383.

(988) Kilisli II, 221-Atalay II, 277. Ton küncökledi.

(989) Kilisli I, 65, 247-Atalay I, 68, 294. Etek; ton eteklendi.

(990) Kilisli I, 134-Atalay I, 152. Eteklik böz. Görüldüğü gibi kumaş anlamında onlar "böz" (yani bez) cins ismini kullanıyorlardı.

(991) Kilisli III, 326-Atalay III, 442. Kaldruğa ton.

(992) Kilisli I, 331-Atalay I, 394. Kızıl kelimesinin izahı.

(993) Kilisli I, 77-Atalay I, 81.

den⁹⁹⁴ de bahsedilmesi bu kanaati doğrular mahiyettedir. Denilebilir ki, kırmızı (al) renge düşkün olan Türkler daha erkenden bayraklarını da bu renkten seçmişlerdir. Ayrıca, ticaret eşyası konusunda da belirtildiği gibi, onların bu dönemdeki kadın giyimine kırmızı ve yeşilin yanı sıra sarı renk de hâkim idi ve bu üç rengi pek seviyorlardı.

B- GİYİM EŞYASI

Türk kıyafetini teşkil eden muhtelif giyim eşyasını başlıca börk, kaftan, hurka, gömlek, şalvar ve çizme (ayakkabı) olarak sıralamak mümkündür. Bunların dışında kalan kepenek ve yağmurluk gibi giyim eşyasının her zaman değil, gerektiği zaman giyildiği muhakkaktır.

Devamlı giyilen giyim eşyasını birer birer izaha başlamadan önce şunu da belirtmek gerekir ki, baş örtüleri ve börk ile fistan ve bir çeşit blüz istisna edilecek olursa, söz konusu yüzyılda erkek giyimini ile kadın giyiminin hemen hemen birbirinin aynısı olduğu anlaşılmaktadır. M.A. Köymen'in tesbitine göre kadın kıyafeti ile erkek kıyafeti arasındaki belli başlı fark, kadın elbisesinin bol, erkeğinkinin ise, nisbeten vücuda yapışık oluşudur. Mamafih atasözlerine kadar girdiğine bakılırsa, Türkler pratikte bol elbiseyi tercih ediyorlardı⁹⁹⁵.

a) Börk

XI. yüzyılda çeşit giyim eşyası arasında Kaşgarlı her şeyden çok millî başlık olan börk'e yer vermektedir. Şu halde börk'e Türkler büyük önem veriyorlardı⁹⁹⁶.

Kaşgarlı eserinde börk yapımına geniş yer vermiş ve börk'ün nasıl yapıldığını da anlatmıştır. Ona göre börk yapımı için önce bir kalıp gerekli idi. Kalıp anlamındaki "yanğ" kelimesinden alınarak "börk yanğı" denilen bu kalıp; ya kâğıttan bir takım parçaların kesilip oyulması suretiyle veya çamurdan ocak biçiminde yapılıyordu. Bundan sonra ipek kumaş buna göre ölçülerek kesiliyordu⁹⁹⁷. Onun börkçüden ve börkçü dükkânından bahsetmesi, börk imal etmenin söz konusu yüzyılda oldukça önemli bir iş olduğunu açıkça göstermektedir. "Kelin geleceği yer börkçü dükkânıdır"⁹⁹⁸ şeklindeki ata-

(994) F. Sümer, Oğuzlar, s. 398.

(995) Bu hususta geniş bilgi için bk. M.A. Köymen, a.g.m., s. 53-54.

(996) Oğuz destanlarında ve Anadolu'da börk hakkında bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 398.

(997) Kılıslı III, 276-Atalay III, 361. Kaşgarlı'nın bu kaydından ev ve mutfak bölümlerinde bahsettiğimiz ocağın, külah biçiminde olduğu da anlaşılmaktadır.

(998) Kılıslı I, 25-Atalay I, 26.

sözü devrin telâkkisini yansıttığı gibi börkün önemini de belirtmektedir. Bu telâkki günümüzün "tilkinin geleceği yer kürkçü dükkânıdır" anlayışının ta kendisidir. Börk yapmak için bazı özel âletler de kullanılıyordu. Bu cümleden olarak üzerinde börkçülerin börk yapacakları keçeyi kestikleri tahtaya "batga"⁹⁹⁹ denildiğini biliyoruz.

Kaşgarlı'nın börk kalıbı ve batga dolayısıyla verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre börk yapımında keçeden başka ipek kumaş da kullanılıyordu. Ayrıca Çiğiller'in tiftikten yaptıkları beyaz bir börtten de bahsedilmektedir. Bu tiftik başlığa onlar "kıymaç börk"¹⁰⁰⁰ diyorlardı.

Anlaşıldığına göre, bazı börtler çok uzun oluyor ve bu uzun börtlere "sukurlaç börk"¹⁰⁰¹ deniliyordu. Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın börtünün de uzun olduğu bilinmektedir¹⁰⁰². Diğer taraftan Kaşgarlı önde ve arkada kanadı bulunan (iki dilimli) bir börke de "koturma börk"¹⁰⁰³ denildiğini bildirmektedir. Bunun da Türklerce meşhur bir börk olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁰⁴.

Kaşgarlı'nın "kıyılı börk"¹⁰⁰⁵ ve börk kıyalamaktan¹⁰⁰⁶ ayrıca bahsedişine bakılırsa, onların dışarıya doğru kıvrılmış kenarlı börtlerinden başka, iki dilimli börk örneğinde olduğu gibi, kenarsız börtlerinin de olduğu söylenebilir. Türkler börk ve başlıklarını "kimsen"¹⁰⁰⁷ denilen altın kıvrımları ile süslüyorlardı. Kaşgarlı'nın bu konuda vermiş olduğu bilgi çok ilgi çekicidir. Ancak bu altın kıvrımları ve varakları ile börtün ne şekilde süslediği anlaşılamıyor. Onun bu iş üzerinde bir kaç defa durması¹⁰⁰⁸ bu usulün oldukça revaçta olduğunu göstermektedir.

Vermiş olduğumuz bu bilgilerden börke çok önem verdikleri anlaşılan Türkler, börtün düşmemesini, başta sağlam durmasını sağlamak amacıyla "sakalduruk"¹⁰⁰⁹ dedikleri, ipekten örülmüş bir kaytanla çenelerinin altından bağlıyorlardı.

(999) Kılıslı I, 355-Atalay I, 424.

(1000) Kılıslı III, 132-Atalay III, 175.

(1001) Kılıslı I, 408-Atalay I, 493.

(1002) M.A. Köymen, a.g.m., s. 61.

(1003) Kılıslı I, 406-Atalay I, 490.

(1004) M.A. Köymen, Gazneli Sultan Mesut'un, Türk âdeti gereğince Tuğrul ve Çağrı Beylere hediye olarak gönderdiği eşya arasında bulunan iki dilimli bört'ün, bu kuturma bört olduğuna işaret etmektedir (a.g.m., s. 61).

(1005) Kılıslı I, 411-Atalay I, 496. Kıdhighğ (kızıglığ) bört.

(1006) Kılıslı II, 243, III, 248-Atalay II, 301, III, 336.

(1007) Kılıslı I, 365-Atalay I, 437.

(1008) Kılıslı III, 150, 260-Atalay III, 200, 351. Bört burtlandı; ol bört türteledi.

(1009) Kılıslı I, 436-Atalay I, 530.

b) Sarık

Kaşgarlı'nın eserinde sarık'tan ve sarık sarmaktan da oldukça çok söz edilmesi, XI. yüzyıl Türk toplumunda erkeklerin bir kısmının sarık kullanmakta olduklarını göstermektedir. Şekli ve sarılışı hakkında bilgi verilmeyen sarığa Türklerin, mendile olduğu gibi genellikle "suvluk"¹⁰¹⁰, bazılarının ise "suluk"¹⁰¹¹ dedikleri anlaşıyor. Onlar baş örtüsü için olduğu gibi sarık giyme için de ya sarık sarınmak veya sarık urunmak deyimlerini kullanıyorlardı. Türklerde sarık kullanma âdetinin başlangıcı hakkında bir şey söyleyebilecek durumda değiliz. F. Sümer, 1038 yılında Nişabur'a girişi esnasında Tuğrul Bey'in başında sarık olduğunu, XIV. ve XV. yüzyılda Anadolu'da hükümdar ve beylerin de sarık sardıklarını ve Türk sarığının orta büyüklükte ve kıvrımlı olup, güzel bir görünüşü bulunduğunu bildirmektedir¹⁰¹².

c) Baş Örtüleri ve Diğer Bürükler

Söz konusu yüzyılda kadınların da kendilerine özgü börkleri var mı idi? Kaşgarlı'nın eserine dayanarak bu sorunun cevabını vermek mümkün değildir. Fakat onun eserinden kadınların çeşitli baş örtüleri ile bürükler kullanmakta oldukları anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'nın bu konuda verdiği isimler bu baş örtülerinin ve bürüklerin çeşitlerine işaret edebileceği gibi, bunlar çeşitli Türk ellerince verilmiş ayrı isimlendirmelere de işaret sayılabilir.

Kadınların başlarına bağladıkları bir çeşit yaşmak'a "sara-ğuç"¹⁰¹³ denildiğini görüyoruz. Yine aynı anlamda kullanılan "bürünçük"¹⁰¹⁴ü ise bu günkü anlamda her türlü bürük olarak kabul etmek yerinde olacaktır.

Dîvân'da yine baş örtüsü, bürük, bazan da kadın örtüsü olarak tanımlanmış olan diğer bazı isimler de görüyoruz. Bunlar "tül-fir"¹⁰¹⁵, "eşük"¹⁰¹⁶ ve "terinçek"¹⁰¹⁷dir. Bunlardan terinçek'in iki parçadan yapılan kadın car'ı olduğu anlaşılmakta ise de nasıl örtüldüğünü bilemiyoruz. Ayrıca tülfir'in kumaştan veya ipekten olduğu ve

(1010) Kilisli I, 174, 195, 278, III, 219-Atalay I, 201, 246, 346, III, 296.

(1011) Kilisli III, 197-Atalay III, 264.

(1012) Oğuzlar, s. 398.

(1013) Kilisli I, 403, III, 153-Atalay I, 487, III, 205.

(1014) Kilisli I, 174, 420, II, 113-Atalay I, 201, 510, II, 151. Kelime bugün de Türkiye'de bürüncük veya bürümçük olarak kullanılmaktadır.

(1015) Kilisli I, 380-Atalay I, 457.

(1016) Kilisli I, 69, 135-Atalay I, 72, 153.

(1017) Kilisli I, 421-Atalay I, 510.

"kemek" adlı çizgili ve nakışlı bir pamuklu kumaştan da bürgüler yapıldığı¹⁰¹⁸ bildirilmekle beraber, diğerlerinin neden yapıldığı ve tamamının şeklinin nasıl olduğu bilinmemektedir. Kaşgarlı "enğek"¹⁰¹⁹ kelimesini, "kadınların baş örtülerine bağladıkları ip" şeklinde izah etmekte ise de bu ipin baş örtüsüne ne amaçla bağlandığını da belirtmemiştir. Kaşgarlı'nın "kadın yüzünü örttü"¹⁰²⁰ şeklinde bir cümlesi ile kadın car'ından bahsetmesi, eserin yazıldığı yıllarda daha önceden varlığını görmediğimiz kaç-göç usulünün İslâmiyetin tesiri dolayısıyla başladığına işaret sayılabilir.

ç) Kaftan

Türkler'in giydikleri elbisenin en önemli iki parçası şüphesiz kaftan ile şalvar idi. Ancak Kaşgarlı gerek kaftan ve gerekse şalvar hakkında çok az bilgi vermiştir. Kaşgarlı kaftanın tam bir izahını da yapmamıştır. Ancak onun bu giyim eşyasının çeşitli kısımları hakkında verdiği bilgilerden, şekli hakkında az-çok bilgi sahibi olmak mümkün olmaktadır. Buna göre kaftan başlıca gövde, etekler ve yenlerden müteşekkil idi. Dîvân'da kaftanın iki arka¹⁰²¹ ve iki de ön eteğinden bahsedilişinden ve özellikle ön eteklerin göğüse kadar uzandığının kaydedilişinden kaftanın arkadan ve yanlardan yırtmaçlı olduğu ve her eteğin bele kadar çıktığı anlaşılmaktadır¹⁰²². Kaşgarlı bazılarının otururken, kaftanın eteğini toplayıp oturduklarını ve bunun kibarlıktan ileri geldiğini de ilâve etmektedir¹⁰²³. XI. yüzyılda da aynı ad ile bilinen kaftanın¹⁰²⁴ düğmelerinden söz edilmesine göre¹⁰²⁵, kaftanın üst kısmı etekler gibi geniş değil, vücuda uygun idi ve göğüsün alt kısmına kadar düğmeleniyordu¹⁰²⁶. Türkler kaftanın koltuk altlarına da ayrı bir isim veriyorlardı: "ör"¹⁰²⁷. Ör'den itibaren kolların ve yenlerin nasıl olduğu yine açıkça kaydedilmemiştir. Ancak iki kişinin birbirlerine yenlerini sallamalarından¹⁰²⁸ yenlerin geniş ve uzun, hattâ belki de dirsekten itibaren yırtmaçlı olduğu neticesine varılabilir.

(1018) Kilisli I, 328-Atalay I, 392.

(1019) Kilisli I, 121-Atalay I, 135.

(1020) Kilisli I, 211-Atalay I, 250.

(1021) Kilisli I, 415-Atalay I, 502.

(1022) Kilisli I, 312, 326-Atalay I, 374, 389. Sızıg; Sızık.

(1023) Aynı yerler. Sızıg yapıp oturdu.

(1024) Kilisli I, 364-Atalay I, 435.

(1025) Kilisli I, 362-Atalay I, 433.

(1026) Bu hususta ayrıca bk. M.A. Köymen, a.g.m., s. 62.

(1027) Kilisli I, 47-Atalay I, 45.

(1028) Kilisli II, 87-Atalay II, 109.

Bu suretle tanımını yapmağa çalıştığımız kaftanın genellikle belden kuşak kuşanmak suretiyle giyildiği de anlaşılmaktadır¹⁰²⁹. Kaftanın çeşitlerine gelince "çekrek kapa"¹⁰³⁰ denilen ve yünden yapılan cepsiz bir çeşidinin köleler tarafından giyildiğini yukarıda kaydetmiştik. Bundan başka Kaşgarlı'nın bir de üste giyilen bir nevi pardesü olarak tarif ettiği "partu"¹⁰³¹yu sayabiliriz. Ancak, bunun şekli hakkında pek bilgimiz yoktur. Onun çekrek kapa'yı cepsiz bir kaftan olarak tarif edişine bakılırsa, normal kaftanların cepli olduğunu söyleyebiliriz. Mamafih Kaşgarlı'nın eserinde cepden bahseden herhangi bir kayıt da bulamadık. Burada şuna da işaret edelim ki, onlar kaftanlarını ve hattâ hırkalarını her zaman normal giymiyorlar, bazan da kollarını yenlere sokmadan omuzlarına alıyorlardı¹⁰³². Bugün de köylerimizde bu tip ceket ve palto giyme usulüne rastlanmaktadır.

d) Hırka

Türkler kaftanı diğer birtakım giyim eşyasının üzerine giyiyorlardı. Bunlardan birisi de hırkadır. Onların genellikle hırkaya "bert"¹⁰³³ dedikleri anlaşılmaktadır. Hırka da düğmeli oluyordu¹⁰³⁴. Kaşgarlı XI. yüzyılda giyilen başlıca hırka çeşitleri olarak bize, Yimekler'in giydiği ve "çek"¹⁰³⁵ adını verdikleri pamuklu bir dokumadan elde ettikleri hırka ile, bezin iki katı arasına pamuk konularak dikilmek suretiyle elde edilen "köpik"¹⁰³⁶ adlı hırkadan bahsetmektedir. Ayrıca muhtemelen bugünkü yelege benzeyen ve "çengüşü"¹⁰³⁷ denilen küçük bir hırkayı da bu arada zikredebiliriz.

e) Gömlek

Hırkanın da altına giyilen giyim eşyası gömlek idi. Gömleğe XI. yüzyılda günümüzdeki telaffuzuna yakın bir şekilde "könglek"¹⁰³⁸ denilmekte idi. Gömleğin yapılışı hakkında da Divân'da bilgi verilmemektedir. Ancak gömlekten çok sık bahsedilişi onun, temel giyim eşyasından olduğu anlamına gelmelidir. Kaşgarlı'nın sık sık gömlek düğmelemekten bahsedişine bakılırsa

- (1029) Kilisli III, 213, 221-Atalay III, 287, 298. Kurşadı; kurladı.
 (1030) Kilisli I, 396-Atalay I, 477.
 (1031) Kilisli I, 384-Atalay I, 416. Bugünkü palto sözünün kökeni bu kelime olabilir mi?
 (1032) Kilisli III, 76-Atalay III, 220. Er bertlendi.
 (1034) Kilisli I, 388-Atalay I, 433.
 (1035) Kilisli III, 116-Atalay III- 155.
 (1036) Kilisli I, 342-Atalay I, 408.
 (1037) Kilisli III, 279-Atalay III, 378.
 (1038) Kilisli III, 248, 303-Atalay III, 383, 411.

XI. yüzyılda da gömleğin bugünkü gömlek ile (mintanla) hemen hemen aynı yapıda olduğu söylenebilir. Yine bu kayıtlardan anlaşıldığına göre, muhtemelen Oğuzlar'ın da dahil olduğu batı elleri, mintan iliklerini iliklemeğe "könglek tüğmelemek"¹⁰³⁹, doğu elleri ise "könglek boğmaklamak"¹⁰⁴⁰ diyorlardı. Bu son ifadeden anlaşılacağı üzere Türk ellerinden bazıları düğmeye "boğmak"¹⁰⁴¹ demekte idiler.

f) Blüz

Giyim konusunun başlangıcında, XI. yüzyıl giyim kuşamında erkek kıyafeti ile kadın kıyafeti arasında pek büyük farklar bulunmadığını söylemiştik. Buraya kadar kaydettiğimiz başlıca giyim malzemelerinden kaftan ve hırkanın hem erkekler hem de kadınlar tarafından giyildiği anlaşılıyor. Zirâ Kaşgarlı ayrıca kadın kaftanı veya hırkasından bahsetmemektedir. Ancak gömlek konusunda durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'nın "artığ" kelimesini kadın gömleği (mintanı)¹⁰⁴² olarak tarif etmesinden kadınların erkeklerden ayrı bir çeşit gömlek, yâni bu günkü adı ile bir çeşit blüz giymekte olduğu açıkça görülmektedir. Mamafih bu farklılığın şekil ve mahiyeti hakkında fazla bir şey söyleyecek durumda değiliz.

g) Şalvar

Dîvân'da, şalvarın da adı ve uçurluğu dışında ne şekli ve ne de çeşitli şekilleri hakkında bilgi vardır. Kaşgarlı'nın bildirdiğine göre Türkler şalvara "üm"¹⁰⁴³ diyorlardı. Şalvar "tawran"¹⁰⁴⁴ denilen ve sapan kolu gibi bir araya getirilerek örülmüş ipliklerden yapılan sağlam bir uçkurla bele bağlanıyordu. Bu uçkurun takıldığı şalvar uçkurluğuna da "tizme"¹⁰⁴⁵ deniliyordu.

Kaşgarlı'nın şalvar ile ilgili olarak kaydettiği "şalvarı sağlam olan nereye isterse oturur"¹⁰⁴⁶, "öğünen şalvarını (donunu) kirletir"¹⁰⁴⁷ ve "bekârın şalvarı (veya donu) elli arşın bezden dikilmez"¹⁰⁴⁸ gibi atasözleri XI. yüzyıl Türk toplumunun bazı hayat telâkkilerini aksettirdiği gibi şalvara verilen önemi de göstermektedir.

- (1039) Kilisli III, 152-Atalay III, 202, 3.
 (1040) Kilisli II, 218, III, 259-Atalay II, 274, III, 350.
 (1041) Kilisli I, 388-Atalay I, 466.
 (1042) Kilisli I, 90-Atalay I, 98 (Arug: Kadın mintanı). (صدرة المرأة)
 (1043) Kilisli I, 41-Atalay I, 38.
 (1044) Kilisli I, 364-Atalay I, 436.
 (1045) Kilisli I, 361-Atalay I, 433.
 (1046) Kilisli I, 191-Atalay I, 224. Bütün ümlüğü kanca balsa oturur.
 (1047) Kilisli I, 176-Atalay I, 203. Öğünçü ümünde artarur.
 (1048) Kilisli I, 106-Atalay I, 117.

Diğer giyim malzemelerine geçmeden önce şunu belirtmek isteriz. Kaşgarlı'nın eserinde bu günkü anlamda don ve iç gömleği (atlet) yerine giyilen herhangi bir şeye rastlayamadık. Aşağıda görüleceği üzere çorap konusunda da durum böyledir. Mamafih M.A. Köymen'in de işaret ettiği gibi¹⁰⁴⁹, üm'ün şalvardan başka don anlamına da kullanılmış olması mümkündür. Aynı şekilde gömleğin de hem mintan ve hem de iç gömlek anlamında kullanılmakta olduğu akla gelmektedir. Ayrıca, taş ton (dış elbise) söz konusu olduğuna göre bir de iç ton (çamaşır) sözkonusu olabileceği de hatıra getirilmelidir.

h) Çizme

Kaşgarlı Mahmud giyim malzemelerinden çizme hakkında pek bol bilgi vermektedir. Onun kayıtlarından Türklerin XI. yüzyılda hemen hemen her türlü ayakkabı yapıp giymekte oldukları anlaşılmaktadır. Yine bu konuda verilmiş olan bilginin çokluğuna bakarak, onların başa giydikleri börk gibi ayağa giydikleri çizme, çarık ve ayakkabılara da çok önem verdiklerini söyleyebiliriz.

Türkler söz konusu yüzyılda çizme'ye "etük"¹⁰⁵⁰ diyorlardı. Edik'in Türklere has millî bir ayakkabı olduğu ve 15-20 yıl öncesine kadar Maraş, Adana, Antep ve Hatay vilâyetlerinde giyildiği bilinmektedir¹⁰⁵¹. Hatta edik'e bugün dahi Anadolu'da yer yer rastlamak mümkündür.

Kaşgarlı Mahmud'un bu millî ayakkabı hakkında pek bol bilgi vermesine rağmen, onun şekli hakkında tam bir kanaata varmak mümkün değildir. Ancak F. Sümer edik'in konçları takriben 40 cm. uzunluğunda, ökçesiz, uçları kıvrık, sarı ve kırmızı renkli çizmeler olduğunu tesbit etmiş bulunmaktadır¹⁰⁵².

Görünüşe göre hem kadın ve hem de erkeğin, hattâ hükümdarın bile giyim eşyası olan çizme¹⁰⁵³ deri veya keçeden yapılıyordu. Onların "oyma"¹⁰⁵⁴ adını verdikleri bir çeşit keçeden yaptıkları çiz-

(1049) A.g.m., s. 66.

(1050) Kilisli I, 65-Atalay I, 68. Bu söz bugün Türkiye'de "edik" şeklinde ve ayağa giyilen şeyler anlamında yaşamaktadır".

(1051) Bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 399.

(1052) Aynı eser, gösterilen yer. Türk giyiminde sarı ve kırmızı unsuru burada da görülmektedir.

(1053) Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in Nişabur'a girişi esnasında ayağında keçe çizmeler bulunduğuna dair bk. M.A. Köymen, a.g.m., s. 67.

(1054) Kilisli II, 81-Atalay II, 100. Ol manğa oyma basışdı=O bana çizme yapılan Türk keçesini tepmekte yardım etti.

melerin daha çok giyildiği ve makbul tutulduğu görülmektedir. Kaşgarlı'nın oyma dolayısıyla vermiş olduğu bilgilerden, çeşitli keçelerin yardımlaşma şekliyle ve ayakla tepilerek yapıldığı da anlaşılmaktadır. Ayrıca çizme yapılacak keçenin "Türkmen keçesi" olarak kaydedilişine bakılırsa¹⁰⁵⁵ bu tip çizmenin sadece Türkmenlere has bir çizme olduğu da söylenebilir. Diğer taraftan çizme yapılan keçeden bir kaç defa bahsedilmiş olmasına rağmen¹⁰⁵⁶ etük (edik) adının keçe çizmeyi de ifade edip etmediği belirtilmemiştir.

Deriden yapılan ediklerin en makbüllerinin ise sağrı (sırt) derisinden yapıldığı anlaşılıyor¹⁰⁵⁷. Yukarıda şekli hakkında bilgi verdiğimiz edik'in dikilişi hakkında da Kaşgarlı bazı açıklamalar yapmaktadır. Ona göre Türkler çizmelerin sağlam olması için dikişler arasına ayrıca bir parça koyuyorlar ve buna "sızgı" (sızgı)¹⁰⁵⁸ diyorlardı. Çizmenin pençesine de "oldanğ"¹⁰⁵⁹ adını veriyorlardı. Dîvân'da etükçi'den (çizmeciden)¹⁰⁶⁰ ve çizme tamir ettirmekten¹⁰⁶¹ bahsedilmesine bakılırsa hem keçeden, hem deriden çizme yapan ve ayakkabı tamiri ile uğraşan bir zanaatkâr zümresinin varlığı anlaşılıyor. Bu husus araştırmamızın el işleri ve zanaatlar kısmında ayrıca ele alınmıştır. Çizmeciler, çizmeleri müşterilerinin ayaklarını ölçerek yapıyorlardı¹⁰⁶². Buna rağmen ve yapım hatasından veya çok yol yürümekten çizmenin ayağı incittiği¹⁰⁶³, hattâ kabarttığı¹⁰⁶⁴ oluyordu. Bazan da çizmenin topuğunun yamulduğu oluyor¹⁰⁶⁵ ve şüphesiz bu gibi çizmeler onartılıyordu¹⁰⁶⁶.

Kaşgarlı'nın "adam edik (çizme) sahibi oldu"¹⁰⁶⁷ anlamındaki cümleleri edik kelimesinin izahı amacıyla verilmiş örnek cümleler olabileceği gibi, XI. yüzyıl Türk toplumunda herkesin edik giymediği anlamına da gelebilir. Türklerin börklerini olduğu gibi, çizme-

(1055) Aynı yerler.

(1056) Ayrıca bk. Kilisli II, 163-Atalay II, 207. Ol manğa oyma talkışdı; O, bana çizme yapılan keçeyi dürmekte yardım etti; Kilisli I, 217-Atalay I, 257. Ezlendi kelimesinde keçeden çizme yapılmasına dair.

(1057) Kilisli I, 134-Atalay I, 152. Etüklük sağrı. B. Atalay, burada etük'ü mest olarak tercüme etmişse de, Türkçe adından anlaşılacağı üzere, çizme olması gerekir.

(1058) Kilisli I, 386-Atalay I, 464.

(1059) Kilisli I, 105-Atalay I, 116.

(1060) Kilisli II, 41-Atalay II, 49.

(1061) Kilisli I, 187-Atalay I, 218.

(1062) Kilisli II, 254-Atalay II, 315. Bu etükni manğa yarat.

(1063) Kilisli III, 68-Atalay III- 97.

(1064) Kilisli III- 317-Atalay III, 430.

(1065) Kilisli III, 183-Atalay III, 242. Çülkuy etük.

(1066) Bk. 1061 numaralı notta gösterilen yerler.

(1067) Kilisli I, 247, III, 257-Atalay I, 294, III, 348.

lerini de çeşitli şeylerle süslemeye düşkün oldukları anlaşılmaktadır. Bu cümleden, onların ediklerinin yukarıya doğru kıvrık olan uçlarına birtakım pullar taktıklarını ve bu pullara "tizildürük"¹⁰⁶⁸ dediklerini biliyoruz.

Kaşgarlı Mahmud diğer bazı giyim eşyası hakkında bilgi verirken kadın ve erkek kıyafeti hakkında pek ayırım yapmamakla birlikte, çizmeler hakkında bilgi verirken ayrı bir kadın çizmesinden bahsetmektedir. Oğuzların "büküm etük", diğer Türk ellerinin "mü-kim veya mümkün etük"¹⁰⁶⁹ dedikleri bildirilen bu kadın çizmesi hakkında adından başka bilgi verilmemektedir. Ayrı adı olduğuna göre tip itibarıyla az çok erkek çizmesinden farklı olduğu muhakkaktır.

Çizme ile ilgili olarak Kaşgarlı'nın "su (yu) görmeden çizme çıkarma"¹⁰⁷⁰ şeklinde bir atasözü kaydetmesi, çizmenin Türklerde atasözlerine geçecek kadar eski¹⁰⁷¹ ve meşhur olduğunu ve XI. yüzyıl Türklerinin bugünkü Türkiye Türkleri ile aynı telâkkîye sahip bulunduğunu gösterir.

1) Çarık

Dîvân'daki kayıtlardan anlaşıldığına göre Türkler'in edik'ten sonra en çok kullandıkları ayakkabı çeşidi XI. yüzyılda da aynı adı taşıyan çarık (çaruk)¹⁰⁷² idi. Kaşgarlı çarık'ın kadınlar tarafından giyilip giyilmediği hususunda bilgi vermemektedir. Biz daha önceki örneklerine bakarak kadınların da çarık giydiklerini kabul ediyoruz¹⁰⁷³.

Kaşgarlı'nın çarık'ı bilhassa "Türk ayakkabısı" olarak tarif edilmesine bakılırsa, çarığın da en az edik kadar yaygın bir giyim eşyası olduğu anlaşılır¹⁰⁷⁴. O, "izlik"¹⁰⁷⁵ denilen bir çarık tipini de "Türk ayakkabısı" olarak nitelemektedir. Çarık'ın hayvan derisinden yapıldığı kaydedilmekle birlikte şekli hakkında bilgi verilmemiştir. Mamafih her halde bazı köylerimizde bugün dahi rastlanılan çarıktan farklı olmasa gerektir. Türklerin "buçgak"¹⁰⁷⁶ dedikleri bir tip

(1068) Kilisli I, 331-Atalay I, 395.

(1069) Kilisli I, 435-Atalay I, 530.

(1070) Kilisli III, 314-Atalay III, 426.

(1071) Göktürklerde de deri ve keçe çizmeler hakkında bk. B. Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, T.T.K. Yay. Ankara 1962, s. 65-205.

(1072) Kilisli I, 318-Atalay I, 381.

(1073) B. Ögel, a.g.e., s. 252.

(1074) Kilisli III, 249-Atalay III, 337. Ol azakın çarukladı=O, ayağına Türk ayakkabısı giydi.

(1075) Kilisli I, 96-Atalay I, 104.

(1076) Kilisli I, 387-Atalay I, 465.

çarığı da deve derisinden yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu kayıt onların develerinin derisinden de faydalandıklarını göstermektedir. Kaşgarlı'nın kaydettiği "yayanın atı çarık, gücü (kuvveti) azıktır"¹⁰⁷⁷ şeklindeki bir atasözü ile "çarık olsa adam ölmez; keçe olsa at yağır olmaz"¹⁰⁷⁸ anlamındaki başka bir atasözü çarığın ne kadar yaygın olduğunu göstermeğe yeter. Ayrıca çarık yapmak üzere ayrılan deriden¹⁰⁷⁹, adamın çarık sahibi olmasından¹⁰⁸⁰ ve çarıklı kimseden¹⁰⁸¹ bahsedilmesi de bu kanaatimizi doğrular mahiyettedir.

i) Diğer Ayakkabılar

Kaşgarlı'nın eserinde asıl ayakkabıya yani, günümüz ayakkabı tipine benzer ayakkabıya, Oğuzlarla Kıpçaklar'ın "başmak"¹⁰⁸², diğer Türklerin ise "başak"¹⁰⁸³ dediklerini görüyoruz. Ancak, Dîvân'da adından başka başmak hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir. Kaşgarlı "er başmaklandı" cümlesini "adam ayakkabı giydi, veya ayakkabı sahibi oldu" şeklinde izah etmekle yetinmiştir¹⁰⁸⁴. Fakat biz, çizme ve çarığa başka özel adlar verilmekte oluşuna bakarak, başmak ile muhtemelen bu günkü ayakkabılar gibi, çizme ve çarık arasında bir ayakkabı çeşidinin kastedildiğini kabul ediyoruz.

j) Dolak, Tozluk ve Dizlikler

Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerden Türklerin XI. yüzyılda dolak, tozluk ve dizlik kabilinden şeyler de giydikleri anlaşılmaktadır. Dolak Dîvân'da "yörgençü"¹⁰⁸⁵ kelimesi ile ifade edilmekte olup, bunun ayağa sarılan bir çeşit sargı olduğu açıkça kaydedilmektedir. Bilindiği üzere dolak, ayak bileğinden diz kapağına kadar sarılan enli ve kalın (yün veya keçeden) yapılmış bir parçadır. Onların dolak'tan başka dizlik de kullandıkları anlaşılıyor. Kaşgarlı "soğukta dizlere giyilen şey" olarak tarif ettiği dizliğe "yişim"¹⁰⁸⁶ denildiğini bildirmektedir. Dizliğin de çorap koncu gibi giyilen ve bazan da

(1077) Bk. 1072 numaralı notta gösterilen yerler.

(1078) Kilisli I, 96-Atalay I, 104.

(1079) Kilisli I, 415-Atalay I, 503.

(1080) Kilisli II, 221-Atalay II, 266.

(1081) Kilisli I, 411-Atalay I, 497.

(1082) Kilisli I, 388-Atalay I, 466. Başmak kelimesi bugün aynı anlamda Azerbaycan'da kullanılmaktadır.

(1083) Kilisli I, 316-Atalay I, 379.

(1084) Kilisli II, 218-Atalay II, 274.

(1085) Kilisli II, 285, III, 213-Atalay II, 345, III, 296.

(1086) Kilisli III, 15-Atalay III, 19. B. Atalay yişim için "bir çeşit çakır" diyorsa da yanlış. Esas metinde dizlere geçirilen birşey olduğu açıkça ifade edilmektedir; ayrıca bk. Kilisli III, 81-Atalay III, 115. Er yişimlendi.

yanlardan düğmeli olan, bir giyim eşyası olduğu bilinmektedir. Az çok dizliğe benzeyen tozluk'a ise Türkler'in "oguk"¹⁰⁸⁷ adını verdikleri anlaşılmaktadır. Kaşgarlı bunu da küçük (kısa) ayakkabıların üzerine, çamur vesâireden korunmak için giyilen şey olarak izah etmektedir ki, bu günkü tozluk olduğunda şüphe yoktur.

k) Yağmurluk ve Kepenekler

Türkler yukarıda kaydettiğimiz giyim eşyasının üzerine de bazı şeyler giyiyorlardı. Bunların başında yağmurlu havalarda giyilen yağmurluk gelmektedir. Yukarıda keçe hakkında bilgi verirken, onların keçeden yağmurluk yaptıklarından da bahsetmiştik. Anlaşıldığına göre Türklerin yağmurluk yaptıkları en meşhur keçe çeşidi "caydam"¹⁰⁸⁸ denilen ve aynı zamanda yataklara da iç olarak doldurulan ince bir keçe idi. Diğer taraftan Kıpçaklar'ın "kemek" adlı çizgili ve nakışlı bir pamuklu kumaştan yağmurluk yaptıklarını da söylemiştik. Türkler yağmurluğa genellikle "yaku"¹⁰⁸⁹ diyorlardı. Ancak bazı ellerin, buna "kezük"¹⁰⁹⁰, bazılarının ise "keyük"¹⁰⁹¹ dediklerini de görüyoruz. Kaşgarlı'nın çeşitli yağmurluk ve kepenekler hakkında verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, bunların önemli bir kısmını onlar kışın kar ve tipiden korunmak için kullanıyorlardı. Bununla ilgili olarak o, bize "yaptaç"¹⁰⁹² adlı küçük bir kepenekten bahsetmekte ve bunun yağmurdan ve kardan korunmak üzere çobanlar tarafından giyildiğini bildirmektedir. Diğer taraftan "yalma"¹⁰⁹³ adı verilen kalın bir yağmurluk çeşidinin de aynı maksatlarla kullanıldığını görüyoruz. Zaten Dîvân'da geçen "yanğalduruk"¹⁰⁹⁴ kelimesinin "kepeneğin arkasına dikilmiş olan ve yağmurdan ve tipiden başı koruyan keçe başlık" olarak izah edilışinden, kepenek ve yağmurlukların hem yağmurlu hem de karlı ve tipili havalarda giyildiği açıkça anlaşılmaktadır.

- (1087) Kilisli I, 64-Atalay I, 67. Atalay tercümesinde Oguk kelimesinin karşılığı çizme olarak gösterilmişse de, bunu arapça karşılığı (الجرموق)=küçük konçlu mest ve çizmenin üzerine çamur v.s. den korunmak için giyilen şey anlamındadır (El-müncid. 20. Baskı, Beyrut, 1969, s. 88).
- (1088) Kilisli III- 133-Atalay III- 176.
- (1089) Kilisli III, 18-Atalay III, 25. Kaşgarlı kelimenin aslının yağku olup, bundan yeğniltilmiş olduğunu da kaydetmektedir.
- (1090) Kilisli I, 327-Atalay I, 390.
- (1091) Kilisli III, 126-Atalay III, 168.
- (1092) Kilisli III- 29-Atalay III, 38.
- (1093) Kilisli III- 26-Atalay III- 34. Kaşgarlı bu kelimenin Türklerden Farslara ve onlardan da Araplara geçtiğini kaydediyor. Onun bu ifadesinden söz konusu giyim eşyasının adı geçen kavimlere Türklerden geçtiği ihtimali de ortaya çıkmaktadır.
- (1094) Kilisli III, 288-Atalay III, 389.

Türkler pamuklu dokuma ve keçeden¹⁰⁹⁵ başka "suğur" adı verilen bir çeşit ada tavşanın derisinden de yağmurluk yapıyorlardı. Kepeneğin atasözüne konu olması ve "kepeneği olan ıslanmaz, gemli (at) haşarılanmaz"¹⁰⁹⁶ denilişi de göz önünde bulundurulursa, bu gibi giyim eşyasının XI. yüzyılda bir kısmı göçebe hayat yaşayan Türk toplumunun hayatında oynadığı rol kendiliğinden anlaşılmış olur. Ayrıca, kaydedilen atasözü Türklerin hayat felsefelerinin bir parçasını anlamak bakımından da dikkate değer.

Diğer giyim kuşam malzemesine geçmeden önce, onların elbise bakımı ve korunması konusundaki tutum ve davranışları hakkında da bilgi vermek yerinde olacaktır.

Elbisenin bakımında, üzerinde durulması gereken en önemli husus süpheziz XI. yüzyılda Türkler'in bu günkü anlamda ütüyi bilip kullanmalarıdır. Ev eşyası arasında kaydettiğimiz ütü, mala biçiminde bir demir parçası olup, dikiş yerlerini yatıştırmak için kızdırılarak elbise üzerine bastırılıyordu¹⁰⁹⁷. Ayrıca, elbisenin yalnız dikiş yerlerini bastırmak için değil, diğer pürüz ve kırışıklıklarının giderilmesi maksadiyle de ütünün kullanıldığını kaydedilmesi¹⁰⁹⁸ bu işin sadece terzilere mahsus olmadığını, evlerde dahi ütünün kullanılır olduğunu gösterir. Ayrıca, Türkler'in "bez batlamak"¹⁰⁹⁹ tâbir ettikleri ve bir nevi bez kolalama işini de daha o zamanlar bilmeleri, üzerinde en az ütü kadar durulması gereken bir husustur. Kaşgarlı'nın sadece şu iki kaydı bile, XI. yüzyıl Türk kültürünün yüksekliğini göstermeğe yeter.

Kaşgarlı'nın eserinde elbise yıpranması¹¹⁰⁰ ve yıpranmış elbiseler¹¹⁰¹ çok fazla yer tutmaktadır. Onlar, eskiyen, yıpranan elbiselerini yamamak suretiyle bir müddet daha giyiyorlardı. Gerek yamadan (yamağ)¹¹⁰², gerekse (eskiyen) elbiselerden yamalık çıkarmaktan söz edilmesi¹¹⁰³ tamamen bu husus ile ilgilidir. Kaşgarlı'nın "ipekli yaması ipekliye, yünlü yaması yünlüye"¹¹⁰⁴ şeklinde bir atasözü

- (1095) Kilisli I, 419-Atalay I, 508.
- (1096) Kilisli III, 192, 3-Atalay III, 256. Kezüklüğü ölimes, küfeçliğı kürimes.
- (1097) Kilisli I, 66-Atalay I, 68, 9.
- (1098) Kilisli III, 190-Atalay III, 252.
- (1099) Kilisli III, 216-Atalay III, 291.
- (1100) Kilisli I, 148, 153, 194, 197, 220, 229-Atalay I, 169, 175, 228, 231, 261, 273. Obradı, obraşdı, eskidi, onğdı kelimeleri.
- (1101) Eskiymiş elbiseye bazıları "eski ton" (Kilisli I, 116-Atalay I, 129); bazıları "obrak ton" (Kilisli I, 107-Atalay I, 118); bazıları da "uluk ton" (Kilisli I, 65-Atalay I, 67) diyorlardı.
- (1102) Kilisli III, 21-Atalay III, 28.
- (1103) Kilisli II, 19-Atalay II, 21.
- (1104) Bk. 1102 numaralı notta gösterilen yerler. "Barçın yamağı barçınka, karış yamağı karışka". Bu atasözünden yünlü kumaşa "karış" da denildiği görülmektedir. Bu söz bugünkü "dengi dengine" söyleyişi ile anlatılan Türk düşünce yapısını da aynen yansıtmaktadır.

kaydetmesi, yama meselesinin söz konusu yüzyıl Türk toplumu için önemini gösterdiği gibi, zamanının düşünce ve telâkkisine de ışık tutmaktadır.

Elbisenin temizlenmesi işine gelince, bu maksatla şüphesiz elbise ve çamaşırlar yıkanılıyordu. Yıkama işinde, bugün de aynı adı taşıyan tokmağın (tokımak)¹¹⁰⁵ kullanıldığını görüyoruz. Türklerin elbise temizlemede uçta biten ve "şav" adını taşıyan bir ottan faydalandıkları bildirilmektedir ki¹¹⁰⁶ ihtimal bunu sabun gibi kullanıyorlardı. Yikanıp temizlenmiş olan elbiseler genellikle bohçalara konulduktan sonra, giyilene kadar sandıklarda muhafaza ediliyordu. Kaşgarlı'nın eserinde ev eşyası arasında kaydettiğimiz gibi pek çok bohça adının geçmesi ve elbise bohçalamaktan sık sık¹¹⁰⁷ bahsedilmesi, bize onların elbise muhafazasındaki tutum ve davranışlarını gösterir mahiyettedir.

C- KUŞAM MALZEMELERİ

a) Kuşak

Türklerin kuşağı daha çok kaftanın üzerine kuşandıkları görülmektedir¹¹⁰⁸. Bilindiği üzere onlar kuşağa "kur"¹¹⁰⁹ diyorlardı. Bu isimden alınarak, kuşak kuşanmaya da "kurşag"¹¹¹⁰ denildiği anlaşıyor ki, kuşak sözü de buradan gelmektedir. Kaşgarlı'nın eserinden öğrendiğimize göre onların en çok kullandıkları kuşak çeşitlerinden biri yün ipliklerinden elle ördükleri ve "suf"¹¹¹¹ adını verdikleri bir kuşak çeşidi idi. Yine onun verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, onlar kaftanlarının iki yanına bu kuşağı geçirip bağlamak için köprücükler dikiyorlar ve bunlara "çirguy"¹¹¹² adını veriyorlardı. Kaşgarlı kuşak hakkında bundan başka bilgi vermemektedir. Bununla birlikte kuşak kuşanmaktan¹¹¹³ ve çözmekten¹¹¹⁴ bahsetmesi, kuşağın günlük yaşayışta onları oldukça ilgilendiren bir kuşam maddesi olduğuna işaret etmektedir.

(1105) Kilisli III, 133-Atalay III, 177.

(1106) Kilisli III, 115-Atalay III, 155.

(1107) Kilisli II, 250, I, 274, III, 216, 219-Atalay II, 310, 341, III, 292, 295.

(1108) Kilisli III, 213, 221-Atalay III, 287, 298.

(1109) Kilisli I, 273-Atalay I, 324. Bu sözden, iç kur (iç kuşak) sözü bugün dilimizde uçkur olarak yaşamaktadır.

(1110) Kilisli I, 273-Atalay I, 324.

(1111) Kilisli III, 94-Atalay III, 129.

(1112) Kilisli III, 182-Atalay III, 241.

(1113) Kilisli II, 197-Atalay II, 249.

(1114) Kilisli III, 60, 225-Atalay III, 84, 305.

b) Kemer

Kaşgarlı kemer hakkında da fazla bilgi vermemektedir. Ancak onun "tuş"¹¹¹⁵ kelimesini "kemer kayışlarının ucuna takılan altın veya gümüştən toka" olarak izah etmesinden, kemerlerin genellikle deriden yapıldığını ve tokalı olduğunu tahmin etmek mümkündür. Toka o gün de hemen hemen aynı adı (toku)¹¹¹⁶ taşıyordu. Kaşgarlı "bakan" kelimesinin de toka anlamında olduğunu belirterek, buna örnek olarak "altın bakan" (altın toka) dan bahsetmektedir ki¹¹¹⁷ bu Türklerde kıymetli madenlerden yapılan tokalara olan düşkünlüğün bir ifadesi olmalıdır. Diğer taraftan onların at eğerlerini olduğu gibi, diğer madenlerden yaptıkları kemer tokalarını da ayrıca altın ve gümüş ile işlediklerini görüyoruz. Genellikle Türklerin "üstem", Oğuzların ise "saht" dedikleri¹¹¹⁸ bu tarz süsleme usulü de onların kemer tokalarına ne derecede önem verdiklerini gösterir. Zaten Türklerin kemer ve kemere takılan şeylere olan düşkünlüğü öteden beri bilinmektedir¹¹¹⁹.

c) Uçkur

Kaftanın dışından kuşanılan kuşak ve kemerden başka Türkler şalvar ve muhtemelen iç donlarını bele bağlamak için uçkur kullanıyorlardı. Şalvarda uçkur geçirilmek üzere yapılmış olan uçkurluğa "tizme" denildiğini de yukarıda kaydetmiştik. Uçkur'a ise kuşak anlamında "kur" kelimesinden alınarak "iç kur"¹¹²⁰ diyorlardı ki, bu günkü uçkur kelimesinin aslının da bu olduğu muhakkaktır. Ayrıca bazı Türk ellerinin uçkur'a "ilersük"¹¹²¹ dedikleri de anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Türk uçkurlarının uçları "bürük"¹¹²² adı verilen püs-küllerle de süsleniyordu.

ç) Mendil

Dîvân'da mendil hakkında da malesef pek az kayıt bulunmaktadır. Onların mendile genellikle "suwluk"¹¹²³ dediklerini görmekte-

(1115) Kilisli III, 90-Atalay III, 125. Bu gün Anadolu'da atların kaçmamaları için ön ayaklarına vurulan kelepçeye "tuşağı" veya "tuşag" denilmektedir ki, bununla ilgili olmalıdır.

(1116) Kilisli III, 172-Atalay III, 226.

(1117) Kilisli I, 334-Atalay I, 399.

(1118) Kilisli I, 98-Atalay I, 107.

(1119) Bu hususta bk. B. Ögel, a.g.e., s. 156, 209.

(1120) Kilisli I, 39, 273-Atalay I, 35, 324.

(1121) Kilisli I, 135-Atalay I, 152.

(1122) Kilisli I, 322-Atalay I, 385.

(1123) Kilisli I, 392-Atalay I, 471.

yiz. Yukarıda da işaret edildiği gibi aynı kelime sarık anlamına da kullanılıyordu. Kaşgarlı'nın verdiği başka bir kayıttan, suluk (suw-luk)ların kenarlarının da bir takım saçak ve püsküllerle süslediği anlaşılmaktadır¹¹²⁴. Öte yandan mendile Türklerden bazılarının "ıslatu"¹¹²⁵ dediklerini görüyoruz. Kaşgarlı'nın bu kelimeyi "bir kimse-nin burun temizlemek için koynunda taşıdığı ipek kumaş parçası" olarak tarif edişinden onların mendillerinin genellikle ipekten oldu-ğu ve büyük ihtimalle o dönemde cepsiz olan elbiselerin koynunda taşındığı da anlaşılmaktadır.

d) Eldiven

Kaşgarlı eldivenin de sadece adını kaydetmekle yetinmiş ve bu hususta fazla bilgi vermemiştir. Onun ifadesine göre, bugün köyle-rimizde genellikle ellik ve elçek adları ile bilinen eldivene XI. yüz-yılda Türkler "eliglik"¹¹²⁶ diyorlardı. Eliglik bazı fonetik değişmele-re uğrayarak bugün ellik haline gelmiştir.

e) Para Kesesi

Kaşgarlı bu anlamda doğrudan doğruya herhangi bir isim ver-miyorsa da onun "adam yançuk (torba) içinde para arandı" şeklin-deki bir cümlesinde, torbadan maksadın para kesesi olduğu kanaa-tındayız¹¹²⁷.

Ç- SÜS EŞYALARI VE SÜSLENME

XI. yüzyılda kadın ile erkek arasındaki en büyük farkın bazı süs eşya ve vasıtalarının kullanılması yönünden olduğu muhakkak-tır. Süs eşyası sayılabilecek şeyleri pek tabii olarak kadınlar kulla-mıyorlardı.

a) Süs Eşyası Olarak Kullanılan Kıymetli Maden ve Taşlar

Çeşitli süs eşyası yapımında kullanılan kıymetli madenlerin ba-şında altın ve gümüş gelmektedir. Altın ve gümüşün Türk iktisadî hayatında oynadığı rol, incelememizin para ve diğer kıymetli mad-deler bölümünde ayrıca değerlendirilecektir. Ayrıca bu madenlerin elde edilmesine ait bazı teknikler ve vasıtalar ise zanaatlar bölümünde ele alınmıştır. Bizi burada altın ve gümüşün sadece süs eşyası yapı-

(1124) Kilisli III, 239-Atalay III, 323. Ol suwluk saçuladı.

(1125) Kilisli I, 122-Atalay I, 136.

(1126) Kilisli I, 135-Atalay I, 153.

(1127) Kilisli II, 198-Atalay II, 250. Ol yançuk içre yarmak karwandı.

mında kullanılışı ilgilendirmektedir. Dîvân'da genellikle birlikte mütalâa edilen altın ve gümüşten ne gibi süs eşyaları yapıldığı aşa-ğıda ayrıntısı ile görülecektir. Kemer tokalarının yapılışında bu ma-denlerden nasıl faydalandığına ise yukarıda işaret etmiştik. Altın yalnız başına süs eşyası olarak kullanıldığı gibi, bazan üzerine, baş-ta firuze olmak üzere kıymetli taşlar yerleştirilmek suretiyle de kul-lanılıyordu¹¹²⁸.

Türklerin XI. yüzyılda çok yaygın olarak kullandıkları anlaşıl-an bir diğer madde, kıymetli taşlar arasında kaydedebileceğimiz incidir. Hattâ denilebilir ki Kaşgarlı eserinde süs eşyası olarak en çok inciye yer vermiştir. İncinin gerek tek başına gerekse bazı taş-larla birlikte dizilerek en çok gerdanlık olarak kullanıldığı anlaşıl-maktadır. Kaşgarlı'nın bu konuda vermiş olduğu bilgilerden Türkler-in çok küçük incilere "kepek yinçü"¹¹²⁹, iri inciye ise bazılarının "erdini"¹¹³⁰, bazılarının da "tuwuz yinçü"¹¹³¹ dedikleri anlaşıl-maktadı-r.

Kıymetli taşlardan süs eşyası yapımında çok kullanılan firuze-ye gelince, Türkler buna "çeş"¹¹³² diyorlardı. Kaşgarlı'nın bildirdiği-ne göre büyük ve değerli bir cins firuzeye Türkler "but"¹¹³³ demekte idiler. Bu cins firuzenin daha çok beylerin oğullarının ve kızlarının alınlarındaki kâküllere takıldığı da bildirilmektedir. Firuzeden son-ra yeşim gelmektedir. Kaşgarlı'ya göre Türkler yeşime "ürüng"¹¹³⁴ demekteydiler. Bu vesileyle onun yaptığı açıklamaya göre onlar, yeşimden yüzük kaşına da aynı adı veriyorlardı.

Türklerin kıymetli taşlardan mercana "sata"¹¹³⁵, yakut ve yakuta benzer şeylere ise, saf ve temiz anlamında "süzük"¹¹³⁶ dedikleri Dî-vân'da kaydedilmekte ise de, fazla bilgi verilmemektedir.

b) Küpe

Yukarıda adlarını kaydettiğimiz kıymetli maden ve taşlardan yapılan süs eşyalarından biri küpedir. Küpe kelimesi XI. yüzyılda

(1128) Kilisli II, 151, 2-Atalay II, 192. Ol altun üze çeş konturdu.

(1129) Kilisli I, 327-Atalay I, 390.

(1130) Kilisli I, 126-Atalay I, 141.

(1131) Kilisli III, 208-Atalay III, 279.

(1132) Kilisli I, 277-Atalay I, 330, 1.

(1133) Kilisli III, 85-Atalay III, 120.

(1134) Kilisli I, 278-Atalay I, 331.

(1135) Kilisli III, 164-Atalay III, 218.

(1136) Kilisli I, 326-Atalay I, 389.

da aynı adla anılıyordu¹¹³⁷. Ancak öyle anlaşılıyor ki bu, küpeye verilen genel bir ad idi. Zirâ biz küpe anlamında daha başka adlar da görüyoruz. Bunlar yapıları bakımından da az çok birbirlerinden farklıdır. Bu cümleden olarak onlar genellikle altın ve gümüşten yaptıkları halka biçimindeki küpelere "ökmek"¹¹³⁸ diyorlardı. Bu tip küpeleri takınan kadınları ifade maksadıyla "uragut ökmeklendi"¹¹³⁹ demektedirler.

Diğer bir çeşit küpe de "tolgağ"¹¹⁴⁰ idi. Tolgağ'ın nasıl bir küpe olduğu açıkça belirtilmemişse de bu kelimenin açıklanması maksadıyla verilen cümlede "yinçü tolgağ"dan söz edilmesi, tolgağın ökmek'den ayrı olarak inci vesâir kıymetli maddelerden yapılan bir cins küpe olduğunu göstermektedir. Nitekim yine aynı kelime ile ilgili olarak bir başka yerde, "kız inciden küpe takındı"¹¹⁴¹ denilişi ve incinin kulaktan sarktığından bahsedilişi¹¹⁴² de bu tip küpelerin umumiyetle inciden yapıldığını göstermektedir. Ayrıca bu son ifadeden inci küpelerin oldukça uzun olarak yapıldığı da anlaşılmalıdır.

c) Gerdanlık

Gerdanlık yapımında da genellikle altın, gümüş, inci ve firuzenin kullanıldığını görüyoruz. Türklerin en çok kıymet verdikleri gerdanlıklardan biri "bogmak"¹¹⁴³ denilen çeşidi idi. Kaşgarlı'nın verdiği bilgiye göre bu gerdanlık altın ve gümüşten yapılıyor, üzerine değerli taşlar ve inciler oturtuluyordu. Bu cinsin gerdek gecesi için süslenen geline takıldığı da ayrıca kaydedilmektedir.

Bir diğer kıymetli gerdanlık, inci ile firuzenin, bir inci bir firuze olmak üzere, doğrudan doğruya ipliğe dizilmesi suretiyle yapılıyordu¹¹⁴⁴. Yine kadınların takındıkları bir diğer gerdanlık çeşidi misk ile nâmek'ten elde edilen ve "boz monçuk"¹¹⁴⁵ denilen bir boncuk gerdanlık idi.

(1137) Kilisli III, 163-Atalay III, 217.

(1138) Kilisli I, 96-Atalay I, 105. Türklerde halka küpler hakkında ayrıca bk. B.Ögel, a.g.e., s. 252.

(1139) Kilisli I, 264-Atalay I, 314.

(1140) Kilisli II, 230-Atalay II, 283.

(1141) Kilisli III, 215-Atalay III, 289. Kız yinçü tolgağı.

(1142) Kilisli II, 121-Atalay II, 154. Yinçü kulaktan salındı.

(1143) Kilisli I, 388-Atalay I, 466.

(1144) Kilisli II, 65-Atalay II, 79.

(1145) Kilisli III, 87-Atalay III, 121.

Gerdanlık olarak en çok inci dizilerinin kullanıldığı da muhakkaktır. Türklerin genellikle yinçü, Oğuzlarla Kıpçakların cincü¹¹⁴⁶ dedikleri incinin belirli sayıda diziler halinde kullanıldığı anlaşılmalıdır. Divân'da bir dizim inciden söz edilmesi¹¹⁴⁷, dizideki inci sayısının belirli olduğu kanaatını uyandırmaktadır¹¹⁴⁸. Kaşgarlı'nın sık sık inci dizmekten¹¹⁴⁹, hattâ inci toplamaktan¹¹⁵⁰ bahsetmesine bakarak diyebiliriz ki, XI. yüzyılda süslenmeğe önem veren Türk kadını en çok meşgul eden şey inci idi.

Yukarıda sözünü ettiğimiz cinsten gerdanlıklara sahip olmaları ise, gerdanlık olarak bir takım boncuklar taktıkları anlaşılıyor ki, bu gibi şeylere söz konusu yüzyılda Türkler "monçuk"¹¹⁵¹ diyorlardı.

Gerdanlık konusuna son vermeden önce şunu da kaydedelim ki, Kaşgarlı'nın ziynet eşyasının birbirine sürtünerek ses çıkarmasından bahsetmesi, bilhassa hali vakti yerinde olan Türk kadınlarının fazla sayıda ziynet eşyasına sahip olmakla kalmayıp, hepsini birden taktıklarını gösterir mahiyettedir¹¹⁵² ki, günümüzde de benzer durumlarla sık sık karşılaşılması, davranış ve geleneklerdeki devamlılığın bir göstergesidir.

ç) Yüzük

XI. yüzyılda da aynı adı taşıyan yüzük'e¹¹⁵³ Türklerin ayrı bir önem verdikleri anlaşılmaktadır. Bu önem, onların bazı inanış ve telâkkilerinden ileri geliyordu. Bu cümleden olarak Kaşgarlı bize kaş kelimesi hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Kaş, beyaz ve siyah temiz taştır. Bunun beyazını yüzüğe kaş yaparlar. Bununla şimşekten, yıldırımından ve susuzluktan korunurlar"¹¹⁵⁴. Ayrıca, o, kaşı beyaz, parlak, lekesiz bir taş olarak nitelendirdikten sonra, Türk hikmetinde "kimin yanında kaş olsa ona şimşek dokunmaz" anlamında bir de atasözü kaydetmektedir¹¹⁵⁵. Onun bu ifadelerinden, süs eşyası olarak kullanılan yüzüğün ve yüzüğe takılan kaşın onların yaşayış-

(1146) Kilisli I, 343-Atalay I, 417.

(1147) Kilisli I, 332-Atalay I, 396.

(1148) Kilisli I, 324-Atalay I, 387.

(1149) Kilisli II, 8, 80, 101, 116, 193-Atalay II, 9, 100, 127, 146, 243.

(1150) Kilisli I, 229-Atalay I, 273.

(1151) Kilisli II, 220-Atalay II, 276. Kız monçuklandı=kız, takma süs, gerdanlık, boncuk gibi şeylere sahip oldu.

(1152) Kilisli III, 212-Atalay III, 286. XI. Yüzyıldan önce Türklerde gerdanlık için bk. B. Ögel, a.g.e., s. 92, 232; monçuk için, aynı eser s. 201.

(1153) Kilisli III, 14-Atalay III, 18.

(1154) Kilisli III, 112-Atalay III, 152.

(1155) Kilisli III, 16-Atalay III, 22. Kimiñ bile kaş bolsa yaşın yakmas.

şında ne derecede önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan bugün dahi altın, gümüş ve diğer madenlerden yapılan yüzüklere konulan her türlü nesneye kaş adı verilmesi Türklerde kültür devamlılığını göstermesi bakımından ayrıca kayda değer bir husustur. Yüzüklere kaş yapılan ve "ürüng kaş" denilen yeşim ile "kara kaş" denilen temiz, siyah bir taşın Hotan şehrinin iki yanından akan ve aynı adları taşıyan (Ürüng Kaş Ögüz ve Kara Kaş Ögüz) derelerden elde edildiği ve bu taşların bütün dünyada ancak burada bulunduğu da ayrıca bildirilmektedir¹¹⁵⁶. Yüzüğün sadece kadınlar tarafından değil, erkekler tarafından da kullanıldığını ayrıca kaydetmeliyiz.

d) Bilezik

XI. yüzyıl Türk kadınının başlıca süs eşyalarından birisinin de bilezik olduğu anlaşılıyor. O zaman da aynı adı taşıyan bileziğin neden ve nasıl yapıldığına dair Dîvân'da herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bununla beraber Kaşgarlı'nın kadının bilezik takındığından¹¹⁵⁷ ve bileziğin câriyenin bileğini kavradığından, sıktığından¹¹⁵⁸ bahsetmesi, bu süs âletinin onlarca kullanılmakta olduğuna işaret etmektedir. Hattâ denilebilir ki o, neden yapıldığı ve yapılış şekli herkes tarafından bilinen bilezik hakkında fazla bilgi vermek lüzumunu bile duymamıştır.

e) Güzel Kokular

Görünüşe göre Türkler güzel kokulara da büyük önem veriyorlardı. Kaşgarlı her ne kadar bize güzel kokular konusunda misk'ten başka bilgi vermemekte ise de, onun eserinde misk ile ilgili 15 kadar kaydın bulunuşu bu güzel kokunun ne kadar yaygın bir şekilde kullanıldığını göstermeğe yeter kanaatındayız. Türklerin "yıpar"¹¹⁵⁹ dedikleri misk ile ilgili bu kayıtların büyük kısmını misk'in kokması¹¹⁶⁰, koklanması¹¹⁶¹, saçılması¹¹⁶² ve sürülmesi¹¹⁶³ teşkil etmektedir. Misk'in kokusunu çok sevdikleri anlaşılan Türklerin, sevdikleri diğer şeylerin kokularını da buna benzettiklerini ve meselâ at etinin pişirildikten sonra soğuması sırasında çıkardığı güzel kokuyu onla-

(1156) Kilisli III, 113-Atalay III, 152. 1970'li yıllarda bir Japon televizyonu tarafından yapılan İpek Yolu dizisinde de bu taşların aynı derelerden çıkarıldığı görüntülenmiştir.

(1157) Kilisli III- 153-Atalay III, 205.

(1158) Kilisli I, 427, II, 68-Atalay I, 518, II, 82.

(1159) Kilisli II, 6, III, 136-Atalay II, 6, III, 180.

(1160) Aynı yerler.

(1161) Kilisli III, 227-Atalay III, 308.

(1162) Kilisli II, 4-Atalay II, 4.

(1163) Kilisli III, 68-Atalay III, 96.

rın miske benzettiğini yiyecek maddeleri konusunda ayrıca bahsettik. Bugün de beğenilen bir koku için kullandığımız "mis gibi" deyimini şüphesiz bu âdetin devamından başka bir şey değildir.

Türklerin kullandıkları süs eşyalarına son vermeden önce bir kaç hususa daha işaret etmek yerinde olacaktır. Bunlardan birisi, Türk kadınlarının üst elbiselerine süs olarak, küçük bir bıçak takma âdetidir. "Kezlik"¹¹⁶⁴ adı verilen bu küçük bıçakların, günümüzün broş ve iğnesi yerine kullanılan bir süs eşyası olduğu görülmekte ise de, bu hususta şimdilik fazla bir şey söyleyecek durumda değiliz.

Diğer bir husus, Türklerin daha XI. yüzyılda bir nevi gözlüğü biliyor oluşlarıdır. Ancak hemen şunu da ilâve edelim ki, at kuyruğu kıllarının örülmesi ile yapılan bir çerçeveden ibaret olan bu gözlük, süs eşyası veya görme vasıtası olarak değil, göz kamaşması ve ağrması hallerinde kullanılıyordu. "Közlük"¹¹⁶⁵ veya "közöldürük"¹¹⁶⁶ adı ile bilinen bu tip gözlüğü burada zikretmemizden maksat Türklerin gözlük kavramına en az XI. yüzyıldan beri yabancı olmadıklarını göstermektir.

f) Süslenme ve Güzelleşme

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde süslenme ve güzelleşmeye dair çok dikkate değer bilgiler verilmektedir. Bu bilgilerden XI. yüzyıl Türk kadınlarının süslenme ve güzelleşme konusunda ve özellikle saç tuvaleti hususunda, XX. yüzyıl tekniğine uygun modern bir anlayış içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu örnekler şüphesiz söz konusu yüzyıl Türk kültür ve medeniyetinin ne derece yüksek olduğunun en güzel şahididirler.

Süslenme ve güzelleşme konusunda en çok dikkati çeken husus, XI. yüzyıl Türk kadınının güzel görünmek için peruka kullanmasıdır. Nitekim Kaşgarlı, Türklerin "öngik"¹¹⁶⁷ dedikleri bu peruka hakkında şu ilgi çekici bilgiyi vermektedir: "Öngik, kadınların takma olarak keçi kılından yaptıkları zülûf". Yine bununla ilgili olarak Dîvân'ın bir başka yerinde de kadının keçi kılından yapılmış takma zülûf (yani öngik) sahibi olduğundan bahsedilmesi¹¹⁶⁸ bu tip peruka takmanın epeyce maruf bir iş olduğunun bir işareti olabilir. Peruka

(1164) Kilisli I, 398-Atalay I, 478.

(1165) Aynı yerler.

(1166) Kilisli I, 435-Atalay I, 530.

(1167) Kilisli I, 121-Atalay I, 135.

(1168) Kilisli I, 261-Atalay I, 311. Uragut öngiklendi.

ile başlarına daha alımlı bir görünüş kazandıran Türk kadını en çok meşgul eden iş makyaj idi. Bu maksatla onların yüzlerini makyaja hazırlamak için en çok baş vurdukları usûl yüzlerinin kıllarını aldırma idi. Bununla ilgili olarak Kaşgarlı'nın eserinde kadının yüzünü iplimesinden (yani iplikle yüzündeki kılları almasından)¹¹⁶⁹, bir başkasına yüzünü ipletmesinden¹¹⁷⁰ ve bazan da karşılıklı birbirlerinin yüzünü iplemelerinden¹¹⁷¹ sık sık söz edilmesi, bu usulün çok yaygın bir iş olduğunu göstermektedir. Bilindiği üzere bu âdet Türkiye'de bugün de yaşamaktadır. Diğer taraftan XI. yüzyılda Türk kadınlarının birbirlerinin yüzlerindeki kılları yolma işine "mengdeşmek"¹¹⁷² de denilişine ve burada ipten söz edilmeyeşine bakılırsa, onların ipleme dışında muhtemelen elle koparılmak suretiyle de bu işi yaptıkları söylenebilir.

Süslenme konusunda üzerinde durulması gereken bir diğer husus da, kılları kopararak temizlenmiş olan yüze sürülen makyaj malzemesidir. Onlar bu maksatla düzgün kullanıyorlar ve buna da "kirşen" adını veriyorlardı. Bununla ilgili olarak Kaşgarlı'nın eserinde kadının yüzüne düzgün sürdüğünden¹¹⁷³ ve düzgünün kadının yüzünü parlattığından¹¹⁷⁴ bahsedilmektedir. Yüzü bu suretle düzgün ile parlatılan parlak ve yayabuk kadınlara "yaldruk işler"¹¹⁷⁵ denilişinin de ayrıca kaydedilişi, böyle süslenme işine XI. yüzyıl Türk kadınının ne derecede önem verdiği göstermektedir.

Düzyünlü parlatılmış yüz ile yetinmeyen Türk kadını, ayrıca yanaklarına kırmızılık kazandırmak için "englik"¹¹⁷⁶ adı verilen bir kırmızı boya, yani alılık da kullanıyordu. XI. yüzyılda englikten başka çeşit boya, kına vesâirenin kullanılıp kullanılmadığı hususunda Kaşgarlı bilgi vermemektedir. Ancak onun kaydettiği "zamanın kocattığına boya ayıp sayılmaz"¹¹⁷⁷ şeklindeki bir atasözünden o asırda Türk kadınlarının boyanarak süslenmeğe büyük önem verdikleri ve fakat belki de gençlerde bunun hoş karşılanmadığı anlaşılmaktadır.

Türkler genel olarak her türlü süse bezek dedikleri gibi, bundan alınarak kadının süslenip makyaj yapmasına da süslenmek an-

(1169) Kilisli III, 227-Atalay III, 307.

(1170) Kilisli II, 285-Atalay II, 355.

(1171) Kilisli III, 73-Atalay III, 104.

(1172) Kilisli III, 295-Atalay III, 399.

(1173) Kilisli II, 222-Atalay II, 278, Urugut kirşenlendi.

(1174) Kilisli II, 284-Atalay II, 353, Kirşen anıñ yüzün yalrıttı.

(1175) Kilisli III, 319-Atalay III, 432.

(1176) Kilisli I, 105-Atalay I, 115.

(1177) Kilisli II, 245-Atalay II, 304, Ödhlek karıtımışka bodhuğ talkımas.

lamında "bezenmek"¹¹⁷⁸ diyorlardı. Kadınların bezenmeleri esnasında "közğü"¹¹⁷⁹ dedikleri aynadan da faydalandıkları muhakkaktır.

g) Saç Tuvaleti

İster kadın isterse erkek olsun, genellikle Türklerin saç temizliğine ve bakımına büyük önem verdikleri anlaşılmaktadır. Bu maksatla onlar tarak¹¹⁸⁰ ile saçlarını tarıyorlardı¹¹⁸¹. Taranmış kadın saçları uzun örgüler halinde örülüyordu. Saç örgülerine "örük saç"¹¹⁸², "örme saç"¹¹⁸³, "örgüç"¹¹⁸⁴ ve "örçük"¹¹⁸⁵ gibi çeşitli adların verilmesi ve ayrıca saç örmekten bahsedilmesi¹¹⁸⁶ dahi saç örme işinin XI. yüzyıl Türk kadınına ne derecede meşgul ettiğini göstermektedir.

Kadınların bir diğer saç tuvaleti şeklinin ise, önden zülûf (kâkül-kâhkül) bırakmak olduğu anlaşılmaktadır. Türkler bu tip saç tuvaletine "kesme"¹¹⁸⁷ diyorlardı. Kızın kesmelenmesinden (zülûflenmesinden)¹¹⁸⁸ ve zülûf kesmede yardımlaşmadan¹¹⁸⁹ söz edilmesi, bu tip saç tuvaletinin de oldukça yaygın olduğuna ve bunun belki de daha çok genç kızlar tarafından tatbik edildiğine işaret edebilir. Mamafih, kızın örgülü saça sahip olmasından da bahsedilmesi¹¹⁹⁰, genç kızların sadece kâkül bırakmadıklarını ve saçlarını ördüklerini de göstermektedir.

Kadınlara mahsus başka saç tuvaleti şekilleri de vardı. Onlar bir saç demetinin üstüne, daha uzun başka bir saç demeti sarkıtıyorlar ve buna "yetüt saç"¹¹⁹¹ veya "yetrüm saç"¹¹⁹² diyorlardı.

Saç tuvaleti konusuna son vermeden önce, XI. yüzyılda Türk erkeklerinin saçları hakkında da bilgi vermek gerekmektedir. Bu hususta Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere bakılırsa, Türk erkeklerinden

(1178) Kilisli II, 112, 122-Atalay II, 142, 155.

(1179) Kilisli III, 280-Atalay III, 379.

(1180) Kilisli I, 389-Atalay I, 467.

(1181) Kilisli II, 100-Atalay II, 126.

(1182) Kilisli I, 66-Atalay I, 69.

(1183) Kilisli I, 116-Atalay I, 129.

(1184) Kilisli I, 88-Atalay I, 95.

(1185) Kilisli I, 95-Atalay I, 103.

(1186) Kilisli I, 150-Atalay I, 172.

(1187) Kilisli III, 152-Atalay III, 203.

(1188) Aynı yerler.

(1189) Kilisli I, 198-Atalay I, 233.

(1190) Kilisli I, 262-Atalay I, 312.

(1191) Kilisli II, 229-Atalay II, 287.

(1192) Kilisli III, 35-Atalay III, 47.

bazılarının saçlarının uzun, bazılarının ise tıraşlı olduğu anlaşılmaktadır.

Dîvân'da geçen "tok er" tâbirinin "başında Türklerin saçları gibi saç olmayan adam"¹¹⁹³ olarak izah edilişi, onların bazılarının uzun saçlı olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan "sulundu" veya "salındı"¹¹⁹⁴ adı verilen ve erkeğin arkaya doğru salıverdiği saç ifade eden bir saç tuvaleti ile, erkeğin sonradan salıverdiği saç anlamına gelen "ızınçu saç"¹¹⁹⁵ şeklindeki bir diğer saç tuvaleti de hep erkeklerde uzun saç âdetinin varlığını göstermektedir. Hattâ Kaşgarlı uzun zaman saçın kesilmeyip uzatıldığından dolayı, sıcaklık yüzünden saçlar arasında sivilceler çıktığından da bahsetmektedir.¹¹⁹⁶ Şimdi sözünü edeceğimiz yülümekten ayrı olarak bir de "saç kesmek"ten söz edilmesi, herhalde bu tip uzun saçların bir biçime sokulmak üzere tıraş edilmesi ile ilgili olmalıdır.¹¹⁹⁷

Diğer taraftan, adamın saçını tıraş ettirmesinden de bahsedilmektedir.¹¹⁹⁸ Türkler XI. yüzyılda da baştaki saçları ustura ile tamamen kazıtma işine günümüzde olduğu gibi "yülümek" (yülümek)¹¹⁹⁹ diyorlardı. Kaşgarlı'da saçın tıraş edilmesine¹²⁰⁰ ve adamın saç tıraş ettirmesine¹²⁰¹ dâir örneklerin epeyce çok oluşu da saçını uzatan Türklerin yanısıra kazitanların da bir hayli çok olduğunu göstermektedir.¹²⁰²

Türklerin sakallarını genellikle tıraş ettirdikleri de bilinmektedir. Mamafih Kaşgarlı'nın eserinde sakal tıraşından bahsedildiği gibi¹²⁰³, bir savaş tasviri münasebetiyle, yiğitlerin birbirlerinin sakallarından tutup tartışmalarından da bahsedilmektedir.¹²⁰⁴ Bu iki kayıttan XI. yüzyılda Türkler arasında sakallarını hem tıraş eden hem de etmeyenlerin bulunduğu anlaşılmakta ise de örnek olarak verilen şiir parçasının daha eski devirlere ait bir parça olabileceği de akla gelmektedir.

(1193) Kilisli I, 278-Atalay I, 332.

(1194) Kilisli I, 375-Atalay I, 449.

(1195) Kilisli I, 120-Atalay I, 133, 4.

(1196) Kilisli I, 244-Atalay I, 290. Türklerde uzun saç hakkında bk. M.A. Köymen, a.g.m., s. 84.

(1197) Kilisli I, 209-Atalay I, 246.

(1198) Kilisli II, 255-Atalay II, 316.

(1199) Aynı yerler.

(1200) Kilisli III, 59-Atalay III, 82.

(1201) Kilisli III-64-Atalay III, 90.

(1202) Türklerde sakal tıraşı için bk. M.A. Köymen, a.g.m., s. 87.

(1203) Kilisli I, 237-Atalay I, 282. Sakak bıçar, sakal okşar.

(1204) Kilisli I, 196-Atalay I, 230. Şiir.

Kaşgarlı'nın eserinde bıyıktan sadece bir defa bahsedilmiş olup¹²⁰⁵, Türklerin çok düşkün olduğu bu bıyık bırakma âdetinin XI. yüzyıldaki durumu hakkında hemen hemen hiç bilgi verilmemiştir.

Türklerin sakal tıraş etme ve saç kazıtma işinde "yüligü"¹²⁰⁶ dedikleri usturayı, uzun saçların ucunu keserek tıraş etme işinde de ev eşyası arasında kaydettiğimiz makası kullandıkları muhakkaktır.

14- EV*

XI. yüzyılda Türk toplumunun bir kısmı hâlâ göçebe yaşamağa devam ederken önemli bir kısmı da şehir, kasaba ve köylerde yerleşik hayat yaşıyorlar ve tabii evlerde oturuyorlardı. Göçebeler ise, ötedenberi bilindiği üzere mesken olarak çadırı kullanıyorlardı.

Kaşgarlı'nın mesken hakkında vermiş olduğu bilgiler oldukça zengindir. Ancak hemen şunu da ilâve etmeliyiz ki, o diğer konularda olduğu gibi, mesken hususunda da daha çok yerleşik hayat yaşayanlar hakkında bilgi vermiş, evin hemen her köşesini ve içindeki eşyayı kaydetmiş, buna karşılık çadır hakkında çok az bilgi vermiştir. Bu, sözkonusu yüzyılda Türklerden çoğunun yerleşik hayat yaşadıklarının bir başka göstergesi olmalıdır.

a) Ev; Yapılışı ve İnşaat Malzemesi

XI. yüzyılda da aynı adı taşıyan ev'in, çeşitli Türk ellerince az çok birbirinden farklı telâffuz şekilleri ile bilinmekte olduğunu görüyoruz. "Öw"¹²⁰⁷, "Üv"¹²⁰⁸, "ew"¹²⁰⁹ gibi. Ancak bu ayrı söyleyişlerin hangi Türk eli lehçesinde olduğu hususunda Kaşgarlı herhangi bir şey söylememektedir. Müellifimiz bu hususta bark kelimesi münasebetiyle "ew bark" tâbirinden de bahsetmekte ve bark kelimesinin yalnız başına kullanılmayıp, ev ile birlikte kullanıldığını söylemektedir.¹²¹⁰ Onun bu izahatından çıkarılabilecek sonuç şudur ki,

(1205) Kilisli I, 315-Atalay I, 377.

(1206) Kilisli III, 131-Atalay III, 174. Kaşgarlı, Oğuzların yüligü'yü bilmediklerini ve usturaya "kerey" dediklerini kaydediyor.

(*) Dîvânü Lügâti't Türk'teki ev ile ilgili kelimelerin bazıları ilkin Faruk Sümer tarafından derlenmiş ve Türkiye Türkçesindeki karşılıkları ile birlikte ortaya konmuştur (Anadolu'ya yalnız Göçebe Türkler mi Geldi. Belleten C. XXIV, sayı: 96, Ankara 1960, s. 585, 6). Daha sonra Dîvân'daki ev ile ilgili hemen bütün kayıtlar Mehmed Altay Köymen tarafından ele alınmış ve sistemli bir şekilde işlenmiştir (Alp Arslan Zamanı Türk Evi, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sayı: 3, Ankara 1971, s. 1-14). İslâmiyetten önce Türk evi hakkında bk. B. Ögel, İ.Ö. Türk Kültür Tarihi, indeks.

(1207) Kilisli I, 76-Atalay I, 81.

(1208) Bk. Bir önceki dipnotta gösterilen yerler.

(1209) Msl. Bk. Kilisli I, 130-Atalay I, 147'de oçaklığ ew, Kilisli I, 131-Atalay I, 148'de aranlığ ew.

(1210) Kilisli I, 292-Atalay I, 348'de bark.

evvelâ, XI. yüzyılda da ev ve müstemilâtını ifade etmek amacıyla, günümüzde olduğu gibi, ev-bark tabiri kullanılmaktaydı. Ayrıca, aynı tâbirin bugün çok yaygın bir şekilde dilimizde yaşayışına bakılarak, ev için "ew" telâffuzu ile "ew bark" tâbirinin Oğuz lehçesinde olduğunu tahmin edebiliriz.

Evin inşasına gelince, bunun için şüphesiz önce temel kazılıyordu. Temel'e "tüp"¹²¹¹ denilmekte olup, temel üzerine inşa edilmekte olan duvara da "tam" (dam) diyorlardı. Bu "tam" kelimesinden alınarak duvar yapmak için kazılan temeli daha ziyade "tam tüpi" şeklinde ifade etmiş oldukları anlaşılıyor¹²¹². Bundan ayrı olarak Kaşgarlı, duvar temeli hususunda bir de "ul" kelimesinden bahsetmekte ve bundan alınarak aynı şeye "tam ulı" (duvar temeli) denildiğini kaydetmektedir¹²¹³. Çok defa olduğu gibi, yazarımız burada da temel için bu iki farklı adlandırma hakkında açıklama yapmamıştır. Öyle anlaşılıyor ki, tüp ve ul ayrı lehçelerde temel anlamında kullanılıyordu. Ancak her iki söyleyişi ile birlikte, duvar anlamında geçen tam adı müşterek bir ad olarak görülüyor. Tam (dam) bugün Anadolu'da hem ev, veya duvarlarla çevrili kapalı bir mekân hem de satıh (dam) anlamında kullanılmakta olup, duvar anlamını kaybetmiş görünmektedir.

Söz konusu yüzyılda duvar inşa etmeğe "tam turgurmak" (durdurmak, dikmek), ev inşa etmeğe ise, aynı fiilden alınarak, "ew turgurmak"¹²¹⁴ denilmekte idi. Ev duvarlarının yapılmasında taştan başka kerpiç ve tuğlanın da kullanılmakta olduğu anlaşılmaktadır. Kerpiç¹²¹⁵ o zaman da aynı adı taşımakta olup, tuğlaya ise pişmiş kerpiç anlamında "pışığ kerpiç" denilmektedir¹²¹⁶. Öyle anlaşılıyor ki Türkler kerpiçten ev yapmayı çok eskiden beri biliyorlardı¹²¹⁷. Sonradan bu kerpiçleri ateşte pişirmek suretiyle tuğlayı elde etmişler ve buna pışığ kerpiç adını vermişlerdir. Kerpiç veya tuğlanın imalinde günümüzde olduğu gibi, özel kalıplar kullanılmakta ve bu kalıplara "kerpiç kipi" denilmekte olduğu anlaşılmaktadır¹²¹⁸ ki, kalıp anlamında da "kip" deyimini kullandıkları görülmektedir.

(1211) Kilisli III- 84-Atalay III, 119.

(1212) Bk. bir önceki dipnotta gösterilen yerler.

(1213) Kilisli I, 49-Atalay I, 48.

(1214) Kilisli II, 140-Atalay II, 177, 8'de turgurdu fiili.

(1215) Kilisli I, 373-Atalay I, 455'de kerpiç ve Kilisli I, 311-Atalay I, 372, 3'te pışığ kelimeleri.

(1216) Bk. bir önceki dipnotta gösterilen yerler.

(1217) Meselâ M.S. I ve III. yüzyıllarda kerpiçin bilindiğine dair bk. B. Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 83.

(1218) Kilisli III, 85-Atalay III, 119'da kip, kerpiç kipi.

Ev inşasında duvar yapılırken harç olarak ne kullanıldığını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak aşağıda görüleceği üzere, evlerin sıvanmasında çamurun kullanılışına bakarak, harç olarak da daha ziyade çamur kullanıldığını söyleyebiliriz. Mamafih Türkler bu devirde kireci de biliyorlardı. "Ürngek"¹²¹⁹ denilen kireçten elde edilen harcın daha çok câmi, kale, saray vesâire inşasında kullanıldığını söylemek daha doğru olur kanaatındayız. Zirâ XX. yüzyılda bile çoğu köylerimizde, ev inşaatında harç olarak çamur kullanılmaktadır. Ancak bu ifade kirecin ev inşaatında hiç kullanılmadığı anlamına da gelmez.

Duvarların yapımı tamamlandıktan sonra, evin örtülmesi işine geçilmektedir. Evlerin üzerini kapatmada daha çok kereste kullanılıyordu. Bu cümleden olarak iki duvar arasına veya duvarlar arasındaki mesafenin uzun olduğu hallerde, ortaya direkler dikilmek suretiyle, iki direk arasına kalın bir direk arkuru (çaprâz) vaziyette konuluyor ve diğer hatıl direkleri, "arkuk"¹²²⁰ denilen bu kalın direklerle duvar arasına ve arkuk'a dik bir şekilde diziliyordu. Direklerin sıra halinde bulunuşunu belirtmek için "bir tiziğ tirek" (bir dizi direk) denilmektedir¹²²¹. Görülüyor ki direk XI. yüzyılda da aynı adı taşımaktadır. Dizi direkten maksadın, yerden diklemesine dikilen direkler mi yoksa arkuk ile duvar arasına dizilmiş hatıllar mı olduğunu Divân'dan öğrenemiyoruz. Mamafih her iki anlamda da kullanılmış olsa gerektir.

Yine, üzerine hatıl atılmak için, uzatılmış düz bir direğe "oğulmuk"¹²²² denildiğini görüyoruz. Bu oğulmuk ile arkuk arasında herhangi bir fark olup olmadığı anlaşılamiyorsa da, Kaşgarlı'nın verdiği bilgiye bakarak, her ikisinin de aynı amaçla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Evin kapatılmasında, hatıllar üzerine atılan daha ince kirişlere ise "suni"¹²²³ denildiğini görüyoruz.

Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, evlerin üzerleri ya toprak dam ile örtülüyor veya çatı ile kapatılıyordu. Toprak dama bazı ellerce "örtmen"¹²²⁴, bazılarınca ise "kötü"¹²²⁵ denildiği anlaşılmaktadır. Çatıya ise "tarus"¹²²⁶ diyorlardı. Kaşgarlı'nın

(1219) Kilisli I, 109-Atalay I, 121.

(1220) Kilisli I, 100-Atalay I, 109'da arkuk.

(1221) Kilisli I, 324-Atalay I, 377'de tiziğ.

(1222) Kilisli I, 131-Atalay I, 149'da oğulmuk.

(1223) Kilisli III, 178-Atalay III, 236.

(1224) Kilisli III, 304-Atalay III, 412'de örtmen.

(1225) Kilisli III, 165-Atalay III, 219.

(1226) Kilisli I, 305-Atalay I, 366. Bugünkü taras sözü bununla bağlı olmalıdır.

ayrıca birisinin evine çatı yapmasından bahsedişine bakılırsa, çatının epeyce yaygın olduğu anlaşılabilir¹²²⁷.

Kaşgarlı kiremit anlamında müstakil bir kelime kaydetmemişse de pışığ kelimesi münasebetiyle, "tuğla ve kiremit gibi şeylere de pışığ adı verilir"¹²²⁸ deyişine bakılırsa, çatıların kapatılmasında kiremit kullanılıyordu. Çatıyı yaparken ortadan kenarlara doğru uzatılan uzun direkler kullanılıyor ve bunlara "ev okı" veya sadece "ok" diyorlardı¹²²⁹. Şu ifadelerden anlaşılacağı üzere, onlardan bazıları uzun direklerin çatısını ve tavanını kapattığı büyük evlerde oturuyordu. Mamafih, şüphe yok ki büyük çoğunluğun evleri toprak damlı idi. Toprak dam ile örtülmüş olan evlerin akmaması için, günümüzde olduğu gibi, kışın dam üzerine yağın kar küreliyordu. Bu işe o zaman dahi "kar küremek" (küremek)¹²³⁰ denilmekte olup, birinin kar küredüğünden de bahsedilmektedir¹²³¹. Yine aynı işe "kar sıdırmak" (sıyırmak)¹²³² da denildiğini öğreniyoruz ki, her iki tabir de günümüz Türkiye Türkçesinde aynen yaşamaktadır. Ayrıca kar sıyırma ve küremede yardımlaşmadan bahsedilişinden, bu işin oldukça yaygın bir iş olduğu anlaşıldığı gibi, kar küremek ve bu işte yardımlaşmanın XI. yüzyıl Türk ellerinin kış hayatına renk kattığı da muhakkaktır.

Evin kapısına, küçük bir telâffuz farkı ile XI. yüzyılda "kapuğ"¹²³³, eşiğine de bugün olduğu gibi eşik denilmekte olup, eşik yapılmak için ayrılmış ağaca "eşiklik yığaç"¹²³⁴ diyorlardı. Kapı kassası yerine, duvarla kapı arasında daha çok direk kullanıldığı anlaşıyor¹²³⁵. Kapı yanlarında bulunan sövelere ise, kapı yanağı "kapuğ yangakı"¹²³⁶ denilmektedir.

Kaşgarlı'nın eserinden pencere anlamında hangi kelimeyi kullandıklarını açık olarak tesbit etmek mümkün olmuyor. Dîvân'da kaydedilen "tünglük" kelimesini, B. Atalay "baca, pencere" olarak tercüme etmiştir¹²³⁷. Ancak, bu kelimenin Arapça karşılığı (الكوة)

- (1227) Kilisli III, 245-Atalay III, 332'de ol ewin tarusladı=evine çatı yaptı.
(1228) Kilisli I, 311-Atalay I, 372, 3'te pışığ.
(1229) Kilisli I, 40-Atalay I, 37'de ok kelimesi.
(1230) Kilisli II, 80-Atalay II, 99.
(1231) Kilisli III, 197-Atalay III, 236. Ol kariğ küridi=O karı küridü.
(1232) Kilisli II, 167-Atalay II, 211.
(1233) Kilisli I, 313-Atalay I, 375.
(1234) Kilisli I, 135-Atalay I, 152. eşiklik yığaç.
(1235) Kilisli I, 421-Atalay I, 511'de, bu yığaç ol kapuğka tireklik.
(1236) Kilisli III, 278-Atalay III, 376'da yangak.
(1237) Atalay III, 383.

şeklinde verilmiştir¹²³⁸. Bu ise daha çok duvardaki menfez (النافذة) anlamına gelmektedir. Buna göre tünglük'ü sadece pencere karşılığı olarak almak yerinde olacaktır. Mamafih baca anlamını da ifade etmiş olabileceği düşünülebilir. Zirâ onlar evlerini ısıtmak ve yemek pişirmek maksadiyle, evlerine ocaklar da yapıyorlardı. Bu ocakların bacalarının bulunacağı muhakkaktır. Nitekim bugün Doğu Anadolu'da pencereye baca da denilmektedir. Bunun, küçük köy evlerinde pencerelerin baca gibi dama yapılmasından ileri geldiği de söylenebilir.

Ocak, XI. yüzyılda genellikle "oçak"¹²³⁹ olarak telâffuz edilmektedir. Evin ocak yapılmak için hazırlanmış köşesine, yani ocak yerine "oçaklık yer"¹²⁴⁰, ocağı olan eve "oçaklık ew"¹²⁴¹ deniliyordu. Kaşgarlı'nın "ew oçaklandı"¹²⁴², yani eve ocak yapıldı, ev ocaklı oldu şeklindeki ifadesinden anlaşıldığına göre, bazı evlerde başlangıçta ocak bulunmuyor, duyulan ihtiyaç üzerine sonradan da yapılabiliyordu. Yine Dîvân'daki "oçaklık titik"¹²⁴³ in, ocak yapmak için kullanılacak çamur¹²⁴⁴ şeklinde izah edilişinden anlaşıldığına göre, bazı ocaklar duvar içerisine ve kemer üzerine örülmek suretiyle değil de, evin herhangi bir köşesine çamurdan ve muhtemelen tandır¹²⁴⁵ biçiminde yapılıyordu. Nitekim onların bir yerden başka bir yere nakledilebilen seyyar ocaklarının da bulunduğunu görmekteyiz. Bu ocaklara "köçürme oçak"¹²⁴⁶ denildiği anlaşılmaktadır ki, taşınabilirlik özelliğine bakılarak böyle ocakların daha çok göçebelere çadırlarda kullanıldığını söyleyebiliriz.

Evin duvarları yapılırken, kapı, pencere, ocak ve baca yerlerinin göz önünde bulundurulduğu, duvarların da ihtiyaca göre kararlaştırılan plân gereğince yapıldığı muhakkaktır. Bazı evlerin inşasında kemer usulünün de kullanıldığını görmekteyiz. Bu kemerlere bazı Türk ellerince "eğme"¹²⁴⁶, bazılarınca da "uyuğ" ve bundan alınarak, kemerli evlere de "uyuğluğ ew"¹²⁴⁷ denildiği anlaşıyor. Bu

- (1238) Kilisli III, 284.
(1239) Kilisli I, 62-Atalay I, 64.
(1240) Kilisli I, 132-Atalay I, 150.
(1241) Kilisli I, 130-Atalay I, 147.
(1242) Kilisli I, 246-Atalay I, 293.
(1243) Kilisli I, 132-Atalay I, 150. Ayrıca bir adamın titik denen çamuru su ile sulandırdığından da bahsedilmektedir (Bk. Kilisli III, 220-Atalay III, 297). Her halde killi bir çamur türü olmalıdır.
(1244) Kilisli III, 44-Atalay III, 57'de yaptı fiili: İşler ötmek yaptı=kadın tandıra ekme yaptırdı.
(1245) Kilisli I, 406-Atalay I, 490.
(1246) Kilisli I, 116-Atalay I, 130.
(1247) Kilisli III, 38-Atalay III, 50.

ifadelerden, gerek duvar inşasında, gerekse iç dekorasyonda kemerin mimarı bir unsur olarak bulunduğunu anlayabiliriz. Burada şunu da kaydetmeliyiz ki, ev inşasında kemerin varlığına rağmen, onların iki veya daha fazla katlı evleri olduğu hakkında, Kaşgarlı'nın eserinden herhangi bir şey öğrenmek mümkün olmamaktadır.

Yukarıdan beri anlatmaya çalıştığımız şekilde evin duvarlarının ve çatısı ile kapı, pencere vesâirenin yapımı bittikten sonra, duvarların sıvanmasına geçilmektedir. Duvar sıvama işlemi sıva malası ile yapılıyor ve bu malaya "salı"¹²⁴⁸ deniliyordu. Ev sıvama işine bazılarınca "suwamak"¹²⁴⁹, Uygurlarca da "çapmak"¹²⁵⁰ denildiği anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'nın çapmak kelimesi dolayısıyla verdiği izahattan, sıvama işleminde harç olarak ince ve yumuşak bir çamur¹²⁵¹, diğer bir ifade ile özlü çamurun¹²⁵² kullanıldığı anlaşılmaktadır. Suwamak deyiminin hangi Türk eli lehçesinde olduğu belirtilmemektedir. Bilindiği üzere kelime bugün Türkiye'de yaygın olarak yaşamaktadır. Buna dayanarak kelimenin Oğuzca olduğu, hiç değilse Oğuzların da kullandığı müşterek bir kelime olduğu söylenebilir.

Sıva işinde harç olarak çamurdan başka ne kullanılıyordu? Buna dâir Dîvân'da açık bir kayda rastlayamadık. Ancak bu maksatla kireç ve alçının da kullanılmakta olduğunu tahmin edebiliriz. Zira XI. yüzyılda Türklerin kireç kullandıklarını yukarıda belirtmiştik. Onların söz konusu yüzyılda alçıyı da bildiklerini ve alçı taşına "sazançı taşı"¹²⁵³ dediklerini görmekteyiz.

Diğer tarftan sıvamaktan maksat sadece duvarları sıvamak mı idi yoksa aynı deyim badana anlamına da geliyor mu idi bilemiyoruz. Kaşgarlı ev hakkında oldukça geniş bilgiler vermesine rağmen badana anlamında herhangi bir kelimedenden bahsetmemektedir. Halbuki sıvamak, bugün bazı köylerimizde badana etmek anlamına da gelmektedir¹²⁵⁴. Buna bakarak kelimenin XI. yüzyılda da her iki anlamda kullanıldığı düşünülebilir.

- (1248) Kilisli III, 176-Atalay III, 233.
(1249) Kilisli II, 82-Atalay II, 102; Kilisli II, 99-Atalay II, 125.
(1250) Kilisli II, 3-Atalay II, 3; Kilisli II, 95-Atalay II, 125.
(1251) Kilisli II, 95-Atalay II, 119'da çapıldı fiili ve izahı.
(1252) Kilisli II, 142-Atalay II, 180'de ol ewin çapturdi.
(1253) Kilisli III, 277-Atalay III, 375.
(1254) Bozüyük çevresinde sıvamak sözü, badana etmek anlamında da kullanılmaktadır.

b) Ev'in İç Bölümleri, Döşenmesi ve Süslenmesi

Kaşgarlı'nın törtgöl, yâni dört köşeli nesneye örnek olarak evi göstermesi ve bunu "törtgöl ew"¹²⁵⁵ olarak kaydetmesine bakılırsa, genellikle olduğu gibi, XI. yüzyılda da evlerin daha çok dört köşeli bir dış görünüşe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Evin iç taksimatında sofa'nın bulunduğunu ve buna "beçküm"¹²⁵⁶ denildiğini görmekteyiz. Öyle anlaşılıyor ki Mehmet Altay Köymen'in de belirttiği gibi, sofa evin en önemli yerlerinden idi¹²⁵⁷. Sofanın etrafında diğer odalar bulunuyordu. Odaya XI. yüzyılda hiç değilse Türklerden bazılarınca "kalıma"¹²⁵⁸ denildiği anlaşılmaktadır. Evlenme konusunda da kaydettiğimiz gibi, bu odalardan birisi geline tahsis ediliyordu. Tabii olarak çok önem verildiği anlaşılan ve "münderü"¹²⁵⁹ denilen bu gelin odası tüllerle süsleniyordu. Ayrıca Dîvân'da "konukluğ ew"¹²⁶⁰ ile, "kelişliğ-barışliğ ew"¹²⁶¹ misafir evi olarak tarif edilmesine bakılırsa, onların evlerinin yanında misafirleri için ayrıca evler yaptırmakta oldukları anlaşılabileceği gibi, evlerinin bir odasını misafirleri için tahsis etmekte olduklarına da ihtimal verilebilir. Hattâ, herkesin misafir için ayrı ev yaptırmıyacağını göz önünde bulundurursak, bugün de olduğu gibi, pek çoklarının evlerinin bir odasını misafirlere tahsis etmiş oldukları ve konukluk ev ile gelişlik-gidişlik ev ifadelerinden bunun anlaşılması gerektiği ihtimali kuvvet kazanmaktadır. XI. yüzyıl Türk evinde salon, gelin odası ve misafir odasından gayri, bir de oturma odası, hiç değilse gündüz oturma, gece de yatak odası olarak kullanılan odaların da varlığını kabul etmeliyiz. Her halde bütün aile fertlerinin salonda yattıklarını düşünemeyiz.

Bu odalardan başka, evin bir odasının da mutfak olarak ayrıldığı bilinmektedir. Türklerin çoğu mutfağa, aş evi anlamında "aş-

- (1255) Kilisli III, 308-Atalay III, 417. Törtgöl kelimesi.
(1256) Kilisli I, 401-Atalay I, 484'te beçküm.
(1257) Alp Arslan Devri Türk Evi, s. 2.
(1258) Kilisli III, 141-Atalay III, 174. Kalıma kelimesi merhum Atalay tarafından "oda ve yüksek, güneşlik çadır" şeklinde tercüme edilmiştir. Oysa kelimenin arapça karşılığı sadece (الغرفة) şeklinde verilmektedir. Mamafih, aynı kelimenin kalibe şeklinde ve bostanlarda yapılan iki katlı çardak kulübe anlamında bugün dahi yaşayışına bakarak (Msl. Akdağmadeni Dokuz köyünde) kalmanın oda anlamı dışında, yüksek ve güneşlik çadır anlamının da bulunmuş olacağı veya sonradan bu anlamı da kazanmış olacağı akla gelmektedir.
(1259) Kilisli I, 435-Atalay I, 529.
(1260) Kilisli I, 416-Atalay I, 504.
(1261) Kilisli I, 309-Atalay I, 370.

lık¹²⁶² diyorlardı. Bundan başka hububat cinsinden kışlık yiyeceklerin saklandığı ambarların da evin bir bölümü olarak bulunduğunu ve buna ise "tarıglık"¹²⁶³ denildiğini görüyoruz.

XI. yüzyıl Türk evinde "çumuşluk"¹²⁶⁴ dedikleri yüznumaranın bulunuşu, M.A. Köymen'in de belirttiği gibi, Türklerin medenî seviyeleri hakkında fikir vermeğe yeter¹²⁶⁵. Evin eklentilerinden veya tamamlayıcılarından olarak, ahırın¹²⁶⁶, odunluğun¹²⁶⁷ ve kömürlüğün¹²⁶⁸ de varlığına işaret etmek, Türklerin evlerini hazırlarken, kendilerinin yanı sıra, hayvan-larını ve eşyalarını koyacak yerleri de göz önünde bulundurduklarını gösterir.

Evlerin bazılarının önünde avlu veya bahçe de bulunuyordu. Açıklık, boşluk anlamlarına da gelen el kelimesinden alınarak, evlerin önünde bulunan avluya "kapuğ eli"¹²⁶⁹ denilmekte idi. Bu avlular ile bahçeler muhtemelen, XI. yüzyılda da aynı adı taşıyan çit ile çevrilmiş bulunuyordu. Ev önündeki bu bahçe ve avlularda çiçek yetiştirildiğini de Kaşgarlı'nın çiçekçilikten bahsedişinden anlıyabiliriz¹²⁷⁰. Diğer taraftan incelememizin ziraat bölümünde ayrıca ele aldığımız gibi, Kaşgarlı'nın sık sık asma ve asmaya çardak yapmaktan söz etmesi, bazı evlerin önünde üzüm asmaları ve çardaklarının da bulunabileceğini göstermektedir¹²⁷¹. Yine bu cümleden olarak Dîvân'da üç ayaklı sofraya biçiminde bir şey olup, el erişemeyen üzüm salkımlarını kesmek için üzerine çıkılan ve "tapçan"¹²⁷² denilen âletten bahsedilişi de evlerin bazılarında asma çardağı bulduğuna işaret etmektedir. Evlerin önündeki çardak konusuna son vermeden önce şunu da kaydedelim ki, Kaşgarlı "kamgak" denilen bir ottan bahsetmekte ve bunu "evlerin açık yerlerine örtülür, kamyş gibi yüksekçe bir ot, semer otu" şeklinde tarif etmektedir¹²⁷³. Burada evlerin açık yerlerinden neyin kastedildiği pek anlaşılmıyor. Bu, muhtemelen evin önündeki saçakların, gölgeliklerin üzerini örtmek için kullanılan bir ot olmalıdır.

(1262) Kilisli I, 104-Atalay I, 114. Diğer Türklerin aksine Oğuzlar buğdaya "aşlık" demektedirler.

(1263) Kilisli I, 414-Atalay I, 501; Kilisli I, 415-Atalay I, 503.

(1264) Kilisli I, 415-Atalay I, 503.

(1265) Alp Arslan Zamanı Türk Evi, s. 3.

(1266) Kilisli I, 131-Atalay I, 148'de aranış ew=ahır olan ev.

(1267) Kilisli I, 142-Atalay I, 162'de otunğluk=odunluk.

(1268) Kilisli I, 418-Atalay I, 506'da kömürlük.

(1269) Kilisli I, 49-Atalay I, 48'de el-kelimesi.

(1270) Kilisli I, 419-Atalay I, 508.

(1271) Kilisli I, 415-Atalay I, 502'de badıçlık yıgaç=çardak yapmak için ayrılmış ağaç.

(1272) Kilisli I, 364-Atalay I, 435.

(1273) Kilisli I, 395-Atalay I, 475.

XI. yüzyıl Türk evlerinin bazılarında kuyu da bulunuyordu. Kaşgarlı'nın kuyulu evden bahsetmesi¹²⁷⁴ bunu açıkça göstermektedir. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, onlar kuyuya "kuzuğ"¹²⁷⁵ veya bazıları "kuyuğ"¹²⁷⁶ diyorlardı. Yine günümüzde olduğu gibi, söz konusu yüzyılda da kuyulardan çoğunlukla kova ile su çekilmekte olduğu görülüyor. Dîvân'da ipli (organlı) kovanın kaydedilişi¹²⁷⁷, ip ve kova ile kuyulardan su çekildiğini gösterir. Yine Kaşgarlı'nın çıkrik çevrildi¹²⁷⁸ ve o çıkriği çevirdi¹²⁷⁹ gibi örnek cümleler kaydetmesi, kuyudan kova ile su çekme işinde ve başka işlerde Türklerin çıkrikten istifade etmekte olduklarını da göstermektedir. Çıkriğe küçük bir telâffuz farkı ile XI. yüzyılda "çıgrı" deniliyordu. Mama-fih kuyuların ve çıkriğin sadece evlerde bulunmadığı, gerekli diğer yerlerde ve meselâ bağ ve bahçelerde de bulunabileceği kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Kaşgarlı Oğuzlar'ın kuyuya "çat"¹²⁸⁰ dediklerini de bildiriyor ki dikkate değer. Anlaşıldığına göre ya onun bu kaydı Oğuzların küçük bir kısmı ile ilgilidir veya Oğuzlar zamanla bu adı unutarak, diğer türk ellerinin kullandığı kuyuğ adını benimsemişlerdir. Aksi halde Türkiye'de kuyu kelimesinin bu kadar yaygın bir şekilde kullanışını izah etmek güçtür.

Kaşgarlı'nın XI. yüzyıl Türk evlerinin bazılarında buzluk bulunduğunu kaydetmesi oldukça dikkate değer bir konudur. Söz konusu yüzyılda da buzluğun "içerisine buz doldurularak yaz için saklanan yer"¹²⁸¹ olarak izah edilmesi, yiyecekler ve içecekler konusunda ayrıca ele alacağımız gibi, onların bazı yemekleri ile soğukluklarının hazırlanmasında buzun oynadığı rolü göstermesi bakımından kayda değer. Onlar buz kalıplarını sudan çekip çıkarmak ve buzluklara getirmek için özel kancalar da kullanıyorlar ve bu kancalara "ırgağ"¹²⁸² diyorlardı. Bu iş için özel âletlerin dahi varlığı, yazın sıcak günleri için buzluklarda buz depolama geleneğinin epeyce yaygın bir âdet olduğunu gösterir.

Yapılışı ile iç taksimatından ve eklentilerinden bahsettiğimiz evin içindeki yaygı ve döşemelere gelince, öyle anlaşılıyor ki, evlerin hemen her odasında oturmak için sedir bulunuyordu. Çiğiller

(1274) Kilisli I, 411-Atalay I, 496.

(1275) Kilisli I, 313-Atalay I, 375.

(1276) Kilisli III, 124-Atalay III, 166'da kuyuğ=kuyu. Kudhuğ (kuzuğ) dahi denir.

(1277) Kilisli I, 130-Atalay I, 147'de uruğluk kova=organlı kova.

(1278) Kilisli II, 182-Atalay II, 230'da çıgrı çevrildi.

(1279) Kilisli II, 67-Atalay II, 82'de ol çıgrını çevürdi.

(1280) Kilisli III, 108-Atalay III, 146.

(1281) Kilisli I, 388-Atalay I, 466.

(1282) Kilisli I, 125-Atalay I, 141.

sedir'e "şın"¹²⁸³ diyorlardı. Dîvân'da aynı anlamda bir de "sekü"¹²⁸⁴ kelimesini görmekteyiz. Sedir'e bugün dahi bir çok köylerimizde seki denilmektedir¹²⁸⁵. Buna bakarak sekü'nün Oğuzca olduğunu söyleyebiliriz. Yine sedir mânâsında bir de "kötrüm"¹²⁸⁶ adı kaydedilmektedir ki, bunun da hangi lehçede olduğu belirtilmemiştir. Görülüyor ki sedire çeşitli Türk ellerince ayrı adlar verilmektedir. Dîvân'a göre odalarda "töre" veya "tör" denilen bir yer de bulunmaktadır ki Kaşgarlı bunu "evin en önemli yeri ve baş sediri" diye tarif etmektedir. Yine aynı kelime dolayısıyla verilen bilgiye göre, "töre yoklamak", sedire çıkıp baş köşeye oturmak anlamına geliyordu. Öyle anlaşılıyor ki bu yere her zaman oturulmuyor ve muhtemelen onlar konuklarını ve diğer itibarlı kişileri evlerinin baş köşesine oturtuyorlardı¹²⁸⁷.

Odalarda eşya ve elbise konulmak üzere yüklükler bulunuyor ve bunlara "yüdrük"¹²⁸⁸ deniliyordu. Bazı odalarda ve özellikle mutfaqlarda üzerine eşya koymak için raflar da bulunuyor ve buna ise "serü"¹²⁸⁹ deniliyordu.

Evlerin yaygılarına gelince: "yazım" kelimesinin (يَزِيم) döşek ve yaygı anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Bundan alınarak halıya "tülüg yazım" (tüylü yaygı)¹²⁹⁰ denildiği de anlaşılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki maddî durumu iyi olanlar evlerinin tabanlarını halı ile örtüyorlardı. Maddî durumları elverişli olmayanların evlerinin tabanlarına daha çok kilim ve keçe gibi şeyler yaydıkları anlaşılıyor. Kaşgarlı "kiviz"¹²⁹¹ kelimesini, halı ve kilim gibi şeyler olarak tarif ettikten sonra, "küvüz"ü de¹²⁹² yünden dokunmuş olan döşek, halı, kilim gibi şeyler olarak tarif etmektedir. Gerek her iki kelime arasındaki ses ve anlam benzerliği, gerekse Arapça karşılıklarının hemen hemen aynı şekilde verilmiş olmasına bakarak, her iki kelimenin de aynı anlamda ve yaygı cins ismi yerine kullanıldığını söylemek mümkündür. Buradan da anlaşılıyor ki Türkler

(1283) Kilisli III, 102-Atalay III, 140.

(1284) Kilisli III, 175-Atalay III, 230.

(1285) Yozgat ve Kayseri köylerinde seki, sedir ve buna benzer yer anlamında kullanılmaktadır. Yozgat'a bağlı bir de Sekili köyü vardır.

(1286) Kilisli I, 402-Atalay I, 483.

(1287) Kilisli III, 167-Atalay III, 221.

(1288) Kilisli III, 34-Atalay III, 45.

(1289) Kilisli III, 167-Atalay III, 221.

(1290) Kilisli III, 15-Atalay III, 19.

(1291) Kilisli I, 305-Atalay I, 366.

(1292) Kilisli III, 123-Atalay III, 164.

daha çok yünden dokunmuş yaygılar kullanmakta idiler. Keçenin de bu yaygılar arasında yer aldığı görülmektedir.

Konfor vasıtası olarak sedirlerde yastık¹²⁹³ ile, yün ve kıl didin-tileri doldurulmuş minderler kullanıldığı anlaşılıyor. Bu minderlere "yapgut"¹²⁹⁴ diyorlardı. Yastık ile ilgili olarak "yastuk yastamak"tan, yâni birinin bir başkasına yastık dayamasından bahsedilişine bakarak¹²⁹⁵, Türklerin misafirlerini sedire oturttukları zaman, rahat etmesi için arkasına ve yanlarına yastık dayadıklarını söyleyebiliriz. Evde döşek (töşek)¹²⁹⁶ ve icabında yorgan (yogurkan)¹²⁹⁷ın da konfor eşyası olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yatak ve yorgandan aşığıda ev eşyası arasında ayrıca bahsedilecektir.

Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere göre Türklerin evlerinin özellikle duvarlarının süslenmesine oldukça önem verdikleri anlaşılıyor. Bu maksatla ev duvarlarının bezendiği görülmektedir ki, XI. yüzyılda da "bezemek veya bezek"¹²⁹⁸ denilen bu duvar nakışlama işi için. "aşu"¹²⁹⁹ adını verdikleri, kırmızı renkli aşu toprağından istifade ettikleri anlaşılıyor. Aşu toprağı ile duvar süslemelerine bugün dahi pek çok köylerimizde büyük önem verilmektedir. Bu da âdetlerdeki devamlılığı göstermesi bakımından dikkate değer. Ayrıca, bezemek ile ilgili kayıtların çokluğuna bakarak bu işin XI. yüzyıl Türk ev süslemesinde çok yaygın bir usûl olduğunu da söyleyebiliriz. Bu aşu toprağı ile yapılan süslemeden başka, duvarlara nakışlı çarşaf ve halı gibi şeyler de geriyorlardı. Bunlara "kerim"¹³⁰⁰ veya "tam kerim" (duvar örtüsü) dedikleri anlaşılmaktadır ki, bir takım renkli duvar halı ve kilimlerinin Anadolu köylerinde bugün dahi en çok kıymetli duvar süsü olduğu malûmdur.

Evlerinin tanzimine ve süslenmesine oldukça önem verdikleri görülen XI. yüzyıl Türk ellerinin, bu evlerin temizliğine de aynı önemi vermiş oldukları muhakkaktır. Bununla ilgili olarak evin süpürülmesinden ve bu işte yardımlaşmadan söz eden yazarımız, ev süpürmek anlamında iki ayrı kelimedenden bahsetmektedir. Bunlar

(1293) Kilisli III, 32-Atalay III, 43'te yastuk.

(1294) Kilisli III, 29-Atalay III, 38.

(1295) Kilisli III, 224-Atalay III, 302'de yastadı fiili, ayrıca Kilisli III, 75-Atalay III, 107'de yastuk yastaldı=yastığa yaslandı.

(1296) Kilisli III, 199-Atalay III, 266'da töşedi-Kilisli III, 66-Atalay III, 93'te ol anğar töşek yatturdi-O, ona döşek yaydırdı.

(1297) Kilisli III, 41-Atalay III- 54.

(1298) Kilisli II, 256, III, 197-Atalay II, 318, III, 263'te bezet; Kilisli II, 107-Atalay II, 131'de bezeldi; Kilisli II, 112-Atalay II, 142'de bezendi.

(1299) Kilisli I, 83-Atalay I, 89'da aşu.

(1300) Kilisli I, 334-Atalay I, 398'de kerim kelimesi.

"yamlamak"¹³⁰¹ ve "süpürmek"¹³⁰² fiilleridir. Süpürmek bugün de Türkiye Türkçesindeki en yaygın kelimelerden biridir. Buna bakarak bu kelimenin Oğuzlar ile lehçe itibariyle onlara yakın olanlar tarafından kullanıldığını söyleyebiliriz. Onların bu günkü adı ile "süpürge"¹³⁰³yi bildiklerine; bazı Türk ellerince süpürgeye "eskü"¹³⁰⁴ denilmekte olduğuna bakılırsa Türk evinin temizlenmesi konusunda kâfi fikir edinilir sanıyoruz.

c) Çeşitli Ev Eşyası

XI. yüzyıl Türk evinin inşasından, çeşitli kısımlarından, döşenmesinden, süslenişinden ve temizliğinden bahsettikten sonra, evde çeşitli ihtiyaçlar için kullanılmakta olan eşya ve âletlerden de bahsetmek yerinde olacaktır. Kanaatımızca XI. yüzyıl Türk kültürünün iyi bir şekilde aksettirilebilmesinde en önemli konulardan biri, onların kullanmış oldukları maddî kültür unsurlarının bilinmesidir. Biz, Kaşgarlı'nın eserindeki eve ve her türlü ev eşyasına ait kelimeleri tesbit edip, bunlara dayanarak evin tasvirini yaparken önemli bir kısmının yerleşik hayat yaşayanlarca kullanılmakta olduğunu tahmin ettiğimiz çeşitli ev eşyasını, çadır konusundan önce ele almayı uygun bulduk. Mamafih sözü edilecek olan eşyanın bazılarının göçebeler tarafından da kullanılmış olduğu muhakkaktır. Ayrıca şunu da belirtelim ki, ev eşyasının mutfak ile ilgili olanları bu bahsin sonunda ele aldığımız XI. yüzyıl Türk mutfak bölümünde görülecektir.

XI. yüzyıl Türk evinin başlıca konfor vasıtalarının, sedirler üzerine yerleştirilmiş olan minder, yastık ve yatak gibi şeyler olduğunu yukarıda söylemiştik. Bunlara çeşitli yer ve duvar halılarını ve hattâ yorganı da ilâve edersek, evin içindeki yaygı ve döşeme eşyasını tamamlamış oluruz. Ayrıca eşya konmak için çeşitli sandıkların da kullanılmış olduğunu kaydetmeliyiz. Yatak, yorgan ve yastığın birinci plânda geceleri yatıp uyumak amacıyla kullanılmış olduğu muhakkaktır. Fakat bu eşya aynı zamanda döşeme eşyası olarak da kullanılıyordu.

Söz konusu yüzyılda Türkler yatak sözünü daha çok yatılacak yer anlamında kullanıyorlardı. Bu günkü yatak anlamında ise, yine

- (1301) Kilisli III, 229-Atalay III, 310'da ol ewin yamladı=O, evini süpürdü; Kilisli III, 74-Atalay III, 105'te ol anğar ew yamlaşdı=O, ona evi süpürmekte yardım etti.
(1302) Kilisli II, 70-Atalay II, 85'te ol ew süpürdi=O, ev süpürdü.
(1303) Kilisli I, 406-Atalay I, 490.
(1304) Kilisli I, 116-Atalay I, 129.

dilimizde çok kullanılan eş anlamlı diğer ad olan döşek tâbiri kullanılmakta idi. Bunun döşemek masdarından yapılan bir âlet adı olduğu açıkça görülmektedir. İşte bu adı bile onun döşeme, yâni konfor vasıtası olarak da kullanılmış olduğunun bir delili olmasıdır.

Yatak (töşek)¹³⁰⁵ın genellikle, günümüzde olduğu gibi, çeşitli kumaşlardan yapılarak içerisine yün ve benzeri şeyler doldurulduğu anlaşılıyor. Kaşgarlı'nın "töşeklik barçın"dan yâni, yataklık ipekten söz etmesi, ipek yatak kılıflarının varlığını göstermektedir¹³⁰⁶. Döşegi sermek, yaymak anlamında ise bugün de kullandığımız üzere döşek yaymak¹³⁰⁷ deyiimi kullanılmakta olup, bundan alınarak, yayılmış (serilmiş) döşege "yazıklığ töşek"¹³⁰⁸ diyorlardı. Ancak, Kaşgarlı'nın vermiş olduğu örneklerden anlaşıldığına göre, yatağı yaymak ve sermek anlamında, töşemek (döşemek) deyiimi daha çok kullanılmaktadır. Nitekim, yazarımız birkaç yerde döşek yaymaktan bahsetmesine karşılık, pek çok yerde döşek döşemekten bahsetmektedir¹³⁰⁹. Döşegi bazılarının kendisi için sermesine mukabil, bâzan da birinin bir başkası için döşemesine bakarak, onların misafirlerine gerek yatması, gerekse rahat oturması için yatak yaptıklarını anlayabiliriz¹³¹⁰. Döşek yaymakta yardımlaşma ise¹³¹¹ bu işin onların günlük hayatında oldukça yer tutan bir iş olduğunu gösterir.

Daima yatak ile birlikte mütalâa edilen yorgana ise onların genellikle "yogurkan"¹³¹² dedikleri anlaşılıyor. Kaşgarlı aynı anlamda bir de "yörgençü"¹³¹³ kelimesini kaydediyor. Bu iki ayrı adın yorganın iki ayrı şeklini mi ifade ettiği, yoksa çeşitli Türk ellerince ayrı adlarla mı bilindiği hakkında Dîvân'da açıklık yoktur. Yorganın kullanılmasına gelince, birinin üzerine yorgan örtmeye "yogurkan

- (1305) Kilisli I, 324-Atalay I, 387'de töşek, Kilisli II, 128-Atalay II, 162'de töşek töşeldi=yatak serildi.
(1306) Kilisli I, 420-421-Atalay I, 509-511.
(1307) Kilisli III, 66-Atalay III, 93'te ol anğar töşek yaturdı=O, ona döşek yaydırdı, Kilisli III, 51-Atalay III, 70'de töşek yazışdı=O, ona döşek yaymakta yardım etti. Ayrıca bugün Anadolu'da yatak açmaya "yatak yazmak" denilmektedir ki sermek, yaymak manasındadır.
(1308) Kilisli III, 37, 38-Atalay III, 49, 50.
(1309) Kilisli I, 422, II, 102, 116, 128, 247, III, 199-Atalay I, 511, 2, II, 128, 147, 162, 507, III, 266.
(1310) Kilisli III, 66-Atalay III, 93.
(1311) Bk. 1304 numaralı notta gösterilen yerler.
(1312) Kilisli I, 181, III, 41, 191-Atalay I, 210, III, 54, 253, 4.
(1313) Kilisli II, 195-Atalay II, 246'da er yörgençü sarlandı.

aşumak" veya yerine göre "aşutmak"¹³¹⁴, herhangi bir kimsenin yorgana sarınmasına ise yörgeçü veya yogurkan sarlanmak¹³¹⁵ denildiğini görmekteyiz. Burada da birisinin kendi üzerine yorgan örtünmesinden bahsedildiği gibi, bir başkası üzerine de yorgan örtmekten bahsedilmesi¹³¹⁶ yine onların yaşayış ve münasebetlerini göstermesi bakımından kaydedilmeğe değer.

XI. yüzyılda "yastuk"¹³¹⁷ olarak telâffuz edildiği anlaşılan yastığın da bazan ipekli kumaşlardan yapıldığı anlaşılmaktadır. Kaşgarlı yastıkların kenarlarına yapılan ve "önğük"¹³¹⁸ denilen ipek saçaklardan bahsetmektedir. Bu kayıt günümüzde olduğu gibi, süslü divan yastıklarının o zaman da revaçta olduğunu göstermektedir. Ancak, ticaret konusunda da kaydettiğimiz gibi, ipeğin, ister Çin'den gelen olsun, isterse yerli dokuma olsun, nisbeten pahalı olan bir kumaş olduğu göz önünde bulundurulursa, ipek yatak, ipek yastık ve benzerlerinin daha çok halî vakti yerinde olanlarca kullanıldığını söyleyebiliriz.

Yastık ile ilgili olarak, "yastuk yastalmak"¹³¹⁹, yastığa dayanmak anlamına olup, birinin ikramı olarak bir başkasına yastık dayanmasına da "yastuk yastamak"¹³²⁰ denildiğini görüyoruz. Birisinin bir başkasına yastık dayamasından, günümüzde olduğu gibi, XI. yüzyılda da Türklerin misafirlerine ve büyüklerine ne şekilde muamele ettiklerini anlamak mümkündür.

Evde bulunan ve çeşitli maksatlarla kullanılan diğer eşyaya gelince, bunları XI. yüzyıldaki adları ve telâffuz şekilleri ile şöyle sıralayabiliriz:

Arçı: Heybe¹³²¹. Heybe, bugün olduğu gibi çeşitli eşya taşımakta kullanılmakta ve genellikle omuzda taşınmaktadır. Ağırca heybelerin omuza atılmasında yardımlaşmadan dahi söz edilmesi¹³²² hey-

- (1314) Kilisli I, 181-Atalay I, 210'da ol manğa yogurkan aşutu=0, bana yorgan örttü, ayrıca anıñ üze yogurkan aşuldı=onun üzerine yorgan örtüldü. Merhum Atalay, aşutmak mastarını, tercümesinin başka bir yerinde (III, 253, 4) eşümek (eşüdi) şeklinde okumuş ise de, bize göre, birinci okuyuş şekli daha doğru olsa gerekir (Kilisli III, 191).
- (1315) Kilisli II, 195-Atalay II, 246'da er yörgeçü sarlandı.
- (1316) Kilisli III, 191-Atalay III, 253, 4'te ol anğar yogurkan aşudu.
- (1317) Kilisli III, 32-Atalay III, 43'te yastuk-yastık.
- (1318) Kilisli I, 121-Atalay I, 135'te önğük.
- (1319) Kilisli III, 75-Atalay III, 127.
- (1320) Kilisli III, 224-Atalay III, 302'de ol anğar yastuk yastaldı-O, ona yastuk dayadı.
- (1321) Kilisli I, 112-Atalay I, 124.
- (1322) Kilisli I, 197-Atalay I, 231'de ol manğa arçı artıştı, Kilisli I, 211-Atalay I, 250'de er arçın artırdı=Adam heybesini artırdı.

benin oldukça yaygın bir eşya olduğunu gösterir. Ayrıca heybe anlamında bir de "mançuk"u görüyoruz. At takımları bahsinde ayrıca işaret edildiği gibi, mançuk, arçı'dan ayrı olarak, omuzda değil de atın eğerine atılarak taşınan bir heybe çeşidi idi. At ile yolculuk yapanlar bunun içerisine daha çok elbiselerini koymaktadırlar¹³²³. Diğer taraftan "yengek" kelimesi de heybe anlamına geliyordu¹³²⁴.

Baldu: Balta¹³²⁵.

Beşik: Çocuk beşiği¹³²⁶.

Bıçgu: Bıçkı, testere¹³²⁷. Orak ve değirmen taşı için olduğu gibi, bıçkının bilenmesine de dişemek (bıçgu dişemek) denildiği anlaşılmaktadır. Bıçkı'nın bir marangoz aleti olarak bazan "yığaç bıçgu" (testere)¹³²⁸ olarak adlandırıldığı da olmaktadır.

Bıçguç: Makas¹³²⁹. Kelime aynı zamanda kendisi ile bir şey kesilen herhangi kesgi âleti anlamına cins adı olarak da kullanılmaktadır. Kaşgarlı, Argular'ın makasa "koş bıçek" dediklerini de kaydetmektedir ki, bilindiği üzere Türkçede "koş" çift anlamına gelmekte olup, koş bıçek, kelime anlamı ile, çift bıçak demektir¹³³⁰. Diğer yandan bu âlete Çigillerin "kıftu"¹³³¹ adını verdiklerini görüyoruz. Yine Çigillerin koyun kırkmak için kullandıkları makasa "çefşeng" dediklerini de Divân'dan öğrenmekteyiz¹³³².

Boğ: İçine çeşitli eşya konan bohça¹³³³. Aynı anlamda bohtay¹³³⁴ kelimesini de görmekteyiz ki, aralarındaki fark, ikincisinin sadece elbise koymaya tahsis edilmiş olmasıdır. Ayrıca elbise konan bohça ve heybe anlamında "çoğ"¹³³⁵ adının varlığını da görmekteyiz ki, aynı kelime sarmak, sıkı bağlamak anlamlarına da gelmektedir¹³³⁶. Hemen hemen aynı anlamda bugün çok kullandığımız çıkın kelimesi-

- (1323) Kilisli II, 220-Atalay II, 276'da er tonın mançuklandı adam elbisesini heybeye koydu ve onu eğerin arkasına astı.
- (1324) Kilisli III, 51-Atalay III, 70.
- (1325) Kilisli I, 350-Atalay I, 418.
- (1326) Kilisli I, 342-Atalay I, 408.
- (1327) Kilisli II, 102-Atalay II, 128.
- (1328) Kilisli II, 58-Atalay II, 69.
- (1329) Kilisli I, 377-Atalay I, 452.
- (1330) Kilisli III, 91-Atalay III, 126.
- (1331) Kilisli I, 349-Atalay I, 416'da kıftu=makas, kırkı, çığilce.
- (1332) Kilisli III, 285-Atalay III, 385.
- (1333) Kilisli III, 92-Atalay III, 127. Bugün kullandığımız bohça (boğça) bu boğ adından küçültme eki ile yapılmış bir isim olmalıdır.
- (1334) Kilisli III, 181-Atalay III, 239.
- (1335) Kilisli III, 92-Atalay III, 128.
- (1336) Kilisli I, 181-Atalay I, 210.

nin de, dürmek ve bağlamak anlamındaki "çığ"¹³³⁷ ile ilgili olduğu muhakkaktır. Çığmak masdarı dolayısıyla verilen bilgidен çıkın ve bohça anlamında bir de "türkek" adının varlığını görmekteyiz ki, dürmek ile ilgili olmalıdır.

Çapgut: Şilte, çaput¹³³⁸.

Çekük: Çekiç. Oğuzca¹³³⁹.

Çomak: Çomak, asa, değnek¹³⁴⁰.

Çöngek: Kutu, Çiğilce¹³⁴¹.

Ekdü: Kılıç kını ve buna benzer şeyleri oymak için kullanılan ucu eğri bıçak¹³⁴².

Er: Delik açmak için kullanılan âlet, burgu, makkap¹³⁴³.

Eskü: Süpürge¹³⁴⁴. Aynı anlamda bugün kullandığımız süpürge- nin de bu günkü adı ile bilinip kullanılmakta olduğuna yukarıda işaret edilmişti¹³⁴⁵.

İğ: İğ, ip bükme için kullanılan âlet¹³⁴⁶. Buna bazılarınca yig de denilmekte olduğu anlaşılmaktadır¹³⁴⁷.

İge: Eğe¹³⁴⁸. Bu âlet dolayısıyla verilen örnek cümleye bakılır- sa, bıçak ve benzeri keski âletleri eğelenmek suretiyle keskinleştiriliyordu.

İkki yüzlüğ közüngü: Ayna¹³⁴⁹. Aynanın bazı Türk ellerince sa- dece "köngü"¹³⁵⁰ olarak da adlandırıldığını görmekteyiz.

Ketmen: Kazma ve bunun gibi yeri kazmak için kullanılan bir âlet¹³⁵¹.

Kıskaç: Kerpeten, kıskaç¹³⁵².

Kirşen: Üstübec¹³⁵³.

(1337) Kilisli II, 13-Atalay II, 14, 15. Ol türkek çıgdı=0, bohçayı dürdü, çıkıladı, bağladı. Türgek için ayrıca bk. Kilisli, II, 231-Atalay II, 289.

(1338) Kilisli I, 376-Atalay I, 451.

(1339) Kilisli II, 229-Atalay II, 287.

(1340) Kilisli I, 319-Atalay I, 381.

(1341) Kilisli II, 233-Atalay II, 290.

(1342) Kilisli I, 112-Atalay I, 125.

(1343) Kilisli I, 47-Atalay I, 45. Bugün Türkiye'nin bazı yerlerinde Er, ucu eskin ve fakat tepesine çekiçle vurularak ağacı kesmesi sağlanmak yoluyla, daha çok dört köşeli biçimde delik açmakta kullanılan bir marangozluk âletinin adı olarak bilinmekte- dir.

(1344) Kilisli I, 116-Atalay I, 129.

(1345) Kilisli I, 406-Atalay I, 490.

(1346) Kilisli I, 49-Atalay I, 48.

(1347) Kilisli I, 80-Atalay I, 85.

(1348) Kilisli III, 192-Atalay III, 254. Ol bıçek igedi=0, bıçak egeledi.

(1349) Kilisli III, 34-Atalay III, 45. Bugün Batı Anadolu'da "Gözüngü" olarak aynı an- lamda kullanılmaktadır.

(1350) Kilisli III, 280-Atalay III, 379.

(1351) Kilisli I, 370-Atalay I, 444.

(1352) Kilisli I, 379-Atalay I, 455.

(1353) Kilisli I, 365-Atalay I, 437.

Kiz: Misk kutusu, taht, kürsü, sandık, heybe gibi şeyler. Eşya konulan şey anlamında genel ad¹³⁵⁴.

Köpsün: Şilte, minder¹³⁵⁵.

Kürgek: Kürek¹³⁵⁶.

Örgen: Urgan. Oğuzca¹³⁵⁷. Kelimenin örken ve urgan gibi az çok değişik telâffuz şekilleri ile, bütün Türkiye'de yaygın bir isim olduğu bilinmektedir. Bunun örülme suretiyle yapıldığını görmekteyiz ki, keten ve kenevir tarımının da XI. yüzyıl Türk dünyasında varlığına işaret etmektedir¹³⁵⁸. Bu adın "ör" kökünden ve örmek mastarı ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Aşağı yukarı bir de aynı anlamda "uruk" adı görülmekte ise de¹³⁵⁹ ikisi arasında herhangi bir fark bulunup bulunmadığı anlaşılamamaktadır.

Örtük: Herhangi bir şeyin örtüsü¹³⁶⁰.

Safdıç: Sepet¹³⁶¹. Kaşgarlı aynı adı bazan da sawdıç¹³⁶² imlâsı ile kaydetmektedir. O, bu sepeti ağaç dallarından örülerek içerisine meyve ve buna benzer şeylerin konulduğu şey olarak tarif etmekte- dir ki, sepetten başka, sele v.b. anlamlarını da ifade etmiş olabilir. Bunun yapılmasına "safdıç örmek" denilmekte olup, bazı yörelerde hurma lifinden de örülme olduğu anlaşılmaktadır¹³⁶³.

Sarnıç: Ağaçtan oyulmuş kap ve kutu¹³⁶⁴. Bunun ne amaçla kul- lanıldığı kaydedilmemişse de, daha sonraları büyük su depolarına sarnıç denildiğine bakılırsa, bu ağaç kapların su kapları olabileceği söylenebilir.

Sasık: Saksı¹³⁶⁵. Kaşgarlı "serk"i de saksı ve saksı kırıkları ola- rak kaydetmektedir¹³⁶⁶. Dîvân'da saksıdan bahsedilmesi, onların ev- lerinde çiçek yetiştirdiklerini açıkça ortaya koymaktadır. Bu hiç şüphesiz Türklerin bu gibi güzel ve zevkli işlerle o zaman da ilgi- lenmekte olduklarının bir delilidir. Nitekim XI. yüzyılda Türklerin bahçelerinde de çiçek yetiştirdiklerini ve bu maksatla ayrılan kısma

(1354) Kilisli I, 275-Atalay I, 327.

(1355) Kilisli I, 365-Atalay I, 437.

(1356) Kilisli II, 232-Atalay II, 289.

(1357) Kilisli I, 99-Atalay I, 108.

(1358) Kilisli I, 169-Atalay I, 195'te örgen örüldi.

(1359) Kilisli I, 63-Atalay I, 66'da uruk=ip, urgan; Kilisli I, 189-Atalay I, 221'de uruk es- türdi=urmanı uzattı.

(1360) Kilisli I, 95-Atalay I, 103.

(1361) Kilisli II, 216-Atalay II, 271.

(1362) Kilisli I, 151, 379-Atalay I, 173, 455.

(1363) Kilisli I, 151-Atalay I, 173.

(1364) Kilisli I, 379-Atalay I, 454.

(1365) Kilisli I, 319-Atalay I, 382.

(1366) Kilisli I, 295-Atalay I, 353.

"çiçeklik" dediklerini yukarıda kaydetmiştik. Ayrıca Uygurların çiçek ticareti yaptıkları da bilinmektedir¹³⁶⁷.

Sarıçga: Sırça, cam eşya¹³⁶⁸. XI. yüzyıl için bir lüks sayılabilecek olan cam eşyayı Türkler kendileri mi imal ediyorlardı, yoksa bunu dışarıdan mı getiriyorlardı? Bu hususta herhangi bir şey söylemek mümkün görünmemektedir.

Şebing: Küçük demir baston. Çiğilce¹³⁶⁹.

Targak: Tarak, baş tarağı¹³⁷⁰.

Temen yigne: Büyük iğne, çuvaldız¹³⁷¹.

Tokmak: Tokmak, çamaşır tokmağı¹³⁷².

Törpig: Törpü. Buna bazılarınca törpigü de denildiği anlaşılmaktadır¹³⁷³.

Tutma: Sandık¹³⁷⁴. yine sandık anlamında "ükek" kelimesini de görüyoruz¹³⁷⁵. Bu ikinci isim ile ilgili olarak sandık yapmak ve sandık yapılacak ağaçlardan söz edilmesine bakılırsa, XI. yüzyıl Türk evinin eşyaları arasında sandığın önemli bir yer işgal ettiği anlaşılıyor. Nitekim günümüzde de sandık, evin önemli eşyalarından biri olarak çok kullanılmaktadır.

Ütü: Ütü. Kaşgarlı eserinde ütüyü "mala biçiminde bir demir parçasıdır ki, dikiş yerlerini yatıştırma için kızdırılarak elbise üstüne bastırılır"¹³⁷⁶ şeklinde tarif etmektedir. Ütünün Türklerce ne zamandan beri kullanılmakta olduğunu bilmiyoruz. Kaşgarlı'nın Dîvân'ında yer aldığına göre, XI. yüzyılın ikinci yarısında oldukça bilinen bir âlet olmalıdır. Bundan ütünün Türkler tarafından kullanılmaya başlanışını daha ötelere de götürmek mümkün görünmektedir.

Yazım: (يازم). Yukarıda da kaydettiğimiz üzere döşek ve yaygı anlamında bir cins isimdir. Bundan alınarak halıya tüylü yaygı anlamında "tülüğ yazım"¹³⁷⁷ denildiğine de işaret etmiştik.

(1367) Bk. Caferoğlu, Ahmed, Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstislahları, Türkiyat Mecmuası, C. IV, İstanbul 1934, s. 4.

(1368) Kilisli I, 405-Atalay I, 489.

(1369) Kilisli III, 273-Atalay III, 368.

(1370) Kilisli I, 389, II, 100-Atalay I, 467, II, 126.

(1371) Kilisli I, 336, III, 26-Atalay I, 402, III, 35.

(1372) Kilisli III, 133-Atalay III, 177.

(1373) Kilisli I, 396-Atalay I, 476.

(1374) Kilisli I, 360-Atalay I, 431.

(1375) Kilisli I, 258-Atalay I, 307'de ükeklemek, herhangi bir şey için sandıklar yapmak, Kilisli I, 74, 135-Atalay I, 78, 153'te ükeklik=sandık yapmak üzere ayrılan ağaç.

(1376) Kilisli I, 66-Atalay I, 68, 9. Ütü de XI. yüzyılda Türk kültürel zenginliğinin çok dikkat çekici bir göstergesi olarak karşınıza çıkmaktadır.

(1377) Kilisli III, 15-Atalay III, 19.

Yançuk: Torba¹³⁷⁸.

Yapgut: Yün veya kıl didintileri ile doldurulan minder veya buna benzer şey¹³⁷⁹.

Yemeçük: Buğday taşınan küçük çuval¹³⁸⁰.

Yigne: İğne¹³⁸¹. Hemen her evde bulunan bu âletin iplik geçirilen deliğine XI. yüzyılda "urt"¹³⁸² denildiğini görmekteyiz ki, günümüzde de Türkiye'de "yurt" veya "yurdu" denilmektedir. Çuvaldız gibi büyük iğneye ise temen yigne denildiğini yukarıda kaydetmiştik.

Böylece, yapıışından içindeki eşyasına kadar tanımını yapmağa çalıştığımız ev, şüphesiz dönemin hemen her türlü imkânlarına sahip bir kimsenin evidir. Yoksa herkesin evinin aynı yapı ve eşyaya sahip olduğu düşünülemez. XI. yüzyıl Türk evinin ve içindeki eşyasının da, diğer konularda olduğu gibi, sahibinin maddî imkânına bağlı olacağı muhakkaktır. Bizim burada ortaya koymaya çalıştığımız husus Kaşgarlı'nın vermiş olduğu bilgilere dayanarak, söz konusu yüzyıldaki meskeni ve içinde bulunabilecek bütün eşyayı göstermektedir.

Türkler, içinde hiç kimse bulunmayan eve olduğu gibi, içinde eşya bulunmayan eve de kuru ev (kuruğ ew) diyorlardı¹³⁸³. Herhangi bir sebeple ev yıkılır ve içindekiler dağılırsa, bu durumları ifade için "ew bozuldu"¹³⁸⁴ deyimini kullanıyorlardı ki, günümüzde de bir aile bireylerinin dağılıp gitmesine ev veya ocak bozuldu, yıkıldı veya dağıldı denilmektedir. Gerek bu gibi haller sonucu, gerekse başka sebeplerle yıkılıp virâne haline gelmiş ev yerlerine daha XI. yüzyılda Oğuzların "ören" dediklerini biliyoruz ki bugün de kelime aynı anlamda kullanılmaktadır¹³⁸⁵.

ç) Çadır

Yukarıdan beri tanımını yaptığımız ev, yerleşik hayat yaşayanların içinde barındıkları evdir. Halbuki XI. yüzyılda Türklerin bir kısmı hâlâ göçebe hayat tarzını devam ettirdiklerine göre, onlarda mesken söz konusu edildiğinde çadırın göz önünde bu-

(1378) Kilisli II, 6-Atalay II, 6. Ol yançuk agzı bürdi=O, torbanın ağzın bürdü, büzdü.

(1379) Kilisli II, 29-Atalay II, 38.

(1380) Kilisli III, 36-Atalay III, 48.

(1381) Kilisli III, 26-Atalay III, 35.

(1382) Kilisli I, 45-Atalay I, 42.

(1383) Kilisli I, 313-Atalay I, 375.

(1384) Kilisli II, 104-Atalay II, 131.

(1385) Kilisli I, 73-Atalay I, 76.

lundurulması gerekeceği muhakkaktır. Ancak burada hemen şunu da kaydetmeliyiz ki, Kaşgarlı'nın eserinde çadır hakkında bulabildiğimiz bilgiler, yukarıda da işaret edildiği gibi, eve nazaran çok azdır. Bize göre bu, X. yüzyılda artık Türklerin çoğunluğunun yerleşik hayat yaşıyor olmaları ile ilgilidir. Bununla birlikte, bu durum XI. yüzyılda çadırın artık Türkler için mesken olarak önemini tamamen kaybettiği anlamına da alınmamalıdır.

Çadıra Türkler tarafından çeşitli adların verildiğini görüyoruz. Bu adlar ya değişik tipte çadırları ifade ediyordu veya farklı Türk elleri çadıra ayrı ayrı adlar veriyorlardı. Bu cümleden olarak çadırın Türkçe adlarından birinin "keregü" olduğunu görüyoruz. Bu kelimeyi Kaşgarlı "Türkmenlerce çadır demektir, göçebelere kışlık ev anlamına gelir"¹³⁸⁶ şeklinde izah etmektedir. Diğer taraftan "alaçu"nun da çadır anlamına geldiği anlaşılmaktadır.¹³⁸⁷ Ancak Kaşgarlı'nın bu kelimenin karşılığını hem çadır (القسطاط) ve hem de iki direkli gölgelik (الفازة) olarak izah edişine bakılırsa, "alaçu"nun direkler üzerine inşa edilmiş gölgelik anlamına da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan başka Dîvân'da çadır için "çatur", "çaçır", "çaşır"¹³⁸⁸ adlarını da bulmaktayız ki, Türklerin Farsçadan almış oldukları bu sonuncu adı Oğuzlar kullanmakta idiler. Çadırın Türkçe adları arasında kayda değer bir diğer konu da Türk hakanlarının çadırlarının (otağlarının) özel bir adının bulunmasıdır. Buna "kurvı çuvaç" deniliyordu. Kaşgarlı kurvı çuvaç'ı "han çadırıdır. Türk hakanları için ipekten yapılır. şiddetli sıcaktan, yağmurdan, kardan korumak için kullanılır" şeklinde tanımlamaktadır.¹³⁸⁹ Bu suretle hakanların ipekten yapılan ve her türlü iklim şartlarına uygun olan çadırlarının varlığı ve bunların özel olarak yapıldığı anlaşılmaktadır.

Çadırın nasıl yapıldığı konusunda Dîvân'da fazla bilgi verilmemektedir. Bu hususta bulabildiğimiz kısıtlı kayıtlardan ancak çadırın bazı bölümlerinin de özel adlarının bulunduğunu ve Türklerin özellikle çadır örtüsüne büyük önem verdiklerini anlıyoruz.

- (1386) Kilisli I, 373-Atalay I, 447. (كراكو) Yani yerleşik yaşayanın gözünde çadır olan şey, göçebeğe göre hem de kışlık ev olabiliyor demektir.
- (1387) Kilisli I, 122-Atalay I, 136. (الأجو : الفازة و القسطاط الفازة : مظلة يمشون) Alaçuk dağının adı da ihtimal alaçu ile ilgilidir. Kelime bugün Anadolu'nun bazı yerlerinde Alaçu olarak ve kulübe anlamında kullanılmaktadır.
- (1388) Kilisli I, 340-Atalay I, 406.
- (1389) Kilisli I, 169-Atalay I, 195.

Kaşgarlı'nın çadırın iç tarafındaki köşelerden her birine "uy" denildiğini bildirmesine bakarsak¹³⁹⁰, Türklerde, meşhur Oğuz göçebe çadırı olan "topak ev" tipi çadırdan başka, köşeli çadırların da bulunduğunu söylemek mümkündür. Zirâ bilindiği üzere topak ev kubbe biçiminde olup, üst tarafında köşeler bulunmamaktadır. Öte yandan, çadırın direğine "sırık"¹³⁹¹, eteğine "sapığ"¹³⁹², yan taraflarına da "eyegü"¹³⁹³ denildiği bildirilmektedir. Kaşgarlı'nın çadırın yan taraflarından bahsetmesi de kubbe biçiminde bir çadırdan ziyade, köşeli çadırın varlığını göstermektedir.

Barsgan halkının çadır örtüsüne "arığ"¹³⁹⁴ dedikleri anlaşılıyor. Bu çadır örtüsü ifadesinden ne kastedildiği de açık olarak anlaşılmamaktadır. Kaşgarlı ayrıca göçebe Türklerin "yiz" dedikleri bir çeşit sele sazından da çadır örtüleri yaptıklarını kaydetmektedir. Onların, yizden yapılan çadır örtülerine "çığ" dedikleri anlaşılıyor.¹³⁹⁵ Kaşgarlı çığ'ın yapıldığı yiz otunun, kamıştan daha ince ve daha yumuşak olduğunu da bildirmektedir. Şu duruma göre, eğer çadır örtüsünden maksat çadırın iskeleti üzerine gerilen örtü ise, onların keçe, kılı¹³⁹⁶ ve diğer dokumalar yanında, örülmeğe elverişli uzun otlardan da çadır yaptıkları sonucu çıkarılabilir. Kaşgarlı'nın bel kuşağına benzer, yünden dokunan ve çadıra sarılan "kurşag" (ev kuşağı) dan bahsetmesine bakılırsa¹³⁹⁷ onların bugün olduğu gibi, özellikle çadırın iskeletini oluşturan direkleri ortadan sıkı sıkıya kuşatarak çadırı sağlamlaştırdıkları söylenebilir.

Dîvân'dan öğrenebildiğimize göre çadır örtüleri çok sık ve kuvvetli bir dikiş ile dikiliyordu. Kaşgarlı "saradı" kelimesi dolayısıyla verdiği örnek cümlede "o, keçeyi Türkmenlerin çadır örtüsünü ve göç zamanındaki bürgüleri diktikleri gibi sık dikişle dikti"¹³⁹⁸ demektir. Aynı şekilde "sırışdı" kelimesi dolayısıyla de "kız, Türkmen çadırının örtüsünü teğelti yapmak için, keçeyi sık dikmekte anasına yardım etti"¹³⁹⁹ demektir. Bu cümleler de onların

- (1390) Kilisli I, 49-Atalay I, 48.
- (1391) Kilisli I, 319-Atalay I, 381.
- (1392) Kilisli I, 312-Atalay I, 374.
- (1393) Kilisli I, 123-Atalay I, 137.
- (1394) Kilisli I, 61-Atalay I, 69.
- (1395) Kilisli III, 93-Atalay III, 128'de çığ ve yiz kelimeleri,
- (1396) Kaşgarlı'nın alaçu kelimesine karşılık olarak kaydettiği fustat (القسطاط) kelimesinin anlamını arapça sözlükler "kıldan ev" (بيت من شعر) şeklinde vermektedir.
- (1397) Kilisli I, 387-Atalay I, 466.
- (1398) Kilisli III, 196, 7-Atalay III, 262'de Ol kızizni sırdı.
- (1399) Kilisli II- 78-Atalay II, 96'da kız anasına kızız sırdı. Bilindiği üzere sırmak, bugün de çok yaygın olarak kullanılan bir dikiş şeklidir.

çadır örtülerini gayet sağlam bir şekilde diktiklerini göstermektedir. Ayrıca, örnek olarak verdiğimiz bu iki cümlede de keçe (kiziz) sırmaktan söz edilmesi, çadır örtüsü olarak keçenin çok kullanıldığını ortaya koymaktadır. Türkler, ısınmak, yemek pişirmek vesâir ihtiyaçları için evlerinde olduğu gibi, şüphesiz çadırlarda da ateş yakıyorlardı. Nitekim onların göçürme ocaklarının varlığından bahsetmiştik. Çadırda ateş yakılması yüzünden içeride bulunan bazı eşyanın duman isisi ile kirlendiği de oluyordu. Yazarımızın "kurun-çı" kelimesini "çadırda ve başka yerde dumandan kirlenmiş olan keçe"¹⁴⁰⁰ şeklinde izah etmesi, çadır söz konusu olduğunda hemen keçenin de birlikte mütalâa edilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu suretle keçenin göçebelerin hayatında oynadığı rol de kısmen anlaşılabilir olmaktadır. Doküma konusunda keçeyle ayrıca temas edilecektir.

Çadır konusuna son vermeden önce şu hususu da kaydetmek gerekir ki, görünüşe göre söz konusu yüzyılda çadırı dahi olmayanlar bulunmaktadır. Bu cümleden olarak Kaşgarlı, "adam çadır sahibi oldu" anlamında, "er keregülendi"¹⁴⁰¹ şeklinde bir cümle kaydetmektedir.

d) Evin Korunması

İçinde oldukça kıymetli eşyalar bulunduğunu yukarıda kaydettiğimiz XI. yüzyıl Türk evinin korunması hususuna gelince, hemen akla gelebileceği gibi, onlar bu maksatla kapılarını kilitleyorlardı. Bu konu ile ilgili olarak Dîvân'da kapı kilitletmesinden¹⁴⁰², birinin kapıyı kilitlemesinden¹⁴⁰³ ve kilitle kapıdan¹⁴⁰⁴ söz edilmesini gösterebiliriz. XI. yüzyıl Türkleri kilite "kiritliğ"¹⁴⁰⁵ anahtara "kirit"¹⁴⁰⁶ ve kilidin kilitletmesini temin eden dişlere de "kiritliğ enüğü"¹⁴⁰⁷ demektedirler. Onlar evde olmadıkları zamanlarda kapıyı kilitledikleri gibi, evde oldukları zaman ve muhtemelen geceleri kapılarını arkadan da terkazlıyorlardı. Bununla ilgili olarak türkaz, reze anlamında yazarımız "tem" kelimesini kaydetmektedir ki, bu isimden alınarak kapıyı terkazladı (veya rezeledi) anlamına "kapuğ temledi"¹⁴⁰⁸ denildiğini de görmekteyiz. Bu rezelerin kapıya raptedilme-

- (1400) Kilisli III, 183-Atalay III, 242. Kurun, bugünkü kurum ile ilgili görünmektedir.
(1401) Kilisli III- 154-Atalay III, 205.
(1402) Kilisli III, 255-Atalay III, 345'te kapuğ kiritlendi.
(1403) Kilisli III- 244, 258-Atalay III, 330, 348'de ol kapuğ kiritledi.
(1404) Kilisli I, 417-Atalay I, 506.
(1405) Kilisli I, 417-Atalay I, 506.
(1406) Kilisli I, 298-Atalay I, 357.
(1407) Kilisli I, 70-Atalay I, 72.
(1408) Kilisli I, 283-Atalay I, 337.

si için de özel demir çiviler kullanılıyor ve bunlara da "çij"¹⁴⁰⁹ deniliyordu. Bütün bunların yanısıra Kaşgarlı'nın birinin kapısını kapatıp berkitmesinden söz etmesi de şüphesiz bu emniyet tedbirlerindendi¹⁴¹⁰. Bazı hallerde kapıların iyice kapatılmadan anahtarsız açılacak şekilde iştirilivermiş vaziyette bırakıldıkları da oluyordu. Böyle kapatılmış kapıya "ili kapuğ"¹⁴¹¹ denildiği anlaşılıyor. Öte yandan güneş, yağmur v.b. sebeplerle kapıyı teşkil eden tahta aralıklarının açılmasına ve tahtaların yamulmasına "kapı çalıştı"¹⁴¹² diyorlardı ki, mobilya ve sair kerestenin bu gibi hallere uğramasına Türkiye'de bugün de "çalışmak" tâbir edilmektedir.

Bütün yukarıda sayılan tedbirlere rağmen, bazılarının (muhtemelen hırsızlık için) hile ile anahtarsız olarak kapı açtığından da söz edilmektedir. Buna kiritliğ (kilit) üsüğlemek¹⁴¹³ denilmektedir. Bu gibi hallere meydan vermemek için, öyle anlaşılıyor ki, evlerin bazılarında birer it de bulunuyordu. Kaşgarlı'nın it'i olan evden (itliğ ew)¹⁴¹⁴ bahsetmesi bunun bir delilidir. Bütün bunlardan başka, ayrıca kapı çalmaktan bahsedilişi¹⁴¹⁵, gelen ziyaretçilerin geldiklerini kapıyı çalmak suretiyle haber vermekte olduklarını göstermektedir.

Ayrıca söylemeğe hacet yoktur ki, şu sayılan tedbirlerden it'in kapıyı beklemesi konusu hâriç hepsi de ev için söz konusu olup, yerleşik hayat yaşayanları ilgilendiriyordu. Yapısı göz önünde bulundurularak her halde çadır için emniyet konusunda sadece it'in beççiliğinden söz edilebilir.

e) Evin Aydınlatılması

Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere göre XI. yüzyılda Türklerin aydınlatma vasıtası olarak kullandıkları en yaygın şey kandildir. Türkler kandile "yula"¹⁴¹⁶ diyorlardı. Kandilin yakılmasına ateş yakmakta olduğu gibi "tamurmak"¹⁴¹⁷ ve sönmeye de "ozunmak"¹⁴¹⁸ denildiğini görüyoruz. Kandilde kullanılan yakıt ise "yitim" denilen

- (1409) Kilisli III, 89-Atalay III, 123, 4.
(1410) Kilisli III, 217-Atalay III- 292'de ol kapuğm bekledi.
(1411) Kilisli I, 85-Atalay I, 92.
(1412) Kilisli II, 87-Atalay II, 108'de kapuğ çalışdı.
(1413) Kilisli I, 257-Atalay I, 306.
(1414) Kilisli I, 90-Atalay I, 98'de itliğ ew.
(1415) Kilisli III, 200-Atalay III, 268'de ol kapuğ tokıdı=O, kapı çaldı, tıklattı.
(1416) Kilisli III, 19-Atalay III, 25, 6.
(1417) Kilisli II, 139-Atalay II, 176'da ol od tamurdı.
(1418) Kilisli I, 174-Atalay I, 200'de yula ozundı=kandil söndü.

keten tohumunun yağı idi¹⁴¹⁹. Şüphesiz kandilde yağın yakılabilmesi için gerekli olan bir diğer şey de fitildir. Anlaşıldığına göre fitil bükülmüş pamuktan yapılmaktadır. Kandil fitili anlamında en yaygın görünen ad "belik"¹⁴²⁰. Fitil yapılmak üzere özel olarak hazırlanmış pamuğa "beliklik kepez" (fitillik pamuk) denilmektedir¹⁴²¹. Argular'ın ise fitile "pistik"¹⁴²² dedikleri anlaşılmaktadır. Fitil ile ilgili olarak Kaşgarlı'nın, birisinin bir başkasına fitil bükürmesinden bahsedişine bakılırsa, bu işi herkes yapamıyor ve belki de fitil yapıcıları bulunuyordu¹⁴²³. Kandilin çıkardığı isten söz edilip, buna bu günkü telâffuzundan küçük bir değişiklik "iş"¹⁴²⁴ denilişine bakılırsa, yula is çıkararak yanmaktadır.

Kaşgarlı'nın şamdan anlamında "tünğşü"¹⁴²⁵den bahsetmesi, Türklerin XI. yüzyılda kandilden başka mum'u da aydınlatma vasıtası olarak kullandıklarını ve mumları özel şamdanlarda yaktıklarını göstermektedir. Dîvân'da Bulgarlar'ın mum'a "awus"¹⁴²⁶ dedikleri kaydedilmiş ise de diğer Türk ellerinin ne dedikleri belirtilmemiştir.

Türkler XI. yüzyılda ateş yakmak için olduğu gibi, kandil ve mumu yakmak için de çakmak kullanıyorlardı. Çakmağın yapısı hakkında Kaşgarlı'nın "ateş çıkarmak için çelikten yapılan âlet" deyişine bakılırsa¹⁴²⁷, XI. yüzyıldaki çakmak ile daha yakın zamanlara kadar köylülerimizin kullandığı çakmak arasında hiç bir fark olmadığı anlaşılmaktadır. Bu çelik parçasının çakmak taşına vurulması suretiyle elde edilen kıvılcımdan ateş temin etmek ise, söz konusu yüzyılda yine meşhur kav ile oluyor ve aynı adla (kaw)¹⁴²⁸ biliniyordu. Öte taraftan çakmak ve kavın Türkler'de Göktürkler çağından beri tanındığı ve kemere takılan bir çantada taşındığı bilinmektedir¹⁴²⁹. Dîvân'da ayrıca çakmağın çakılışından¹⁴³⁰, birinin çakmak çaktırmasından¹⁴³¹ ve çakmak çakmada yardımcılaşmadan söz edilmesi¹⁴³² ve hattâ çakmak çakma-

(1419) Kilisli III, 17-Atalay III, 24.

(1420) Kilisli I, 323-Atalay I, 385. Belik kelimesi bugün saç örgüsü yerine kullanılan bir isimdir ki, herhalde fitil de böyle örülüyordu.

(1421) Kilisli I, 420-Atalay I, 510.

(1422) Kilisli I, 396-Atalay I, 476.

(1423) Kilisli I, 225-Atalay I, 267, 8'de ol anğar belik ettürdi=ona fitil bükürdü.

(1424) Kilisli I, 40-Atalay I, 37.

(1425) Kilisli III, 279-Atalay III, 378.

(1426) Kilisli I, 58-Atalay I, 59.

(1427) Kilisli I, 391-Atalay I, 469.

(1428) Kilisli III, 115-Atalay III, 155.

(1429) B. Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 157.

(1430) Kilisli II, 105-Atalay II, 133.

(1431) Kilisli II, 142-Atalay II, 181.

(1432) Kilisli II, 84-Atalay II, 104.

nın atasözlerine kadar girmiş bulunması¹⁴³³ bu âletin XI. yüzyılda Türklerin günlük hayatında oldukça önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir.

f) Evin Isıtılması

Günümüzde olduğu gibi, XI. yüzyılda da kışın göz önünde bulundurulması gereken konulardan biri de şüphesiz, evin, dolayısıyla içindekilerin ısınması konusu idi. Öyle anlaşılıyor ki Kaşgarlı'nın yaşadığı devirde Türkler, ısınma vasıtası olarak hemen hemen sadece ocaktan faydalanıyorlardı. Ancak yukarıda da kaydettiğimiz üzere, Kaşgarlı'nın ocak yapılmak üzere hazırlanmış çamura ocaklık çamur denildiğini kaydedişine bakarak, onların bazı ocaklarının, evin duvarı içerisine ve bir kemer üzerine taş veya tuğla ile örülme suretiyle yapılmış olanlardan başka, çamurdan ve muhtemelen tandır biçiminde ocaklar biçiminde de olabileceği kanaatine varabiliriz. Nitekim Dîvân'da doğrudan doğruya tandır geçmemekle birlikte "kadın tandıra ekmeğ yapıştırdı"¹⁴³⁴ denilmesi bu kanaatımızı kuvvetlendirmektedir. Ayrıca onların bir yerden başka bir yere nakledilebilen seyyar ocaklarının bulunduğunu ve bunlara "köçürme ocak"¹⁴³⁵ denildiğini de biliyoruz. Böyle seyyar ocakların dahi varlığı ısınmada onların, çamurdan ve fakat tandır ve hattâ ilkel soba biçiminde ocaklar yaparak kullanmakta oldukları ihtimalini akla getirmektedir.

Yukarıda XI. yüzyıl Türk evinin eklentilerinden bahsederken, bazı evlerde odunluğun ve kömürlüğün bulunduğunu belirtmiştik. Odunu şüphesiz bu ocaklarda yakıyorlardı. Fakat kömürün ocak ve tandırda yakılması pek söz konusu olamaz. Zira ocak ve tandırın evi ısıtılması için, kalın odun kütükleri yakmak gerekir. O halde kömürden nasıl istifade ediyorlardı? Kaşgarlı'da bu sorunun cevabını verecek herhangi bir kayıt bulunmuyor. Durum ne olursa olsun, onlar yakacak olarak kömürden de faydalandıklarına göre, içinde kömür yakmak için de mutlaka mangala benzer bir şey kullanmış olmalıdırlar.

Türklerin XI. yüzyılda kullandıkları yakacak maddeleri arasında odun ve kömürün yanısıra tezeğin de yer alması oldukça dikkate değer. Demek ki, günümüzde Anadolu'nun bazı yerlerinde odun ve

(1433) Kilisli II, 20-Atalay II, 23'de çaksa tütür çalsa bilnür=çakmak çakılrsa duman tüter, söz kulağa çalınsa bilinir.

(1434) Kilisli III, 44-Atalay III, 57'de işler ötmek yaptı=kadın tandıra ekmeğ yapıştırdı.

(1435) Kilisli I, 406-Atalay I, 480.

kömürün yokluğundan dolayı baş vurulan bu usûl, XI. yüzyılda da aynen uygulanmakta idi. Bu maksatla daha çok koyun ve deve gübresinin kullanılmakta olduğu anlaşılıyor. Kaşgarlı'ya göre, koyun ağıllarından veya deve ahırlarından toplanıp kesilerek, kışın yakmak için kurutulan gübre keseğine "çalma"¹⁴³⁶ denilmekte idi. Bu vesileyle söz konusu yüzyılda koyun gübresine "koy mayakı"¹⁴³⁷ ve deve gübresine de doğrudan doğruya "mayak"¹⁴³⁸ denilmekte olduğu da anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Kaşgarlı'nın bahsetmiş olduğu bir atasözünden XI. yüzyılda at gübresinin de yakacak olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Bu hayvanın gübresine ise "yundak" denildiğini görmekteyiz. Atasözüne göre "Herhangi bir kimse düşmanın dahi olsa varlıklı olmalıdır. Sana ondan hiçbir şey kalmasa bile, yakarak faydalanacağın yundak'ı (at gübresi) kalır"¹⁴³⁹. Tezeğin ısınmak için yakılışı yanısıra özellikle yufka ekmek pişirmek için yakılmakta olabileceğini de söylemeliyiz. Kaşgarlı'nın sacayağından¹⁴⁴⁰ ve saçtan bahsetmesi¹⁴⁴¹ bu kanaatimizi doğrular mahiyettedir. Ateşin bütün evlerde ısınmanın yanı sıra, yemek pişirmek için de yakıldığı muhakkaktır. Ancak biz, yemeğin ve ekmeğin pişirilişi konularını mutfak bahsinde ayrıca ele alacağımızdan burada söz konusu etmeyeceğiz.

Sayıdığımız bütün bu yakacak maddeleri içinde şüphesiz en önemli yeri odun almaktadır. Yakılmak üzere eve getirilmiş odunların odunluklara depo edildiğini yukarıda söylemiştik. Öyle anlaşılıyor ki Türkler yakacak olarak bulabildikleri her türlü odunu kullanmakla birlikte özellikle ateşe dayanıklı odun yakmağa dikkat ediyorlardı. Dîvân'da kullanılan "süksük"¹⁴⁴² adlı ağacın odununun sağlam oluşundan bahsedilmesi bunu göstermektedir. Ayrıca birisinin odun bağlamasından¹⁴⁴³ ve odunun bağlanarak bağ yapıldığından¹⁴⁴⁴ söz edilmesi de yakacak odunun taşınması ile ilgili olmalıdır. Diğer taraftan yazarımızın odun kırmaktan¹⁴⁴⁵ ve kırdırmaktan¹⁴⁴⁶ söz etmesi, odun kırma işinin de onların günlük hayatında ve

- (1436) Kilisli I, 362-Atalay I, 433.
(1437) Kilisli III, 125-Atalay III, 167.
(1438) Bk. bir önceki dipnotta gösterilen yerler.
(1439) Kilisli III, 33-Atalay III, 44.
(1440) Kilisli I, 88-Atalay I, 95'te örküç.
(1441) Kilisli III, 108-Atalay III, 147.
(1442) Kilisli I, 403-Atalay I, 486.
(1443) Kilisli III, 216-Atalay III, 292.
(1444) Kilisli II, 188-Atalay II, 238.
(1445) Kilisli III, 188-Atalay III, 249.
(1446) Kilisli III, 141-Atalay III, 187.

özellikle soğuk havalarda başlıca meşgalelerinden biri olduğunu göstermektedir. Böylece kırılan odunlar ihtiyaç halinde yakılıyordu¹⁴⁴⁷.

Ateşi yakma işinin de onların günlük hayatında önemli bir yer tuttuğu muhakkaktır. Ateş elde etme ve yakmada yukarıda sözünü ettiğimiz çakmak ve kav'dan faydalanılıyordu. Ancak odun, kömür ve tezeği tutuşturmak için kavın ateşi kâfi gelmiyordu. Bu yüzden onlar kav ile elde ettikleri ateşi kuvvetlendirip, söz konusu maddeleri tutuşturabilecek hale getirmek maksadıyla, yavşan otu gibi otların kurumuşlarını tuturak olarak kullanıyor ve bu neviden tutuşturuculara "çavar"¹⁴⁴⁸ diyorlardı. Çavar ile tutuşturulmuş ateşin sönmemesi ve hızlı yanması için üflendiği de anlaşılıyor¹⁴⁴⁹. Neticede "köz" haline gelen ateşin maşa ve küskü ile karıştırıldığı da olmaktadır¹⁴⁵⁰.

Kaşgarlı'nın "halk soğuktan titreşti"¹⁴⁵¹ demesine bakılırsa, gerek kış mevsiminin şiddetli geçmesi, gerekse yakacak azlığı yüzünden sıkıntılar çekildiği de oluyordu. Böyle soğuklarda herkesin tek dostunun ateş olduğu muhakkaktır. Hattâ bu telâkki atasözüne bile konu olmuştur. Bununla ilgili olarak yazarımızın "kış konluğu ateş"¹⁴⁵² anlamında bir atasözünü kaydedişi, toplumun kışın ısınmaya olan ihtiyacının bir ifadesi olmalıdır.

15- MUTFAK VE YEMEKLER

A- MUTFAK

Yukarıda oldukça teferruatlı bir şekilde anlatmağa çalıştığımız XI. yüzyıl Türk evinin bir odasının da mutfak olduğunu ve buna aş evi, yâni yemek pişirilen yer anlamında "aşlık" denildiğini kaydetmiştik. Burada ise, sırasıyla, onların kullandıkları başlıca mutfak eşyası, sofrası ve yemekler ile çeşitli gıda maddeleri hakkında bilgi

- (1447) Kilisli I, 228-Atalay I, 272'de ol otuğ örtedi=O, odun yakıtı.
(1448) Kilisli I, 344-Atalay I, 411'de çavar=ateş yakmak için kullanılan tuturak. Birleşik olarak çavar-çubar da denir, ayrıca Kilisli I, 410-Atalay I, 495'te çavarlıg yer=yavşan gibi tuturak yapmaya yarayan otun bulunduğu yer.
(1449) Kilisli I, 145-Atalay I, 164.
(1450) Kilisli III, 198-Atalay III, 265'te közedi kelimesinde, ol ot közedi=O, ateşi maşa veya küskü ile karıştırdı. Bu da bugünkü "köz" kelimesi ile ilgili olmalıdır.
(1451) Kilisli II, 172-Atalay II, 218'de kişi tımlıgın titreşdi=halk soğuktan titreşti. Cümleden anlaşılacağı gibi, soğuk ve ayaz anlamında Türkçede bir de "tımlıg" kelimesi kullanılıyordu.
(1452) Kilisli I, 278-Atalay I, 332'de kış konukı ot=kış konluğu ateş.

verilecektir. XI. yüzyıl Türk kültür hayatını aksettirebilmek ve onların günlük yaşayışları hakkında bilgi edinebilmek için, Türk evinde olduğu gibi, Türk mutfağındaki maddî kültür eşyasının da tanınması yerinde olacaktır. Öte yandan söz konusu yüzyılın çeşitli gıda maddeleri ile onlardan yapılan yemekleri bilmek, Türklerin beslenme şekilleri ile bu işe verdikleri önemi göstermesi bakımından üzerinde ayrıca durulmağa değer bir husustur.

Mutfakta kullanılan eşyaya, yâni kap-kacağa, Kara Hanlılar arasında yaşayan Türk ellerinin "ayak"¹⁴⁵³ dediklerini biliyoruz. Kaşgarlı'nın ifadesine göre Oğuzlar bu kelimeyi bilmiyorlar ve onlar kap-kacağa "çanak" diyorlardı. Gerek ayak, gerekse çanak deyimlerinin hem madenî hem de toprak kap-kacağın hepsini birden ifade ettiği anlaşılmaktadır. Zirâ bir yerde "ayağın sırlanmasından"¹⁴⁵⁴ söz edildiği gibi, bir başka yerde de "aşlanmasından" yâni eklenerek tahir edilmesinden¹⁴⁵⁵ bahsedilmektedir ki, şüphesiz birinci kayıt toprak kap, ikincisi ise madenî kap ile ilgilidir ve hem sırlamak hem de aşlamak sözleri bugün Türkiye'de aynı anlamda yaşamaktadır. Ayrıca "ka-kaça" deyiminin de kap-kacak anlamında kullanıldığını görmekteyiz¹⁴⁵⁶. Bundan kısaltılarak sadece "kaça" da denilmekte idi. Diğer taraftan bugün köylerimizin çoğunda kap-kacağı da ifade eden kap kelimesinin XI. yüzyılda aynı telâffuz şekli ile ve her türlü kap anlamında kullanıldığı da anlaşılmaktadır¹⁴⁵⁷. Bunlardan başka "idiş"¹⁴⁵⁸ veya "iziş"¹⁴⁵⁹ kelimesi, aslında kadeh anlamında iken Yağma, Tuhsi, Yimek, Oğuz ve Argu dillerinde tas, bardak, tencere gibi şeyler manasındadır. Genel anlamda kap-kacağı ifade eden bir diğer isim de "yogrı"¹⁴⁶⁰ olup, genellikle çanak anlamında kullanılmaktadır. Kap-kacağı ifade eden bir başka deyim ise "aşıç-bukaç"¹⁴⁶¹dir. Kaşgarlı'ya göre, bunlar ayrı ayrı kullanıldığı zaman tencereyi ifade ederler.

(1453) Kilisli I, 76, 79, II, 138, III, 294-Atalay I, 80, 84, II, 175, III, 397. Dîvânda kaydedilen mutfak eşyalarından bazıları F. Sümer tarafından vaktiyle ele alınmış ve Türkiye Türkçesindeki karşılıkları ile birlikte değerlendirilmiştir (Anadoluya yalnız göçebe Türkler mi geldi? Belleten, C. XXIV, s. 86, s. 587); Bu mutfak eşyalarının büyük bir kısmı işe M.A. Köymen tarafından ele alınmıştır (Alparslan Zamanı Türk Evi, s. 5-9). İslamiyetten Önce Türklerde Mutfak Eşyaları Hakkında bk. B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, indeks.

(1454) Kilisli II, 195-Atalay II, 246, 7. Ayak sırlandı.
(1455) Kilisli I, 76-Atalay I, 80. Ayak aşla.
(1456) Kilisli III, 180-Atalay III, 238.
(1457) Kilisli III, 56, 107-Atalay III, 78, 146.
(1458) Kilisli I, 59-Atalay I, 61.
(1459) Kilisli III, 176-Atalay III, 232.
(1460) Kilisli III, 24-Atalay III, 31, 2. Yogrı=Çanak.
(1461) Kilisli I, 344-Atalay I, 411.

a) Madenî Mutfak Eşyası

Aşıç: Tencere¹⁴⁶². Dîvân'da kaynamak, taşmak, pişmek gibi kelimelerin her geçtiği yerde "aşıç"tan söz edilmesi bunun söz konusu yüzyılda ne kadar yaygın bir isim olduğunu göstermektedir. Yemeğin pişirilişi dolayısıyla aşçı ile ilgili hususlar biraz aşağıda yeniden ele alınacaktır.

Bart: Su içilen bardak. Oğuzca¹⁴⁶³.

Bıçek: Bıçak¹⁴⁶⁴. Mutfakta aşçıların kullandıkları bir çeşit büyük bıçağa aşçı bıçağı anlamında "selçi bıçek" denildiğinden yukarıda bahsetmiştik. Bu âletin keskinleştirilmesine testere, orak v.b. den ayrı olarak günümüzde olduğu gibi "bilemek"¹⁴⁶⁵ deniliyordu.

Etlik: Et asılacak çengel¹⁴⁶⁶.

Iwrık: İbrik¹⁴⁶⁷. Türkler ibrik ve ibriğe benzer diğer kapların emziklerine de ayrı bir isim veriyorlar ve buna "tütek"¹⁴⁶⁸ diyorlardı.

Kova: Kova. Oğuzca¹⁴⁶⁹. Kaşgarlı "susık"ın da¹⁴⁷⁰ kova anlamında olduğunu ve bunu kendisinin böyle işittiğini yazarsa da hangi Türk eli mensuplarından ve nerede işittiğini bildirmemektedir.

Kumgan: Güğüm¹⁴⁷¹. Bu kelime dolayısıyla Dîvân'ın bir yerinde "güğüm parlatmaktan" bahsedilmektedir¹⁴⁷². Ancak bu parlatmadan neyin kastedildiği anlaşılmıyor. Madenî kapların kalaylarının olup olmadığını Kaşgarlı'dan öğrenemiyoruz. Aşağıda görüleceği üzere, cilâli leğen gibi parlak şeye "yaldruk neng"de deniliyordu. Burada da parlaklıktan murat edilenin kalay parlaklığı mı olduğunu anlamak mümkün değildir.

Künek: Matara, ibrik¹⁴⁷³.

Örküç: Sacayağı¹⁴⁷⁴.

Saç: Tava¹⁴⁷⁵.

(1462) Kilisli I, 52-Atalay I, 52.
(1463) Kilisli I, 268-Atalay I, 341.
(1464) Kilisli I, 322-Atalay I, 384.
(1465) Kilisli III, 202-Atalay III, 270.
(1466) Kilisli I, 93-Atalay I, 101.
(1467) Kilisli I, 92-Atalay I, 99.
(1468) Kilisli I, 323-Atalay I, 386.
(1469) Kilisli III, 179-Atalay III, 235.
(1470) Kilisli I, 319-Atalay I, 382. Susık.
(1471) Kilisli I, 367-Atalay I, 440.
(1472) Kilisli II, 284-Atalay II, 353. Ol kumganğ yalrıtı.
(1473) Kilisli I, 328-Atalay I, 392.
(1474) Kilisli I, 88-Atalay I, 95.
(1475) Kilisli III, 108-Atalay III, 147.

Sagir: İçerisine şarap konulan havana benzer söbü bir kap¹⁴⁷⁶.

Sagrak: Sürahi veya kendisi ile herhangi bir şey içilen kap ve kâse¹⁴⁷⁷.

Sış: Şiş. Tutmaç yemeğini yemek için kullanılan şeye de sış denir¹⁴⁷⁸. Bu bir nevi çatal olarak kullanılmaktadır.

Soku: Havan¹⁴⁷⁹. Bilindiği gibi bugün Türkiye'nin pek çok yerinde soku, bulgur döğmede kullanılan büyük çukur taşa denilmektedir.

Susgak: Susak, kendisi ile su veya buna benzer şeyler alınan kap¹⁴⁸⁰.

Tamgalk: Küçük ibrik¹⁴⁸¹.

Yaldruk: Cilalı leğen gibi parlak şey¹⁴⁸².

b) Topraktan Yapılmış Mutfak Eşyası

Ayak: Kap-kacak. Yukarıda ayak kelimesinin hem madeni hem de topraktan ve başka şeylerden yapılmış kap-kacak anlamında olduğundan bahsetmiştik. Burada ise, önce çeşitli toprak kaplarının yapılışı hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Anlaşıldığına göre, Türklerin topraktan yaptığı kap-kacağın önemli bir kısmı sırlı ve nakışlı idi. Kaşgarlı'nın "ayak sırlandı"¹⁴⁸³ cümlesini, üzerine nakış vurmak üzere kaba sır sürüldü, şeklinde izah etmesinden bunun böyle olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Yine aynı cümleden anlaşılacağı üzere, onlar çanak-çömleğe sürülen cilâya günümüz Türkiye'sinde olduğu gibi "sır" demektedirler. Nitekim Dîvân'da sır kelimesi, kendisi ile Çin kâseleri cilâlanıp üzerine nakış yapılan macun olarak tarif edilmektedir¹⁴⁸⁴. Diğer taraftan bazı Türk elleri, "tutkaldan yapılan yapışkan bir şey olup, Çin kaplarına ve buna benzer şeylere sıvanarak üzerine nakışlar yapılan sır'a "sal"¹⁴⁸⁵ diyorlardı. Yine, öyle anlaşıyor ki Türkler çanak-çömleğe bu günkü çini anlamında "Çin kabı" diyorlardı. Bu cümleden olarak Kaşgarlı, "çeling ayak"¹⁴⁸⁶, "çin kâsesi" olarak izah etmektedir. Bu husus

(1476) Kilisli I, 340-Atalay I, 406.

(1477) Kilisli I, 392-Atalay I, 471.

(1478) Kilisli I, 277-Atalay I, 331.

(1479) Kilisli III- 172-Atalay III, 226.

(1480) Kilisli I, 391-Atalay I, 470.

(1481) Kilisli I, 433-Atalay I, 527.

(1482) Kilisli III, 319-Atalay III, 432.

(1483) Kilisli II, 195-Atalay II, 246, 7.

(1484) Kilisli I, 272-Atalay I, 324. Sır kelimesi.

(1485) Kilisli III, 117-Atalay III, 157.

(1486) Kilisli III, 274-Atalay III, 371.

muhtemelen böyle kapların Türk illerinde Çinliler vasıtasıyla tanınmasıyla ilgilidir. Ancak hiç şüphe yoktur ki, söz konusu yüzyılda Türkler bu tip kap-kacak ihtiyaçlarının hiç değilse önemli bir kısmını kendileri imal ediyorlardı. Kaşgarlı'nın "toy"¹⁴⁸⁷ kelimesini "çanak yapılan çamur" olarak izah etmesi onların çanakçılıkla uğraştıklarını göstermektedir. Ayrıca, Dîvân'da, "közüçlük titik"¹⁴⁸⁸ de çömlek yapılmak üzere hazırlanan çamur olarak izah edilmesi ile, "o, Türk çanağına sır sürdü"¹⁴⁸⁹ anlamında bir başka cümlenin kaydedilmiş bulunması bu hususta herhangi bir tereddüt bırakmamaktadır.

Bu hususu belirttikten sonra topraktan imal edilen başlıca kap-kacağı şöylece sıralayabiliriz.

Bukaç: Su kabı, topraktan yapılan çanak ve çömlek gibi şeyler¹⁴⁹⁰. Bundan alınarak "aşıç-bukaç" şeklinde bir terkip yapılır ki kap-kacak demektir.

Butuk: Küçük testi, boduç, kırba¹⁴⁹¹. Kaşgar dilinde.

Çeşkel: Çanak-çömlek¹⁴⁹².

Dülek: Ağızı kırık testi ve saksı¹⁴⁹³.

Kendük: Küp gibi topraktan yapılan büyükçe bir kaptır. İçerisinde un ve başka şeyler konulur. Kençekçe¹⁴⁹⁴.

Közeç: Bardak, testi. Arguca¹⁴⁹⁵.

Küp: Küp¹⁴⁹⁶. Görüldüğü üzere XI. yüzyılda da bugünkü adı ile bilinen küplerin, bilhassa sıra¹⁴⁹⁷, sirke¹⁴⁹⁸ gibi şeyleri muhafaza etmede kullanıldığını görüyoruz. Tabii olarak bazı küpler sızdırmak-

(1487) Kilisli III, 103-Atalay III, 141, 2.

(1488) Kilisli I, 418-Atalay I, 506. Közüçlük titik. Buradan çömlek anlamında bir de közüç kelimesinin kullanıldığı anlaşılıyor.

(1489) Kilisli II, 272-Atalay II, 346. Ol ayak sırlattı.

(1490) Kilisli I, 344-Atalay I, 411. Kelimenin aynı anlamdaki aşçı ile birlikte kullanılıncaya kap kacak anlamına geldiğini söylemiştik. Kaşgarlı, bukaç'ın toprak tencere anlamına geldiğini ayrıca kaydetmiştir (Kilisli I, 298-Atalay I, 357).

(1491) Kilisli I, 316-Atalay I, 377.

(1492) Kilisli I, 400-Atalay I, 482.

(1493) Kilisli I, 325-Atalay I, 389.

(1494) Kilisli I, 399-Atalay I, 480.

(1495) Kilisli I, 300-Atalay I, 360. Bu kelime Farsça'da aynı anlamda ve küze şeklinde kullanılmaktadır.

(1496) Kilisli III, 85-Atalay III, 119.

(1497) Kilisli I, 136-Atalay I, 154.

(1498) Kilisli I, 130-Atalay I, 147.

tadırlar¹⁴⁹⁹. Türkler küp ve ibrik gibi şeylerin kulplarına da ayrı bir ad veriyorlar ve bunlara "tokurka"¹⁵⁰⁰ diyorlardı.

Olma: Çanak-çömlek¹⁵⁰¹.

Toy aşıç: Toprak tencere, güveç¹⁵⁰².

Ulma: Testi¹⁵⁰³.

Yasıman: Su boşaltılırken boğazı gür gür ses çıkaran bir çeşit testi¹⁵⁰⁴.

c) Ağaçtan Yapılan Mutfak Eşyası

Andığ: Elek, kalbur gibi şeylerin kasnağı¹⁵⁰⁵.

Çanak: Tuzluk ve tuzluğa benzer ağaçtan oyulmuş kap¹⁵⁰⁶. Çanağın bu anlamda kullanılışı diğer Türklercedir. Oğuzlar çanak kelimesini kap-kacak yerine kullanırlar.

Çançu: Şehriye hamuru açılan oklava¹⁵⁰⁷. Bazı Türk ellerinin oklavaya yugurmak ile ilgili olarak "yugurguç"¹⁵⁰⁸ dediklerini de görmekteyiz.

Çömçe: Kepçe, Oğuzca¹⁵⁰⁹. Oğuzlar dışında kalan Türk ellerinin büyük çoğunluğunun kepeçeye "kamuç"¹⁵¹⁰ dedikleri anlaşılmalıdır.

Kaşuk: Kaşık¹⁵¹¹. Ancak XI. yüzyıl Türk kaşıklarının en iyilerinin ağaçtan değil boynuzdan yapıldığını burada belirtmeliyiz. Kaşgarlı'nın kaşık yapmak için ayrılan boynuzdan¹⁵¹² ve delinerek çorba gibi şeyler içilen "kaltuk"¹⁵¹³ adlı yaban sığırı boynuzundan bahsetmesi bizde bu kanaati uyandırmaktadır.

Körke: Ağaçtan yapılmış tabak. Kençekçe¹⁵¹⁴.

Lagun: Ölçek gibi oyulmuş bir şeydir. Bununla süt, ayran ve buna benzer şeyler içilir¹⁵¹⁵.

(1499) Kilisli III, 190-Atalay III, 253, Küp azıdı.

(1500) Kilisli I, 405-Atalay I, 489.

(1501) Kilisli I, 117-Atalay I, 130.

(1502) Kilisli III- 103-Atalay III, 141, 2. Toy=Çanak yapılan çamur.

(1503) Kilisli II, 185-Atalay II, 234, 5.

(1504) Kilisli III, 28-Atalay III- 38.

(1505) Kilisli I, 107-Atalay I, 118.

(1506) Kilisli I, 319-Atalay I, 381.

(1507) Kilisli I, 349-Atalay I, 417.

(1508) Kilisli I, 409-Atalay I, 493.

(1509) Kilisli I, 349-Atalay I, 417. Kelime aynı anlam ve imlâ ile bugün de Türkiye'de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

(1510) Kilisli I, 300-Atalay I, 359.

(1511) Kilisli I, 320-Atalay I, 383.

(1512) Kilisli I, 416-Atalay I, 504. Kaşıklığ müngüz.

(1513) Kilisli I, 359-Atalay I, 475.

(1514) Kilisli I, 360-Atalay I, 430.

(1515) Kilisli I, 344-Atalay I, 410.

Sengek: Su içilen testi, senek. Ağaçtan oyulan su kabı. Oğuzca¹⁵¹⁶.

Tanğ: Elek, Arguca¹⁵¹⁷.

Tekne: Tekne¹⁵¹⁸.

Tuzluk: Tuzluk¹⁵¹⁹.

Yâsğaç: Yasdıgaç. Hamur tahtası¹⁵²⁰. Kaşgarlı'ya göre bunun aslı "yası yıgaç"tır. Yassı ağaç demektirki bugün Türkiye'de yaygın olarak ve Yastağaç biçiminde kullanılmaktadır.

ç) Deriden Yapılan Muhtelif Eşya:

Elri: Oğlak derisinden yapılmış dağarcık¹⁵²¹.

Kasuk: Kırmızı tulumu¹⁵²². Bu çeşit tulum ve dağarcıkların içine konulan kırmızı, şarap v.b. nin dibe çökmüş olan tortularına "pis"¹⁵²³ diyorlardı.

Sanaç: Dağarcık. Aynı isimden alınarak kırmızı dağarcığa da "sanaç kesürgü" dediklerini görüyoruz¹⁵²⁴.

Sarnuç: Deve derisinden yapılan su tulumu¹⁵²⁵.

Tagar: Dağarcık, çuval. İçerisine buğday ve daha başka şeyler konulan kap¹⁵²⁶.

Tulkuk: Tuluk. Örölmüş, şişirilmiş tuluk¹⁵²⁷. Türklerin XI. yüzyılda çuval, dağarcık ve tulum gibi şeylerin tıka-basa dolu olması haline "bıgrıg"¹⁵²⁸ dediklerini görüyoruz.

d) Sofra

XI. yüzyılda Türklerden bazılarının sofraya "tergi"¹⁵²⁹ dedikleri anlaşılmaktadır. Bundan alınarak sofraya kurmağa "tergi urmak" diyorlardı. Bazıları ise "tepsi (tewsi)"¹⁵³⁰yi hem bu günkü gibi tepsi, hem de sofraya anlamında kullanıyordu. Bilhassa sofraya olarak kulla-

(1516) Kilisli III, 271-Atalay III, 367.

(1517) Kilisli III, 263-Atalay III, 355.

(1518) Kilisli I, 363-Atalay I, 434.

(1519) Kilisli I, 389-Atalay I, 467.

(1520) Kilisli III, 29-Atalay III- 38.

(1521) Kilisli I, 114-Atalay I, 127. Merhum Atalay, elri'nin karşılığını sadece oğlak derisi olarak vermiştir ki, eksiktir.

(1522) Kilisli I, 411-Atalay I, 497. Kasukluğ er.

(1523) Kilisli I, 275-Atalay I, 328.

(1524) Kilisli I, 299-Atalay I, 358.

(1525) Kilisli I, 379-Atalay I, 454.

(1526) Kilisli I, 344-Atalay I, 411. Bugünkü "dağarcık" sözumüz bu adın "cık" eki ile küçültülmüş şeklidir.

(1527) Kilisli II, 231-Atalay II, 289.

(1528) Kilisli I, 384-Atalay I, 461.

(1529) Kilisli I, 169-Atalay I, 194.

(1530) Kilisli I, 354-Atalay I, 423.

nıldığı anlaşılan bir tepsiye de kâseli tepsi¹⁵³¹ diyorlardı. Günümüzde dahi bazı büyük tepsielerin sofraya olarak kullanıldığına bakılırsa, aynı usulün Türklerde öteden beri var olduğunu söyleyebiliriz. Onlar, bugün olduğu gibi, ekmek ve yemek kırıntılarının yere dökülmemesi için sofraya yaygısı¹⁵³² da kullanıyorlardı.

Kaşgarlı'nın bundan ayrı olarak "tamgalık"¹⁵³³ denilen bir sofraya hakkında vermiş olduğu bilgi, Kara Hanlı hükümdarlarının yemek âdetleri bakımından çok dikkate değer. Dîvân'da tamgalık kelimesi şöyle izah edilmektedir: "Bir kişilik sofraya. Aslı tamgalık olup, damga vurulmuş anlamındadır. Hakanlar ibriklerini, kendilerine has olan sofralarını mühürlerler. Bunlarda bir kişiye yetecek kadar yiyecek ve içecek vardır. Sonradan, hakandan başkası kullanmasın diye üzerlerine damga vurulmuş. Böylelikle tamgalık kelimesi her küçük ibrik ve sofraya için ad olmuş". Aynı kelimenin hemen arkasından Kaşgarlı yine tamgalık'ı: "Hakandan başka kimse-nin üzerinde yemek yememesi için, damga vurulmaya hazırlanmış sofraya" şeklinde izah etmektedir¹⁵³⁴. Bu cümlelerden anlaşıldığına göre Hakanlar tabii olarak özel sofralara sahip bulunuyorlar ve belki de böylece zehirlenme vesâireye karşı bazı tedbirler almış oluyorlardı.

Diğer taraftan genellikle Türklerin içeceklerinin temizliği ve emniyetine çok dikkat ettikleri anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'nın "sarı"¹⁵³⁵ kelimesini "ibrik, testi gibi şeylerden içilecek olan şeyin süzülmesi için bu kapların ağızlarına gerilen ipek kumaş parçası" şeklinde izah etmesi, içeceklerin temizliği hususunda nasıl titiz davranıldığını göstermektedir.

B- BAŞLICA BESİN MADDELERİ VE YEMEKLER

Dîvân'da XI. yüzyılda Türklerin başlıca besin maddeleri ve yemekleri hakkında da çok kıymetli bilgiler verilmektedir¹⁵³⁶. Bu bil-

(1531) Kilisli III, 38-Atalay III, 50.

(1532) Kilisli I, 322-Atalay I, 385. Besim Atalay bürük kelimesini "yuvarlak iplikler, bürük" şeklinde tercüme etmişse de aslı bizim kaydettiğimiz gibi ve "Bütün yuvarlak dikilmiş şeyler, sofraya yaygısı, şalvar uçkuru ve buna benzer şeyler" olacaktır.

(1533) Kilisli I, 433-Atalay I, 527.

(1534) Kilisli I, 433, 4-Atalay I, 527.

(1535) Kilisli I, 333-Atalay I, 397.

(1536) Kaşgarlı Mahmud'un besin maddeleri ve yemekler hakkında kaydettiği isimlerden bazıları Faruk SÜMER tarafından vaktiyle incelenmiştir (Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi? s. 582-585). Dîvân'da bu konuda yer alan kayıtların hemen tamamı ise Mehmet Altay Köymen tarafından ele alınmış ve plânlı bir şekilde tasnif edilmiştir (Alp Arslan Zamanı Türk Beslenme Sistemi, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı III, Ankara 1971, s. 15-30).

gilerden anlaşıldığına göre, Türkler yiyecek ve içeceklerine her bakımdan büyük önem vermişlerdir. Onların yiyecek ve içecekleri ile bunların yapılış ve hazırlanışını ortaya koymak, hem XI. yüzyıl toplum hayatının daha iyi anlaşılmasına yardım edecek, hem de Türklerin maddî kültürünün derecesini ortaya koyacaktır.

M.A. Köymen'in de belirttiği gibi¹⁵³⁷, Türkler XI. yüzyılda besinlerini başlıca şu iki kaynaktan sağlıyorlardı:

I- Hayvanlardan,

II- Bitkilerden.

Hiç şüphe yok ki, XI. yüzyılda Türklerin besinlerini temin konusunda hayvanlar başta gelmektedir. Bunlardan bir kısmının sözü konusu yüzyılda göçebe hayatlarını devam ettirdikleri ve sürülerle hayvan besledikleri göz önünde bulundurulursa et'in ve diğer hayvanî besinlerin Türklerin beslenmesinde oynadığı rol kendiliğinden anlaşılabilir olur. Kaldı ki, yerleşik hayat yaşayanların dahi hayvan beslediğini kabul etmeliyiz. Yukarıda XI. yüzyıl Türk evini anlatırken bahsettiğimiz ahırlı ev hiç şüphesiz bu durum ile ilgilidir. Bununla beraber onların nebatlar, yâni tarımsal bitkiler ile ağaçlardan elde ettikleri besin maddelerinin de, hemen hemen hayvanî besin maddeleri kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, biz konuyu incelerken, daha önemli olduğunu kabul ettiğimiz hayvanî besin maddelerinden başlamayı uygun bulduk.

I- HAYVANLARDAN ELDE EDİLEN BESİN MADDELERİ

En önemli hayvanî gıda şüphesiz ettir. Et, XI. yüzyılda da büyük ve küçük baş hayvanlar ile kümes hayvanlarından, av hayvanlarından ve balık'tan elde ediliyordu. Diğer hayvanî gıdalar ise başta süt olmak üzere, süten yapılan yoğurt, peynir, yağ, kaymak ile kümes hayvanlarından elde edilen yumurtadır. Bunlara arıdan elde edilen bal da ilâve edilmelidir.

a) Et ve Etten Yapılan Yemekler

Türkler eti hangi kaynaklardan elde ediyorlardı? Bu konuda Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere bakılırsa koyun başta gelmektedir. Bu hayvanı yününden çok eti için besleyen Türkler, onun semirmesi-

(1537) Adı geçen makale, s. 15.

ne¹⁵³⁸ ve yağlanmasına¹⁵³⁹ çok önem veriyorlardı. Türkler kesmek için hazırlanan hayvana bugün de olduğu gibi etlik¹⁵⁴⁰ diyorlardı. Kaşgarlı'nın gerek etlikten, gerekse et kesilişinden ve et yapılışından bahsederken, koyunu örnek alarak verişi de XI. yüzyıl beslenme işinde koyun etinin birinci plânda yer aldığını göstermektedir. Koyun etinin hemen yanında kuzunun da akla geleceği muhakkaktır¹⁵⁴¹. Onlar taze ve semiz kuzuya etlik olarak ayrıca önem veriyorlardı¹⁵⁴². Oğuzların kebab yapmağa yarar kuzuya ve oğlağa "söğüş"¹⁵⁴³ dediklerini de biliyoruz. Öyle anlaşılıyor ki kuzudan sonra da oğlak gelmektedir. Bundan sonra erkek ve keçi etini kaydetmek gerekir. Kaşgarlı'nın "erkek eti em (ilâç) olur, keçi eti yel olur"¹⁵⁴⁴ şeklinde bir atasözü kaydedişine bakılırsa, erkek eti onlarca çok makbul tutuluyordu. Aynı atasözünden keçi etinin makbul tutulmadığı da anlaşılmaktadır. Belki de İslâmiyetin tesiri ile at eti eski önemini kaybetmiş görünmektedir. Bu, hiç değilse Kaşgarlı'nın yakından tanıyıp gördüğü Türk elleri için böyledir. Kaşgarlı at etinin misk gibi kokmasından¹⁵⁴⁵ bahsetmesi yanı sıra, Türklerin en çok sevdikleri etin, atın karnından çıkan ve "kazi"¹⁵⁴⁶ denilen yağı et olduğunu da bildirmektedir. Şüphesiz tavuk¹⁵⁴⁷ ve diğer kümes hayvanları¹⁵⁴⁸ ve çeşitli av hayvanları ve kuşlar¹⁵⁴⁹ ile balık¹⁵⁵⁰ etleri ikinci plânda yer alıyordu.

XI. yüzyılda da kuşların ve kümes hayvanlarının pişirilmeye hazırlanışı esnasında tüylerini yolmak, bugün olduğu gibi kaynar suya batırılarak haşlamak suretiyle oluyordu¹⁵⁵¹.

Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerde, Türklerin XI. yüzyılda deve etinden faydalandıklarına dâir herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

- (1538) Kilisli III, 209-Atalay III, 281. Koy semridi.
 (1539) Kilisli III, 152-Atalay III, 203. Koy yakırlandı.
 (1540) Kilisli I, 93-Atalay I, 101. Etlik koy.
 (1541) Kilisli I, 239-Atalay I, 284. Ol koyuğ etledi; Kilisli I, 248-Atalay I, 295. Koy etledi.
 (1542) Kilisli I, 370-Atalay I, 444.
 (1543) Kilisli I, 308-Atalay I, 369. Söğüş.
 (1544) Kilisli I, 87, 8-Atalay I, 95. Bu Atasözü bugün de Akseki civarında aynen kullanılmaktadır.
 (1545) Kilisli III, 5-Atalay III, 7. Yund eti yıpar.
 (1546) Kilisli III, 169-Atalay III, 223, 4.
 (1547) Kilisli I, 371-Atalay I, 445.
 (1548) Kümes hayvanları hakkında araştırmamızın hayvancılık konusunda bilgi verilmiştir.
 (1549) Kilisli III, 47-Atalay III, 63, 4. Er kuş yoldı=Adam kuşun tüylerini yolmak için kaynar suya batırdı.
 (1550) Kilisli III, 247-Atalay III, 334. Er balıksadı.
 (1551) Bk. 1549 numaralı notta gösterilen yerler.

Bu husus devenin XI. yüzyılda daha çok yüklet (yük taşıma vasıtası) olarak kullanılması ile ilgili olmalıdır. Ayrıca yukarıda kaydettiğimiz hayvanlardan başka geyik, sığır v.b. yaban hayvanlarının etlerinden de faydalandığı muhakkaktır. Yaban hayvanları ile balık ve bunların avlanması hakkında incelememizin avcılık ve balıkçılık bölümünde etraflı bilgi verilmiştir.

XI. yüzyıl Türk toplumunda kasaplığı meslek edinenlerin bulunduğu ve bunlara "etçi"¹⁵⁵² denildiği anlaşılmaktadır. Sığır ve koyun gibi hayvanların kesildiği yere yâni mezbahaya da "ekdi"¹⁵⁵³ denildiğini görüyoruz. Fakat M.A. Köymen'in de işaret ettiği gibi¹⁵⁵⁴ XI. yüzyılda et'in her zaman etçiden alındığı söylenemez. Özellikle çobanlıkla meşgul olan ailelerin kendi et ihtiyaçlarını kendi sürülerinden temin ettikleri ve bunun için ayırdıkları hayvanı kendilerinin kestikleri veya kestirdikleri muhakkaktır. Nitekim kesilmek için beslenen hayvandan yâni etlikten yukarıda bahsetmiştik. Ayrıca "o adam kendisi için et kesindi"¹⁵⁵⁵ ve "o, koyunu yatırmadan ayakta kesti"¹⁵⁵⁶ denmesi de bu görüşü doğrulamaktadır.

Kaşgarlı'nın eserinde "o, koyunu ayakta kesti" cümlesinden başka, hayvanın nasıl kesildiğine dair bilgi verilmemektedir. Kesilen hayvan yüzölüyordu¹⁵⁵⁷. Birinin et yüzmesinden¹⁵⁵⁸, et yüzmede yardımlaşmadan¹⁵⁵⁹ ve birinin bir başkasına et yüzdürmesinden¹⁵⁶⁰ bahsedilişine bakarak, bu işlerin onların günlük hayatında ne kadar geniş yer tuttuğunu anlamak mümkündür.

Yüzülmüş ete "kedrim"¹⁵⁶¹ denildiği anlaşılmaktadır. Yüzme işi tamamlandıktan sonra sıra etin parçalanmasına geliyordu. Parçalanmış ete "kartal et"¹⁵⁶² denildiği anlaşılmaktadır. Bununla ilgili olarak bir dilim et¹⁵⁶³ ve "bir parça et"¹⁵⁶⁴den bahsedilmesi de etin pişirmek üzere küçük parçalara ayrıldığını göstermektedir. Bu

- (1552) Kilisli II, 41-Atalay II, 48, 9.
 (1553) Kilisli I, 112-Atalay I, 125.
 (1554) A.g.m., s. 24.
 (1555) Kilisli II, 124-Atalay II, 157.
 (1556) Kilisli I, 260-Atalay I, 309. Ol konuğ örüledi.
 (1557) Kilisli II, 63-Atalay II, 76.
 (1558) Aynı yerler.
 (1559) Kilisli II, 176-Atalay II, 222. Kelime aslında yüzmek anlamında olup, B. Atalay tarafından kurutmak olarak tercüme edilmiştir.
 (1560) Kilisli II, 186-Atalay II, 237.
 (1561) Kilisli I, 402-Atalay I, 485.
 (1562) Kilisli I, 401-Atalay I, 483.
 (1563) Kilisli I, 333-Atalay I, 397.
 (1564) Kilisli III, 174-Atalay III, 229. Bir tikü et.

parça etlerin de özellikle şişe dizmek üzere daha küçük parçalar halinde doğrandığı anlaşılmaktadır. Etin şişe dizilmesi ve saplanması işinin de onların hayatında oldukça önemli yer işgal ettiğini görüyoruz. Bu cümleden olarak etin şişe takılmasından¹⁵⁶⁵, birisinin şişe et dizdirmesinden¹⁵⁶⁶, şişe et dizmede yarış ve yardımlaşmadan¹⁵⁶⁷ bahsedilmektedir. Diğer taraftan Türklerin en çok yedikleri et yemeği olan kebaptan başka meselâ tutmaç için de et doğradıkları görülmektedir¹⁵⁶⁸. Kaşgarlı'nın vermiş olduğu örneklerin çokluğuna bakılırsa¹⁵⁶⁹ et doğrama işinin de onların günlük işleri arasında büyük bir yer tuttuğu anlaşılıyor.

XI. yüzyılda Türklerde et ölçüsü olarak "batman"¹⁵⁷⁰ kullanılmaktadır. Et için batmandan başka ölçü biriminin kaydedilmemiş olmasını, söz konusu devirde Türklerde etin pek bol olması ile izah edebiliriz. Bu kadar bol ete sahip olduğuna göre, onların sınırlı eti¹⁵⁷¹, yağlı eti¹⁵⁷² ve pörsük eti¹⁵⁷³ beğenmemelerini tabii karşılamak gerekmektedir.

Etin, günlük ihtiyaçlar için taze olarak yenildiği gibi bir takım ameliyelere tâbi tutularak ilerideki ihtiyaçlar için saklandığı da muhakkaktır. Etin gerek pişirilmek, gerekse muhafaza edilmek üzere tuzlandığı anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'nın et tuzlanmasından¹⁵⁷⁴, birisinin et tuzlamasından¹⁵⁷⁵ ve bir başkasının et tuzlatmasından¹⁵⁷⁶ bahseddiği şüphesiz hep bu husus ile ilgilidir. Görünüşe göre bazı hallerde pişirilen etin tuzu fazla olmakta ve bu yüzden birisi de tuzlu etin kendisini susattığından¹⁵⁷⁷ bahsetmektedir. Eti muhafaza işinin sadece tuzlama yolu ile olmadığını da muhakkaktır. Her türlü soğukluk ihtiyaçlarını gidermek üzere evlerinde buzluk bulundurarak buz saklayan Türklerin bazı etleri dondurarak da sakladıklarını Divân'da donmuş etten¹⁵⁷⁸ söz edilmişinden anlayabiliriz. Mamafih etin

- (1565) Kilisli II, 102-Atalay II, 129. Et sışka takıldı.
(1566) Kilisli II, 136-Atalay II, 174-Et sışka taktırdı.
(1567) Kilisli II, 82-Atalay II, 102. Ol mening birle et tewüşdi.
(1568) Kilisli III, 207-Atalay III, 277, 8.
(1569) Kilisli III, 230, 231, 232, 233. 234-Atalay III, 312, 313, 314, 317.
(1570) Kilisli I, 370-Atalay I, 444. Bir batman et.
(1571) Kilisli I, 410-Atalay I, 495.
(1572) Kilisli I, 272-Atalay I, 323.
(1573) Kilisli III, 90-Atalay III, 124.
(1574) Kilisli II, 192-Atalay II, 243.
(1575) Kilisli III, 197-Atalay III, 263. Ol et tuzadı; Kilisli III, 217-Atalay III, 293. Ol et tuzladı.
(1576) Kilisli II, 275-Atalay II, 342.
(1577) Kilisli I, 180-Atalay I, 209. Tuzluğ et meni usuttı.
(1578) Kilisli III, 264-Atalay III, 356. Tong et.

asıl saklanması kurutulmuş veya pastırma ve suçuk yapılmak suretiyle oluyordu. Türkler kurutulmuş ete "kak et"¹⁵⁷⁹ diyorlardı. Etin kaklanması¹⁵⁸⁰ ve birisinin bir başkasına et kaklatmasından¹⁵⁸¹ (kurutturmasından) sık sık söz edilişi, etin muhafazasında kurutma usulünün yaygınlığını gösterir ki, bu usul günümüz Türkiye'sinde de hala devam etmektedir.

Kaşgarlı'nın pastırma için vermiş olduğu bilgi ise, onların ne maksatla gelecek için et sakladıklarını göstermesi bakımından da ilgi çekicidir. Ona göre "yazok et"¹⁵⁸², "güzün bir takım baharatla kurutulmuş bırakılan ettir. Bu et öyle bırakılır. İlbaharda yenir. Bu, "yaz ok ye" sözünden alınmıştır. Baharda ye demektir. Çünkü ilkbaharda hayvanlar zayıf olur. Pastırması bulunan kimse böylece baharda yağlı, iyi et yer". Kaşgarlı'ya göre Türkler o dönemde suçuk yapmasını da biliyorlardı. Ancak, sucuğun da pastırma gibi uzun zaman bekletilip bekletilmediğini kesin olarak bilemiyorsak da, Kaşgarlı'nın "soktu"¹⁵⁸³ kelimesini izah ederken "karacığer ile etin baharat karıştırılarak bağırsağa doldurulmasından ve sonra pişirilerek yenilişinden" bahsetmesine bakarak, onların suçuk türü şeyler de yaptıklarını söyleyebiliriz.

Etin günlük ihtiyaçlar için kullanımına gelince, etten en çok yapılan yiyecek maddesinin kebab olduğunu yukarıda söylemiştik. Türklerin kebaba "söklünçü"¹⁵⁸⁴ dedikleri anlaşılmaktadır. Bu maksatla en çok kuzu ve oğlak etinin tercih edildiği anlaşılıyor ki, kebab etmeğe yarar kuzu ve oğlağa "söğüş" dediklerinden yukarıda bahsetmiştik. Etin şişe dizilmesinden çokça bahsedildiğine göre, şüphesiz en çok yapılan kebab da şiş kebabi idi. Ancak bunun yanı sıra kuzunun daha başka şekilde de kebab yapıldığını görüyoruz. Meselâ yerde bir çukur kazılarak kuzunun burada kızartıldığını görüyoruz¹⁵⁸⁵. Bu tarzda gövdeyi bütün olarak pişirip kebab etme usulü bazı bölgelerimizde günümüzde de çok yaygındır. Onlar bu tarz kebab yapma işine "kürilemek" diyorlardı. Bundan başka kuzunun tencere buğusunda pişirilmek suretiyle buğulamasının da yapıldığını görmekteyiz¹⁵⁸⁶. Aşağıda görüleceği üzere Türkler buğuda ekmek

- (1579) Kilisli II, 225-Atalay II, 282. Kak et.
(1580) Kilisli II, 199-Atalay II, 252. Et kaklandı. Ayrıca Kilisli III, 212-Atalay III, 286.
(1581) Kilisli II, 280-Atalay II, 384. Ol anğar et kaklattı.
(1582) Kilisli III, 12, 3-Atalay III, 16. Yazok.
(1583) Kilisli I, 349-Atalay I, 416.
(1584) Kilisli III, 183-Atalay III, 242.
(1585) Kilisli III, 327-Atalay III, 444.
(1586) Kilisli II, 250-Atalay II, 310.

de pişiriyorlardı ki, bu tarz pişirme işi onlar arasında oldukça yaygın idi. Şu halde günümüzde özellikle balık pişirme işinde uygulanan bu buğulama işinin Türklerce çok eskiden beri biline geldiği anlaşılıyor ki oldukça ilgi çekicidir. Diğer taraftan bugün kâğıt kebabı dediğimiz kebabın bir benzerinin de daha XI. yüzyılda Türkler tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Kaşgarlı yağlı tavuk veya yağlı et kızartılacağı zaman, yağın sızmaması için bunun etrafına sarılan kadayıf hamuru gibi ince bir hamurdan¹⁵⁸⁷ bahsetmektedir ki, görüleceği üzere, burada bu günkü yağlı kâğıt yerine ince hamur kullanılmaktadır. Kebablar konusuna son vermeden önce şunu da kaydetmeliyiz ki, Türkler "inğliç" dedikleri sarımsağa benzer bir dağ otunu kebabla birlikte yemeyi seviyorlardı¹⁵⁸⁸.

Türkler, günümüzde de olduğu gibi, kesilen hayvanın hemen hemen her kısmından yemek yaparak istifade ediyorlardı. Koyunun başının, üzerindeki kıllar giderilmek üzere "ütülmesinden"¹⁵⁸⁹ söz edildiğine göre, şüphesiz onlar kelleyi de pişirerek yiyorlardı. Ayrıca onların "sımsamrak"¹⁵⁹⁰ dedikleri bir yemek çeşidi daha görüyoruz ki, bu da kelle etinden yapılıyordu. Bu yemek şöyle hazırlanıyordu. "Kelle pişirildikten sonra, ufak ufak doğranarak bir güvece konulur. Buna baharat karıştırılarak üzerine ekşi yoğurt dökülür. Olması için bir müddet bırakılır. Sonra yenir". Yazımızın "sımsamrak" adının Çiğilce olduğunu kaydetmektedir. Onun bu kaydından bu yemeğin sadece Çiğiller tarafından mı bilindiği hususunu anlamak mümkün olmamaktadır. Ayrıca yeri gelmişken şunu da kaydedelim ki, Kaşgarlı'nın çeşitli yemekler hakkında vermiş olduğu bilgilere bakılırsa, XI. yüzyılda Türkler ekşi yoğurt ve sirke gibi şeyler katılan ekşili yemeklere çok rağbet göstermektedirler. Sirke ve yoğurt katılmasından başka bazı yemeklerin olgunlaşmak üzere bekletilmesi suretiyle de ekşitildiğine şahit olmaktayız. Şu halde diyebiliriz ki ekşili yemekler Türklerin beslenme hayatında özel bir yer işgal etmekte ve bu, Türklerle has bir usûl olarak görülmektedir.

Kesilen hayvanın en çok yenilen kısımlarından birisi de hiç şüphesiz ciğeri idi. Onlar ciğeri pişirirken ciğer kabarak iyice pişsin diye üzerine hardal ve sirke gibi şeyler döküyorlardı¹⁵⁹¹. M.A. Köymen'in de kaydettiği üzere¹⁵⁹², birisinin canının ciğer istemesin-

(1587) Kilisli I, 371-Atalay I, 445. Kelime iyi okunamamıştır.

(1588) Kilisli I, 105-Atalay I, 115.

(1589) Kilisli I, 168-Atalay I, 193. Koy başı ütülür.

(1590) Kilisli III, 100-Atalay III, 136.

(1591) Kilisli III, 291-Atalay III, 392, 3. Öpke tanğızı. Onların ciğere "öpke" dedikleri de anlaşılmaktadır ki, bugünkü öfke sözüümüzün kaynağı da bu olmalıdır.

(1592) M.A. Köymen, a.g.m., s. 29.

den söz edilmesine bakılarak¹⁵⁹³, ciğer yemeğinin aranan bir yemek olduğunu söyleyebiliriz. Türkler ciğere "bağır" da diyorlardı. Yine kesilen koyunun en makbul yerlerinden birisinin de beyni olduğunu görüyoruz. Kaşgarlı'nın ifadesine göre Türkler itibarlı kimseler için koyun kestikleri zaman ona beynini ikram ediyorlardı¹⁵⁹⁴.

Hayvanın kellesinden yemek yapan Türkler sözkonusu yüzyılda paça çorbasını da biliyorlardı. Nasıl pişirildiği hakkında bilgi verilmeyen bu yemek için, hayvanın topuk kemiğinin kullanıldığı anlaşılıyor ki, bu suretle elde edilen yemeğe "topık süngük"¹⁵⁹⁵ deniliyordu. Hayvanın iç organlarına gelince, ciğer ve bağırsaktan sucuk yaptıklarına biraz yukarıda işaret etmiştik. Bundan ayrı olarak meselâ, et ve baharatla doldurulan bağırsağa "tagır"¹⁵⁹⁶ diyorlardı ki, merhum Atalay bunu bumar dolmasına benzetmektedir. Yine iç organlardan istifade konusunda "yörgemek" adlı bir yemekten bahsedilmektedir ki, bu da şöyle tanımlanmaktadır: "İşkembe ve bağırsak incecik kıyılır. Bağırsak içerisine konulur. Kızartılarak, yahut pişirilerek yenir"¹⁵⁹⁷. Yapılış tarzına bakılarak şu son yemek çeşidinin, yaş iken yenilen bir çeşit bağırsak dolması veya sucuk olduğunu söyleyebiliriz.

Ayrıca Türklerin etten yapılan yemekler arasında kadın budu denilen yemeği de bildikleri anlaşılmaktadır¹⁵⁹⁸. Ancak bunun yapı- lış tarzı hakkında bilgi verilmemektedir.

Dîvân'daki bazı kayıtlardan anlaşıldığına göre Türkler etin kaynatılarak pişirilmesi söz konusu olduğunda onu lif lif ayırncaya kadar pişiriyorlardı¹⁵⁹⁹. Bu maksatla birisinin tencerede eti çok kaynatarak lif lif ayırtmasından¹⁶⁰⁰ ve bu hale gelinceye kadar pişmiş etin didilmesinden¹⁶⁰¹ bahsedilmesi, onların et kaynatmadan neyi anladıklarını gösterir mahiyettedir. Zaten görünüşe göre onlar iyice pişmemiş eti yemekten hoşlanmıyorlardı¹⁶⁰². Diğer taraftan et yenildikten sonra üzerinde et parçacıkları kalan kemiği kemirme işinin de onlarca sevilen bir şey olduğu anlaşılmaktadır¹⁶⁰³.

(1593) Kilisli III, 246-Atalay III, 332. Er bağırsadı.

(1594) Kilisli III- 299-Atalay III, 405.

(1595) Kilisli I, 317-Atalay I, 380.

(1596) Kilisli I, 400-Atalay I, 482.

(1597) Kilisli III- 42-Atalay III, 55.

(1598) Kilisli I, 396-Atalay I, 477.

(1599) Kilisli I, 148-Atalay I, 169. Et pişip uldu.

(1600) Kilisli I, 191-Atalay I, 223. Ol aşıc içre et ulturdu.

(1601) Kilisli II, 96-Atalay II, 120. Et pişip titildi.

(1602) Kilisli III, 76-Atalay III, 109. Er etni yiğlendi.

(1603) Kilisli II- 70-Atalay II, 85. Ol süngük kemürdi.

Et konusuna son vermeden önce balığın da onlarca sevilen bir yiyecek maddesi olduğunu kaydetmeliyiz. Avlanışı ve bazı çeşitleri hakkında balıkçılık konusunda bilgi verdiğimiz bu hayvanın etinin nasıl pişirildiği hakkında Dîvân'da bilgi verilmemektedir. Ancak birisinin canının balık çektiğinden ve balık yemek istediğinden bahsedilişine bakılırsa¹⁶⁰⁴ onlarda balık yemeğe düşkün olan kimselerin varlığı ve dolayısıyla balığın XI. yüzyıl Türk beslenmesinde oldukça önemli bir yer tuttuğu anlaşılmıştır.

b) Süt ve Sütten Elde Edilen Yiyecekler

Süt ile sütten elde edilen maddelerin de XI. yüzyılda Türklerin yiyecek maddeleri arasında en az et kadar önemli bir yer işgal ettiği anlaşılmaktadır. Türklerin başta at ve koyun olmak üzere, inek, su sığırtı (manda) ve keçi beslediklerinden hayvancılık konusunda söz edilecektir. Öte yandan, Kaşgarlı'nın deve sağılmasından da bahsedilişine bakılarak¹⁶⁰⁵ onların adı geçen hayvanlardan başka deve sütünden de önemli ölçüde faydalandıklarını söyleyebiliriz.

Çeşitli hayvanların ne suretle sağıldığından hayvancılık konusunda bilgi verilecektir. Görünüşe göre Türklerde söz konusu yüzyılda süt daha çok erkekler tarafından sağılıyordu¹⁶⁰⁶. Hayvandan bir sağışta elde edilen süt'e "bir sağım süt"¹⁶⁰⁷ denilişi dışında başka ca süt ölçüsü bulunmayışını hemen hemen herkesin edinme imkânı olan sütün ticaret malı olarak işlem görmediği ile izah edebiliriz. Dîvân'da süt sağmadan çok bahsedilişini de¹⁶⁰⁸ süt sağmanın onların günlük hayatında önemli bir yer tutmuş olmasının bir işareti olarak görüyoruz.

Türklerde sütün herhangi bir işleme tâbi tutulmadan doğrudan doğruya pişirilerek besin maddesi olarak kullanıldığı da görülmektedir. Bu cümleden olarak pişen sütün köpürmesinden¹⁶⁰⁹, birinin sütü sömürerek içmesinden¹⁶¹⁰ ve birisinin başkalarına fazla süt içirme âdetinde olduğundan¹⁶¹¹ bahsedilmektedir¹⁶¹². Ayrıca

(1604) Kilisli III- 247-Atalay III, 334. Er bahksadı.

(1605) Kilisli I, 402, 3-Atalay I, 485. Tewi emgi çurçur.

(1606) Kilisli II, 13-Atalay II, 15. Er koy sağdı.

(1607) Kilisli I, 333-Atalay I, 397.

(1608) Bk. Besim Atalay, Dizin.

(1609) Kilisli II, 60-Atalay II, 72.

(1610) Kilisli II- 70-Atalay II, 85.

(1611) Kilisli I, 167-Atalay I, 193.

(1612) Kilisli I, 158-Atalay I, 181.

süt içmede yarışmadan ve süt içmeye karşı olan düşkünlükten¹⁶¹³ söz edilmesi hep bu husus ile ilgilidir.

Türkler, günümüzde olduğu gibi, XI. yüzyılda da yeni doğuran hayvanların ilk sütü olan ve normal süte nazaran daha koyu bulunan süte ağız (aguz)¹⁶¹⁴ diyorlardı. Ağız'ın da süt gibi pişirilerek kullanıldığı muhakkaktır. Ayrıca sütün bazı yemeklere katılarak yenildiği oluyordu ki, yeri geldikçe kaydedilecektir. Sütten elde edilen besin maddelerine gelince:

I- Yağ: Sütten elde edilen maddelerin başında şüphesiz yağ gelmektedir. Kaşgarlı'nın vermiş olduğu bilgilere göre Türkler o zaman da yağ kelimesini aynen kullanıyorlardı¹⁶¹⁵. Görünüşe göre yağ kelimesi genel olarak bütün yağları ifade ediyordu. Türkler sütten elde edilen yağı diğerlerinden ayırarak buna "sağ yağ"¹⁶¹⁶ diyorlardı. Tereyağı anlamındaki bu isim günümüzde de aynı anlamda kullanılmaktadır. Diğer taraftan bir atasözünde "kuzeyde kar, koyunda yağ eksik olmaz"¹⁶¹⁷ denilişine bakılırsa yağ kelimesi iç yağını da ifade ediyordu. Nitekim Kaşgarlı Oğuzlar'ın iç yağına da yağ dediklerini ayrıca kaydetmektedir¹⁶¹⁸. Yağın bugün olduğu gibi çok geniş kapsamlı bir kullanılışı olduğu anlaşılıyor. Bu cümleden olarak susamdan elde edilen yağa "küç yağı"¹⁶¹⁹ denildiğini gördüğümüz gibi, neft'e de "kara yağ"¹⁶²⁰ deniliyordu.

Diğer taraftan "öz"¹⁶²¹ kelimesinin de genel anlamda yağ karşılığı olarak kullanıldığını görüyoruz. Bundan alarak onlar yağlı yemeğe "özlüğü aş" diyorlardı ki, günümüzde de yağlı ve lezzetli yemeğe özlü yemek denilmektedir. Dîvân'da yine yağ anlamında bir de "çir"¹⁶²² kelimesine rastlıyoruz. Bu kelimenin izahı maksadıyla kaydedilmiş olan ifadelerden çir'in de hem sütten elde edilen yağ ve hem de iç yağı anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bu ortak adlar dışında "yakrı" kelimesinin doğrudan içyağını ifade ettiğini görüyoruz. Bu vesile ile iç yağının pişirildiğinden söz

(1613) Kilisli I, 430-Atalay I, 523.

(1614) Kilisli I, 55-Atalay I, 55.

(1615) Kilisli I, 159-Atalay I, 182. Yağ erişdi. Atalay tercümesinde kelime arışdı şeklinde yazılmıştır. Herhalde yanlış basılmış olmalıdır. Çünkü, erimesi sözkonusudur.

(1616) Kilisli III, 114-Atalay III, 154.

(1617) Kilisli I, 274-Atalay I, 326.

(1618) Kilisli III, 119-Atalay III, 159.

(1619) Kilisli III, 86-Atalay III, 121.

(1620) Kilisli III, 168-Atalay III, 222.

(1621) Kilisli I, 39, 47-Atalay I, 36, 45.

(1622) Kilisli I, 272-Atalay I, 323.

edilmesi¹⁶²³, onların iç yağını da yediklerini ortaya koymaktadır. Nitekim Türklerin en çok sevdikleri etin, atın karnından çıkan ve "kazı" denilen yağlı et olduğuna da yukarıda işaret etmiştik. Mamafih yeri gelmişken şuna da işaret edelim ki, at etinin yenilişi ile ilgili bu kayıt her halde henüz İslâmiyeti kabul etmemiş olan Türk elleri ve özellikle Oğuzlar dışında kalan Türk elleri ile ilgili olmalıdır. Zirâ, Oğuzların İslâmiyeti kabul ettikten sonra at eti yemeyi terk ettiklerini biliyoruz.

Yağın bir takım yemeklerde ne şekilde kullanıldığını aşağıda göreceğiz. Kaşgarlı'nın kayıtlarına bakılırsa yağ oldukça çok aranan bir yiyecek maddesi idi¹⁶²⁴. Kaşgarlı bu husus ile ilgili olarak adamın canının yağ çektiğinden açıkça bahsetmektedir¹⁶²⁵. Kaşgarlı'nın "adam yağ yaladı" ve "o, ona yağ yalattı"¹⁶²⁶ demesinden yağın yemeklere katılmadan da tek başına yiyecek maddesi olarak kullanıldığını açıkça göstermektedir. Birisinin ekmeğine yağ sürdüğünden bahsedilmesi¹⁶²⁷, yağın hiçbir değişikliğe uğratılmadan ne suretle yenildiğini ifadeye yeter durumdadır.

Yağ bunun dışında çeşitli maksatlarla eritiliyordu. Yağın eritildiğinden¹⁶²⁸ ve birinin yağ erittirdiğinden¹⁶²⁹ bahsedilişi bu husus ile ilgilidir. Bu suretle eritilen yağın dibinde kalan tortuya da "yağ çöpi"¹⁶³⁰ dediklerini görüyoruz. Türklerin eritilmiş yağı kavut ile de karıştırmak suretiyle yedikleri anlaşılıyor¹⁶³¹. Yağın beslenme dışında bilhassa dericilikte, derinin yumuşatılması için de çokça kullanıldığına şahit oluyoruz ki, bu husus dericilik konusunda ayrıca ele alınmıştır.

Yağ konusuna son vermeden önce şuna da işaret edelim ki, kıymetli bir besin maddesi olan yağın, özellikle bazı ailelerce çok yenildiği anlaşılıyor. Bu maksatla Dîvân'da birisinin yağdan bıkıtından söz edilmektedir. Mamafih Kaşgarlı'nın bu vesileyle kaydettiği atasözünde "insan yağa ne kadar bıcarsa bıksın, yağ yine de tatsız tuzsuz yemekten iyidir" denilişi, Türklerin hayatında yağın ne derecede önemli bir yeri olduğunun en güzel ifadesidir.

(1623) Kilişli III- 24-Atalay III, 31, 2.

(1624) Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 42.

(1625) Kilişli III, 226-Atalay III, 305, 6.

(1626) Kilişli III, 226-Atalay III, 307.

(1627) Kilişli III, 315-Atalay III, 426.

(1628) Kilişli I, 159-Atalay I, 182.

(1629) Kilişli I, 194-Atalay I, 227.

(1630) Kilişli III, 85-Atalay III, 119.

(1631) Kilişli II, 73-Atalay II, 89.

2- *Yoğurt*: Sütten elde edilen diğer bir yiyecek maddesi de yoğurt idi. Yoğurt XI. yüzyılda aynı ad ile biliniyordu. Yoğurt yapımında günümüzde olduğu gibi yoğurt mayası kullanılıyordu. O devirde diğer mayalara da dendiği gibi "kor"¹⁶³² adı verilen yoğurt mayası, Kaşgarlı'nın ifadesine göre ekşimiş yoğurt artığının üzerine süt dökülmek suretiyle elde ediliyordu¹⁶³³. Yoğurdun nasıl yapıldığı hakkında Kaşgarlı bilgi vermemekte ise de, bu işin de günümüzde olduğu gibi yapıldığını kabul edebiliriz. Yoğurt çalma işine "yoğurt uzıtmak"¹⁶³⁴ denildiği de anlaşılıyor. Yoğurt mayası ile mayalanan sıcak süt pıhtılaşarak yoğurt haline gelmektedir¹⁶³⁵. Gerek yoğurdun koyulaşmasından¹⁶³⁶ ve gerekse birinin yoğurt çalmasından¹⁶³⁷ söz edilmesi bu işin de onların günlük yaşayışında epeyce bir yer işgal ettiğini göstermektedir.

Türklerin bazı gıda maddelerini kurutarak gelecekteki ihtiyaçları için sakladıkları bilinmektedir. Onların bu usulü yoğurda da uyguladıklarını görüyoruz. Kaşgarlı'nın ifadesine göre onlar yoğurdu kurutarak bir nevi peynir haline getiriyorlardı. Yağı alınmış yoğurttan meydana getirilmiş olan bu peynir'e "kurut" adı veriliyordu¹⁶³⁸. Dîvân'da adamın kurutsadığından, yâni canının kurut çektiğinden¹⁶³⁹ bahsedildiğine göre, kurut da onlarca makbul bir yiyecek maddesi idi.

Kaşgarlı'nın birinin koyundan kuru yoğurt (kurut) elde etmesine dair kaydetmiş olduğu cümleye bakılırsa¹⁶⁴⁰ denilebilir ki kurut bilhassa koyun yoğurdundan elde ediliyordu.

Yoğurdun tek başına yenilmesi yanısıra, başta tutmaç olmak üzere bazı yemeklere katılmak suretiyle yenildiği anlaşılmaktadır ki, aşağıda ayrıca görülecektir¹⁶⁴¹. Ayrıca yoğurda sirke katılmak suretiyle de yenildiği oluyordu. Bir de yoğurda süt karıştırılmak suretiyle ayrıca bir yiyecek hazırladıklarına şahit oluyoruz ki buna "ikdük"¹⁶⁴² deniliyordu.

(1632) Kilişli III, 321-Atalay III, 435.

(1633) Kilişli III, 87-Atalay III, 122.

(1634) Kilişli I, 179-Atalay I, 208.

(1635) Kilişli I, 159-Atalay I, 182.

(1636) Kilişli III, 143-Atalay III- 190.

(1637) Kilişli I, 179-Atalay I, 207.

(1638) Kilişli I, 298-Atalay I, 357.

(1639) Kilişli III, 246-Atalay III, 332.

(1640) Kilişli II, 14-Atalay II, 15. Bugün Çankırı yöresinde aynı adla bilinmektedir. Tarchana çorbası veya Yoğurt çorbası yapılırken kullanılmaktadır.

(1641) Kilişli II, 238-Atalay II, 295.

(1642) Kilişli I, 96-Atalay I, 105.

3- *Ayran*: Ayran da XI. yüzyılda aynı ad ile¹⁶⁴³ biliniyordu. Kaşgarlı normal ayranın ne suretle elde edildiğine dair bilgi vermemektedir. Anlaşıldığına göre Türkler, günümüzde olduğu gibi, yoğurda su katarak durultmak suretiyle de ayran yapıyorlar ve buna sulandırılmış, cıvık şey anlamında "suvuk"¹⁶⁴⁴ diyorlardı. Türkler ayrandan da "süzme"¹⁶⁴⁵ denilen ve keşe benzeyen bir cins peynir elde ediyorlardı. Ayranın bazı yemeklerin yanısıra içilmesinden başka doğrudan doğruya ekmele de katkı edildiği muhakkaktır. Dîvân'da Kençeklerin içine yaş veya kuru üzüm koyarak yedikleri ekşi bir çeşit ayrana "buldun"¹⁶⁴⁶ dediklerinin kaydedilmesine bakarak XI. yüzyılda ayrana bazı şeyler karıştırılmak suretiyle de yenildiği anlaşılmaktadır.

4- *Peynir*: XI. yüzyılda Türklerin süttten elde ettikleri bir diğer yiyecek maddesi de peynir idi. Bu da peynir mayası kullanmak suretiyle elde ediliyordu. Elde edilen bu peynire Türklerin genellikle "uzıtma"¹⁶⁴⁷ dedikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca onların süt ve yoğurttan yaptıkları, peynir gibi yenilen başka bir katkı da "ikdük"¹⁶⁴⁸ dediklerini görüyoruz. Diğer taraftan Karluklar, ekşi süttten yapılan bir cins peynire "soğut"¹⁶⁴⁹ diyorlardı. Peynirin nasıl saklandığı hakkında Kaşgarlı herhangi bir bilgi vermemektedir. Yukarıda ayran konusunda sözünü ettiğimiz süzmenin varlığından anlaşıldığına göre Türkler hem yağlı süttten, hem de yağsız süttten peynir elde ediyorlardı.

5- *Kaymak*: Bilindiği üzere kaymak, süttün üzerinde biriken yağ tabakasıdır. Süttün kaymaklaşmasından¹⁶⁵⁰ bahsedilmesi, kaymağın ne suretle elde edildiğini göstermektedir. Anlaşıldığına göre süttün üzerinde kaymak tabakası teşekkül ettikten sonra süttüzülerek kaymağı elde ediliyordu¹⁶⁵¹. Kaymağa XI. yüzyılda Türk ellerinden çoğunun "kayak"¹⁶⁵², Bulgarlarla Arguların ise "kanak"¹⁶⁵³ dediklerini görmekteyiz. Dîvân'da kaymağın pişirilmesinden ve bu

(1643) Kilisli I, 109-Atalay I, 120.

(1644) Kilisli III, 122-Atalay III, 164.

(1645) Kilisli I, 362-Atalay I, 433.

(1646) Kilisli I, 407-Atalay I, 492. Besim Atalay bu kelimeyi içerisine yaş veya kuru üzüm konulan hoşmerim şeklinde tercüme ediyorsa da yanlıştır. Kelimenin Arapça karşılığı sözlüklerde, tatlı ile karıştırılan yoğurt veya ayran şeklinde izah edilmektedir.

(1647) Kilisli I, 197-Atalay I, 207.

(1648) Kilisli I, 96-Atalay I, 105.

(1649) Kilisli I, 297-Atalay I, 356.

(1650) Kilisli III- 148-Atalay III, 197.

(1651) Kilisli III- 125-Atalay III, 167.

(1652) Aynı yerler.

(1653) Kilisli I, 321-Atalay I, 383.

suretle kabın (çanağın) doldurulmasından bahsedilmekte ise de¹⁶⁵⁴ bu pişirme sonucu nasıl bir yiyecek maddesi elde edildiği belirtilmemektedir. Ayrıca kaymağın konak darsı ile pişirilme suretiyle bir çeşit yemek yapıldığı anlaşıyor ki¹⁶⁵⁵ aşağıda ayrıca bahsedilecektir.

c) Bal

Türklerin XI. yüzyılda arıcılık yaptıklarından, incelememizin hayvancılık konusunda bahsedilecektir. Oğuzlar ile lehçe itibariyle onlara yakın olan Kıpçaklar ve Suvarlar bal'a bu günkü adı ile "bal"¹⁶⁵⁶, diğer Türk elleri ise "arı yağı"¹⁶⁵⁷ diyorlardı. Balın söz konusu yüzyılda ne derecede yaygın bir yiyecek maddesi olduğunu pek tespit edemiyoruz. Ancak baldan çok bahsedilişine bakarak bir hüküm vermek gerekirse bunun da epeyce yaygın bir besin maddesi olduğunu söyleyebiliriz. Mamafih bu hususta şimdilik kesin bir şey söylenemez. Kaşgarlı bu konu ile ilgili olarak birinin balı kaşıklamasından¹⁶⁵⁸ ve bal yalamak ile bal yalaşmaktan¹⁶⁵⁹ bahsetmektedir¹⁶⁶⁰. Diğer taraftan balın "buğsı" denilen bir yemeğin yapılışında da kullanıldığı anlaşıyor. Kaşgarlı'nın tarifine göre bu yemek şöyle yapılmaktadır. "Buğday pişirilerek içerisine badem taneleri atılır. Üzerine bal ve süt ile pişmiş bulamaç dökülür. Ekşitildikten sonra yenir. Süttü içilir"¹⁶⁶¹. Ayrıca aşağıda görüleceği üzere bal, "kumlak" adlı bir ot ile karıştırılarak şarap da yapılıyordu. Şu kayıtlara bakarak XI. yüzyılda Türkler arasında arıcılığın epeyce yaygın bulunduğuna ve balın genellikle bilinen ve çeşitli tüketim şekilleri bulunan bir gıda maddesi olduğuna hükmedebiliriz.

ç) Yumurta

Türklerin söz konusu yüzyılda kümes hayvanlarından tavuk, ördek ve kaz beslediklerine hayvancılık konusunda işaret edilecektir. XI. yüzyılda Türkler, bütün kuşların yumurtaları ile erkek hayvanların husyelerine olduğu gibi, kümes hayvanlarının yumurtasına da, gününzden küçük bir telâffuz farkı ile, o zaman "yumurtga"¹⁶⁶² di-

(1654) Kilisli III, 24-Atalay III, 31, 2. Pırlırlur yakrı kayak.

(1655) Bk. 1651 numaralı notta gösterilen yerler.

(1656) Kilisli III, 116-Atalay III, 156.

(1657) Aynı yerler.

(1658) Kilisli III, 250-Atalay III, 338.

(1659) Kilisli III, 72-Atalay III, 103.

(1660) Kilisli II, 212-Atalay II, 267.

(1661) Kilisli I, 354-Atalay I, 423.

(1662) Kilisli III, 320-Atalay III, 433.

yorlardı. Dîvân'da Yumurta'nın ne şekilde yenildiği konusunda fazla kayıt yoktur. Kaşgarlı'nın, ekmeğin dürüm yapılmasından bahsettiğinde, içerisine kıyma ve yumurta gibi şeyler konulduğundan bahsetmesinden anlaşıldığına göre, yumurta kaynatıldıktan sonra, belki de kıyılarak, ekmeğin içine konulup yeniliyordu¹⁶⁶³. Dîvân'da ayrıca "o adam yumurtayı yuttu"¹⁶⁶⁴ şeklinde bir cümle de kaydedilmekte ise de bu cümleden ne kastedildiği pek anlaşılmamaktadır.

II- TARIMSAL BESİN MADDELERİ

Oldukça önemli bir kısmının XI. yüzyılda yerleşik hayat yaşamaya başladığı anlaşılan Türklerin hayvancılıktan başka tarım ile de meşgul olduklarını ve besin maddelerinin büyük bir kısmını da bu yoldan elde ettiklerini biliyoruz. Onların bitkilerden elde ettikleri besin maddelerinin en önemlileri şüphesiz çeşitli hububat ile bunlardan elde ettikleri maddelerdir. Hububattan ise en önemlilerinin buğday, darı, pirinç ve arpa olduğu anlaşılmaktadır.

a) Buğday

XI. yüzyılda da aynı adı taşıyan buğdaya¹⁶⁶⁵ Oğuzlar "aşlık"¹⁶⁶⁶ diyorlardı. Diğer hububat ile birlikte buğdayın da yetiştirilişinden tarım bahsinde bilgi verdiğimiz için burada hem buğdayı hem de diğerlerini sadece beslenme yönünden ele alacağız.

Buğdayın herhangi bir ameliyeye tabi tutulmadan yenildiğini XI. yüzyılda da görüyoruz. Bu cümleden olarak onlar henüz iyice sertleşmemiş yarı sütlü olan buğday başaklarını toplayarak ateşte ütüyorlar, sonra ütülmüş olan bu başakları elde ovarak tanelerini çıkarıp yiyorlardı ki onların "suruş"¹⁶⁶⁷ dedikleri bu usul günümüz Türkiyesinde de yaşamaktadır. Bundan başka kuru buğdayın tıpkı bugün olduğu gibi ateşte kavrulup, kavurğa yapılarak da yenildiğini görüyoruz¹⁶⁶⁸.

Bunların dışında buğday öğütülmeden de bazı yemeklerin malzemesi olarak kullanılıp yeniliyordu. Bu cümleden olarak suda kaynatılmış olan buğday, arpa hamuru ile yoğurularak bir keçeğe sarılıyor ve sıcak bir yerde bırakılıyordu. Bir müddet böylece kalan bu

(1663) Kilisli II, 220-Atalay II, 276.
(1664) Kilisli II, 253-Atalay II, 313.
(1665) Kilisli III, 181, 2-Atalay III, 240.
(1666) Kilisli I, 104, 311-Atalay I, 114, 373.
(1667) Kilisli I, 307, III- 248-Atalay I, 368, III, 335.
(1668) Kilisli I, 409-Atalay I, 493. Kogurmaç.

yemek, erdikten (olgunlaştıktan) sonra yeniliyordu¹⁶⁶⁹. Ayrıca yine kaynatılmış buğdayın içine badem taneleri atıldıktan sonra, üzerine bal ile pişmiş bulamaç döküldüğünü, sonra ekşitilerek yenildiğini ve suyunun da içildiğini yukarıda bal konusunda belirtmiştik. Diğer taraftan buğdaydan doğrudan doğruya bazı içkiler ve bozalar yapıldığını da görmekteyiz.

Buğdayın saydığımız bu kullanılış şekilleri dışında, undan daha iri taneler halinde kırılarak "yarmaş"¹⁶⁷⁰ adı verilen bulgur veya yarma haline getirilerek de kullanıldığını biliyoruz. Ancak günümüzde bilhassa köylerimizde çok yaygın bir gıda maddesi olan yarmanın nasıl elde edildiği ve pişirildiği hususunda Kaşgarlı herhangi bir bilgi vermemektedir.

b) Un

Türklerin başlıca buğday ve kısmen de arpadan elde ettikleri anlaşılan un'un onların beslenmesinde en önemli rolü oynadığı muhakkaktır. XI. yüzyılda da aynı adı taşıyan un¹⁶⁷¹ ile ilgili kayıtların çokluğu, onların yaşayışında un'un ne kadar önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir. Un'un ne şekilde öğütüldüğünden incelememizin değirmen konusunda ayrıntılı olarak bahsedilmiştir. Hububatın değirmende öğütülmesinin önemli bir iş olduğu, öğütme işinde yardımlaşmadan bahsedilişinden¹⁶⁷² anlaşılmaktadır. Değirmende öğütülen un'un çuval, küp ve deriden yapılan dağarcıklara konularak muhafaza edildiğini görüyoruz. Bu cümleden olarak Kaşgarlı birinin kaba sıkıştırarak un tıkmısından¹⁶⁷³, un'un çuvala ve dağarcığa sıkıştırılmasından¹⁶⁷⁴ ve çuvala un basmada birinin bir başkasına yardım ettiğinden¹⁶⁷⁵ bahsetmektedir. Ayrıca onların un koydukları kapların önemlilerini de ev ve mutfak eşyası konusunda kaydetmiş bulunuyoruz.

Un'un yoğrulmasından önce elendiği muhakkaktır. Nitekim Kaşgarlı un'un elenmesinden ayrıca bahsetmektedir¹⁶⁷⁶. Bu iş ile ilgili olarak birinin un elemesinden¹⁶⁷⁷ ve kadının kendisi için un ele-

(1669) Kilisli I, 267-Atalay I, 318. Bu yemeğe "top" deniliyordu.
(1670) Kilisli III- 30-Atalay III, 40. Yarmaş.
(1671) Kilisli I, 50-Atalay I, 49. Un.
(1672) Kilisli I, 163-Atalay I, 187.
(1673) Kilisli II, 15-Atalay II, 16.
(1674) Kilisli I, 226-Atalay I, 269. Oyuldu.
(1675) Kilisli I, 225-Atalay I, 268.
(1676) Kilisli I, 211-Atalay I, 250. Un elgendi.
(1677) Kilisli I, 239-Atalay I, 284.

diğinden¹⁶⁷⁸ de söz edilmektedir. Diğer taraftan herhalde erkek karısına un elediği gibi¹⁶⁷⁹ belki de çok un elenmesi gerektiği hallerde un eleme, yardımlaşma suretiyle yapılıyordu¹⁶⁸⁰.

Elenen un yoğuruluyordu. Yoğurma ile ilgili olarak da birinin başkasına un yoğurtmasından¹⁶⁸¹ ve yoğurma işinde yardımlaşmadan¹⁶⁸² bahsedilmesi un eleme ile yoğurmanın onların günlük yaşayışında ne derecede meşgul oldukları bir iş olduğunu gösterir mahiyettedir. Un ölçüsü olarak da "bir yoğurum un"¹⁶⁸³ herhangi bir ölçüden bahsedilmemektedir. Un yoğurulması esnasında bazan konulan suyun çokluğundan dolayı cıvıklaştığı da oluyor ki buna "suvişdi" diyorlardı¹⁶⁸⁴.

c) Ekmek

Un'un sadece su ve tuz ile karıştırılması suretiyle elde edilen yiyecek maddelerinin en önemlisi şüphesiz ekmektir. Herkesin temel besin maddesi olan un'dan Türkler çok çeşitli ekmek yapmasını biliyorlardı. Kaşgarlı'nın pek çok ekmek adından ve dolayısıyla çeşidinden bahsetmesi, onların bu temel besin maddesinden ne surette faydalandıklarını göstermesi bakımından üzerinde dikkatle durulmağa değer bir husustur.

Türkler genel olarak XI. yüzyılda ekmeğe "etmek"¹⁶⁸⁵ veya "ötmek"¹⁶⁸⁶ diyorlardı. Kaşgarlı'nın eserinde ekmeğin nasıl pişirildiğine dâir de pek bol malzeme bulunmaktadır. Anlaşıldığına göre ekmek bugün olduğu gibi o zaman da fırın, tandır veya ocaklarda pişiriliyordu. Onların nakledilebilir ocaklarının varlığını ev konusunda görmüştük. Ayrıca onların bazı odalarında da ocakları vardı. Tandır'a gelince Kaşgarlı tandır anlamında herhangi bir kelimeden bahsetmemekle beraber, kadının ekmeği tandıra yapıştırdığından bahsetmesi¹⁶⁸⁷, XI. yüzyılda Türklerin ekmek pişirme ve belki de ısınmada tandırdan da faydalandıklarını göstermektedir.

(1678) Kilisli I, 215-Atalay I, 255. Urağut un elgendi.

(1679) Kilisli I, 222-Atalay I, 264.

(1680) Kilisli I, 202-Atalay I, 238.

(1681) Kilisli III, 322-Atalay III, 436.

(1682) Kilisli III, 71-Atalay III, 102.

(1683) Kilisli III, 35-Atalay III, 47.

(1684) Kilisli II, 82-Atalay II, 102. Sıvılaştı sözü de bununla ilgilidir.

(1685) Kilisli II, 41-Atalay II, 48. Etmekçi; Kilisli III, 168-Atalay III, kara etmek.

(1686) Kilisli III- 44-Atalay III, 57. İşler ötmek yaptı.

(1687) Aynı yerler.

Fırın konusuna gelince, M.A. Köymen'in de işaret ettiği gibi¹⁶⁸⁸ XI. yüzyılda Türklerde başlıca iki tip fırın göze çarpmaktadır. Bunlardan birisi isteyen herkesin ekmek ihtiyacını karşılamak amacıyla yapıldığını zannettiğimiz büyük fırındır. Kaşgarlı'nın "etmekçi"yi "ekmeği yapan ve satan" şeklinde tanımlaması¹⁶⁸⁹ ve fırındaki ekmeği çevirmek için "kılıç şeklinde tahtadan yapılmış uzunca enli bir ağaç parçası" olarak tanımladığı fırıncı küreğinden bahsetmesi bizi bu kanaata götürmektedir. Hatta onun ekmekçilerin ekmek üzerine nakış yapmak için kullandıkları "tiküç"¹⁶⁹⁰ adlı bir âletten bahsetmesi de tamamen bu husus ile ilgilidir. Dolayısıyla ekmeği yapıp satan, yâni bu işi meslek edinenlerin varlığı anlaşıldıktan sonra, bunların büyük fırınlarda halkın ihtiyacını karşılayacak ölçüde ekmek pişirmekte olduklarını da kabul etmek gerekmektedir.

İkinci tip fırına gelince, Kaşgarlı "awran" (افران) adı verilen bu tipi, "demirci ocağı biçiminde yapılan ekmek fırını" olarak tanımlamaktadır¹⁶⁹¹. O halde bu da daha küçük çapta bir fırın olup, muhtemelen ev ihtiyaçlarını karşılayacak ölçüde ekmek pişirmeye yarıyordu. Yine pişirilen veya satılan ekmeklerin sayısını bilmek için bir ağaçta çeteleler tutuluyor ve buna XI. yüzyılda "kertik" deniliyordu¹⁶⁹².

Ocakta ekmek pişirilmesi konusuna gelince, aşağıda görüleceği üzere, onlar bir tür ekmek pişirme usulü olarak ekmeklik hamuru ocakta küle gömmek suretiyle pişirerek kül çöreği de yapıyorlardı. Kaşgarlı'nın küle gömülerek pişirilen ekmekler konusunda da bir çok ad kaydetmiş olmasından bugün bazı köylerimizde halâ varlığını gördüğümüz bu usulün XI. yüzyılda pek yaygın olduğu sonucu çıkmaktadır. Esasen her evde fırın bulunmamakla beraber ocağın bulunuşu bu tip ekmek pişirmeyi bir bakıma mecburî kılmaktadır. Ekmek pişirme konusunda özellikle yufkanın yapımında, söz konusu yüzyılda saçtan faydalanılıp faydalanılmadığını Kaşgarlı'nın eserinden tespit edemedik.

Görüntüğe göre Türklerin yapmış oldukları ekmek çeşitlerinin en önemlilerinden biri, bugün köylerimizde somuna nazaran daha çok pişirildiğine şahit olduğumuz yufka¹⁶⁹³ idi. Hakanlı lehçesinde bu tip ekmeğe "püşkel"¹⁶⁹⁴ deniliyordu. Yufkanın bir cinsi çok ince

(1688) A.g.m., s. 34.

(1689) Kilisli II, 41-Atalay II, 48.

(1690) Kilisli I, 299-Atalay I, 358.

(1691) Kilisli I, 100-Atalay I, 109.

(1692) Kilisli I, 398-Atalay I, 478. Tabii ahşabın bir bıçak ile kertilmesi veya çentilmesi şeklinde çetele tutulduğundan bu ad verilmiş görünmektedir.

(1693) Kilisli III- 25-Atalay III, 33.

(1694) Kilisli I, 400-Atalay I, 481.

yapılıyordu. Dokunur dokunmaz kırılabilen bu çeşidine "yalaçı (yalancı) yuga" denildiğini görüyoruz¹⁶⁹⁵. Yufka cinsinden bir nevi katmere de "yarma yuga"¹⁶⁹⁶ denildiği anlaşılıyor. Bu katmer herhalde yalancı yufkadan ve yufkadan daha kalınca idi. Yine bu tip ekmeklerden bu günkü pide veya bazlama diyebileceğimiz, somun ile yufka arası bir nevi ekmeğe de "sinçü"¹⁶⁹⁷ denildiğini görüyoruz. Kaşgarlı Türklerin somun ekmeği pişirdiklerine dâir açık bir kayıt vermemiştir. Ancak onun "mayalı, güzel, iyice pişmiş semirtici ekmeğ"ten bahsetmesi ve buna "kevşem etmek"¹⁶⁹⁸ (gevşek=yumuşak ekmeğ) denildiğini bildirmesine bakılırsa, onların somun tarzında ekmeğ de pişirmekte olduklarına hükmedebiliriz.

XI. yüzyılda Türkler bir çeşit kurabiye yapmasını da biliyorlardı. Kaşgarlı'nın verdiği bilgiye göre onlar "çukmın"¹⁶⁹⁹ dedikleri bu çeşit ekmeği çömlükte su buğusunda pişiriyorlardı. O, sindirilmesi en kolay ekmeğ olarak bunu tarif etmektedir ki, şüphesiz bu özelliği pişirilmesinden ileri geliyordu.

Yine Türkler söz konusu yüzyılda bu günkü adı ile çöreği de biliyorlardı¹⁷⁰⁰. Birinin undan çörek yaptığından ayrıca bahsedilmesi, çörek pişirme işinin epeyce yaygın olduğunu gösterir¹⁷⁰¹. Yine çörek anlamında "tokuç"¹⁷⁰² ve "yerküç"¹⁷⁰³ adları kaydedilmektedir. Her üçü hakkında da herhangi bir açıklama yapılmayan bu çörekler her halde yapıtları itibariyle birbirlerinden az-çok farklı şeyler olmalıydılar. Yine, M.A. Köymen'in de kaydettiği gibi¹⁷⁰⁴ herhalde bu çörekler günümüzdeki çörek anlamında kullanılmıyordu. Zirâ çöreğe yağ vesâire karıştırıldığından söz edilmemektedir. Çöreklerin bir diğeri cinsi de yukarıda söylendiği gibi kül çöreği idi. Bu çörek kızgın küle gömülme suretiyle pişiriliyordu. Türklerin XI. yüzyılda küle pişirilen çöreğe "közmen"¹⁷⁰⁵ dediklerini görmekteyiz. Kül

(1695) Kilisli III, 18, 9-Atalay III, 25. Yala; Ayrıca Ailesi III, 26-Atalay III, 35. Yalaçı kelimesi. Bugünkü yufka sözü de herhalde bununla (yuga) ilgili olmalıdır.

(1696) Kilisli III- 25-Atalay III, 34.

(1697) Kilisli I, 349-Atalay I, 417.

(1698) Kilisli III, 213-Atalay III, 287.

(1699) Kilisli I, 370-Atalay I, 444.

(1700) Kilisli I, 325-Atalay I, 388. Çörek.

(1701) Kilisli III, 251-Atalay III, 340. Ol unuğ çörekledi.

(1702) Kilisli I, 299-Atalay I, 358.

(1703) Kilisli I, 377-Atalay I, 452.

(1704) A. g. m., s. 35.

(1705) Kilisli I, 370-Atalay I, 444. Besim Atalay burada közmeni közde pişirilen ekmeğ olarak kaydetmekte ise de, başka bir yerde "közmen kömdi" cümlesinin karşılığını "çöreği küle göndü (Kilisli II, 23-Atalay II, 27) şeklinde vermiştir. Doğrusu bu son şeklidir.

çöreği pişirme işine "közmen kömmek" denildiği gibi, bazılarınca da "un özlemek"¹⁷⁰⁶ denildiği anlaşılmaktadır. Küle gömülerek pişirilen bir diğeri ekmeğ çeşidine de "kömeç"¹⁷⁰⁷ denildiğini görmekteyiz ki, kelime "gömmeç" veya benzeri adlarla Türkiye'de bugün de yaşamaktadır.

Ekmeğin yukarıdan beri bahsettiğimiz bu çeşitleri, işaret ettiğimiz gibi un'a su ve tuzdan başka bir şey katılmadan pişirilmesi suretiyle elde edilen çeşitleri idi. Ekmeğin başka maddelerle karıştırılarak pişirildiği de oluyordu ki, bunları da ekmeğ konusunda kaydetmek daha doğru olacaktır.

Yufka cinsinden ekmekler başlıca dürüm yapılarak yeniliyordu. Bu usul bugün de köylerimizde pek yaygındır. Türkler XI. yüzyılda dürüme "türmek"¹⁷⁰⁸ diyorlardı ve içerisine, yumurta, kıyma gibi şeyler konulduğu gibi, ayrıca peynir veya yağ da konuluyordu¹⁷⁰⁹. Dürüm parçasına "tikim" de deniliyordu. Diğeri taraftan karşılıklı dürüm dürüşmeden de bahsedilmesi¹⁷¹⁰, dürümün o zaman dahi oldukça yaygın olduğunu göstermektedir.

"Katma yuga" denilen ufalanmış yufkanın doğrudan doğruya yağda kızartılarak yenildiği de oluyordu¹⁷¹¹. Diğeri taraftan ufalanmış ekmekten¹⁷¹², ekmeğin ufalanmasından¹⁷¹³ ve ekmeğ ufalamada yardımlaşmadan bahsedildiğine bakılırsa, onlar ekmeği, yağ, ayran v.b. şeyler içerisine ufalayarak karıştırıp da yiyorlardı¹⁷¹⁴. Ayrıca doğrudan doğruya yağ ile yoğurulan ve tandır veya fırında pişirilen bir ekmeğ hamuru da bilinmekte idi¹⁷¹⁵.

Bu saydıklarımızın dışında Türkler'in bir çeşit etli ekmeğ tatlısıyla, ekmeğ tatlısına benzer bazı yemeklerinin varlığı da bilinmektedir ki, bunlar tatlılar bahsinde ayrıca ele alınacaktır.

(1706) Kilisli I, 240-Atalay I, 286.

(1707) Kilisli I, 300-Atalay I, 360.

(1708) Kilisli II, 220-Atalay II, 276.

(1709) Kilisli I, 332-Atalay I, 396. Bir tikim türmek.

(1710) Kilisli II, 85-Atalay II, 106.

(1711) Kilisli I, 362-Atalay I, 433. Bugün aynı şekilde yapılan yemeğe "yağlambaç" veya "yağlamaç" denilmektedir.

(1712) Kilisli I, 59, 60-Atalay I, 61, 2. Uwuş kelimesi.

(1713) Kilisli I, 171-Atalay I, 197. Etmek uşaldı.

(1714) Kilisli I, 162-Atalay I, 185. Ol manğa etmek uwuşdı.

(1715) Kilisli I, 427-Atalay I, 518. "Kakurgan"

ç) Çeşitli Yemekler

1- Genel olarak yemek ve pişirilmesi: XI. yüzyılda Türklerin yemeğe "aş"¹⁷¹⁶ dedikleri bilinmektedir. Yine genel anlamda yolda veya kırdan yenilmek üzere herhangi bir kimsenin beraberinde taşıdığı yiyeceklere günümüzde olduğu gibi "azuk"¹⁷¹⁷ (azık) deniliyordu. Ayrıca yemek anlamında bazılarının "yem" kelimesini kullandıklarını da biliyoruz¹⁷¹⁸. Kahvaltı gibi az bir miktar yiyeceğe ise "tutguç"¹⁷¹⁹ diyorlardı.

Aş kelimesinden alınarak tencereye "aşıç" denildiğini daha önce görmüştük. Dîvân'da yemeğin pişirilmesi münasebetiyle tencerenin kaynayıp içindeki yemeğin pişmesinden¹⁷²⁰, tencere etrafına odun yığılmasından¹⁷²¹, kaynayan tencerenin kapağının kabarmasından¹⁷²², kabarıklığının inmesinden¹⁷²³, taşayazmasından¹⁷²⁴, taşmasından¹⁷²⁵ ve tencere taşırın ateşten¹⁷²⁶ bahsedilmesi, yemek pişirme ile günlük hayatta ne kadar çok meşgul olduğunun ifadeleridir. Yemek pişirilirken kepçe ile karıştırılıyordu¹⁷²⁷. Türkler yemek pişirmek ve diğer maksatlarla kap doldurmaya "kap toşgurmak"¹⁷²⁸, boşaltmaya da "kap koturmak"¹⁷²⁹ diyorlardı. Köpük kelimesi de genellikle kaynayan tencerenin köpüğünü ifade ediyordu¹⁷³⁰. Tencere-de pişen yemek "pışığ aş"¹⁷³¹ idi ve soğutulmuş olarak yeniliyordu.

Görünüşe göre Türkler yağlı yemeği çok seviyorlardı. Özlü aş deyiminin yağlı yemek anlamında kullanıldığından bahsetmiştik. Ayrıca doyurucu yemeğe, yâni yağlı yemeğe "çivgin aş"¹⁷³² denildiğini de görmekteyiz ki, onların doyurucu yemekten ne kastettiklerini de ifade etmektedir. Buna karşılık tadı-tuzu ve yağı bulunmayan

(1716) Kilisli I, 76, 85, 6-Atalay I, 80, 92, 3.

(1717) Kilisli I, 64-Atalay I, 66.

(1718) Kilisli III, 106-Atalay III, 144. Yem.

(1719) Kilisli I, 378-Atalay I, 453. Şüphesiz bu, mideyi bir süre için olsun tok tutmak ile ilgilidir.

(1720) Kilisli II, 11-Atalay II, 12; Kilisli III, 143-Atalay III, 191.

(1721) Kilisli II, 188-Atalay II, 249.

(1722) Kilisli I, 218-Atalay I, 258.

(1723) Kilisli I, 210-Atalay I, 248.

(1724) Kilisli II, 140-Atalay II, 178.

(1725) Kilisli I, 146-Atalay I, 166.

(1726) Kilisli I, 424, 427, II, 65-Atalay I, 514, 518, II, 78.

(1727) Kilisli III, 244-Atalay III, 331. Ol münüğ kamaçladı.

(1728) Kilisli II, 140-Atalay II, 178. Ol ewin birle toşgurdu.

(1729) Kilisli II, 172-Atalay II, 218. Ol manga kap kotruşdı.

(1730) Kilisli I, 327-Atalay I, 380.

(1731) Kilisli I, 311-Atalay I, 372. Pışığ.

(1732) Kilisli I, 369-Atalay I, 433.

aş "yılınça aş"¹⁷³³ ve doyurmayan aş da "kewgin aş"¹⁷³⁴ idi. Yemeğin yenilişi ile ilgili olarak yemek tatmaktan¹⁷³⁵, birinin bir başkasına yemek tattırmasından¹⁷³⁶, bir adamın da konuğa ve başkalarına çok yemek yediren bir kimse oluşundan¹⁷³⁷ bahsedilmektedir. Başka bir kayıttan "o aş vaktinde yetiştii"¹⁷³⁸ denilişine bakılırsa, onların belli yemek yeme zamanlarının varlığı da söylenebilir. Genellikle tok gözlü olan Türkler, önelerine konan yemeğin kendilerine kafi olduğunu beyanla¹⁷³⁹, fazlasını talep etmiyorlardı.

Yemekler konusunda çorbadan da sık sık bahsedilmesi, XI. yüzyılda Türklerin çorba içmeğe düşkün olduklarını göstermektedir. Onlar çorbaya "mün", yağlına da "yağlı mün"¹⁷⁴⁰ diyorlardı. Bu addan alınarak çorba içmeğe "mün öpmek"¹⁷⁴¹ deniliyordu ki, Kaşgarlı'nın ifadesine göre "öpmek" çorbaya benzer diğer şeylerin içilmesi için de kullanılıyordu. Kaşgarlı, eserine malzeme toplamak gayesiyle Yağmalar ülkesinde bulunduğu esnada, onların sadece şehriye çorbasına mün dediklerini ve mün getir dediklerinde şehriye çorbası getirdiklerini bildirmektedir¹⁷⁴².

Çorba ile ilgili olarak Kaşgarlı'nın birisinin çorba ısıtmasından¹⁷⁴³, çorba içilmesinden¹⁷⁴⁴, birisinin çorba içer görünmesinden¹⁷⁴⁵, birisinin bir başkasına çorba içirmesinden¹⁷⁴⁶ ve bir içim (yudum) çorbadan¹⁷⁴⁷ oldukça çok bahsetmesi çorbaya olan düşkünlüğü ve çorbanın onların beslenmesindeki yerini göstermektedir.

2- Buğday unundan yapılan yemekler: Ekmek yapmanın dışından, unlardan bir takım yemekler de yapılıyordu. Bu yemeklerden biri, buğday ve arpa ununun karıştırılması suretiyle elde edilen ve adının "awzuru"¹⁷⁴⁸ olduğu bildirilen bir nevi karışık yemektir ki, yapılışı hakkında fazla bilgi verilmemektedir.

(1733) Kilisli III, 320-Atalay III, 433.

(1734) Bk. 1732 numaralı notta gösterilen yerler.

(1735) Kilisli II, 96-Atalay II, 120. Aş tatıldı.

(1736) Kilisli II, 61-Atalay II, 73.

(1737) Kilisli I, 425-Atalay I, 515.

(1738) Kilisli I, 194-Atalay I, 227. Ol aşka ergürdi.

(1739) Kilisli I, 267-Atalay I, 318. Bu aş manğa tap.

(1740) Kilisli I, 39-Atalay I, 36.

(1741) Kilisli I, 144-Atalay I, 163.

(1742) Kilisli I, 285-Atalay I, 340. Mün.

(1743) Kilisli I, 181-Atalay I, 209. Ol mün isitti.

(1744) Kilisli I, 144, 208-Atalay I, 163, 245.

(1745) Kilisli I, 172-Atalay I, 198. Ol mün öpüdü.

(1746) Kilisli I, 154-Atalay I, 176. Ol manğa mün öpürdi.

(1747) Kilisli I, 71-Atalay I, 75. Bir öpüm mün= Bir içim çorba.

(1748) Kilisli I, 128-Atalay I, 145.

Undan yapılan sulu yemeklerin genellikle bulamaç denilen çorbaya benzer şeyler olduğu anlaşılmaktadır. Bunların başında "to"¹⁷⁴⁹ gelir. Bu yemek şöyle yapılmakta idi: "Un bulamaç gibi pişirilir. Sonra bir kapta kaynatılmış buğday ile birlikte ekşitilir. Olduktan sonra içilir". Yine bulamaç cinsinden yemeklerin biri de "suma" idi. Islatılmış buğdayın kurutulup öğütülmesi suretiyle elde edilen undan yapılan bu yemeğin de yapılışı hakkında fazla bilgimiz yoktur¹⁷⁵⁰. Yağsız ve tatsız bir bulamaç çorbasına ise "bulgama"¹⁷⁵¹ denildiğini biliyoruz ki, bunun da undan yapıldığı muhakkaktır. Yine Türkler buğdaydan elde edilen ve kavru olarak yenilen kavut gibi bir çeşit una "talkan"¹⁷⁵² diyorlardı. Dîvân'ın başka yerlerinde talkana yağ kattırmaktan¹⁷⁵³ bahsedilişine bakarak, talkan denilen bu unun yağ ile kavru olarak yenildiği anlaşılmaktadır.

3- *Hamur işleri (Erişte ve Şehriye)*: Yukarıda saydığımız yemeklerin, unun doğrudan doğruya bazı işlemlere tabi tutulması sonucunda yapıldığı görülmektedir. Bunlardan başka bugün halk arasında hamur işi denilen bazı yemekleri de buğday unundan yapılan yemekler arasında saymalıyız. Un'un hamur haline getirilerek bundan bir çeşit erişte de yapıldığını görüyoruz. Kaşgarlı'nın tarifine göre "kıyma ügre"¹⁷⁵⁴ denilen bu yemek, hamurun serçe dili gibi eğri olarak kesilmesi suretiyle yapılıyordu. Anlaşıldığına göre Türkler, kesilmiş her bir tutmaç tanesine olduğu gibi, erişte tanelerine de "çöp"¹⁷⁵⁵ diyorlardı. Yine hamurdan "ügre" denilen bir çeşit şehriye çorbası daha yapılıyordu. Yazarımız bunun tutmaç'a benzediğini, ancak tutmaç'ın bundan daha sulu olduğunu kaydetmektedir¹⁷⁵⁶. Şehriye çorbalarının bir diğeri de "sanmaçuk"¹⁷⁵⁷ tur. Hamuru nohut büyüklüğünde kesilen bu şehriye çorbası, çok iştah açıcı bir yemek olmalıdır ki, Kaşgarlı'nın ifadesine göre hastalara ve rahatsız olanlara veriliyordu.

Bir çeşit şehriye çorbasının ise soğukluk olarak kullanıldığına dair Kaşgarlı'nın kaydı oldukça ilgi çekicidir. Bu çorba, su, kar ve-

(1749) Kilisli III, 155-Atalay III, 207. Bu kelimenin karşılığı Besim Atalay tarafından ek-sik tercüme edilmiştir.

(1750) Kilisli III, 177-Atalay III, 234.

(1751) Kilisli I, 407-Atalay I, 491.

(1752) Kilisli I, 367-Atalay I, 440.

(1753) Kilisli II, 149-Atalay II, 189, 90. Kaşgarlı, talkan kelimesinin Oğuzca olduğunu da ilâve etmektedir.

(1754) Kilisli III, 130-Atalay III, 173.

(1755) Kilisli I, 267-Atalay I, 318.

(1756) Kilisli I, 114-Atalay I, 127.

(1757) Kilisli I, 434-Atalay I, 527.

ya buz gibi şeylerle soğutulduktan sonra içerişine baharat konuluyor ve soğukluk olarak yeniliyordu¹⁷⁵⁸.

4- *Tutmaç*: Kaşgarlı'nın tutmaç'ı "Türklerin tanınmış bir yemeği" olarak tanımlamasından, onların en meşhur yemeğinin bu olduğu anlaşılmaktadır¹⁷⁵⁹. F. Sümer'in yazdığına göre¹⁷⁶⁰ bugün Tokat, Sivas, Amasya, Çorum, Yozgat bölgelerinde ve Avşarlar arasında aynı ad ile yaşamakta olan Tutmaç'ın vasıflarını Kaşgarlı şöyle anlatmaktadır: "Bu yemek bedeni kuvvetlendirir. Yüze kırmızılık (sıhhat) verir. Kolaylıkla sindirilmez. Tutmaç yendikten sonra suyundan da içilir"¹⁷⁶¹. O, bu yemeğin Zülkarneyn zamanında icat edildiğine dair bir efsane de anlatmakta işe de yemeğin yapılışı ile ilgili olmadığından burada kaydetmeyi gerekli görmedik. Ancak bu efsaneyi kaydetmesi, tutmaç'ın Türklerce çok eskiden beri bilinege-len millî bir yemek olduğu görüşünü doğrulamaktadır.

Tutmaç'ın hamurunun ne gibi bir işleme tâbi tutulduğuna dair Kaşgarlı herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak yemeğin bu günkü yapılışını da göz önünde bulundurarak diyebiliriz ki, yoğurulan hamur, yufka biçiminde açıldıktan sonra ya doğrudan doğruya veya saç üzerinde hafifçe pişirilmeyi müteakip erişte şeklinde kıyılıyordu. Açılan yufka bugün genellikle baklava dilimi veya üçgen şeklinde kesilmekte ise de, Kaşgarlı'nın hamurun kesilmesi suretiyle elde edilen herbir tutmaç tanesine "çöp"¹⁷⁶² veya "tutmaç çöpi"¹⁷⁶³ denildiğini kaydetmesine bakarak hazırlanan yufkanın normal erişte çöpleri gibi uzun uzun kesilmekte olduğu akla geliyorsa da, belki de günümüzde olduğu gibi bu çöplerin şişle yenilebilecek irilikte olduğunu kabul etmek daha doğru olacaktır.

Hazırlanan tutmaç çöpleri tencerede bol su ile kaynatılıyor, bu esnada tıpkı makarna haşlar gibi karıştırılıyor ve bu işe de "tutmaç bulamak"¹⁷⁶⁴ deniliyordu. Pişen tutmaç, makarna gibi süzülerek suyundan ayrılıyordu. Süzme işinde günümüzdeki kevgir yerine, taze dallardan kepçe biçiminde örülmüş özel bir süzgeç kullanıyorlar ve

(1758) Kilisli III, 179-Atalay III, 237, 8. Litü veya latu. Kelime iyi okunamamaktadır.

(1759) Bu hususta bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 383. Tutmaç hakkında gerek Kaşgarlı'nın gerekse diğer kaynakların verdiği bilgiler ilk önce F. Sümer tarafından değerlendirilmiş ve bu yemeğin yapılış tarzı da izah edilmiştir. Daha sonra Dîvân'da tutmaç hakkında yerilmiş bilgiler M.A. Köymen tarafından ele alınarak daha teferruatlı bir izahı yapılmıştır (Alp Arslan Zamanı Türk Beslenme Sistemi, s. 38 v.d.).

(1760) A.g.e., gösterilen yerler.

(1761) Kilisli I, 377-Atalay I, 452.

(1762) Kilisli I, 267-Atalay I, 318. Çöp kelimesi.

(1763) Kilisli III, 85-Atalay III, 119. Tutmaç çöpi.

(1764) Kilisli III, 214-Atalay III, 289. Ol tutmaç bulgadı.

buna da "çowlı"¹⁷⁶⁵ diyorlardı. Kaşgarlı'nın çowlı'yı özellikle tutmaç süzgeci olarak tarif edişinden onun sadece bu maksatla yapılmakta olduğu da anlaşılmaktadır. Tutmaç süzme işi ile ilgili olarak yazarmızın tencereden tutmaç süzülmesinden¹⁷⁶⁶, birisinin tutmaç'ın suyunu süzdürmesinden¹⁷⁶⁷ ve tutmaç süzmede yardımlaşmadan söz etmesi, gerek bu yemeğin ve gerekse yapılışının onların yaşadığı zamanda oldukça önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir¹⁷⁶⁸.

Süzme işi bittikten sonra, pişen tutmaç'a o zaman da "katık"¹⁷⁶⁹ denilen diğer maddelerin karıştırılmasına geçilmektedir ki bunlar çok çeşitlidir. Bunların başında yoğurt ve sirke geliyordu¹⁷⁷⁰. Yoğurda bugün olduğu gibi, sarımsağın karıştırılıp karıştırılmadığı hususunda Kaşgarlı herhangi bir şey yazmıyorsa da İbnü'l-Esir'in bir kaydından¹⁷⁷¹ onların tutmaçta sarımsaklı yoğurt kullanmakta oldukları anlaşılmaktadır. Bugün salça ile yemeklere renk ve lezzet verildiği gibi XI. yüzyılda Türkler birtakım meyve püresi veya meyve suları ile tutmaca renk veriyorlardı. Bu cümleden olarak Kaşgarlı onların ya "awıku" dedikleri, göz ağrısına ilaç yapılan ve hattâ elbise boyamada kullanılan bir ağacın kırmızı meyvelerinin suyunu¹⁷⁷², ya "yava" dedikleri bir bitkinin suyunu¹⁷⁷³, ya "tagna yava" dedikleri ağacın yine bir çeşit deva olan püresini¹⁷⁷⁴ veya "sınçgan katı"¹⁷⁷⁵ dedikleri bir çeşit dikenin meyvelerini sıkarak suretiyle elde ettikleri salçayı yoğurt ile karıştırarak renk vermek için tutmaç'a döküyorlardı. Bu suretle elde edilen karışımın üzerine ayrıca bugünkü kıyma yerine muhtemelen yağda kızartılmış, doğranmış et dökülüyordu¹⁷⁷⁶.

Oldukça teferruatlı bir yapılaşa sahip olan ve uzunca bir işlem-den geçen tutmaç yemeği, içine konan katıkların çok bol ve besle-

- (1765) Kilisli III, 326-Atalay III, 442. Çowlı'nın, taze dal veya buna benzer şeyler anlamındaki çaw'dan çawlı sözü ile bağlantılı olduğu görülmektedir.
(1776) Kilisli II, 171-Atalay II, 216, 7. Sarmaşdı; Ayrıca Kilisli II, 184-Atalay II, 233. Tutmaç sarmaldı.
(1767) Kilisli II, 281-Atalay II, 349.
(1768) Bk. 1766 numaralı notta gösterilen yerler.
(1769) Kilisli I, 319-Atalay I, 382. Katık=Sirke yoğurt gibi tutmaca katılan şey.
(1770) Aynı yerler.
(1771) Tuğrul Bey'in bir davette yediği badem helvası için "iyi tutmaç imiş lâkin sarımsağı eksik" dediği hakkında bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 47.
(1772) Kilisli I, 405-Atalay I, 489.
(1773) Kilisli III, 19-Atalay III, 26.
(1774) Kilisli I, 363-Atalay I, 434.
(1775) Kilisli III, 108-Atalay III, 146.
(1776) Kilisli III, 207-Atalay III, 277. Kaşgarlı burada tutmaç için et doğrandığından bahsetmektedir. Bu şüphesiz bugün aynı yemeğe katılan kıyma yerindedir. Ancak bunun çöpler içine konarak mı yoksa en sonunda üzerine dökülme suretiyle mi tutmaca katıldığı hakkında kesin birşey söylemek mümkün değildir.

yici ve hattâ tedavî edici özellikte oluşlarından dolayı, çok sulu ve semirtici, fakat sindirimi güç oluyordu. Tutmaç kaşıkla değil, sış (=şiş) dedikleri bir çeşit çatal ile yeniliyordu¹⁷⁷⁷. Taneleri yenildikten sonra suyu da içiliyordu¹⁷⁷⁸.

5- *Tatlılar*: Görünüşe göre Türklerin en çok yaptıkları tatlılar ekmek tatlısı diyebileceğimiz cinsten şeylerdi. Bunların başında aşpöri, kuyma ve kara etmek denilen tatlılar gelmektedir. Aşpöri aslında yukarıda sözünü ettiğimiz, küldü pişirilen ekmeklerden bir çeşit olup yağ içerisine doğranıyor ve sonra da üzerine şeker dökülerek yeniyordu¹⁷⁷⁹. Kuyma da bir çeşit yağlı ekmek idi. Bunun hamuru, kadayıf hamuru gibi ince ince kesilir, tencerede kaynamakta olan yağa atılır, karıştırılır, sonra da üzerine şeker dökülerek yenilirdi¹⁷⁸⁰. Kara etmek'in ise yapılışı diğer tatlılardan ayrı bir özellik göstermektedir. Bu özellik onun yapılışında un, şeker ve yağ gibi ana malzemeden başka etin de bulunmasından ileri gelmektedir. Kaşgarlı'nın "bir çeşit ekmek" dediği bu tatlı, yine onun tarifine göre şöyle yapılıyordu: "Et lif lif dağılına kadar kaynatılır. Sonra üzerine un, yağ ve şeker konulur. Karıştırılarak kaynatılır. Sonra yenir"¹⁷⁸¹. Kanaatimizce buna "kara etmek" denilişinin sebebi, meydana gelen karışımın etten dolayı esmer bir renk almasından ileri geliyordu.

XI. yüzyılda Türklerin bildikleri tatlı çeşitlerini böylece kaydetmiş bulunuyoruz. Esasen onların, buğday, bal ve bademden yaptıkları aşureye benzer bir çeşit tatlı yemekleri ile darıdan yaptıkları ve kavut dedikleri bir çeşit helvadan yukarıda bahsettiğimiz gibi, soğukluk yerine yiyip içtikleri diğer besin maddelerine de şeker koyduklarını yukarıda ayrı ayrı gördük. Diğer taraftan onların tatlı ihtiyaçlarını başta üzümde elde ettikleri pekmez olmak üzere, diğer meyve sularından da giderdiklerini aşağıda ayrıca göreceğiz.

- (1777) Kilisli II, 225-Atalay II, 282. Kaşgarlı burada şiş'in karşılığını "tutmaç yenilen şiş" (*المظام يؤكل به نجاج*) şeklinde kaydettikten sonra, diğer iki kaydında (Kilisli I, 277. III, 91) kısaca (*منظام نجاج*) şeklinde kaydetmektedir. Merhum Atalay birinci cümleyi doğru olarak tercüme ettiği halde (*منظام*) kelimesinin yalnız anlamına bakarak, son iki kaydı "Tutmaç şişi, tutmaç dizgeci" (III, 125) ve "Tutmaç dedikleri yemeği dizmek için kullanılan nesne (I, 331) şeklinde tercüme etmişler ki, yanlıştır. Zaten ufaklık erişte parçalarının herhangi bir maksatla şişlere dizilmesi bizce kabule şayan görülmemektedir. Son iki kaydı karşılığının da "tutmaç yenen şiş" şeklinde düzeltilmesi yerinde olacaktır.
(1778) Kilisli I, 377-Atalay I, 434.
(1779) Kilisli I, 126-Atalay I, 141. Aşpöri.
(1780) Kilisli III, 130-Atalay III, 173. Kuyma.
(1781) Kilisli III- 168-Atalay III, 222. Kara etmek.

Kaşgarlı'nın eserinde bunlardan başka tatlı ile ilgili olarak "adamin canı tatlı istedi" şeklinde bir cümlenin kaydedilmesi, M.A. Köymen'in de işaret ettiği gibi¹⁷⁸² onların tatlıya düşkünlüklerini gösteren tek işarettir¹⁷⁸³. Bilhassa Oğuzların tatlı olan her şeye "süçik"¹⁷⁸⁴, çok tatlı şeylere de pekiştirme sıfatı ile "süm süçik" dedikleri görülmektedir¹⁷⁸⁵.

İşaret ettiğimiz bu hususlar dışında Dîvân'da kaydedilen "yandak çeker" (şeker)in havadan çiğ gibi yağın kudret helvası¹⁷⁸⁶ olarak izah edilmesi ise ilgi çekici bir husustur.

Tatlılar konusuna son vermeden önce şuna da işaret etmek isteriz ki, bazı İslâm tarihçi ve seyyahlarının, Türklerin tatlı bilmediklerini ima eden kayıtlarının ve bu cümleden olarak İbnü'l-Esir'in, Tuğrul Bey'in bir davette yediği badem helvası için "iyi tutmaç imiş lâkin sarımsağı eksik" dediği şeklindeki kaydının F. Sümer'in de daha önce işaret ettiği gibi¹⁷⁸⁷ hiç bir esasa dayanmayan uydurmalar olduğu, Kaşgarlı'nın şu kayıtlarını gördükten sonra iyice anlaşılmaktadır.

6- *Darı'dan yapılan yemekler*: Darı'dan yapılan yemeklerin en önemlisi kavut veya kağut idi. Dîvân'da verilen bilgiye göre bu yemek şöyle yapılmaktadır: "Darı kaynatıldıktan sonra kurutulur. Sonra döğülerek un gibi inceltilir. Yağ ile ve şeker ile karıştırılır. Böylece meydana gelmiş olan yemek, yeni doğurmuş olan kadınlara verilir"¹⁷⁸⁸. Görüldüğü gibi bu bir nevi irmik helvasıdır. Bundan başka bir de "kürşek"¹⁷⁸⁹ denilen yemeği görüyoruz ki, darı özünün sütte veya suda kaynatılmasından sonra üzerine yağ dökülmek suretiyle yapılıyordu. Darının kabuğu çıkarıldıktan sonra kalan özüne Oğuzların "tögi" dediklerini de biliyoruz¹⁷⁹⁰.

Kaşgarlı darıdan yapılan yemekler hakkında daha fazla bilgi vermiyorsa da, kaydetmiş olduğu "konak darısının taneleri azalmış, süttten kaymak süzölmüş" şeklindeki bir beyitten sonra devamla, "yenebilmek için ikisini birlikte pişirmek gerekir"¹⁷⁹¹ demesine bakılırsa, XI. yüzyılda Türklerin darıyı süttten başka kaymak ile birlikte pişirmek suretiyle yemek yaptıkları da anlaşılmaktadır. Diğer ta-

(1782) A.g.m., s. 42.

(1783) Kilisli III, 246-Atalay III, 332, 3.

(1784) Kilisli I, 342-Atalay I, 408.

(1785) Kilisli I, 283-Atalay I, 338.

(1786) Kilisli III, 35-Atalay III, 44.

(1787) Oğuzlar, s. 47.

(1788) Kilisli I, 340, III, 122-Atalay I, 406, III, 163.

(1789) Kilisli I, 398-Atalay I, 478. Kürşek.

(1790) Kilisli III, 174-Atalay III, 229. Bugün Anadolu'da küçük taneli bulgur için kullanılan düğü veya düğürçük v.b. adların da tögi ile ilgili olduğu tahmin edilebilir.

(1791) Kilisli III, 125-Atalay III, 167. Kayak.

raftan söz konusu yüzyılda Türkler boza yapmada da darıdan istifade ediyorlardı. Bu, aşağıda ayrıca ele alınacaktır.

7- *Pirinçten yapılan yemekler*: Dîvân'da yiyecek maddeleri arasında pirinçten sadece iki defa bahsedilmiş olması, Türklerin XI. yüzyılda pirinçten pek fazla istifade etmedikleri kanaatını uyandırmaktadır. Bu iki kayıttan birinde pirinç, et ve baharat ile birlikte bağırsağa doldurularak bir yemek yapılıyordu ki "soğut"¹⁷⁹² adı verilen bu bağırsak dolması, merhum Atalay'ın dediği gibi bugünkü bumbardolmasına benzemektedir.

Diğer kayıta bahsedilen pirinç yemeği ise sütlâç gibi bir nevi pirinç tatlısıdır. "Uwa"¹⁷⁹³ denilen bu tatlı şöyle yapılmaktadır: Pirinç pişirildikten sonra soğuk suya konur. Sonra suyu süzülerek içersine şeker atılır. Daha sonra da buz atılmak suretiyle soğutulur ve soğukluk olarak yenir.

8- *Sebze Yemekleri*: XI. yüzyılda oldukça köklü bir tarım kültürüne sahip buldukları anlaşılan Türklerin bu yüzyılda yetiştirmiş oldukları başlıca sebzelerden tarım konusunda ayrıca bahsedilmiştir. Bu sebzeler, ıspanak, karnıbahar, kabak, turp, havuç, soğan, sarımsak, patlıcan, hardal, kara pazı ve şalgam idi. Bu sebzelerden nasıl istifade edildiği konusunda Kaşgarlı maalesef fazla bilgi vermemektedir. O bu hususta sadece kabak ile kara pazıdan yemek yapıldığını belirtmekle yetinmiştir. O, Türklerin XI. yüzyılda "büsteli"¹⁷⁹⁴ dedikleri kara pazı ile; "yaş iken yemek yapılan bir sebze"¹⁷⁹⁵ olarak kaydettiği kabaktan nasıl yemek yapıldığını belirtmemektedir. Ayrıca o, yaş iken yemeği yapılır demesine rağmen, kabağın kurutulduğundan da bahsetmekte ve kurumuş kabağa "sağnagu"¹⁷⁹⁶ denildiğini bildirmektedir. Kaşgarlı, sebze yemekleri hakkında başkaca hiçbir bilgi vermemiştir. Ancak, adları belirtilen sebzelerden onların birer yolla yemek veya başka tür yiyecek yapmak suretiyle yararlandıkları muhakkaktır.

9- *Yenilen yabanî otlar*: Bu husus ile ilgili olarak Türklerin "ingliç" dedikleri ve kebab ile yedikleri bir dağ otundan yukarıda bahsetmiştik. Ayrıca Kaşgarlı'nın "sipüt"¹⁷⁹⁷ denilen ve "karabiber, kimyon gibi, yemeklere lezzet vermek için kullandıkları bir ot" olarak tanımladığı otu da burada kaydetmek, onların tabiatında kendiliğinden biten bitkilerden de faydalandıklarını göstermek bakımın-

(1792) Kilisli I, 297-Atalay I, 356. Soğut.

(1793) Kilisli I, 83-Atalay I, 90. Burada da Atalay tercümesi eksik olup, içersine buz konularak soğutulduğundan bahsedilmemiştir.

(1794) Kilisli I, 408-Atalay I, 493. Büsteli.

(1795) Kilisli I, 319-Atalay I, 382. Kabak.

(1796) Kilisli I, 407-Atalay I, 491. Sağnagu.

(1797) Kilisli I, 297-Atalay I, 356. Sipüt.

dan faydalı olacaktır. Bunlardan başka yabancı otların doğrudan doğruya yenilenleri de vardı. Bunların başlıcaları "aluçin"¹⁷⁹⁸, "şamuşa"¹⁷⁹⁹ ve "ulyan"¹⁸⁰⁰ dır. Kaşgarlı'nın bildirdiğine göre aluçin, yenilen boğumlu bir ot; şamuşa, yenilen bir çeşit ot ve ulyan da yenilen ve güzel kokulu olan bir bitki köküdür.

d) İçkiler

Kaşgarlı Mahmud'un vermiş olduğu bilgilerden XI. yüzyılda Türklerin çok çeşitli içkileri olduğu da anlaşılmaktadır. Yine bu kayıtlardan anlaşıldığına göre onlar bu içkileri çeşitli maddelerden yapıyorlardı. Burada onların içtikleri başlıca içkileri kaydetmek, söz konusu yüzyıl Türk toplumunun beslenmesi hususunun iyice anlaşılması bakımından şüphesiz faydalı olacaktır.

1- Şaraplar: Bugün olduğu gibi XI. yüzyılda da Türkler ortak ad olarak sarhoş edici şeylere "içkü"¹⁸⁰¹ diyorlardı. Ancak hususiyle şarap anlamında, Oğuzların da dahil olduğu bazı Türk ellerinin "süçik"¹⁸⁰² ve diğerlerinin "çağır"¹⁸⁰³ adlarını kullandıkları anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'nın İli Vadisi halkı olarak tanıttığı Yağma, Tuhsı ve Çigiller ise muhtemelen üzümünden yaptıkları bir çeşit şaraba, kızıl şarap anlamında, "kızıl süçik"¹⁸⁰⁴ diyorlardı. Bunlardan başka şaraba "bor"¹⁸⁰⁵ da denildiğine şahit olmaktayız ki, kelimenin XII-XIV. yüzyıl Uygur metinlerinde de şarap anlamında kullanılışından¹⁸⁰⁶ bunun Uygurlar ve onlara yakın olan Doğu Türk elleri tarafından kullanıldığını söyleyebiliriz. Kaşgarlı'nın, yapılışından çok tafsilâtle bahsedişine bakılırsa, onların en çok içtikleri içki "ugut"¹⁸⁰⁷ dedikleri ve bir çeşit hamurdan elde ettikleri şarap idi. Bu içki şöyle yapılıyordu: Kaşgarlı'nın deva¹⁸⁰⁸ dediği bazı meyve ve bitki püreleri top-

(1798) Kilisli I, 123-Atalay I, 138. Aluçin.

(1799) Kilisli I, 372-Atalay I, 446, Şamuşa.

(1800) Kilisli I, 109-Atalay I, 121. Ulyan.

(1801) Kilisli I, 115-Atalay I, 128.

(1802) Kilisli I, 342-Atalay I, 408.

(1803) Kilisli I, 303-Atalay I, 363. Azerbaycanlılar bugün de şaraba çakır demektedirler. Türkiye'de çok yaygın olarak kullanılan "çakır keyif" sözü de bu çağır (çakır)'dan kaynaklanmaktadır.

(1804) Bk. 1802 numaralı notta gösterilen yerler. Kaşgarlı çağır ve süçik kelimelerinin iki zıt anlamda, yani hem şarap hem de tatlı (şıra) anlamında olduğunu belirtmektedir.

(1805) Kilisli III, 85, 87-Atalay III-119, 121. Çöp ve bor sözleri.

(1806) A. Caferoğlu, Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstihlaları, Türkiyat Mecmuası, C. IV, S. 22 v.d.

(1807) Kilisli I, 51-Atalay I, 50.

(1808) Besim Atalay "deva"yı ilaç olarak tercüme etmiş de, tutmaç konusunda görüldüğü üzere, Kaşgarlı'nın deva'dan maksadı bazı bitkilerden elde edilen, besleyici ve tedavi özelliği olan sular veya pürelerdir.

lanarak ıslatılır. Arpa unu ile karıştırılır. Meydana gelen hamur fındık büyüklüğünde kesilerek toparlaklar halinde kurutulur. Bundan sonra arpa ile buğday pişirilir. Hamur gibi ezilir. Fındık büyüklüğündeki yuvarlaklar üzerine pişmiş olan bu arpa ile buğday ezmesi dökülür. Bundan sonra temiz bir şeye sarılarak olgunlaşmak için üç gün bekletilir. Sonra küpe doldurulur ve daha iyi olgunlaşması için 10 gün de öylece bırakılır. On günden sonra üzerine su dökülür. Daha sonra su süzülerek bir içki elde edilir. Kaşgarlı'ya göre bu, buğday içkisidir.

Türklerin "ugut"dan başka "agartgu"¹⁸⁰⁹ dedikleri ve buğdaydan yaptıkları bir diğer şarap da Divân'da kaydedilmiş ise de bunun nasıl yapıldığı hakkında herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Hububattan elde edilen başka bir içki çeşidi de "begni"¹⁸¹⁰ idi. Verilen bilgiye göre, begni; buğday, darı, arpa gibi hububattan yapılan bir içki idi. Aşağıda görüleceği üzere bu boza olmalıdır. Bunların dışında sadece darıdan yapıldığı kaydedilen bir çeşit şarap veya bira da vardı ki buna "buhsun"¹⁸¹¹ diyorlardı. Küp içerisine konulan bu darı içkisinin fermente olup köpürerek küpten fıskırdığı da anlaşılıyor ki bu köpüren kısma onların "tuma buhsun"¹⁸¹² dedikleri de bilinmektedir. Yapılış tarzlarından da anlaşılacağı üzere agartgu, begni ve buhsun'un bira veya biraya benzer içkiler olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda isimlerini kaydettiğimiz ve muhtemelen üzümünden yapıldığı için bazı Türk ellerinin kızıl şarap dediklerinden bahsettiğimiz şarabın nasıl yapıldığı hakkında Kaşgarlı pek izah vermemektedir. Diğer taraftan çeşitli şarapların ne derecede yaygın olduğunu da tespit edebilecek durumda değiliz. Ancak şarabın yemeği hazmettirmesinden¹⁸¹³ bahsedildiğine göre, bazılarının sırf bu maksat için şarap içtikleri anlaşılmakta ise de, süçik'in birisini sarhoş ettikten¹⁸¹⁴ ve çok içki içirmek alışkanlığında olan kimselerden bahsedilmesi¹⁸¹⁵, daha çok sarhoş olmak amacı ile içki olarak kullanılmakta olduğunu gösterir mahiyettedir.

Ev ve mutfak eşyaları arasında kaydettiğimiz gibi Türkler XI. yüzyılda şarabı genellikle tulumlarda, kısmen de havana benzer sö-

(1809) Kilisli III, 326-Atalay III, 442. Brockelmann'a göre bu, buğday birasıdır (M.A. Köymen, A.g.m., s. 43 n 277).

(1810) Kilisli I, 363-Atalay I, 434.

(1811) Kilisli I, 402-Atalay I, 485. Buhsun.

(1812) Kilisli III, 177-Atalay III, 234.

(1813) Kilisli III, 294-Atalay III 397. Süçik aşığı şingürdü.

(1814) Kilisli III, 316-Atalay III, 427. Süçik anı esrüttü.

(1815) Kilisli I, 138-Atalay I, 157.

bü kaplarda¹⁸¹⁶ muhafaza ediyorlardı. Şarabın tulumlarda saklanması o kadar meşhur olmalı ki, onlar şarap dolu tulumla verdikleri "tim" adından alarak meyhaneciye de "timçi"¹⁸¹⁷ diyorlardı. Kaşgarlı'nın bu kaydı XI. yüzyıl Türk toplumunda şarap satışının ve meyhaneciliğin meslek haline gelmiş olduğunu da göstermektedir.

Türkler, içinde şarap muhafaza ettikleri bazı kapların ağızlarını "angut"¹⁸¹⁸ adını verdikleri tapalarla da kapatıyorlardı ki, bu tip ağız tapa ile kapalı şarap kaplarını da şarap satıcılarının kullanmış olması muhtemeldir. Diğer taraftan kaptaki şarabın tortusuna da "çöp"¹⁸¹⁹ veya "kavuz"¹⁸²⁰ deniliyordu.

2- *Boza*: Kaşgarlı'nın kayıtlarından bozanın daha XI. yüzyılda Türk içkileri arasında önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Onların darıdan yapılan ve buhsun adı verilen bir içkilerinden yukarıda bahsetmiştik ki bu da bir çeşit boza olabilir. Diğer taraftan onların buğday, arpa, darı gibi şeylerden yaptıkları esas bozaya XI. yüzyılda "bekni"¹⁸²¹ dedikleri anlaşılmaktadır. Bozanın yapılışı ile ilgili olarak Dîvân'da sadece bu içkinin olgunlaştığından¹⁸²² bahsedilmiş, nasıl yapıldığı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Birisinin belki de içmek maksadiyle bozayı testinin emziğinden akıttığından bahsedilişine bakılırsa, hazırlanmış boza, testilerde muhafaza ediliyordu¹⁸²³.

3- *Kımız*: Kaşgarlı'nın eserinde, Türklerin millî içkilerinden olan kımız'a dâir epeyce kayıt vardır.

Kaşgarlı'nın da kaydettiği gibi kımız "ekşmiş kısırak sütüdür"¹⁸²⁴. Kısırak sütünün ekşitilmesi maya ile oluyordu. Türklerin peynir mayasına olduğu gibi, kımız mayasına da "kor" dediklerini biliyoruz¹⁸²⁵. Kor, olmuş kımızdan, kabın dibinde kalmış bir miktar kımız artığı idi. İşte bu ermiş kımız artığının üzerine kısırak sütü dökmek suretiyle süt ekşitilir, daha doğrusu fermente ettirilir ve kı-

(1816) Kilişli I, 340-Atalay I, 406. Sagır.

(1817) Kilişli III, 99-Atalay III, 136.

(1818) Kilişli I, 86-Atalay I, 93.

(1819) Kilişli I, 267, III, 85-Atalay I, 318, III, 119. Çöp.

(1820) Kilişli III, 102-Atalay III, 164. Kavuz.

(1821) Kilişli III, 46-Atalay III, 60. Ol beknî yüşdi. Her halde daha önce beknî olarak geçen içki de boza olmalıdır.

(1822) Kilişli III, 58-Atalay III, 81. Bekni yewüldi.

(1823) Bk. 1821 numaralı notta gösterilen yerler.

(1824) Kilişli II, 213-Atalay II, 268. Er kımızlandı.

(1825) Kilişli III, 87-Atalay III, 122. Kor.

mız elde edilirdi¹⁸²⁶. Ancak, maya çalınan kısırak sütü hemen kımız olmuyor, ermesi için tulumlara konularak bekletilmesi¹⁸²⁷ ve zaman zaman tulumun yayık yayar gibi sallanması¹⁸²⁸ gerekiyordu.

Dîvân'daki kayıtlardan anlaşıldığına göre Türkler kımız tulumlarını özellikle at derisinden yapıyorlardı. Herhalde en meşhur olanı da, atın ayak derisinden yapılan ve "butik"¹⁸²⁹ denilen cinsi idi. Yine at derisinden yapılan bir diğer kımız tulumu da "kasuk"¹⁸³⁰ olup, her ikisinin de özellikle içinde kımız ve bazan da süt gibi şeyler koymak maksadı ile yapıldığı görülmektedir. Mayalandıktan sonra tulumlara konularak bekletilen ve bazan da sallanan kımızın fermente olarak olgunlaşmasını ifade maksadiyle onlar "kımızın korlandı"¹⁸³¹ diyorlardı. Bu, olmuş ve içecek hale gelmiş kımız idi.

4- *Kumlak veya Bal şarabı*: XI. yüzyılda Türklerin kullandıkları içkiler konusuna son vermeden önce, onların kumlak denilen bir bitki ile balın karıştırılması suretiyle elde ettikleri bir şarabı da burada kaydedelim. Bu içki Kıpçak illerinde yetişen, yaprağı fasulye yaprağına benzeyen ve "kumlak"¹⁸³² adı verilen bir otun bal ile karıştırılması suretiyle elde ediliyor idiye de yapılışı hakkında fazla bilgimiz yoktur.

e) Meyveler

Çalışmamızın tarım bölümünde geniş olarak ele alacağımız gibi XI. yüzyılda Türkler başlıca elma, armut, üzüm, şeftali, kayısı, erik, ayva, dut, iğde, fıstık, ceviz gibi meyveleri yetiştiriyor ve bundan çeşitli şekillerde istifade ediyorlardı. Meyvelerin büyük bir kısmının taze iken yenildiği muhakkaktır. Ancak Kaşgarlı bize, Türklerin meyvenin sularından ve kurularından da istifade etmekte olduklarına dâir bilgiler vermektedir.

1- *Meyve suları*: Yukarıda şaraplardan bahsederken Türklerin genellikle şaraba çağır veya süçik dediklerini ve fakat her iki keli-

(1826) Aynı yerler.

(1827) Kilişli I, 305-Atalay I, 365.

(1828) Kilişli II, 11-Atalay II, 12. Er kımız pışdı=Adam olması için kımız tulumunu salladı.

(1829) Kilişli I, 315-Atalay I, 377. Kaşgarlı butik"ı, "atın ayak derisi çıkarılmak suretiyle elde edilen tulum olup, içine kımız ve kımız'a benzer şeyler konur" şeklinde tercüme etmiştir. Bu butiklerin içindeki kımız iyice olsun diye ayrıca atların kuyruklarına bağlanarak sürekli bir şekilde sallanmaları da sağlanıyordu.

(1830) Kilişli I, 320, 411-Atalay I, 382., 497.

(1831) Kilişli III, 147-Atalay III, 197. Korlandı. Bu kor (maya) sözünden alınmıştır. Kelime B. Atalay tarafından "kurlandı" şeklinde yazılmıştır. Doğrusu bizim gösterdiğimiz gibi olmalıdır.

(1832) Kilişli I, 395-Atalay I, 475.

menin de aynı zamanda tatlı (şıra, meyve suyu) anlamlarını da ifade ettiğini belirtmiştik. Yani XI. yüzyılda Türkler şıra veya meyva suyuna da "çağır"¹⁸³³ yahut "süçik"¹⁸³⁴ diyorlardı. Meyve suları yemeklerle birlikte soğukluk olarak kullanıldığı gibi, doğrudan doğruya içildiği de anlaşılmaktadır. Onlar, tatlı meyvelerin suyundan elde ettikleri şerbeti¹⁸³⁵ soğutma işine "süçik üşütmek" (şerbet soğutmak) diyorlardı. Meyve suları ile ilgili olarak birisinin üzüm sıkarak üzüm suyu çıkardığından¹⁸³⁶ ve üzümü şıra yaptığından¹⁸³⁷ bahsedişine bakılırsa, en çok suyu içilen şeyin üzüm olduğu anlaşılır. Ayrıca onların şerbet yaptıkları ve "uhak" dedikleri bir meyve suyu daha görüyoruz ki, bunun da kayısının sıkılması suretiyle elde edilen su olduğu kaydedilmektedir¹⁸³⁸. Yine onlar soğukluk olarak kullandıkları bir çeşit ekşi meyve suyuna "çifşeng çağır"¹⁸³⁹ adını veriyorlardı. Yeri gelmişken burada şunu da kaydedelim ki, onlar yemeklerine katık olarak hazırladıkları ve soğuk olarak içtikleri her şeye "soğukluk"¹⁸⁴⁰ diyorlardı. Nitekim kelime, aynı anlamda bugün de bazı yörelerimizde kullanılmaktadır. Yine Kaşgarlı'nın bu konu ile ilgili olarak, şıranın kaynayıp köpüklendiğinden¹⁸⁴¹ ve kaynatılmış meyve usaresinden (şıra) bahsetmesi¹⁸⁴², başta pekmez elde etmek üzere onların çeşitli vesilelerle meyve sularını kaynatarak şıra elde ettiklerini de göstermektedir. Şu kayıtlardan başka Kaşgarlı'nın, "başkalarına çok şerbet ikram etme itiyadında olan kimse-den" de bahsetmesi¹⁸⁴³, misafir ağırlamada meyve sularının da kullanıldığını göstermektedir.

2- **Pekmez:** Türklerin meyvelerden istifadeleri konusunda, üzüm şırasının kaynatılması suretiyle elde ettikleri pekmezin de epeyce önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Söz konusu yüzyılda Oğuzlar pekmeze "bekmes"¹⁸⁴⁴ diyorlardı. Pekmezden, daha çok kavrulmuş arpa ve buğday unundan elde edilen ve "talkan" denilen kavut ile karıştırılmak suretiyle istifade edildiğini görüyoruz. Bu,

(1833) Kilisli I, 303-Atalay I, 363. Çağır=(mac)

(1834) Kilisli I, 182-Atalay I, 211.

(1835) Aynı yerler. Ol süçik üşütti.

(1836) Kilisli II, 16-Atalay II, 18. Ol üzüm sıkıdı.

(1837) Kilisli III, 245-Atalay III, 331. Ol üzümni çağırladı.

(1838) Kilisli I, 110-Atalay I, 122.

(1839) Kilisli III, 285-Atalay III, 385.

(1840) Kilisli I, 416-Atalay I, 503. Türkler zamanla bu güzel adı (soğukluk) bırakarak, yerine Farsça hoşab'dan hoşafı almışlardır. Şimdilerde ise hoşaf da yerini komposto'ya bırakmış görünmektedir. Bakalım nereye kadar...

(1841) Kilisli III, 213-Atalay III, 286. Çağır çuvşadı; Kilisli II, 270, 1-Atalay II, 336, 7. Er çağır çuvşattı.

(1842) Kilisli I, 311-Atalay I, 373. Pıışğ süçik=Kaynatılmış şıra.

(1843) Kilisli I, 138-Atalay I, 157. Bu er ol telim süçik içtügen.

(1844) Kilisli I, 382-Atalay I, 459.

günümüzde de çok rağbette olan tahin-pekmez karışımına benzetilmektedir. Pekmezin, talkan ile karıştırılması hususunun atasözüne de geçmiş bulunması bu tip yiyeceğin Türklerde çok eskidenberi bilinen yaygın bir yiyecek olduğu kanaatını da uyandırmaktadır¹⁸⁴⁵. Ayrıca pekmezin (su katılarak) durultulduğundan da söz edilmesine bakılarak onların pekmezden şurup yapmakta olduklarını da söyleyebiliriz¹⁸⁴⁶.

3- **Sirke:** Sirke'nin de Türklerce çok eskidenberi bilinen bir besin maddesi olduğu anlaşılmaktadır. Hattâ Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere bakarak diyebiliriz ki, XI. yüzyılda sirke pekmezden daha çok sarfedilen bir yiyecek maddesi idi. Sirke'nin katık olarak tutmaç'a katıldığına yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Türklerin çok sevdikleri ciğer yemeği pişerken, kabarak iyice pişmesi için üzerine hardal ve sirke döküldüğünü de kaydetmiştik. Sirke'nin muhtelif yemeklere katılmasından başka, doğrudan doğruya ekmeğe yemesinden de söz edilmesi, yaygın ve sevilen bir yiyecek olduğunu göstermektedir. Bandı (mandı) fiiline örnek olarak kaydedilen cümlelerde, ekmeğe sirkeye banıldı¹⁸⁴⁷ ve adam ekmeği sirkeye bandı¹⁸⁴⁸ denilmesi bu hususu açıkça ifade etmektedir. Hattâ bazı hallerde (herhalde çok yenilmiş olması yüzünden) sirkenin karnı ekşittiğinden de bahsedilmektedir¹⁸⁴⁹.

Kaşgarlı'nın "mandu" kelimesini "bir çeşit Türk sirkesi" olarak izah edişine bakılırsa onlar, XI. yüzyılda çeşitli şekillerde sirke elde etmesini biliyorlardı. Aynı ifadeden Türk sirkesinin meşhur olduğu da anlaşılmaktadır. Keza, onun mandu dolayısıyla verdiği bilgiden bu sirkenin nasıl elde edildiği de öğrenilmektedir. Buna göre üzüm şırası bir küpe konarak ekşitilir. Sonra üzerine saf şarap dökülür. Bundan sonra bir gece bekletilerek sirke elde edilir. Yazarımıza göre bu, sirkenin en iyisidir¹⁸⁵⁰. Dîvân'da kaydedilen "şarap olmadan sirke olma"¹⁸⁵¹ şeklindeki bir atasözü de sirke yapılışında üzüm şırasının hangi merhalelerden geçtiğini ifade ettiği gibi, Türk telâkkisinin günümüzle tamamen aynılık gösterdiğine de bir işarettir. Sirkenin olgunlaşması "sirke açıldı" (sirke ekşidi)¹⁸⁵² deyimi ile ifade

(1845) Kilisli I, 367-Atalay I, 440. Talkan kiming bolsa anğar bekmes katar.

(1846) Kilisli III, 122-Atalay III, 164.

(1847) Kilisli II, 109-Atalay II, 138. Etmek sirkege manıldı.

(1848) Kilisli II, 25-Atalay II, 30. Er etmek sirkege mandı.

(1849) Kilisli II, 270, 1-Atalay II, 336, 7. Sirke karın çuvşattı.

(1850) Kilisli I, 352-Atalay I, 420.

(1851) Kilisli III, 87-Atalay III, 121. Bor bolmazıp sirke bolma.

(1852) Kilisli III, 190-Atalay III, 252. Acı (açı)kelimesi hem ekşi hem de acı anlamındadır.

ediliyordu ki, birisinin sirke ekşittiğinden¹⁸⁵³ ve sirkenin tamamen ekşidiğinden¹⁸⁵⁴ söz edilmesi bu durum ile ilgilidir. Bazı hallerde sirkenin keskinliği yüzünden küpünü yıpratıp dışarı sızdığı oluyordu ki¹⁸⁵⁵ bu, atasözlerimize bile konu olmuştur.

4- *Meyve kuruları:* Türklerin taze olarak yedikleri, suyundan şarap, şıra, pekmez ve sirke yaptıkları meyvelerden kurutmak suretiyle de istifade ettikleri anlaşılmaktadır. Onlar kuru et'e olduğu gibi, meyve kurusuna da "kak" diyorlardı. Ancak kak, anlaşıldığına göre bütün Türk ellerince bu anlamda kullanılan bir kelime değildi. Verilen bilgiye göre Barsgan halkı kurutulmuş meyveye "katut"¹⁸⁵⁶, Karluklar ise "çaşşak"¹⁸⁵⁷ diyorlardı. Kaşgarlı'nın kak kelimesi münasebetiyle vermiş olduğu cümlelerde hep erik'ten bahsedilişine bakarak¹⁸⁵⁸ erik'in çok kurutulan bir meyve olduğunu söyleyebiliriz. Mamafih, tarım konusunda ayrıca işaret edeceğimiz gibi "erük" kelimesinin şeftali, kayısı ve eriği birlikte ifade eden bir cins ismi olduğuna bakılırsa, erik kakından hepsinin (şeftali hariç) kastedilmiş olabileceğine de ihtimal vermeliyiz. Nitekim Türklerin XI. yüzyılda da kayısı ve zerdaliyi günümüzde olduğu gibi, yarmadan, çekirdeği ile birlikte kuruttuklarını ve buna "küli"¹⁸⁵⁹ dediklerini biliyoruz. Diğer taraftan Kaşgarlı, çaşşak kelimesi dolayısıyla kayısı ve üzüm kurusundan bahsettiği gibi katut kelimesi münasebetiyle de armut kurusundan bahsetmektedir. Fakat görünüşe göre en çok kurutulan meyve üzüm idi. Kuru üzüme diğerlerinden ayrı olarak "üs-küç"¹⁸⁶⁰ deniliyordu. Bu konu ile ilgili olarak çok üzüm kurutan kimseden söz edilmesi¹⁸⁶¹, onlar arasında bağcılık ile meşgul olanların üzümü kuru olarak da değerlendirdiklerini ve bu işin yaygın olduğunu göstermektedir. Kaşgarlı, meyve kurularından nasıl istifade edildiğine dair bilgi vermemektedir. Biz, kuru olarak yenilmesinden başka, bunlardan soğukluk v.b. yapılmakta olduğunu da tahmin etmekteyiz.

f) Biber

Türklerin bazı yemeklerinde bir takım baharat kullandıkları anlaşılmakta ise de, bunların neler olduğu hakkında fazla bilgi veril-

(1853) Kilisli I, 179-Atalay I, 207.

(1854) Kilisli I, 158-Atalay I, 181.

(1855) Kilisli I, 180-Atalay I, 209. Sirke küpni üzitti.

(1856) Kilisli II, 227-Atalay II, 284. Katut, armut katudu.

(1857) Kilisli I, 391-Atalay I, 469.

(1858) Kilisli II, 225-Atalay II, 282. Erük kaku.

(1859) Kilisli III, 177-Atalay III, 234.

(1860) Kilisli I, 140-Atalay I, 159.

(1861) Kilisli I, 424-Atalay I, 514. Kurtgan kelimesinin izahı.

memektedir. Kaşgarlı'nın biber anlamında kaydettiği "murç"un dövülerek inceltilmesinden bahsedilişine bakılırsa, bunu kara biber olarak kabul etmek gerekmektedir¹⁸⁶². Biberin yanısıra ciğer yemeği başta olmak üzere bazı yemeklere katılan ve "kıçı" denilen hardal'ı da burada kaydetmek yerinde olacaktır¹⁸⁶³.

g) Tuz

XI. yüzyıl Türk beslenmesinden bahsederken, başta et olmak üzere pek çok yemeğin yapılışında kullanılan bu temel ihtiyaç maddesinden de bahsetmek uygun olacaktır. XI. yüzyılda da aynı adı taşıyan tuzun nereden ve nasıl elde edildiği hakkında Dîvân'da herhangi bir bilgi verilmemektedir. Karabiber için olduğu gibi, tuzun döğülerek inceltilmesine de "sokumak" deniliyordu ki, kelime bugün yaygın olarak aynı anlamda Anadolu'da kullanılmaktadır. Kaşgarlı'nın "tuz sokumaktan"¹⁸⁶⁴ oldukça çok bahsedilişine bakılırsa, onların günlük hayatında bu işin de epeyce bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle diyebiliriz ki, XI. yüzyılda Türklerin beslenmesi ile bugün köylerimizdeki beslenme arasında büyük bir benzerlik göze çarpmaktadır. Bugün hayvancılığın XI. yüzyıla nisbetle azalması ve bunun sonucu olarak et teminindeki güçlük istisna edilirse, Anadolu halkının başlıca yiyecek maddeleri ile yemeklerinin büyük ekseriyeti XI. yüzyıldakinin hemen hemen aynıdır. Ayrıca, görülmektedir ki Türk mutfağı daha XI. yüzyılda birhayli zengin bir konuma gelmiş bulunuyordu.

16- TAKVİM VE DİĞER ZAMAN BİRİMLERİ

Türklerin, onikili devir esasına dayanan ve bu oniki yılın her birini bir hayvan adı ile anmalarından dolayı "Oniki Hayvanlı Türk Takvimi" denilen bir takvimi çok eski zamanlardan beri kullanmakta oldukları bilinmektedir. Bu cümleden olarak, Orhun Kitâbeleri'nden Kültigin Bengütaşı'nın bu takvim ile tarihlendiğini biliyoruz¹⁸⁶⁵. Aynı takvim, daha sonra Uygurlar tarafından da kullanılmıştır¹⁸⁶⁶. Kaynağımız olan Dîvân'dan bu takvimin XI. yüzyılda da kullanılmakta olduğunu öğreniyoruz. Fakat hemen şunu kaydedelim ki, Kaşgarlı'nın bu takvim hakkında vermiş olduğu bilgiler

(1862) Kilisli I, 287-Atalay I, 343.

(1863) Kilisli III, 180-Atalay III, 238.

(1864) Kilisli II, 16, 84, 85, 99, III, 139-Atalay II, 18, 104, 106, 125, III, 184.

(1865) Bk. O. Turan, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1941, s. 32. not 1.

(1866) Aynı eser, s. 24, 32.

oldukça müphem ve yetersizdir. Ancak biz burada bu takvimin mahiyeti hakkında araştırma yapmaktan çok, Kaşgarlı'nın bu husustaki kayıtlarını ele almak istiyoruz. Esasen adı geçen Oniki Hayvanlı Türk Takvimi hakkında Osman Turan tarafından müstakil ve kıymetli bir inceleme de yapılmış bulunmaktadır¹⁸⁶⁷.

Kaşgarlı bu takvimin icadı hakkında bir efsane anlatmaktadır. Buna göre, geçmişte vukubulmuş olan bir olayın tarihi konusunda ihtilâf olur. Bunun üzerine yine aynı duruma düşmemek, savaş tarihlerini, doğan çocukların doğum tarihlerini ve daha başka olayları doğru olarak tespit etmek için bir takvim yapmak ihtiyacı duyulur. Bu amaçla hakan ava çıkar. Yaban hayvanlarının İli Suyu'na doğru sürülmesini emreder. Halk hayvanları sıkıştırarak suya atarlar. Oniki tanesi suyu geçer. Her geçen hayvanın adı bir yıla ad olarak verilir. Bu hayvanlardan birincisi "sığan" imiş. İlk önce geçen bu hayvan olduğu için senenin başı bu adla anılmış ve sığan yılı denilmiş. Bundan sonra sıra ile suyu geçen hayvanların adları yıllara verilmiştir. Bu sıralama şöyledir:

1- Sığan (sığan) yılı	7- Yund (at) yılı
2- Ud (öküz) yılı	8- Koy (koyun) yılı
3- Bars (pars) yılı	9- Biçin (maymun) yılı
4- Tawışgan (tavşan) yılı	10- Takagu (tavuk) yılı
5- Nek (tımsah) yılı	11- İt (köpek) yılı
6- Yılan (bazen ejderha) yılı	12- Tonguz (domuz) yılı

Kaşgarlı bu izahı ve sıralamayı yaptıktan sonra şöyle devam eder: "Türklerin haftaları ve ay adları yoktur. Hafta (kavramı) İslâmiyetle bilinmiştir. Şehirlerde Arapça ay adları kullanılır. Kâfirlerin (yâni o zaman henüz Müslüman olmamış olan Türklerin) göçebe ve câhilleri ayları dört mevsim üzerine adlandırır. Bunlardan her üç ayın bir adı vardır. Yılın geçmesi bunlarla bilinir. Yeni gün (Nevruz)'den sonra İlkbahar'a Oglakay, sonra Uluğ Oglakay derler. Çünkü bu ikinci bölümde oğlak büyür. Bundan sonraya Uluğ Ay denir. Çünkü bu parça Yaz ortasıdır. Yeryüzünde nimet bolarır. Hayvanlar büyür. Süt çoğalır. Az kullanıldığı için öteki adı söylemiyorum"¹⁸⁶⁸.

(1867) Aynı eser; Ayrıca bk. aynı yazar, Tarihî Kronolojinin Esasları, T.T.K. Basınevi, Ankara 1954, s. 52 v.d.

(1868) Kaşgarlı'nın bu takvim hakkında verdiği bilgiler için bk. Kilişli I, 288-291-Atalay I, 344, 348. Bu kayıtlardan Türklerin henüz Türkistan'da yaşadıkları NEVRUZ'u yılbaşı olarak kabul ettikleri açık bir şekilde görülmektedir.

Kaşgarlı'nın XI. yüzyıl Türk dünyasında takvim konusunda verdiği belli-başlı bilgi bundan ibarettir. Görüldüğü üzere onun vermiş olduğu bu açıklamalarda karanlık kalan bazı noktalar bulunmaktadır. Evvelâ, bu onikilik devrenin neye göre hesaplandığını bildirmiyor. Meselâ, onikilik birinci devir tamamlandıktan sonra, onüçüncü yıl olarak tekrar sıçan yılı girdiğinde buna ikinci sıçan yılı mı, yoksa ikinci devrenin sıçan yılı mı diyorlardı? Bu hususu Kaşgarlı'dan öğrenemediğimiz gibi, Osman Turan'ın yukarıda adı geçen eserinde de bu hususta herhangi bir kayıt bulunmamaktadır¹⁸⁶⁹. Ayların Türkçe adları olmadığı meselesine gelince, bu hususta da Kaşgarlı'nın vermiş olduğu bilgi kabule şâyân görülmektedir. Zirâ ayların adları mevcut olup, Kaşgarlı'nın çağdaş olmakla beraber ondan önce yaşamış ve eserlerini yazmış olan el-Bîrunî, bu ayların adlarını vermektedir¹⁸⁷⁰. Buna göre Osman Turan'ın gerek el-Bîrunî'ye, gerekse diğer eserlere dayanarak verdiği ay adları şunlardır: Aramay, İkinci (İkinci), Üçüncü ay, Dörtüncü ay, Beşinç ay, Altınç ay, Yitinc ay, Sekizinç ay, Tokuzinç ay, Oninç ay, Bir Yigirminç (onbirinci) ay, Çakşaput¹⁸⁷¹. Ayrıca O. Turan'ın eserinden öğrendiğimize göre, daha Göktürkler zamanında dahi sayılara bağlı ay adlarının mevcut olduğunu görmekteyiz¹⁸⁷².

Yıl başlangıcı meselesine gelince: Göçebelerin takvimleri hususunda Kaşgarlı'nın kaydettiği Yenigün'ün; Yeni yılın başlangıcı olarak kabul edildiği çok açık bir şekilde görülmektedir. Ancak O, NEVRUZ'un hangi gün başladığı konusunda bilgi vermemiştir. Ancak biz, hem Hunlar'da Yeni yıl (bahar) başlangıcının 9 veya genellikle 21 Mart olarak kabul edilmesini, hem de el-Bîrunî'nin konu ile ilgili kaydını dikkate alarak, bu başlangıcın 21/22 Mart olduğunu kabul ediyoruz. Ancak O'nun Ay'lar hakkında kaydettikleri ise, bu gerçeğe uymamaktadır. Çünkü, Yenigün'ü 21 Mart olarak almak, onun Uluğ Ay hakkında vermiş olduğu "yaz ortasıdır" ifadesiyle bağdaşmaz. Çünkü Nevruz'un 21 Mart'ta başladığını kabul edersek, Oglakay 21 Haziran'da, Uluğ Oglakay 21 Eylül'de, Uluğ Ay'da 21 Aralıkta sona ermiş olur. Yani bu durumda Uluğ Ay 21 Eylül ile 21 Aralık arası demek oluyor ki, bu devreyi de yaz ortası kabul etmeğe imkân yoktur. Bu durumda bu bilgileri, Kaşgarlı'nın kaydettiği yerel bir halk takvimi olarak kabul etmek daha doğru olacaktır¹⁸⁷³.

(1869) Bu hususta daha fazla bilgi için bk. O. Turan, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi s. 37 v.d.

(1870) Aynı eser; s. 32, not 3.

(1871) Aynı eser, s. 32.

(1872) Aynı eser, s. 35, not 1.

(1873) Aynı eser, s. 36.

Bunlardan başka, Türklerde zaman kavramının belli pratik bölümlere ayrılması esasının öteden beri varlığına dâir kaynağımızda başka kayıtlar da mevcuttur. Bunları da gözden geçirmek, onların zamanı değerlendirışı ve belirli devrelere ayırışı hakkında daha etraflı bilgi verecektir.

Türkler vakit anlamında hangi kelimeyi kullanıyorlardı? Bunu açık olarak tespit edemiyoruz. Ancak Oğuzların vakit anlamında "çer"¹⁸⁷⁴ tâbirini kullandıklarını görüyoruz. "Bu çerlikte kel=Bu vakitte gel" demek oluyordu. Kaşgarlı, vakit anlamında bir de "türk" kelimesinden bahseder. Onun bu kelime hakkına verdiği bilgi aynen şöyledir: "Türk: Vakıt anlamına gelen bir kelimedir. Bütün meyvelerin olgunlaştığı zamanın ortasıdır. Türk üzüm ödi=Üzümün olgunluk vakti. Türk kuyaş ödi=Gün ortası. Türk yiğit=Gençlik çağının ortası"¹⁸⁷⁵. Ancak onun bu açıklamasında hemen dikkati çeken husus türk kelimesinin genel olarak vakti ifadeden ziyade herhangi bir vaktin tam ortasını ifade ettiğidir. Çünkü kelime yalnız başına kullanılmayıp, ayrıca zaman anlamına gelen öd (bazan öz) kelimesi ile birlikte kullanılmaktadır. Burada "türk" kelimesinin olgun anlamında bir sıfat gibi kullanılmakta olduğu görülmektedir. Yine burada açıkça görüldüğü üzere zaman anlamında bir de "öd" kelimesi vardır. Öd kelimesinden alınarak, bir de zamâne ve felek anlamında "ödlek" tâbirini görüyoruz. Ödlek kelimesinin Kaşgarlı'nın kaydettiği Alp Er Tunga ağıtlarında da kullanılışına bakarak, öd kelimesini zaman anlamında özellikle Hakanlı Türkleri'nin kullandıklarını tahmin edebiliriz.

Zamanın en küçük birimi olan saat anlamında ise kaynağımızda bir de "köç"¹⁸⁷⁶ tâbirini görmekteyiz. Ancak köç'ün kaç dakikalık bir ânı ifade ettiğini de tesbit edebilecek bir durumda değiliz.

Gün hususunda ise, öyle anlaşılıyor ki 24 saatlik bir zaman ölçüsü olan ve gece ile gündüzden meydana gelen tam günden ziyade, onlar için pratikte bizatihi gece ve gündüz önemli idi. Türkçede "kün" güneşi ifade eden bir kelime olup, aynı kelimedenden alınarak güneşin doğuşundan batışına kadar geçen zamana, yâni gündüze de "kün"¹⁸⁷⁷ diyorlardı. Bunun aksi, yâni gece ise, "tün"¹⁸⁷⁸ idi.

- (1874) Kilisli I, 271-Atalay I, 323.
(1875) Kilisli I, 294, 5-Atalay I, 353.
(1876) Kilisli I, 270-Atalay I, 321.
(1877) Kilisli I, 285-Atalay I, 340.
(1878) Kilisli I, 92, 284-Atalay I, 100, 339.

Günün bölünmesine gelince: "tüş ödi"¹⁸⁷⁹ genellikle kuşluk vakti anlamında olup, Oğuzlar bu zamana, bu günkü adı ile "kuşluk"¹⁸⁸⁰ diyorlardı. Öğle vaktine Türklerin büyük ekseriyeti "öyle"¹⁸⁸¹, Kıpçaklar ise "özle"¹⁸⁸² diyorlardı. İkinci¹⁸⁸³ ve akşam¹⁸⁸⁴ ise XI. yüzyılda da bu günkü adları ile biliniyordu.

Hafta kavramı ve gün adları konusunda Kaşgarlı bir şey kaydetmez. 30 günden ibaret olan ay ve ay adları hakkında ise yukarıda bilgi vermiştik. Kaşgarlı ay hakkında şöyle demektedir: "Senenin oniki parçasından her birine ay denilmesinin sebebi, bu müddetin ayın geçmesi ile bittiği içindir"¹⁸⁸⁵. Buradan da açıkça anlaşılacağı üzere, ayın hareketi onlar katında zaman ölçüsü olarak esas alınıp, ayın ondördüne günümüzde olduğu gibi "tolun ay"¹⁸⁸⁶ denilmekte idi.

Kaşgarlı yılın mevsimleri hakkında da toplu bilgi vermez. Bunu eserinin çeşitli yerlerinde kaydetmiş olduğu ayrı ayrı kelimelerden öğrenmek durumundayız. Yılın dört mevsiminden kış, XI. yüzyılda da aynı ad ile biliniyordu¹⁸⁸⁷. Sonbahara genellikle halk dilimizde yaşayan adı ile "Küz" (Güz)¹⁸⁸⁸ denilmektedir. Çok şiddetli kışa genellikle bugün karakış veya zemheri denildiği mâlumdur. Kaşgarlı'ya göre XI. yüzyılda Türkler bunu "kadır kış"¹⁸⁸⁹ tabiri ile ifade ediyorlardı.

İlkbahar ve yaz mevsimlerine gelince: Dîvân'da her iki mevsimi de ifade eder Yay ve Yaz kelimelerini buluyoruz. Kaşgarlı, yaz kelimesini bir yerde yaz mevsimini ifade eder şekilde kullandıktan başka¹⁸⁹⁰, yine aynı kelimeyi ilkbahar anlamında da kullanmış ve "yıl yazıktı" ifadesini ilkbahar oldu şeklinde tarif etmiştir¹⁸⁹¹. Keza yay¹⁸⁹² kelimesini de İlkbahar mânâsında görüyoruz. Oysa, aynı ke-

- (1879) Kilisli III, 90-Atalay III, 125.
(1880) Kilisli I, 394-Atalay I, 474.
(1881) Kilisli I, 103-Atalay I, 113.
(1882) Aynı yerler.
(1883) Kilisli I, 125-Atalay I, 140.
(1884) Kilisli I, 97-Atalay I, 107.
(1885) Kilisli I, 77, 8-Atalay I, 82.
(1886) Kilisli I, 336-Atalay I, 402.
(1887) Kilisli III, 221-Atalay III, 299.
(1888) Kilisli I, 274, II, 64-Atalay I, 327, II, 77.
(1889) Kilisli I, 304-Atalay I, 365.
(1890) Kilisli III, 119-Atalay III, 159.
(1891) Kilisli III, 55-Atalay III, 76. Yıl yazıktı.
(1892) Kilisli III, 120, 144-Atalay III, 160, 191. Yay=İlkbahar: Öz yayıktı=Zaman baharlaştı, bahar oldu.

limenin Azerbaycan Türklerince yaz anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Gerçekten de, halâ dilimizde kullanılmakta olan yayla kelimesi, yazın geçirildiği yer anlamında olduğuna göre ve bilhassa XI. yüzyılda göçebelere hemen ilk yazda yaylaya çıktıkları göz önünde bulundurulursa, yay kelimesini yaz anlamında kullanmış olmaları gerekmektedir. Buna göre, XI. yüzyılda Türklerin kullandıkları mevsim adlarını şöyle sıralayabiliriz: Yay= Yaz; Yaz= İlkbahar; Küz= Sonbahar (yani Güz), Kış= Kış. Nitekim, Kutadgu Bilig'de mevsim adlarının böyle belirtilmiş olması da bu tespitimizi doğrulamaktadır. Yayla kelimesi bunun çok açık delilidir. Anlaşıldığına göre zamanla yaz, yay'ı kovarak onun yerine geçmiş ve kendi yerini de Farsça bahar'a (İlkbahar) bırakmıştır.

Onların geçen yıla bugün dilimizde yaşadığı şekilde "bildir"¹⁸⁹³ gelecek yıla "arkun"¹⁸⁹⁴, gelecek yıldan sonraki yıla, yâni ikinci yıla ise "arkun izi"¹⁸⁹⁵ dediklerini Kaşgarlı bildirmektedir.

Zaman ile ilgili olarak yukarıda kaydettiğimiz adlardan alınarak, geceyi bir yerde geçirmeye, yâni gecelemeye "tünemek"¹⁸⁹⁶, kış geçirmeye "kışlamak"¹⁸⁹⁷, güzü geçirmeye "küzemek"¹⁸⁹⁸, yazı geçirmeye "yaylamak"¹⁸⁹⁹ diyorlardı. Zamanın (öd'ün) yayılması¹⁹⁰⁰ ve "küzermesi"¹⁹⁰¹ ise, yazın ve güzün girdiğini ifade ediyordu.

Türkler'de takvim ve zaman ile ilgili olarak Dîvân'da rastladığımız kayıtlar konusuna son vermeden önce, onların hayatlarında önemli yeri olan bazı işlere göre de zamanı ve yaşayışlarını ayarladıklarını kaydetmeliyiz. Genellikle pratik ve faydacı bir hayat telâkkisine sahip olan Türkler'in, hayatlarını bu işlere göre de tanzim ettiklerini ve zamanı ona göre değerlendirdiklerini ifade etmek yanlış olmasa gerektir. Bu cümleden olarak meselâ "at tuşuğu oldu"¹⁹⁰², "at boşuğu oldu"¹⁹⁰³, "koy kögi boldu"¹⁹⁰⁴, "ol koy tüleğinde

(1893) Kilisli I, 380-Atalay I, 456.

(1894) Kilisli I, 99-Atalay I, 108.

(1895) Kilisli I, 83-Atalay I, 89.

(1896) Kilisli III, 204-Atalay III, 273. Tünedi. Bu ifade bugün daha çok kümes hayvanlarının gece küme tünemesini (geceyi geçirmesini) ifade ediyor.

(1897) Kilisli III, 221-Atalay III, 299.

(1898) Kilisli III, 198-Atalay III, 265.

(1899) Kilisli III, 230-Atalay III, 311.

(1900) Kilisli III, 144-Atalay III, 191.

(1901) Kilisli II, 64-Atalay II, 77.

(1902) Kilisli I, 377-Atalay I, 446.

(1903) Aynı yerler.

(1904) Kilisli III, 96-Atalay III, 132.

keldi"¹⁹⁰⁵ gibi cümlelere Dîvân'da rastlamaktayız. Bu günkü dilimize çevrilmiş şekli ile bu cümlelerin anlamları sırasıyla, atın ayağına köstek vurma zamanı geldi, atın çayıra salınma zamanı geldi, koyunun koç ile katılma zamanı oldu ve o koyun kırkımında geldi'dir. Görülüyor ki bunlar göçebe Türk'ün hayatında belli başlı zaman ölçüleridir. Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Meselâ bağcılık ile meşgul olanlar için "sıkman"¹⁹⁰⁶, üzüm sıkma zamanı demek oluyordu.

Bunun gibi, çift sürmek, ekin ekme, hasat yapmak ve harman döğmek zamanlarının da bu işlerle uğraşanların hayatında önemli zamanlar olduğunda hiç şüphe yoktur. Bugün hâlâ pek çok köylülerimizce, zamanın geçişi bu gibi olaylarla bilinip değerlendirilmektedir. Onlar, işlerini ve hayatlarını bunlara göre tanzim etmekte ve takvim ile çok ilgili görünmemektedirler.

17- POSTA VE ULAŞIM İŞLERİ

Türklerin XI. yüzyılda posta ve ulaşım işlerine oldukça önem verdikleri anlaşılmaktadır. Ulaşımı temin eden en önemli vasıta şüphesiz yol idi. XI. yüzyılın belli başlı ticaret yolları ticaret konusunda ayrıca ele alındığından, biz burada genel olarak yolların durumu ve yollar üzerinde yapılan diğer tesisler hakkında kaynağımızın kaydettiği bilgileri gözden geçireceğiz. Türkler çok kullanılan işlek yola "ertik"¹⁹⁰⁷ diyorlardı. Bundan anlaşıldığına göre, onların muntazam ve çok işlek olan yolları vardı. Bu yollar üzerine gidiş istikâmetini göstermek için "ula"¹⁹⁰⁸ denilen işaret taşları veya buna benzer eyler dikiyorlardı. Bu işaretler onların yola ne kadar önem verdiklerini gösterdikleri gibi, eski Türk medeniyetinin yüksekliğinin de güzel örneklerinden biridir. Yollar üzerinde icap eden yerlere "köprüg" (köprü)¹⁹⁰⁹ yapıyorlardı. Fakat biz bu köprülerin şekil ve niteliklerini bilmediğimiz gibi, onların büyük ırmaklar üzerine köprüler kurmaya muvaffak olup olmadıklarını da anlayamıyoruz. Yazarımızın "çoşkun ırmak geçitsiz ol-

(1905) Kilisli I, 324-Atalay I, 387.

(1906) Kilisli I, 370-Atalay I, 444.

(1907) Kilisli I, 94-Atalay I, 103.

(1908) Kilisli I, 85-Atalay I, 92. Ula. Bu yol işaretlerinin yaygın bir şekilde kullanıldığı anlaşılıyor. Öyle ki, atasözlerine konu olmuştur. Kaşgarlı'nın kaydettiği "Ula bolsa yol azmas, bilig bolsa söz yazmas=İşaret olursa yol şaşırılmaz, bilgi olsa söz başıboş kalmaz" atasözü bu yol işareti âdetinin eskiliğini ifade etmektedir. Bu durum Türk kültür ve medeniyetinin yüksekliğinin bir delilidir.

(1909) Kilisli I, 397-Atalay I, 478.

maz"¹⁹¹⁰ sözünden anlaşılacağı üzere, coşkun ırmaklardan geçmek icap ettiği zaman, elverişli, sığ geçitlerden geçiyorlar veya kayak ve sal gibi vasitalardan faydalanıyorlardı.

Genellikle işlek yollar üzerinde yolcuların ve kervanların konup dinlenecekleri yerler de yapılmaktaydı. Bu konak yerlerine "tüş"¹⁹¹¹ denilmekte olduğunu Kaşgarlı'dan öğreniyoruz. Konak yerlerinin de durumlarını iyice bilemiyoruz. Ancak bunların daha sonraları ve bilhassa Anadolu Selçuklularında gördüğümüz Kervansarayların ilk şekilleri olabilecekleri hatıra gelmektedir. Bu dinlenme yerlerinden başka, yine yollar üzerinde ve belli mesafelerde, sür'atle giden postacıların at değiştirebileceği özel yerlerin de bulunduğu dâir Divân'da bazı işaretler mevcuttur. Kaşgarlı "ulağ" kelimesini "beyin emri ile koşa koşa giden postacının, başka bir at buluncaya kadar bindiği at"¹⁹¹² şeklinde izah ettiği gibi, "çufga" kelimesini de buna yakın bir şekilde ve "çabuk gitmek isteyen bir postacının, yoldan alıp, başkasını buluncaya kadar binip gittiği at"¹⁹¹³ olarak izah etmektedir. Sür'atle giden bir postacının, geliş güzel yerlerde at bulacağı ve yorulan atı ile değiştirebileceği düşünülemediğine göre, öyle anlaşılıyor ki postacılar belli menzillere eriştiklerinde, orada atlarını değiştirme imkânına sahip bulunuyorlardı. Postacının "yoldan alıp binerek gittiği at" ifadesi de bu kanaatimizi doğrular mahiyettedir. Mamafih Kaşgarlı'nın ifadelerine dayanarak bu hususta şimdilik kesin bir şey söylemek mümkün olmamaktadır.

Ancak hemen şunu da ilâve etmek gerekir ki, XI. yüzyılda Türk dünyasının bütün yollarının böyle mükemmel olduğu düşünülemez. Tanıtmasını yaptığımız yol, en işlek ve mükemmel yoldur. Bunun dışında ve özellikle tamamen göçebe yaşayışı devam ettiren Türk ellerinin yaşadıkları bölgelerde böyle muntazam yolların bulunmadığı muhakkaktır. Hattâ bazı yerlerde hiç yol bulunmuyordu. Bu cümleden olarak, eserini Kaşgarlı'dan sonra yazmış olan Mervezî, Peçenekler'in yaşadığı saha ile Hazarlar ülkesi arasında doğru dürüst yol bulunmadığını, buradan geçmek durumunda olanların, yollarını yıldızlarla ve bazı işaretlerle geçtiklerini, bazan da yollarını şaşırdıklarını bildirmektedir¹⁹¹⁴.

(1910) Kilisli I, 327-Atalay I, 390.

(1911) Kilisli I, 277-Atalay I, 370. Tüş=Eğlenilecek yer, durak. Yolculukta dinlenecek yer ve konulacak zaman.

(1912) Kilisli I, 110-Atalay I, 122.

(1913) Kilisli I, 355-Atalay I, 425.

(1914) (وليس بينهم طريق مسلوک اما يقطونه بالكواكب والعلامات و الاعتصاف)

Minorsky, Marvazi, metin, s. 21.

Bu yollar üzerindeki nakil vasıtalarının ise, başlıca develer olduğu görülmektedir. Türklerin yük taşımada at, katır ve eşiği kullanmakta olduklarını biliyorsak da kervan'ı teşkil eden hayvanın daha çok deve olduğu anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'nın yük yüklemeye örnek olarak verdiği cümlelerde genellikle deveyi kaydetmesi¹⁹¹⁵ bu görüşümüzü doğruladığı gibi, F. Sümer de, Oğuzların deveyi bilhassa yüklet olarak kullandıklarını bildirmektedir¹⁹¹⁶. Kara yollarında bu hayvanlardan başka, öküzler tarafından çekilen "kağlı" (kağrı)¹⁹¹⁷yi da nakil vasıtası olarak görmekteyiz. Öyle anlaşılıyor ki, kağrı, fazla ağırlıkların taşınmasında XI. yüzyılın yegâne nakil vasıtası idi.

Nakil ve ulaşım işlerinde, Türklerin ırmak, göl ve kısmen denizden de istifade ettikleri anlaşılıyor. Bu amaçla onların gemiler yaptıklarını görüyoruz. Oğuzlar ve Kıpçaklar gemiye "kemi"¹⁹¹⁸, diğer Türkler ise "kimi"¹⁹¹⁹ diyorlardı. Kaşgarlı Kıpçakların "uçan"¹⁹²⁰ denilen iki yelkenli gemilerinden de bahsetmekte ise de bunu diğer Türk ellerinin bilip bilmediklerini anlayamıyoruz. Ancak onun bu kaydından anlaşıldığına göre, Türklerin hiç değilse bir kısmının, bu devirde geminin yürütülmesinde rüzgârdan istifade ile, yelken kullanmayı bildikleri anlaşılmaktadır. Türkler, gemi veşâir deniz vasıtalarının yaşadıkları iskeleye "tamga"¹⁹²¹ diyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki onlar gemiden denizlerde istifade ediyorlardı¹⁹²². Ancak Gökçe Göl'e, Dede Korkut Destanları'nda Gökçe Deniz denilişine bakılırsa, onların büyük göllere de deniz demiş oldukları düşünülebilir. Mamafih, Kaşgarlı'nın bahsettiği gemilerin hacim itibarıyla pek büyük olmadıklarını da tahmin edebiliriz.

Göl ve ırmak ile deniz kenarlarında kullanılan daha küçük araç ise "kaygık" (kayık)¹⁹²³ idi. Bu konuda, tekneye benzer küçük bir kayığa da "oluk"¹⁹²⁴ dediklerini görüyoruz. Özellikle ırmaklardaki

(1915) Kilisli III, 50, 228-Atalay III, 67, 309.

(1916) F. Sümer, Oğuzlar, s. 42, 381.

(1917) Kilisli III, 280-Atalay III, 379.

(1918) Kilisli I, 156, III, 177-Atalay I, 178, 9, III, 235.

(1919) Kilisli III, 178-Atalay III, 235.

(1920) Kilisli I, 110-Atalay I, 122.

(1921) Kilisli I, 355-Atalay I, 424.

(1922) Kilisli I, 92-Atalay I, 100'de dağ kementle eğilmez, deniz kayıkla geçilmez anlamında bir atasözünün kaydedilişinde, denizde daha büyük vasıtaların kullanıldığı ifade edilmektedir.

(1923) Kilisli I, 162, III, 132-Atalay I, 186, III, 175.

(1924) Kilisli I, 65-Atalay I, 68.

ulaşımında ise kelekten istifade ediyorlardı. Dilimize muhtemelen Arapça'dan geçmiş olan kelek'e XI. yüzyılda Yabakular ve Tatarlar "tar"¹⁹²⁵, diğer Türk elleri ise "sal"¹⁹²⁶ diyorlardı. Dîvân'da tar hakkında şu bilgiler verilmektedir: "Tar: Irmaklarda kullanılan kelek. Bu şöyle yapılır. Tulumlar şişirilerek ağızları bağlanır. Sonra bu tulumlar birbirine bağlanırlar. Suyun üzerinde dam sathı gibi bir şey yapılır. Üzerine oturularak böylelikle su geçilir. Bu kamaştan ve ağaç dallarından da yapılır. Yabaku ve Tatar dillerince'dir". Sal hakkında ise: "Bu, keleklerden ve sazlardan yapılır. Tar da bu anlamdadır" ifadesini görmekteyiz.

Kaşgarlı'nın gemi, kayık vesâire hakkında vermiş olduğu kayıtlara bakılırsa, başlıca Türk ellerinin nehir, göl ve iç deniz gemiciliğine az-çok aşinâ oldukları anlaşılmaktadır.

Haberleşmeye gelince: Hükümdar ve beylerin postacılarının yollarda nasıl sür'atle giderek haber ulaştırdıklarına işaret etmiştik. Türkler uzak yolculuğa "eşkin" dedikleri gibi, çok seri bir şekilde giden atlı postacılara da "eşkin" diyorlardı¹⁹²⁷. Haberleşmede esasın karşılıklı mektuplaşma veya ağızdan söz getirip götürme olduğu bilinmektedir. Onlar kitaba olduğu gibi mektuba da "bitik"¹⁹²⁸ diyorlardı. Bu bitik kelimesinden alınarak, birinin evine veya bir başkasına mektup göndermeğe "bitik ötgürmek"¹⁹²⁹; karşılıklı olarak iki kişinin mektuplaşması işine ise "bitik ötrüşmek"¹⁹³⁰ tabir ediyorlardı.

Haberleşmede, kervanlar ile özel olarak gönderilen habercileri de görmekteyiz. Türkler kervan'a "arkış"¹⁹³¹ diyorlardı. Kaşgarlı'nın kaydettiği "yırak yer sawın arkış keldürür, yâni uzak yerin sözünü kervan getirir" cümlesi, kervanın haber getirme vazifesini de gördüğünü açıkça göstermektedir. Hattâ bu usûl o kadar yaygın olmalıdır ki, bu cümle Kaşgarlı'nın yaşadığı dönemde artık bir atasözü halinde söylenmektedir. Yine arkış sözünden alınarak, yurdundan uzak kalmış olan birisine gönderilen haberciye de "arkış" denildiği-ne ve aynı kelimenin mektup karşılığı olarak bile kullanıldığına ba-

(1925) Kilisli III, 109-Atalay III, 148.

(1926) Kilisli III, 117-Atalay III, 156, 7.

(1927) Kilisli I, 100-Atalay I, 109. Bu deyim Türk tarihinde çok uzun süre aynı anlamda kullanılmıştır.

(1928) Kilisli I, 193-Atalay I, 226.

(1929) Aynı yerler.

(1930) Kilisli I, 198-Atalay I, 232.

(1931) Kilisli I, 89-Atalay I, 97.

kılırsa, kervanın haberleşmede yaygın bir vasıta olduğu hakkındaki tahminimiz kuvvet kazanmış olur. Öyleki birisi için "anınğ arkışı keldi" demek, onun habercisi geldi demek oluyordu¹⁹³².

Posta ve haberleşme konusunda, kervan ile ilgili olarak ele alınması lâzım gelen bir diğer husus da şudur. Genellikle Çin'den çıkıp gelmek üzere olan ticaret kervanlarından önce, kervanının haberini ve mektuplarını getirmek için bir postacı gönderiliyordu. Bu postacılar eşkin ve arkış'tan daha başka olup bunlara "yügürgen"¹⁹³³ deniliyordu.

Haberleşme konusuna son vermeden önce şunu da kaydedelim ki, XI. yüzyılda Türkler, yaklaşmakta olan düşmanın gelişini haber vermek ve halkın savaşa hazırlanmasını temin etmek için, yükseklere "kargu" veya "karguy" denilen minare biçiminde binalar yapıyorlar ve düşmanın gelişini buralarda ateş yakmak suretiyle bildiriyorlardı¹⁹³⁴.

18- AT TAKIMLARI VE SİLÂHLAR

A- AT TAKIMLARI

Burada, at takımlarından amacımız, Dîvânda'ki kayıtlara dayanarak eğer, gem, kamçı ve at'ın boynuna takılan bazı süs eşyaları hakkında bilgi vermektir.

a) Eğer

Kaşgarlı Türk eğerinin şekli hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. O, hemen her konuda olduğu gibi burada da sadece eğerin çeşitli parçalarının adlarını vermekle yetinmiştir. Biz Dîvân'ın çeşitli yerlerine serpiştirilmiş olan bu adlardan istifade ile Türk eğerinin mahiyeti hakkında bazı bilgiler edinmek durumundayız.

XI. yüzyılda Türkler eğere "ezer" (اَدْر)¹⁹³⁵ diyorlardı. Eğerin üç ana kısımdan ibaret olduğu bilinmektedir. Bu üç kısımdan, en

(1932) Aynı yerler.

(1933) Kilisli III, 41-Atalay III, 54.

(1934) Kilisli I, 356, III, 183-Atalay I, 426, III, 241.

(1935) Kilisli I, 252, II, 177, 222-Atalay I, 300, II, 224, III, 300. İslâmiyetten Önce Türklerde At Takımları ve Silâhlar Hakkında bk. B. Ögel, İ.Ö. Türk Kültür Tarihi, indeks.

altta, eğer tahtasının üzerine oturtulduğu keçe bulunur. Bu keçeye "terlik"¹⁹³⁶ deniliyordu. Adından da anlaşılacağı üzere, terlik, atın terini çekmek için kullanılmaktadır. Aynı şekilde eğerin altına konulan keçeye "azrım"¹⁹³⁷ da denildiğini görmekteyiz. Bu ikisi arasındaki farkı anlamak mümkün olmuyor. Kaşgarlı'nın "azrım" kelimesini "eğerin uçlarının altına, iki yana konulan keçe" şeklinde tarif ediyorsa, bunun iki parçadan ibaret bir keçe olduğunu tahmin edebiliriz. "İçlik" in de eğer keçesini ifade ettiği bildirilmekte ise de¹⁹³⁸, bu hususta fazla bilgi verilmemiştir. Her halde bu da eğer tahtasının altına konulan bir keçe idi. Çigiller ise eğerin altına konulan keçe ile eğer tahtası üzerine konulan yastığa aynı adı veriyorlar ve buna "yabı"¹⁹³⁹ diyorlardı.

Keçenin üzerine konulan eğer tahtasının özel bir adının olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak bu tahtanın ön ve arkasındaki çıkıntılara, yani eğerin kaşlarına "yalğ"¹⁹⁴⁰ denildiğini görüyoruz. Yalğ kelimesi hem ön, hem de arka kaşı ifade etmektedir. İkisini birbirinden ayırtmak için, öndekine "öngdüncü yalğ", arkadakine ise "kidinki yalğ" diyorlardı. Kaşgarlı, eğerin ön ve arka tarafları, ucu mânâsında bir de "ömzük"¹⁹⁴¹ kelimesinden bahsetmektedir. Fakat onun eğer ucundan neyi kastettiğini anlayamadık.

Eğer tahtasının üzerine konulan yastığa Çigiller'in yabı dediklerini yukarıda görmüştük. Oğuzlar ise buna "köpçük"¹⁹⁴² diyorlardı. Diğer Türk ellerinin buna ne ad verdiklerini bilemiyoruz. Kaşgarlı "çikten"¹⁹⁴³ kelimesini eğer örtüsü olarak izah etmektedir. Bu, eğerin yastığından çok, ata binildiği esnada yastığın da üzerine konulan ayrıca bir örtü olsa gerektir. Bu anlamda "örtük" kelimesi de kullanılıyordu ki, bu kelime ayrıca herhangi bir şey örtüsü anlamında da kullanılmakta idi¹⁹⁴⁴. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre, eğerlere örtü yapmak âdeti yaygın idi. Nitekim Kaşgarlı "al" kelimesini "hakanlara bayrak, devlet adamlarının eğerlerine örtü yapılan turuncu renkte bir kumaş" olarak tarif etmektedir¹⁹⁴⁵.

- (1936) Kilisli I, 396-Atalay I, 476.
(1937) Kilisli I, 97-Atalay I, 107.
(1938) Kilisli I, 94-Atalay I, 102.
(1939) Kilisli III, 18-Atalay III, 24.
(1940) Kilisli III, 11-Atalay III, 14.
(1941) Kilisli I, 96-Atalay I, 105.
(1942) Kilisli I, 397-Atalay I, 478.
(1943) Kilisli I, 364-Atalay I, 435.
(1944) Kilisli I, 95-Atalay I, 103.
(1945) Kilisli I, 77-Atalay I, 81.

Eğerin bu esas kısmından başka, onu ata bağlamak için kullanılan diğer parçaları da bulunmaktadır. Bunlardan atın kuyruğu altından geçirilerek, eğerin öne kaymamasını sağlayan kayışa, yani kuskuna "kuzurgun"¹⁹⁴⁶ denilmektedir. Eğerin sol tarafında enli bir kayış bulunuyordu ki, sağ taraftan alınıp atın karnı altından geçirilen kolan bu enli kayışa bağlanmaktadır. Buna "otgun"¹⁹⁴⁷ diyorlardı. Eğerin ön uçlarından bağlanarak atın boynunun iki yanından gelip göğsünde birleşen ve buradan atın ön ayakları arasından tek bir kayış halinde kolana bağlanan göğüslüğe ise "kümüldürük"¹⁹⁴⁸ deniliyordu.

Yazarımız, üzeninin adını vermemektedir. Ancak üzeninin bağlandığı kayışa "kısmak"¹⁹⁴⁹ denildiğini kaydettiğine göre, bunu da kullandıklarını ifade etmiş olmaktadır. Kısmak iki katlı kayıştan oluyor ve üzenge bu iki kayış arasında bulunuyordu.

Öte yandan bazı eğerlerin kaşlarında altın ve gümüş işlemlerinin bulunduğu görüyoruz. Bu işlemler bazen da tokalarda ve kemer başlarında bulunmaktadır. Bu tip süslemeli eğer takımlarının daha çok hali vakti yerinde olanlarda bulunduğu şüphe yoktur. Böyle işlemlere "üstem" denildiğini görüyoruz¹⁹⁵⁰. Üstem'e Oğuzların "saht" (ساخت) deyişlerine bakılırsa bu adı Farslar'dan almış olabileceklerine ihtimal verebiliriz.

b) Gem

Türkler gеме "yüğün"¹⁹⁵¹ veya "küfeç"¹⁹⁵² diyorlardı. Bu adlandırmaların çeşitli Türk ellerince ayrı ayrı yapıldığı veya gemin iki ayrı şeklini mi ifade ettiği konusunda Kaşgarlı herhangi bir şey söylememektedir. Gemin çeşitli parçalarına da ayrı adlar verildiği anlaşılıyor. At'ın ağzına geçirilen ve damağa gelen demire "yüğün yigi"¹⁹⁵³, atın burnu üzerine gelen kayışa "kova"¹⁹⁵⁴, kulağın altında bulunan gem halkasına da "tulung"¹⁹⁵⁵ diyorlardı. Tulung, baştan ve

- (1946) Kilisli I, 427-Atalay I, 518. Belirtildiği gibi kelime bugün Türkiye'de kuskun olarak en yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.
(1947) Kilisli I, 98-Atalay I, 107.
(1948) Kilisli I, 435-Atalay I, 530.
(1949) Kilisli I, 394-Atalay I, 474.
(1950) Kilisli I, 98-Atalay I, 107.
(1951) Kilisli III, 270, 274-Atalay III, 366, 371.
(1952) Kilisli III, 192, 3-Atalay III, 256.
(1953) Kilisli III, 106-Atalay III, 144.
(1954) Kilisli III, 179-Atalay III, 237.
(1955) Kilisli III, 274-Atalay III, 371.

dulun'dan gelen kayışları birleştirmektedir. Kelimenin bazan "yü-
gün tulunğı" şeklinde de kullanıldığı anlaşılmaktadır¹⁹⁵⁶. El ile
tutularak atın sevk ve idaresini temin eden dizgin kısmı için Kaş-
garlı iki ayrı isim vermektedir. Bunlardan biri "tizgin"¹⁹⁵⁷, diğeri de
"çetgen"¹⁹⁵⁸ dir. Bu isimlerin de hangi Türk lehçesinde olduklarını
bilmiyoruz. Dizginin bugün de dilimizde yaygın bir şekilde kulla-
nıldığına bakılırsa, dizgin adının Oğuzlarca kullanılmakta idiği
söylenbilir. Günümüzde olduğu gibi bazı hallerde normal gemin
dışında, ipten dizgin ile de atın idare edildiği anlaşılıyor. Bu cümle-
den olarak yular anlamındaki "tin" kelimesinden alınarak yular bi-
çimindeki ip dizgine "tin tizgin"¹⁹⁵⁹ diyorlardı.

c) Kamçı

Kaşgarlı kamçı için de iki ayrı isim kaydetmektedir. Bunlar;
"kamçı"¹⁹⁶⁰ ve "berke"¹⁹⁶¹ dir. İsimlerin hangi Türk lehçesinde oldu-
ğu kaydedilmemektedir. Biz burada da, kamçının bugün aynı adı
ile ve yaygın bir şekilde Türkiye'de yaşayışına bakarak Oğuzca ol-
duğunu tahmin ediyoruz. Kamçının ata vurulan sıırım kısmının ucuna,
genellikle küçük ve enlice bir kayış parçası dikildiği bilinmek-
tedir. Bu kamçı ucuna da özel bir ad verildiğini ve buna "çawıg"¹⁹⁶²
denildiğini görmekteyiz. Çawıg genellikle yukarıya doğru kıvrılmış
durumda oluyordu. Kaşgarlı'nın "çawıg çermelmek"ten, yâni kamçı
ucu kıvrımdan bahsedişine bakılırsa¹⁹⁶³ bu şekil kamçının epeyce
yaygın olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, ihtiyatlı olmaya, yanın-
da her zaman bir silâh bulundurmaya önem veren Türklerin bazan
kamçılarını da silâh olarak hazırladıkları anlaşılmaktadır. Bu mak-
satla onların, iki parça şeklinde yaptıkları kamçı saplarının içerisine
küçük bir kılıç yerleştirerek bu gibi kamçılara "kılıç kamçı"¹⁹⁶⁴ adını
verdiklerini görüyoruz.

XI. yüzyılda Türkler'de atın boynuna takılan değerli taş, arslan
tırnağı ve nusha gibi şeyler de görülmektedir. Onlar, böyle şeylerin
hepsine birden "monçuk"¹⁹⁶⁵ diyorlardı. Bugün de böyle şeylere

(1956) Aynı yerler.

(1957) Kilisli I, 284-Atalay I, 339.

(1958) Kilisli I, 369-Atalay I, 443.

(1959) Kilisli I, 284-Atalay I, 339.

(1960) Kilisli III, 260-Atalay III, 352.

(1961) Kilisli III, 151, 238-Atalay III, 202, 323.

(1962) Kilisli I, 312, II, 182-Atalay I, 374, II, 231.

(1963) Kilisli II, 166-Atalay II, 210.

(1964) Kilisli I, 350-Atalay I, 417.

(1965) Kilisli I, 395-Atalay I, 475, 6.

çokça rastlanmaktadır. Bu, geleneklerdeki devamlılığın örneklerin-
dendir.

Bütün bunlardan başka, at takımları arasında kaydedebileceği-
miz bir de heybe, torba gibi at üzerine asılan şeyler vardır. Bunlara
da "mançuk"¹⁹⁶⁶ denildiğini görmekteyiz.

B- SİLÂHLAR

Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere göre, Türklerin başlıca silâhları
ok ve yay, kılıç, süngü, hançer; savunma vasıtaları ise kalkan, zırh
ve tulga'dır.

Türkler, silâh kelimesi karşılığında cins ismi olarak "tolum"¹⁹⁶⁷
kelimesini kullanıyorlardı. Silâh kuşanmak anlamında ise "tolum
manmak"¹⁹⁶⁸ tabirini kullandıklarını görüyoruz. "Tolumluğ er", si-
lâhlanmış bir kimse demek oluyordu.

a) Ok

Bu dönemde ok, Türklerin millî silâhudur denebilir. Ok'u tarihte
Türkler ve Moğollar kadar beceri ile kullanmış millet yoktur. Kaş-
garlı'nın oka dâir kayıtlarının çokluğu ve çeşitliliği ok'un XI. yüzyıl
Türk hayatındaki önemini göstermektedir.

Türk tarihinin başlangıcından günümüze kadar aynı adı koru-
yan ok'un şekilleri ve kısımları hakkında kaynağımızda rastladığı-
mız kayıtlar diğer silâhlara nazaran çok daha fazladır.

Önce şunu belirtmeliyiz ki, Türkler'de mesleği sadece ok yap-
mak olan kimseler bulunuyor ve iyi ok atan kimseye veya orduda
ok ile harp edenlere denildiği gibi, ok yapanlara da "okçu"¹⁹⁶⁹ deni-
liyordu.

Ok'un daha çok hangi cins ağaçtan yapıldığını bilmiyoruz. F.
Sümer, Oğuz Destanları'nda Ok'un kayın ağacından yapıldığını
kaydedildiğini söylemektedir¹⁹⁷⁰. Türkler ok yapmak için kesip ha-
zırladıkları ağaçlara "koguş"¹⁹⁷¹ diyorlardı. Koguş'un ne gibi bir iş-
lem geçirecek ok olduğunu kesin olarak bilmiyorsak da, çeşitli ki-

(1966) Aynı yerler.

(1967) Kilisli I, 412, II, 221-Atalay I, 489, II, 266.

(1968) Kilisli II, 25-Atalay II, 30.

(1969) Kilisli II, 157-Atalay II, 199.

(1970) Oğuzlar, s. 396.

(1971) Kilisli I, 308-Atalay I, 369.

sımlarının adları bize bu hususta bazı bilgiler vermektedir. Bilindiği üzere, ok'un ucunda bir sivri demir parçası bulunmaktadır. Bu demire Oğuzlar "temürgen"¹⁹⁷² (temren), diğer Türkler ise "başak"¹⁹⁷³ diyorlardı. Bu temrenin içi delinmekte ve ok ağacının ucu bu deliğe sokulup pekiştirilmektedir. Ok temreninin bu delinmesi işine her çeşit delme işi için de denildiği gibi "üştürmek" ve "üşmek"¹⁹⁷⁴ denilmektedir. Kaşgarlı'nın "üşmek" (delmek) kelimesi dolayısıyla verdiği bilgiden ok'un da makkapla delindiği anlaşılmaktadır¹⁹⁷⁵. Ancak ok'un ne amaçla delindiği bildirilmemektedir. Temrenin, ok ucu geçen bu delik kısmına ise "borı" veya "başak borısı"¹⁹⁷⁶ diyorlardı. Bundan başka yine muhtemelen temreni ok ile iyice raptetmek için temrenin üzerine gelecek şekilde bir de sıırım sarılıyordu ki, bu sıırma "tili"¹⁹⁷⁷ denilmektedir. Başak (temren) ile ilgili olarak şunu da kaydetmeliyiz ki, onların oklarının temreni bazan zehirli oluyordu. Temreni ağıya bulaştırılmış, ağılanmış oka "katutluğ ok"¹⁹⁷⁸ dediklerini görüyoruz.

Ok'un arkasına yapıştırılan ve hedefe gitmesinde esas etken olan tüylere gelince buna genellikle "yüg"¹⁹⁷⁹ denildiğini görüyoruz. Kaşgarlı, Oğuzların bu tüylere vermiş olduğu yelek veya yülek adından bahsetmemektedir. Genellikle üç adet olan ve dediğimiz gibi ok'un hedefe isabetini teminde önemli rolü olan tüyleri oka yapıştırmak işine "yelimlemek" tabir ediyorlardı. Yapıştırma işini ise tutkal ile yapıyorlardı. Bu tutkala, yelimlemek ifadesinden de anlaşılacağı üzere "yelim"¹⁹⁸⁰ denilmektedir. Onlar, yüksek yürekli oklara "kapa yüklü ok" diyorlardı¹⁹⁸¹. Ok yeğinden ve temrenden başka, yine ok üzerine konulan bir de "sokım" denilen bir diğer kısım görüyoruz ki, çok dikkate şâyandır. Kaşgarlı, sokım kelimesini şöyle izah etmektedir: "Bir ağaç parçası çam kozası şeklinde kesilerek içi oyulur. Üç tarafından delinerek okun üzerine konur"¹⁹⁸². Yazarımız, sokım'ın ne amaçla ok üzerine konulduğunu bildirmemektedir. Kanaatımızca bu, yapılış şeklinden de anlaşılacağı üzere, ıslık çalar gibi bir ses çıkarması için okun üzerine konuyordu. Oğuzlar Ana-

- (1972) Kilisli I, 430-Atalay I, 522. Temürgen=temren, Oğuzca.
(1973) Kilisli I, 316, II, 13, 102-Atalay I, 378, II, 14, 129.
(1974) Kilisli I, 190-Atalay I, 202.
(1975) Kilisli I, 146-Atalay I, 166.
(1976) Kilisli III, 166-Atalay III, 220.
(1977) Kilisli III, 176-Atalay III, 233.
(1978) Kilisli II, 227-Atalay II, 284.
(1979) Kilisli III, 163-Atalay III, 217.
(1980) Kilisli III, 81, 233-Atalay III, 115, 343.
(1981) Kilisli III, 163-Atalay III, 217.
(1982) Kilisli I, 333-Atalay I, 397, 8.

dolu'ya ilk akınlara başladıkları zaman, bazı tarihçiler onların ıslık çalan ok veya vızıldayan ok diye adlandırdıkları türden sesler çıkaran oklarından bahsetmektedirler. Böyle bir sesi sokım veya ona benzer bir şey ile temin etmiş olmaları pek muhtemeldir.

Ok yapmak için kesilen koğuşların yelek ve temren takıldıktan sonra veya takılmadan önce yağlandığı da görülüyor ki bu işe "kowşamak"¹⁹⁸³ denilirdi.

Türkler, ok atma talimine yeni başlamış olanlara, bazı kazaları önlemek için temrensiz ok attırıyorlardı. Böyle temrensiz olan ve ucunda yuvarlak bir tahta parçası bulunan acemi oklarına "kalwa"¹⁹⁸⁴ ve "ulun"¹⁹⁸⁵ denildiğini görüyoruz. Kaşgarlı, bu iki adın temrensiz okun iki ayrı çeşidini mi ifade ettiği, yoksa böyle adlarmaların çeşitli Türk ellerince ayrı ayrı mı yapıldığı konusunda herhangi bir bilgi vermemektedir. Öte yandan, normal oklara nazaran daha hafif olan ve daha uzaklara giden bir okun ayrı bir atılış şekli olduğunu görüyoruz. Bu tarz ok atmada adam sırt üstü yatarak oku atmaktadır. Böyle ok atmaya "çuram", atılan oka ise "çuram okı" denildiği anlaşılmaktadır¹⁹⁸⁶.

Ok ile ilgili deyimlere gelince okun arkasına tüy yapıştırma işine "yapçurmak"¹⁹⁸⁷, "yapçunmak"¹⁹⁸⁸ ve "yapşurmak"¹⁹⁸⁹ tabir edilmektedir ki, çeşitli Türk lehçelerindeki ayrı telâffuz şekilleri olduğu açıkça görülmektedir. Ok ile nişan almaya "kezlemek"¹⁹⁹⁰ veya "kezgermek"¹⁹⁹¹, okçunun eğri oku doğrultmasına "ok köngermek"¹⁹⁹², okun temreninin taşa veya başka sert bir şeye çarparak körelmesine "tıgılmak"¹⁹⁹³, nereden geldiği ve kimin tarafından atıldığı belli olmayan oka ise "azuk ok"¹⁹⁹⁴ (azmış, yanılmış, hedefini veya yolunu şaşırılmış ok) tabir edildiğini görmekteyiz.

- (1983) Kilisli II, 282-Atalay II, 350.
(1984) Kilisli I, 357-Atalay I, 426.
(1985) Kilisli I, 74, 131-Atalay I, 78, 148.
(1986) Kilisli I, 346-Atalay I, 412.
(1987) Kilisli III, 69-Atalay III, 97, 8.
(1988) Kilisli III, 70-Atalay III, 99.
(1989) Kilisli III, 76-Atalay III, 108.
(1990) Kilisli III, 222-Atalay III, 300. Bugünkü gez, göz, arpacık deyimimizdeki gez sözünün kökeni budur.
(1991) Kilisli II, 155-Atalay II, 196.
(1992) Kilisli II, 156-Atalay II, 196.
(1993) Kilisli II, 13-Atalay II, 14. Bugün de ucu pot olan bir oya iğnesine tığ denilmektedir ki bu, tıgılmak ile aynı köktendir.
(1994) Kilisli I, 63-Atalay I, 66.

b) Yay

Ok'a çok önem veren Türklerin oku atmak için kullandıkları yaya da aynı önemi vermiş olduklarına şüphe yoktur. XI. yüzyılda yay "ya"¹⁹⁹⁵ olarak telâffuz edilmekteydi. Yayın esas itibarıyla eğri bir ağaç ile oku fırlatan sinir kısmından ibaret olduğu bilinmektedir. Yayın sinirine o dönemde de "singir"¹⁹⁹⁶ denilmektedir. Aynı kelimeden alınarak "ya singirlemek", yaya sinir geçirmek oluyordu. Bu sinirlerin genellikle neden yapıldığına dâir Dîvân'da herhangi bir kayda rastlıyamadık. F. Sümer, Oğuz yaylarının sinirinin genellikle sığır sinirinden yapıldığını, ancak kahramanlardan bazılarının kurt sinirli yayları bulunduğunu bildirmektedir¹⁹⁹⁷. Yay kavsinin orta yerine "bağır" veya "ya bağır"¹⁹⁹⁸ tabir edildiğini görmekteyiz ki, kelime bugün de bağır olarak kullanılmakta ve bazan bir şeyin ortasını ifade etmektedir. Yayların bu bağır kısımlarına sıırım sarılarak sağlamlaştırıldığını da biliyoruz. Yaylara sarılan bu sıırıma "toz"¹⁹⁹⁹ denilmektedir. Dede Korkut Destanları'nda ağça tozlu katı yaylar ifadesindeki tozdan maksadın da yaylara sarılan bu sıırımlar olduğu görülmektedir²⁰⁰⁰. "Ya bağırlamak", yayın bağır yâni orta kısmını ıslah etmek, düzeltmek anlamına gelmekte idi.

Yayın çeşitlerine gelince, bu hususta yukarıda tarifini yaptığımız normal yaydan başka "karvı ya"²⁰⁰¹ denilen ince bir yay ile "yeten"²⁰⁰² denilen ve ok atılan tahta yayı görmekteyiz. Tahta yay'dan maksadın ne olduğu anlaşılammamaktadır. Bunun, atışlara yeni başlamış olan acemilerin kullandıkları bir çeşit yay olması muhtemeldir.

Yayın kirişinden çözülmesine, "ya yazmak"²⁰⁰³ veya "ya yasmak"²⁰⁰⁴ tabir edilmektedir. Yayların en çok kayın ağacından yapıldığı da anlaşılmaktadır²⁰⁰⁵.

c) Okluklar ve Yay Kılıfı

Savaş erlerinin içine oklarını koyarak taşıdıkları kab'a Oğuz ve Kıpçaklar dışında kalan Doğu elleri genellikle

(1995) Kilisli III, 162-Atalay III, 215.

(1996) Kilisli III, 300-Atalay III, 407.

(1997) Oğuzlar, s. 396.

(1998) Kilisli I, 301-Atalay I, 360.

(1999) Kilisli III, 88-Atalay III, 123.

(2000) F. Sümer, Oğuzlar, s. 396.

(2001) Kilisli III, 181-Atalay III, 239.

(2002) Kilisli III, 16-Atalay III, 21.

(2003) Kilisli III, 53-Atalay III, 73.

(2004) Kilisli III, 57-Atalay III, 78.

(2005) Kilisli I, 287-Atalay I, 343. Kürt=Kayın ağacı. Kaşgarlı'ya göre bundan yay, kamçı, baston gibi şeyler yapılır.

"kiş"²⁰⁰⁶ demekteydiler. Bu anlamda Oğuzların kullanmış oldukları "sadak"²⁰⁰⁷ kelimesine Dîvân'da rastlayamadık. Sadak anlamında Dîvân'da geçen "okluk"²⁰⁰⁸ kelimesinin hangi lehçede böyle bilindiğine dâir de herhangi bir kayıt yoktur. Kaşgarlı'nın sadak kelimesini zikretmeyeşine bakılırsa, o, ya Oğuzların bu kelimeyi kullandıklarından habersiz idi, ya da bu kelimeyi eserine almayı unutmuştur. Mamafih sadak kelimesinin Türkçeye Kaşgarlı'dan sonra girmiş olması da düşünülebilir. Zirâ, yine Dîvân'da Oğuz ve Kıpçakların yay konulan kaba "kurman" dediklerini görüyoruz²⁰⁰⁹. Bu kelime münasebetiyle Kaşgarlı'nın verdiği açıklamadan anlaşıldığına göre, hem ok, hem de yay koymak için kullanılacak şekilde yapılmış bir kaba "kiş kurman"²⁰¹⁰ denilmektedir. Kurman'ın Oğuzca ve Kıpçakça olduğu açıkça kaydedildiğine göre, onunla birlikte kullanılan "kiş" kelimesini Oğuzların da kullandıkları anlaşılmaktadır. Kaşgarlı, kiş'in kapaklı olduğunu da bildirmektedir. Buna bakarak, hiç değilse bazı oklukların normal ok boyundan daha uzun bir kap olduğu anlaşılmaktadır.

Oğuzlarla Kıpçakların kurman dedikleri yay kabına, diğer Türk elleri "yasıg"²⁰¹¹ diyorlardı. Buna göre, "yasıgı ya" "kabi olan yay" demek idi. Kiş kurman örneğinde gördüğümüz gibi, Türkler bazan hem yay ve hem de oku içerisine alan kaplar yapıyorlardı. Bu cümleden olarak kiş kurmandan başka bir de "kiş kurugluğ"²⁰¹²u görüyoruz. İfadeden de anlaşılacağı üzere kurugluğ, yay kabı demek idi. Ancak, aynı kelimenin bazen sadak anlamına da kullanıldığını görüyoruz²⁰¹³. Kaşgarlı, kurugluğ kelimesinin de hangi Türk eli lehçesince olduğunu kaydetmemektedir.

ç) Kılıç

Kılıç XI. yüzyılda da aynı adı taşımaktadır²⁰¹⁴. Çeliğin döğülecek kılıç haline getirilmesine "kılıç tokımak" (dokumak, yani tokmakla döverek imal etmek)²⁰¹⁵ diyorlardı. Gerek uzunluğu ve gerek-

(2006) Kilisli III, 91-Atalay III, 126.

(2007) F. Sümer, Oğuzlar, s. 396.

(2008) Kilisli I, 93-Atalay I, 100.

(2009) Kilisli I, 368-Atalay I, 441.

(2010) Kilisli II, 219-Atalay II, 275.

(2011) Kilisli III, 13, 37-Atalay III, 16, 50.

(2012) Kilisli I, 419-Atalay I, 508.

(2013) Kilisli I, 414-Atalay I, 501.

(2014) Kilisli I, 299, 300-Atalay I, 359.

(2015) Kilisli II, 249-Atalay II, 308. Halı, kilim, kumaş v.b. de tezgâhta dokunurken bir tokmak ile dövülerek sıkıştırıldığından bunlara da tokmak, yani dokumak denilmiştir. Yani kelime, tokmaklanarak yapılan her türlü işi belirtmektedir.

se şekli hakkında Kaşgarlı'nın fazla bilgi vermediği kılıcın çeşitli kısımlarına verilen adlara gelince: Kılıcın kabzasına, bıçak, balta, kazma v.b. için de denildiği gibi "kılıç sapı" deniliyor ve kılıça sap yapma işine de "kılıç saplamak"²⁰¹⁶ tabir ediliyordu. Kılıcın üzerinde bulunan yol biçimindeki oyuga ise "kol" veya "kılıç kolu"²⁰¹⁷ denilmekte ve Kaşgarlı'nın ifadesine göre çoğu zaman bu oyuk, yâni kol altın ile işlenmektedir. Kılıcın bakımına ve parlak tutulmasına dikkat ediliyordu. Çeşitli sebeplerle kılıç, "tutukmakta"²⁰¹⁸, yâni paslanmaktadır. Bu gibi hallerde bazı parlatıcı maddelerle kılıcın pasları giderilerek temizlenmekte ve parlatılmaktadır. Kılıcı parlatma işine ise "kılıç kundamak"²⁰¹⁹ diyorlardı.

Kılıçların ve bıçakların sapları "surkaç" denilen²⁰²⁰ Lök ağacı zamkı ile berkitiliyordu.

Kılıçlar ve bıçaklar kınlar içerisinde muhafaza ediliyordu. Kın XI. yüzyılda da aynı adı taşıyordu²⁰²¹. Kılıcın kından sıyrılıp çekilmesine "suçlunmak"²⁰²², kınından çıkarılmış kılıca da günümüz Türkiye'sinde olduğu gibi, "yalıng kılıç"²⁰²³ diyorlardı. Kılıç kuşanmaya ise "kılıç manmak"²⁰²⁴ tabir ediliyordu. Kılıç kını ve buna benzer şeyleri oymak için, ucu eğri ve "ekdü" denilen özel bir bıçak kullanılmaktaydı²⁰²⁵.

d) Hançer

Savaş aletleri veya savunma silâhları arasında sayabileceğimiz hançer'e gelince, bu anlamda XI. yüzyılda Doğu elleri lehçesinde "bügde"²⁰²⁶, Oğuz lehçesinde ise "bükte"²⁰²⁷ kelimesini buluyoruz. Büktenin sapı da surkaç denilen Lök ağacı zamkı ile sıkıştırılıyor ve bunun üzerinde de kılıçta gördüğümüz kol, yâni oluk bulunuyordu. Bükte, yâni hançeri de içerisinde alan cins ismi "biçek" (bıçak)²⁰²⁸'in biçmek masdarından yapılan âlet adı olduğu malûmdur.

(2016) Kilisli II, 277, III, 219-Atalay II, 344, III, 296.

(2017) Kilisli III, 88-Atalay III, 134.

(2018) Kilisli II, 96-Atalay II, 116.

(2019) Kilisli III, 207-Atalay III, 277.

(2020) Kilisli I, 379-Atalay I, 454.

(2021) Kilisli I, 285, III, 221-Atalay I, 339, III, 299. Bu kelime aynı anlamda bütün Türkler'de bugün de kullanılmakta olup, bunu en uzaktaki Saha (Yakut) Türkleri de bilmektedirler.

(2022) Kilisli II, 195-Atalay II, 246.

(2023) Kilisli III, 275-Atalay III, 373.

(2024) Kilisli II, 156-Atalay II, 197.

(2025) Kilisli I, 112-Atalay I, 125.

(2026) Kilisli I, 350-Atalay I, 418.

(2027) Aynı yerler.

(2028) Kilisli II, 210-Atalay II, 265.

Bıçağa kın yapma işine "biçek kınamak"²⁰²⁹ veya "kınlamak"²⁰³⁰ denilmektedir. Er'in kılıçlanması, kılıç sahibi olmasını, biçeklenmesi ise, bıçak sahibi olmasını ifade etmekte idi.

e) Süngü

Süngü kelimesi²⁰³¹, XI. yüzyılda mızrak karşılığı olarak kullanılmakta idi. Bu anlamda Dede Korkut Destanları'nda olduğu gibi, daha sonra Osmanlılar'da da kullanılan cıda ve gönder²⁰³² adlarını Dîvân'da göremiyoruz. Eski Türkçe bir kelime olan süngüden ayrı olarak, bu anlamda Kaşgarlı'nın başka kelime kaydetmeyeşine bakılırsa, kargı, mızrak, cıda ve gönder gibi kelimelerin XI. yüzyılda fazla yaygın olmadığına veya Türkçeye XI. yüzyıldan sonra girdiğine hükmedilebilir. Nitekim F. Sümer, cıda kelimesinin Moğolca olabileceğini söylemektedir ki²⁰³³ Türkçeye daha sonraları girmişe benzemektedir. Süngünün ucundaki demire de ok'un ucundakine denildiği gibi, başak deniliyordu²⁰³⁴. Süngüye temren takmaya, süngü başaklamak²⁰³⁵, temrenli süngüye "başaklıg süngü"²⁰³⁶ denilmektedir. Süngü ve oklara takılan yassı ve uzun bir çeşit temrene "yassıç"²⁰³⁷ diyorlardı. Harpte iki kişinin karşılıklı süngüleşmesine ise "süngüşmek"²⁰³⁸ tabir edilmekteydi. Süngü boyunun bazan uzunluk ölçüsü olarak da kullanıldığını ve buna bir "süngü turkı"²⁰³⁹ yâni bir süngü uzunluğunca denildiğini biliyorsak da bu uzunluğun ne kadar olduğunu kesin olarak bilemiyoruz.

f) Tulga

Demir başlık demek olan tulga anlamında XI. yüzyılda Türklerin "ışuk"²⁰⁴⁰ kelimesini kullandıklarını görüyoruz. Kelimenin bazan da "yışık"²⁰⁴¹ şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Tulga demirinin başı acıtılmaması için altına tüyden yapılmış bir takke giyiliyor ve buna "kedük"²⁰⁴² deniliyordu. Harplerde karşı dar-

(2029) Kilisli III, 204-Atalay III, 273.

(2030) Kilisli III, 221-Atalay III, 299.

(2031) Kilisli III, 272-Atalay III- 368. Çok sonraları, ucuna kasatura takılmış olan tüfek de bir saldırı silâhi olarak süngüye benzetilmiş ve bu adla adlandırılmış iken, daha sonra bu ad yalnızca tüfeğin ucundaki kasaturaya verilmiş ve süngü=kasatura anlamı kazanmıştır.

(2032) Bu hususta geniş bilgi için bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 396.

(2033) Aynı eser, gösterilen yer.

(2034) Kilisli III, 249-Atalay III, 377.

(2035) Kilisli II, 210-Atalay II, 264.

(2036) Kilisli I, 411-Atalay I, 497.

(2037) Kilisli III, 6-Atalay III, 8.

(2038) Kilisli III, 292-Atalay III, 394.

(2039) Kilisli I, 292-Atalay I, 249.

(2040) Kilisli I, 64-Atalay I, 67; Ayrıca bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 396.

(2041) Kilisli III, 37-Atalay III, 50.

(2042) Kilisli I, 327-Atalay I, 390.

belerden korunmak için giyilen ışuk hakkında fazla bilgimiz yoktur.

g) Zırh

Türkler zırha "yarık"²⁰⁴³ diyorlardı. Onların XI. yüzyılda başlıca iki çeşit zırh kullanmış oldukları anlaşılmaktadır. Bunlardan adeta bir gömlek gibi giyilebilen sırt zırhına "kübe yarık"²⁰⁴⁴, sadece göğüs kısmını örten zırha ise "say yarık"²⁰⁴⁵ demektedirler. Say'ın Türkçede düz demek olduğuna bakılırsa, say yarık'ın, yâni göğüs zırhının düz ve yekpâre olduğu anlaşılıyor. Ancak kübe yarık dediğimiz sırt zırhı, yekpâre çelikten mi, yoksa birbirine geçirilmiş çelik halkalar veya çelik pullardan mı meydana geliyordu? Bu hususta fazla bir şey söyleyecek durumda değiliz. "Er'in yarıklanması", zırhını giymesini ifade ediyordu. "Yarıklığ er"den kasıt ise, zırh sahibi olan, zırhı bulunan kimsedir²⁰⁴⁶. XI. yüzyılda bütün cengâverlerin zırh kullanmış olacağını tahmin etmek güçtür. Ancak Türklerin harpçi ve üstelik demirci bir millet oldukları göz önünde bulundurulursa, zırhın o sırada oldukça yaygın olduğuna ihtimal verilebilir. Mamafih, özellikle yoksulların bu gibi silâhlara sahip olmadıklarını söyleyebiliriz. Nitekim Kaşgarlı, başında tulgası ve göğsünde zırh olmayan ere Türklerin "başmak er"²⁰⁴⁷ dediklerini de kaydetmektedir.

h) Kalkan

XI. yüzyılda da aynı adı taşıyan "kalkan"²⁰⁴⁸ da Türlerin savaşlarda kullandıkları başlıca savunma silâhlarındandı. Buna Hakanlı sahasında yaşayan Doğu Türk ellerinin daha çok "kalkanğ"²⁰⁴⁹ dedikleri anlaşılıyor. Savaşta düşmandan kendisini gizlemek için kullanılan her türlü âlete "tura kalkan"²⁰⁵⁰ denildiğini de Kaşgarlı kaydetmektedir. Onun tura kalkan kelimesinin izahı dolayısıyla verdiği bilgiden anlaşıldığına göre Türklerin madenî kalkandan başka deri-

(2043) Kilisli III- 12-Atalay III, 15.

(2044) Kilisli III, 163-Atalay III, 217. kübe (küpe), küçük yuvarlak halka anlamında olmalıdır ve bu doğru ise, bu tür zırhlara da, küçük çelik halkaların birbirine geçirilmesi yoluyla yapıldıklarından bu adın verilmiş olabileceği düşünülmektedir.

(2045) Kilisli III, 118-Atalay III- 158.

(2046) Kilisli III, 37-Atalay III, 49.

(2047) Kilisli I, 388-Atalay I, 466.

(2048) Kilisli I, 368-Atalay I, 411.

(2049) Kilisli III, 285-Atalay III- 386.

(2050) Kilisli III, 167-Atalay III, 221.

den yapılan kalkan da kullandıklarına ihtimal verilebilir. Ancak bu hususta kesin bir şey söylenemez²⁰⁵¹.

Türkler kalkan ile örtünmeye, yâni kalkanı siper olarak kullanmaya "kalkan yapınmak"²⁰⁵² tabir ediyorlardı.

Kaşgarlı'nın Türk silâhları hakkında vermiş olduğu bilgi bunlardan ibarettir. Bu silâhların özellikleri hakkında M.A. Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı" adlı geniş inceleme yazısında oldukça etraflı bilgiler vermektedir. M.A. Köymen'in bu yazısından Türk yaylarının diğer yaylara nazaran daha hafif, Türk kalkanlarının hafif ve küçük ve fakat daha kullanışlı olduğunu öğrendiğimiz gibi, Türk mızraklarının da kısa ve hafif olduğunu öğreniyoruz²⁰⁵³. Mehmet Altay Köymen adı geçen yazısında, Kaşgarlı'nın kaydetmediği diğer bazı silâhlar ile (topuz, sapan v.b.) özellikle kuşatma silâhları hakkında da geniş bilgi vermektedir²⁰⁵⁴.

(2051) Kaşgarlı bu kalkanı şöyle tarif etmektedir:(... الثرس والدرقة وكل ما) (Kilisli III, 167) Buradaki (الدرقة) kelimesi deriden yapılmış kalkan anlamındadır.

(2052) Kilisli III, 59-Atalay III, 82. Yapınmak kelimesinin giderek Osmanlı döneminde "silâha yapınmak" olarak ve silâha sarılmak veya silâha davranmak anlamında kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

(2053) Tarih Araştırmaları Dergisi C. V, s. 8-9, Ankara 1970, s. 44 v.d.

(2054) A.g.m., gösterilen yerler. Bu konuda bir de bkz. R. Genç, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981.

XI. YÜZYILDA TÜRK İLLERİNİN EKONOMİK DURUMU

1- PARA-KIYMETLİ MADDELER VE TİCARET

A- PARA VE KIYMETLİ MADDELER

Kaşgarlı'nın kayıtlarından anlaşıldığına göre, XI. yüzyılda Türkler paraya "yarmak"ı diyorlardı. Ancak, yarmak nasıl bir para idi; bunu anlamak mümkün olmamaktadır. Esasen yazarımız parayı da eserin pek çok yerinde kaydetmesine rağmen bu kayıtlardan kesin bir sonuç çıkarmak imkânını vermemektedir. Ancak, Dîvân'da yarmak kelimesinin Arapça karşılığının devamlı olarak dirhem olarak verilmesine bakılırsa, bunun bir çeşit gümüş para olduğu söylenebilir. Nitekim Kaşgarlı gümüş kelimesinin akçe (dirhem) anlamına da geldiğini beyan etmekte ve bunun sebebini, "çünkü onda gümüş vardır"² şeklinde izah etmektedir.

XI. yüzyılda Türk dünyasında geçerlikte olan paralara gelince, Selçuklu İmparatorluğu idaresindeki yerlerde alış-verişin Araplardan alınan dinar ve dirhem esasına göre düzenlenmiş paralarla yapıldığı bilinmektedir³. Kara Hanlı hükümdarlarının da, hâkimiyetleri altındaki sahada tedavül eden paraları vardı⁴. Diğer Türk ellerine gelince: Uygurların da paraya az çok diğer Türk ellerininkine yakın bir isimle "yartmak"⁵ dediklerini yine Kaşgarlı'dan öğrenmekteyiz. Kaşgarlı yartmak kelimesini de, Arapça dirhem ile izah etmektedir. O, bu para hakkında da herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Ancak, onun yine Uygur diyarında tedavül eden bir para

(1) Kilisli I, 271, III, 32-Atalay I, 322, III, 43.

(2) Kilisli I, 310-Atalay I, 371.

(3) Meselâ atların fiyatlarının dinar ve dirhem ile tespit edildiğine, dair bk. M.A. Köymen, Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. V., s. 59 v.d.

(4) S. Lane Poole, Catalogue of Oriental Coins in The British Museum, London 1876, II, 120-126 ve A. Tevhid, Müze-i Hümayun Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmîyye Kataloğu, İstanbul 1903, IV., 1-36.

(5) Kilisli III, 319-Atalay III, 432. Yartmak.

çeşidi hakkında vermiş olduğu bilgi ise oldukça ilgi çekicidir. Ona göre Uygurlar "kamdu" denilen dört arşın uzunluğunda ve bir arşın eninde bir bez parçasını alış-verişte para olarak kullanmaktadırlar. Yazarımıza göre, üzerinde Uygur hanının mührü bulunan bu bez para eskirse, her yedi senede bir yamanır. Sonra yıkanır. Üzerine yeniden mühür vurularak tedavüle arz edilirdi⁶.

Türk boylarından ticaret konusunda erkenden faaliyete başlamış olan Uygurlar'ın sikkeleri bulunmadığını ve bütün paralarının bu tip bez paralardan ibaret olduğunu düşünmek oldukça güçtür. Nitekim yazarımızın yartmak'ı Uygurca dirhem anlamında kaydettiğine yukarıda işaret etmiştik. Diğer taraftan A. Caferoğlu, Uygurların oldukça dikkate değer sikke ve ölçü sistemlerinin varlığını bildirmektedir⁷. Her halde bu bez para, ticaret sahasındaki gelişmeye paralel olarak, çok miktarda paranın kolayca taşınabilmesini temin bakımından Uygurların geliştirdiği ve bugünkü kâğıt para veya çek olarak değerlendirebileceğimiz bir sistem olsa gerektir.

Diğer taraftan bez paranın XI. yüzyıl Türk âleminde sadece Uygurlara has bir sistem olmadığı da anlaşılmaktadır. Bu cümleden olarak Suvar boyu da "egin"⁸ denilen ve eni birbuçuk karış, boyu dört arşın gelen bir kumaşı para olarak kullanıyor ve bununla alış-veriş yapıyorlardı. Bilindiği gibi Suvar şehri İdil (İtil) Bulgarları devletinin belli başlı şehirlerinden biri olup, Bulgarlar da İtil nehri yoluyla erkenden çeşitli milletlerle ticarî ilişkiler geliştirmişlerdir. Bu yüzden onlarda da bu tip bez paraların, Uygurlarda olduğu gibi, taşıma kolaylığı bakımından geliştirilmiş bir pratik usûl olabileceği akla gelmektedir. Zira her ne kadar Bulgar sahasında para birimi olarak kıymetli kürklerin de kullanıldığı bilinmekte ise de, 915 yılından itibaren Bulgar Hanlığı adına basılmış sikkelerin varlığı da bilinmektedir⁹. Bundan dolayı hem Uygurlarda hem de Bulgarlarda (Suvarlarda) sikkelerin yanı sıra bu tip bez para sisteminin bulunuşunu biz başka türlü izah edemiyoruz.

XI. yüzyıl Türk dünyasının başlıca siyasî teşekküllerinden olan Gazneliler Devleti'nde de altın ve gümüş sikkeler kullanılmakta idi. Esasen ticarî ilişkilerin artması sonucunda, İslâm âleminde yaygın

(6) Kilisli I, 350-Atalay I, 418.

(7) A. Caferoğlu, Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstislahları, Türkiyat Mecmuası, C. IV., s. 28.

(8) Kilisli I, 74-Atalay I, 78.

(9) A.N. Kurat, Bulgar, İ.A., C. II., s. 795-796.

bir hal almış bulunan dinar ve dirhem sisteminin Türk dünyasının pek çok yerine yayılmış olduğu ve yayıldığı yerlerde mütedavil bulunduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Bununla birlikte yine söz konusu yüzyılda ticarete mal değiştirme (değiş-tokuş) usulünün de varlığı bilinmektedir¹⁰. Buna bakarak alış-verişte XI. yüzyıl Türk dünyasında paranın kullanılmadığı bazı bölgelerin varlığını da kabul etmeliyiz.

Dîvân'da Çin'de geçen bir para olarak "bakır"dan da bahsedilmekte ve alış-verişlerinin bununla olduğu bildirilmektedir¹¹. Yazarımız aynı şekilde "benek"i de bakır para olarak tarif etmekte ise de, bunu kimlerin kullandığı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir¹².

Kaşgarlı'nın kayıtlarından anlaşıldığına göre, XI. yüzyıl Türk dünyasında normal ayarda paraların yanı sıra, düşük ayarlı paralar da bulunuyordu. Onun ifadesinden normal ayardaki paraya "bütün yarmak"¹³ denildiği anlaşılıyor. Buna karşılık düşük ayarlı paralara ise "eksik yarmak"¹⁴ deniliyordu. Bilindiği üzere sikkeler genellikle yuvarlak (değirmi) şekilde idi. Türkler değirmi kelimesi yerine Kaşgarlı'ya göre "yap" kelimesini kullanıyorlar ve bundan alınarak yuvarlak paraya "yap yarmak"¹⁵ diyorlardı. Kaşgarlı'nın bu vesile ile kaydetmiş olduğu cümlede, "yap yarmak yok-yani, yanımda değirmi, sağ para yok" denilmektedir. Bu cümleden anlamak mümkündür ki, paralar kenarları kırılmak suretiyle değerden düşürülmekte ve bu nâkis akçalar, kenarları kesildiğinden dolayı değirmiliğini kaybetmektedirler. Yine Dîvân'da rastladığımız bir cümlede "o, paranın iyisini topladı"¹⁶ denilmesi de, paraların içinde nâkis ve bozuk ayarda olanlarının bulunduğunu açıkça göstermektedir. Zira Kaşgarlı aynı cümlenin devamında "herhangi bir şey içirisinden iyisini seçmeye de böyle denir" demek suretiyle, bu hususta şüphe bırakmamaktadır. Diğer taraftan düşük değerli paraların kenarlarının kırılmış olduğunu gösteren bir diğer deyim ise "büçük yarmak"¹⁷ deyimidir. Mamafih büçük (buçuk) yarmak ifadesi yarım dirhem anlamına da gelmektedir.

(10) X. Yüzyılda Bulgarlar'ın Ves'lerle sessiz aynı mübadele yaptıkları hakkında bk. A.N. Kurat, aynı makale, s. 787.

(11) Kilisli I, 301-Atalay I, 360, 1.

(12) Kilisli I, 323-Atalay I, 386.

(13) Kilisli I, 334-Atalay I, 398.

(14) Kilisli I, 96-Atalay I, 105.

(15) Kilisli III, 2-Atalay III, 3.

(16) Kilisli I, 255-Atalay I, 303. Ol yarmak'ı anladi.

(17) Kilisli I, 315-Atalay I, 377.

Paranın ne gibi hallerde ve hangi şartlar altında piyasaya nâkıs olarak sürüldüğü ayrı bir araştırma konusudur. Ancak, bu gibi hadiselerin daha çok altın ve gümüşün piyasada azalması ve buna bağlı olarak kıymetinin artması ile ilgili olduğu da bilinmektedir ki, Osmanlı tarihinde de pek çok örnekleri görülmektedir. Keza bu gibi hallerde altın ve gümüşün diğer madenlerle karıştırılarak düşük ayarda para basılması işi ise, İslâm âleminde öteden beri baş vurulan tedbirlerden olmuştur¹⁸. Türklerin de söz konusu yüzyılda bazı iktisadî zorluklar karşısında böyle bir yola gitmiş olmaları pek tabii'dir.

Para konusunda Kaşgarlı'da bir de "uruğluğ altın"¹⁹ deyiminden bahsedilmekte ve bu "para olarak kesilmiş altın" şeklinde izah edilmektedir. Bundan anlaşılacağı üzere, Arapça sikke kelimesi karşılığı olarak Türkler "uruğluğ" tabirini kullanıyorlardı.

Dîvân'da yarmak kelimesinin sık sık kaydedilmesine bakılırsa, bu kelimenin XI. yüzyıl Türk dünyasında çok yaygın bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Keza bazı kayıtlardan paranın bazı elerde oldukça çok toplanmakta olduğu, yani aralarında çeşitli sebeplerle çok para kazanan zenginlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu cümleden olarak yazarımız, "tümen ming" ifadesini "bin kere bin (bir milyon)" şeklinde izah ettikten sonra "tümen ming yarmak"tan söz etmektedir²⁰. Aynı şekilde "dük" kelimesinin binlerce anlamına geldiği belirtilmiş ve buna örnek olarak da "dük ming yarmak"²¹ ibaresi örnek olarak verilmiştir. Diğer taraftan, bu ifadelerden başka "ökün"²² ve "öküm"²³ kelimelerinin de para yığını anlamına geldiği belirtilmekte ve bundan alınarak, bir öküm (yığın) paradan, birisinin para yığmasından²⁴ ve birisinin bir başkasına para yığdırmasından bahsedilmektedir²⁵. Gerek bu örnekler, gerekse birisinin para avuçlamasına dair kayıtlar²⁶, paranın çeşitli vesilelerle

(18) Harunü'r-Reşid'in dayısı olan Horasan valisi Gatrif b. A'tamın halis gümüş dirhem yerine, altı maddenin karıştırılması suretiyle para bastırıldığına dair bk. Nersahî, Tarih-i Buhara, Arabça tercümesi E. Abdül-Mecid Bedevi-N. Mübeşşir et-Tirazî, Kahire, s. 60-61. Bu para onun adı ile (gatrifi veya gatrifiyye) meşhur olmuştur. Bu dirhem'in İbn Fadlan tarafından da aynı adla zikredilişine bakılırsa (Z.V. Togan, İbn Fadlan's Reisebericht, Leipzig, 1939, metin kısmı, s. 5), varlığını uzun zaman devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

(19) Kilisli I, 130-Atalay I, 147.

(20) Kilisli I, 337-Atalay I, 402.

(21) Kilisli I, 280-Atalay I, 334.

(22) Kilisli I, 74-Atalay I, 78.

(23) Kilisli I, 72-Atalay I, 75. Bir öküm yarmak=Bir yığın para.

(24) Kilisli I, 147-Atalay I, 168. Ol yarmak ökti.

(25) Kilisli I, 191-Atalay I, 223.

(26) Kilisli I, 251-Atalay I, 298, 9.

bazı şahıslar elinde hatırı sayılır derecede toplandığını göstermektedir.

Türklerce bilinen ve çeşitli yer ve şekillerde kullanılan bazı kıymetli maddelere gelince, bunların başında şüphesiz altın geliyordu. Altının²⁷ XI. yüzyılda Türk dünyasının hangi bölgelerinden elde edilmekte olduğu hakkında fazla bilgimiz yoktur. Yazarımız sadece Kaşgar yakınlarındaki bir dağ tepesinde bulunan Barhan adlı kaleden bahsederken, bu dağın eteğinde ve kalenin aşağısında altın madenleri bulunduğunu söylemektedir ki²⁸, muhtemelen adı geçen kale de bu altınları emniyet altına almak için inşa edilmişti. Kaşgarlı'nın ifadesine göre Türkler altın ve gümüş gibi kıymetli madenleri eriterek süzmek için özel ocaklar kullanıyorlar ve bu ocaklara da "köyde"²⁹ adını veriyorlardı. Türkler som altına, bugünkü söylenişe yakın olarak "son altın"³⁰ diyorlardı. Kaşgarlı, bu vesile ile yapmış olduğu açıklamada som altının bir parmaktan bir arşına kadar uzunluğunda olabileceğini de bildirmektedir. Onun bu ifadesinden, altının piyasada çubuklar halinde de bulunduğunu ve hattâ belki de bu şekilde alınıp satıldığını anlamak mümkündür. Diğer bir kıymetli maden olan gümüş (kümüş)³¹ de altın gibi para olarak kullanılmakta olup, ikinci plânda da süs ve ziynet eşyası olarak kullanılıyordu.

Kıymetli maddeler arasında sayabileceğimiz "yinçü" (inci, Oğuz ve Kıpçaklarca cincü), "çeş" (firuze), "ürüng kaş", "kara kaş" gibi şeyler daha çok süs ve ziynet eşyası olarak kullanıldıklarından, bunları yukarıda süs eşyaları konusunda ayrıca ele almış bulunuyoruz.

B- TİCARET

a) Ticaret Terim ve Deyimleri

1- Alış-Veriş: Ticarete en çok kullanılan bu ifadenin XI. yüzyıldaki karşılığı Kaşgarlı'ya göre "alış-satış" veya "satış-alış"³² idi. Kaşgarlı "satışgan-alışgan" deyimini dolayısıyla şu bilgiyi vermektedir: "Olar ikki tawar satışgan alışganlar ol, yani=onlar birbirlerine mal alıp satmaktadırlar. Başka bir söylenişle satışgan-tawışgan dahi

(27) Kilisli I, 109-Atalay I, 120.

(28) Kilisli I, 364-Atalay I, 436.

(29) Kilisli III, 130-Atalay III- 173.

(30) Kilisli III, 101-Atalay III, 138.

(31) Kilisli I, 309-Atalay I, 370, 1.

(32) Kilisli I, 427-Atalay I, 518, 9.

denir. Bu sözler sattı ve tawdı sözlerinden alınmıştır. Sattı ve tasaruf etti demektir³³." Onun bu ifadesinden anlaşılacağı üzere yine alış-veriş anlamında "satis-tawış" terimi da kullanılmakta olup "tawmak" ise, tasarruf etmek anlamına geliyordu.

2- *Kâr*: Bu anlamda Kaşgarlı "asığ"³⁴ kelimesini kaydetmektedir. Kelime kâr'dan başka "fayda" anlamına da gelmektedir. Asığ kelimesinin kâr karşılığı olarak Uygurcada da kullanıldığı bilinmektedir³⁵. Kaşgarlı bu kelimenin hangi lehçede kullanıldığını kaydetmemiştir. Bunun Uygurcada da kullanılmasına bakarak, XI. yüzyılda Hakanlı lehçesinde böyle bilindiği kabul edilebilir. Mamafih bu her halde müşterek bir ticarî terim idi. Kelime bazan, menfaat anlamına gelen "tusu" kelimesi ile birlikte ve "asığ tusu" şeklinde de kullanılmaktadır³⁶.

3- *Zarar*: Ticarete zarar ve ziyan "kor"³⁷ tabiri ile ifade edilmektedir. Birisi alış-verişte zarar ettiği zaman "er kor kıldı" deniliyordu. Kelime, zarar-ziyan karşılığı olarak ve hemen aynı telâffuz ile (qor), Uygur metinlerinde de geçmektedir³⁸.

4- *Kazanç*: Şahısların herhangi bir iş neticesinde elde ettikleri geliri ifade etmek için, bugün de kullandığımız kazanç (kazganç)³⁹ tâbirine rastlamaktayız.

5- *Alacak ve Alacaklı*: Herhangi bir kimsenin gerek alış-veriş, gerekse borç olarak birisine para vermesi neticesinde, karşı taraftan alması lâzım gelen alacağa "alım"⁴⁰, bu suretle alacaklı duruma gelmiş olan kimseye de, aynı terim ile ilgili olarak "alımçı"⁴¹ deniliyordu. Bundan başka Dîvân'da rastladığımız "bizing anda bir çart algumuz bar"⁴² cümlesinin karşılığının, "bizim onda bir parça alacağımız var" şeklinde izah edilmiş olmasına bakarak, alacak anlamında bir de "algu" teriminin kullanılmakta olduğu görülmektedir. Ayrıca "alımçı" kelimesinin aynı anlamda Uygur metinlerinde de kullanıldığı bilinmektedir⁴³.

- (33) Aynı yerler. Kilisli'de takdîr şeklinde olan bu kelime, B. Atalay tarafından tawdı şeklinde düzeltilmiştir ki, bizce de doğrusu budur.
(34) Kilisli I, 62, 130-Atalay I, 64, 147.
(35) A. Caferoğlu, Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstislahları, s. 18.
(36) Kilisli III, 169-Atalay III, 224.
(37) Kilisli III, 87-Atalay III, 122.
(38) A. Caferoğlu, a.g.m., s. 23.
(39) Kilisli III, 286-Atalay III, 386.
(40) Kilisli I, 72-Atalay I, 75.
(41) Kilisli I, 72, 342-Atalay I, 75, 409.
(42) Kilisli I, 286-Atalay I, 341.
(43) A. Caferoğlu, a.g.m., s. 26.

6- *Borç ve Borçlu*: Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere göre borç karşılığı olarak "bérim" veya "birim"⁴⁴ ve yine aynı kelimedenden alınarak borçluya "bérimçi"⁴⁵ deniliyordu. Bazan da yine aynı terim ile ilgili olarak borçluya "bérimliğ"⁴⁶ denildiği de anlaşılmaktadır.

Ahmet Caferoğlu, bérim kelimesinin esas anlamının borç olduğunu kaydetmekle beraber⁴⁷, alım kelimesini de borç olarak izah etmektedir. Bizce, birbirinden tamamen ayrı, iki zıt anlamlı kelimenin aynı manâya kullanılmış olması mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan, Kaşgarlı'nın kaydetmiş olduğu "ol anıñ alımın ötedi"⁴⁸ şeklindeki bir cümlelerin karşılığı, "o, onun alacağını ödedi" şeklinde verilmektedir. Buradan "alım" kelimesinin alacak anlamında kullanıldığı tekrar anlaşıldıktan sonra, "bérim"i de aynı anlamda kullanmak doğru olmasa gerektir. Ayrıca anlaşıldığına göre bazı Türkler borç anlamında "bérgü"⁴⁹ deyimini de kullanıyorlardı.

7- *Ödünç Vermek*: Dîvân'daki "men anğar yarmak ötüñç bérdim"⁵⁰, yani "ben ona ödünç para verdim" cümlesinden anlaşılacağı üzere, bu anlamda günümüzde de olduğu gibi ödünç (ötünç) deyimini kullanılıyordu. Yine bu cümleden anlaşılacağı gibi, Türkler günümüzde olduğu gibi, ihtiyaç duydukları hallerde birbirlerinden ödünç para da almaktadırlar ki bu, toplum hayatının tabii tezahürlerindendir. Bazılarınca ise yine ödünç anlamında "ötnü"⁵¹ ifadesinin kullanıldığı anlaşıyor.

8- *Tazminat*: Herhangi bir kimsenin muhtemelen bir başkasının malına vermiş olduğu zararı tazmin etmesi gerektiğinde, karşı tarafa vereceği tazminata "sayış"⁵² deniliyordu. Mamafih aynı kelimenin ödenek anlamına geldiği de görülmektedir.

9- *Gelir*: Herhangi bir kimsenin akarlarından gelen gelir anlamında, girmek fiili ile ilgili olarak giriş (kiriş)⁵³ sözünün kullanılmakta olduğunu görüyoruz. Anlaşılacağı üzere kelime, bugün aynı anlamda kullanılan gelire yakın bir anlam taşımaktadır.

- (44) Kilisli I, 342-Atalay I, 409.
(45) Bk. 41 numaralı notta gösterilen yerler.
(46) Kilisli I, 204-Atalay I, 240. Alımlığ berimliğdin üzlüşdi. Yine bu cümlede, alacaklı anlamında bir de "alımliğ" deyimini kullanıldığı görülmektedir.
(47) A. Caferoğlu, a.g.m., s. 26-27.
(48) Kilisli III, 189, 90-Atalay III, 251. Kaşgarlı'nın kaydettiği "alımçı arslan bérimçi sıçğan" şeklindeki bir atasözünden alacaklının alacağına arslan gibi güçlü, borçlunun ise borcundan dolayı sıçğan gibi güçsüz olduğunu belirtmesi, hem her iki terimin anlamı hem de dönemin günlük hayatı ve telâkkileri hakkında daha açık ve kıymetli bilgiler vermektedir.
(49) Kilisli I, 358-Atalay I, 427. Anıñ manğa bir at Bérgüsü bar.
(50) Kilisli III, 330-Atalay III- 448.
(51) Kilisli I, 117-Atalay I, 130.
(52) Kilisli III, 91-Atalay III, 126.
(53) Kilisli I, 309-Atalay I, 370.

10- *Rehin*: Ticarî ilişkilerde, borç para alma olayında, borcunu ödeyinceye kadar, teminat olarak herhangi bir kimsenin alacaklıya bırakmış olduğu kıymetli eşyaya, yani rehin'e XI. yüzyılda "tutuğ"⁵⁴ deniliyordu. Aynı kelime yine aynı anlamda ve "tutu" şeklinde Orta Anadolu'da bugün dahi oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

11- *Fiyat*: Ticaret hayatında en çok kullanılan kelimelerden biri olan fiyat anlamında XI. yüzyılda "yanut"⁵⁵ kelimesinin kullanıldığı anlaşılıyor. Aynı kelime cevap karşılığı olarak da kullanılmakta ise de, ticarete daha çok ivaz ve fiyat (الثمن) anlamında kullanılıyordu. Yanut'un hangi Türk ellerince bu anlamda kullanıldığı belirtilmemiştir. Kaşgarlı ivaz ve bedel anlamında Oğuzların "ogur"⁵⁶; Çiğillerin ise "ötki"⁵⁷ deyimlerini kullandıklarını da bildirmektedir. Çiğillerce "bu atka ötki bérdim" demek, "bu atın bedelini verdim" demektir. Onların fiyat anlamında "ötki" kelimesini kullandıkları bu cümleden açıkça anlaşılmaktadır. Diğer taraftan yanut'un fiyat anlamında Uygur metinlerinde de geçmesi, bize bu kelimenin daha çok Hakanlı lehçesinde kullanılmakta olduğunu tahmin ettirmektedir.

12- *Kefalet*: Ticarete bugünkü anlamda birisinin bir başkasına kefil olması durumlarının da Türkler arasında daha XI. yüzyılda meydana gelmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu hususta Kaşgarlı'nın kaydettiği "oka"⁵⁸ kelimesi "kefillik, kefalet" anlamına gelmektedir. Bu kelimenin izahı maksadıyla verilen "men anı oka aldım" cümlesinin, "ben ona kefil oldum" şeklinde izah edilmesi, kefalet müessesesinin varlığını açıkça göstermektedir. Kefil olmak anlamında Türklerin bir de el tutmak (eliğ tutmak) deyimini kullandıkları anlaşılıyor. Kaşgarlı'nın bu vesile ile "eliğ tutgunça ot tut, yani el tutacağına (kefil olacağına) ateş tut" şeklinde bir atasözü de kaydetmiş olması çok dikkate şayandır. O, "çünkü insan kefil olduktan sonra pişman olur" demek suretiyle bu sözün izahını da yapmıştır⁵⁹. Görüldüğü üzere, çoğu defa günümüzde de olduğu gibi XI. yüzyılda da iyilik yapmak için kefil olanlar, kefil oldukları şahsın borcunu ödememesi yüzünden sıkıntıya düşüyor ve pişman oluyorlardı. Bu husus, Türk toplum yaşayışının XI. yüzyıldan beri ilişki ve fel-

(54) Kilisli I, 311-Atalay I, 373.

(55) Kilisli III, 6, 20-Atalay III, 8, 28.

(56) Kilisli I, 54-Atalay I, 53.

(57) Kilisli I, 115-Atalay I, 128.

(58) Kilisli I, 43-Atalay I, 40.

(59) Kilisli II, 235-Atalay II, 292. Kefil olmanın (eliğ tutmanın) atasözüne konu olması bulunması bu tür ilişkilerin eskiliğini göstermek bakımından dikkate değer.

sefe boyutlarıyla devamlılığını koruduğunu göstermesi bakımından da çok ilgi çekicidir.

13- *Ortaklık*: Günümüzde olduğu gibi, XI. yüzyılda da bu anlamda "ortak"⁶⁰ kelimesi kullanılıyordu. Kaşgarlı ortak sözünü açıklamak için şöyle bir atasözü kaydetmektedir: "ortak ortağından artık (fazla) almaz". Ayrıca o, bu atasözünün insafli olması istenen kimse için söylenildiğini de ilâve etmektedir. Bu sözden anlaşılacağı üzere bazı hallerde ortaklar birbirlerine hiyle de yapıyorlardı. Yine bu cümleden ortaklık müessesesinin XI. yüzyılda atasözüne konu olacak kadar eski bir geçmişinin varlığı da anlaşılmaktadır. Ortakların bazı hallerde birbirlerinden mal sakladıklarını da görüyoruz. Bu husus Dîvân'da kaydedilen "o, benimle tanıştı ve ortaklık etti. Mallarımı satmak üzere bana yardım etti. Sonra ev sahibiyle anlaştı. Benden tayımı saklıyor"⁶¹ anlamındaki bir dörtlükten açıkça anlaşılmaktadır. Aşağıda açıklanacağı üzere, herhangi bir yere mal satmağa gelen tüccarın malının satılmasında, misafir olduğu evin sahibi, belli bir pay karşılığında ona yardımcı olmaktadır. Burada şunu da belirtmeliyiz ki, ortaklar arasında meydana gelen bu gibi durumlar seyrek olup, bütün ortaklar arasında bu gibi durumların ortaya çıktığı söylenemez.

b) Ticaret ve Pazarlık Usulleri

XI. yüzyılda ticaret konusunda kullanılan başlıca terim ve deyimleri bu şekilde izah etmiş oluyoruz. Gerek bu terimler ve gerekse bunların izahı maksadıyla Dîvân'a kaydedilmiş olan bilgilerden XI. yüzyıl Türk hayatı hakkında oldukça etraflı bilgi edinmek mümkün olmaktadır.

Söz konusu yüzyılda Türkler arasında carî olan bazı ticaret usullerine gelince, öyle anlaşılıyor ki, mal satmak gayesiyle köylere veya obalara giden tüccar, bazı yerel geleneklere uymak zorunda kalıyordu. Bu cümleden olarak, Kaşgarlı'nın bildirdiğine göre, Tuhsı, Yağma ve Çiğillerde, herhangi bir yere gelen tüccar, burada birinin evine misafir olur. Tüccarın misafir olduğu evin sahibine "biste" denilir. Bu biste evinde misafir bulunan tüccarın mallarını satar, (sattığı mallara karşılık olarak alacağı), koyunlarını toplar. Onu evinde konuk eder. Tüccar gideceği zaman onun bistesini, (yapmış olduğu hizmetlere karşılık) yirmi koyunda bir koyun ücret alır⁶². Kaşgarlı, oldukça ilgi çekici olan bu ticaret usulünün Tuhsı, Yağma

(60) Kilisli I, 91-Atalay I, 99.

(61) Kilisli III, 52-Atalay III, 71, 2.

(62) Aynı yerler. Türkçe tercümede B. Atalay yanlışlıkla "Ev sahibi on koyundan birini alır" demektedir. Doğrusu yirmi koyunda bir olacaktır.

ve Çiğillerde âdet olduğunu ve bunu kendi gözü ile gördüğünü de kaydetmektedir.

Kaşgarlı'nın bu kaydında dikkat çekici olan bir husus da, tüccarın mallarını sattıktan sonra, mallarına karşılık olarak koyun toplamasıdır. Böylece sözü geçen Türk ellerinde ticaretin bir ölçüde mübadeleye dayandığı da anlaşılmaktadır. Ayrıca Kaşgarlı'nın kaydettiği bu âdet, başta koyun olmak üzere hayvancılığın, genel olarak Türklerin ekonomik hayatında olduğu gibi, ticaret hayatında da ne derecede önemli bir yer işgal ettiğini göstermektedir. Nitekim F. Sümer, daha X. yüzyılda koyun ticaretinin Türklerin ticaret hayatında oynadığı büyük rol ile Maverâ-ünnehr ile Horasan'ın, koyun ihtiyacını Oğuzlar ve Karlıklardan temin ettiğini ve Oğuzların tüccarı çok bir boy olduğunu bildirmektedir⁶³.

Yukarıda sözünü ettiğimiz gezginci tüccarın satış usulleri dışında, normal alış-verişlerin pazar ve dükkânlarda yapıldığı muhakkaktır. Ancak hemen şunu kaydedelim ki, X. yüzyıl coğrafyacılarının başlıca Oğuz şehirlerinde varlığından bahsettiği pazarlara dair Kaşgarlı'da herhangi bir kayıt bulamadığımız gibi, diğer Türk ülkeleri için de durum böyledir.

Kaşgarlı'nın ifadesine göre Türkler dükkân anlamında "sekü"⁶⁴ deyimini kullanıyorlardı. Bu kayıttan onlardan bazılarının dükkânlarının olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bunun ne derecede yaygın olduğunu tespit etmek mümkün görünmemektedir. Tüccar anlamında ise "sart"⁶⁵ kelimesinin oldukça yaygın bir şekilde kullanıldığı anlaşılıyor. Kaşgarlı bu konuda "sartın (tacirin) azığı iyi olsa yol üzerinde yer"⁶⁶ anlamında bir atasözü de kaydetmekte ve bunun, doğruluk taslayan ve önemli olduğunu söyleyen ve fakat sözünü kanıtlayamayan kimse için söylenildiğini ilâve etmektedir. Kaşgarlı'nın "iş tavında, tacir kârında"⁶⁷ şeklinde kaydettiği bir atasözünün açıklamasında, "tacir kâr görürse en sevgili şeyini de satar" demektedir ki, tüccarın durumu ile söz konusu yüzyıl Türk toplumunda tüccara hangi gözle bakıldığını veciz bir şekilde anlatmaktadır. Bu sözler, tacirlerin tabiat ve karakterlerini belirttiği gibi, sart adının atasözüne konu olacak kadar eski bir geçmişi olduğunu da göster-

(63) Bu hususta daha fazla bilgi için bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 43.
(64) Kilisli III, 175-Atalay III, 230.
(65) Kilisli I, 286-Atalay I, 342.
(66) Kilisli I, 64-Atalay I, 66.
(67) Kilisli III, 10-Atalay III, 13.

mektedir. Tacir anlamındaki bu sart sözünün Türklere İranlılardan geçtiği de bilinmektedir⁶⁸.

Türkler pazarlıkta fiyat üzerinde uyuşup anlaşmaya "yaraşmak"⁶⁹ diyorlardı. Yine Kaşgarlı'nın bazı satın alma işlerinde fiyat arttırmadan söz edişine bakılırsa, bazı satışların arttırma usulü ile yapıldığına da hükmedilebilir. Dîvân'da "ol mening birle bir altunda ağışdı" cümlesinin, "o benimle fiyatı bir altına yükseltmekte yarıştı"⁷⁰ şeklinde izah edilışinden böyle bir sonuca varmak mümkün görünmektedir. Yine aynı cümleden karşılıklı fiyat arttırma işine "ağışmak" denildiğini de öğrenmekteyiz. Onlar bir mala veya işe karşılık kaç para verildiğini sormak maksadıyla, "kaç yarmak bérdi?"⁷¹ cümlesini kullanıyorlardı.

XI. yüzyılda Türklerin pahalı anlamında "kız"⁷² deyimini kullanmakta oldukları anlaşılmaktadır. Aynı kelimeden alınarak "kızudı" kelimesi pahalandı, pahalılık oldu anlamını ifade ediyordu. Kaşgarlı'nın "tawar kızudı"⁷³, yani mal pahalandı, malın fiyatı yükseldi şeklinde bir cümle kaydedişine bakılırsa, XI. yüzyılda da çeşitli sebeplerle malların fiyatları yükselip pahalılık olmaktadır. Öte yandan bazan alış-veriş esnasında mal sahibinin, teklif edilen parayı az bulmasıyla fiyat üzerinde anlaşma olmadığı da oluyordu. Mal sahibinin parayı azımsamasına "ol bu yarmakığ azlandı"⁷⁴ diyorlardı. Ucuz kelimesi de hemen hemen bugünkü telâffuz şekli ile (uçuz) biliniyordu⁷⁵.

c) Piyasadaki Yabancı Malları

Türk ülkelerine giren başlıca yabancı mallarına gelince, bu konuda Çin'in özellikle ipeklî kumaşlarıyla birinci sırayı işgal ettiği görülmektedir. XI. yüzyıl Türk dünyasında Çin ipeklilerinin çok yaygın bir eşya olduğu, bu kumaşın hemen hemen her renk ve desenlisine ayrı bir adın verilmesinden de anlaşılmaktadır. Türk ülkeleri ile Çin arasındaki ticaretin derecesinin iyice anlaşılması yönünden, Kaşgarlı'nın bildirdiği başlıca ipek kumaş çeşitlerinin adlarını burada kaydetmek uygun olacaktır.

(68) Bu hususta fazla bilgi için bk. V. Barthold, Sart, I.A., 102. cüz, s. 236.
(69) Kilisli III, 52-Atalay III, 71, 2.
(70) Kilisli I, 162-Atalay I, 185.
(71) Kilisli I, 270-Atalay I, 321.
(72) Kilisli I, 274-Atalay I, 326. Kız nenğ: pahalı nesne.
(73) Kilisli III, 198-Atalay III, 265.
(74) Kilisli I, 250-Atalay I, 297.
(75) Kilisli I, 54-Atalay I, 54.

- Çıhasnu* : Nakışlı bir Çin ipeklisi⁷⁶.
Çit : Üzerinde alacalı nakışlar bulunan Çin kumaşı⁷⁷.
Çuz : Yıldızlı, kırmızı renkli bir Çin kumaşı⁷⁸.
Eşkürti : İpekli, nakışlı Çin kumaşı⁷⁹.
Kenzi : Kırmızı, sarı, yeşil gibi birtakım renkleri bulunan bir Çin kumaşı⁸⁰.
Kez : Çin ipekli kumaşlarından bir kumaşın adı⁸¹.
Lohtay : Kırmızı bir Çin ipeklisidir. Üzerinde sarı benekler bulunur⁸².
Salaşu : Çin kumaşlarından bir çeşit⁸³.
Tahçek : Bir çeşit Çin ipeği⁸⁴.
Huling : Birçok renkleri bulunan ve Çin'den getirilen bir ipek kumaş⁸⁵.
Zümkümlü : Bir çeşit Çin ipeklisi⁸⁶.

Görüldüğü üzere XI. yüzyıl Türk dünyasında ipekli Çin kumaşları oldukça önemli yer işgal etmektedir. Kaşgarlı'nın bu kumaşların renk ve desenlerine dair verdiği bilgilere bakılırsa, bu sırada Türk giyiminin rengârenk bir manzara arzettiği anlaşılmaktadır. Kaşgarlı'nın burada verdiği bilgilerden Türklerin en çok sevdikleri renklerin kırmızı, sarı ve yeşil renkleri olduğu da görülmektedir. Günümüzde de bilhassa Anadolu kadınlarının böyle canlı renkli ve desenli kumaşlara büyük bir düşkünlük gösterdikleri bilinmektedir. Ayrıca giyim ve kuşam konusunda da bahsettiğimiz giyecek eşyalarının önemli bir kısmının bu tip kumaşlardan yapıldığı şüphesizdir. Ancak bu ifademiz XI. yüzyılda bütün Türk topluluklarının Çin kumaşları giydiği anlamına da alınmamalıdır. Türklerden bazılarının çok miktarda yetiştirdiklerini tarım konusunda ayrıca kaydedeceğimiz pamuktan imal ettikleri pamuklu dokumalar ile diğer dokuma ve örgülerin, hattâ güzel ve nakışlı Türk keçelerinin de giyim eşyası olarak oldukça çok kullanıldığını biliyoruz.

- (76) Kilisli I, 405-Atalay I, 489.
(77) Kilisli III, 86-Atalay III, 120.
(78) Kilisli I, 237-Atalay I, 325.
(79) Kilisli I, 128-Atalay I, 145.
(80) Kilisli I, 354-Atalay I, 422.
(81) Kilisli'de bulunmayan bu kelime, Atalay tercümesi, 327 sahifededir (C. I).
(82) Kilisli III, 181-Atalay III, 240.
(83) Kilisli I, 372-Atalay I, 446.
(84) Kilisli I, 396-Atalay I, 476.
(85) Kilisli III, 275-Atalay III, 371.
(86) Kilisli I, 402-Atalay I, 485.

Türklerin ipeğe ve ipekli kumaşa "barçın"⁸⁷ dedikleri ötedenberi bilinmektedir. Onlar yol yol çizgili ipek kumaşa "yolar barçın"⁸⁸ diyorlardı. Ayrıca Türklerden bazılarının yine ipek kumaşa "turku"⁸⁹ dediklerini görmekteyiz. Bu isimden alınarak ince anlamındaki "yinçge" kelimesi ile birlikte, ince ipek kumaşa "yinçge turku"⁹⁰ da diyorlardı. Bu farklı adlandırmaların hangi Türk ellerince yapıldığı hususunda da Kaşgarlı herhangi bir şey söylememektedir. Biz bu anlamda barçın adının Oğuzlarca kullanıldığını biliyoruz⁹¹. Buna bakarak "turku"nun Kara Hanlı sahası Türk ellerince kullanıldığını tahmin edebiliriz. Kaşgarlı'nın turku kelimesinin izahı münasebetiyle kaydettiği "Çin hakanının ipeği çoktur. Fakat denklemenden biçmez"⁹² atasözü, XI. yüzyıl Türk dünyasında kullanılan ipeğin hiç değilse önemli bir kısmının menşeinin de neresi olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Kaşgarlı, Türklerde bez dokunmasından⁹³ ve birisinin bez dokutmasından⁹⁴ bahsedip, dokumak kelimesinin de Oğuzca olduğunu kaydetmesi yanı sıra, henüz eğrilmemiş ham ipekten⁹⁵, ipek iplik yumağından⁹⁶ ve ipek kumaşın dokunmasından⁹⁷ da bahsetmesi Türklerde de ipekli dokumacılığın varlığını göstermektedir. Demek ki onlar bütün ipekli kumaşları Çin'den almıyorlar, bir kısmını da kendileri dokuyorlardı ki, bu sanatı Anadolu'ya da getirmişlerdir.

İpekli kumaş anlamında Türklerin bir de "ağı" kelimesini kullandıkları anlaşılıyor. Bu kelimedenden alınarak Kaşgarlı, ipekli kumaşları deposunda muhafaza eden kimselere "ağıcı" denildiğini kaydetmektedir⁹⁸. Ağıcı'nın daha sonra Uygurlarda (ve belki ilk Selçuklularda?), hazinedar, veznedar anlamında kullanıldığı da görülmektedir ki⁹⁹, ağı kelimesinin kıymetli hediye ve belki de Çin'den gelen hediye ipekli kumaş anlamında Göktürk metinlerinden beri Türkçede kullanıldığı bilinmektedir. Belki ipek kelimesi de Çince bir kelime idi.

- (87) Kilisli I, 186-Atalay I, 216.
(88) Kilisli III, 13-Atalay III, 17.
(89) Kilisli I, 375-Atalay I, 427.
(90) Kilisli III, 281-Atalay III, 380.
(91) F. Sümer, Oğuzlar, Barçın Salur ile Barçın'ın Kök Kâşanesi (s. 40) ve Barçın'ın kent (s. 39, 41, 111).
(92) Bk. 89 numaralı notta gösterilen yerler. Bu atasözü, her şeyde hesaplı hareket edilmesi gerektiğine dair Türk düşüncesinin de bir ifadesidir.
(93) Kilisli II, 102-Atalay II, 129.
(94) Kilisli II, 248-Atalay II, 308.
(95) Kilisli I, 349-Atalay I, 416.
(96) Kilisli III, 276-Atalay III, 373.
(97) Kilisli III, 104, 5-Atalay III, 142, 3.
(98) Kilisli I, 83-Atalay I, 89.
(99) A. Caferoğlu, a.g.m., s. 21.

Diğer taraftan Kaşgarlı, hanlara bayrak ve devlet adamlarının atlarına eyer örtüsü yapılan ve "al"¹⁰⁰ adı verilen turuncu renkte bir kumaş ile, yine aynı mahiyette kullanılan ve "ay"¹⁰¹ denilen bir diğer çeşit turuncu renkli kumaştan da söz etmektedir. Ancak o, bu kumaşların neden yapıldığını belirtmemiştir. Bunlar da yerli dokuma olabilirler. Ticaret eşyası arasında, yabancı malı kumaşlar konusuna son vermeden önce, şunu da kaydetmeliyiz ki Dîvân'da ipekli kumaş parçaları anlamında bir de "yurun" kelimesi kaydedilmektedir. Kaşgarlı "yurunluğ uragut"¹⁰² cümlesini, ipek kumaş parçalarına sahip kadın olarak izah etmektedir. Ancak bu kumaş parçalarından, elbise dikilebilecek büyüklükte parçaların mı yoksa daha küçüklerinin mi kastedildiği anlaşılamamaktadır.

Türklerin kumaş alış-verişinde kullandıkları uzunluk ölçüsüne gelince, Kaşgarlı bu konuda "çığ" adından söz edip, bunun "Türk arşını"¹⁰³ olduğunu kaydetmekte ve buna örnek olarak verdiği cümlede birisinin Türk arşını ile bez ölçtüğünden bahsetmektedir. Kaşgarlı'nın özellikle Türk arşını deyişinden, bunun diğer arşınlardan farklı bir uzunluğa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o, başka bir yerde¹⁰⁴, "çığ"ın Arap arşınının üçte ikisi kadar olduğunu ve göçebelerin bununla bez ölçtüklarini kaydetmektedir. Yine bu cümleden anlaşılacağı üzere, yerleşik hayat yaşayanlar çığ'ı kullanıyorlardı. Çığ'dan başka bez ölçmede kullanılan bir diğer arşına daha rastlıyoruz ki, bu da "karı"dır. Karı aynı zamanda karış anlamına da geldiğine göre, bu arşının bir karış boyunda olması muhtemeldir¹⁰⁵. Bunların dışında kumaş ölçülmesinde bir birim olarak kulaç'ın da kullanıldığına şahit oluyoruz. Kaşgarlı'nın "bir kulaç barçın"dan bahsetmesi¹⁰⁶, bunu göstermektedir. Bilindiği gibi kulaç, bilhassa köylerimizde halen bir uzunluk ölçüsü olarak yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Türk ülkeleri ile Çin arasındaki ticarete konu olan bir diğer eşyanın ise Çin kâseleri, yani çini eşya olduğu anlaşılmaktadır. Dîvân'da Çin kâsesine "çeling ayak"¹⁰⁷ adı verilmektedir. Ancak Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere bakılırsa, XI. yüzyılda Türkler, cilâlı ve

(100) Kilisli I, 77-Atalay I, 81.

(101) Kilisli I, 43-Atalay I, 40.

(102) Kilisli III, 37-Atalay III, 50.

(103) Kilisli III, 219-Atalay III, 296. Ol böz çığladı=O, Türk arşınıyla bez ölçtü.

(104) Kilisli III, 93-Atalay III, 129.

(105) Kilisli III, 168-Atalay III- 223.

(106) Kilisli I, 299-Atalay I, 358, 9.

(107) Kilisli III, 274-Atalay III, 371.

güzel çini kapları kendileri de yapıyorlardı. Nitekim o, "sır" kelimesini "kendisiyle Çin kâseleri cilâlanıp nakış yapılan macun" şeklinde tarif ettikten sonra, sırlı ve nakışlı Türk kaplarından da bahsetmektedir¹⁰⁸. Dîvân'daki "o Türk çanağına sır sürdü"¹⁰⁹ şeklindeki bir cümle de onların sırlı çanakları kendilerinin yaptıklarını ve buna "Türk çanağı" denildiğini göstermektedir. Herhalde Kaşgarlı'nın Çin kâseleri cilâlanmasından maksadı, çiniciliğin menşeinin Çin olmasından ileri gelmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki, Türk topluluklarının ticarî ilişkilerde buldukları diğer bir ülke Hindistan idi. Ancak hemen şunu ilâve edelim ki, Dîvân'da Hindistan'dan gelen mallar olarak bazı ilâçlardan başka herhangi bir şey kaydedilmemiştir. Görünüşe göre XI. yüzyılda başta Türkmen mummyası olmak üzere oldukça çeşitli ilâçlar yapan Türk hekimleri, kendi yaptıkları ile yetinmiyorlar, Hindistan'dan da bazı ilâçlar getiriyorlardı. Bu cümleden olarak Kaşgarlı, hangi hastalıklara karşı kullandıklarını kaydetmemekle birlikte, "uragun"¹¹⁰ ve "iwri"¹¹¹ adındaki ilâçlarla, çocukları semirtmek için kullanılan "hasrı"¹¹² ile bazı ilâçların yapılışında ham madde olarak kullanılan ve Türklerin "arubat"¹¹³ dedikleri "demirhindi"nin Hindistan'dan getirildiğini de bildirmektedir. Dîvân'da bunların dışında Hindistan'dan getirilen herhangi bir eşya kaydedilmemiştir.

Türklerin diğer bazı milletler ile de (meselâ Araplar, İranlılar v.b.) ötedenberi ticaret yaptıkları bilinmektedir. Ancak bu hususta Kaşgarlı bilgi vermemektedir. Biz de konumuz gereği Kaşgarlı'nın kayıtları ile yetindiğimizden bu konuda başka birşey söylemeyeceğiz. Ancak şu kadarını ilâve edelim ki, Mâverâünnehr ve Harizm Türkler ile en fazla ticaret yapan ülkeler idi¹¹⁴.

Yine bilindiği gibi X. ve XI. yüzyıllarda Türklerin büyük kervanlar halinde ticaret yapan tüccarları vardı. X. yüzyıl coğrafyacıları bilhassa Oğuzların tacirlerinin çok olduklarını belirttikleri gibi, İbn Fadlan da Oğuz yurdundan 5000 kişilik muazzam bir kervan

(108) Kilisli I, 272-Atalay I, 324. Bu kayıttan, çini sanatının Türklerde en az XI. yüzyıldan beri belli tekniklerle yaşamakta olduğu da anlaşılmaktadır.

(109) Aynı yerler.

(110) Kilisli I, 123-Atalay I, 138.

(111) Kilisli I, 115-Atalay I, 128.

(112) Kilisli I, 363-Atalay I, 435.

(113) Kilisli I, 124-Atalay I, 138.

(114) Bilhassa Oğuzlar'ın ve Karluklar'ın bu ülkelerle yaptıkları canlı ticaret hakkında bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 42-43.

ile geçmişti¹¹⁵. Türkler kervana "arkış"¹¹⁶ diyorlardı. Kaşgarlı'nın "yırak yer sawın arkış keldürür", yani uzak yerin haberini kervan getirir cümlesinden, XI. yüzyılda kervanların haber alma ve bilgi edinme vasıtası olarak da kullanıldığını öğrenmekteyiz. Bu hususu posta ve ulaşım işleri konusunda ayrıca ele almış idik. Bundan başka devalerin arka arkaya bağlanarak katar teşkil etmelerine "tergeş" denildiğini de biliyoruz. Esasen hem "arkış" kelimesinin kervan, haberci ve mektup anlamında¹¹⁷, hem de "tergeş" kelimesinin kervan ve kafile anlamında¹¹⁸ Göktürk metinlerinden beri Türkçede kullanılmakta olduğu bilinmektedir.

Bu kervanlarla yapılan ticaretin çoğunun, yukarıda kaydettiğimize uygun olarak Çin ile yapıldığını Divân'ın başka bir kaydından da anlamak mümkündür. Posta ve ulaşım işleri konusunda da kaydettiğimiz üzere, Kaşgarlı "yüğürgen" kelimesini, "Çin'den çıkarak İslâm diyarına gelmekte olan kervandan önce, onların mektubunu, haberini getiren bütün postacılara verilen isim, postacı" şeklinde tarif etmektedir¹¹⁹. Sadece Çin'den gelen kervanın haberini getiren postacılara özel bir adın verilmesi bile, Çin ticaret yolunun ne kadar işlek olduğunu gösterir. Nitekim Kaşgarlı'nın çağdaşı olan Yusuf Has Hâcib de satıcılar ile ilişkileri anlatırken, "Hitay kervanları yolları toz dumana boğmamış olsalar idi, bu çeşitli ipekler nereden gelirdi?"¹²⁰ şeklindeki ifadesi ile Çin ile olan ticaretin ve bu ticarete ipeğin önemine işaret etmektedir.

Piyasadaki diğer ticaret mallarına gelince, yerli zenaatkârlar tarafından yapılan her türlü eşyanın pazar ve dükkânlarda satıldığı muhakkaktır. Bu eşyanın hemen tamamı aşağıda ayrıca ele alınacağından burada kaydetmiyoruz. Ancak özellikle misk¹²¹, çeşitli kürkler¹²², dericilikte çok kullanılan ve Türklerin "ajmuk"¹²³ dedikleri anlaşılan ak şap, büyüklerine "erdini"¹²⁴ ve "tuwuz yinçü"¹²⁵ dediklerini bildiğimiz inci (yinçü)¹²⁶ ve benzeri süs ve ihti-

(115) Aynı eser, s. 42 n. 158.

(116) Kilisli I, 89-Atalay I, 97.

(117) H.N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, İstanbul, 1941, C. IV., s. 11.

(118) Aynı eser, s. 113.

(119) Kilisli III, 41-Atalay III, 54.

(120) Kutadgu Bilig II., s. 32.

(121) Kilisli II, 4, 6-Atalay II, 4, 6. Saçtım ve burdı kelimeleri.

(122) Kutadgu Bilig II., s. 320.

(123) Kilisli I, 91-Atalay I, 99.

(124) Kilisli I, 126-Atalay I, 141.

(125) Kilisli III, 208-Atalay III, 279.

(126) Kilisli I, 229-Atalay I, 273. Ol yinçü ewindi.

yaç maddelerinin hiç değilse iç ticarete önemli bir yer tuttuğu, Kaşgarlı'nın eserinde bu maddelerin sık sık kaydedilişinden anlaşıl-
maktadır.

2- TARIM

a) Hububat Tarımı

Türklerde hububat tarımının çok eskiden beri bilinmekte olduğu muhakkaktır. Bunun böyle olduğuna, XI. yüzyılda Türklerde tarım hayatına dair Kaşgarlı'nın vermiş olduğu bilgilere bir göz atmakla da hükmedebiliriz. Çünkü, XI. yüzyılda varlığına şahit olduğumuz Türk tarım kültürü eski ve köklü bir gelişmenin sonucu olmalıdır. Biz, Kaşgarlı'nın bu konudaki kayıtlarını gözden geçirirken, hububat tarımı ile ilgili birtakım tarifleri daha kolay yapabil-
mek amacıyla önce genel olarak hububatın isminden ve cinslerinden bahsetmeyi uygun bulduk.

XI. yüzyılda hububat, ekin sözleri karşılığında, genel cins adı olarak "tarığ"¹²⁷ kelimesinin kullanıldığını görüyoruz. Bu genel anlamı dışında tarığ kelimesinin, Oğuzlar hariç bütün diğer Türklerde buğday yerine kullanıldığını da görüyoruz¹²⁸. Oğuzlar tarığı bugünkü "darı" anlamında kullanmakta olup, buğdaya "aşlık"¹²⁹ diyorlardı. Burada şunu da kaydedelim ki, XI. yüzyılda Türkler buğday kelimesini de biliyorlar¹³⁰ ve bugünkü manasında kullanıyorlardı. Ancak Kaşgarlı buğdayı kaydetmişse de, bunun hangi Türk boyunca böyle bilindiğini veya bu kelimenin buğdayın özel bir cinsini mi belirttiğini izah etmemiştir¹³¹. Herhalde Oğuzlar aşlık kelimesi ile birlikte buğday kelimesini de kullanıyorlardı ve hattâ buğday onlar arasında aşlıktan daha yaygın idi¹³².

(127) Kilisli I, 311-Atalay I, 373. Divân'daki tanıma ait kayıtlardan önemli bir kısmı ilkin F. Sümer tarafından ele alınmış ve Türkiye-Türkçesindeki karşılıkları ile birlikte değerlendirilmiştir (Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler Mi Geldi?, s. 579 v.d.). Diğer taraftan Divân'daki tanımla ilgili kayıtlardan yalnız hububat tarımına ait bilgiler Finli ilim adamı Ymar Daher tarafından ele alınarak işlenmiştir (Agricultura Anatolica I, Helsinki, 1970, s. 120-122). Bu eseri lütfeden merhum M.A. Köymen'i rahmetle anarım.

(128) Kilisli I, 311-Atalay I, 373.

(129) Kilisli I, 104-Atalay I, 114; Ayrıca bk. 127 numaralı notta gösterilen yerler.

(130) Kilisli III, 181, 2-Atalay III, 240.

(131) Barsgan halkının buğday diyemediklerini, budgay diye telaffuz ettiklerini, kendisinin Barsgan'lı olmadığını iddia eden bir kimsenin bu kelime ile sınıdığını Kaşgarlı bildirmektedir (Kilisli III, 181, 2-Atalay III, 240). Ayrıca Kilisli III, 53-Atalay III, 73. Ol manğa buğday yığışdı.

(132) Kaşgarlı "tarığ" kelimesini izah ederken, "bütün Türklerce buğday, yalnız Oğuzlarca özellikle darı. Bu kullanım yanlıştır. Oğuzlar buğday'a "aşlık" demektedir" şeklinde bilgi vermektedir. O, bunu böyle kaydettikten sonra, eserinde buğday kelimesine de yer vermesine ve aynı anlamda kullanmasına rağmen,

Buğdaydan sonra XI. yüzyılda Türklerce tarımı yapılan hububat çeşitlerine gelince, bunlar başlıca "arpa"¹³³, Oğuzlarca "tarığ", diğer Türklerce "üğüür" denilen darı¹³⁴, "konak (çavdar)"¹³⁵, "burçak"¹³⁶, Oğuzlarca "yağ üğüürü" ve çiğillerce "küç" denilen susam¹³⁷, bunlar dışında kalan Türklerce yine susam anlamında "künçü"¹³⁸, "yitim" dedikleri keten tohumu¹³⁹, "tuturkan" dedikleri pirinç¹⁴⁰ ve çörek otu demek olan "sum"¹⁴¹ idi. Kaşgarlı bunlardan başka "yügürgün"¹⁴² denilen ve Türkmenler tarafından yenilen, darı gibi, kırmızı taneleri bulunan bir bitki ile arpaya benzer bir bitki olup, başağı bulunmasına rağmen tanesi olmayan ve "arpagan"¹⁴³ denilen diğer bir bitkiden de bahsetmekte ise de, bunların ziraatının yapılp yapılmadığını bilemiyoruz. Türkler göçebelerin başka bir yerden getirdikleri zahireye ise "tartın"¹⁴⁴ diyorlardı.

1- Tarla: Bugün ekin ekilen yer anlamında kullandığımız tarla, XI. yüzyılda "tarığlağ"¹⁴⁵ şeklinde telâffuz ediliyordu. Kaşgarlı'ya göre tarığlağ, hububat ve ekin anlamına geldiğini yukarıda kaydettiğimiz "tarığ"ın ekildiği yer demektir. Yine tarlaya ve genellikle çiftçilik yapılan yere Oğuzların "ekin"¹⁴⁶ dediklerini Dîvân'dan öğreniyoruz. Her halde bu isim de onlar arasında çok yaygın değil idi. Belki de bu isim Oğuzların bir bölümü tarafından kullanılıyor idi¹⁴⁷.

Tarlanın ne ile ölçüldüğünü, bunun için özel bir ölçü birimlerinin olup olmadığını bilemiyoruz. Dîvân'da bu hususta bulabil-

buğday sözünün hangi Türk eli lehçesine olduğu hakkında birşey söylemeyişi nasıl izah edilebilir? Madem ki Oğuzlar hariç bütün Türkler buğday'a "tarığ", Oğuzlar da 'aşlık' diyorlar. O halde buğday'ı kim kullanıyor? Biz, Bugün Türkiye'de buğday kelimesinin genelleşmiş oluşuna bakarak, kelimenin Oğuzlar tarafından da bulunduğunu, onların belki de çok az bir kısmının buğdaya aşlık dediklerini zannediyoruz.

(133) Kilisli I, 111, 287, II, 96-Atalay I, 123, 343, II, 121.

(134) Kilisli I, 54, 134, II, 96, III, 7-Atalay I, 54, 152, II, 121, III, 9.

(135) Kilisli I, 321, III, 257-Atalay I, 384, III, 347. Konak.

(136) Kilisli I, 388-Atalay I, 466.

(137) Kilisli I, 54-Atalay I, 54.

(138) Kilisli III, 86-Atalay III, 121. Küç: Susam.

(139) Kilisli III, 17-Atalay III, 24. Yitim. Kaşgarlı'ya göre bu, susam tanesi gibidir, lâkin kırmızı olur ve yağı kandilde yakıt olarak kullanılır.

(140) Kilisli I, 83-Atalay I, 90. Uwa kelimesi. Ayrıca Kilisli I, 429-Atalay I, 521. Tuturkan: Pirinç.

(141) Kilisli III- 180-Atalay III- 238. Sum=Çörek otu.

(142) Kilisli III- 41-Atalay III, 54.

(143) Kilisli I, 125-Atalay I, 140.

(144) Kilisli I, 363-Atalay I, 435.

(145) Kilisli I, 411-Atalay I, 496.

(146) Kilisli I, 74-Atalay I, 78.

(147) Bugün Türkiye'de ekin ekilen yere "ekin" değil de tarla denilişine bakarak bu hükme varmak istiyoruz.

diğimiz tek kayıt, "bir ekim yer" kayıdır ki, bu da bir ekinde ekilecek kadar olan yer¹⁴⁸ şeklinde tanımlanmış olup, miktarı belirtilmemiştir. Sonuç olarak, bugün kullandığımız tarla adı, "tarığlağ" kelimesinin hafifletilmiş şekli olup, bu kelime ile XI. yüzyılda genel olarak "ekin ekilen yer" kastediliyordu. Ekin ekilen yere ayrıca "tarığ tarıtu yer"¹⁴⁹ de deniliyordu. Yine tarığ kelimesinden alınarak çiftçiye "tarığçı"¹⁵⁰ diyorlardı.

2- Gübreleme: XI. yüzyılda Türklerin tarlayı sürmeden önce gübrelediklerini yine Dîvân'dan öğreniyoruz. Ayrıntısı hakkında fazla bilgi elde edemediğimiz gübre ve gübreleme konusunda hayvan gübrelerinin kullanılmakta olduğundan şüphe edilemez. Onlar, toprağı kuvvetlendiren ve kabartan bu gübreye "kığ"¹⁵¹, toprağı gübreleme işine de "kığlamak"¹⁵² diyorlardı.

3- Tarlanın sürülmesi ve Ekin edilmesi: Tarlanın sürülmesinde bugün de olduğu gibi "saban" kullanılmakta ve Kaşgarlı'nın ifadesine göre bu kelime hem sabanı hem de bütün parçalarıyla çift takımını ifade etmekteydi¹⁵³. Yine "saban" kelimesi çiftçiliği de ifade etmektedir¹⁵⁴. Sürme işlemine de yine saban kelimesinden alınarak "sabanlamak"¹⁵⁵ tabir ediliyordu. Ancak yeri sürmek anlamında başka deyimlerin de kullanılmakta olduğunu görüyoruz. Bunlardan biri "yer aktarmak"¹⁵⁶ idi. Toprağın sürülmesinden önce onların tarıma elverişli arazisini parçalara ayırdığını, sulama için arklar açıp, setler yaptığını da görüyoruz. "Yer etizlemek"¹⁵⁷ diye ifade edilen bu işleme sulama konusunda ayrıca işaret edilecektir.

Tarlanın sürülmesinde sabanın kullanıldığını söylemiştik. Sabanın ucundaki toprağı süren demire "tış"¹⁵⁸ ve "bukursı"¹⁵⁹ deniliyordu. Sabana koşulan hayvanlar, bugün de olduğu gibi "boyunduruk"¹⁶⁰ ile koşulmakta idi. Boyunduruğu kağı ile sürgüye olduğu

(148) Kilisli I, 71-Atalay I, 75.

(149) Kilisli II, 259-Atalay II, 321.

(150) Kilisli III, 183-Atalay III- 242.

(151) Kilisli III, 94-Atalay III, 129. Bugün Orta Anadolu'da kığ kelimesi daha ziyade davar gübresine denilmektedir. Buna bakarak, XI. yüzyılda tarla gübrelemede davar gübresinin kullanıldığına ihtimal verebiliriz.

(152) Kilisli II, 280-Atalay II, 348.

(153) Kilisli I, 337-Atalay I, 402. Saban.

(154) Aynı yerler.

(155) Kilisli III, 253-Atalay III, 342. Ol yer sabanladı.

(156) Kilisli I, 188-Atalay I, 219. Ol yer ahtardı.

(157) Kilisli I, 245, 253-Atalay I, 292, 301.

(158) Kilisli III, 90-Atalay III, 125.

(159) Kilisli III, 183-Atalay III, 242.

(160) Kilisli III, 135-Atalay III- 179. Boyunduruk.

gibi saban okuna da bağlamakta genellikle örme suretiyle sağlam bir şekilde yapılmış olan ve "yışığ"¹⁶¹ diye isimlendirilen bir kayış kullanıyorlardı.

Divân'da bir de "amaç"¹⁶² kelimesi geçmektedir ki, bu da çift öküzü ve tarım âletleri şeklinde tarif edilmektedir. Burada tarım âletlerinden amaç nedir; anlayamıyoruz. Muhtemelen bu kelime, tarımda kullanılan âletlerin hepsini ifade eden bir cins ismi idi.

Böylece tarlanın sürülmesinde kullanılan sabanı ve kısımlarını tespit etmiş bulunuyoruz. Bundan sonra, karşılaştırılan hububatın ekilmesine geçiliyordu. Bu iş için de "tarığ" kelimesinden alınarak "tarığ tarımak"¹⁶³ ve "tarığ ekmek"¹⁶⁴ ifadelerinin kullanıldığını görmekteyiz. Ancak, pek çok konuda olduğu gibi bu konuda da, bu ifadelerin hangi Türk boylarınca böyle kullanıldığını; yoksa hepsinin iki ifadeyi de kullanıp kullanmadıklarını tespit edemedik. Divân'a göre Türkler, her sahada olduğu gibi, ekin ekmede de birbirlerine yardım ediyorlardı¹⁶⁵.

Çiftçinin tarlaya attığı tohuma "ısrug"¹⁶⁶ deniliyordu. Ekilmek üzere tohumluk olarak ayrılan buğdaya "urugluğ buğday"¹⁶⁷; ekilmiş olan hububata "ekindi tarığ"¹⁶⁸; tohum ekti anlamında da "urug eki"¹⁶⁹ deniliyordu. Buradan açıkça anlaşıldığı üzere her seneki mahsulden bir miktarı gelecek sene ekilmek üzere tohumluk "urugluğ" olarak ayrılıyordu. Sürülmüş toprağa hububat taneleri saçılarak ekildikten sonra, bunların toprak içerisinde kalmasını, yani üzerlerinin örtülmesini sağlamak amacıyla tarlaya yine öküzler tarafından çekilen bir sürgü (tapan) çekiliyordu ki buna genellikle "çikne"¹⁷⁰, yalnız Yağmalarca "çiğne"¹⁷¹ denilmekte idi. Tarlayı çıknelemek işine de "çikne çiknemek"¹⁷² deniliyordu. Bu suretle tohum atma işi tamamlanmış oluyordu.

(161) Kilisli III, 10-Atalay III, 13.

(162) Kilisli I, 53-Atalay I, 52.

(163) Kilisli II, 110-Atalay II, 125. Tarığ tarıldı: Kilisli II, 115-Atalay II, 145. Er tarığ tarındı: Kilisli II, 205, III, 196-Atalay II, 259, III, 262. Ol tarığ tarımsındı ve ol tarığ tarıdı cümleleri. Bugün kullandığımız TARIM sözü de, darılmak da, taramak da bununla ilgilidir.

(164) Kilisli I, 147, 171, 183, 190-Atalay I, 158, 198, 212, 3, 223.

(165) Kilisli I, 163-Atalay I, 187. Ol manğa tarığ ekişdi.

(166) Kilisli I, 61, 2-Atalay I, 63, 4. Urug: Tane ve tohum.

(167) Kilisli I, 132-Atalay I, 149.

(168) Kilisli I, 125-Atalay I, 140.

(169) Bk. 167 numaralı notta gösterilen yerler.

(170) Kilisli III, 223-Atalay III, 301.

(171) Kilisli I, 363-Atalay I, 435.

(172) Bk. 170 numaralı notta gösterilen yerler.

Burada, toprağı sürmek ve tohum atmak işini genellikle hangi mevsimde yaptıklarını da Kaşgarlı'nın verdiği bilgiye dayanarak kaydetmek istiyoruz. Kaşgarlı'ya göre en iyi ekin ekme vakti İlkbahar'ın başlangıcıdır. Bu zamanda ekilen ekine "baldır tarığ"¹⁷³ dediklerini görüyoruz. Günümüz Türkiye'sinde ise en iyi ekin ekme zamanı Güz yağmurlarını müteakip Kış gelmeden önceki zamandır. XI. yüzyılda kıştan önce ekim yapıp yapılmadığını bilemiyoruz. Divân'a göre onlar arasında çok ekin ektiren ve bu işe düşkün olan büyük çiftçiler de bulunuyordu¹⁷⁴.

4- *Sulama ve Bakım*: Büyümekte olan ekin gereğinde ve mümkün olduğu hallerde sulanmakta idi¹⁷⁵. Kaşgarlı, ekin sulama âdetinin varlığını gösteren bir de atasözü kaydediyor. Bunu aynen alıyoruz: "Buğday katında sarkaç suwalur=Buğdayın yanında karamuk ta sulanır". Bu kayıttan buğday arasındaki "sarkaç" dedikleri karamuk'un ötedenberi tarlalarda bulunduğunu da anlıyoruz. Sulama maksadıyla tarlalar arasında kanallar da açıyorlardı¹⁷⁶. Sulamada esas, akıtmakta olan suyun önüne bir set çekilerek¹⁷⁷ kanallara aktarılması ve suyun kanallar yolu ile tarlaya veya bahçeye ulaştırılması idi. Bu bentlere "tuğ"¹⁷⁸ diyorlardı. Suyun tarlaya akıtılması için açılan kanallara, bugün de olduğu gibi ark (arık) diyorlar ve arktan tarlaya su akıtmak için ağızlar açıyorlardı¹⁷⁹. XI. yüzyılda Türkler yaptıkları bu setlere "etiz"¹⁸⁰ de diyorlardı. Yukarıda da işaret edildiği gibi birçok tarlalar ekilmeden önce su kanalları (arklar) ve setlerle ayrılıyor ve bu işe "yer etizlemek"¹⁸¹ deniliyordu. Suyun herkese yetişmediği hallerde, sulama işini sıra ile yapıyorlar ve buna "sap"¹⁸² diyorlardı.

Yetiştirmesi esnasında ekini bozan, zayıflatan zararlı otların kesilerek temizlendiğini de görüyoruz. Ekini zararlı otlardan temizleme

(173) Kilisli I, 380-Atalay I, 456. Baldır, aslında tavında, zamanında yapılan iş anlamındadır.

(174) Kilisli I, 424-Atalay I, 514. Bu er ol telim tarığ tarıtan. Ayrıca bk.; Kilisli II, 257, 258-Atalay II, 319, 320.

(175) Kilisli II, 99, 128-Atalay II, 125, 162. Tarığ suwaldı.

(176) Kilisli II, 150-Atalay II, 190.

(177) Kilisli II, 85-Atalay II- 105. Ol manğa suw büğüşdi.

(178) Kilisli III, 92, 218-Atalay III, 127, 294. Suwka tuğ ur ve ol yarağ tuğladı cümleleri.

(179) Kilisli I, 253-Atalay I, 302. Ol arıkn ağızladı; Ayrıca bk. Kilisli I, 63, II, 9-Atalay I, 65, II, 10. Arık ve arık kazmak: Kilisli III, 124-Atalay III, 327. Ol suwiğ tamısladı.

(180) Kilisli I, 55-Atalay I, 54.

(181) Kilisli I, 253-Atalay I, 301.

(182) Kilisli III, 107-Atalay III, 145.

işine "tarığ otumak"¹⁸³ deniliyordu. Ayrıca, bazı hallerde ekinin gelişmesini düzenlemek için yapraklarını da kesiyorlar ve bu işe ise "tarığ utamak"¹⁸⁴ diyorlardı.

Ekininin bakımı konusuna son vermeden önce, bu husustaki enteresan bir âdetten de bahsetmek yerinde olacaktır. Onlar ekin-den serçe ve diğer kuşları kovalamak için bir çeşit bekçi davulu çalışıyorlardı. Bu âlete "kakatgu"¹⁸⁵ diyorlardı. Bu gibi şeylerin günümüzde de varlığı, âdetlerdeki devamlılığın bir ifadesi olsa gerektir.

5- *Ekin'in Olgunlaşması ve Biçilmesi*: Buğday, arpa v.b. gibi bitkiler başak kılıcı¹⁸⁶ ve başak¹⁸⁷ çıkarmakla olgunlaşmağa başlıyordu. Gittikçe başakların dolgunlaşmasına, her şeyin içi (ortası) yenecek hale geldiği zaman kullandıkları "içlendi" ifadesi ile "tarığ içlendi"¹⁸⁸, yani ekin dane bağladı, deniliyordu. Başağın içindeki tane-ye, bugün Anadolu'nun çok yerlerinde denildiği üzere "ewin" (evin) denilmekte idi¹⁸⁹. Yukarıda işaret ettiğimiz tohum anlamındaki "uruğ"dan alınarak, ekinin tane tutması haline, "tarığ uruğlandı"¹⁹⁰ da deniliyordu. Şu halde "ewin" kelimesinin eş anlamlısı olarak "uruğ"u da alabiliriz. Buğdayın bu devresi, tanesinin tamamen oluşup olgunlaştığı ve fakat henüz sertleşip kurumadığı zamandır. Bu halde iken bazan bu başaklardan "suruş"¹⁹¹ yapıldığını görüyoruz. Bu şöyle olurdu: "Sertleşmemiş, henüz sütlü olan buğday başakları toplanarak ateşte ütülür, sonra ovularak daneleri açılır ve yenir." Bugün buna "ütme" veya "girik" denilmektedir. Bu da gele- neklerin devamına güzel örneklerden biridir.

Ekin iyice olgunlaşıp taneler sertleştikten sonra biçme işine geçiliyordu. Biçme işlemi için "ormak" mastarından "tarığ ordı" ve "tarığ orıldı"¹⁹² ifadeleri kullanılıyordu ki, "ekin biçti, ekin biçildi" demektir. Aynı mastardan ekin biçme âleti olarak da yine günümüzde çok yaygın olan orak (orgak)¹⁹³ kullanılıyordu. Argular

- (183) Kilisli I, 168-Atalay I, 193. Tarığ oturdu.
(184) Kilisli III, 189-Atalay III, 250, 1.
(185) Kilisli II, 269-Atalay II, 334. Ol kakratgu kakrattı.
(186) Kilisli III- 308-Atalay III, 417. Kıldruk=Kılıçık.
(187) Kilisli II, 188-Atalay II, 238. Tarığ başlandı.
(188) Kilisli I, 216-Atalay I, 256, 7.
(189) Kilisli I, 73-Atalay I, 77.
(190) Kilisli I, 246-Atalay I, 293. Tarığ uruglandı.
(191) Kilisli I, 307. III, 248-Atalay I, 368, III, 335. Suruşlamak.
(192) Kilisli I, 151, 169-Atalay I, 172, 194. Ol ot ordı ve tarığ oruldu cümleleri.
(193) Kilisli I, 108-Atalay I, 119. Orgak.

orağa "baştar"¹⁹⁴ diyorlardı. Ekin biçmek anlamında, "biçmek" mastarının kullanıldığına dair herhangi bir kayıt yok ise de, bunu kullandıklarına dair bazı işaretler vardır. Meselâ bir yerde "biçma yonca" geçmektedir¹⁹⁵. Ancak ekin biçme âleti olarak oraktan başkası kaydedilmediğine göre, her halde hem "ormak", hem âlet olarak "orak" bütün Türk lehçelerinde müşterek idi. Biçme esnasında orak körleştiği zaman keskinleştirmek için dişenmektedir. Buna, günümüzdeki telâffuzunda küçük bir değişiklikle "tişemek"¹⁹⁶ ve "tişmek"¹⁹⁷ deniliyordu. Tarla biçildikten sonra, geriye kalan biçilmiş köklere "anğız" (amız)¹⁹⁸ deniliyordu ki, bugün de böyle denilmektedir.

6- *Harman*: Ekinin biçilmesinden sonra sapların harman edilmesi ve dövülerek tanelerinin ayrılması işine geçilirdi. Ancak harmandan önce bu saplar belli bir yere, her halde harman yerine taşı- nıyor olmalıdır. Buna dair kesin bilgi bulamıyoruz. Dîvân'da geçen "tarığ taşıdı"¹⁹⁹ deyiimi ile "onlar ikisi buğday yükletmekte birbirine yardım ettiler"²⁰⁰ anlamındaki ifade sap taşımaya hatırlatabileceği gibi, doğrudan doğruya buğdayın taşınması anlamına da gelebilir. Eğer bir taşıma işi yapılıyor idi ise, bunun başta meşhur "kağlı" (kağnı)²⁰¹ ile olmak üzere, diğer yükletler olan at, deve, katır ve eşek ile yapıldığında hiç şüphe yoktur.

Ekin'i harmanda dövme işlemine gelince: Bu iş için döven kullanılıyordu. Döven anlamında Dîvân'da sadece "kundıgu"²⁰² kelimesini buluyoruz. Ancak kelime bütün Türklerce kullanılıyor mu idi, bunu bilemiyoruz. Harmanda ekinin sapını tanelerinden ayırma işi- ne "tarığ tögmek" (ekin dövmek)²⁰³ denildiğine bakılırsa, aynı mastardan âlet ismi olarak bugün Türkiye'de herkesçe bilinen "dö- ğen" in de kullanılıyor oluşuna ihtimal verebiliriz. Aynı işe "örtkün tepmek"²⁰⁴ de diyorlardı. Bunun da ortak bir ad olup olmadığını tespit edemiyoruz. Ancak, "tepmek" ifadesine bakarak, bazı yerlerde ekini döven ile değil de hayvanlara ayakları ile çiğnetip tanelerin

- (194) Kilisli I, 379-Atalay I, 455.
(195) Kilisli I, 360-Atalay I, 431. Biçma yonca=Biçme yonca.
(196) Kilisli III, 199, 200-Atalay III, 266, 267. Ol orgak tişedi.
(197) Kilisli II, 102, 193, 247-Atalay II, 128, 244, 307.
(198) Kilisli I, 87-Atalay I, 94.
(199) Kilisli II, 247-Atalay II, 307. Tarığ taşıttı.
(200) Kilisli III, 52-Atalay III- 71. Ol ikki tarığ yüzüştü.
(201) Kilisli III, 280-Atalay III- 379.
(202) Kilisli I, 407-Atalay I, 491. Kundıgu=Harman döveni.
(203) Kilisli II, 85-Atalay II, 106. Töküşdi kelimesi.
(204) Kilisli I, 433-Atalay I, 526. Sündılaç işi ermes örtkün tepmek=Harman dövmek, çayır kuşunun işi değildir.

ayrıldığına söyleyebiliriz. Dîvân'ın kayıtlarından gerek döven çekmekte, gerekse ayak ile hayvana dövürmekte at v.s. nin kullanılıp kullanılmadığını tespit edemiyorsak da, bu işte bugün olduğu gibi, öküzü kullandıklarını biliyoruz. Kaşgarlı, Arguların harman dövmek için koşulan öküzlerin en ortasına koşulan öküze "ob"²⁰⁵ dediklerini kaydeder. Keza "mama" kelimesini izah ederken de "harman döverken ortada bulunan öküz. Öbür öküzler bunun etrafında dönerler" demektedir²⁰⁶. Çift sürme ve sürgü çekme işlemlerinde kaydettiğimiz gibi, XI. yüzyılda Türkler boyunduruğu bilip kullanıyorlardı. Şayet bu dövmeye işi "döven" ile yapılıyor olsa idi, gerek ob, gerekse mama kelimesinin izahında ikiden fazla öküzün bulunduğuna ait işaret olmaması gerekirdi. İki den fazla öküzün kaydedilişi, harman dövmeye işleminin, öküzlere sapları ezdirerek, tane ile sapların birbirinden ayrıldığına açıkça ortaya koyar. Ayrıca, "mama" kelimesinin izahı olan Arapça cümlede kullanılmış olan "harman dövmeye" fiili, açıkça "ayak ile tepme, ezme" anlamına gelmektedir²⁰⁷. Bu ifadelerden sonra şunu söyleyebiliriz ki Kaşgarlı zamanında harman dövülürken Türklerden bir kısmı döven kullanıyorlar, bir kısmı da bu işi hayvanlara ezdirmek, ayakları ile teptirmek suretiyle yapıyorlardı. Ancak, kullanılan dövenin şekli hakkında da hiçbir şey söyleyebilecek durumda değiliz²⁰⁸.

Dövmeye işlemini bittikten sonra harmanın savrulması işine geçiliyordu. Bu işe bugün de olduğu gibi "sawurmak" (tarığ sawurmak)²⁰⁹ deniliyor ve uygun rüzgârda yapılıyordu. Savurma işlemine bazılarınca "tarığ esmek"²¹⁰ de denilmekte idi. Bu da rüzgârda savurma anlamındadır. Savurma işlemi bitince, saman ve tane birbirinden ayrılmış oluyordu. Samanı ayrılmış buğday çeç'ine "örtkün"²¹¹ diyorlardı. Örtkün'ün ortaklar veya kardeşler arasında paylaşılması hususunda bazan çekişme ve kavgaların olduğu anlaşılıyor. Kaşgarlı bununla ilgili olarak "saban sürerken çekişme olursa harmanda kavgı olmaz" anlamında bir de atasözü kaydediyor²¹¹.

(205) Kilisli I, 37-Atalay I, 37. Ob=(الرأكس التيران)

(206) Mama=er-Râkis, (وهو نور في وسط التيران في دباة الطعام يدور الجميع حوله) Kilisli III, 172-Atalay III, 235.

(207) (العنق ووظفه برجيله) (el-Müncid, 20. Baskı, Beyrut 1969, s. 229).

(208) Kilisli II, 68-Atalay II, 82. Er tarığ sawurdu. Ayrıca bk; Kilisli II, 168, 183-Atalay II, 212, 3, 232.

(209) Kilisli I, 145-Atalay I, 165. Eski.

(210) Kilisli III, 304-Atalay III, 412. Ayrıca 204 numaralı notta kaydedilen atasözünden örtkün'ün harman anlamına geldiği de anlaşılmalıdır.

(211) Kilisli III- 308-Atalay III, 416. Sandruş.

Çeç'in gerek paylaşılması, gerekse başka sebeplerle ölçülmesi içinde "sagu"²¹² dedikleri bir ölçü âleti kullanıyorlardı ki, "kırklum sagu"²¹³ dedikleri cinsinin dolusu bir kile etmekte idi. Ölçme işine de "sagulamak"²¹⁴ diyorlardı. Bundan sonra buğday'ın bir kenara yığılarak²¹⁵ temizlenmesi işine geçiliyordu. Buğdayı temizlemek, içinde bulunan karamuk²¹⁶ v.s. yabancı maddelerle ezilmemiş sert saman parçalarını hububat tanelerinden ayırtmak için yapılıyordu. Bu işe "tarığ arıtmak"²¹⁷ denilmekte ve bunun için de "azrı"²¹⁸ denilen bir âlet kullanılmakta idi. Bu âletin şeklini bilemiyoruz. Fakat iki yanı olduğundan bahsedildiğine göre, bugünkü kalbura benzer bir şey olmalıdır. Onlarda buğday temizlemek için özel yerler vardı²¹⁹. Ayrıca, bunun için özel bir zamanın da olduğunu Kaşgarlı'dan öğreniyoruz. Öte yandan hububatı yabancı maddelerden temizleme âletlerine "tarığ arıtgu neng"²²⁰ de deniliyordu. Kalburlandıktan sonra, buğdaydan ayrılan yabancı maddelerin oluşturduğu kesmik kısmına "danğal"²²¹ diyorlardı. Samana ise Kaşgarlı, Çiğillerin "saman"²²² ve Oğuzların "küvük"²²³ dediklerini kaydediyor.

Harmanın temizlenip kaldırılması dolayısıyla onların güzel sosyal yardımlaşma âdetlerinden birini daha görüyoruz. Harman temizlendikten sonra gelen (yardıma muhtaç) kimselere onlar ya arpa, buğdaydan bir miktar veriyorlar veya yemek yediriyorlardı²²⁴.

Hububat harmandan kaldırıldıktan sonra eve taşınarak ambarlara doldurulurdu. Bu ambarlara "tarığlı yer"²²⁵ diyorlardı. Aynı anlamda "ügürlük"²²⁶ de geçmektedir. Temizlenen buğday değirmende öğütülmeden önce yıkıyor mu idi, buna dair herhangi bir kayıt yok ise de yıkandığını düşünebiliriz.

(212) Kilisli III- 240-Atalay III, 325. Sagulamak.

(213) Kilisli III, 309-Atalay III, 418, 9. Kırklum sagu.

(214) Bk. 212 numaralı notta gösterilen yerler.

(215) Kilisli III, 53-Atalay III- 73. Ol manğa buğday yığıldı.

(216) Kilisli I, 404-Atalay I, 487. Karamuk.

(217) Kilisli I, 179-Atalay I, 208. Ol tarığ arıtdı; Kilisli I, 136-Atalay I, 154, 5. Ol kişi ol tarığ arıtan.

(218) Kilisli I, 113-Atalay I, 126. Azrı=Buğday temizlemek için kullanılan âlet.

(219) Kilisli II, 259-Atalay II, 321, 2.

(220) Aynı yerler.

(221) Kilisli III, 284-Atalay III- 384.

(222) Kilisli I, 384-Atalay I, 415.

(223) Kilisli III, 123-Atalay III, 165.

(224) Kilisli III, 285-Atalay III, 385.

(225) Kilisli I, 411-Atalay I, 496. Tarığlı yer. Kelime aynı zamanda ekilmiş yer anlamına da gelmektedir.

(226) Kilisli I, 134-Atalay I, 152.

Onların un öğütüldükten sonra elde edilen kepeğin konulması için de özel yer ayırdıkları ve buralara "kepeklik"²²⁷ dedikleri anlaşılıyor. Ambarın bulunmayışı veya ürünün çok olduğu yıllarda elde edilen ürünün ambarlara sığmayışı hallerinde ise onlar hububatı, yerde çukur kazarak oralarda saklıyorlar ve bu çukurlara da "oru"²²⁸ diyorlardı. İhtiyaç fazlası ürünlerin günümüzde bile buna benzer şekilde saklanması, bu geleneğin köklerinin de eski olduğunu gösterir.

Tarımla uğraşan Türklerin, günümüzde olduğu gibi, XI. yüzyıl-da da imece usulü ile yardımlaşma geleneğini devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Kaşgarlı "lünçüt" kelimesini "buğday ve ona benzer şeyleri temizlemekte köylülerin yardımlaşması. Bu, ara sıra köylülerin birbirine bir köle veya bir hayvan göndererek harman dövmek için yaptıkları yardım"²²⁹ şeklinde izah etmek suretiyle, imecenin mahiyetini de bildirmiş olmaktadır. Bugün de devam eden imece, güzel sosyal dayanışma usullerimizden biridir.

7- Değirmen ve buğdayın öğütülmesi: Buğdayın öğütülmesine dair Dîvân'da geçen kayıtların çokluğu, bu işin XI. yüzyıl Türk yaşayışında oldukça önemli bir yer işgal ettiğini gösterir. Bu işleme "üğütmek"²³⁰ veya "üğümek"²³¹ deniliyordu. Öğütme işinin yapıldığı yere ve bu işi yapan alete, günümüzde olduğu gibi "teğirmen" (değirmen)²³² diyorlardı. Dîvân'ın kayıtlarından anlaşıldığına göre bu değirmen su değirmeni idi. Yine Kaşgarlı'nın eserinden çıkarabildiğimiz kadar, değirmenin kısımları şunlar idi:

Değirmen taşını döndüren çarkı hareket ettirmek amacıyla, çarka suyun akıtıldığı oluğa "teğirmen koğuşu"²³³, bu oluktan dökülen suyun döndürdüğü çarka, bütün dolap ve çarklarla çıkırık ve makaraya olduğu gibi "çığırı"²³⁴ diyorlardı. Bu çarkın döndürdüğü "teğirmen taşı"²³⁵, esas öğütme işini yapan aletti. Bu taşın altı üst-

- (227) Kilisli I, 421-Atalay I, 510. Kepeklik=Kepek konan yer.
(228) Kilisli I, 82-Atalay I, 87. Oru=Şalgam, buğday gibi şeylerin saklanması için yerde kazılan çukur. Akdağmadeni'nin Dokuzlar köyünde bugün de patatesler yerde açılan özel kuyularda muhafaza edilmektedir.
(229) Kilisli I, 377-Atalay I, 451. Lünçüt.
(230) Kilisli I, 183-Atalay I, 213. Ol tarığ üğütdi. Ayrıca bk. Kilisli I, 52, 163, 254-Atalay I, 51, 187, 302.
(231) Kilisli III, 191-Atalay III, 254. Er buğday ügidi.
(232) Kilisli III, 199, 200-Atalay III, 266, 267. Teğirmen üşedi.
(233) Kilisli I, 308-Atalay I, 369, Teğirmen koguşu.
(234) Kilisli I, 352-Atalay I, 421. Çığırı.
(235) Bk. 232 numaralı notta gösterilen yerler.

lü iki tane olduğu muhakkaktır. Üstteki taş bir ağaç parçasının üzerine oturtulur, daha doğrusu iki taş arasına, ağaçtan yapılmış takoz gibi bir şey konulur ve sabit olan alt taş karşılık üstteki taş bu ağaçtan parça üzerinde dönerdi. Unun ince olması istenirse taş bununla biraz aşağıya indirilir, kalın olması istenirse biraz yukarıya kaldırılırdı. İşte bu parçaya "itegü"²³⁶ diyorlardı. Bu itegünün de ortasından geçen ve üstteki hareketli taşın dönerken kenarlara kaçmasını önleyen demir mil'e "sibek"²³⁷ diyorlardı. Taşın aşağıya inişi ile elde edilen ince un "yarmaş un"²³⁸ idi. Değirmen taşı da iyi öğütmesi için dişeniordu²³⁹. Her halde ürünün kaldırılmasından sonra, değirmenlere hücum fazla olmakta, bu yüzden de değirmende sıra bekleyenler çoğalmakta idi. Bu gibi hallerde sıra bekleme, yani keşik işine, toprak sulamada olduğu gibi "sap" (sıra), sırası gelene de "seniğ sap keldi"²⁴⁰ diyorlardı. Bunun da bütün Türklerce mi böyle bilindiğini anlayamıyoruz. Un ile ilgili kayıtların çokluğu, un'un Türklerin beslenmesinde önemli bir yer tuttuğunu gösterir. Biz un ile ilgili kayıtları yiyecekler arasında ele aldık.

Un'un elenmesi ile elde edilen kepek, hayvan yemi olarak kullanılmakta olduğundan, ayrıca ele alınacak olup, burada kepeğe çeşitli Türk ellerince ne denildiğini kaydetmek istiyoruz. Kepeğe bugün de olduğu gibi genellikle "kepek"²⁴¹ deniliyordu. Barsganlılar ise buna "sökti"²⁴² demektedir. Keza, özellikle darı ve darıya benzer şeylerin kepeğine "kawık"²⁴³ denildiğini görmekteyiz. Bazı eller buna "kawuk"²⁴⁴ diyorlardı. Değirmende öğütülmüş un, çuval veya deriden yapılmış büyük dağarcıklara vesâir kaplara konulur ve böylece muhafaza edilirdi.

b) Keten

Kaşgarlı keten hakkında fazla bilgi vermeden bunun tohumuna "yitim" denildiğini ve yağının kandilde yakıt olarak kullanıldığını bildirmektedir²⁴⁵.

- (236) Kilisli I, 122-Atalay I, 137. Burada Atalay'ın tercümesi biraz zor anlaşılır durumdadır.
(237) Kilisli I, 325-Atalay I, 389. Yukarıda işaret edildiği gibi, beşiklerin ortasına konulan kamış veya benzeri şeye de sibek deniliyordu.
(238) Kilisli III, 30-Atalay III, 40. Yarmaş un.
(239) Kilisli II, 102, 247-Atalay II, 128, 307. Tışeldi ve Tışetti.
(240) Kilisli III, 107-Atalay III, 145.
(241) Kilisli I, 327-Atalay I, 390.
(242) Kilisli I, 349-Atalay I, 416.
(243) Kilisli I, 320-Atalay I, 383.
(244) Kilisli III, 123-Atalay III, 165.
(245) Kilisli III, 17-Atalay III, 24.

c) Yonca

Dîvân'daki kayıtlar bize XI. yüzyılda Türkler arasında yonca tarımının da yapıldığını göstermektedir. Daha çok hayvan beslemede kullanılan yoncaya Oğuzlar ile onlarla aynı lehçeyi konuşan Kıpçak, Peçenek, Suvar v.b. Türk elleri tarafından "yorınça"²⁴⁶, Hakanlı lehçesi konuşan topluluklarca ise "yorunçga"²⁴⁷ deniliyordu. Yoncanın hayvan yemi olarak kullanılışında esas, yetiştikten sonra biçilerek gerek yaş, gerekse kuru olarak başta at, katar ve eşek olmak üzere diğer hayvanlara yedirilmesidir. Biçilmiş yoncaya "biçma yorınçga"²⁴⁸ deniliyordu. Toprağın sürülmesi, ekilmesi, sulanması konularında yapılan işlerin, hububat tarımında kaydettiğimiz gibi yapıldığından şüphe edilmemelidir.

ç) Pamuk

Türklerde yünlü dokumalardan sonra önemli bir dokuma maddesi olduğu anlaşılan pamuğa gelince, öyle anlaşılıyor ki yerleşik hayata geçmiş ve tarımla meşgul olan bütün Türk boylarınca XI. yüzyılda pamuğun tarımı yapılıyor ve bu iş onların hayatında önemli bir yer tutuyordu. Türkler bu tarımı Anadolu'ya da getirmişler ve Anadolu Selçukluları ile bilhassa Beylikler devrinde, pamuk belli başlı tarım ve ticaret maddelerinden biri olmuştur²⁴⁹. Bu bitkiye de çeşitli lehçelerde çeşitli adlar verildiğini görüyoruz. Oğuzlar ve lehçe itibarıyla onlara yakın olan eller bugün de olduğu gibi "pamuk"²⁵⁰, Hakanlı lehçesi ile konuşan topluluğun çoğu "kepez"²⁵¹, Argular ile Yağma ve Karluklar ise yün'e benzeterek "yüng"²⁵² diyorlardı. Pamuğun belli iklim şartlarında, yani nisbeten sıcak yerlerde yetiştirilebildiği göz önünde bulundurulursa, XI. yüzyılda da ancak böyle yerlerde yetiştirildiğine hükmetmek gerekir.

Pamuk biten yer anlamında ise "kepezlik"²⁵³ deyiminin kullanıldığını görüyoruz. Yetiştirilişi hakkında Dîvân'da kayıt bulamadığımız pamuğun, dokunmadan önce geçirdiği en büyük işlem, çırçırlanması idi. Bu işe, tane ve çekirdek anlamına geldiğini daha

(246) Kilisli III, 277-Atalay III, 375. Yorınça.

(247) Kilisli III, 319-Atalay III, 433. Yorınçga.

(248) Kilisli I, 360-Atalay I, 431.

(249) Bu hususta daha fazla bilgi için bk. İ.H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri, II. Bakış, Ankara 1969, s. 252.

(250) Kilisli I, 317-Atalay I, 380. Pamuk, Oğuzca.

(251) Kilisli I, 255-Atalay I, 303. Ol kepez urugladı=o, pamuğun çekirdeğini çıkardı; Kilisli I, 246-Atalay I, 293. Kepez uruglandı.

(252) Kilisli III, 267-Atalay III, 361.

(253) Kilisli I, 418-Atalay I, 507.

önce kaydettiğimiz "uruğ" kelimesinden alınarak Oğuzlarca "pamuk uruğlamak"²⁵⁴, Hakanlılarca da "kepez uruğlamak"²⁵⁵ deniliyordu. Pamuk çekirdeğine Argularca "çiğit"²⁵⁶ denildiğini de Dîvân'dan öğreniyoruz. Çiğit kelimesinin herhangi bir meyvenin çekirdeği anlamına geldiğini de aynı kayıttan öğreniyoruz. Kelimenin bugün de aynı anlamda Türkiye'de yaşadığına bakılırsa, Oğuzların da bunu böyle bildiklerini tahmin edebiliriz.

d) Susam

Çiğiller'in "küç", Oğuzlar'ın "yağ ügürü" ve diğer Tür ellerinin "künçü" dediklerinden yukarıda bahsettiğimiz susam hakkında da Dîvân'da fazla bilgi verilmediği gibi, Oğuzların susamdan elde ettikleri yağı ne amaçla kullandıkları da bilinmemektedir.

e) Sebzeler

Türklerin yerleşik hayat yaşayanlarının gıda maddeleri arasında çeşitli sebzelerin önemli bir yer tuttuğunu ve bunların tarımı ile de meşgul olduklarını görmekteyiz. Bu sebzelerin tarımının ne şekilde yapıldığına dair teferruat bulunmamakla birlikte, aşağı yukarı günümüzde yapıldığına benzer bir tarzda olduğunda hiç şüphe yoktur.

XI. yüzyılda Türklerin sebze anlamında cins ismi olarak "yaş"²⁵⁷ kelimesini kullandıklarını görüyoruz. Onlar, sebze yedim demek istedikleri zaman "yaş yedim" diyorlardı. Bu ortak adın yanında bir de "yımirtga yaş"²⁵⁸ tabirini görmekteyiz ki, yaprağında damar bulunmayan ispanak, karnabahar gibi taze ve gevrek olan her türlü taze yeşillik anlamına gelmekteydi. Bundan alınarak hıyar gibi yumuşak olan şeylere de "yımirtga" diyorlardı. Bu cins isimlerinden sonra, Kaşgarlı'ya göre XI. yüzyılda Türkler tarafından bilinen ve tarımı yapılan sebzeleri şöylece sıralayabiliriz: "Turma" (turp)²⁵⁹, "sarığ turma, gizri, keşür" (havuç)²⁶⁰, "kabak"²⁶¹, "sogun ve ya sovan" (soğan)²⁶², "sarmusak" veya "samursak"²⁶³, "turmuz"

(254) Kilisli III, 256-Atalay III, 346.

(255) Kilisli I, 255-Atalay I, 303.

(256) Kilisli I, 297-Atalay I, 356.

(257) Kilisli III, 119-Atalay III, 159. Yaş.

(258) Kilisli III, 320-Atalay III-433. Yımirtga yaş.

(259) Kilisli I, 360-Atalay I, 431.

(260) Aynı yerler.

(261) Kilisli I, 319, 416, 417-Atalay I, 382, 503, 505.

(262) Kilisli I, 343-Atalay I, 409. Sogun'a sovan dahi denilir.

(263) Kilisli I, 434-Atalay I, 527. Samursak.

(hıyar)²⁶⁴, "kıcı" (hardal)²⁶⁵, "büteğü" (patlıcan)²⁶⁶, "çagmur" veya "çamgur" (şalgam)²⁶⁷, ispanak ve karnıbahar.

Kaşgarlı'ya göre Argular "sarığ turma"ya, yani havuç "gizri", Oğuzlar ise "keşür" derler. Ona göre adı geçen eller bunu Farsçanın "gezer" sözünden almışlardır²⁶⁸. Yine Kaşgar'da yetişen beyaz renkli ve tatlı bir havuç cinsine "uglı"²⁶⁹ denildiğini görüyoruz. Soğana genellikle "soğun", ayrıca "sovan"da denilmekteydi. Bu kelime, telâffuzdaki küçük farklılığa rağmen, Çiğiller hariç bütün Türklerce verilen ortak bir ad olsa gerekir. Çiğiller ise soğana "kuçgundu"²⁷⁰ diyorlardı. Yazarımız kabağı kaydederken "yaş iken yemek yapılan bir sebze" diye bahsediyor. Ancak Dîvân'da "sagnagu"²⁷¹ diye bir isme rastlıyoruz ki, anlamı "kurumuş kabak" olarak verilmiştir. Buradan açıkça anlaşılıyor ki, kabak taze iken yemeği yapıldığı gibi, bazıları da kurutulup kış için saklanıyordu. Kabak ile ilgili olarak bir de "kabaklık"²⁷² görüyoruz. Bu kelime, kabak tarlası, yani kabak ekilen yer diye tanımlanmaktadır. Bundan da anlaşılabilir şudur: XI. yüzyılda bahçe ve tarla konusunda yer adları, yetişen bitki adının sonuna yer yer ismi eki (-lık/-lik) getirilerek yapılıyordu. Bununla birlikte hububatın bahsederken kaydettiğimiz gibi bu tarzda yapılan yer adları, o maddenin saklanıp muhafaza edildiği yer anlamına da gelmektedir. Meselâ tarıklık'ın anbar anlamına gelmesi gibi.

Sarımsağın ise çok eskiden beri Türkler arasında meşhur olduğu bilinmektedir. Onlar sarımsak ile yoğurdu karıştırarak meşhur yemekleri olan tutmacın üzerine döküyorlardı. Bu hususa yukarıda yemekler konusunda ayrıca işaret etmiş bulunuyoruz. Sebzele arasında sayabileceğimiz diğer bir şey de Kaşgarlıların "sipüt"²⁷³ dedikleri bir ottur. Bu ot, karabiber ve kimyon gibi, yemeklere lezzet vermek için katılıyordu.

- (264) Kilisli I, 287, 381-Atalay I, 343, 457. Kelime ilk kayıttaki turmuz şeklinde iken ikincisinde tarmaz olarak harekelenmiştir. Bu bir kopya veya okuma hatası olmalıdır. Ayrıca kelimenin anlamı doğrudan doğruya hıyar anlamına gelmeyip, meyvesi hıyara benzer bir bitki anlamındadır. B. Atalay bunu şenhyarı olarak tercüme etmiştir.
- (265) Kilisli III, 180-Atalay III, 238.
- (266) Kilisli I, 373-Atalay I, 447.
- (267) Kilisli I, 381-Atalay I, 457.
- (268) Kilisli I, 360-Atalay I, 431. Turma.
- (269) Kilisli I, 116-Atalay I, 129.
- (270) Kilisli I, 408-Atalay I, 493.
- (271) Kilisli I, 407-Atalay I, 491.
- (272) Kilisli I, 416, 417-Atalay I, 503, 505.
- (273) Kilisli I, 297-Atalay I, 356.

Bazı hallerde gerek sebze ekilen tarlaların, gerekse bağ, bostan ve meyveliklerin etraflarına kamıştan veya dikenden bir "çit"²⁷⁴ yapıldığını görüyoruz ki, o zaman da aynı adı taşımakta idi. "Kamış"tan²⁷⁵ belki de en çok bu konuda yararlanılıyordu. Çit'le çevrilmiş olan bahçelere "burduz"²⁷⁶ da denildiğini kaydeden Kaşgarlı, bunun öz Türkçe bir kelime olmadığını da beyan etmektedir. Bahçeler ile ilgili olarak bugün de Türkiye'de devam eden ilgi çekici bir âdet görüyoruz. Bu da, üzüm bağlarına olduğu gibi, bostan tarlalarına da göz değmesinden korumak için dikilen nazarlıklardır. Bunlara bazılarınca "kösgük"²⁷⁷, bazılarınca da "abakı"²⁷⁸ deniliyordu.

Sebzele konusuna son vermeden önce, sebze sayılmamakla birlikte meyvelerden çok, tarımı bakımından az çok sebze benzer kavunu da kaydetmek istiyoruz. Kavuna XI. yüzyılda da küçük bir değişiklikle "kagun"²⁷⁹ deniliyordu. Dîvân'da kavun ile ilgili olarak verilen örneklerin çokluğuna bakılırsa, Kaşgarlı devrinde kavunun yetiştirilmesine oldukça önem verildiği anlaşılır. Onlar, kavun karpuz ve hıyar ekme için toprağın tarhlara ayrılması işine "yer kırlamak"²⁸⁰ tabir ediyorlardı ki, bilindiği gibi üzere bu tip bitkilerin ekileceği yer gerek hububatın gerekse sebzelelerin ekileceği yerden daha farklı bir şekilde hazırlanmaktadır. Kabakta kaydedildiği gibi kavun yetiştirmek için ayrılmış yere "kagunluk"²⁸¹ deniliyordu. Kavun ve benzeri şeyleri taşımak için "kürin"²⁸² denen bir küfenin kullanılması, "kavun oymak"²⁸³tan ve eve kavun iletmekten²⁸⁴ bahsedilmesi, bu dönemde kavunun önemli bir yeri olduğuna işaret eder. Ayrıca "kavun oymak" veya "kavun oyuşmak" gibi ifadelerin çokluğu²⁸⁵ dikkati çekmektedir ki, bu oymak fiiline örnek olarak mı getirilmiştir, yoksa kavun yenilir iken oyularak içi çıkarılıp yenildiğinden mi böyle kullanılmıştır, bunu anlayamadık. Ancak yenilirken bugün de olduğu gibi kavunun dilimlere ayrıldığını da Kaşgarlı

- (274) Kilisli I, 269-Atalay I, 320.
- (275) Kilisli I, 308-Atalay I, 369.
- (276) Kilisli I, 381-Atalay I, 457.
- (277) Kilisli II, 232-Atalay II, 289.
- (278) Kilisli I, 122-Atalay I, 136.
- (279) Kilisli I, 331, 344-Atalay I, 395, 410. Bilindiği gibi Anadolu'ya kavunu Türkler getirmişlerdir.
- (280) Kilisli III, 221-Atalay III, 298. Ol yeriğ kırladı.
- (281) Kilisli I, 416, 417-Atalay I, 504, 505.
- (282) Kilisli I, 339-Atalay I, 404. Kürin.
- (283) Kilisli I, 152, 225, 226-Atalay I, 174, 268, 269.
- (284) Kilisli I, 184-Atalay I, 214. Ol kagun ewke ilette.
- (285) Kilisli I, 225-Atalay I, 268.

kaydediyor. Onlar bir dilim kavuna "bir bıçım kagun"²⁸⁶ diyorlardı. Kavunlar arasında "hoçünek"²⁸⁷ denilen benekli, güzel kokulu bir cins de bulunmakta olup, buna "kırlangıç" da denildiğini Divân'dan öğreniyoruz.

f) Meyveler

Dilimize Farsçadan girmiş görünen meyve kelimesi anlamında, XI. yüzyılda cins ismi olarak "yemiş"²⁸⁸ kelimesi kullanılıyordu. Bu haliyle yemiş kelimesi her türlü ağacın meyvesi anlamını ifade etmekteydi. Türklerin genellikle ağaç meyvelendi anlamında "yığaç yemişlendi"²⁸⁹ demelerine karşılık Kıpçak, Yimek ve Ugraklar'ın bu anlamda "yığaç katlandı" demelerine bakılırsa, bunların lehçesinde meyve anlamında bir de "kat" kelimesinin kullanıldığı görülüyor ki, bu kelimenin, meyveye yemiş diyenlerce bir takım dikenli ağaçların meyvesine ad olarak verildiğini görmemiz de bunun böyle olduğunu doğrulamaktadır²⁹⁰. Bütün ağaçların meyvesi demek olan yemiştan başka, şeftali, kayısı, erik gibi meyvelere verilen ortak bir ad olarak "erük" kelimesini görmekteyiz. Bunun çeşitli cinslerini birbirinden ayırt etmek için bir sıfatla beraber kullanıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ: "tülüğ erük" (tüllü erik)=şeftali; "sarığ erük" (sarı erik)=kayısı (zerdali); "kara erük"=erik, demek oluyordu²⁹¹. Kaşgarlı'nın kayıtlarından öğrendiğimize göre, XI. yüzyılda Türklerin bilip yetiştirdikleri meyveler başlıca şunlardır.

Armut²⁹², Alma²⁹³, Üjme (dut)²⁹⁴, Awya (ayva)²⁹⁵, Yagak (ceviz)²⁹⁶, Yiğde (iğde)²⁹⁷, Şeftali, Kayısı, Erik²⁹⁸, Fıstık²⁹⁹ ve Fındık³⁰⁰. Bunlardan başka isimlerini kaydetmemekle birlikte Kaşgarlı, Türklerin Nar³⁰¹ ve Hurma³⁰²'yı tanıdıklarına dair de kayıtlar vermiştir.

- (286) Kilisli I, 331-Atalay I, 395.
(287) Kilisli I, 404-Atalay I, 488.
(288) Kilisli III, 9-Atalay III, 12.
(289) Kilisli III, 80-Atalay III, 114.
(290) Kilisli III, 147-Atalay III, 196, 7. Katlandı kelimesi.
(291) Kilisli I, 66-Atalay I, 69. Erük kelimesi ve izahı.
(292) Kilisli I, 87, 262-Atalay I, 95, 312.
(293) Kilisli I, 117-Atalay I, 130.
(294) Kilisli I, 116, 250-Atalay I, 130, 297.
(295) Kilisli I, 104-Atalay I, 114.
(296) Kilisli III, 21-Atalay III, 29.
(297) Kilisli III, 23-Atalay III, 31.
(298) Kilisli I, 66-Atalay I, 69.
(299) Kilisli I, 395, 419-Atalay I, 476, 507. Bitrik ve şekirtük.
(300) Kilisli I, 411, III, 257-Atalay I, 497, III, 347. Kosık.
(301) Kilisli I, 96-Atalay I, 105. Ekşiğ kelimesi.
(302) Kilisli I, 278-Atalay I, 332. Çif kelimesinin izahı.

Meyvecilikte esas iş, meyve ağacının dikilmesi ve yetiştirilmesiydi. Buna "yığaç tikmek"³⁰³ deniliyordu. Bununla ilgili olarak Kaşgarlı, "tikmeğünçe onmas tilemeğünçe bulmas yani, dikilmedikçe bitmez, aramayınca bulunmaz"³⁰⁴ diye bir de atasözü kaydetmektedir ki, ağaç dikme ve yetiştirmenin köklü bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Ağaç dikilmesine dair Divân'daki örneklerin çokluğu da bunu gösterir³⁰⁵.

Ağacın gerektiğinde budanması³⁰⁶ da meyvecilikte esas idi. Bugün de sık sık rastlandığı üzere, bazan meyveler henüz çok küçük iken gelen çok şiddetli soğuk dalgası, meyveleri yakıyor ve büyümekten alıkouyordu. Böyle soğuk vurmalarına "üşik"³⁰⁷ denilmekteydi. Ağaçların meyve vermeğe başlamasını ifade için meyvenin cinsine göre, "yığaç armutlandı"³⁰⁸, "üjmelendi"³⁰⁹, "erüklendi"³¹⁰ deniliyordu. Elmaya Oğuzlarca "alma", diğer Türklerce "almıla"³¹¹ deniliyordu. Ayrıca fındık büyüklüğünde, ak ve kırmızı çeşitleri olan ve tatlı bir elmaya "senkeç"³¹² diyorlardı. Bundan başka mayhoş bir elmaya, tadı kırmızın tadına benzetilerek "kırmız almıla"³¹³ denildiğini de görüyoruz.

Arapça'dan dilimize geçmiş görünen cevizin Türkçe adı "yagak", bunun iyi bir cinsinin adı ise "akı yagak"³¹⁴ idi. Cevizli ağaca "yagaklığ yığaç"³¹⁵, ceviz yetişen yere de "yagaklık"³¹⁶ denilmekteydi. Yine sonradan dilimize geçen dut'un Türkçe adı "üjme", fıstığın adı ise genellikle "şekirtük"³¹⁷, Argularca ise "bitrik"³¹⁸ idi. Kaşgarlı'nın birkaç yerde kaydettiği "kosık"³¹⁹ Arapça karşılığı cillez olarak verilmiştir. Biz, bunu fındık olarak almak istiyoruz. Zira şekirtük ve bitrik'in karşılığı fıstık olarak verilmiştir. Merhum Atalay,

- (303) Kilisli II, 18, 103-Atalay II, 20, 130.
(304) Kilisli II, 18-Atalay II, 20.
(305) Kilisli II, 164, 193-Atalay III-207, 244.
(306) Kilisli II, 111-Atalay II, 141. Butandı.
(307) Kilisli I, 69-Atalay I, 72. Üşik.
(308) Kilisli I, 262-Atalay I, 312.
(309) Kilisli I, 250-Atalay I, 297.
(310) Kilisli I, 247-Atalay I, 294.
(311) Kilisli I, 117, 123-Atalay I, 130, 138.
(312) Kilisli I, 379-Atalay I, 455.
(313) Kilisli I, 305-Atalay I, 366.
(314) Kilisli I, 84-Atalay I, 90.
(315) Kilisli III, 37-Atalay III, 50.
(316) Kilisli III, 39-Atalay III, 51.
(317) Kilisli I, 418-Atalay I, 507.
(318) Kilisli I, 395-Atalay I, 476.
(319) Kilisli I, 320, 411, III, 257-Atalay I, 383, 497, III, 347.

cillezv'i de fıstık, bir yerde de badem³²⁰ olarak tercüme etmişse de biz hiçbir yerde cillezv'in bu anlama geldiğini bulamadık.

- Eriğin çeşitlerine gelince, "limgen"³²¹ denilen bir çeşit sarı erik olduğu gibi, yine sarı renkli başka bir erik cinsine de "amşuy"³²² denilmekte idi. "Eriklik", erik bahçesi demek oluyordu³²³. Bunlardan başka "çimüştürük"³²⁴ denilen fındık büyüklüğünde bir yemiş görüyoruz. Kaşgarlı bunu Çin'de yetişen bir meyve olarak kaydettiği gibi, beyaz ve kırmızısının olduğunu, ilk yazda bittiğini ve yenildiğini de kaydetmektedir³²⁵.

Meyvelerin olgunlaşmasına "yemiş pışdı"³²⁶ deniyor ve olgunlaşanlar toplanıyordu. Meyve toplamak için ağaç ırgalanmakta³²⁷ veya meyveler elle toplanmaktadır. Meyve toplamaya "yemiş termek"³²⁸ ve "yemiş ewdinmek"³²⁹ deniliyordu. Meyvelerden kurutulmağa müsait olanlarının kurutulması kısmen gerek kuru ve gerekse soğukluk olarak kaynatılıp yenilmesi de olurdu. Erik, armut ve benzeri meyvenin kurutulmuşuna genellikle "kak"³³⁰, Barsganlılar "katut"³³¹ diyorlardı. Karluklar ise kurutulmuş kayısı ve üzüm gibi şeylere "çaşşak"³³² diyorlardı.

Dîvân'da geçen bu kayıtlara bakarak, denilebilir ki Türklerin yerleşik hayat yaşayanları, hububat tarımı ile birlikte sebze ve meyve yetiştirmeye de önem vermekte ve bunları yetiştirerek yemekte idiler. Yine bunlara dayanarak diyebiliriz ki, bu geleneğin kökleri XI. yüzyıldan çok daha eskilere gitmektedir. Ancak konumuz Kaşgarlı'nın kayıtları olduğundan biz, diğer konularda olduğu gibi, sadece onun Dîvân'ındaki kayıtları belirtmekle yetiniyoruz. Meyveler bahsine son vermeden önce, diğer meyvelere nazaran biraz farklı olan üzüm ve bağcılık ile ilgili kayıtları ayrıca zikredeceğiz.

- (320) Kilisli I, 320-Atalay I, 382.
(321) Kilisli I, 370-Atalay I, 444.
(322) Kilisli I, 104-Atalay I, 115.
(323) Kilisli I, 135-Atalay I, 152.
(324) Kilisli I, 435-Atalay I, 530.
(325) Kilisli I, 235-Atalay I, 280.
(326) Kilisli II, 11-Atalay II, 12.
(327) Kilisli I, 221, 2-Atalay I, 263.
(328) Kilisli II, 77-Atalay II-95.
(329) Kilisli I, 212-Atalay I, 251.
(330) Kilisli II, 225-Atalay II, 282.
(331) Kilisli II, 227-Atalay II, 284.
(332) Kilisli I, 391-Atalay I, 469.

g) Bağcılık

Bağcılık ile ilgili olarak Dîvân'da otuzdan fazla kaydın bulunması, üzüm yetiştiriciliğinin XI. yüzyılda oldukça önem kazandığının en kuvvetli işaretidir. Türkler XI. yüzyılda da üzüme aynı adı veriyorlar³³³, yetiştirildiği yere de yine bugünkü gibi "bağ"³³⁴ diyorlardı. Üzüm asmalarının bazan büyütülerek çardak yapıldığı genellikle bilinmektedir. Dîvân'da bu hususta pek çok kayıt bulmaktayız ki, bu kayıtların çokluğu bizde, üzümün bağda kütükler halinde yetiştirilmesinden başka büyütülmüş üzüm asmalarından teşkil edilen çardaklar şeklinde de çokça yetiştirildiği kanaatını uyandırmaktadır. Üzüm asmalarının bu şekilde büyütülerek çardak yapıldığını gösteren başlıca kayıtlara göre; bazı Türk boylarınca "tapçang"³³⁵, bazılarınca da "tapçam"³³⁶ denilen bir âlet görüyoruz ki bu, sofraya biçiminde üç ayağı bulunan bir şey idi ve el erişemeyen üzüm salkımlarını kesmek için üzerine çıkılıyordu. Öte yandan üzüm asmalarına çardak ayakları yapmak için kullanılan ağaca "adaklık (ayaklık) yığaç"³³⁷, bu ayakların üzerine uzatılan çardak yapmaya elverişli ağaçlara "badıçlık yığaç"³³⁸, böylece ağaç ve iskeleden oluşan üzüm çardağına ise "badıç"³³⁹ denilmekte olup, üzüm asmalarını bu çardağa bağlamak için kullandıkları yaş söğüt dallarına da "kağıl"³⁴⁰ denilmekte idi. Yine, Kaşgarlı'dan öğrenebildiğimize göre Türkler diğer ağaçlara isim olarak kullandıkları yığaç adını üzüm asmasına da veriyorlar ve buna "üzüm yığacı"³⁴¹ diyorlardı. Üzüm bağlarının korunmasına ayrı bir önem verildiğini ve günümüzde olduğu gibi bağ bekçilerinin de bulunduğunu görmekteyiz. Bağ bekçileri özellikle geceleri barınmak için kendilerine ağaçlar üzerinde "satma"³⁴² denilen kulübeler yapıyorlardı. Ayrıca, bostanlara ve bahçelere olduğu gibi, üzüm bağlarına da göz değmesinden korumak için "közgük"³⁴³ denilen nazarlıklar dikildiği anlaşılıyor.

- (333) Kilisli I, 71-Atalay I, 75.
(334) Kilisli III, 113, 158, 9-Atalay III, 152, 229.
(335) Kilisli III, 285-Atalay III, 385.
(336) Kilisli I, 364-Atalay I, 435, 6.
(337) Kilisli I, 132-Atalay I, 149.
(338) Kilisli I, 415-Atalay I, 502.
(339) Kilisli I, 247-Atalay I, 295.
(340) Kilisli I, 342-Atalay I, 409.
(341) Kilisli III, 7-Atalay III, 8.
(342) Kilisli I, 362-Atalay I, 433.
(343) Kilisli II, 232-Atalay II, 289.

Üzümün salkımlanmasına "üzüm salıngulandı"³⁴⁴ deniliyordu. Bundan anlaşılıyor ki, genellikle salkıma "salıngu" denilmektedir. Kençekler ise bu üzüm salkımına "büşinçek"³⁴⁵ diyorlardı. Üzümün olgunlaşmağa başlamasının da çeşitli Türk kavimlerinde ayrı ayrı adlandırıldığı anlaşılıyor. Henüz yenmeyecek durumda bulunan, yani koruk olan üzüme "tarka" veya "talka"³⁴⁶ deniliyordu. Üzümün talkalanması³⁴⁷, koruk oluşunun ifadesi idi. Sonra üzümler yavaş yavaş tatlanarak olgunlaşmaktadır. Bu olgunlaşmanın ifadesi talkanın "alarması"³⁴⁸, yani ham olan meyvenin kızarması, renklenmesi idi. Üzümün "tatıglanması"³⁴⁹ ise, artık iyice olgunlaştığının, yenecek hale geldiğinin ifadesi oluyordu. Bazılarında üzümün kızarıp renklenmesine "üzüm önglendi"³⁵⁰ deniliyordu.

Üzümlerin iyice olgunlaşmasından sonra toplanmasına geçiliyordu. Üzümün toplanmasına, başka bir ifade ile bağ bozulmasına "üzüm üzme", her işte olduğu gibi bu işte de sık sık rastladığımız yardımlaşma işine de "üzüşmek"³⁵¹ diyorlardı. Bu dönemde "mesiç üzüm"³⁵² denen bir cins siyah üzümün özellikle kaydedilmesi her halde çok bilinen bin cins olduğuna işaret olmalıdır. Üzümden neler elde edildiğini ayrıntısı ile bilemiyoruz. Ancak üzümün sıkılmasına ve bu işte yardımlaşmaya dair kayıtların çokluğuna bakarak³⁵³, yiyecek ve içecekler konusunda ayrıca ele aldığımız sirke, pekmez ve şarap'tan başka meyve sularının da yapılmakta olduğunu görürüz. Kaşgarlı'nın üzüm sırasının tencere veya çömlekte kaynatılmasından bahsetmesi³⁵⁴, pekmez kaynatılması ile ilgili olmalıdır. Keza, üzümün de diğer bazı meyveler gibi kurutularak kurusundan istifade edildiği anlaşıldığı gibi, onlar arasında çok üzüm kurutan, yani geniş çapta bağcılık yapanlar da vardı³⁵⁵.

3- HAYVANCILIK

Türklerin özellikle göçebe hayatı yaşayanlarının, tarihin ilk devirlerinden itibaren başta at olmak üzere hayvan yetiştiriciliğine

(344) Kılıslı III, 202-Atalay III, 410.

(345) Kılıslı I, 418-Atalay I, 506.

(346) Kılıslı I, 357-Atalay I, 427.

(347) Kılıslı III- 151-Atalay III- 201.

(348) Kılıslı I, 156-Atalay I, 179.

(349) Kılıslı II, 210-Atalay II, 265.

(350) Kılıslı I, 243-Atalay I, 289.

(351) Kılıslı I, 161-Atalay I, 184. Ol manğa üzüm üzüşdi.

(352) Kılıslı I, 301-Atalay I, 360.

(353) Kılıslı II, 84, 100, 146-Atalay II, 104, 125, 186.

(354) Kılıslı I, 278-Atalay I, 332.

(355) Kılıslı I, 140-Atalay I, 159. Üsküç=Kuru üzüm; Kılıslı I, 424-Atalay I, 514. Bu er ol telim üzüm kurtgan=Bu adam, çok üzüm kurutan bir kimsedir.

özel bir önem verdikleri bilinmektedir. O kadar ki, sayısız at, koyun ve kısmen de sığır sürüleri göçebe Türk'ün başlıca servetini teşkil etmiştir. Konumuzun ana kaynağını teşkil eden Dîvânü Lügâti't-Türk'ten önce yazılmış olan ve Türkler hakkında bilgi veren eserlerde de bunu görüyoruz. Bu cümleden olarak X. yüzyılda yazılmış olan coğrafya eserlerinden Hudûdü'l-Âlem'de³⁵⁶ Türk âleminin başlıca elleri ayrı ayrı sayılırken onların at, koyun ve bazan da inek sürülerinden bahsedilmektedir. Biz, Kaşgarlı'nın eserinde hayvan yetiştiriciliğine dair verilen kayıtları incelerken, attan başlamak üzere sırayla diğerlerini de ele aldık. Ayrıca her hayvanın çeşitli cinslerini, şekillerini ve özelliklerini belirten bütün terimleri de zikrettik. Kanaatimizce ancak bu suretle onların söz konusu hayvanlarla ne derecede ilgilendikleri daha iyi anlaşılacaktır. İncelememizde yer yer işaret edildiği gibi, Dîvân'daki kayıtlar XI. yüzyılda Türklerin herhangi bir konudaki kültür hayatının tamamını ifade eder durumda değildir. Yazarımız eserinin muhtevasına göre kelimeleri toplamış ve sıralamıştır. Bu arada eserine almamış olduğu kelimelerin de bulunabileceğini, zaman zaman bazı konuların karşılığının tam olarak bulunamayışından anlamak mümkündür. Gene de Türk Kültür Tarihinin bu büyük hazinesinde hayvancılığa dair bulabildiğimiz bilgiler ile özel terim ve deyimleri gözden geçirmek XI. yüzyılda Türklerde hayvancılık kültürüne ait oldukça kıymetli fikirler vermektedir.

a) At

"At Türk'ün kanadıdır"³⁵⁷. Kaşgarlı'nın bu cümlesi, XI. yüzyılda atın Türkler katındaki yerini en veciz ve anlamlı bir şekilde belirttiği gibi, tarih boyunca büyük Türk fetihlerinin sırrının da ifadesidir. Türklerden çok bu hayvan ile haşır neşir olmuş başka bir soy yoktur diyebiliriz. Gücünden türlü şekillerde istifade ettikleri gibi, etinden ve sütünden de istifade ettikleri bu hayvana Türklerin özel bir değer vermeleri tabii idi. Zira büyük çapta hareketlilik ve sür'ati gerektiren göçebe yaşamışta binek ve yük taşıma vasıtası olarak hizmet gören at, fâtiher ordularının da en etkili vasıtalarından olmuştur. İşte bu sosyal, askerî ve ekonomik öneminden dolayıdır ki, Türkler atı sayısız sürüler halinde beslenir hale getirmişlerdir.

(356) Hudûdü'l-Âlem, Minuçehr Stude neşri, Tahran 1340, s. 78, 79, 84, 85, 86.

(357) Kılıslı I, 49-Atalay I, 48, 9. Türk atları hakkında bilgi için ayrıca bk: F. Sümer, Oğuzlar, s. 369, 397; M.A. Köymen, Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı, s. 53 v.d.

XI. yüzyılda aynı adı taşıyan atın bu genel adından başka, çeşitli özel adlarının da varlığını görüyoruz. Türkler at sürülerine, diğer hayvan sürülerine olduğu gibi "yılki"³⁵⁸ diyorlardı. Yılki Azeri Türkçesinde ve Anadolu'nun bazı yerlerinde bugün de at sürüsü demektir. Yine at için aynı anlamda "yund" tabirini buluyoruz. Yund hem at sürüsünü hem de bir tek atı ifade etmektedir³⁵⁹. 24 Oğuz boyundan biri olan "Alayundlu"nun adının da bununla ilgili olduğu bilinmektedir. Türkler, uzayıp giden bozkırda ve otlaklarda bu at sürülerini alabildiğine salıveriyorlardı. Diğer hayvanların da genellikle yazın aynı şekilde salındığını görüyoruz. Bu başıboş sürülere "köğ yılki"³⁶⁰ veya "boş yılki"³⁶¹ denilmektedir. Ancak bu kadar çok atın gereğinde birbirinden ayırd edilebilmesi, hangi atların kime veya hangi obaya ait olduğunun bilinebilmesi için onların genellikle sağrılarına veya başka yerlerine muayyen damgalar basıyorlardı. Demirin ateşte kızdırılması ile yapılan bu damgalama işine bugün de olduğu gibi dağlamak (tağlamak)³⁶² denilirdi. Kaşgarlı, él (vilâyet) kelimesini izah ederken şöyle demektedir: "él, at'ı da ifade eden bir isimdir. Çünkü at Türklerin kanadır"³⁶³. Bu ifadeden anlaşıldığına göre at veya at sürüsü anlamında bir de "él" tabiri kullanılıyordu. Ayrıca yine at anlamında "toruğ"³⁶⁴ kelimesinin de kullanılmakta olduğunu görmekteyiz ki, yine aynı kelime benzetme yoluyla bazan deve ve sığırı da ifade ediyordu. Bunlardan başka cins ismi olarak atı ifade eden "köçüt"³⁶⁵ ile diğer hayvan sürüleri

- (358) Kilisli I, 277-Atalay I, 330. Boş yılki=başboş bırakılmış hayvan sürüsü. Yılki'nin dört ayaklı hayvanlara verilen genel bir isim olduğu hakkında bilhassa bk. Kilisli III, 25-Atalay III, 34'te yılki kelimesi; Ayrıca bk. Kilisli I, 85, 205, 278, 400, III, 134-Atalay I, 91, 241, 332, 482, III, 178. Hayvan sürüsü anlamındaki bu yılki sözü ile ilgili olarak Anadolu'da muhtelif yer adlarının varlığı da anlaşılıyor. Merhum F. Sümer'in bildirdiğine göre Konya'nın Bozkır ilçesi Akçapınar köyü civarında Yılki Yatağı diye bir yer adı olduğu gibi, Polatlı yakınında da Yılki Tepe diye bir yer adı bulunmaktadır.
- (359) Kilisli I, 245, III, 5-Atalay I, 292, III, 7. Yund.
- (360) Kilisli III- 96-Atalay III, 131. Köğ yılki.
- (361) Kilisli I, 277-Atalay I, 330. Boş yılki.
- (362) Kilisli III, 218-Atalay III, 294. Ol atın tağladı. Kaşgarlı burada tağlamak kelimesinin köklü olmadığını, yani Türkçe oluşunun şüpheli bulunduğunu söylemektedir. Fakat O, yine dağlamak ile ilgili olarak (Kilisli III, 113-Atalay III, 153) şu bilgiyi vermektedir: Atlara ve başka hayvanlara vurulan dağ, dağlama, Farslılar bu kelimeyi Türklerden almışlardır. Çünkü Türklerde olduğu gibi onlarda sürü bulunmaz ki, dillerinde böyle bir kelime olsun. Halbuki ben bu kelimeyi islâm sınırlarında dahi işittim. Burada Kaşgarlı'nın iki ifadesi arasında bir çelişki vardır. Bizce genellikle olduğu üzere, küçük bir ses değişmesi ile her iki kelime de (dağ-tağ) aynı köktendir ve biri türkçe ise diğeri de türkçedir.
- (363) Kilisli I, 49-Atalay I, 48, 9.
- (364) Kilisli I, 312-Atalay I, 373, 4.
- (365) Kilisli I, 298-Atalay I, 357. Köçüt kelimesi.

ile birlikte at sürüsünü de ifade eden "ögür"³⁶⁶ tabirleri de kullanılmakta idi.

Genel olarak atı ve at sürüsünü ifade eden bu isimlerden sonra, atın cinsiyetine ve küçüklük-büyüklüğüne göre aldığı adları şöylece sıralayabiliriz: Damızlık erkek ata bugün de olduğu gibi "aygır" (azgır)³⁶⁷ denilirdi. Ancak zaman zaman erkek deveye de aygır denildiğini görmekteyiz³⁶⁸. Bununla birlikte kelime çoğunlukla at için kullanılmaktadır. Bunun gibi daha çok deve aygırı demek olan "boğra"³⁶⁹ tabiri ile "ögür"ün de³⁷⁰ aygır anlamına geldiği görülmektedir. Bunların yanı sıra, her hayvan için olduğu gibi, genel anlamda erkek at³⁷¹ ifadesinin de kullanılmakta olduğunu ayrıca ifade edelim.

Atın dişisi demek olan kısrağa Oğuzlar bugünkü adı ile "kısırak"³⁷², Hakanlı sahası Türkleri ise "bi"³⁷³ diyorlardı. Kısrağın doğurmayanına "kısır kısırak"³⁷⁴, "kısır bi"³⁷⁵ veya diğer hayvanlara olduğu gibi sadece "kısır"³⁷⁶ dediklerini anlıyoruz. Kısrağın gebe kalması hallerine "kısırak igendi"³⁷⁷, doğuracak kısrağa "kulnaç kısırak"³⁷⁸, kısrağın doğurması işine "kısırak kulnadi"³⁷⁹, doğurmuş kısrağa, yani tayı olan kısrağa da "kulunluğ kısırak"³⁸⁰ demektedirler. Buradan tabii olarak çıkarılacak sonuç şudur ki, taya kulun³⁸¹ denilmektedir. Ancak tay kelimesinin de aynı anlamda XI. yüzyılda da kullanıldığını görmekteyiz³⁸². Bir yaşını dolduruncaya kadar tay ay-

- (366) Kilisli I, 54-Atalay I, 54.
- (367) Kilisli I, 88, 134, 200, 262-Atalay I, 95, 152, 235, 313.
- (368) Kilisli I, 164-Atalay I, 188.
- (369) Kilisli I, 352-Atalay I, 420. Bogra=Deve aygırı; Kilisli I, 163, 4-Atalay I, 187, 8. Bogra=Damızlık erkek hayvan.
- (370) Kilisli I, 245-Atalay I, 292.
- (371) Kilisli I, 101-Atalay I, 111.
- (372) Kilisli I, 176, III- 223-Atalay I, 203, III, 302. Kaşgarlı kısırak kelimesinin Oğuz lehçesinde herhangi bir kısrağı, diğer Türk elleri lehçesinde ise genç kısrağı ifade ettiğini ayrıca kaydetmektedir (Kilisli I, 394-Atalay I, 474).
- (373) Kilisli III, 63, 155, 229-Atalay III, 88, 206, 310.
- (374) Kilisli I, 304-Atalay I, 364.
- (375) Kilisli III, 63-Atalay III- 88. Yozadı kelimesinin izahı.
- (376) Kilisli I, 200-Atalay I, 235. Ayrıca bk. 374 numaralı notta gösterilen yerler.
- (377) Kilisli I, 176-Atalay I, 203.
- (378) Kilisli I, 407-Atalay I, 491.
- (379) Kilisli III, 223-Atalay III, 302.
- (380) Kilisli I, 413-Atalay I, 500.
- (381) Kilisli I, 184, 5, 338-Atalay I, 218, 404. Kulun kelimesinin karşılığı B. Atalay tarafından sadece tay olarak alınmış ise de, Kaşgarlı'nın kelimeye karşılık olarak verdiği Arabça (كُولُن) kelimesi hem tay hem de sipa anlamındadır. Doğrusu da bu olmalıdır. Zira bugün Orta Anadolu'da eşeğin doğurması için de kulnamak veya kulunlamak denilmektedir.
- (382) Kilisli I, 178, III- 118-Atalay I, 206, III, 158.

nı adı taşımaktadır. Bir yaşını bitirip iki yaşına girince buna "sıp"³⁸³ denilmektedir. İki yaşını doldurmuş olmasına rağmen henüz binilmeyen ve yük yükletilmeyen taylara ise, "tosun"³⁸⁴ diyorlardı ki, bugün bu ad ile genellikle henüz boğa olmamış erkek dananın veya koşulmak üzere olan genç öküzün adlandırıldığını biliyoruz. Tayın atlasması, binilecek ve yük vurulacak hale gelmesi ise "tay atattı"³⁸⁵ ifadesi ile belirtilmektedir.

At hakkında bu genel ad ve deyimleri gözden geçirdikten sonra, onların don, vücut yapısı ve yürüyüş şekilleri ile diğer durumlarını anlatan özel ad, deyim ve terimleri de kaydetmek faydalı olacaktır kanaatundayız.

1- Azma yılki	: Yaşlı olduğu için yük vurulmayıp, bırakılan hayvan (ve bundan at) ³⁸⁶ .
2- Ak at	: Alacalı at. Oğuzlar hariç diğer Türklerce ³⁸⁷ .
3- Ala at	: Ala donlu at ³⁸⁸ .
4- Arkun	: Yaban aygırı ile evcil kısıraktan olan at. Yazara göre koşuyu en çok bu atlar kazanırmış ³⁸⁹ .
5- Başgıl yılki	: Başu beyaz olan dört ayaklı hayvan ve bu arada at ³⁹⁰ .
6- Beçel at	: İğdiş edilmiş at ³⁹¹ .
7- Boymul at	: Boynunda beyazlık olan at ³⁹² .
8- Boz at	: Boz donlu, beyaz ile sarışın arasında olan at ³⁹³ .

(383) Kilisli I, 268, 403-Atalay I, 319, 487. Sıpakur kelimesinin izahı. Bilindiği gibi bugün sadece eşek kulununa sipa denilmektedir. Kulun kelimesi her iki hayvan için müşterek kullanıldığı gibi, sip (sıpa) kelimesinin de XI. yüzyılda her iki anlamda kullanılıp daha sonra sadece eşek kulununa ad olarak kalmış olacağı akla gelmektedir.

(384) Kilisli I, 335-Atalay I, 402.

(385) Kilisli I, 178-Atalay I, 206. Tay atattı.

(386) Kilisli I, 116-Atalay I, 129.

(387) Kilisli I, 76, 7-Atalay I, 81.

(388) Kilisli I, 77-Atalay I, 81.

(389) Kilisli I, 98-Atalay I, 107.

(390) Kilisli I, 399-Atalay I, 481.

(391) Kilisli I, 329-Atalay I, 392.

(392) Kilisli III, 132-Atalay III, 176.

(393) Kilisli III- 88-Atalay III- 122. B. Atalay boz kelimesinin izahındaki (الأشقر)

kelimesini kırmızı olarak kabul edip, boz için "beyaz ile kırmızı arası bir renk" demiş ise de aslı bizim aldığımız gibi olmalıdır.

9- Böğrü at	: Böğürleri ak olan at ³⁹⁴ .
10- Bulak at	: Boynu kısa, sırtı geniş at ³⁹⁵ .
11- Büktel at	: Yassı arkalı, oturamaklı at ³⁹⁶ .
12- Bül at	: Ayaklarında aklık bulunan, sekili olan at ³⁹⁷ .
13- Çilgü at	: Al at ³⁹⁸ .
14- Erik at	: Yörügen, çok ve çabuk yürüyen at. Kaşgarlı'ya göre bunu Oğuzlar bilmiyordu ³⁹⁹ .
15- İkilaç at	: Yakışıklı, gösterişli, yüğruk at ⁴⁰⁰ .
16- İgiş (at)	: Hantallaşmış at ⁴⁰¹ .
17- Kaşga at	: Yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan at. Bunun bir adı da peçeli atdır ⁴⁰² .
18- Kewel at	: Yürüyüşlü, küheylân at ⁴⁰³ . Kaşgarlı bu cins atın yürüyüşünün meşhur olduğuna dair bir de dörtlük kaydetmektedir ki, şöyledir: "Kewel at koştuğu vakit, tırnakları ateş çaktı. Onunla kuru otlar tutuştu ve yandı" ⁴⁰⁴ .
19- Kır at	: Kır donlu at ⁴⁰⁵ .
20- Kızgul at	: Donu boz ile kır arasında olan at ⁴⁰⁶ .
21- Koş at	: Hakanın yanında giden yedek at ⁴⁰⁷ .
22- Kuba at	: Donu kumral (konur-al) ile sarı arasında olan at ⁴⁰⁸ .
23- Kula at	: Kula donlu at ⁴⁰⁹ .
24- Munduz yoriga at	: Yorga yürüyüşten başka yürüyüş bilmeyen at ⁴¹⁰ .

(394) Kilisli I, 400-Atalay I, 481.

(395) Kilisli I, 317-Atalay I, 379.

(396) Bk. 394 numaralı notta gösterilen yerler.

(397) Kilisli I, 281-Atalay I, 335.

(398) Kilisli I, 359-Atalay I, 430.

(399) Kilisli I, 67-Atalay I, 70.

(400) Kilisli I, 124-Atalay I, 139.

(401) Kilisli I, 110-Atalay I, 122.

(402) Kilisli I, 356-Atalay I, 426.

(403) Kilisli I, 331-Atalay I, 395.

(404) Kilisli II, 105-Atalay II, 133.

(405) Kilisli I, 273-Atalay I, 324.

(406) Kilisli I, 401-Atalay I, 483.

(407) Kilisli III, 91-Atalay III, 126.

(408) Kilisli III, 91-Atalay III, 126.

(409) Kilisli III, 176-Atalay III, 233.

(410) Kilisli I, 382-Atalay I, 458.

- 25- Olduk (ulduk) at : Ayağında nalı bulunmayan at⁴¹¹.
 26- Or at : Donu kırmızı ile sarı arasında bulunan at⁴¹².
 27- Oy at : Yağız donlu at⁴¹³.
 28- Ozuk at : Koşu ve benzeri şeylerde ileri giden ve başka atları geçen at⁴¹⁴.
 29- Ök at : Dört yaşını geçmiş olan at⁴¹⁵.
 30- Öküş yılki : Kalp hayvan, hantallaşmış at⁴¹⁶.
 31- Peçeli at : bk. Kaşga at.
 32- Saş at : Ürkek at⁴¹⁷.
 33- Sengregü at : Kendisinde engi hastalığı bulunan at. Burnundan irin gibi sümük akar⁴¹⁸.
 34- Sil at : Yemi az yiyen, boğazsız at⁴¹⁹.
 35- Taz at : Alacalı at⁴²⁰.
 36- Tığ at : Al ile doru arasında donu olan at⁴²¹.
 37- Tış at : Alnındaki beyaz akıtma gözünün önüne kadar varıp, kulaklarına kadar çıkmayan, burnuna kadar inmeyen, bunun ikisi ortasında kalan at⁴²².
 38- Torığ (toruğ) at : Donu doru olan at⁴²³.
 39- Turlak at : Zayıf, arık at⁴²⁴.
 40- Tüküz at : Alnında bir parça beyaz bulunan (akıt-malı) at⁴²⁵.
 41- Tüm kara at : Her tarafı kara olan at⁴²⁶.
 42- Tüm toruğ at : Tamamen doru olan at⁴²⁷.

- (411) Kilisli I, 93-Atalay I, 101.
 (412) Kilisli I, 47-Atalay I, 45.
 (413) Kilisli I, 50-Atalay I, 49.
 (414) Kilisli I, 64-Atalay I, 66.
 (415) Kilisli I, 49-Atalay I, 48.
 (416) Kilisli I, 60-Atalay I, 62.
 (417) Kilisli III, 112-Atalay III, 152.
 (418) Kilisli III, 287-Atalay III, 387.
 (419) Kilisli III, 98-Atalay III, 134.
 (420) Kilisli III, 110-Atalay III, 148.
 (421) Kilisli III, 92-Atalay III, 127.
 (422) Kilisli III, 91-Atalay III, 125.
 (423) Kilisli I, 312-Atalay I, 374.
 (424) Kilisli I, 389-Atalay I, 467.
 (425) Kilisli I, 304-Atalay I, 365.
 (426) Kilisli I, 283-Atalay I, 338.
 (427) Aynı yerler.

- 43- Ugar at : Alnında akı olan at⁴²⁸.
 44- Ugar bül : bk. Ugar at⁴²⁹.
 45- Yabıtak at : Üzerinde çul ve eğer bulunmayan çıplak at⁴³⁰.
 46- Yağız at : Donu kızıl ile siyah arasındaki yağız at⁴³¹.
 47- Yazığlığ at : Çözülmüş, bağından boşanmış at⁴³².
 48- Yoriga at : Yorga yürüyüşlü at⁴³³.
 49- Yüğrük at : Koşucu, geçici, yüğrük at⁴³⁴.

Bütün bu isimler, Türklerin XI. yüzyılda etini yedikleri, sütünden kımız yapıp içtikleri, derisini kullandıkları, yüklet olarak istifade ettikleri, gübresinden yakıt olarak faydalandıkları ve bilhassa her türlü göç ve fetih hareketlerinde, savaşlarında binit ve harp vasıtası olarak kullandıkları at ile ne kadar çok ilgilendiklerini açıkça anlatmaktadır. Denilebilir ki çölde Arap için deve ne ise, bozkırda da at Türk için aynı şeydir ve hattâ belki de ondan daha önemlidir.

Çeşitli cins ve şekillerinden bahsettiğimiz atın bakımı işine gelince: Bütün ayrıntısı ile açıklayacak kadar bol malzemeye sahip olmadığımız bu hususta da onların geniş ve köklü bir kültürlerinin var olduğu muhakkaktır. Önce, atları kışın bakmak veya geceleri muhafaza etmek üzere, evlerinin yanında onlar için özel damlar yaptıklarını görmekteyiz. Bunlara "aran" denildiğini⁴³⁵ ve bu kelimenin ahır anlamı ile birlikte, daha çok at tavlmasını ifade ettiğini görmekteyiz. Ancak, her evde böyle bir at tavlmasının bulunup bulunmadığını söyleyebilecek durumda değilsek de, bunun böyle olmadığını kabul etmek daha akla yakındır. Atın ve özellikle at sürüsünün zenginlik alâmeti olduğuna bakılırsa, at tavlmasının her evde bulunmayacağı aşikârdır. Kaşgarlı'nın at tavlması veya ahır olan evi⁴³⁶ ayrıca örnek olarak kaydetmiş olması, bu kanaatimizi doğrular mahiyettedir. Keza Divân'da "örk"⁴³⁷ kelimesinin hem yular ve hem de at tavlması anlamlarına kullanılmakta olduğu kaydını buluyo-

- (428) Kilisli I, 53-Atalay I, 53.
 (429) Kilisli I, 281-Atalay I, 335.
 (430) Kilisli III, 36-Atalay III, 48.
 (431) Kilisli III, 7, 8-Atalay III, 10.
 (432) Kilisli III, 37, 38-Atalay III, 49, 50.
 (433) Kilisli III, 131-Atalay III, 174.
 (434) Kilisli III, 34-Atalay III, 45.
 (435) Kilisli I, 73-Atalay I, 76.
 (436) Kilisli I, 131-Atalay I, 148. Aranlığ ew.
 (437) Kilisli I, 45-Atalay I, 43.

ruz. Demek oluyor ki atlar da diğer hayvanlar gibi, özellikle ahırda başıboş bırakılmayıp bir yular ile bağlanıyordu. Yine hayvan yemliği ve ahır anlamında "otluk"⁴³⁸ tabirinin de kullanıldığını görüyoruz. Kaşgarlı bu kelimenin "onların dilinde" demek suretiyle Türkçe olduğunu kaydediyorsa da, hangi Türk ellerince böyle denildiğini tasrih etmemektedir. Onlar atları bağlamak için kullandıkları ipe "örk" de diyorlardı ki kelime bugün de aynı anlamda kullanılmaktadır. At bakımı ile ilgili olarak Divân'da rastladığımız bir başka kayıt ise oldukça ilgi çekicidir. Kaşgarlı "sıpakur" kelimesini şöyle izah eder: "sıpakur=hayvan torbası. Aslı "sıp akurı"dır; iki yıllık tay'ın yem yediği yer demektir"⁴³⁹. Bundan açıkça anlaşılabilir: Özellikle at ve benzeri diğer hayvanlar için yem torbası kullanıldığı gibi, "akur" kelimesi de hayvanın yem yediği yer anlamında, yani ahır manasında kullanılmaktadır. Buna bakarak bugün Türkiye'de en yaygın isimlerden biri olan ahır'ın Türkçe olduğunu, hiç değilse erken zamanlardan beri Türklerce bilindiğini söyleyebiliriz. Ahır ile ilgili kayıtlara son vermeden önce, Tıraz ile Balasagun arasında yaşayan Arguların sığır cinsinden hayvanların yattığı yer, öküz yatağı anlamında "uzluk"⁴⁴⁰ kelimesini kullandıklarını da kaydedelim. Ud veya uz'un, Hakanlılar sahası Türklerince öküz anlamında kullanıldığı bilinmektedir⁴⁴¹.

Atın ve bu arada diğer hayvanların bakımına tahsis edilen yeri belirttikten sonra, onların bağlanması için kullanılan yular ve benzeri şeylere bakalım: Bunun için kullanılan örk'e yukarıda işaret etmiştik. Bundan başka yine Oğuzlarca ve at yulari anlamında "burunduk"⁴⁴²u görmekteyiz. Bugün çok bilinen bir hayvan bağı olan "yular"⁴⁴³, XI. yüzyılda da aynı adı taşımakta ve aynı şekilde yaygın halde kullanılmaktaydı. Yine çilbir'e, yani bir nevi küçük yulara "kuvüç yügün"⁴⁴⁴ deniliyordu. Yular olarak kullanılan çeşitli iplerin sadece atları değil, diğer hayvanları da bağlamakta kullanıldığını ayrıca kaydetmeğe lüzum yoktur.

Bozkırdaki geniş otlaklarda yayılan atları lüzumunda yakalamak için kement kullanıldığını ve buna "ukruk"⁴⁴⁵ denildiğini anlı-

- (438) Kılıslı I, 90-Atalay I, 98.
 (439) Kılıslı I, 403-Atalay I, 487.
 (440) Kılıslı I, 91-Atalay I, 98, 9.
 (441) Kılıslı II, 235-Atalay II, 293.
 (442) Kılıslı I, 414, II, 15-Atalay I, 501, II, 16.
 (443) Kılıslı III, 7-Atalay III, 9.
 (444) Kılıslı III, 122-Atalay III, 163.
 (445) Kılıslı I, 92-Atalay I, 100.

yoruz. Türkler bozkırda salıverilmiş olan boş yıldıyı, yani başıboş at sürülerini yakalamak ihtiyacını en çok kısırakların sağılacağı zaman hissediyor olmalıydılar. Bunun için de çok akıllıca bir yola başvurduklarını görüyoruz. Bu maksatla kısırakların taylarını "yalu"⁴⁴⁶ dedikleri bir ipe bağlıyorlar ve mer'aya götürüyorlardı. Kısıraklar yavrularından ayrılmak istemediklerinden bu ipe bağlanmış olan tayların etrafında dolaşır, bu suretle kolayca yakalanarak sağılırlardı. Bundan başka sağılma zamanında hayvanların ayağına vurulan bir çeşit ilmekli kösteği görüyoruz ki, buna da "kögen"⁴⁴⁷ diyorlardı. Bazı hallerde ise mer'aya salıverilen at vesâir hayvanların çok uzağa gitmelerini önlemek için ayaklarına "tuşag"⁴⁴⁸ denen köstek vuruluyordu. Ancak tuşag'ın her zaman vurulmadığını, tuşag vurma zamanının onlarca bilinen özel bir zaman olduğunu ve bunu ifade için de "at tuşagı boldı", yani atın ayağına tuşag vurma zamanı geldi⁴⁴⁹ ifadesini kullandıklarını anlıyoruz. Bunun gibi özellikle kıştan çıkıldıktan sonra havalar bir derecede ısınıp, otlar büyüyünceye kadar atlar çayıra veya bozkıra salınmaz, istenilen zaman geldiğinde salınır ve buna da "at boşuğu"⁴⁵⁰, yani atların salıverilme zamanı denirdi. Böyle olaylar takvim bahsinde de işaret edildiği gibi, özellikle göçebelerin zaman telâkkilerinde önemli yer işgal etmekteydi.

Atın beslenmesi ve bakımı işine gelince, yazın özel bir beslenme ve bakım probleminin genellikle bulunmadığını söyleyebiliriz. Zira bozkırda oldukça geniş otlakların bulunduğu ve buralarda diğer hayvanlar gibi atların da otladığı açıktır. Bahar gelip te atın taze ot yemek üzere çayıra veya mer'aya salınması hayvancılıkta ötedenberi biline gelmektedir. Atın taze ota salınmasına, yaş ot yemesi haline "at yaşladı"⁴⁵¹ diyorlardı. Yine aynı anlamda taze ot demek olan körpe'den alınarak "at körpelendi"⁴⁵² ve gök (kög= yeşillik) kelimesinden alınarak, yeşil ot yedi anlamında "yıldı kögledi"⁴⁵³, yani yeşile salındı diyorlardı.

Esas besleme işini teşkil eden husus her halde ahırda, kışın yapılması gereken besleme olmalıdır. Bunun için de günümüzde ol-

- (446) Kılıslı III, 19-Atalay III, 26. B. Atalay'ın tercümesinde, yalu'nun karşılığı eksik tercüme edilmiştir.
 (447) Kılıslı I, 384-Atalay I, 415.
 (448) Kılıslı I, 345-Atalay I, 411.
 (449) Kılıslı I, 372-Atalay I, 446. At tuşagı boldı.
 (450) Aynı yerler. At boşuğu boldı.
 (451) Kılıslı III- 228-Atalay III, 308. Yaşladı kelimesinin izahı.
 (452) Kılıslı III, 260-Atalay III, 351.
 (453) Kılıslı III- 222-Atalay III- 300, 1.

duğu gibi, birinci derecede at yemi olarak arpayı kullanıyorlardı. Buna örnek olarak Dîvân'ın bir yerinde ata arpa verildi anlamında "at arpalandı"⁴⁵⁴, bir başka yerde de "at arpanı (arpayı) kürt kürt yedi"⁴⁵⁵ ifadelerini buluyoruz. Arpadan başka "aşbar"⁴⁵⁶ dedikleri ve saman ile kepeğin karıştırılması suretiyle elde ettikleri bir yem de kullanılıyordu. Aşbar'ın özellikle at yemi olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Bunun ahırda beslenen diğer hayvanlara da verilip verilmediği hakkında bir şey söyleyecek durumda değiliz. Ayrıca Dîvân'da hayvana yedirilmek üzere "kepek"⁴⁵⁷ kullanıldığı ve bunun ıslatılarak verildiği kaydediliyor. Ancak bunun da sadece ata mı verildiği yoksa diğer hayvanlara da mı yedirildiği hususunda birşey bilmiyoruz. Aşbar'ın elde edilişi dolayısıyla söylediğimiz gibi saman da hayvan yemi bakımından ata da veriliyordu. Bunlardan sonra hayvan yemleri arasında ata verilen otu kaydetmeliyiz. Ot hayvan yemi olarak o kadar çok kullanılmıştır ki, Kaşgarlı ot kelimesinin hayvan yiyeceklerinin hepsini ifade eden bir kelime anlamında da kullanıldığını bildiriyor⁴⁵⁸. Otun yem olarak kullanılmasında esas, biçilmesi ve sonra kurutulularak saklanması idi. Bu maksatla kaynağımızda "çim biçmek"^{tan⁴⁵⁹} ve "ot ormak"^{tan⁴⁶⁰} bahsedildiği gibi, bu otların icabında bir sonraki seneye kadar kuru olarak muhafaza edildiği görülmektedir. İhtimal mevsimin yağışlı geçtiği senelerde bol olan otun çokça kurutulduğunu tahmin edebiliriz. Bir yıl önceden arta kalan ota "arut ot"⁴⁶¹ denildiğini görüyoruz. Çeşitli at yemlerinin, icabında yukarıda kaydettiğimiz aşbar adından alınarak, bu kelime ile de ifade edildiğini görüyoruz. Kaşgarlı, "yelpetti" kelimesini şöyle izah eder: "ol atka aşbar yelpetti=o, ata yem ıslattı, yani ata verilecek olan ot, saman, kepek gibi şeyleri ıslattı"⁴⁶². Saydığımız bu çeşitli at yemlerinden en çok kullanılanı şüphesiz arpa ve saman idi. Kaşgarlı'nın kaydettiği bir dörtlükte "sana konuk gelse onu (atından) indir, yorgunluğu dinsin. Arpayı samanı yaklaştır, atı dnlensin" denilişi de bu hususu açıkça ifade etmektedir⁴⁶³.

(454) Kilisli I, 249, 265-Atalay I, 296, 316.

(455) Kilisli I, 287-Atalay I, 343.

(456) Kilisli I, 106-Atalay I, 117.

(457) Kilisli II, 250-Atalay II, 310.

(458) Kilisli I, 38-Atalay I, 35. Atka ot bergil.

(459) Kilisli I, 273-Atalay I, 324. Çim biçti.

(460) Kilisli I, 151-Atalay I, 172. Ot ordu=Ot biçti. Kaşgarlı'nın ifadesine göre ekin biçmek için de böyle denilir. Bilindiği gibi ormaktan âlet ismi olarak orak bugün de kullanılmaktadır.

(461) Kilisli I, 51-Atalay I, 50.

(462) Kilisli II, 283-Atalay II, 351.

(463) Kilisli II, 254, 5-Atalay II, 316.

Atlar yem zamanında ve özellikle yem getiren sahibini gördüğünde "okramakta"⁴⁶⁴, yani sevincini ifade eden bir ses çıkarmaktadırlar. Atın keskince seslenişine ise, günümüzdeki gibi "kiş-nemek"⁴⁶⁵ deniliyordu. Atların okraşması yem zamanı dışında birbirlerini gördükleri zaman ve özellikle aygırın kırsağı gördüğü zaman oluyordu. Kaşgarlı'nın Dîvân'ında kaydettiği bir dörtlük hem baharın gelişini ve hem de baharda at sürüsünün durumunu canlı bir şekilde anlatmaktadır. Şâir burada baharı tasvir eder ve der ki: "Şimşekler çaktı, bulutlar da coştı. Kısrak ve aygırlar baharın geldiğini görenek sevinçle kişnediler. Her aygır okraşarak kırsağını aldı"⁴⁶⁶. Bu hayvanın her hareketini ayrı ifadelerle değerlendiren Türkler, atın çeşitli yürüyüş şekillerine de mutlaka ayrı adlar veriyorlardı. Günümüz Türkçesinde meselâ eşkin, rahvan gibi yürüyüş şekilleri vardır. Ancak Kaşgarlı bize bu hususta yorga yürüyüşten başka hiçbir bilgi vermemektedir. Yalnız Dîvân'da atların sıçraşmasına "kalışmak"⁴⁶⁷ denildiğini görmekteyiz.

Atın yemlenmesi kadar temizliğinin de önemli olduğu muhakkaktır. Bu konuda atın üzerindeki ter, toz ve sair kirleri gidermek maksadıyla atların tımar edildiğini görüyoruz. Bu temizleme işine "at terlemek"⁴⁶⁸ diyorlardı. Bu münasebetle yazımızın verdiği bilgilere bakılırsa, aynı kelime normal olarak atın terlemesi anlamını da ifade ediyordu. Atın ne gibi hallerde terlediğini ayrıca anlatmağa gerek yoktur. Ancak atı temizlemek için kaşağı vesâirenin kullanıldığına dair bir kayıt da bulamadık. Atın bakımında ayağının korunması da gerekiyordu. Bu maksatla atların nallandığı muhakkaktır. Ayağında nalı bulunmayan ata "olduk at" denildiğini yukarıda işaret etmiştik. Atın nalsız kaldığını belirtmek için de "at oldıdı"⁴⁶⁹ deniliyordu. Ancak bu hususta da nala ne denildiği, nallama işinin ne şekilde yapıldığını aydınlatacak bilgilerden mahrumuz. Atın bütün özellikleri yanı sıra hassas bir hayvan olduğu muhakkaktır. Bu yüzden sık sık hastalandığı da oluyordu. Bir çeşit sakağı hastalığına tutulmuş ata "sengregü at" dediklerini yukarıda görmüştük. Bu hastalığın tedavisi için nasıl bir ilâcın kullanıldığını açıkça bilemiyoruz. Atın tırnaklarında meydana gelen hastalıkların tedavisinde ise ayaklarından kan aldırılıyor ve buna "at çektürmek"⁴⁷⁰ deniliyordu. Atların karın ağrılarına karşı ilâç olarak ise

(464) Kilisli I, 200, 230-Atalay I, 235, 275. Yund kamuğ okraşdı.

(465) Kilisli III, 223-Atalay III, 302.

(466) Kilisli I, 200-Atalay I, 235. Şiir'de.

(467) Kilisli II, 88-Atalay II, 109.

(468) Kilisli III, 217-Atalay III, 293.

(469) Kilisli I, 229-Atalay I, 273.

(470) Kilisli II, 143-Atalay II, 181.

"anğduz"⁴⁷¹ denen bir ot kökünü kullanıyorlardı. Verilen bilgiye göre bu ot kökü yerden kazılarak çıkartılır, ezilip toz haline getirildikten sonra atın burnuna üflenir ve böylece at hastalığından kurtarılırdı. Hastalıkların bazan bütün bir sürüyü tehdit ettiği oluyordu. Dîvân'ın bir yerinde hayvan sürüsünün iyiden iyiye hastalandığı kayıtlı olduğu gibi⁴⁷² daha ziyade kışın erken bastırıldığı yıllarda, yazıdaki hayvanların otları donmuş topraktan ayakları ile kazıyıp çıkarmak istemesi neticesi ayaklarının yara olmasından ileri gelen "yut"⁴⁷³ felâketini de görmekteyiz. Bu gibi büyük felâketler karşısında her halde etkili bir tedavi şekilleri de yoktu.

Türkler at, eşek, katır, deve gibi hayvanların yüklet olarak kullanılanlarına, yük yükletilen herhangi bir hayvan anlamına cins ismi olarak "kölük"⁴⁷⁴ adını veriyorlardı. Kaşgarlı'nın bu hususta verdiği bir diğer kayda bakarak, aynı kelimenin yük yükletilmekten başka üzerine binilebilen her hayvanı da ifade etmekte olduğunu anlıyoruz⁴⁷⁵. Aynı kelime gölük şeklinde ve fakat sadece eşek için bugün de kullanılmaktadır⁴⁷⁶.

b) Koyun

Türklerin attan sonra en çok besledikleri ve önem verdikleri hayvan her halde koyun olmuştur. X. yüzyıl coğrafyacıları hemen her Türk boyunun at ile birlikte koyun sürüleri beslediklerinden bahsederler. Bu hususta Oğuzların ve Karlukların daha ileriye gittiklerini, Mâverâünnehr, Harizm ve Horasan'ın koyun ihtiyacının büyük kısmını onların temin ettiklerini biliyoruz⁴⁷⁷.

XI. yüzyılda Türkler koyuna genellikle "koy"⁴⁷⁸ diyorlardı. Tıraz ile Balasagun arasındaki şehirlerde oturan Arguların "y" harfini "n"ye çevirerek "kon"⁴⁷⁹ dediklerini görüyoruz. Bugün de olduğu

(471) Kilisli I, 105-Atalay I, 115.

(472) Kilisli I, 205-Atalay I, 241. Yılkı arığ igeşdi: Sürü iyiden iyiye hastalandı.

(473) Kilisli III, 104-Atalay III, 142. Kaşgarlı yut'u "kışın soğukta hayvanları öldüren felâket" diye tarif etmiş, bu hususta daha fazla bilgi vermemiştir. Yut'un şiddetli kışlarda meydana gelen hayvan kırımı olup, Göktürkler çağında sık sık bu hayvan kırımı dolayısıyla açıklar meydana geldiği hakkında bk. F. Sümer, Oğuzlar (s. 16) ve Oğuzlar'da yut için, aynı eser s. 407.

(474) Kilisli I, 328-Atalay I, 392.

(475) Kilisli I, 420-Atalay I, 510. Kölüklüğ er.

(476) Kelime, Yozgat, Akdağmadeni Dokuzlar köyünde gölük şeklinde ve yalnız eşek için söylenmektedir. Bilhassa Orta Anadolu'da bu kelimenin yaygın kullanılışı için, Abbas Sayar'ın, Can Şenliği Romanını burada hatırlatmak yerinde olacaktır.

(477) Bu hususta bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 42-43.

(478) Kilisli III, 104-Atalay III, 142.

(479) Kilisli III, 102-Atalay III, 140.

gibi sürü (sürüğ)⁴⁸⁰ kelimesi hayvan sürüsü anlamına geliyor ise de, özellikle koyun sürüsünü ifade ediyordu; "bir sürüğ koy=bir sürü koyun" gibi. Keza at bahsinde de ifade etmeğe çalıştığımız gibi, "ögür"⁴⁸¹ ve "yılki"⁴⁸² kelimeleri degenel olarak hayvan sürüsünü ifade ettikleri gibi koyun sürüsü için de kullanılıyorlardı. Koyun sürülerinin attan daha çok muhafazaya, güdülmeye ihtiyacı vardı. Bu böyle olunca, sürü sahibi kendi sürüsünü kendisi güttüğü gibi, bir başkasına yani çobana da güttürüyordu⁴⁸³. Türk yaylalarının bol otlulu olduğuna zaman zaman işaret eden yazarımız, bu yaylalarda biten ve davarı çabuk semirten "kelep"⁴⁸⁴ adlı bir ottan ayrıca bahsetmektedir. Yaylada yayılmakta olan koyun sürülerinin muhafazası bakımından en önemli şey geceleyin sürüyü yatırarak yerin temini idi. Zira, bugün de olduğu gibi yaz aylarında sürü geceleri evlere getirilmiyordu. Bu yüzden yaylada "ağıl"lar⁴⁸⁵ yapılıyordu. Kaşgarlı, Oğuzların ağıl kelimesini koyun pisliği anlamında kullandıklarını kaydediyor. Fakat Oğuzların torunları olan bugünkü Türkiye Türkleri ağılı sürünün gece yatırıldığı yer olarak kullanmaktadırlar. İki manânın az çok birbirine yakın olduğu göz önünde tutulacak olursa, genel olarak kelimeyi ağıl manâsında da kullandıklarına hükmedebiliriz. Zira koyun pisliği (bugün, gilik) en çok ağılta bulunur. Mamafih "kası"⁴⁸⁶ kelimesinin de koyunlar için ağaçtan yapılan ağılı ifade ettiğini görmekteyiz. Böyle adlandırmanın da hangi Türk eli tarafından yapıldığını bilmiyoruz. Ancak, bugün Orta Anadolu köylerinde, bir evin herhangi bir yerinin içeriden duvarla bölünmesi işine bölmek, daraltmak anlamında kasmak denildiğine bakılırsa, Oğuzların ağıl anlamında kası tabirini de kullandıklarına ihtimal verilebilir.

Sürüdeki hayvanlara çan takmak XI. yüzyılda da Türklerin âdetlerindendi. Sürünün âdeta sembolü haline gelmiş olan çan'a Kaşgarlı'nın yaşadığı devirde Türklerce "konğragu"⁴⁸⁷ deniliyordu. Bu kelime bugün de Türkiye de kongrak ve tongurak şeklinde yaşamaktadır. Koyunlar geceleri yatakta, yani ağılta bütün gece yatmazdı. Koyun sürüsünün en iyi otladığı an, gece serinliğinde bir

(480) Kilisli I, 326-Atalay I, 389.

(481) Kilisli I, 134-Atalay I, 152. Ögürlük er=Koyun gibi hayvanlardan sürüsü olan adam.

(482) Bk. 358 numaralı notta gösterilen yerler.

(483) Kilisli III- 141-Atalay III, 187.

(484) Kilisli I, 295-Atalay I, 353.

(485) Kilisli I, 70-Atalay I, 73.

(486) Kilisli III, 170-Atalay III, 224.

(487) Kilisli II, 285, III, 268, 297-Atalay II, 358, III, 387, 402.

müddet yattıktan sonra kalkarak otladığı andır. Bu maksatla koyun sürüsünün gece ağıldan çıkarılarak otlamaya götürülmesine günümüzde de olduğu gibi ör'e kaldırmak (örülemek)⁴⁸⁸ deniliyordu.

At bahsinde kaydettiğimiz gibi koyunun da çeşitli cins, şekil ve renklerini ifade eden kelimelerin çokluğu, bize XI. yüzyılda Türkler katında koyuna verilen önemi gösterir kanaati ile, Dîvân'da mevcut kayıtları buraya almayı faydalı buluyoruz. Damızlık erkek koyuna Hakanlı sahası Türklerince "koçnğar"⁴⁸⁹, Oğuzlar ve lehçe itibariyle onlara yakın olan Kıpçak vesâir eller tarafından ise bugünkü gibi, "koç"⁴⁹⁰ deniliyordu. Ayrıca taşağının derisi yarıldığı (iğdiş edildiği) için koyuna aşamayan koça "azma"⁴⁹¹ denilmektedir. Dîvân'da bu adın hangi Türk elince verildiği kayıtlı değildir. Bunu müşterek bir ad olarak kabul etmek gerektiği kanaatındayız.

Koyunun dişisine koy veya kon denildiğine biraz yukarıda işaret etmiştik. Yeni doğmuş yavruya "kuzi"⁴⁹², altı aylık kuzuya "toklu" (toklu)⁴⁹³, iki yaşını bitirip üç yaşına girmek üzere olan koyuna "tişek"⁴⁹⁴, dört yaşına girmek üzere bulunan koyuna ise "irk"⁴⁹⁵ deniliyordu. Dört yaşını geçmiş olan her koyuna "man yaşlıg koy" denilmektedir. Bu hayvanın şekli ve bilhassa rengine göre almış olduğu adlara gelince, bunlar başlıca şunlardır:

- 1- Başıl koy : Tepesinde beyazı bulunan koyun⁴⁹⁶.
- 2- Bogrul koy : Boğazı beyaz olan koyun⁴⁹⁷.
- 3- Boz koy : Boz renkli koyun⁴⁹⁸.
- 4- Bögrül koy : Alaca, böğürleri beyaz olan koyun⁴⁹⁹.
- 5- Çal koy : Bir çeşit alacalı koyun⁵⁰⁰.

- (488) Kilisli I, 151-Atalay I, 173. Koy ördi=Koyun yayılmak üzere ağıldan çıktı. Gece başıboş bırakılırsa yine böyle denir.
- (489) Kilisli III, 281-Atalay III, 381.
- (490) Kilisli I, 270-Atalay I, 321. Kaşgarlı Koç'un Oğuzca olduğunu ve aslının koçunğar şeklinde olduğunu kaydetmektedir.
- (491) Kilisli I, 116-Atalay I, 130.
- (492) Kilisli III, 169-Atalay III, 224.
- (493) Kilisli I, 360-Atalay I, 431.
- (494) Kilisli I, 324-Atalay I, 387. Bu gün "Şişek" denilmektedir.
- (495) Kilisli I, 45-Atalay I, 43.
- (496) Kilisli I, 329-Atalay I, 392.
- (497) Kilisli I, 399-Atalay I, 481.
- (498) Kilisli III, 88-Atalay III, 122.
- (499) Kilisli I, 399-Atalay I, 481.
- (500) Kilisli III- 117-Atalay III, 156. Çalköy adı da muhtemelen bununla ilgili olmalıdır. Nitekim Susurluk'un adının vaktiyle Susıgırlık olduğu ve bunun da Türkçe camız anlamındaki suw sığırı (su sığırı) ile ilgili olduğu bilinmektedir.

- 6- Kartal koy : Akli-karalı koyun⁵⁰¹.
- 7- Kaşga koy : Başı ak, başka yerleri kara olan koyun⁵⁰².
- 8- Kongur koy : Konur koyun, kestana rengindeki koyun⁵⁰³.
- 9- Man yaşlıg koy : Dört yaşını geçmiş olan koyun⁵⁰⁴.
- 10- Sağlık koy : Sağılan dişi koyun⁵⁰⁵.
- 11- Sokar koy : Boynuzsuz koyun⁵⁰⁶.
- 12- Targil koy : Sirtında akli karalı çizgiler bulunan koyun. Kartal koy anlamında⁵⁰⁷.
- 13- Taz koy : Kel, boynuzsuz koyun, aşağı yukarı sokar koy⁵⁰⁸.
- 14- Tok koy (yıkı) : Keza, boynuzsuz hayvan.

Bunlardan başka, taze ve semiz kuzuya "baklan kuzı"⁵⁰⁹, kebab etmeye yarar kuzuya ise Oğuzlar "söğüş"⁵¹⁰ diyorlardı. Kuzuların erenmesine, yani taşaklarının çıkarılmasına bazılarınca "kuzı arıglamak"⁵¹¹, bazılarınca da "kuzı eretmek"⁵¹² tabir ediliyordu. Yine, vaktinde ve tavında olan iş anlamındaki "baldır" kelimesinden alınarak, kuzu doğumunda ilk doğan kuzuya "baldır kuzı"⁵¹³ deniliyordu. Koyun kuzulatmaya "koy töletmek"⁵¹⁴ tabir edilip, özellikle Oğuzlar koyunun doğurduğunu ifade etmek amacıyla "koy tölendi"⁵¹⁵ diyorlardı ki, bugün de kullandığımız döl (töl) ile ilgili olduğu muhakkaktır. Koyunun bazan döl tutmayıp kısır kaldığı da oluyordu. Bu hallerde at hariç diğer hayvanlara olduğu gibi, daha çok koyuna "koy yozadı", yani kısır kaldı⁵¹⁶ denilirdi. Kaşgarlı'nın

- (501) Kilisli I, 401-Atalay I, 483.
- (502) Kilisli I, 356-Atalay I, 426.
- (503) Kilisli III, 268-Atalay III, 363.
- (504) Kilisli III, 118-Atalay III, 157.
- (505) Kilisli I, 392-Atalay I, 472.
- (506) Kilisli I, 344-Atalay I, 411.
- (507) Kilisli I, 400-Atalay I, 482.
- (508) Kilisli III, 110-Atalay III- 148.
- (509) Kilisli I, 370-Atalay I, 444.
- (510) Kilisli I, 308-Atalay I, 369. Söğüş kelimesi bugün de yağsız et anlamında kullanılmakta olup, yine Oğuzlarca XI. y.y.da hem kuzu hem de oğlak için söyleniyordu.
- (511) Kilisli I, 255-Atalay I, 303.
- (512) Kilisli I, 179-Atalay I, 208.
- (513) Kilisli I, 380-Atalay I, 456.
- (514) Kilisli II, 250-Atalay II, 310.
- (515) Kilisli III, 203-Atalay III, 271.
- (516) Kilisli III, 63-Atalay III, 88.

kaydetmiş olduğu bir dörtlükte yazın gelişi münasebetiyle davarın hali şöyle anlatılmaktadır: Koç ve teke koyundan ve keçiden ayrıldı. Sağmal sürü sağılmak üzere (kuzuları ile) katıldı. Memelerden sütler aktı. Oğlak-kuzı analarına karışır⁵¹⁷. Davar sürüsünü ve sağılışını canlı olarak anlatan bu mısralarda yaz başlangıcında Türk yaylalarının ve köylerinin durumunun güzel bir aksini görmek mümkündür.

Yaz gelince sürüler yaylaya çıkarılıyor ve orada yaylatılıyor⁵¹⁸. Havaların iyice ısınmasından sonra, koyunların yünü kırkılıyordu. Bu işe genellikle "koy kırkmak"⁵¹⁹ veya "koy yunğlamak"⁵²⁰ diyorlardı. Keza dört ayaklı hayvanların yaza çıkıp kış tüylerini attıkları zamana tülek denilip, bundan alınarak yine koyunların kırılma zamanına "koy tüleği"⁵²¹ de deniliyordu. Bu gibi olayların genellikle göçebe Türklerin hayatında belli zamanlardan biri olduğunda şüphe yoktur. Bunun gibi koç katımı da göçebeler katında bir zaman ölçüsü olup, koçun kışa yakın koyunlara aşması vaktinin geldiğini ifade maksadıyla "koy köği boldı"⁵²², yani koyunun koç ile katılma zamanı geldi deniliyordu. Koyunlara da at vesâireye olduğu gibi dağlamak suretiyle muayyen damgalar vurulmakta idi. Bu damgalama işine dağlamak denildiğine at konusunda işaret etmiştik. Koyunların belli olması ve birbirinden ayırdelebilmesi için bazan kulaklarının uçları da belli şekilde kesiliyor ve buna "koy enemek"⁵²³ deniliyordu. Kışın bütün hayvanlar ile birlikte fazla soğuklardan davarın da yutayıp yutamadığını, yani yut hastalığına tutulup tutulmadığını bilemiyoruz. Ancak denilebilir ki, davar gerek tırnaklarının küçük yapılı oluşu, gerekse yiyeceğini teminde diğer hayvanlara benzemeyişi dolayısıyla bu salgına tutulmuyor veya az tutuluyordu. "Yılkı yutamaları"^{na}⁵²⁴ rağmen Türklerin koyunlarının "sansız"⁵²⁵ denecek kadar çok olduğu da bir gerçektir.

(517) Kilisli III, 72-Atalay III, 102.

(518) Kilisli II, 285-Atalay II, 355.

(519) Kilisli II, 174, III, 312-Atalay II, 221, III, 422.

(520) Kilisli II, 289, III, 298-Atalay II, 359, III, 404.

(521) Kilisli I, 324, 345-Atalay I, 387, 411. Tülek=Dört ayaklı hayvanların tüylerini attıkları zaman. Ol koy tüleğinde keldi=O, koyun kırkımında geldi.

(522) Kilisli III, 96-Atalay III, 132.

(523) Kilisli III, 195-Atalay III, 256. Ol koy enedi=O bilinmesi için koyunun kulaklarının ucunu kesti. Bugün de efilemek, eñ vurnak şeklinde kullanılmaktadır ki koyunculğun yaygın olduğu bölgelerde her evin kendine mahsus bir eñi vardır.

(524) Kilisli III, 55-Atalay III, 76.

(525) Kilisli III, 117-Atalay III, 157.

Koçların "süsümesi"⁵²⁶, ihtimal ki onların eğlence vesilelerinden birisi idi. Bu maksatla, yani koçları tos yapmaya kışkırtmak için onlara "zak zak"⁵²⁷ denilerek kızıştırıldığını görüyoruz.

Koyunu yünü için olduğu kadar eti için de besleyen Türkler, onun semirip yağlanmasına da çok önem veriyorlardı. Koyunların semizleşmesine "semirmek"⁵²⁸, yağ bağlamasına da "yakrılanmak"⁵²⁹ tabir ettikleri anlaşılmaktadır. Muhtemelen X. yüzyılda Oğuz ve Karluk koyunlarının Mâverâünnehr ve Horasan'da çok satılmasının, sayı itibariyle bu ellerin koyunlarının çok olmasının yanında, iyi beslenmiş ve yağlanmış, yani semirmiş olmasından da ileri geliyordu. Türklerin XI. yüzyılda yemeklerinde vesâirede hayvanların iç yağlarını da kullandıklarını biliyoruz. Koyunun yağlanmasına yakrılanmak diyen Türkler, iç yağı anlamında "yakrı" kelimesini kullanıyorlardı ki, bu konuda incelememizin mutfak bölümünde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

Yine, o devirde Türkler bu hayvana icabettiği anlarda ve ihtimal kışın fazla kardan yayılmaya çıkamadığı günlerde yem vermektedirler. Bu vesile ile kaynağımızın verdiği örneğe bakılırsa⁵³⁰ "iktülemek" deymi hayvan yemlemek anlamına gelen özel bir tabir idi. Bundan alınarak koyuna yem vermeye "koy iktülemek" diyorlardı⁵³¹.

Ev konusunda ayrıca ele alındığı üzere Türklerin XI. yüzyılda koyun gübresinden yakacak olarak da faydalandıkları kaydı oldukça dikkate şayandır⁵³².

c) Keçi

XI. yüzyılda keçinin de Türklerce beslenmekte olan bir hayvan olduğunu görüyoruz. Koyuna nazaran daha az ihtimam isteyen, sarp yerlerde de kolaylıkla yaşayabilen bu hayvanın, bu özelliklerinden dolayı daha çok dağlık ve sarp yerlerde, fazla otlu olmayan çalılık yerlerde beslenmekte olduğuna ihtimal verilebi-

(526) Kilisli II, 81-Atalay II, 101.

(527) Kilisli I, 279-Atalay I, 333.

(528) Kilisli III, 209-Atalay III, 281. Koy semridi.

(529) Kilisli III, 152-Atalay III- 203. Koy yakrılanı.

(530) Kilisli I, 265-Atalay I, 315. Ol koy iktüledi.

(531) Karın doyurmayacak şekilde bazı şeyler yemek anlamında Türkiye'nin bazı yerlerinde bugün "ektülemek" deymi kullanılmaktadır.

(532) Kilisli I, 362-Atalay I, 433. Buna çalma deniliyordu.

lir⁵³³. Keçiye Oğuzlar ve lehçe bakımından onlara yakın olan Kıpçak, Suvar v.b. gibi batı elleri bugün de olduğu gibi "keçi"⁵³⁴, diğer Türkler ise "eçkü"⁵³⁵ diyorlardı. Keçilerin zamanımızda da olduğu gibi bazan koyun ile katılarak sürüler teşkil edildiğini görüyoruz⁵³⁶. Keçileri sürmek veya çağırmaq için onlara "çik çik"⁵³⁷, bazılarında da "çilik çilik"⁵³⁸ diye seslenildiğini anlıyoruz.

Bu hayvanın diğer bazı adlarına gelince, oğlağa o zaman da "oğlak"⁵³⁹, altı ayını doldurmuş oğlağa günümüzde olduğu gibi "çepiş"⁵⁴⁰, erkeğinin enenmişine (taşaklarının çıkarılmışına) "erkeç"⁵⁴¹, taşakları çıkarılmamışına da "teke"⁵⁴² diyorlardı. Bu hayvanın yukarıda gösterilen cinslerine verilen adların bugün de aynen yaşamakta bulunuşu, bu konuda da Türklerin kültür devamlılığını koruduklarını açıkça göstermektedir.

Keçinin etinden istifade edildiği muhakkaktır. Ancak onlar katında en makbul etlerden biri erkeç eti olup, keçinin eti pek makbul sayılmıyordu. Bu maksatla Dîvân'da rastladığımız bir atasözünü buraya kaydetmek yerinde olacaktır. "Erkeç eti em (ilâç) bolur, eçkü eti yel bolur"⁵⁴³. Erkeçten sonra bu cinsten eti beğenileni oğlak idi. Oğuzların kebab etmeğe yarar kuzuya olduğu gibi, aynı durumdaki oğlağa da "sögüş" dediklerini biliyoruz⁵⁴⁴.

Keçi kılının nerelerde kullanıldığına dair fazla bilgimiz yoktur. Öyle anlaşılıyor ki keçi kılına yüne nazaran çok daha az önem verilmektedir. Sayısız koyun sürülerinden elde edilen bol miktarda yünün varlığını göz önünde bulundurursak, bunu tabii karşılamak gerekir. Ayrıca Kaşgarlı'nın kadınların takma zülüflerinden başka keçi kıldan yapılmış önemli bir şeyden bahsetmeyişi de bu kanaatimizi doğrular mahiyettedir. Bununla beraber yem torbası, çul v.b. bazı eşyanın keçi kıldan da yapılmakta olması ihtimalden uzak değildir.

(533) Kilisli II, 93-Atalay II, 117. Eçkü tagıktı.

(534) Kilisli III, 165-Atalay III, 219.

(535) Kilisli I, 115-Atalay I, 128.

(536) Kilisli II, 13-Atalay II, 14. Ol koyka eçkü koşdı.

(537) Kilisli I, 280-Atalay I, 334.

(538) Kilisli I, 325-Atalay I, 388.

(539) Kilisli I, 108-Atalay I, 119.

(540) Kilisli I, 307-Atalay I, 368.

(541) Kilisli I, 87, 8-Atalay I, 95.

(542) Kilisli III, 174-Atalay III, 228.

(543) Bk. 541 numaralı notta gösterilen yerler.

(544) Kilisli I, 308-Atalay I, 369.

Bakımı az çok koyuna benzeyen keçiler de yazları ağıllarda yatırılırdı⁵⁴⁵. Bu hayvanın kılına Türkler "çüpür"⁵⁴⁶ diyorlardı. Çüpürlenen keçiler kırılma zamanı geldiğinde kırılıyordu.

Dîvân'daki kayıtlardan, keçinin ne derecede yaygın olduğunu anlamak mümkün olamamaktadır. Ancak öyle anlaşılıyor ki keçi, sayı itibarıyla deve ve sığırdan da az beslenmektedir. Fakat biz, genellikle birlikte mütalâa edildiklerinden, keçiyi koyundan hemen sonra kaydettik. Günümüzde koyun ve keçi sürüsünü birlikte ifade eden davar (tawar) kelimesine gelince, bu ad XI. yüzyılda genel bir ad olarak kullanılmakta olup, kişinin sahip olduğu, taşınır veya taşınmaz, her türlü malı ifade ediyordu. Buna karşılık koyun ve keçi topluluğunu ifade amacıyla "sürüğ" kelimesinin kullanıldığını yukarıda kaydetmiştik. Öyle anlaşılıyor ki, göçebe Türk'ün sahip olduğu en önemli mal bu sürüler olduğundan, mal anlamındaki davar kelimesi, zamanla koyun ve keçi sürüsü anlamına kullanılır olmuştur.

ç) Sığır

Dîvânü Lügâti't-Türk'te sığır a ait kayıtların at ve koyuna nazaran daha az oluşu, XI. yüzyılda Türkler katında bu hayvanların at ve koyundan daha az sayıda beslendiğini göstermektedir. Nitekim X. yüzyılın belli başlı Türk ellerinin başlıca zenginliklerinden bahseden Hudûd'l-Âlemde hemen her Türk elinin at ve koyunlarından bahsedildiği halde sadece Kırgızların⁵⁴⁷, Çiğillerin⁵⁴⁸ ve Oğuzların⁵⁴⁹ sığırlarının varlığından bahsedilmektedir. Ayrıca Mervezî de yalnız Kimeklerin koyunları ile birlikte sığır ve ineklerinden de bahsetmektedir⁵⁵⁰. Sığır genel adı ile inek, öküz ve mandanın ifade edildiği malûmdur. XI. yüzyılda da sığır kelimesi bu hayvanların hepsini ifade etmekte olup, aynı kelimededen alınarak ve özellikle yaz sıcağında sudan hiç çıkmayan bir hayvan olduğundan mandaya "suv sığırı"⁵⁵¹ dedikleri anlaşılmaktadır. Bu hayvanın bu Türkçe adı zamanla Anadolu'da çok az kullanılır olmuş ve bunun yerine daha çok dilimize sonradan girmiş olan câmus (camız) ve manda adları kullanılır olmuştur.

(545) Kilisli I, 63-Atalay I, 65.

(546) Kilisli II, 211-Atalay II, 266.

(547) Hudûd, Stûde neşri s. 79. (خواسته ایشان از جهازهای خرخیزست و گوسپند و گاو و اسب و)

(548) Aynı eser, s. 84. (خواسته ایشان گاو است و)

(549) Aynı eser, s. 86. (خواسته ایشان اسب است و گاو و گوسپند و)

(550) Minorsky, Marvazi, metin, s. 20. (وله من بقر وغنم كثير و)

(551) Kilisli I, 304-Atalay I, 364. Su sığırı adı Batı Anadolu'da bugün de bilinmekte olup, Susurluk ırmağının eski adı da Susıgırlık idi ki bu hayvanın bölgede çok bulunmasından kaynaklanıyordu.

Bu hayvanların tamamını ifade eden "sığır"⁵⁵² ortak adı yerine, doğu elleri dilinde öküz demek olan "ud" kelimesinden alarak Çiğillerin "ud"⁵⁵³ deyimini kullandıklarını da biliyoruz.

Sığırı teşkil eden hayvanların yaşlarına ve dişi ve erkek oluşlarına göre aldıkları isimlere gelince: Buzağıya XI. yüzyılda "buza-gu"⁵⁵⁴, bir yaşındaki buzağıya "tadun" (تَدُون)⁵⁵⁵, iki yaşında olana ise "tazun" (تَزُون)⁵⁵⁶ deniliyordu. Bunun dişisi "tişi tazun" idi. Ancak aynı anlamda "tüge" (düğge)⁵⁵⁷ kelimesinin de kullanılmakta olduğunu görüyoruz. Bunun da dişisine "tişi tüge" diyorlardı. Biz tüge kelimesinin aynı anlamda bugün de Türkiye'de kullanılmasına bakarak, bunun Oğuzlarca ve belki de lehçe itibarıyla onlara yakın olan diğer batı ellerince böyle bilindiğini söyleyebiliriz. Ancak tüge kelimesi bugün sadece dişisine ad olmuş durumdadır. Erkeğine ise bugün tosun denilmekte olup, bu adın XI. yüzyılda henüz bilinmemiş olan tayı ifade ettiğini, at bahsinde kaydetmiştik. Buzağının "bokatması"⁵⁵⁵ ise, artık iyice büyüyüp boğa olmasını ifade ediyordu.

İnek XI. yüzyılda "ingek"⁵⁵⁹ olarak adlandırılıyordu. Boğaya da küçük bir değişiklik ile "boka"⁵⁶⁰ deniliyordu. Öküz gelince, bu manada hem bugünkü adını, yani "öküz"⁵⁶¹ hem de "ud" veya "uz"⁵⁶² buluyoruz. Kaşgarlı burada da hangi Türk ellerince bu adlamaların böyle yapıldığını ayırt etmiyor. Biz yine bugün Türkiye'de öküz kelimesinin yayışına bakarak bunun Oğuzlar ve ihtimal diğer batı ellerince böyle bilindiğini söylemek istiyoruz. Oniki Hayvanlı Türk Takvimi'nde de yer alan "ud" adının ise, başta Kara Hanlı sahasında yaşayanlar olmak üzere doğu ellerince kullanıldığını tahmin edebiliriz.

Öküzün ne gibi işlerde kullanıldığı meselesine gelince, bu hayvanın harman dövme işinde kullanıldığına tarım konusunda işaret

- (552) Kilisli I, 410-Atalay I, 495. Sığırhğ er.
(553) Kilisli I, 47-Atalay I, 45. B. Atalay kelimeyi burada öd olarak kaydetmiştir. Ancak kelime aslında Ud şeklinde olup, Divân'ın başka yerlerinde de Ud olarak geçmektedir (msl. bk. Kilisli II, 235-Atalay II, 293. Ud süsü).
(554) Kilisli I, 372-Atalay I, 446.
(555) Kilisli III- 128-Atalay III, 171.
(556) Kilisli I, 335-Atalay I, 400.
(557) Kilisli III, 174-Atalay III, 229.
(558) Kilisli II, 248-Atalay II, 308.
(559) Kilisli I, 101-Atalay I, 111.
(560) Kilisli III, 172-Atalay III, 226.
(561) Kilisli I, 58-Atalay I, 59.
(562) Kilisli I, 289, 90, II, 235-Atalay I, 346, II, 293.

ettik. Bunun dışında çift sürme esnasında sabana koşulduğu gibi, meşhur kağında da bunun koşulduğuna şüphe yoktur.

Kaşgarlı öküzlerin "suvarılması" esnasında Türklerin "uş uş" diye ses çıkardıklarını da kaydetmektedir ki⁵⁶³, bugün de Türkiye köylerinde hayvanlar sulanırken ıslık çalmak genellikle âdettir. Bu husus da âdet ve davranışlardaki kültür devamlılığını göstermesi bakımından kayda değer kanaatindeyiz.

Suw sığırı denildiğine işaret ettiğimiz mandanın daha çok nisbeten sıcak ve sulak yerlerde beslenildiğini tahmin etmeliyiz. Bu hayvandan ne şekilde istifade edildiğine dair bilgimiz olmadığı gibi, Kaşgarlı bu hususta onun adından başka birşey kaydetmemektedir. Bununla beraber bu hayvanın sütünden ve muhtelif işlerde gücünden faydalandığını tahmin edebiliriz.

Sığır sürülerinin bütün Türk ellerinde aynı rağbeti görmemiş olmasını, bu hayvanların özellikle kışın bakımı probleminin güçlüğü ve bu maksatla ahırlar yapmak mecburiyetinin varlığı ile izah etmeliyiz. Kışın erken bastırıldığı yıllarda hayvan sürülerinin yok olmasına sebep olan yut felâketinin en çok sığır sürülerini tehdit ettiğini de göz önünde bulundurursak, sığırın at ve koyuna nazaran daha az rağbet görmüş olması daha açık anlaşılır.

Kaşgarlı, eserine koymuş olduğu bir dörtlükte baharın gelişini şöylece dile getirmektedir: "Dağ tepeleri taze bitkilerle yeşerdi. Kuru otların yerinde taze çimenler bitti. Göller taşacak kadar doldu. Sığır, boğa sevinerek böğrüşür"⁵⁶⁴. Bu dörtlükte, sığırların da koyun ve at sürüleri gibi, bahar başlangıcında Türk yayla ve kırlarına renk getirdiği açıkça görülmektedir.

d) Deve

Devenin Türkler tarafından ne zamandan beri beslenmekte olduğu konusu, ayrıca bir araştırma konusudur. Muhakkak olan husus şudur ki, X. yüzyılın başlarında deve Türkler arasında en önemli yük taşıma vasıtalarından biri idi⁵⁶⁵. Kaşgarlı'nın yaşadığı yıllarda ise bu hayvana verilen önem daha da artmış olmalıdır. Divân'da bu hayvana dair epeyce kaydın bulunması bu durumu ortaya koymaktadır.

- (563) Kilisli I, 40-Atalay I, 36.
(564) Kilisli II, 65, 6-Atalay II, 79.
(565) Bu hususta daha fazla bilgi için bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 42.

XI. yüzyılda da develerin en çok yük taşıma vasıtası olarak kullanıldığı görülüyor. Bu maksatla daha çok deve aygırlarının, yani buğra'ların (buhur)⁵⁶⁶ kullanıldığını anlıyoruz. Develerle yük taşınırken onların bir katar teşkil ettikleri bilinmektedir. Bu katarlaşmaya Türkler "tergeşmek"⁵⁶⁷ diyorlardı. Günümüzde olduğu gibi yük yükletmek amacıyla develerin çöktürülmesi⁵⁶⁸ de âdet idi. Deveyi çöktürmek için ona "çök çök" diye seslenildiği anlaşılmaktadır⁵⁶⁹. Ayrıca, kısmen de olsa bu hayvanın binit olarak kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Bu cümleden olarak deve üzerine iki taraflı atıllararak içerisine binilen bir çeşit sepete ve buna benzer şeylere genellikle Türklerin "teğirmek", Oğuzların ise "üğürmek" dediklerini Kaşgarlı bildirmektedir⁵⁷⁰.

Deveye Oğuzlar bugün de olduğu gibi "deve", diğer Türkler ise "tewey" veya "tewi" diyorlardı⁵⁷¹. Devenin dişisi anlamında "ınğan"⁵⁷² ve "titir"⁵⁷³ isimlerini görüyorsak da, çok defa olduğu gibi burada da böyle adlandırmaların muhtelif Türk ellerince ayrı ayrı yapıldığını, yoksa bu iki ismin dişî devenin birbirinden ayrı iki cinsini mi ifade ettiğini anlayamıyoruz. Keza deve yavrusuna ad olarak bugün de kullanıldığı gibi "botuk"⁵⁷⁴ ve "bot"⁵⁷⁵tan başka bir de "torum"⁵⁷⁶ adını veriyorlardı. Bu adların da hangi Türk ellerince böyle bilindiğine dair kaynağımızda herhangi bir işaret yoktur. Ancak botukun bugün de dilimizde yaşayışına bakarak bu adın Oğuzlar başta olmak üzere, lehçe itibarıyla onlara yakın olanlar tarafından böyle bilindiğini kabul etmeliyiz. Deve yavrusuna "torum" diyenlerce, dişisine de "tişi torum" denilmektedir.

Devenin erkeğine gelince, biraz yukarıda da işaret edildiği gibi, aygırına "bugra"⁵⁷⁷ deniliyordu. Kölük (yüklet) olarak kullanılan erkek develerin iğdiş edilmekte olduklarını da Kaşgarlı'dan

- (566) Kilisli I, 429-Atalay I, 521.
(567) Kilisli II, 163-Atalay II, 206.
(568) Kilisli II, 143-Atalay II, 181.
(569) Kilisli I, 280-Atalay I, 334.
(570) Kilisli I, 418-Atalay I, 506.
(571) Kilisli I, 114, III, 150, 171-Atalay I, 127, III, 200, I, 225.
(572) Kilisli I, 109-Atalay I, 120.
(573) Kilisli I, 301-Atalay I, 361.
(574) Kilisli III, 164-Atalay III, 218.
(575) Bk. 572 numaralı notta gösterilen yerler.
(576) Kilisli I, 332-Atalay I, 396.
(577) Kilisli I, 352-Atalay I, 420. Ancak buğra hususuyla deve aygır anlamına geldikten başka, boğa ve aygır anlamlarını da ifade etmektedir (Bk. Kilisli I, 163, 4-Atalay I, 187, 8).

öğreniyoruz. Taşakları çıkarılmış olan bu erkek develere "atan"⁵⁷⁸ diyorlardı. Deveden nasıl faydalandığına gelince, buğra ve atan'ın kölük olarak kullanılması yanı sıra, dişî develerin sütünden de istifade edilmekte olduğunu ve bu maksatla sağıldıklarını da kaydetmeliyiz⁵⁷⁹. Bundan başka onların devenin etinden de faydalandıkları anlaşılmaktadır⁵⁸⁰.

Develerin çiftleşmesi zamanına "bugra kirkini" tabir ediliyordu ki, "kirkini" kelimesi müstakilen de devenin kızgınlığını ifade etmektedir. Develerin çiftleşmesi zamanını belirtmek amacıyla "bugra kirkini kirdi"⁵⁸¹ diyorlardı. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, pratik ve faydacı bir düşünceye sahip olan Türklerce bu gibi olaylar onların hayatındaki belli zamanlardan biri idi.

Kaşgarlı'nın eserinde, devenin birtakım özelliklerini gösteren kayıtlar oldukça çoktur. Bu kayıtların çokluğu XI. yüzyılda Türklerin deveye verdiği önemi belirtir kanaatındayız. Bu maksatla deveye ait özel deyimleri de burada kaydetmek istiyoruz.

"Ögür" kelimesi, koyun ve geyik sürüsünü ifade ettiği gibi, deve sürüsünü de ifade ediyordu⁵⁸². Bu hayvanın geviş getirmesine, diğer hayvanlara olduğu gibi "kewşemek", bundan alınarak "tewey kewşedi"⁵⁸³ diyorlardı. Develerin yük taşımaktan bazan sırtları "yağır"⁵⁸⁴ oluyordu. Oğuzlar devenin yağır olmasını önlemek amacıyla, onun hamurdu altına bir keçe koyuyorlar ve bu çula, diğer hayvanların sırtına konan keçe çula olduğu gibi "küben"⁵⁸⁵ diyorlardı.

Deve yavrusunun büyüüp aygırlaşmasına "tewey buğralandı"⁵⁸⁶ tabir edip, bununla devenin buhurlaşmasını, buhur olmasını kastediyorlardı. Onların deve ile ne derecede ilgilendiklerini gösteren diğer bir husus da, devenin ayrı cinslerinin bağırmalarına ayrı ayrı adlar vermiş olmalarıdır. Meselâ boğranın bağırmasına "kökremek" (kükremek)⁵⁸⁷, titir (dişî deve) ve botuk için "bozlamak"⁵⁸⁸, inğan

- (578) Kilisli I, 72, 131-Atalay I, 75, 148.
(579) Kilisli I, 402, 3-Atalay I, 485.
(580) Bu hususta bk. F. Sümer, Oğuzlar, s. 42.
(581) Kilisli I, 369-Atalay I, 443. Bugün Anadolu'da Kirkinmek veya kerkinmek şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.
(582) Kilisli I, 55-Atalay I, 54.
(583) Kilisli III, 213-Atalay III, 287.
(584) Kilisli III, 37-Atalay III, 49.
(585) Kilisli I, 338-Atalay I, 404.
(586) Kilisli III, 150-Atalay III, 200, 1. Tewey buğralandı.
(587) Kilisli III, 210-Atalay III, 282. Buğra kökrededi.
(588) Kilisli II, 274, III-216-Atalay II, 341, III, 291. Titir bozladı.

(dişi deve) için ise "ıngıramak"⁵⁸⁹ diyorlardı. Devenin sıçramasını bile özel bir ad veren Türkler, bu sıçramayı ifade için "tewi taprıdı"⁵⁹⁰ diyorlardı ki, bunun deveye has olduğunu, başka hayvanın sıçrayışını ifade etmediğini görmekteyiz. Devenin gübresi de özel bir ada sahip bulunuyordu ki, buna "mayak"⁵⁹¹ deniliyordu. Kaşgarlı'nın deve ahırlarından ve deve gübresinin XI. yüzyılda yakacak olarak kullanılışından bahsetmesi⁵⁹² oldukça dikkate değer. Bu da Türklerin çok deve beslediklerini göstermektedir.

e) Katır, Eşek, Fil

Atın Türk yaylalarında sayısız sürüler halinde bulunduğu bir devrede, eşek ve katırın binek olarak kullanıldıklarını tahmin etmek zordur. Öyle anlaşılıyor ki, bu hayvanlar sadece yük taşımakta kullanılıyor olup, belki de katır az da olsa binek olarak kullanılmakta idi. Filin ise ne maksatla kullanıldığını gösterecek ifadeleri kaynağımızda bulamıyoruz. Belki de bu hayvan Gaznelilerde görüldüğü üzere güneyden ve tabii Hindistan'dan Türk ülkelerine getirilmiştir. İhtimal, başta Kara Hanlı ordusu olmak üzere diğer bazı Türk ellince de, Gaznelilerde olduğu gibi, harp vasıtası olarak kullanılıyordu. Fakat bunun muhakkak böyle idğini doğrulayacak bilgiyi Dîvân'da bulamıyoruz.

Eşeğe XI. yüzyılda genellikle "eşek", bazılarında da "eşgek" denildiğini görüyoruz⁵⁹³. Kaşgarlı her iki söylenişin de doğru olduğundan bahisle "y" harfi ile (yani eşek) söylenişinin daha fasih olduğunu ifade etmektedir⁵⁹⁴. Hayvancılık ile meşgul olan Türklerin, çeşitli hayvanların belli özelliklerini birbirinden ayırt ettiklerini ve onlara ayrı ayrı adlar verdiklerini gördük. Bu cümleden olarak eşeğin koşmasına "yuwmak"⁵⁹⁵, timbildeyerek koşmasına "tümilemek"⁵⁹⁶, anırmasına ise "anğılamak"⁵⁹⁷ tabir ediliyordu. Bu hayvanın kaşandırılması (dişiye aşırılması) istendiğinde iki, üç defa "erre erre" diye hitab edildiğini öğrendiğimiz gibi⁵⁹⁸,

(589) Kilisli I, 243-Atalay I, 289. Inğan ıngıradı.

(590) Kilisli III, 207-Atalay III- 277.

(591) Kilisli III, 125-Atalay III, 167. Mayak. Kaşgarlı bu sözden alınarak, zamanla koyun gübresine de koy mayakı denildiğini bildirmektedir.

(592) Kilisli I, 362-Atalay I, 433. Çalma. Buna, evin ısıtılması konusunda ayrıca temas edilmiştir.

(593) Kilisli I, 101, 261-Atalay I, 111, 311.

(594) Kilisli I, 104-Atalay I, 114.

(595) Kilisli III, 46, 7-Atalay III, 62.

(596) Kilisli III, 243-Atalay III, 330.

(597) Kilisli I, 261-Atalay I, 311.

(598) Kilisli I, 41-Atalay I, 38, 9.

yolda giderken ayağı kaydığında da "op op" diyorlardı⁵⁹⁹. Kaşgarlı, bir adamın eşek sahibi olmasını Dîvân'ında örnek olarak kaydetmektedir ki bu, herkesin eşek sahibi olamayacağına delil değil, sadece kitabın fiil ayrımı dolayısıyla bu tarz sahibolma fiiline verilmiş bir örnekten ibarettir kanaatındayız⁶⁰⁰.

Bakımı az-çok ata benzemekle beraber, attan daha az zahmet isteyen ve daha çilekeş olan bu hayvan, giderek ekonomik gücünü kaybeden Türk'ün son zamanlara kadar önemli bir binek ve yükleme vasıtası olmuştur. Dîvân'da rastladığımız "çuval eşeğin üzerine artıldı, yani ortalananak uçları eşeğin iki yanında kalacak şekilde yüklendi"⁶⁰¹ anlamındaki bir cümle bu hayvanın XI. yüzyılda yük taşıma vasıtası olarak kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca bu hayvana yük yükletmek için sırtına vurulan semere, söz konusu yüzyılda Türklerin "bağırçak"⁶⁰² dedikleri de anlaşılıyor. Demek ki, günümüzde olduğu gibi eşeğe yük hem semersiz hem de semerli olarak yükletiliyordu.

Katır hakkında ise oldukça az kayda sahibiz. Bu hayvan XI. yüzyılda da bugünkü adı ile biliniyordu⁶⁰³. Adından başka bir de, bu hayvanın anırmasına ait bir kayıt görüyoruz. Katırın anırmasına, ata olduğu gibi "kişnemek"⁶⁰⁴ deniliyordu. Bu hayvana ait kayıtların azlığına bakılırsa, onun her zaman olduğu gibi, sayı itibarıyla XI. yüzyılda da pek bir yekûn tutmadığı söylenilebilir.

Dilimize sonradan girmiş olan file Türkler XI. yüzyılda "yagan"⁶⁰⁵ veya "yangan"⁶⁰⁶ diyorlardı. Ancak bu adın da Türkçe olup olmadığı bilinmemektedir. Dîvân'da rastlanan "yaganlığ er" deyişi, merhum Atalay tarafından bu gibi örneklerin anlamı göz önünde bulundurularak, fili olan adam şeklinde tercüme edilmiş ise de⁶⁰⁷, bunu böyle kabul etmeğe imkân yoktur. Kaşgarlı bu deyim için karşılığını (فيل) (filci) olarak verdiği gibi, hükümdar orduları hariç, filin şahısların malı olarak bilhassa Türk ülkesinde bulunuşunu izah etmek güçtür. Genellikle olduğu gibi, Türkler bu hayvanın

(599) Kilisli I, 37-Atalay I, 34.

(600) Kilisli I, 264-Atalay I, 315. Er eşgeklendi.

(601) Kilisli I, 207-Atalay I, 244.

(602) Kilisli I, 415-Atalay I, 502.

(603) Kilisli I, 304-Atalay I, 364.

(604) Kilisli III, 223-Atalay III, 302.

(605) Kilisli III, 37-Atalay III, 50. Yaganlığ er.

(606) Kilisli III, 219-Atalay III, 295.

(607) Bk. 605 numaralı notta gösterilen yerler

bağırmasına da özel bir ad vermişlerdir. Buna "çavlamak" veya "çoğlamak"⁶⁰⁸ diyorlardı.

f) Kümes Hayvanları

Genellikle eti ve yumurtası için beslenen kümes hayvanlarından tavuk, horoz, ördek ve kazın XI. yüzyılda Türklerce beslenildiğini görüyoruz. Bu hayvanların yetiştirilişine ve bakımına dair fazla bilgiye sahip değiliz. Kaşgarlı'nın belirttiğine göre Doğu Türkleri tavuk ve horoza ortak bir ad veriyorlar ve bunlara "takagu" diyorlardı. Sonradan horoza "erkek takagu", tavuğa da "tişi (dişi) takagu" denilmişti⁶⁰⁹. Oğuzlar ile lehçe itibariyle onlara uyan batı elleri ise tavuğa ve horoza ortak bir adla "takuk"⁶¹⁰ diyorlardı. Ancak, horoz ile tavuğu birbirinden ayıracak herhangi bir sıfatı bu isme ekleyip eklemediklerini bilmiyoruz. Zira Kaşgarlı "takuk yalğlandı" ifadesinin karşılığını "horoz ibiklendi" şeklinde verdiği gibi⁶¹¹, "takukluğ er" ifadesini de "tavuğu olan adam" şeklinde tarif etmektedir⁶¹².

Ördek ile kazın ise, XI. yüzyılda aynen bugünkü adları ile bilindikleri anlaşılmaktadır⁶¹³. Türkler, bazan bu hayvanları da sürü teşkil edecek kadar çok besliyorlardı. Dîvân'da kazların "kağ kuğ"⁶¹⁴ veya "kak kuk"⁶¹⁵ diye bağırışmalarından bahsedildiği gibi, bir başka yerinde de kalın kaz'ın yani kalabalık mevcutlu kaz sürüsünün kılavuzsuz olamayacağından bahsedilmektedir⁶¹⁶. Bu hayvanların tabiatı icabı olarak sulu yerlerde, göl ve su birikintilerinde yaşadıklarına dair de yazarımız epeyce atıflar yapmaktadır⁶¹⁷. Keza, gerektiğinde ördeklerin, özellikle böyle sulak yerlerdeki kamışlıklar içerisinde barındığını ve saklandığını görmekteyiz⁶¹⁸.

XI. yüzyılda Türkler, insan ve hayvanların taşakları ile bütün kuşların yumurtasına olduğu gibi, kümes hayvanlarının yumurtası-

(608) Bk. 606 numaralı notta gösterilen yerler.

(609) Kilişli I, 101, 372-Atalay I, 111, 446.

(610) Kilişli III, 80-Atalay III, 114.

(611) Aynı yerler.

(612) Kilişli I, 412-Atalay I, 497. Bu vesile ile şunu da kaydedelim ki Kaşgarlı başka bir yerde (Kilişli II, 229-Atalay II, 286) takuk kelimesinin Türkmençe olduğunu söylemekle Türkmen-Oğuz ayniyetine de işaret etmiş olmaktadır.

(613) Kilişli I, 95-Atalay I, 103, 4. Ördek, Kilişli III, 110-Atalay III, 149. Kaz.

(614) Kilişli III, 93-Atalay III, 128, 9.

(615) Kilişli III, 95-Atalay III, 130.

(616) Kilişli I, 403-Atalay I, 487.

(617) Kilişli I, 95-Atalay I, 103, 4.

(618) Kilişli III, 298-Atalay III, 391.

na da "yumurtga"⁶¹⁹ diyorlardı. Bu hayvanların geceleri barındırıldıkları bir kümes var mı idi, buna dair Dîvân'da herhangi bir kayda rastlayamadık. Ancak Dîvân'da bulunmayan birtakım şeyler o devirde Türk âleminde de bulunmuyor demek değildir. Zira, burada olduğu gibi, özellikle göçebelerin sayıları on binlere varan hayvan sürülerini nasıl ve nerelerde barındırdıklarına dair kaynağımızda yeterli kayıtlar olmamasına rağmen onların bu hayvanları besleyip, barındırdıkları da bir gerçektir.

Beslenmeleri hakkında da fazla bilgiye sahip olmadığımız kümes hayvanlarının beslenmelerinin bugün köylerimizdekine benzer bir tarzda olduğunu tahmin etmeliyiz. Kaynağımızda, sadece kaz hakkında, kaza tane toplattırmak, hububat taneleri yedirmek anlamında "kaz menğletmek"⁶²⁰ten bahsedilişi bu tahminimizi doğrulamaktadır. Ayrıca Kaşgarlı, eserinin çeşitli yerlerinde "menğ" kelimesini tane veya kuş yemi anlamında kaydetmiş bulunuyor⁶²¹. Görünüşe göre "menğ" kelimesi kümes hayvanlarına verilen çeşitli yemleri de ifade ediyordu.

g) Arı

Hayvancılık arasında kaydedebileceğimiz arıcılık da XI. yüzyılda Türklerde vardı. Ancak, Kaşgarlı, Dîvân'ında bu hayvana dair adından ve balından başka hemen hemen hiçbir şey kaydetmemektedir. Arı, XI. yüzyılda da bugünkü adı ile biliniyordu⁶²². Bala gelince, Oğuzlar ile lehçe itibariyle onlara yakın olan Batı Türk ellerinden Suvar ve Kıpçaklar bugünkü adı ile bal⁶²³, Doğu Türk elleri ise arı yağı⁶²⁴ diyorlardı. Türklerin gıda maddeleri arasında ne derecede bir yer tuttuğunu yiyecekler konusunda kaydettiğimiz baldan başka Dîvân'da arı ile ilgili olarak bulabildiğimiz kayıtlardan biri de bu hayvanın kızdırılmasına XI. yüzyılda özel bir adın verilmiş olmasıdır. Buna göre "arı kafçıtmaq", arıyı kızdırmak demek oluyordu ki, bu işi yapanın da oğlan olduğu kaydedilişine bakarak⁶²⁵, çocukların arı kovanı ile oynamak isterken bazan arıların kızmasına sebep olacak şeyler yaptıkları anlaşılmaktadır.

(619) Kilişli III, 320-Atalay III, 433.

(620) Kilişli II, 288-Atalay II, 259.

(621) Bk. Besim Atalay, Dizin, s. 411.

(622) Kilişli I, 82-Atalay I, 87.

(623) Kilişli II, 285, III, 116-Atalay II, 354, III, 156.

(624) Kilişli III, 116-Atalay III, 156. Kaşgarlı, arı kelimesi dolayısıyla (bk. 622 numaralı notta gösterilen yerler), sadece Çiğiller'in bal'a arı yağı dediklerini yazdığı halde, burada Oğuz, Suvar ve Kıpçaklar haricinde kalan Türkler'in de arı yağı dediklerini kaydetmektedir. Her halde ikincisi daha doğru olmalıdır.

(625) Kilişli II, 265-Atalay II, 329.

h) Ev Hayvanları (İt ve Kedi)

Dîvân'daki hayvancılık ile ilgili kayıtlar konusuna son vermeden önce, ev hayvanları olarak kullanılan it ve kediden de bahsetmek istiyoruz.

İtin sadık bir ev bekçisi olduğu gibi⁶²⁶, geniş bozkırlardaki kalabalık sürülerin de gözetilmesinde ve kurt başta olmak üzere vahşi hayvanlardan korunmasında sahiplerine yardımcı olduğundan şüphe edilmemelidir. Günümüzde olduğu gibi bu hayvana XI. yüzyılda da "it"⁶²⁷, dışısına "kançık"⁶²⁸, yavrularına da "enik"⁶²⁹ denilmektedir.

İt ile ilgili olarak Dîvân'da 40 kadar kaydın bulunduğu bakarsak, bu hayvan ile XI. yüzyılda oldukça ilgilenildiğini anlamış oluruz. Şunu da kaydedelim ki, Dîvân'daki bu kayıtların çoğu itin av hayvanını kovalaması, ona saldırmaması ve yakalaması ile ilgilidir. Demek oluyor ki it, ev ve sürü bekçiliği işlerinden başka av avlamada da kullanılıyordu. İtin, gereğinde kendisini av hayvanına karşı koruyabilmesi için günümüzde olduğu gibi, boynuna bir tasma geçiriliyor ve buna da "kesgük" deniliyordu⁶³⁰. Malûm olduğu üzere tilki ve tavşan gibi küçük yapılı hayvanların avlanması ve yakalanması işinde daha çok tazi kullanılmakta olup, XI. yüzyılda Türkler taziye "taygan"⁶³¹ diyorlardı. Fakat daha büyük hayvanların avlanmasında (geyik, yaban keçisi, domuz v.b.) elbette köpeğin yardımına ihtiyaç oluyordu.

Bu hayvanın ürmesine, soğuktan titrerken çıkardığı sese, hattâ pislemesine kadar ayrı ayrı adlar verilmesi de it ile ne derecede çok ilgilenildiğini gösterir kanaatındayız⁶³².

Kedinin ise, bugün olduğu gibi evlerdeki farelere karşı besleniyor olduğunda şüphe yoktur. Kaşgarlı'nın kedi ile ilgili olarak kaydetmiş olduğu bir atasözü, XI. yüzyıl Türk hayat telâkkisinden bir parçayı yansıttığı gibi, kedinin de ne maksatla beslendiğini ve vazifesinin ne olduğunu açıklar durumdadır. Bu atasözü aynen şöyledir: "Öldeçi sıçgan muş taşakın kaşır"⁶³³, yani ölümü gelmiş sıçan kedi-

(626) Kilisli I, 90-Atalay I, 98. İthğ ew.

(627) Kilisli I, 38-Atalay I, 35.

(628) Kilisli I, 164-Atalay I, 188.

(629) Kilisli I- 247-Atalay I, 294.

(630) Kilisli II, 231-Atalay II, 289.

(631) Kilisli III, 131. 2-Atalay III, 174, 5.

(632) Bk. Besim Atalay, Dizin.

(633) Kilisli I, 366-Atalay I, 438.

nin taşakını kaşır. Buradan da anlaşılacağı üzere "muş" kelimesi kedi anlamına geliyordu⁶³⁴. Kaşgarlı, Dîvân'ında muş kelimesini çeşitli defalar kaydetmekle birlikte, sadece iki yerde kelimenin Çiğilce⁶³⁵ olduğunu belirtmiş, diğer yerlerde herhangi bir açıklama yapmamıştır. Ancak hiç değilse Hakanlılar sahasında söylenilen genel bir atasözü gibi görünen yukarıda kaydettiğimiz atasözüne bu kelimenin girmiş olmasına bakılırsa, Hakanlılar sahasında yaşayan diğer Türklerce de böyle bilindiğini tahmin edebiliriz.

Diğer taraftan Oğuzlar bu hayvana "çetük"⁶³⁶ diyorlardı. Lehçe itibariyle onlara yakın olan Kıpçak ve Suvar ellerince de bu hayvanın aynı ad ile bilindiğini söyleyebiliriz.

Görülüyor ki kedi kelimesi yerine XI. yüzyılda çeşitli Türk elerince iki ayrı ad kullanılmaktaydı. Ancak bu hayvana gerek çetük gerekse muş diyenlerin, bu hayvanın erkeğini ifade eden sıfatta birleştiklerini görüyoruz. Oğuzlar erkek kediye "küvük çetük"⁶³⁷, Çiğiller (ve muhtemelen doğu Türk elleri) ise "küvük (bazıları küvük) muş"⁶³⁸ diyorlardı.

4- AVCILIK VE BALIKÇILIK

İncelememizin ana kaynağı Kaşgarlı, Dîvân'ında avcılık ve balıkçılığın XI. yüzyıl Türk toplumunun ekonomik hayatındaki yerini tespiti yarayacak bilgiler vermemektedir. O, bize sadece, yaban hayvanı, kuş ve balık avlamada kullanılan bazı âletler ile avlama usullerinden bahsetmektedir. Ancak bu kayıtların önemli bir yekûn tutuşuna bakılırsa, özellikle avcılığın ve nisbeten balıkçılığın o devir Türk topluluğunun bazı kesimlerini oldukça meşgul ettiği anlaşılabilir olur. Kanaatımızca avcılık ve balıkçılığın o devirdeki ekonomik yeri ne olursa olsun, bu sahada kullanılan âletlerin ve avlama usullerinin tespiti, XI. yüzyıl yaşayışının bilinmesi bakımından oldukça önemlidir.

Biz, özellikle göçebelerin ekonomik hayatında, gıdalarının temininde oldukça önemli yer işgal ettiğini tahmin ettiğimiz bu konuda da kaynağımızın vermiş olduğu bilgiler ile yetiniyoruz. Zira, avcılık ve balıkçılığın ekonomik önemini lâıyıkı ile belirtebilmek için daha ayrıntılı ve tamamlayıcı kaynaklara ihtiyaç olup, biz konumuz icabı bu hususta da Kaşgarlı'nın kayıtları ile yetindik.

(634) Kilisli I, 328, III, 92-Atalay I, 391, III, 127. Küvük muş.

(635) Aynı yerler.

(636) Kilisli I, 325-Atalay I, 388.

(637) Aynı yerler.

(638) Kilisli I, 328, III, 123-Atalay I, 391, III, 165.

a) Avlama Usul ve Vasıtaları

XI. yüzyılda da av (aw)⁶³⁹, avlamak⁶⁴⁰, avlanmak olarak bilinen bu işte, en önemli av usulü, sürekle avı veya sürgün avı dediğimiz, kalabalık sayıda insanla yapılan, hattâ hükümdarların muhafız birlikleri veya bazan bütün ordusu ile yapmış oldukları avdır. Kaşgarlı, bu tip sürgün avlarına "sığır" denildiğine işaretler, bize bu hususta şu açıklamayı yapmaktadır: "Sığır, Han'ların halk ile yaptıkları bir çeşit av. Öyle ki, han'ın adamları ormanlara ve kırlara dağılırlar. Yaban hayvanlarını önlerine katarak han'ın olduğu yere doğru sürerler. O, yorulmaksızın bulunduğu yerden önüne çıkan hayvanları vurur"⁶⁴¹.

Bu çeşit avlama usulü Türklerin âdeta millî avlanma usulü olup, Kaşgarlı'dan önce yapıldığı gibi, Kaşgarlı'dan sonra da Türk hükümdarlarınca yapılmış ve hattâ minyatürlere bile konu olmuştur. Sığır'ın, yani sürekle avının Türklerce çok eskiden beri bilinip yapıldığına dair en güzel kaydı da yine Dîvân'da buluyoruz. Kaşgarlı'nın Oniki Hayvanlı Türk Takvimi'nin icadı dolayısıyla anlatmış olduğu efsanede, yıllara ad olarak verilen on iki hayvanın bir sürgün avı neticesinde tespit edildiğini görüyoruz. Adı geçen takvimin en az Göktürklerden beri kullanılmakta olduğu nazarı itibara alınırca sürgün avının da ne derece eski bir usul ve gelenek olduğu anlaşılabilir⁶⁴².

Diğer taraftan bu çeşit avın daha çok hükümdarlar ve beyler tarafından yapılmış olması da tabiidir. Zira çok sayıda avcının iştirakiyle mümkün olabilen bu av usulünü herkesten çok kalabalık mahiyetleri ile ancak hükümdarlar ve beyler yapabilirlerdi. Esasen Kaşgarlı'nın av kelimesine ve avlanmak fiiline örnek olarak verdiği cümlelerde Bey ava çıktı⁶⁴³, Bey av avladı⁶⁴⁴ ifadelerini kullanması da bu durumun bir sonucudur kanaatındayız. Ancak bu, beylerin ve diğer büyüklerin sürgün avları dışında, başka çeşit av yapmadıkları anlamına da gelmez. Nitekim onların sık sık kuş avına çıktıklarına ve özel kuşlakları (kuş avlanan yer) olduğuna beylerin yaşayışları konusunda işaret edilmiştir.

(639) Kilisli I, 76-Atalay I, 81.

(640) Kilisli I, 241-Atalay I, 287.

(641) Kilisli I, 303-Atalay I, 364. Türkiye'de bugün büyükbaş hayvanlar için ve özellikle de onlardan oluşan sürü için ad olarak kullandığımız sığır sözününün de kaynağı budur.

(642) Kilisli I, 288, 9-Atalay I, 344, 5. Bu tip avlanmanın, onlar için iyi bir askerî manevra, iyi bir savaş hazırlık eğitimi olarak değerlendirildiği de şüphesizdir.

(643) Bk. 639 numaralı notta gösterilen yerler.

(644) Bk. 640 numaralı notta gösterilen yerler.

Sürekle avında, hükümdar bey veya diğerleri önlerine gelen hayvanları ok veya süngü ile vururlardı⁶⁴⁵. Ancak tek başına ava çıkan bir avcı ne gibi av aletlerine sahipti? Kaşgarlı bu soruya cevap verecek ve XI. yüzyıl Türk avcısını tarif edebilecek mahiyette bir dörtlük kaydeder. Buna göre bir avcı "eline çağrı (çakır) kuşunu alıp, küheylân atına binerek dağ geçisine erişir, geyik avlar. Uzun kulaklı, ince belli köpeklerle (taygan) tilkiler avlar"⁶⁴⁶. Başka bir dörtlükte de, birlikte ava çıkan iki kişiden birinin, diğeri hakkındaki şikâyeti dile getirilmektedir: "O, benim köpeğimi doyuracak kadar (bile) av bulamadı. Çok koşturmaktan atımı durdurayazdı. Kazımı, kordayımı uçurarak talihimi alt-üst etti"⁶⁴⁷. Bu kayıtlardan açıkça anlaşıldığına göre, avcı yaban hayvanlarına yetişebilmek için genellikle atlı oluyordu. Sonra, özellikle kuş avlamak için elinde av doğanın ve ayrıca beraberinde tazı (taygan) veya başka av köpeğinin bulunduğu görüyoruz. Bu avcının oku ve yayı ile, muhtemelen süngüsünün de beraberinde bulunacağını tahmin edebiliriz.

Verilen örneklerin çokluğuna bakılırsa, av doğanları ile kuş avlama oldukça yaygın idi. Biz, Kaşgarlı'nın eserindeki çeşitli örnekler arasında, birinin doğan kuşunu kazın üzerine çöktürdüğünden⁶⁴⁸, av için salınan doğanın (بازی) "tah tah" diye seslenilerek geri çağırıldığından⁶⁴⁹ ve yine doğan için avda davul (tovıl)⁶⁵⁰ çalındığından bahseden cümlelerine bakarak bu hükme varıyoruz. Ancak avda doğan için ne amaçla davul çalındığını anlayamıyoruz. Bu, kuşu ava teşvik etmek için olabileceği gibi, onu geri çağırarak ve indirmek için de olabilir.

Köpeğin de avcı için av kuşu kadar, hattâ ondan çok daha önemli olduğu görülüyor. Kaşgarlı'nın ite dair yazmış olduğu kırk kadar kaydın çoğunun, bu hayvanın çeşitli av hayvanlarına saldırmasına ve kovalayıp yakalamasına ait olduğu görülmektedir. Bu cümleden olarak itün yaban hayvanına yapışması⁶⁵¹, birinin iti ge-yiğe "üşkürmesi"⁶⁵², bazı itlerin yaban avını çok aramakta oluşu⁶⁵³

(645) Kilisli I, 149-Atalay I, 171.

(646) Kilisli I, 352-Atalay I, 421.

(647) Kilisli II, 139, 140-Atalay II, 176, 7.

(648) Kilisli II, 142-Atalay II, 181.

(649) Kilisli III, 83-Atalay III, 117.

(650) Kilisli III, 123-Atalay III, 165.

(651) Kilisli III, 51-Atalay III, 70.

(652) Kilisli I, 194, 5-Atalay I, 228.

(653) Kilisli I, 139-Atalay I, 157.

örnek olarak gösterilebilir. Yine yukarıdaki avcı örneğinde de gördüğümüz "ince belli, uzun kulaklı köpek" tazıdan başkası olmamak gerektir. Türkler tazıya "taygan"⁶⁵⁴ diyorlardı. Taygan ile özellikle tilki ve tavşan avlanıldığı anlaşılmaktadır. Kaşgarlı, bununla ilgili olarak bir de atasözü kaydetmektedir. "Tayganın yüğrüğünü tilki sevmez"⁶⁵⁵. Bu atasözü tayganın işinin ne olduğunu da göstermesi bakımından burada kayda değer.

Yazarımız, av köpekleri arasında meşhur barak'ı da zikretmektedir ki, bunun çok tüylü bir köpek olduğu bilinmektedir. Dîvân'da barak ile ilgili olarak, dikkat çekici bir inanış da kaydedilmiştir. Buna göre, "Barak, çok tüylü köpektir. Türklerin inandıklarına göre, Kerkes kuşu (As) (نسر) kocayınca iki yumurta yumurtlar ve bunların üzerine (kuluçkaya) oturmuş. Yumurtanın birisinden barak çıkmış. Bu, köpeklerin en çok koşanı, en iyi avlayanı olurmuş. Öbür yumurtadan da bir kerkes yavrusu çıkmış. Bu, son yavrusu olurmuş"⁶⁵⁶.

Diğer av aletlerine gelince; her halde en çok yaygın olan av aletlerinden biri de "tuzak"⁶⁵⁷ idi. Bununla ilgili olarak kaynağımızın vermiş olduğu "geyik tuzağa ilindi (yakalandı)"⁶⁵⁸, "o bana geyiği tuzağa iluşturtu"⁶⁵⁹ gibi cümleler bunu açık olarak göstermektedir. Ancak kullanılan tuzakların yapılış ve kullanılış şekilleri hakkında çok az kayda rastlayabiliyoruz. Kaşgarlı, bize bu hususta "üçlüç" denilen ve "başları bir demirle birleştirilen üç çubukla yapılan bir tavşan tuzağı"⁶⁶⁰ndan bahsetmektedir. Fakat yapılışındaki teferruat ile nasıl kullanıldığını söylememektedir. Onun en ayrıntılı olarak anlattığı tuzak, "saçratgu" denilen bir kuş tuzağıdır. Bu şöyle yapılıyordu: "İki çatallı bir dal alınır. Dallar arasına çengeller bulunan ipler bağlanır. Sonra (çengeller) toprağa gömülür. Üzerine taneler dökülür. Kuş, taneleri yemek için indiğinde, çengel boynunu veya ayağına takılarak yakalanır"⁶⁶¹. Bununla ilgili olarak Kaşgarlı, bir de atasözü kaydetmektedir: "saçratgu'dan korkmuş kuş kırk yıl çatallı ağaç üzerine konmaz".

(654) Kilisli III, 131, 2-Atalay III, 174, 5.

(655) Aynı yerler.

(656) Kilisli I, 315-Atalay I, 377, 8. Barak hakkında ayrıca bk. F. Sümer, Oğuzlar'a Ait Destanı Mahiyette Eserler, s. 369.

(657) Kilisli I, 317-Atalay I, 380.

(658) Kilisli I, 177, 8-Atalay I, 205, 6. burada geyik (keyik) hem özel olarak "geyik"i hem de genel olarak "vahşi hayvan" anlamını ifade etmektedir.

(659) Kilisli I, 191-Atalay I, 224.

(660) Kilisli I, 87-Atalay I, 95.

(661) Kilisli II, 266-Atalay II, 331.

Tuzak hususunda Dîvân'da bir de "yapgak"⁶⁶² denilen ve "kuş avlanan bir tuzak" olarak tarif edilen tuzağı buluyorsak da, ne kullanılışı ve ne de yapılışı hakkında hiçbir bilgi sahibi olamıyoruz.

XI. yüzyılda Türklerin özellikle kuş avlamada ağ kullandıklarını da görmekteyiz. Onlar ağa bugün de dilimizde (Doğu Anadolu ağızlarında) kullanıldığı üzere "tor"⁶⁶³ diyorlardı. Ancak kuş avında tor nasıl kullanılıyordu? Bunu da açık olarak anlayamıyoruz. Kaşgarlı "er tor yaptı" şeklindeki Türkçe cümlenin Arapça karşılığını "adam kuş üzerine ağ attı" şeklinde vermektedir⁶⁶⁴. Merhum Atalay, Dîvân'ın Türkçe tercümesinde bu cümleyi izah ederken tor üzerinde durmayarak, "adam kuş avlamak için tuzak kurdu" demektedir ki, onun bu cümlesi anlamı tam olarak aksettirmekten uzaktır.

Türkler, özellikle kuş avına "kuş kuşlamak"⁶⁶⁵ tabir ediyorlardı. Onların serçe kuşu, tarla sıçanı ve köstebek gibi şeyleri avlamada, sıçan cinsinden ve "küzen" denilen bir hayvanı kullandıklarına dair Kaşgarlı'nın kaydı ise, çok ilgi çekicidir⁶⁶⁶.

Bütün bu avlama usulleri dışında, bir de, özellikle çok soğuklarda ve fazla karda, bazı av hayvanlarının kar ve soğuk sebepleriyle kaçamayarak, kolayca yakalandıkları anlaşılmaktadır. Bu gibi hallerde hayvanın yakalanmasına ise "üşiklemek"⁶⁶⁷, yani hayvanı üşümüşken yakalamak tabir ediyorlardı.

Türkler'in XI. yüzyıldaki avlama usulleri ve av âletleri konusunda son vermeden önce, Kaşgarlı'nın oldukça ilgi çekici bir kayıdan, TÜFEK'ten de bahsetmek yerinde olacaktır. Dîvân'ın ifadesine göre "bir ağaç dalı alınarak içi boru gibi oyulur, içerisine yuvarlaklar konularak "tüff" diye kuvvetlice üfürülerek bu yuvarlaklar fırlatılır ve bununla serçe kuşu avlanırdı"⁶⁶⁸. Bunun, ağaç dallarının kabuğunun çıkarılması suretiyle ve hattâ borudan da yapılabileceğini görmekteyiz⁶⁶⁹. Kaşgarlı kelimenin Çiğilce olduğunu da ilâve etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Türkler'in bir kısmı tüfeği (tüwek) kavram olarak biliyorlardı ve sonraları ateşli silâh olarak bu âleti

(662) Kilisli III, 32-Atalay III, 42.

(663) Kilisli III, 87-Atalay III, 121.

(664) Kilisli III, 44-Atalay III, 57.

(665) Kilisli II, 279-Atalay II, 348.

(666) Kilisli I, 339-Atalay I, 404.

(667) Kilisli I, 257-Atalay I, 306.

(668) Kilisli I, 419-Atalay I, 508.

(669) Kilisli I, 325-Atalay I, 388.

tanıdıklarında ona bu adı vermiş olmalıdırlar. Zira tüvek kelimesinin burada, ses taklidi ile yapılan bir âlet adı olduğu açıkça görülmektedir⁶⁷⁰.

Türklerin çeşitli ellerinin XI. yüzyılda yaşamakta olduğu coğrafî sahanın av hayvanları bakımından oldukça zengin olduğu tahmin edilebilir, Dîvân'da rastladığımız bir dörtlük, bahar başlangıcında av hayvanlarının durumunu aksettirmektedir. Buna göre "Bahar, yaban keçisini, geyiği ve sığını coşturarak bir araya topladı, bunlar yaylağa doğru akıştılar. Sıra sıra olup, sevinçlerinden seğirdiştir"⁶⁷¹.

Av, onlar için eğlence vesilelerinden biri idi de. Bu konu ile ilgili olarak Kaşgarlı'nın kaydettiği başka bir şiir parçasında, onlardan birinin "yiğitleri çalıştıralım, ağaçlardan meyve ırgalatalım. Yaban keçisi ile geyik avlatalım. Bayram edip eğlenelim"⁶⁷² şeklindeki arzusunu belirttiği görülmektedir.

b) Av Hayvanları ve Diğer Vahşî Hayvanlar

Av konusu ile ilgili olarak, onların çeşitli av hayvanı ile zaman zaman karşılaştıkları diğer vahşî hayvanlardan hangilerini bilip tanıdıkları hususu da ele almaya değer. Bu vesile ile onların bu hayvanlara vermiş oldukları adları bilmek ve bugünküler ile karşılaştırmak da faydalı olacaktır. Ancak bu isimleri kaydetmeden önce şu hususu belirtmek de yerindedir kanaatındayız. O da, Türklerin "keyik" kelimesini, geyik anlamında kullanmakla birlikte, daha çok yabanî olan her şey için söyledikleri bir ortak ad olarak kullanmalarındadır. Bu cümleden olarak onların, yabanî söğüde "keyik söğüt", maymun yapılı, çirkin kimseye ise, yabanî anlamında "keyik kişi" dediklerini görüyoruz. Av hayvanları konusunda ise, keyik ortak adı altında eti yenen hayvanlardan ceylân, sığın, dağ keçisi gibi hayvanlar kastediliyordu⁶⁷³.

XI. yüzyılda Türklerin tanıdığı av hayvanları ile diğer vahşî hayvanların adlarına gelince, bunların başlıcaları şunlardır:

- (670) Bu hususa ilk önce F. Sümer tarafından işaret edilmiştir (Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi? Belleten, sayı, 96, Ankara 1960, s. 593). Aynı konuya bir makalesinde Muhammed R. Gazimihal de temas etmiştir (Kelimelerdeki Çatallaşmalar, TFA, Dergisi, Sayı, 184, Kasım 1964, s. 3568, 9).
- (671) Kilisli I, 184-Atalay I, 214.
- (672) Kilisli I, 221, 2-Atalay I, 263.
- (673) Kilisli I, 139, 248, III, 51, 126-Atalay I, 157, 295, III, 70, 168.

- 1- Aba : Ayı (Kıpçakça)⁶⁷⁴.
- 2- Azgırak : Kulakları ak, vücudunun öbür tarafları kara olan erkek geyik. Yazara göre, koyun için koç ne ise, bu da geyik için odur⁶⁷⁵.
- 3- Azığ : (اذغ) Ayı. Doğu Türkleri lehçesinde⁶⁷⁶.
- 4- Alangır : Türkmenlerin yediği, geleni adındaki küçük hayvan⁶⁷⁷.
- 5- Alavan : Timsah⁶⁷⁸.
- 6- Ar böri : Sırtlan⁶⁷⁹.
- 7- Argun : Sıçan cinsinden, yarım arşın uzunluğunda bir hayvan. Duvar yarıklarından serçeleri avlar⁶⁸⁰.
- 8- Arju : Çakal⁶⁸¹.
- 9- Arkar : Boynuzundan bıçak sapı yapılan dişi dağ keçisi⁶⁸².
- 10- Arslan : Arslan⁶⁸³.
- 11- Asrı : Kaplan⁶⁸⁴.
- 12- Ayığ : Ayı. Oğuz, Kıpçak ve Yağma lehçelerinde⁶⁸⁵.
- 13- Az : Kakım, ars, aş⁶⁸⁶.
- 14- Böri : Kurt. Doğu elleri lehçesinde⁶⁸⁷.
- 15- Bulan : Kıpçak illerinde avlanan iri yarı bir yaban hayvanıdır. Küp gibi içi oyuk, yukarıya kalkık bir boynuzu vardır. Orada kar veya su toplanır. Dişisi diz çökerek erkeği oradan su içer. Erkeği diz çökerek de dişisi içer⁶⁸⁸.

- (674) Kilisli I, 80-Atalay I, 86.
- (675) Kilisli I, 128-Atalay I, 144.
- (676) Kilisli I, 130-Atalay I, 147.
- (677) Kilisli I, 141-Atalay I, 161. Bugün Anadolu'da gelengi veya geleni şeklinde söylenmektedir.
- (678) Kilisli I, 124-Atalay I, 140.
- (679) Kilisli I, 75-Atalay I, 79.
- (680) Kilisli I, 108-Atalay I, 120.
- (681) Kilisli I, 114-Atalay I, 127.
- (682) Kilisli I, 106-Atalay I, 117.
- (683) Kilisli III, 197, 210, 304-Atalay III, 263, 282, 412.
- (684) Kilisli I, 113-Atalay I, 126.
- (685) Kilisli I, 79-Atalay I, 84.
- (686) Kilisli I, 76-Atalay I, 80.
- (687) Kilisli III, 166-Atalay III, 200.
- (688) Kilisli I, 346-Atalay I, 413.

- 16- Burslan : Babür, bebür (الببیر)⁶⁸⁹. Bir çeşit pars.
 17- Iwık : Kirlarda, taşlı yerlerde yaşayan bir geyik⁶⁹⁰.
 18- Karsak : Derisinden güzel kürk yapılan bir hayvan⁶⁹¹, bozkır tilkisi⁶⁹².
 19- Keler : Keler⁶⁹³.
 20- Kirpi : Kirpi⁶⁹⁴.
 21- Kiş : Samur. Bunun kuyruğuna "kiş kuzruki" denir⁶⁹⁵.
 22- Kunduz : Kunduz, su köpeği⁶⁹⁶.
 23- Kurt : Solucan soyundan olan hayvanlar; Doğu Türklerince. Oğuzlar böri'ye kurt derler⁶⁹⁷.
 24- Kutuz : Yaban sığırı⁶⁹⁸.
 25- Nek : Timsah⁶⁹⁹.
 26- Nek Yılan : Büyük yılan, ejderha⁷⁰⁰.
 27- Pars : Pars⁷⁰¹.
 28- Porsmuk : Porsuk. Oğuzlar "m" harfini atarak "porsuk" derler⁷⁰².
 29- Sarsal : Sansar⁷⁰³.
 30- Sıgun : Sığın, yaban sığırı⁷⁰⁴.
 31- Sugur : Kelere benzer bir çeşit tavşan⁷⁰⁵.
 32- Sukak : Beyaz geyik⁷⁰⁶.
 33- Tawışgan : Tavşan⁷⁰⁷.

- (689) Kilisli III, 309-Atalay III, 418.
 (690) Kilisli I, 65, 203, 223-Atalay I, 67, 239, 265.
 (691) Kilisli I, 393-Atalay I, 473.
 (692) M.A. Köymen, Alp Arslan Zamanı Türk Giyim-Kuşamı, s. 58. Bugün Anadolu'da Karsak adıyla yerleşim yerleri vardır.
 (693) Kilisli I, 304-Atalay I, 365.
 (694) Kilisli III, 150-Atalay III, 200.
 (695) Kilisli III, 91-Atalay III, 126.
 (696) Kilisli I, 381-Atalay I, 458.
 (697) Kilisli I, 287-Atalay I, 342.
 (698) Kilisli I, 305-Atalay I, 365.
 (699) Kilisli III, 116-Atalay III, 155.
 (700) Aynı yerler.
 (701) Kilisli I, 289-Atalay I, 345.
 (702) Kilisli III, 308-Atalay III, 417.
 (703) Kilisli I, 400-Atalay I, 483. Bugün bazı yörelerimizde aynı şekilde telaffuz edilmektedir.
 (704) Kilisli I, 343-Atalay I, 409.
 (705) Kilisli I, 303-Atalay I, 363.
 (706) Kilisli II, 229-Atalay II, 287.
 (707) Kilisli I, 289-Atalay I, 345.

- 34- Teginğ : Teğın, samur⁷⁰⁸. Teyin şekli Anadolu'da halâ kullanılmaktadır.
 35- Tengil Keyik : Ön ayaklarında çizgiler bulunan geyik⁷⁰⁹.
 36- Tilkü : Tilki⁷¹⁰.
 37- Tonguz : Domuz⁷¹¹.
 38- Yagan : Fil⁷¹². Buna yağın dahi denilir. Bunu Oğuzlar bilmezler⁷¹³.

Kuşlar

- 1- Anğ : Yağı ile ilâç yapılan bir kuş⁷¹⁴.
 2- Anğıt : Anğıt. Ördeğe benzer kızıl renkli bir kuş⁷¹⁵.
 3- Baybayuk : Kelebek kuşu denilen kuş. Yuvasını ağaç dalları arasında zenbil gibi yapar, güzel öter⁷¹⁶.
 4- Çafılı : Şahin. Av kuşlarındandır⁷¹⁷.
 5- Çağrı : Çağrı, çakır kuşu. Av kuşlarındandır⁷¹⁸.
 6- Çançarga : Serçe kuşu⁷¹⁹.
 7- Çibek Kırguy : Delice doğan⁷²⁰.
 8- Çulik : Çulluk. Üveyik büyüklüğünde alacalı bir su kuşu⁷²¹.
 9- El Kuş : Kartala benzeyen alacalı bir kuş⁷²².
 10- Il Kuş : Atmaca (الزحمة)⁷²³.

- (708) Kilisli III, 274-Atalay III, 370.
 (709) Kilisli III, 270-Atalay III, 366.
 (710) Kilisli I, 359, II, 14-Atalay I, 429, II, 15.
 (711) Kilisli III, 268, 291-Atalay III, 363, 394.
 (712) Kilisli III, 22-Atalay III, 29.
 (713) Kilisli II, 155, III, 278-Atalay II, 210, III, 376.
 (714) Kilisli I- 43-Atalay I, 40.
 (715) Kilisli I, 86-Atalay I, 93. Bugün de aynı şekilde söylenmektedir. Bir gelinlik kızın kusur işlediği ve utancından Allah'a yakararak kuş olmayı dilediği, duası kabul edilince anğıt kuşuna döndüğü, bu yüzden etinin yenmediği şeklinde bir efsane söylenmektedir. Farsça'da da Angut diye bilinmektedir.
 (716) Kilisli III, 135-Atalay III, 179.
 (717) Kilisli I, 360-Atalay I, 431. Şahin ile, Oğuz boylarının ongunları olan diğer kuşlar hakkında geniş bilgi için bk. F. Sümer, Oğuzlar'a Ait Destanı Mahiyette Eserler, s. 364-365.
 (718) Kilisli III, 245-Atalay III, 332.
 (719) Kilisli III, 183-Atalay III, 242.
 (720) Kilisli I, 325-Atalay I, 388.
 (721) Kilisli I, 319-Atalay I, 381.
 (722) Kilisli I, 50-Atalay I, 49.
 (723) Kilisli I, 278-Atalay I, 331.

- 11- Karakuş : Karakuş, Kartal (العُقاب)⁷²⁴.
 12- Karga : Karga⁷²⁵.
 13- Kaşgalak : Ördekten küçük bir su kuşu. Ördek gibi suya dalar, avlanır⁷²⁶.
 14- Kaz : Kaz veya yaban kazı⁷²⁷.
 15- Kıl Kuş : Ördeğe benzer bir kuştur. İlbahar başlan-
 gıcında gelir. Beyler onu birbirlerine ar-
 mağan ederler. Buna " kıl kuzruk (kuy-
 ruk)"da denir⁷²⁸.
 16- Kırkuy : Atmaca kuşu⁷²⁹.
 17- Kız kuş : Tüylerinin rengi bukalemuna benzer, açıl-
 ınca renkten renge giren bir kuş. İnsanın
 üzerine düşecekmiş gibi alçaktan uçar⁷³⁰.
 18- Korday : Kuğu cinsinden bir kuş (الحواصیل)⁷³¹.
 19- Kök Tupulgan : Bir kuş adı. Kaşgarlı bunun hakkında şu
 inancı anlatır: "Bunun kanadında çelik
 varmış. Dağın burnuna vurunca öbür tara-
 fa geçermiş. Bunu bana kendisinden bir-
 çok faydalar edindiğim bir kimse haber
 verdi⁷³².
 20- Kökürçün : Güvercin⁷³³.
 21- Kugu : Kuğu kuşu⁷³⁴.
 22- Kuzgun : Kuzgun⁷³⁵.
 23- Lâçin : Yırtıcı kuşlardan, şahin⁷³⁶.
 24- Ördek : Ördek (yaban ördeği)⁷³⁷.
 25- Sanduvaç : Arapların andelip (العندليب) dedikleri
 küçük cüsseli, tatlı sesli, bülbüle benzer
 bir kuş⁷³⁸.

(724) Kilisli I, 278, III, 167-Atalay I, 331, III, 221.

(725) Kilisli I, 214-Atalay I, 254.

(726) Kilisli I, 434-Atalay I, 528.

(727) Kilisli I, 214, 400, II, 139-Atalay I, 254, 482, II, 176.

(728) Kilisli I, 282-Atalay I, 337.

(729) Kilisli III, 182-Atalay III, 241.

(730) Kilisli I, 274, 278-Atalay I, 326, 331.

(731) Kilisli III, 182-Atalay III, 240.

(732) Kilisli I, 428-Atalay I, 519.

(733) Kilisli III, 309-Atalay III, 419.

(734) Kilisli III, 170-Atalay III, 225.

(735) Kilisli I, 367, III, 181-Atalay I, 439, III, 240.

(736) Kilisli I, 343-Atalay I, 410. Azerî ve Kerkük lehçelerinde yaygın olarak bugün de kullanılmaktadır.

(737) Kilisli I, 434-Atalay I, 528.

(738) Kilisli I, 435-Atalay I, 529.

- 26- Seçe : Serçe, Oğuzca⁷³⁹.
 27- Songkur : Sunkur kuşu. Yırtıcı kuşlardandır. Yazara
 göre Toğrul kuşundan biraz küçüktür⁷⁴⁰.
 28- Süglin : Sülün kuşu. Türklerin bazılarının buna
 Süwlin dedikleri anlaşılmaktadır⁷⁴¹.
 29- Talwır : Keklik⁷⁴².
 30- Tengelgüç : Dölengeç kuşu, Oğuzca. Diğer Türklerce
 tengelgün denilmektedir⁷⁴³.
 31- Tewi Kuş : Deve kuşu⁷⁴⁴.
 32- Togrul : Yırtıcı kuşlardandır. Yazarın kaydına gö-
 re "bin kaz öldürür, bir kaz yer" diye bi-
 linmektedir⁷⁴⁵.
 33- Toy : Toy kuşu. Bu Oğuz ve Kıpçakçadır
 (تُوذ) "toz" da denilir. Çiğilce⁷⁴⁶.
 34- Turıga : Turga kuşu, bir çeşit serçe, (turgay?)⁷⁴⁷.
 35- Turna : Turna, durna⁷⁴⁸.
 36- Turumtay : Yırtıcı av kuşlarından birinin adı⁷⁴⁹.
 37- Ular : Keklik⁷⁵⁰.
 38- Us (veya As) : Kerkes kuşu (نسر)⁷⁵¹.
 39- Übgük : İbibik kuşu, Çiğilce⁷⁵². Buna diğer Türkler
 "übüp" derler⁷⁵³.
 40- Ühi : Baykuş. Türklerin çoğu "ügi" derler⁷⁵⁴.
 41- Ürüñ Kuş : Akdoğan⁷⁵⁵.
 42- Yanğan : Yalnız başı beyaz olan alaca karga⁷⁵⁶.
 43- Yun Kuş : Tavus kuşu⁷⁵⁷.

(739) Kilisli III, 165-Atalay III, 219.

(740) Kilisli III, 282-Atalay III, 381.

(741) Kilisli I, 370-Atalay I, 444.

(742) Kilisli II, 136-Atalay II, 173.

(743) Kilisli III, 288-Atalay III, 388.

(744) Kilisli I, 278-Atalay I, 331.

(745) Kilisli I, 400-Atalay I, 482.

(746) Kilisli III, 104-Atalay III, 142.

(747) Kilisli III, 131-Atalay III, 173.

(748) Kilisli III, 181-Atalay III, 239.

(749) Kilisli III, 184-Atalay III, 243.

(750) Kilisli I, 110, 131-Atalay I, 122, 148.

(751) Kilisli I, 39-Atalay I, 36.

(752) Kilisli I, 100-Atalay I, 110.

(753) Kilisli I, 74-Atalay I, 78.

(754) Kilisli III, 180-Atalay III, 238.

(755) Kilisli I, 278-Atalay I, 331.

(756) Kilisli III, 278-Atalay III, 376.

(757) Kilisli I, 278, III, 106-Atalay I, 331, III, 144.

c) Balıkçılık

Balıkçılığa gelince; balığın da XI. yüzyılda ne derece yaygın bir gıda maddesi olduğunu tespit etmek mümkün olmuyor. Ancak, gerek göller gerekse akarsular yönünden oldukça zengin bölgelerde yaşayan çeşitli Türk ellerinin balıktan da istifade etmiş olmaları tabiidir.

Kaşgarlı, Türklerin balık avlama usulleri ve araçları hakkında bazı önemli bilgiler vermektedir. Onların kuş avlamada olduğu gibi, balık avlamada da "tor", yani ağ kullandıkları anlaşılmaktadır⁷⁵⁸. Ağ ile göllerde ve büyük ırmaklarda balık avlamada "kaygık" (kayık)⁷⁵⁹, "sal"⁷⁶⁰ ve "tar" (kelek)⁷⁶¹den istifade etmiş olmaları muhakkaktır. Ayrıca Aral, Balkaş ve Isığ-Göl gibi büyük göllerde ve muhtemelen Hazar Denizinde "kemi"⁷⁶² (veya kimi)⁷⁶³den istifade etmiş olmaları da akla gelmektedir.

Balık avlamada oltayı da kullanmakta olduklarını görmekteyiz. Kaşgarlı'ya göre XI. yüzyılda Türkler oltaya "argag" diyorlardı. O, bu âleti "balık avlamak için kullanılan ucu eğri demir"⁷⁶⁴ şeklinde tarif eder.

Onlar balığın tor ile sudan süzülür gibi çıkarılmasına "balık sarmalmak"⁷⁶⁵ diyorlardı. Yazarımızın verdiği bilgiye göre, balığın sudan çıkarılması işinde yardımlaşma da oluyordu⁷⁶⁶. Böyle oluşuna bakılırsa, bazı bölgelerde oldukça büyük çapta balıkçılığın yapıldığını tahmin edebiliriz.

Daha küçük çaptaki akarsularda balık avlama usulüne gelince; Kaşgarlı bu konuda şu bilgiyi verir: "Yaş ağaç dalları suyun içine dizilir. Çayın ortasında kapı gibi bir yer bırakılır. Bu kapının ağzına "izdenğ" denilen balık ağı gerilir (Her halde nehrin yukarisından ürkütülen) balıklar bu ağa girer girmez ağ hemen sudan çıkarılarak balık yakalanmış olur"⁷⁶⁷.

- (758) Kilisli III, 87-Atalay III, 121.
(759) Kilisli III, 132-Atalay III, 175.
(760) Kilisli III, 117-Atalay III, 156, 7.
(761) Kilisli III, 109-Atalay III, 148.
(762) Bk. 760 numaralı notta gösterilen yerler.
(763) Kilisli III, 178-Atalay III, 235.
(764) Kilisli I, 125-Atalay I, 141.
(765) Kilisli II, 184-Atalay II, 233.
(766) Kilisli II, 171-Atalay II, 216.
(767) Kilisli I, 105, 6-Atalay I, 116.

Balık, Kaşgarlı zamanında da aynı adı taşıyordu⁷⁶⁸. Onların hangi çeşit balıkları tanıdıklarına dair fazla bilgimiz yoktur. Kaşgarlı bu konuda yalnızca "çapak" denilen ve "Türk gölünde bulunan küçük bir balık"⁷⁶⁹ ile "başgan" denilen ve ağırlığı elli rıtl'dan yüz rıtl'a kadar olan büyük bir balıktan⁷⁷⁰ bahsetmektedir. Onun Türk gölü demekle nereyi kastettiği açık değil ise de, bunun Isığ-Göl olduğunu tahmin edebiliriz. Yine "başgan" adı verilen balık hakkında Dîvân'da şu kaydı buluyoruz: "Başgan, ağırlığı elli rıtl'dan yüz rıtl'a kadar olan büyük balık. Budun'un büyüğü buna benzetilerek -Budun Başganı- denir. Böylece bugün dilimizde çok yaygın olarak kullanılan başgan ifadesinin nereden gelmekte olduğu da açıkça anlaşılmaktadır.

5- EL İŞLERİ-ZANAATLAR VE DİĞER MESLEKLER

Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilerden XI. yüzyıl Türk toplumunda bir zanaatkarlar grubunun varlığı da görülmektedir⁷⁷¹. Zanaatkar zümrenin yapmış olduğu çeşitli ihtiyaç maddesi eşyanın yapımı hakkında Kaşgarlı'nın vermiş olduğu bilgileri ayrı ayrı değerlendirmeden önce, bu grupta yer alanlar hakkında bazı genel hususları belirtmek yerinde olacaktır.

Türkler, herhangi bir iş dalında usta olmuş kişiye "uz kişi"⁷⁷² diyorlardı. Kaşgarlı'nın "er uzluk öğrendi"⁷⁷³ ve "er uzlandı" cümlesini de "adam usta oldu, san'atında güzellik, maharet, ustalık öğrendi"⁷⁷⁴ şeklinde izah edişinden, uz kişilerin, yani ustaların, yaptıkları sanata da "uzluk" denildiği açıkça anlaşılmaktadır. Şu halde uz kişi ve uzluk, çeşitli iş kollarında genel olarak ustalık ve hırfet anlamını ifade ediyordu.

XI. yüzyıl Türk toplumunda çeşitli iş dallarındaki ustaların çırakları da vardı ve tabii olarak ustalar çıraklıktan yetişiyorlardı. Kaşgarlı'nın "adam çömez, çırak sahibi oldu"⁷⁷⁵ şeklindeki cümle-

- (768) Kilisli I, 316-Atalay I, 379.
(769) Kilisli I, 318-Atalay I, 381.
(770) Kilisli I, 366-Atalay I, 438.
(771) Bu hususta bk. Kutadgu Bilig, II, s. 322-323; F. Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1926, s. 181; M.A. Köymen, Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı, s. 48; İ. Kafesoğlu, Yazılışının 900. Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, İst. Üniv. Ed. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi I, s. 10.
(772) Kilisli I, 48-Atalay I, 46.
(773) Kilisli I, 213-Atalay I, 253.
(774) Kilisli I, 250-Atalay I, 297.
(775) Kilisli II, 215-Atalay II, 270. Er buşgutlandı. Her ne kadar bu kelime Kilisli yayını ve Atalay tercümesinde tuşgutlandı ise de, aynı kelime daha önce (Kilisli I, 376-Atalay I, 451), buşgutlandı şeklinde geçmektedir.

sinde bunu açıkça görmek mümkün olmaktadır. Nitekim o, zanaat çırağı anlamında "buşgut"⁷⁷⁶ kelimesini de kaydetmektedir. Yine çırak anlamında "bala" kelimesinden de bahsedilmekte ise de, bunun daha çok çiftçilik işlerindeki yardımcıyı ifade ettiği ayrıca kaydedilmektedir⁷⁷⁷. Ancak Kaşgarlı'nın eserinden ne usta-çırak ilişkilerini ne de bunların tâbi oldukları statüyü açıklayacak şekilde bilgi edinmek mümkündür.

Her halde "er uzlandı" ve "er uzluk öğrendi" gibi cümleler, çırağın, çalıştığı iş dalında çeşitli aşamaları geçerek usta olmasını ifade ediyordu.

Zanaat erbabının toplumda özel bir yeri olduğu muhakkaktır. Türkler, çalışan kimseye yaptığı işe karşılık verdikleri paraya "ter" ve bundan alarak işçiye "terçi"⁷⁷⁸ dedikleri halde, zanaat erbabını bundan ayrı tutuyorlar, san'at sahibine verilen ücrete, özel bir deyimle "mançu" adını veriyorlardı⁷⁷⁹.

Çeşitli san'at dallarını ilgilendiren bu bilgileri kaydettikten sonra XI. yüzyıl zanaat erbabının meşgul olduğu iş dalları ile bazı el sanatlarını ve bunlara ait usul ve teknikleri de belirtmek hem söz konusu yüzyıl ekonomik hayatını, hem de sosyal yaşayışını daha iyi anlamak bakımından faydalı olacaktır.

a) Dokumacılık ve Örgü İşleri

XI. yüzyıl Türk toplumunda çeşitli dokuma işlerini kendilerine meslek edinen bir grubun varlığı anlaşılmaktadır. Kaşgarlı, dokuma işlerinde kullanılan bir âletin adından alınarak ipekli vesâir kumaş dokuyan kimselere de "közek"⁷⁸⁰ denildiğini bildirmektedir.

Dokuma işinde yapılan işleri sıra ile; yünün didilmesi, eğrilmesi, yumak yapılması ve tezgâhta dokunması şeklinde sıralayabiliriz. Kaşgarlı'nın eserinde dokumacılığın bu safhaları ile ilgili pek çok kayıt mevcuttur. Ancak hemen şunu belirtelim ki, bu kayıtların hepsi doğrudan doğruya dokumacılık ile ilgili olmayıp, belki büyük çoğunluğu evlerde ve özellikle kadınlar tarafından yapılan işlerle ilgilidir. Bununla birlikte verilen örneklerin çoğu zaman evde kadının herhangi bir şey örmek için yaptığı hazırlık ile mi ilgili olduğu-

- (776) Kilisli I, 376-Atalay I, 451.
(777) Kilisli III, 176-Atalay III, 232.
(778) Kilisli III, 109-Atalay III, 148.
(779) Kilisli I, 350-Atalay I, 418.
(780) Kilisli I, 327-Atalay I, 391.

nu tespit mümkün olmadığından, örgü ve dokuma işleri ile ilgili hususları birlikte ele almayı faydalı gördük.

Koyunun⁷⁸¹ veya devenin⁷⁸² kırılması suretiyle elde edilen yün, şüphesiz yıkandıktan sonra, ya elle didilmek⁷⁸³, ya "yeten"⁷⁸⁴ veya "yetenğ"⁷⁸⁵ denilen atımcı yayı ile kabartılmak veya "çeçge"⁷⁸⁶ adı verilen dokumacı tarağı ile taranmak suretiyle kabartılıyordu. Yünün "sağ"⁷⁸⁷ denilen çubuklarla çubuklanarak kabartıldığı da anlaşılmaktadır. Bundan sonra yün eğilmek üzere sümek yapılıyordu⁷⁸⁸. Sümek yapılması söz konusu olan yün şüphesiz yapığı yün⁷⁸⁹ idi. Türklerin kabartıldıktan sonra halka gibi yapıp eğilmek üzere kola geçirilen yün sümeğine "dava"⁷⁹⁰ dedikleri de anlaşılmaktadır. Kola dolanan yün sümeği, o zaman da hemen hemen aynı adı taşıyan iğ (ig, yig)⁷⁹¹ ile eğiriliyordu. İğün üst kısmındaki yuvarlağa XI. yüzyılda da "agurşak" (ağırşak)⁷⁹² deniliyordu. Eğirme işinde kirmanın da kullanıldığı ve Türkler'in genellikle "uç" adını verdikleri bir ağaçtan kirman yaptıkları anlaşılmaktadır⁷⁹³. Söylemeğe gerek yoktur ki, iplik eğirme işi genellikle kadınlar tarafından yapılıyordu⁷⁹⁴. Bazan da câriyelere iplik eğitiliyordu⁷⁹⁵. İplik eğirtme işinin Kaşgarlı'nın eserinde oldukça fazla yer tutması, bu tip işlerin onların günlük hayatında ne derecede yaygın bir yer tuttuğunu da göstermektedir⁷⁹⁶.

Şüphesiz, atılarak kabartılıp eğrilmesi gereken şey sadece koyun ve deve yünü değildi. Söz konusu yüzyılda pamuk da önemli bir örgü ve dokuma hammaddesi idi. Nitekim Çiğiller'in, atılmış ve eğirmek üzere hazırlanmış pamuk sümeğine "pisti" dediklerini görmekteyiz⁷⁹⁷.

- (781) Kilisli II, 186-Atalay II, 236.
(782) Kilisli III, 267-Atalay III, 365. Yünğ: Deve ve koyun yünü.
(783) Kilisli II, 73-Atalay II, 89.
(784) Kilisli III, 16-Atalay III, 21.
(785) Kilisli III, 275-Atalay III, 372.
(786) Kilisli I, 359-Atalay I, 429.
(787) Kilisli III, 114-Atalay III, 154.
(788) Kilisli II, 190, III, 186, 215-Atalay II, 241, III, 248, 289.
(789) Kilisli III, 2-Atalay III, 3.
(790) Kilisli III, 179-Atalay III, 237.
(791) Kilisli I, 49, 80-Atalay I, 48, 85.
(792) Kilisli I, 131-Atalay I, 149.
(793) Kilisli I, 38-Atalay I, 35. Bu, kayın ağacı olmalıdır.
(794) Kilisli I, 139, 156, 213, 254-Atalay I, 158, 178, 253, 302.
(795) Kilisli III, 316-Atalay III, 428.
(796) Ayrıca bk. Kilisli I, 96, 210-Atalay I, 105, 248.
(797) Kilisli I, 395-Atalay I, 476.

İpliğin eğirilmesi işi bittikten sonra sarılarak⁷⁹⁸ yumak haline getiriliyordu. Türkler ipek ve yün ipliklerinin yumağına genellikle "beziç"⁷⁹⁹, bir Türk boyu olan Argular ise "teşrüm"⁸⁰⁰ adını veriyorlardı. Türklerin iplik eğirme tekniği ile ilgili olarak Kaşgarlı'nın vermiş olduğu bilgiye bakılırsa, onların, örecekleri veya dokuyacakları şeyi göz önünde bulundurarak iplik eğirdikleri anlaşılmaktadır. Onun, "asrı" kelimesini kaplan olarak izah ettikten sonra, iki renkli ipliğe de kaplana benzetilerek, "asrı yışığ" denildiğini belirtmesi⁸⁰¹, Türklerde çeşitli renkleri bir arada ihtiva eden iplikler örme işinin de varlığını açıkça göstermektedir. Bu son ifadeden, eğirilmiş ipliğe "yışığ" da dedikleri anlaşılan Türklerin genellikle bu anlamda "yıp"⁸⁰² kelimesini kullandıklarını da biliyoruz. Aşağıda görüleceği üzere Türkler, iki renkli ipliklerden başka, aynı şekilde iki renkli keçeler de yapıyorlardı.

Yukarıda da kaydettiğimiz gibi, elde edilen yün ve pamuk ipliklerinin önemli bir kısmının elde örülerek⁸⁰³ çeşitli giyim eşyası yapıldığı muhakkaktır. Bununla beraber Kaşgarlı'nın bu konudan sadece bir defa bahsetmesini pek izah edemedik. Buna karşılık onun, bez dokunmasından⁸⁰⁴, adamın bez dokutmasından⁸⁰⁵ ve bir başkasının da bez dokumasından⁸⁰⁶ bahsetmesi, elde edilen ipliklerin belki de daha çok dokunmak suretiyle değerlendirildiği anlamına gelebilir.

Bez ve benzeri şeyler tezgâhlarda dokunuyordu. Kaşgarlı doğrudan doğruya tezgâhtan bahsetmemiştir. Buna karşılık o, günümüzde de olduğu gibi, tezgâha sarılmış olan ve uzunlamasına atılmış bulunan iplere "eriş"⁸⁰⁷, enlemesine atılan iplere ise "arkağ" (argaç)⁸⁰⁸ denildiğini bildirmek suretiyle dokuma tezgâhına işaret etmektedir. Dokumacılıkta kullanılan bir âlet te "közek" olup, birbiri üzerine düğümlenen iplerden müteşekkil bir âlet olan közek'in

(798) Kilisli II, 285-Atalay II, 345.

(799) Kilisli III, 276-Atalay III, 373. Beziç.

(800) Kilisli I, 402-Atalay I, 485. Teşrüm.

(801) Kilisli I, 113-Atalay I, 126.

(802) Kilisli III, 2-Atalay III, 3.

(803) Kilisli I, 160-Atalay I, 183.

(804) Kilisli II, 102-Atalay II, 129. Böz Tokıldı. Oğuzca.

(805) Kilisli II, 248-Atalay II, 308. Ol böz tokıttı.

(806) Kilisli III, 200, 1-Atalay III, 268. Er böz tokıdı.

(807) Kilisli I, 59-Atalay I, 61. Arış ve arış arkağ. Besim Atalay kelimenin harekelenişine bakarak eriş'i arış olarak okumuş ise de, bugünkü kullanılışı eriş şeklindedir. Batı Anadolu'da bugün tezgâha uzunlamasına sarılan iplere eriş, enlemesine sarılanlara argaç deniyor.

(808) Kilisli I, 107-Atalay I, 118.

üst ve alt iplikleri birbirinden ayırmada kullanıldığı bildirilmektedir⁸⁰⁹. Ayrıca aynı kelimenin ipekli ve benzeri kumaş dokuyanlara ad olarak da verildiğinden yukarıda bahsetmiştik.

Kaşgarlı'nın "az" (ال) kelimesini "kumaş ve kumaşa benzer san'at eseri olan her şey" şeklinde izah edişinden⁸¹⁰, onların kumaş dokuyuculuğuna ayrı bir önem vermekte oldukları anlaşılmaktadır. Divân'da dokumacılık ile ilgili olarak geçen teknik terimlerden biri de "yér" kelimesidir. Kaşgarlı'nın izahına göre yér, kumaşın veya argaç'ın bir yüzüdür. Meselâ, ipekli kumaş dokunurken, eriş veya argaçtan birine hâkim olan renk yeşil ise elde edilen kumaşın rengine de yeşil hâkim oluyor ve buna "yeşil yerli ipek" deniliyordu⁸¹¹. Yer kelimesinin bugün de aynı anlamda kullanılması Türklerin dokuma san'atında da kültür devamlılığını göstermektedir.

Türkler'in XI. yüzyılda eriş'i yün, argaç'ı pamuk olmak üzere dokudukları bir yün-pamuk karışımı dokumaya "yatuk"⁸¹², Yimekler'in elbise yaparak giydikleri ve çoğunluğun örtüler yaptıkları pamuklu bir dokumaya "çek"⁸¹³ dediklerini biliyoruz. Ayrıca bir çeşit çizgili ve nakışlı pamuklu kumaştan Kıpçaklar yağmurluk yapıyorlardı⁸¹⁴. Diğer taraftan Divân'da henüz eğirilmemiş ham ipekten⁸¹⁵, ipek iplik yumağından⁸¹⁶ ve ipek kumaşın dokunmasından⁸¹⁷ bahsedene kayıtların bulunuşunu Türklerde ipekli dokumacılığın da varlığına işaret ettiğini yine giyim-kuşam konusunda belirtmiştik. Ancak gerek ipekli kumaş gerekse yünlü ve pamuklu kumaş dokuyuculuğu hakkında yukarıda kaydettiklerimizden fazla birşey söyleyecek durumda değiliz.

Dokuma ve örgü işleri konusuna son vermeden önce XI. yüzyılda Türk kadınlarının gergef işlediklerine de işaret etmek istiyoruz. Kaşgarlı'nın "kız çikin çikmedi" cümlesini "kız nakış yaptı, altın tellerle ipek kumaş üzerine tasvirler yaptı"⁸¹⁸ şeklinde izah edişinden, günümüzde olduğu gibi, söz konusu yüzyıl Türk kadın-

(809) Kilisli I, 327-Atalay I, 391. Bu, bir tür mekik olmalıdır.

(810) Kilisli I, 75-Atalay I, 79.

(811) Kilisli III, 104, 5-Atalay III, 142, 3. Yér, yaşıl yerliğ barçın.

(812) Kilisli III, 11-Atalay III, 15.

(813) Kilisli III, 116-Atalay III, 155.

(814) Kilisli I, 328-Atalay I, 392.

(815) Kilisli I, 349-Atalay I, 416.

(816) Kilisli III, 276-Atalay III, 373.

(817) Kilisli III, 104, 5-Atalay III, 142, 3.

(818) Kilisli III, 203-Atalay III, 301. Kız çikin çiknedi.

larının ve özellikle genç kızlarının altın sırmalı ipliklerle nakış yaptıklarını göstermektedir. O, ayrıca "çikin" kelimesinin ibrişim, bundan alınarak "çikin yıpı"nın ibrişim teli, ibrişim ipliği anlamına geldiğini kaydettiği gibi, aynı kelimenin ipek kumaşı kılaptanla, yani altın sırmalı ibrişimle işlemek ve dikmek anlamına geldiğini de kaydetmektedir⁸¹⁹. Millî kıyafetlerde günümüzde de rastlanan bu tip el işlemlerinin köklerinin bu suretle en az XI. yüzyıla kadar gittiği de anlaşılabilir olmaktadır.

b) Keçe Yapımı

Kaşgarlı, keçenin yünü ayakla tepmek suretiyle yapıldığını, "o bana çizme yapılan Türkmen keçesini tepmede yardım etti"⁸²⁰ anlamındaki kaydı ile bildirmiş ise de, bu hususta fazla bilgi vermemiştir. O, keçe yapılmak üzere hazırlanan yünü de bir cümle ile kaydetmiş⁸²¹, fakat bunun nasıl hazırlandığını bildirmemiştir. Oğuzlar keçeye bugünkü adı ile "keçe"⁸²², diğer Türkler ise "kiziz"⁸²³ diyorlardı. Türklerde düz renkli keçelerin yanı sıra nakışlı keçeler de yapılıyordu. Bu cümleden olarak Kaşgar'da yapılan ve "kimişke"⁸²⁴ denilen nakışlı bir keçenin meşhur olduğu anlaşılıyor. Ayrıca bazı keçelerin kaplan derisi gibi iki renkli olarak nakışlanıp süslenildiği de bildirilmektedir⁸²⁵. Diğer taraftan, onların "oyma" adını verdikleri ve "Türkmen keçesi" olarak meşhur olan keçeden çizme yaptıklarını⁸²⁶ ve "caydam"⁸²⁷ adlı ince bir keçeden de hem yağmurluk yapmak hem de yatağa iç olarak doldurmak suretiyle istifade ettiklerini biliyoruz. Keçeden ayrıca börk, kaftan, yağmurluk, çarık yapımında faydalanan Türklerin evlerindeki yaygıların da önemli bir kısmının keçeden olduğuna incelememizin ev konusunda işaret edilmiştir⁸²⁸.

Oğuzlar'ın İslâm âleminde Türk keçesi olarak meşhur olan keçeyi komşu İslâm ülkelerine ihraç ediyor olmaları da pek muhtemeldir⁸²⁹. Görülüyor ki, keçe XI. yüzyıl Türk toplumu için çok önemli bir ihtiyaç maddesidir. Sayısız denecek kadar çok koyun sürülerine sahip bir toplumda bu, pek tabiidir.

(819) Kilisli I, 347-Atalay I, 414.

(820) Kilisli II, 81-Atalay II, 100.

(821) Kilisli I, 418-Atalay I, 507.

(822) Kilisli III, 165-Atalay III, 219.

(823) Bk. 821 numaralı notta gösterilen yerler.

(824) Kilisli I, 406-Atalay I, 490. Bu tür renkli keçeler bugün de bütün Türkistan'da çok yaygın bir biçimde kullanılmaktadır.

(825) Kilisli I, 265-Atalay I, 316.

(826) Bk. 820 numaralı notta gösterilen yerler.

(827) Kilisli III, 133-Atalay III, 176.

(828) Ayrıca bk. Kilisli III, 123-Atalay III, 264. Kuvüz kelimesi.

(829) F. Sümer Oğuzlar, s. 43.

c) Hasır Yapımı

Kaşgarlı, hasırın da nasıl yapıldığını yazmamakla birlikte "butar" kelimesini "berdi denilen hasırın dokunmasında eriş olarak kullanılan pamuk ipler"⁸³⁰ şeklinde tarif etmek suretiyle, bunun da tezgâhta dokunduğuna işaret etmiş bulunmaktadır. Anlaşılacağı üzere, Türkler hasırın sağlamlılığını sağlamak amacıyla, dokuma esnasında pamuk iplikler kullanıyorlardı. Dîvân'da ayrıca hasırın "yiken"⁸³¹ adı verilen bir ottan dokunduğu da belirtilmektedir.

d) Çanakçılık

Kap kacağa "ayak"⁸³² dediklerini bildiğimiz Hakanlı Türkleri, bu kelimeden alınarak çanakçıya "ayakçı"⁸³³ diyorlardı. Kaşgarlı toprak çanakların ne şekilde yapıldığı hakkında bilgi vermemiştir. Biz, onun "toy" kelimesini "çanak yapılan çamur"⁸³⁴ olarak izah edişinden ve ayakçıdan bahsedişinden dolayı söz konusu yüzyılda Türkler arasında çanak-çömlek yapımı ile uğraşan bir zanaat erbabının varlığını görmekteyiz. Onlar "toy" sözünden alarak topraktan tencereye "toy aşış" diyorlardı.

Yapılan çanakların hiç değilse büyük çoğunluğunun sırlı ve nakışlı olarak yapıldığı da anlaşılıyor. Dîvân'da "sır" kelimesinin "tutkaldan yapılan yapışkan bir şeydir. Kaplara sıvanarak üzerine nakışlar yapılır" şeklinde izah edilmişinden⁸³⁵ ve "o, Türk çanağına sır sürdüdü"⁸³⁶ anlamındaki cümleden onların kaplarının iç kısımlarının sırlı, dışlarının da nakışlı olduğu sonucuna varmaktayız. Hattâ, Türk çanağından bahsedilişine bakılırsa, Türklerin imal ettikleri çanak çömleğin kendine has özelliklerinin varlığını da söyleyebiliriz. Kısaca, mutfak eşyası kısmında ayrı ayrı kaydettiğimiz toprak kap-kacağın büyük ölçüde yerli imâlat ile karşılandığını söylemek yanlış olmasa gerektir.

d) Demircilik

Kaşgarlı'nın "temürçi" (demirci)den⁸³⁷ bahsetmesi, söz konusu yüzyılda Türkler arasında bu ata san'atı ile uğraşan bir zümrenin de

(830) Kilisli I, 301-Atalay I, 360.

(831) Kilisli III, 17-Atalay III, 23.

(832) Kilisli II, 195-Atalay II, 246, 7.

(833) Kilisli III, 219-Atalay III, 296. Ayakçı ayak sırladı.

(834) Kilisli III, 103-Atalay III, 141, 2.

(835) Kilisli I, 272-Atalay I, 324.

(836) Kilisli II, 278-Atalay II, 346.

(837) Kilisli III, 200, 1-Atalay III, 268.

varlığını göstermektedir ki pek tabiidir. Ancak hemen şunu da ilâve edelim ki bu san'atın ayrıntıları hakkında Kaşgarlı umulan bilgiyi vermemektedir.

Türkler demir ve benzeri madenleri, maden cevherini ocaklar-da eriterek elde ediyorlardı⁸³⁸. Kaşgarlı demir eritilen ve süzülen ye-re "temürlük"⁸³⁹ denildiğini bildirmekle birlikte bu eritme işinin ay-rıntısı ve kullanılan araçlar hakkında birşey söylememektedir. Altın ve gümüş elde etme hususunda ise o, biraz daha ayrıntılı bilgi ver-mektedir. Anlaşıldığına göre, sırf altın ve gümüş eriterek süzmek amacıyla özel bir ocak kullanıyorlardı. Zira Kaşgarlı "köyde"⁸⁴⁰ ke-limesini "altın ve gümüş eritilerek süzülen ocak" şeklinde izah et-mektedir. Görünüşe göre bileşiminde gümüş de bulunan altın ma-denleri eritildikten sonra süzülerek toprağa çöktürülmek suretiyle gümüşten ayrılıyor⁸⁴¹. Verilen bu bilgiden demir, bakır ve kurşun gibi madenlerin de az çok buna benzer usullerle elde edildiğini an-lamak mümkündür.

Demirciler elde edilen madenden çeşitli eşya yapmak amacıyla bu madenleri tavlayarak şekil vermek için o zaman da aynı adı taşı-yan "körük"⁸⁴² ile iş görüyorlardı. Körük'ün hem demirci hem de kuyumcu körüğü anlamında kullanıldığını görüyoruz. Günümüzde de her iki zanaat erbabının kullandıkları körük aynı ad ile bilinmek-te olup, kuyumcu körüğü daha küçüktür. Körüklerde kömür⁸⁴³ ya-kıldığı da muhakkaktır. Ocakta demiri kızdırmak için ateş körükle-niyordu⁸⁴⁴. Demirin körüklenen ocakta kızdırılmasını müteakip, geri kalan pisliğine "temür arki"⁸⁴⁵ diyorlardı. Kızdırılan demirden neler yapıldığı hususunda Kaşgarlı bize sadece kılıç dokunmasından (dö-vülmesinden)⁸⁴⁶ ve demircinin kılıç, bıçak ve benzeri şeyleri doku-masından⁸⁴⁷ söz etmektedir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere onlar kılıç, bıçak v.b. şeyleri tokmak ile dövmek suretiyle yapma-ya, dokumak (tokumak) diyorlardı. Dokunarak elde edilen bu gibi eşyanın eğelenmek suretiyle keskinleştirilip⁸⁴⁸, düzeltildiği de an-la-sılmaktadır. Kaşgarlı'nın demir eğelemekten bahseddiği şüphesiz ba-

- (838) Kilisli I, 110-Atalay I, 122.
(839) Kilisli I, 418-Atalay I, 506.
(840) Kilisli III, 130-Atalay III, 173.
(841) Kilisli II, 143-Atalay II, 181, 2. Ol kümüş altundan çöktürdi.
(842) Kilisli I, 327-Atalay I, 391.
(843) Kilisli I, 418-Atalay I, 506.
(844) Kilisli III, 252-Atalay III, 341. Ol otuğ körükledi.
(845) Kilisli I, 45-Atalay I, 42.
(846) Kilisli II, 102-Atalay II, 129.
(847) Kilisli III, 200, 1-Atalay III, 268.
(848) Kilisli III, 192-Atalay III, 254. Ol biçek igedi.

zı demir eşyanın yapımında eğenin de kullanıldığını göstermekte-dir⁸⁴⁹. Ancak, hemen şunu ilâve edelim ki, kılıç, bıçak v.b. yapımın-da söz konusu olan demir adı demir değil, Türklerin "kurç temür"⁸⁵⁰ dedikleri çeliktir.

Türklerin XI. yüzyılda kullandıkları madenler arasında yukarıda sözü geçen altın, gümüş, demir ve çelikten başka, Oğuz-lar'ın "kuşun", diğer Türklerin "kurugın" dedikleri kurşun'u⁸⁵¹, ten-cere yapımında da kullanılan ve bazılarının "çozın"⁸⁵² dedikleri tunç'u⁸⁵³ ve bakır'ı⁸⁵⁴ da saymalıyız.

Kaşgarlı'nın demir eşyaların yapılışına örnek olarak sadece kılıç ve bıçaktan söz etmesine rağmen, ev ve mutfak eşyası ile silâhlar ve tarım âletleri arasında kaydettiğimiz bütün madenî eşya ihtiyacının demirciliği meslek edinen esnaf tarafından yapılmakta olduğunu söylemeğe lüzum yoktur.

Dîvân'da nişadır'dan⁸⁵⁵ ve tunç parlatmaktan⁸⁵⁶ bahsedilmesine rağmen, madenî kapların kalaylanıp kalaylanmadığı konusunda herhangi bir şey söylemek mümkün değildir. Demircilik konusunda Türkler'in, dokuma, yani demir dövme işinde olduğu gibi demir dö-küm işlerinde de usta oldukları anlaşılmaktadır. Onlar, herhangi bir madenden çekiçle dövme suretiyle değil de, eriterek dökmek sure-tiyle yapılmış olan havan, kandil ucu ve çekiç gibi şeylere "kuy-ma"⁸⁵⁷ diyorlardı. Bu amaçla bazı kalıplar da kullandıkları muhak-kaktır.

Demircilik konusuna son vermeden önce madenlerle ilgisi ba-kımından arada az çok benzerlik bulunan kuyumculuktan da eldeki kayıtlar ölçüsünde bahsetmek yerinde olacaktır.

Dîvân'da kuyumcu anlamında herhangi bir kelime kaydedilme-mekle birlikte, yukarıda işaret ettiğimiz gibi körüğün hem demirci

- (849) Kilisli I, 163-Atalay I, 187. Ol manğa temür iğeşdi.
(850) Kilisli I, 287-Atalay I, 343.
(851) Kilisli I, 423, II, 236-Atalay I, 512, II, 293.
(852) Kilisli I, 343-Atalay I, 409.
(853) Kilisli II, 283-Atalay II, 353. Ol tuçuğ yalrıtı.
(854) Kilisli I, 301, 410-Atalay I, 360, 1, 495.
(855) Kilisli I, 340-Atalay I, 406. Çatır=Nişadır.
(856) Kilisli II, 283-Atalay II, 353. B. Atalay Yalrıtı kelimesini burada yolrıtı şeklinde almış ise de aslı yaldnuk nenğ (parlak şey) ile ilgili olup, doğrusu yalrıtı şeklinde olmalıdır.
(857) Kilisli III, 130-Atalay III, 173.

hem de kuyumcu körüğü anlamına geldiği kaydedilmektedir. Bundan başka, birisinin altın üzerine firuze kondurmasından⁸⁵⁸, altından gümüş ayırmaktan⁸⁵⁹ ve altın tartmaktan⁸⁶⁰ bahsedilişi de, gerdanlık, bilezik, yüzük, küpe gibi Türk süs eşyalarını yapan kuyumcuların varlığına işaret etmektedir. Adı geçen süs eşyasının her biri hakkında bu çalışmanın giyim-kuşam bölümünde ayrıntılı bilgi vermiş bulunmaktayız.

e) Dericilik

Türkler XI. yüzyılda da deri anlamında günümüzde olduğu gibi gön (kön) kelimesini kullanıyorlardı. Kaşgarlı'nın bu kelime dolayısıyla vermiş olduğu bilgi oldukça dikkate değer olup, burada aynen kaydediyoruz: "Kön, özellikle at derisi. At köni denir ve en çok burada kullanılır. Ara sıra insan derisi için de kullanılır. Bundan alınarak deve derisine de "tewey köni" derler. (Yalnız) Kön kelimesi, deri tabaklanmadan önce söylenir. Tabaklanmış deriye "koguş" denir⁸⁶¹.

Görüldüğü gibi Kaşgarlı burada gön'ün tabaklanmamış deri, koguş'un da tabaklanmış deri anlamına geldiğini açıkça bildirmektedir. Ancak o, başka bir kaydında koguş'un hem tabaklanmış hem de tabaklanmamış deri anlamına kullanıldığını kaydetmektedir⁸⁶². Durum ne olursa olsun, onun ilk kaydından Türklerin bugün kullanılan derilerle birlikte at ve deve gönünden de faydalandıklarını anlıyoruz. Zaten deve derisinden çarık yapıldığına giyim-kuşam konusunda işaret etmiştik.

Türklerin gönü tabaklama işine çeşitli adlar verdiklerini görüyoruz. Bu cümleden olarak onlardan bazıları bu işe "teri erüklemek"⁸⁶³, bazıları "kırtışlamak"⁸⁶⁴, bazıları da "teri ezmek"⁸⁶⁵ diyorlardı. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, her türlü deriye o zaman da aynı ad (teri) veriliyordu.

Kaşgarlı'nın bildirdiğine göre "erük" kelimesi kendisi ile deri tabaklanan her şey⁸⁶⁶ anlamında kullanılıyor ve şüphesiz erüklemek

- (858) Kilisli II, 151, 2-Atalay II, 192. Ol altun üze çeş konturdi.
(859) Kilisli II, 143-Atalay II, 181, 2.
(860) Kilisli II, 162-Atalay II, 205.
(861) Kilisli III, 102-Atalay III, 140.
(862) Kilisli I, 308-Atalay I, 369.
(863) Kilisli I, 257-Atalay I, 306.
(864) Kilisli III, 259-Atalay III, 350. Ol sağırı kırtışladı.
(865) Kilisli I, 145-Atalay I, 165. Ol teri ezdi.
(866) Kilisli I, 67-Atalay I, 70.

de bundan alınmış oluyordu. Onların erük olarak, yani deri tabaklama maddesi olarak en çok "awujgun"⁸⁶⁷ dedikleri palamut'u kullandıkları da anlaşılmaktadır.

Kaşgarlı ayrıca "koyka" kelimesi dolayısıyla deri yüzündeki kılları temizlemek için başka bir usulden de bahsetmektedir. O'na göre koyka aslında deri anlamında olup, bu kelime sonradan kürk için de kullanılır olmuştur. "Ol koyuğ koykaladı" cümlesi de, "o, soymadan (koyun) derisinin kıllarını yakarak temizledi" demek oluyordu ki, bundan amaç kaynar suda derinin yüzünün temizlenmesi idi⁸⁶⁸.

Derinin, yukarıda gösterilen usullerden hangisi ile olursa olsun tabaklanması sonucunda elde edilen beyaz deriye, tırşeye "tatır-ga"⁸⁶⁹ deniliyordu. Türkler, deriden kürk ve keçeden çizme yapılması gibi, deri v.b. nin değerlendirilmesine "ezlendi"⁸⁷⁰ diyorlardı. Bugün de Türkiye'de tabaklanmış deriden yapılan bir çeşit çarığa "eyleme çarık" denilmesi şüphesiz bu ezlendi kelimesi ile ilgilidir.

Kaşgarlı'nın eserinde koguş'a (deriye) yağ sürmekten⁸⁷¹ sık sık bahsedilişine bakılırsa, tabaklanmış deri olması daha muhtemel olan koguş'un yağlanmak suretiyle yumuşatılıp çeşitli ihtiyaçlar için kullanıldığını söyleyebiliriz. Günümüzde de tabaklanmış deriler daha çok bezir yağı ile yumuşatılmaktadır.

Türklerin çizme, çarık v.b. den başka en çok kullandıkları deri eşyanın "yarındak"⁸⁷² denilen sıırımlar ve kayışlar olduğu anlaşılmaktadır. Kaşgarlı yarındak'ı "Türk sıırımı" olarak kaydettikten başka, yarındak dilmekten⁸⁷³, yarındak dilmede yardımlaşmadan⁸⁷⁴ ve birisinin bir başkasına yarındak dildirmesinden⁸⁷⁵ ayrıca bahsetmesi bunun çok meşhur ve yaygın olduğunu göstermektedir.

Mamafih XI. yüzyılda da hemen hemen aynı adı taşıyan kayış"ın (kazış)⁸⁷⁶ da oldukça revaçta olan bir deri mamulü olduğu

- (867) Kilisli I, 138-Atalay I, 157.
(868) Kilisli III, 130-Atalay III, 173.
(869) Kilisli I, 405-Atalay I, 489.
(870) Kilisli I, 217-Atalay I, 257.
(871) Kilisli II, 162, 166, III, 228-Atalay II, 205, 210, III, 308.
(872) Kilisli III, 38-Atalay III, 57.
(873) Kilisli II, 20-Atalay II, 23.
(874) Kilisli II, 87-Atalay II, 108.
(875) Kilisli II, 138-Atalay II, 175.
(876) Kilisli I, 308-Atalay I, 369.

anlaşıyor. İhtiyaca göre enlileri⁸⁷⁷ de bulunan kayışların, bazan doğrudan doğruya gönden, yani tabaklanmamış deriden kesildiği de oluyordu⁸⁷⁸.

Dericilik konusunda kayış tokasından⁸⁷⁹ ve kayışa toka yapmaktan⁸⁸⁰ bahsedilmesi de, sıırım gibi kayışın da günlük ihtiyaçlarda çok kullanıldığını gösterir. Dericilik konusuna son vermeden önce Türklerin kürk yapılan deriye "emşen"⁸⁸¹ dediklerini de kaydetmeliyiz. Söz konusu yüzyılda Türklerin kullandıklarını bildiğimiz başlıca kürkler ise incelememizin giyim-kuşam bölümünde kaydedilmiştir.

f) Ayakkabıcılık

Kaşgarlı'nın "etükçi"⁸⁸² kelimesini "ayakkabıcı, pabuççu" olarak tarif etmesinden onlar arasında ayakkabı yapımını meslek edinen bir zanaat erbabının varlığı da anlaşılmaktadır. İncelememizin giyim-kuşam bahsinde onların söz konusu yüzyılda giydikleri başlıca ayakkabı tipleri olan edik ve çarık ile diğer ayakkabılar hakkında ayrıntılı bilgi vermiş bulunuyoruz.

XI. yüzyıl Türk ayakkabı yapıcıları, ağacın tomurulması suretiyle elde edilen ve "tomrum yığaç"⁸⁸³ denilen bir ağaç kütüğü üzerinde iş görüyorlar, sahtiyan ve gön gibi şeyleri bunun üzerinde kesiyorlardı. Ayrıca onlar, günümüz ayakkabıcılarının kullandıkları gibi deri yapıştırmak için özel bir çiriş (tutkal) kullanıyor ve buna "katut"⁸⁸⁴ diyorlardı. Ayakkabıcıların, tıpkı terzilerin elbise prova etmeleri gibi, yaptıkları çizme vesâir ayakkabıları müşterilerin ayaklarına göre ölçerek yaptıkları da görülüyor. Belli ölçüye göre ayakkabıyı oranlama işine "etük yaratmak"⁸⁸⁵ diyorlardı. Yaptıkları işin sağlam olmasına özel bir özen gösterdikleri de anlaşılan ayakkabıcı esnafı, ayakkabı dikerken, dikişlerin sağlamlığını sağlamak amacıyla dikilecek iki parça arasına "sızgı" yapıyorlar, yani dikiş aralarına "sızgı"⁸⁸⁶ adı verilen parçalar koyuyorlardı.

- (877) Kilisli III, 7-Atalay III, 10.
(878) Kilisli III, 248-Atalay III, 335.
(879) Kilisli III, 172-Atalay III, 226.
(880) Kilisli III, 240-Atalay III, 325, 6.
(881) Kilisli I, 100-Atalay I, 109.
(882) Kilisli II, 41-Atalay II, 49. Bugün de edik/edük şeklindedir.
(883) Kilisli I, 402-Atalay I, 485.
(884) Kilisli II, 227-Atalay II, 284.
(885) Kilisli II, 254-Atalay II, 315.
(886) Kilisli III, 210-Atalay III, 283. Ol etük yisin sızgadı.

Kaşgarlı'nın "etük" onartmaktan bahsedişine bakılırsa⁸⁸⁷, söz konusu yüzyıl Türk toplumunda ayakkabı yapımı gibi ayakkabı tamirini meslek edinenlerin de varlığına işaret etmektedir. Ancak, bugün küçük kasabalarımızda olduğu gibi, ayakkabıyı hem yapan hem de onaran kimselerin aynı kimseler olabileceği de akla gelmektedir.

g) Terzilik

Dikişe "yi"⁸⁸⁸ diyen Türkler bu kelimeden alarak terziye de "yiçi"⁸⁸⁹ adını veriyorlardı. Anlaşıldığına göre terziler kendilerine getirilen kumaşı elbise yapılacak şahsın üzerinde ölçtükten, yani ölçüsünü aldıktan sonra⁸⁹⁰, "kıftu"⁸⁹¹ adını verdikleri makas ile kesiyorlardı.

Elbisenin dikilmesi için ilkin iğneye geçirilecek iplik, sağlam olması için bükülüyordu⁸⁹². Ondandan sonra iplik iğneye geçiriliyor ve bu işe de "yigne saplama" deniliyordu ki, bu deyim günümüzde de kullanılıyor⁸⁹³. İğne ve ipliğini hazırlayan terzi, dikiş esnasında parmağına iğne batmaması için deriden veya bakır, tunç gibi madenlerden yapılmış bir "yüksük"⁸⁹⁴ geçiriyordu. Kaşgarlı'nın "o elbise teğerledi"⁸⁹⁵ anlamındaki cümlesinin, elbise prova edilmeden önceki teğerenmeyi mi ifade ettiğini anlayamadığımız gibi, "elbisenin yenleri ve fazla olan yerleri kesildi"⁸⁹⁶ anlamındaki cümlesi ile de, provadan sonra fazlalıkların kesildiğini mi kastettiğini anlayamıyoruz. Ancak, prova dışında da elbisenin yenleri ile fazlalıklarının kesilmesi pek sözkonusu değildir. Dolayısıyla bunu, terzilerin provadan sonra yaptıkları bir iş olarak kabul etmek akla yakın gelmektedir.

Kaşgarlı'nın eserinde elbisenin dikildiğini ifade eden pek çok kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan onların bu işe günümüzde olduğu gibi dikmek⁸⁹⁷ veya yarine göre "köpimek"⁸⁹⁸ dediklerini anlı-

- (887) Kilisli I, 187-Atalay I, 218. Ol etük ettürdi.
(888) Kilisli III, 18-Atalay III, 25.
(889) Kilisli II, 3, 4-Atalay II, 3, 4.
(890) Kilisli II, 254-Atalay II, 315. Ol tonuğ yarattı.
(891) Kilisli III, 260-Atalay III, 352. Ol kıftuladı bözüğ.
(892) Kilisli II, 149-Atalay II, 189.
(893) Bk. 889 numaralı notta gösterilen yerler.
(894) Kilisli III, 35-Atalay III, 46.
(895) Kilisli III, 206-Atalay III, 276.
(896) Kilisli II, 109-Atalay II, 138.
(897) Kilisli II, 18, 85, 91, 137-Atalay II, 20, 106, 113, 174.
(898) Kilisli II, 72, 96-Atalay II, 88, 120.

yoruz. Mamafih bilindiği üzere dikmek bugünkü anlamda olup, köpimek ise, yine günümüzde de kullanıldığı üzere bezin iki katı arasına pamuk veya yün koyduktan sonra dikmektir.

Terzilerin diktikleri elbiseyi astarladıkları da anlaşılmakta ise de⁸⁹⁹ bunun bütün elbiseler için sözkonusu olup olmadığını bilemiyoruz. Astarlanmasından sonra dikişi tamamlanmış olan elbise artık giyilecek hale gelmiştir ve bu "tikikliğ ton, yani dikilmiş elbise"dir⁹⁰⁰. Dîvân'daki ifadelerden, elbise ve benzeri şeyler dikmede çeşitli dikiş şekillerinin kullanıldığı da anlaşılıyor. bunlardan biri "kazığ" olup, sık ve kuvvetli dikiş anlamındadır⁹⁰¹. Bir diğer dikiş şekli "sırımak"⁹⁰² olup bugün de kullanılmaktadır. Köpimek'in de bir dikiş tarzı olduğuna yukarıda işaret etmiştik. Görünüşe göre Türklerin genel anlamda sağlam dikiş için "çığı yi"⁹⁰³ ifadesini kullandıkları da anlaşılmaktadır. Bunun hem iplik, hem de dikişin sıklığı itibariyle sağlamlığı ifade ettiği kanaatındayız.

Elbisenin dikilişinden sonra, genellikle kötü dikilmekten dolayı bazı yerlerinin kırışıp büzüştüğü de oluyordu⁹⁰⁴. Bu durum şüphesiz ya baştan savma iş yapmak veya terzinin acemiliği ile ilgilidir. Kaşgarlı'nın terziler konusunda vermiş olduğu dikkate değer kayıtlardan birisi, seyrek de olsa, onlardan bazılarının elbiselik kumaşını "kısmaları", yani elbiselikten parça çalmalarıdır⁹⁰⁵.

Dîvân'da "yamalık bez"den⁹⁰⁶, elbise yamamaktan⁹⁰⁷ ve yamalı elbiseden⁹⁰⁸ bahsedilişi bu işin terzilerce yapılmakta olduğuna dair örnekler olabileceği gibi, evlerde yapılmakta oluşuna da işaret edebilir. Söz konusu yüzyılda da elbise tamir işinin hem evlerde özellikle kadınlar tarafından hem de terziler tarafından yapılmakta olduğunu kabul etmek yanlış olmasa gerektir. Diğer taraftan Kaşgarlı'nın elbise söküşmekten bahseden kaydını da⁹⁰⁹, eskiyen elbiselerden hiç değilse yamalık olarak faydalanmak amacı ile yapılan bir iş olarak kabul etmeliyiz.

- (899) Kilisli I, 240-Atalay I, 286. Ol tonuğ içledi.
(900) Kilisli I, 420-Atalay I, 509.
(901) Kilisli I, 313, II, 75, 243-Atalay I, 375, II, 83, 301.
(902) Kilisli II, 245-Atalay II, 304.
(903) Kilisli III, 174-Atalay III, 229.
(904) Kilisli III, 94, 115-Atalay III, 129, 155.
(905) Kilisli II, 10-Atalay II, 11. Ol anıñ tonlukın kısdı.
(906) Kilisli III, 38-Atalay III, 51.
(907) Kilisli III, 54-Atalay III, 75.
(908) Kilisli III, 37-Atalay III, 49.
(909) Kilisli II, 86-Atalay II, 107.

h) Marangozluk

Dîvân'da marangoz anlamına gelen herhangi bir kelimeye rastlayamadık. Bununla beraber kereste işleri ile ilgili bazı kayıtlar bize XI. yüzyılda bir marangozlar zümresinin varlığını da göstermektedir.

Söz konusu yüzyılda kullanılan başlıca marangoz âletlerinin "kerki" (keser)⁹¹⁰, "törpü"⁹¹¹ (veya törpüğü)⁹¹², "yığaç bıçgu" (destere-biçki)⁹¹³, "kısgaç" (kerpeten)⁹¹⁴, "ér" (burgu)⁹¹⁵ ve "baldu" (balta)⁹¹⁶ olduğu görülmektedir.

Kaşgarlı'nın kerestenin kesilişine ve işlenişine dair kaydettiği bazı terimlerin günümüzde de aynı anlamda kullanılıyor oluşu, Türklerin bu konuda da kültür devamlılığını koruduklarının örneklerindedir. Bu cümleden olarak ağaç biçmeyi⁹¹⁷, ağaç tomurmayı⁹¹⁸, ağaç törpülemeyi⁹¹⁹ ve ağaç yonmayı⁹²⁰ örnek olarak kaydedebiliriz. Diğer taraftan bazı Türklerin ağaç biçmeye genellikle "yığaç irpemek"⁹²¹ dediklerini de görmekteyiz. Gerek ağaç biçmeye⁹²² gerekse ağaç tomurmaya⁹²³ ait örneklerin çokluğu çeşitli eşya yapmak için söz konusu yüzyılda ağaçtan çok istifade edildiğini göstermektedir.

Çeşitli amaçlarla kereste yapılan ağaçlar, arzu edilen tomruk uzunluklarına göre önce "boğranıyor"⁹²⁴, sonra da kesiliyordu. Böyle kerestelerin ve diğer ağaçların bulundurulduğu yere onlar "yığaçlık" diyorlardı⁹²⁵.

- (910) Kilisli I, 360-Atalay I, 430.
(911) Kilisli I, 396-Atalay I, 476.
(912) Kilisli I, 407-Atalay I, 491.
(913) Kilisli II, 58-Atalay II, 69.
(914) Kilisli I, 379-Atalay I, 455.
(915) Kilisli I, 47-Atalay I, 45.
(916) Kilisli I, 350-Atalay I, 418.
(917) Kilisli II, 74-Atalay II, 91, 2. Ol mening birle yığaç bıçışdı.
(918) Kilisli II, 70-Atalay II, 85. Er yığaç tomurdu.
(919) Kilisli II, 161-Atalay II, 204. Ol mening birle yığaç törpüşdi.
(920) Kilisli III, 59-Atalay III, 82. Yığaç yonuldu.
(921) Kilisli I, 228-Atalay I, 271. Ol yığaç irpedi.
(922) Kilisli I, 207, 219-Atalay I, 244, 260.
(923) Kilisli II, 168-Atalay II, 213.
(924) Kilisli II, 66-Atalay II, 80. Ol yığaç bogardı; Kilisli III, 207-Atalay III, 277. Ol yığaç bogradı.
(925) Kilisli III, 38-Atalay III, 51.

Kaşgarlı'nın ağaç törpülemeye dair verdiği örneklerin çokluğuna bakılırsa⁹²⁶, biçilen tahtalara genellikle törpülenmek suretiyle istenilen şeklin verilmekte olduğunu söyleyebiliriz. Yapılacak eşyanın cinsine göre gerektiğinde ağaç deliniyordu⁹²⁷.

Dîvân'da sandık yapılmak üzere ayrılan ağaçtan⁹²⁸ bahsedilmesi, marangozların ne tip eşyalar yapmakta olduklarını göstermektedir. Diğer taraftan Türklerin yay, kamçı, baston, kirman ve kalem gibi ağaç eşyayı en çok "kürt"⁹²⁹ denilen bir cins kayın ağacı ile "uç"⁹³⁰ adlı bir başka ağaçtan yapmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

ı) Kap-Kacak Tamirciliği

Kaşgarlı'nın eskiyen madenî mutfak eşyasının parça konulmak suretiyle kenetlenerek tamir edilmesine dair pek çok kayıtlar vermesi⁹³¹, bu iş ile uğraşan bir zanaat erbabının varlığını göstermektedir. Ancak, bu konudaki kayıtlardan bu zanaat hakkında ayrıntılı bilgi edinmek mümkün olmamaktadır.

i) Berberlik

Yimek, Yabaku ve diğer birçok göçebelerin dilinde, hylesini dalkavuklukla gizleyen kimseler hakkında söylenen "çene keser sakal okşar"⁹³² anlamında bir atasözünün kullanılmakta oluşu ile, birisinin saç kestiğinden⁹³³ bahseden örnekler Türklerde XI. yüzyılda berberliğin de varlığını gösterir mahiyettedir. Kılık-kıyafet konusunda Türklerin saç tuvaletinden bahsederken, onlardan bazılarının saçlarını ve sakallarını yülüttüklerini söylemiştik. Yine onların traş olmak için kullandıkları usturaya genellikle "yüligü", Oğuzların ise "kerey" dediklerine de işaret etmiştik⁹³⁴. Herhangi bir kimsenin sakalını kendisi traş edebildiği halde, başındaki saçların yülünmesi işini kendi başına yapabileceği pek düşünülemez. Bundan dolayı

- (926) Kilisli II, 66, 181, III, 205-Atalay II, 80, 229, III, 275.
(927) Kilisli I, 146, 243-Atalay I, 166, 290.
(928) Kilisli I, 135-Atalay I, 153.
(929) Kilisli I, 287-Atalay I, 349.
(930) Kilisli I, 38-Atalay I, 35.
(931) Kilisli I, 76, 223, 240, 248-Atalay I, 80, 265, 286, 295.
(932) Kilisli I, 237-Atalay I, 282.
(933) Kilisli I, 15454-Atalay I, 176.
(934) Kilisli III, 131-Atalay III, 174.

onların traş olma işinde berberlere müracaat etmek zorunda olduklarını da kabul etmeliyiz. Mamafih Dîvân'da berber anlamına gelen herhangi bir kelime bulamadığımız gibi, bu konuda fazla birşey söyleyebilecek durumda da değiliz.

j) Kasaplık

Sürülerle hayvan beslediklerini ve beslenmede büyük ölçüde etten faydalandıklarını bildiğimiz XI. yüzyıl Türk toplumunda kasaplığın da bir meslek olarak bulunması tabiidir. Hattâ bu işe pek önem veren Türklerin, özellikle kalabalık yerleşme merkezlerinde gelişigüzel yerde et kesmediklerini, bu amaçla "ekdi" adını verdikleri mezbahalar da inşa ettiklerini görmekteyiz⁹³⁵.

Türkler kasaba "etçi"⁹³⁶ diyorlardı. Etçilerin mezbahada hayvanları nasıl kestiklerine dair açık bilgimiz yoktur. Kaşgarlı'nın "o, koyunu ayakta kesti"⁹³⁷ anlamında bir cümle kaydettiğine bakılırsa, normal şekilde yatırarak hayvan kesme dışında, bazı hayvanların ayakta kesildiği de anlaşılmaktadır. Kesilen hayvanlar muhtemelen kasap dükkânlarında, çengele asılıyordu. Onlar kesilmek için hazırlanan koyuna etlik dedikleri gibi, et asmaya yarayan çengele de "etlik" diyorlardı⁹³⁸. Kaşgarlı'nın et asmaktan⁹³⁹, astırmaktan⁹⁴⁰ ve asmada yardımlaşmadan⁹⁴¹ bahsedışı şüphesiz tamamen hayvan kesiminden sonra yapılan işlerle ilgilidir.

Kasaplık ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken konulardan biri de, XI. yüzyılda Türklerin, dilimize Arapça'dan gelmiş olan mezbaha ve kasap kelimeleri yerine Türkçe kelimeler kullanmalarıdır.

k) Fırıncılık

XI. yüzyılda Türkler ekmek yapmayı ve satmayı kendisine meslek edinmiş kimseye "etmekçi" (ekmekçi)⁹⁴² diyorlardı. Bu ha-

- (935) Kilisli I, 112-Atalay I, 125. Ekdi=Sığır, koyun gibi hayvanların kesildiği yer.
(936) Kilisli II, 41-Atalay II, 48, 9. Bozüyük çevresinde bugün de kasaplık yapan ailelere "etçiler" denilmektedir.
(937) Kilisli I, 260-Atalay I, 309. Ol konuğ örüledi.
(938) Kilisli I, 93-Atalay I, 101.
(939) Kilisli I, 151-Atalay I, 173.
(940) Kilisli I, 189-Atalay I, 220.
(941) Kilisli I, 161-Atalay I, 184.
(942) Kilisli II, 41-Atalay II, 48, 9.

Türkiyesi Türklerinin bir kısmından daha aydın ve ileri derecede hoşgörü sahibi olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Öğrenim hayatı konusunda Kaşgarlı sadece Türklerin kitap ve yazı yazmak, bilim öğrenmek ve bilginlere değer vermekle ilgili anlayışlarını kaydetmiştir. Ancak, O'nun yaşadığı dönemden kalma vakfiyeler, Karahanlılarda parasız yatılı ve özellikle Bursa öğrenicilik uygulamalarının ve ileri bir öğretim hayatının varlığını göstermektedir. Öte yandan Karahanlı hükümdarı Tamgaç Buğra Han İbrahim'in medresesine ait vakfiyede, medresenin Kaim'inin (mütevellisinin) seçimine hükümdarın karışamayacağı şeklinde bir kaydın konulmuş olması daha da dikkate değer. Demek ki bu öğretim kurumu "idari özerklik" benzeri bir statüye sahip idi. Zaten parası da vakıftan geliyordu. Yani malî bakımdan da çok rahat idi.

Tıp konusuna gelince, Kaşgarlı'nın kayıtları bize XI. Yüzyıl Türk tıbbı, başlıca hastalıklar ve tedavi usulleri hakkında bilgi verdikten başka, onların sağlık konuları ile ilgili genel anlayış ve yaklaşımlarını da göstermektedir ki, başka kaynaklarda bulunmayan bilgilerdir.

Diğer taraftan aynı yüzyılın sağlık kurumlarından olup Tamgaç Buğra Han'ın Semerkand'da yaptırdığı Bîmaristan'a (Hastahane) ait vakfiyeden, onların sağlık kuruluşu işletmek ve bu kuruluşlarda özellikle muhtaç ve kimsesizleri tedavi etmek konularında bu günlere de örnek teşkil edebilecek ileri uygulamalara sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Oyunlar ve eğlenceler konusunda Dîvân'da yer alan kayıtlardan, XI. Yüzyıl Türk çocuk oyunları olarak tespit edilenlerin tamamının bugün Türkiye'de çocuklar tarafından oynandığı görülmektedir ki, kültür devamlılığı açısından dikkate değer hususlardandır.

Büyüklerin oyun ve sporları konularında da günümüzle büyük benzerlikler görülmektedir. Bu arada top ile oynanan oyunlar arasında Futbolu, özellikle Basketbol'u çağrıştıran oyunların varlığının kaydedilmiş olması gerçekten de dikkate değer hususlar olup, Türk spor tarihi bakımından tamamen orijinal kayıtlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca "süçrük" sözünün karşılığının "müsamere" olarak kaydedilmesi de, üzerinde ayrıca düşünülmesi ve araştırılması gerekli bir nokta olarak görülmektedir.

XI. yüzyılda Türklerde giyim-kuşam konularında Kaşgarlı'nın verdiği bilgiler sık sık, yakın zamanlara kadar Anadolu'da kırsal kesimlerde karşılaşılan giyim-kuşam şekil ve özelliklerini çağrıştıracak nitelikte bilgilerdir. Süs eşyası olarak kullanılan takılar konusunda da günümüz Türkiyesi ile büyük benzerlik hemen göze çarpmaktadır. Giyim-kuşam, kılık-kıyafet ve makyaj noktalarından XI. yüzyıl Türk toplumunda kadınların konumuna baktığımızda ise örgülü saçları veya kesme kâhkülü, yahut başında peruğu, makyajlı yüzü, allık ile kırmızılaştırılmış yanakları, rengârenk ipekli elbiseleri ve ayağında renkli çizmeleri (edik) ile alımlı, erkeklerden pek kaç-göç'ü olmayan, toplumda kendine düşen rolü eksiksiz başarı ile yerine getiren bir Türk kadın tipi ile karşılaşılmış da, Türk millî gelenekleri açısından kadının toplumdaki yeri konusunda dikkatle göz önünde bulundurulması gereken bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dîvân'da XI. yüzyıl Türk evi, inşaat malzemesi, evin iç taksimatı, mefruşatı ve ev süslenmesi, döşek, yastık, yorgan ve diğer ev eşyaları konularında yer almış olan kayıtlar da, günümüz Türkiyesi'nin köy hayatına büyük benzerlikler ortaya koymaktadır. Kaşgarlı'nın mesken konusunda verdiği bilgilerin yüzde doksanının ev ile ve ancak yüzde onunun çadır ile ilgili bulunması ise, onların çok büyük çoğunluğunun XI. yüzyılda yerleşik hayat yaşadıklarının güzel bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

Mutfak ve yemekler konusunda da aynı şeyleri söylemek mümkündür. XI. yüzyıl Türk mutfağında pişirilen yemeklerin genel tahlili bize, o çağda da Türklerin etli ve hamurlu yemekleri çok yedikleri; çeşitli yemekleri yoğurtlu olarak yemeyi sevdikleri, ayrıca sirke ve benzeri şeylerle ekşilik kazandırılmış yemeklere de düşkün olduklarını göstermektedir. Burada hemen şuna da işaret etmeliyiz ki Kaşgarlı'nın kayıtları, bu gün dünyanın üç büyük mutfağından biri olarak kabul edilen Türk mutfağına, XI. yüzyılda da bu zenginliğe uygun bir düzeyde olduğunu geösrerir durumdadır. O dönem Türk mutfağına tatlılar, içkiler (şarap, boza, kımız v.b), meyveler ve meyve suları, şurup ve şerbetler bakımından da aynı zenginlik içinde olduğunu da hemen söylemeliyiz.

Takvim ve diğer zaman birimleri konularında ise, 21 Mart'ın yani NEVRUZ'un yılbaşı olarak kabul edildiğini söylemek, bu konuda da Türk kültür devamlılığının yeni bir unsurunu görmek açısından üzerinde önemle durulması gereken bir husustur. Ayrıca, kırsal kesim insanların zaman kavramlarının günümüz

Türkiyesinin kırsal kesimleri ile büyük ölçüde benzeştiğini de kaydetmeliyim.

Dîvân'da Posta ve Ulaşım işleri konusunda ise, XI. yüzyıl toplum hayatının seviyesine uygun bazı uygulamalara ait kayıtlar yer almış bulunmaktadır. Bu konuda görülen atlı posta sistemi ile menzil teşkilâtının ise, daha sonraki dönem Türk devletlerinde uzun yüzyıllar yararlanılan bir sistemin başlangıcı olarak karşımıza çıktığı gözlenmektedir.

Kaşgarlı'nın at takımları ve silâhlar konusunda verdiği zengin bilgi, XI. yüzyıl Türk yaşayışının bazı yönlerini de bize aksettirmesi bakımından önemlidir. O'nun Türklerde ok yapımı ve okçuluk konularında XI. yüzyıl Türk gelenekleri hakkında verdiği bilgiler, diğer kaynakların hiç birinde bulunmayan orijinal ve ayrıntılı bilgilerdir. Diğer silahlar hakkında da hemen hemen aynı şeyleri söylemek mümkündür.

Bu çalışmanın XI. yüzyılda Türk dünyasının ekonomik durumu ile ilgili konularına gelince:

Para, para kesilmesine (darbedilmesine) ve piyasada paranın dolaşmasına dair verilen bilgiler, bu arada meselâ kırpık para konusu ile ilgili bilgiler, Selçuklu ve özellikle Osmanlı dönemlerinin bazı uygulamalarının erken örnekleri olmak bakımından dikkat çekicidir. Ticaret konusu ile ilgili kayıtlar ise, özellikle Uygur geleneğine bağlı olarak XI. yüzyılda Türklerde oldukça gelişmiş bir ticaret hayatının, ticarî ilişkilerin ve bu ilişkilerdeki işlemlerle ilgili zengin terminolojinin varlığını göstermektedir. O dönem Türk pazarlarında alınıp-satılan yabancı malları arasında bilhassa Onbir ayrı çeşit çin ipeklisine yer verilmiş olması ve bunların, sarı, kırmızı, yeşil renkli veya yaldızlı ve benekli olduklarının belirtilmesi, günümüz Türkiyesinde de kırsal kesimlerdeki rengârenk giyinme alışkanlıklarının kaynağını göstermek bakımından dikkat çekicidir.

Ziraat konusunda Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere egelince; bu bilgilerin zenginliği XI. yüzyılda Türkler arasındaki yaygın yaşama biçiminin yerleşik hayat biçimi olduğunun ayrı bir göstergesi olmak bakımından çok önemlidir. Ayrıca yazarın tarıf, tarım, tarıf-lağ (yani tarla) sözleri hakkında verdiği bilgiler ile bu konuda genel olarak bilinenler Türklerde yerleşik hayatın başlangıcının XI. yüzyıldan çok daha gerilere gittiğinin de bir ifadesi olarak değerlendirilmelidir. Toprağın işlenmesi, ekim, sulama, bakım, hasat ve hasat sonrası yapılanlar hakkında verilen bilgiler ise hem XI. yüzyıl gün-

lük hayatını yansıtmak, hem de bu konulardaki uygulama ve davranış benzerliklerinin daha sonraki dönemlerdeki uzantılarının kaynağını görmek açısından önemlidir. Anlaşıldığına göre XI. yüzyılda Türkler arasında sebzeçilik ve meyvecilik de oldukça gelişmiş görünmektedir. Özellikle bağcılığın, hem şarap, pekmez ve sirke elde etmek hem de taze ve kurutulmuş olarak tüketilmek amacıyla çok gelişmiş bulunduğunu söylemeliyiz.

Bunların yanında bilhassa keten ve pamuk tarımının yaygınlığı çok önemlidir. Türkler bu iki sanayi bitkisinin tarımını Anadolu'ya da getirmişlerdir ve Anadolu Selçukluları döneminde pamuk, bu devletin en önemli ihraç ürünlerinden biri konumuna gelmişti. Bu münasebetle hemen şuna da işaret edelim ki, Türkler pamuktan dokumacılıkta çok yararlanıyorlardı. İleri bir dokuma tekniğine sahiptiler. Pamuktan, ipekten, yünden keten v.s. den kumaş dokuma geleneklerini de kendileri ile birlikte Anadolu'ya getirmişlerdir.

Hayvancılık konusunun ise, bu yüzyılda ister göçebe ister yerleşik hayat yaşasın bütün Türklerin ekonomik hayatında önemli bir yer tuttuğu gözlenmektedir. Diğer taraftan Kaşgarlı'nın at ile ilgili olarak, bu hayvanın cinsini, yaşını, rengini, çeşitli hareketlerini v.b. ifade eden yüzden fazla kelime kaydetmiş olması, XI. yüzyıl Türklerinin bu hayvan ile ne kadar çok meşgul olduklarının bir işareti olmalıdır ki, engin bozkırlarda uzun mesafeleri hızla geçerek gerçekleştirilen fetihlerin ve zaferlerin sırrını da; onların yiğitlikleri yanında, çeşitli silâhları kullandıkları gibi bu hayvanı da maharetle kullanmalarında aramak gerekmektedir. Bu vesile ile iki hususa da işaret etmeliyim;

Biri, Kaşgarlı'nın Çal Koy kelimesini, "bir nevi alacalı koyun" olarak tanımlamasıdır. Kanaatimce, Aziz Atatürk'ün Başkomutan Meydan Muharebesi'ni idare ederken cereyan eden çarpışmaların en önemlilerinden birinin geçtiği yerin eski adı bu hayvanın adı ile bağlı olarak Çal Koy olmalıdır.

İkincisi, Türkler, İnek ve Öküz gibi hayvanlara kara sığırı, mandaya ise su sığırı diyorlardı. Bugünkü Susurluk ırmağımızın adı da bu hayvanın adı ile ilgili olup, ırmağın adı Osmanlı dönemi haritalarında da Susıgırlık olarak kayıtlı bulunmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyılda Türklerin bildikleri av hayvanları, yaban hayatı, avcılık ve balıkçılık usulleri hakkında da dikkate

değer bilgiler vermektedir ki, bu konuları araştıracaklar için orijinal kayıtlardır.

O'nun ekonomik hayata bağlı olarak el işleri, zanaatlar (küçük sanatlar), esnaf ve sanatkârlar ile diğer meslekler hakkında verdiği bilgiler de bizim için çok kıymetli bilgilerdir.

Dîvân'da dokumacılık hakkında yer alan kayıtlar yukarıda ifade edildiği üzere XI. yüzyılda Türklerde ileri seviyede bir dokumacılığın varlığını göstermektedir. Onlar bu sanatı, teknik terimleri ile birlikte Anadolu'ya da getirmişlerdir. Yani Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Anadolu'da görülen Pamuklu, İpekli v.b. dokuma gelenekleri Türklerle birlikte Anadolu'ya gelmiştir.

Ayrıca, keçe yapımı, demircilik, dericilik, ayakkabıcılık, terzi-lik, marangozluk, çanak-çömlekçilik, bakırcılık, berberlik, kasaplık, fırıncılık ve benzeri gibi, çoğu yerleşik toplumlara mahsus mesleklerin XI. yüzyıl Türk toplumunda oldukça yaygın bulunduğu, Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerden anlaşılabilir olup, bunlara ait uygulamaların ve tekniklerin hiç değilse bir kısmının Anadolu'ya da getirildiği, bunların bazılarının Anadolu'da bugün bile kullanılıyor olmasından anlaşılabilir.

Önsöz'de belirttiğimiz gibi, Kaşgarlı'nın kaydettiği her bir kelime üzerine belki makaleler yazmak gerekecektir. Daha titiz ve dikkatli gözler onda, bizim göremediğimiz çok daha zengin ve güzel şeyler bulacaklardır. Buna inanıyorum. Bir de bu arada hocam merhum Faruk Sümer'in Dîvân ile ilgili bir değerlendirmesini belirterek bu vesileyle onu bir defa daha rahmetle anmak istiyorum. Şöyle diyordu: "Türkler Anadolu'da'ya gelirken, neleri varsa hepsini beraberlerinde bu topraklara getirmişlerdir. Dolayısıyla, Dîvân'ı kültürünün altına alarak Anadolu'yu gezmeye çıkacak olan herhangi bir kimse, onda yazılı olan şeylerin tamamını Anadolu'da mutlaka bulacaktır."

Bütün bu tespit ve değerlendirmelerden sonra, son söz olarak şunu söylemeliyim. Sadece Türkiye Türklerinin değil, bütün dünya Türklerinin bugünkü günlük yaşayışlarında yer tutan birçok uygulamanın, örf, âdet ve geleneklerin köklerini tanıyabilmeleri, bugünkü kültür değerlerinin çok önemli bir kısmının kaynağını bulabilmeleri açısından Kaşgarlı'yı mutlaka iyi okumaları, Dîvân'ı çok iyi incelemeleri gerekmektedir.

Genişletilmiş Bibliyografya*

- ABDULLAEV, F.: "Devânü Lugatit Türk" Asarida Oğuz Komponentining Urni Masalasi, Özbek Tili Ve Adabiyati, 1971, No. 5, s. 51-56.
- ABDURAHMÂNNOV, G.-MUTTALIBOV, S.: Devânü Lugatit Türk, İndeks-Lugât, Taşkent, 1967.
- ABDURRAHİM, Hasan: Kâşgarlı Mahmud'un Mezârı ve Mimari Yapısı, TK. sayı 268, yıl XXIV, Ağustos 1985, s. 544-547 (Çeviren: İsa ÖZKAN).
- AGAH SIRRI LEVEND: Edebiyat Tarihi Dersleri -Tanzimata Kadar-, İstanbul, 1938.
- : Tarih Boyunca Türk Dili, TDAY-B, 1965, s. 129-147.
- AHALLI, S.: Mahmud Kaşkarının Sözlüğü ve Türkmen Dili, Aşgabat, 1958.
- AHMED, Tevhid: Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu, İstanbul, 1321.
- AKKAYA, Musaliha: Divanü Lûgat it Türk'deki Türk Halk Edebiyatı Örnekleri (1949) Türkiyat Enstitüsü Türkoloji Tezi nu. 325.
- AKIN, Behçet: Büyük Türk Filoloğu Kâşgarlı Mahmud, Kopuz Mecmuası nu. 4.
- ALIEV, A.: "Devânü Lugatit Türk" dagi Ayrim Affikslarning Namangan Grappa Şevalarida Kullanışı, Özbek Tili ve Adabiyati, 1971, No. 5, s. 68-70.
- ALTINTAŞ, Ayten: Divan-ı Lugat-it Türkteki Tıbbi Bilgiler, TDA 25, Ağustos 1983, s. 136-148.
- ANA BRITANNICA: "Kaşgarlı Mahmud" mad., c. 13, İstanbul, 1992.
- ARAT, Reşit Rahmeti: Eski Türk Şiiri, Ankara, 1965.
- : Mitteltürkischer Wortschutz nach Mahmûd al-Kâşgaris DLT (Ungarische Jahrbücher, X/4, 1920, s. 443-450.
- (*) Bibliyografya'nın genişletilmesinde; Kartal, Ahmet, Divanü Lûgati't-Türk Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi, Sakaoğlu, Saim: Kaşgarlı Mahmud ve Eseri Üzerine Bibliyografya, Çağrı 13 (138), Temmuz 1969, 8-11, Sakaoğlu, Saim, Kaşgarlı Mahmud ve Eseri Üzerine, Çağrı 12 (120) 1 Ocak 1968, 13-15, Sakaoğlu, Saim, Bir Bibliyografya Üzerine, Çağrı 12 (110) 1 Mart 1967, 16-21, Dedeoğlu, Behçet, Kaşgarlı Mahmud Hakkında Bibliyografya, Çağrı 11 (105), Ekim 1966 4-8, adlı makalelerden geniş ölçüde istifade edilmiştir (R.G.).

- ARTAM, Nurettin: Kâşgarlı Mahmud'a Göre Türk, Ulus, 13 Haziran 1940.
- : Divanü Lûgat it Türk ve Dilimizin Zenginliği, Ulus, 3 Temmuz 1940.
- : Divanü Lûgat it Türk (çilt: 2) ve Türkçenin Bir Hususiyeti, Ulus 5 Şubat 1941.
- ASLANOV, V.İ.: "Divanu Lugat-it-Tyurk" Mahmuda Kaşgari i Azerbaydjanskiy Yazık, ST 1, Bakü, 1972, s. 61-74.
- ATALAY, Besim: Türk Dili Kuralları, Ankara, 1931.
- : Divanü Lûgat it Türk Tercümesinin Tenkidi Dolayısıyla Bay Atıf Tüzüner'e Teşekkür ederken, Yeni Sabah, 4, 15, 17 Ekim 1940.
- : Divanü Lûgat it Türk Tercümesi Dolayısıyla Dil Süzölmelerine Dair Düşünceler, Tan, 27 Ağustos 1940
- : Divanü Lûgatın Tenkidi Münasebetiyle Nuri Erdoğan'a Cevap, Yeni Sabah, 2, 6, 7 ve 8 Eylül 1940.
- : Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, I, Ankara, 1940; II, Ankara, 1940; III, Ankara, 1941.
- : Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks", Ankara, 1943.
- ATSIZ: Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1943.
- BANARLI, Nihat Sami: Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, c. I, İstanbul, 1987.
- BANGUOĞLU, Tahsin: Kâşgari'den Notlar, I: Uygurlar ve Uygurca Üzerine, TDAY-B 1958, s. 87-113.
- BARTHOLD, V.: 12 Vorlesungen Über Die Geschichte Der Türken Hittelerien, 1935.
- : Orta Asya'da Moğal Fütühatına Kadar Hristiyanlık, Türkiyat Mecmuası, c. I., s. 47-100.
- : Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul, 1927.
- : Turkestan Down to Mongol Invasion, Londra, 1928 (Türkçesi: Moğol İstilasına Kadar Türkistan, İstanbul, 1981).
- : Soçineniya, cilt V, Moskova 1968, s. 19-192; s. 195-229.
- : Obzor Soderjaniya Slovar'a Mahmuda Kaşgarskogo i Vipiski k Nemu (Kaşgarlı Mahmud'un Sözlüğünün Özeti ve Ondan Parçalar), SSCB Bilimler Akademisi Arşivi Leningrad Kolu, fon no. 68, müfredat defteri I, no: 181.
- BASKAKOV, N. A.: Karahanlı Türkçesinde Eski Tip Yüklem Üzerine -Kâşgarlı Mahmud'un Divanü Lûgati't-Türk Eserinin Esasında- TDK, Bilimsel Bildiriler 1972, Ankara, 1975, s. 401-404.
- BATTAL- TAYMAS, A.: Kazan Türkleri, I, Ankara, 1966.
- : Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi, TM XI, 1954, s. 75-101.

- : Divanü Lûgat-it-Türk'te Türk ve "Türkçe" Mânâlarına Gelen Sözlere Nasıl Anlamalı?, Türk Yurdu, c. XXVI, 1 İlkteşrin, 1942, s. 3, s. 89-92.
- : Divanü Lûgat-it-Türk, Varlık, s. 202, 1 Aralık 1941.
- BAYRAMOV, G.A.: Frazzeologičeskie Edinitsa Tyurkskih Yazıkóv V Slovare Mahmuda Kaşgarskogo "Divan Lugat at-Turk" ("Ucenie zapiski Azerbaydjanskogo gos. universiteta im S.M. Kirova", Seriya yazıka i literaturi, 1966, N. 3, s. 3-12).
- Bedr ud-Din Muhammed, es-Seyfü'l-Muhenned fi Sireti'l-Meliki'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmudî, neşr. Fehim Muhammed Şeltut, Kahire, 1967.
- BENZING, J.: Altay Filolojisi ve Türkoloji Etütlerine Kılavuz, TDAY-B 1957, s. 151-177, (Çeviren: Sabit S. PAYLI).
- BERGSTRASSER, G.: Das Vorhild von Kâşgari's Diwân Lugat Atturk. Kaşgari'nin Divânü Lugati't-Türk'ünden örnek, OLZ, 24. c. 1921.
- BİLGE, Rıfat (Kilisli): Divanü Lûgati't-Türk'ün Başındaki Makale, Türkiyat Mecmuası, c. VI., İstanbul, 1939, s. 355-358.
- : Divanü Lûgati't-Türk'ün Telif Tarihi, Türkiyat Mecmuası, c. VI., İstanbul, 1939, s. 358-360.
- : Divanü Lûgati't-Türk ve Emiri Efendi, Türk Kültürü, Sayı 88, Şubat 1970, s. 253-270.
- el-Birunî: Kitabu'l-Cemahir fi Ma'rifeti'l-Cevahîr, Haydar Âbâd, 1355.
- : Kitabu'l-Kanunü'l-Mes'udî, Haydar Âbâd, 1955.
- BİRTEK, Ferit: En Eski Türk Sıvları, Ankara, 1944.
- BOMBACI, Alessio: "The Turkic Literatures. Introductory Notes on the History and Style", Fundamenta II. Wiesbaden, 1965, s. XXI-XXII.
- BORATAV, Pertev Naili: Kâşgarlı Mahmud: Divânü Lûgat-it Türk, Ülkü seri II, s. 16, 16 Mayıs 1942.
- BOROVKOVA, T. A.: O Fonetiçeskoj Terminologii v Slovare Mahmuda Kaşgarskogo (Izvestiya Akademii Nauk SSSR. Otdelenie Literaturi i Yazıka, 1966, No 6, s. 528-531.
- : O gubbruh soglasnih v "Divanu Lugat it-Turk" ("Tyurkologičeskiy sbornik", Moskva 1966, s. 24-27.
- : Grammatičeskiy oçerk yazıka "Divanu Lugat it-Turk" (Filoloji ilmi doktorluğu payesi için hazırlanan tezin özeti, Leningrad, 1966.
- : K'voprosu o Dolgote Glasnih v Yazıka "Divanu Lugat it-Turk", Mahmuda Kaşgari (Tyurkologičeskaya konferantsiya v Leningrade 7-10 iyunya 1976. Tezisi dokladov. Leningrad, 1967, s. 12-13).
- : Otnositel'no Pervogo İzdaniya Slovarya Mahmuda Kaşgarskogo ("Narodi Azii i Afriki", 1964, No. 5, s. 133-135).

BROCKELMANN, Carl: Mahmüd Al-Kâşgharis Darstellung des Türkischen Verbalbaus (Kaşgarlı Mahmüd'un Türkçe Lugatinin Tasviri), KSz, 18. c., 1918-19.

-----: Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi Hakkında, Türk Amacı, Yıl: 1, 1 Eylül 1942, s. 3, s. 103-108.

-----: Mahmud al-Kashgari über die Sprachen und Stämme der Türken in XI Jahrhundert (Kaşgarlı Mahmud 11. yy'da Türk boyları ve dilleri), KCsA 1-3 (1921), s. 26-40 (Kismen Türkçeye tercümesi: Nurettin ARDIÇ, "Divanü Lûgati't-Türk'ün Medhali", Aramak Mecmuası (İzmir), 2-3, Mayıs-Haziran 1939).

-----: Alttürkestanische Volswisheit "Ostasatische Zeitschrit", 1920, VII, 49-73.

-----: Alttürkestanische Volksweisheit "Festschrift für Friedrich Hirth", Berlin, 1920, 50-73.

-----: Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al Kaşgaris Divân Lugat at-Türk, Bibliotheca Orientalis Hungarica, I, Leipzig, 1928.

-----: Naturlaute im Mitteltürkischen (Orta Türkçedeki tabii sesler), UJ, Berlin 1928, VIII, Heft 314, 256-265.

-----: Hofsprache in Altturkestan, Donum Natalicum Schiren, 1929, 222-227.

-----: Mahmud al-Kaşgari über die Sprachen der Türken, KSz, I, 1921.

-----: Volkskundliches aus Altturkestan, AM, II, s. 110-124.

-----: Divanü Lûgatit-Türk Tercümesi Hakkında, TA, 3 (Eylül 1944).

-----: Osttürkische Grammatik der İslamischen Litteratursprachen Mittelasiens, Leiden, 1954.

-----: Alttürkestanische Volkspoese, I, Asia (Probekband), Berlin, 1923, s. 3-42; II, AM I, I, Berlin, 1924, 24-44 (Bunlar Köprülüzade Ahmed Cemal tarafından Eski Türkistan Halk Edebiyatı, adı ile EM, 1926-1339, yıl III, sayı 2-3, 109-148 de Türkçeye tercüme edilmiştir. Özbek muharrirlerinden Fitrat aynı parçaları muntazam bir şekilde En Eski Türk Edebiyatı Numüneleri adı ile Semerkand 1927'de kitap halinde Özbekçe neşretmiştir. ELÖVE, A.İ. de, Divanü Lûgati't-Türk'teki Halk Şiirleri adı altında, Bursa Halkevi Mecmuası olan Türkün'de 1936, sayı, 6, 54-59; sayı 7, 65-72; sayı 8, 65-72; 1937, sayı 9, 1-8; sayı 10, 32-40; sayı 11, 29-32 de aynı parçaları yayımlamıştır).

BUGRA, Mehmet Emin, Divanü Lûgatüt-Türk 880 Yaşında, Türkistan (aylık dergi), s. 1, Nisan 1953, s. 5-10.

BURONOV, M.: Çarvaçilik leksikasıdan (Özbek Dili ve Edebiyatı, 1971, No. 5, s. 70-81).

BÜYÜK ANSİKLOPEDİ: "Kaşgarlı Mahmud" mad., c. 2, İstanbul, 1980, s. 990.

BÜYÜK TÜRK KLASİKLERİ: "Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lûgati't-Türk" mad., c. 1, İstanbul, 1985, s. 118-131.

CAFEROĞLU, Ahmet: İlk Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmud, İstanbul, 1938.

-----: Türk Dili Tarihi Notları, İstanbul, 1943, s. 42-58.

-----: Türk Dili Tarihi II, İstanbul, 1964.

-----: Kaşgarlı Mahmud (1000 Temel Eser, 30), İstanbul, 1979.

-----: Kaşgarlı Mahmud'a Göre Akriba Adları, TD., 253 (Ekim 1972), s. 23-26.

-----: Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı, Ankara, 1976.

-----: Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları, Türkiyat Mecmuası, c. IV, s. 1-43.

-----: Türk Teamül Hukukunda Evlâtlık, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, c. II, İstanbul, 1939, s. 97-118.

CLAUSON, Sir Gerard: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972.

ÇOREYEV, T. K.: Mahmud bin el-Hüseyn el-Kaşgari ve Eseri "Kitab-ı Divanü Lûgati't-Türk". Duşenbe, 1990.

COŞKUN, Ali Osman: Kaşgarlı Mahmud ve Mültecilik Meselesi, TK, sayı 226, yıl XX, Şubat 1982, s. 237-240.

CUMHURİYET ANSİKLOPEDİSİ: "Kaşgarlı Mahmud" mad., İstanbul c., VII, s. 1962.

ÇAĞATAY, Saadet: Divanü Lûgati't-Türk'te İnançla İlgili Sözcükler, Bilimsel Bildiriler 1972, TDK, Ankara, 1975, s. 385-391.

ÇATIKKAŞ, Ata: Türk Dili Lugatçılığı ve Bazı Türkçe Lugatlar, TDA 41, Nisan 1986, s. 207-251.

DAĞLIOĞLU, Hikmet Turhan: Divanü Lûgat-it-Türk, Ün (Isparta), c. 8, B. Teşrin-Mart 1941-42, s. 91-96, sayfa 1311.

DAHER, Y.: Agricultura Anatolica, I., Helsinki, 1970.

DANKOFF, Robert: "There Turkic Verse Cycles Relating to Inter Asian Warfare", Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak... (: Harvard Ukrainian Studies, Vol. III/IV, 1979-1, Part I), s. 151-161.

-----: (in collaboration with James Kelly), Compendium of the Turkic Dialects, I-III, 1982-1985.

DEDEOĞLU, Behçet: Kaşgarlı Mahmud Hakkında Bibliyografya, Çağrı 11 (105) Ekim 1966, s. 4-8.

DELİBAŞI, Ali Süha: Türk Dili Hakkında Düşünceler: Divanü Lûgati Türk'ün Tercümesi Münasebetiyle, Cumhuriyet, 6 Ağustos 1940.

DEMİRCİZADE, A. M.: Sravnitel'nyy Metod Mahmuda Kaşgari, ST 1, Bakü, 1972, s. 31-42.

DİLCİMEN Kâzım: Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesinin III üncü cildi dolayısıyla, 19 Mayıs (Samsun) Yeni seri, sayı 56-1, 19 Şubat 1942, s. 22-26.

DİLAÇAR, A.: Kaşgarlı Mahmud'un Kişiliği, TD, s.c. XXVII/253, Ankara, 1972, s. 20-22.

DİLÇİN, Dehri: Divanü Lûgat-it-Türk Dizini, TDK, Ankara, 1957.

DIVANÜ LUGAT-İT-TÜRK DİZİNİ: Ankara, 1972.

DIVANÜ LUGAT-İT-TÜRK (Tıpkıbasım), Kaşgarlı Mahmud- Ankara, 1990.

DIVANÜ LUGAT-İT-TÜRK TIPKIBASIMI "FAKSİMİLE": Ankara, 1941.

DİZDAROĞLU, Hikmet: Kaşgarlı Mahmud, Türk Dili Belleten seri 3, sayı 10-11, 1947 sayısı, İstanbul, 1948, s. 43-45.

DJAFAR, A.: İz Istorii Primeneniya Sravnitel'no-Istoriceskogo Metoda K Izuçeniyu Tyurkskih Yazikov ("Materialı I-y Nauçnoy Konferentsii Vostokovedov", Taşkent 1956, s. 856-862).

DJEMAL, Validov: O Solo Vare Turetski Yazikov Maxmuda Kaşgarskago (Kaşgarlı Mahmud'un Türk Dilleri Lûgatu Hakkında) Vestnik Nauçnago Obşestva Tatarovedeniya, Kazan. M. 7, 109.

DOERFER, Gerhard: Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV, 1963-1975, Wiesbaden (TMEN. I-IV).

DREVNETYURKSKIY SLOVAR: Leningrad, 1969.

ELÇİN, Şükrü: Kaşgarlı Mahmud ve Kavak Ağacı, TK, sayı 359, yıl XXXI, Mart 1993, s. 149-151.

EMRE, Ahmet Cevat: Eski Türk Koşuğu ve Ses Düzeni. Türk Dili Belleten seri 3, sayı: 4-5 Kasım 1945, Ankara, 1945, s. 338-341.

ERDOĞAN, Mehmet Nuri: Divanü Lûgat it Türk Tercümesi Münasebetiyle, Yeni Sabah, 28 Ağustos-1 Eylül 1940.

EREN, Hasan: Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin Divanü Lûgat-it-Türk Özel Sayısı, TD, 253 (Ekim, 1972), s. 121-124.

ERGIN, M.: Dede Korkut Kitabı (TKAE), Ankara, 1964.

EROĞLU, M., Çevgan, İ.A.: C. III., s. 388-389.

ERKİLETLİOĞLU, Halit: Dünden Bugüne Türkçe, Kültür ve Sanat Yayınları, Kayseri, 1983, s. 45-47.

ESİN, Emel: Tonga and Ödlek "On Kaşgari's Version of the Afrasiyab/Tonga-Alp-Er Epic" (Tonga ve Ödlek "Afrasiyab, Tonga-Alp-Er Destanının Kaşgari Adaptasyonu Üzerine), JTS, 10. c. 1968.

FAZİLOV, Ergaş İ.: Mahmud Kaşgariy "Divan"ı Naşrlarını Qiyasiy Tadqiq Etiş Tacribası, Bilimsel Bildiriler 1972, TDK, Ankara, 1975, s. 457-462.

-----: Oguzkie Yazıkı v Trudah Vostoçnih Filologov XI-XVIII vv ("Sovetskaya Tyurkologiya" 1971, No. 4, s. 83-97).

-----, Mahmud Kaşgari i ego "Divan", Özbek Tili va Adabiyati, Taşkent, 1971, No. 5, s. 34-39.

-----: Znamenue Vostoçnie Filologii: Mahmud Kaşgari, Abu Hayyan, Djamal-ad-din Turki, Taşkent, 1971.

FINDIKOĞLU, F.: Dil Sosyolojisi ve Mahmûd-ü Kaşgâri I. Türk Yurdu, c. 5, Ağustos 1966, s. 1-3.

-----: Dil Sosyolojisi ve Mahmûd-ü Kaşgâri 2. Türk Yurdu, c. 5, Eylül 1966, s. 1-3.

FUCIMOTO, Katsuji: Mafumûdo-Kaşugari Toruko-Arabiya-go Citen no Honyaku: Çime-iben (Kaşgarlı Mahmud'un Türkçe-Arapça Sözlüğünün Japonca bir Tercümesi: Yer Adları Bölümü-), Tozai-gakucutsu Kenkyû-co Iho 5, 1957.

GALANTI, Avram: Eski Savların Eskiliği, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, 1339-1923, yıl II, sayı 6, s. 520-522.

GANDJEL, T.: "Überlick Über vor-und Frühislamischen Türkischen Versbau", Der Islam, Band: 33, Fasc. 1.2.1958, ss. 142-156.

GELİŞİM HACHETTE: Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi: "Kaşgarlı Mahmud" mad., Gelişim Yayınları, İstanbul, 1986, s. 6, s. 2298-2299.

GAZİMİHAL M.R., Kelimelerdeki Çatallaşlar, Türk Folklor Araştırmaları, Sayı 184, Kasım 1964.

GENCAN, Tahir Nejat: Divanü Lûgati't-Türk'te Türkçülük ve Öz Türkçe Sevgisi, Bilimsel Bildiriler 1972, TDK, Ankara, 1975, s. 475-478.

-----: Kaşgarlı Mahmud'un Öz Türkçeciliği, TD, XXVI, sayı 249 (1972), s. 192-195.

-----: Divanü Lûgat-it-Türk, TD, XXVI, sayı 250 (1972), s. 304-309.

-----: Divanü Lûgat-it-Türk'te Dil Kuralları, TD, sayı 253 (Ekim 1972), s. 27-52.

GENÇ, Reşat: Karahanlı Devlet Teşkilatı, İstanbul, 1981.

-----: Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil, Ankara, 1997.

GERDİZİ: Zeynu'l-Ahbar, nşr. Abdül-Habîbî, Tahran, 1347.

GEZGİN, Hakkı Süha: Divanü Lûgat it Türk, Vakit, 9 Eylül 1940.

GÖKYAY, Orhan Şaik: Divanü Lûgat-it-Türk ve Alp Er Tunga, TD, XXVII, sayı 253 (Ekim 1972), s. 56-59.

GÜLMEDEN, Nevhis: Kaşgarlı Mahmud ve Türkçülüğü, Emre (Eskişehir), c. 2, s. 23, Mart 1966, s. 11-13.

GÜNAY, Turgut: "Türk Halk Şiirinde İlk "Deyişme" (Müşâare) Örnekleri", Şükrü Elçin Armağanı, Ankara, 1983, s. 43-46.

HAÇATRYAN, M. M.: Karta Mira, Pripisivaemaya al-Kaşgari, ("Vestnik Erevanskogo Universiteta"). ON, 1968, No. 1, s. 193-200.

HANEDA, Akira: Kaşugari to Toruko Arabu-go Citen (Kaşgarlı ve Türkçe-Arapça sözlüğü) İwai-hakuşi Koki Kinen Tenseki Ronşû, 1963, s. 521-526.

HARTMANN, Martin: "Die Osmanische Zeitschrift der Nationalen Forschungen (Milli Tettebbular)", Der Islam, Band 8, 1918.

-----: Ein Türkischer Text aus Kaşgar. II-III (Kaşgar'dan Türkçe Metinler. II-III), KSz, 5. c. 1904, 21.161.30. s.

-----: Ein Türkischer Text aus Kaşgar IV (Kaşgar'dan Türkçe Metinler IV), KSz, 5. c. 1905, 26 s.

-----: Divanü Lûgat-it-Türk'e Ait Birkaç Mülâhaza, Milli Tettebbular Mecmuası, 4 (Eylül-Ekim 1331/1916), s. 167-170.

HARTMANN, Richard, BROCKELMANN, C.: Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kaşgaris Divân Lugat at-Türk (Kaşgarlı Mahmud'un Divânı Lugatı't-Türk'üne Göre Orta Türkçenin Kelime Hazinesi, ZDMG, 76. c. 1930.

HASANOV, H.: Mahmud Kaşgari. Jizn'i Geografičeskoe Nasledie, Taşkent, 1963, 83 s.

-----: Sredneazijskiy Filolog-Geograf XI veka (Izvestiya Uzbekistanskogo Filiala Vsesoyuznogo Geografičeskogo Abşestva, 1960, cilt 5, s. 91-100.

-----: Trennyy Istočnik po Toponimike Sredney i Tsentral noy Azii (Sbornik "Toponimika Vostoka", Moskva, 1962, s. 31-36.

-----: Nerassifrovannaya Nadpis na Karte Mahmuda Kaşgarskogo (Izvestiya Akademii nauk SSSR. Seriya Geografičeskaya 1964, No. 6, s. 107-108.

-----: Geografičeskoe Nasledie Učenih Sredney Azii (Doktora tezi özeti) Taşkent, 1967.

HAYITMETOV, A.: O Drevney Poezii Tyurkov, ST, 1 Bakü, 1972, s. 123-128.

HAZAI, György: Genel Leksikografya Açısından Kaşgarlı Mahmud Hakkında Düşünceler, Bilimsel Bildiriler 1972, TDK, Ankara, 1975, s. 419-424.

HERMANN, Albert: Die Älteste Türkische Weltkarte, Imago Mundi 1935 (1070) n. Chr.

HODJAEV, Halid-Said: "Divani Lugati Tyurk" Mahmuda Kaşgarskogo (Trudi Azerbaydžanskogo Filiala AN SSSR, Bakü, 1936, No. 31. Seriya Lingvističeskaya, s. 105-112.

HUDUDÜ'L-ÂLEM: nşr. Minuçehr Stude, Tahran 1340, İngilizce tercümesi V. Minorsky, The Regions Of The World (GMNS), London, 1937.

İBN HAVKAL: Kitabı Sureti'l-Arz, Beyrut neşri.

İBN HORDADBİH: Kitabü'l-Mesalik Ve'l-Memalik, ed. M.J. De Goeje, (BGA), Leiden, 1889.

İBN UL-CEVZİ: el-Muntazam fi Tarihi'l-Umem, Haydar Âbad, 1359.

İBRAGIMOV, S.K., HRAKOVSKIY, V.S.: Mahmud Kaşgari o Rasselenii Plemen na Territorii Kazahstana (Vestalik Akademii nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata, 1958, No. 11, s. 93-98).

-----: Material iz Istorii Obrazovaniya Kazahskogo Yazıka (Izvestiya Akademii Nauk Kazahskoy, SSR. Seriya Istorii, 1959, No. 2, s. 94-100).

İBRAHIMOV, S., ASAMUDDINOVA, M.: XI Asrdagi Türkiy Tillarda Kasb-hunar Atamaları va Ularning "Divanü Lugatit Türk" da Aks Etişi ("Özbek Tili ve Adabiyati", 1971, No. 5, s. 57-62).

İLAYDIN, Hikmet: Divan'la İlgili Bazı Gözlemler ve Düşünceler, DT, sayı 253 (1 Ekim 1972), s. 96-103.

İNAN, Abdülkadir: Divanü Lugat-it Türk'de Şamanizme Ait Kelimeler, TK, sayı 100, Şubat 1971.

-----: Divanü Lûgat-it-Türkte Datif Hali, Türk Dili, c. 3, s. 26, Kasım 1953, s. 80-81.

-----: Divanü Lugat-it Türk'te Datif Hali (Der Dativ-Fall in Divanü Lûgat-it Türk), TD, sayı 26, 1954.

-----: Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müessesesi ile İlgili Gelenekler, Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1968, s. 305-316.

-----: Güvey, Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1968, s. 335-340.

-----: Türk Dügünlerinde Exogamie İzleri, Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1968, s. 341-349.

-----: Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara, 1954.

İŞAEV, A.: Devanü Lugatit Türk" va Özbek Şevaları ("Özbek Tili ve Adabiyati", 1971, No. 5, s. 63-67).

JUZE, P.K.: Divan Lûgat at-Türk. Thesaurus Linguarum Turcarum I, Vostokovedeniye, 1926, s. 75-94; II, Vostokovedeniye, 1927, s. 27-35.

KABAKLI, Ahmet: Türk Edebiyatı, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, c. 2, s. 85-88.

KAFESOĞLU, İ.: Sultan Melikşah Devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 1953.

-----: Yazılışının 900 Yılı Münasebetiyle Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı I, İstanbul, 1970, s. 1-38.

KAPLAN, M.: Türk Destanında Alp Tipi, Zeki Velidi Togan'a Armağan, İstanbul, 1950-5, s. 204-213.

KARAALIOĞLU, Seyit Kemal: Resimli-Motifli Türk Edebiyatı Tarihi-Başlangıçtan Tanımata-, İstanbul, 1980, s. 131-134.

KARAHAN, Abdülkadir: Türk Kültürü ve Edebiyatı, İstanbul, 1988.

KAŞGARLI MAHMUD: Divanü Lûgatı't-Türk, yay. K. Rifat (Bilge), İstanbul, 1333-1335, I-III.; Türkçe tercümesi B. Atalay, (TDK), Ankara, 1939-1941, I-III.

KATİB ÇELEBİ: Keşfüzzünûn, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, c. I, s. 808.

- KİLİSLİ, Muallim Rifat: Divanü Lûgat it Türk Tercümesi Münasebetiyle Yeni Sabah 9-10 Eylül 1940.M. Şükrü (Dil dr.) Tarayan İstilah Taramaları Divanü Lûgat et Türk Türk Dili sayı 3, Temmuz 1933, Ankara, s. 45-51.
- KELLY, James M.: Remarks on Kâşgari's Phonology I. Linguistic Terminolog'ı (Kaşgari'nin Fonolojik Kelimeleri, I. Linguistikle İlgili Terimler), UAJ, 44. c, 1972.
- : Remarks on Kâşgari's Phonology II. Orthography (Kaşgari'nin Fonolojik Kelimeleri II. Doğru yazım "imla") UAJ, 45. c, 1973, 163 s.
- : Divanü Lûgat-it-Türk'ün Yeni Baskısı Üzerine, TD, sayı 253 (Ekim 1972), s. 104-109 (Çeviren: Hasan Eren).
- KLYAŞTORNIY, S.G.: Epoha Mahmuda Kaşgarskogo, ST 1 Bakü, 1972, s. 18-23.
- KONONOV, A.N.: Sovyetler Birliği'nde Kâşgarlı Mahmud'un Divanını Konu Alan Araştırmalar, Bilimsel Bildiriler 1972, TDK, Ankara, 1975, s. 393-399.
- : Mahmud Kaşgarskiy i Ego "Slovar' Tyurkskih Yazıkov" (Sbornik "Fologiya i İstoriya Stran Zarubejnoj Azii i Afriki)", Tezisi, Leningrad, 1965, s. 25-27.
- , Mahmut Kaşgarskiy i Ego "Divanü Lugat-it-Türk" ("Sovertskaya Tyurkologiya", 1971, No. 1, s. 3-17). (Bu yazımın Özbekçe çevirisi: Özbek Tili ve Adabiyatı, 1972, No. 1 ve 2'de yayımlanmıştır).
- KORKMAZ, Zeynep: Kâşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi, TD, sayı 253 (Ekim 1972), s. 3-19.
- : Kaşgarlı Mahmud ve Divan-u Lûgat-it Türk, MK, c. 2, sayı 10, Mart 1981, s. 15-19.
- KOROGLI, H.: Alp Tonga i Afrasiab po Yusufu Balasaguni, Mahmudu Kaşgari i Drugii Avtoram ("Sovetskaya Tyurkogiya", 1970, No. 4, s. 108-115).
- KOŞAY, Hâmit Z.: Divanü Lûgati't-Türk'deki Terimlerden Örnekler, Bilimsel Bildiriler 1972, TDK, Ankara, 1975, s. 479-496.
- KÖPRÜLÜ, F.: Divanü Lûgati't-Türk, Cumhuriyet Gazetesi, 24 Nisan 1933.
- : Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1926.
- : Eski Türk Ünvanlarına Ait Notlar, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C. II., İstanbul, 1939, s. 17-31.
- : Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar, Belleten, Sayı 33, s. 435-444.
- : Oğuz Etnolojisine Dair Notlar, Türkiyat Mecmuası, C. I., İstanbul, 1925, s. 185-211.
- : Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara, 1966.
- KÖYMEN, M.A.: Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilatı, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. V., Sayı 8-9, Ankara, 1970, s. 1-74.
- : Alp Arslan Zamanı Türk Beslenme Sistemi, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı III, Ankara, 1971, s. 15-50.
- : Alp Arslan Zamanı Türk Evi, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı III, Ankara, 1971, s. 1-14.

- : Alp Arslan Zamanı Türk Giyim-Kuşamı, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı III, Ankara, 1971, s. 50-90.
- : Selçuklu Devri Şiirine Göre Türklerin Kültür Seviyesi, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı III, Ankara, 1971, s. 119-143.
- : Alp Arslan Zamanı Türk Toplum Hayatı, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı IV., ten Ayrıbasım, Ankara, 1973, s. 1-73.
- : Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara, 1962.
- KRAÇKOVSKIY, I. YU.: İzbranni soçineniva. Moskva-Leningrad, 1957, cilt IV, s. 268.
- KRAELITZ, F.V., BROCKELMANN, C.: Miteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kâsyaris Divân Lugât at-Türk (Kaşgarlı Mahmud'un Divanı Lûgati't-Türk'üne Göre Orta Türkçenin Kelime Hazinesi), WZKM, 36. c. 1929, 331 s. (T.T).
- KUÇKARTAEV, I.: O glagolah reçi v "Divanü Lugatit Türk" Mahmuda Kaşgari (sbornik "voprosu Uzbekskey I Russkoy Filologii", Taşkentskiy gos. Universitet Im. V.I. Lenina, Taşkent, 1971, vıp 412, s. 3-15).
- KUNTER, H.B.: Eski Türk Sporları Üzerinde Araştırmalar, İstanbul, 1938.
- KURAT, A.N.: Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937.
- : Bulgar, İ.A. c. II., s. 781-796.
- : IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972.
- KURGAN, Şükrü: İzahlı Eski Metinler Antolojisi, Ankara, 1943, s. 16-35.
- : Divanü Lûgat-it-Türk Üzerine, TD, sayı 253 (Ekim 1972), s. 60-80.
- KURIŞCANOV, A.: İz İstori İssledovaniya Soçineniye Mahmudu Kaşgarskogo (Trudi İnstituta Yazıkozmananiya AN Kaz. SSSR, c. III, Alma-Ata, 1963, s. 182-189 (Kazakça).
- : O Pervoy İssledovatel'skoy Rabote po Tyurkskim Yazıkam (k 900-letiyu truda Mahmuda Kaşgari) (İzvestiya Akademii Nauk Kaz. SSSR. Seriya Obşçestvennaya, 1972, No. 1, s. 79-81).
- KURIŞCANOV, A.: Mahmud Kaşgarskiy o Kıpçakskom Yazıke, ST, logiya 1. Bakü, 1972, s. 52-60.
- LANE-POOLE, S.: Catalogue of Oriental Coins In The British Museum, London, 1876.
- LÂSZLO, F.: Kağan ve Ailesi, Türk Hukuk Tarihi Dergisi, c. I., Ankara, 1944, s. 37-50.
- LIU, Mau-Tsai: Die Chinesische Nachrichten zur Geschichte der Osttürken (T'u-küe), I-II, Wiesbaden, 1958.
- MAHMUD KAŞGARIY: Türkiy Sözlere Devanı (Devanı Lugat it-Türk). Tarciman ve naşrga Tayyarlavçı S.M. MUTTALIBOV. Taşkent, c. I 1960; c. II 1961; c. III 1963; c. IV (indeks) 1967 (İndekeste açıklamalar Özbekçe ve Rusça verilmiştir).

MAKAL, Tahir Kutsi: Anadolu'da Türk Mührü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

MALOV, S.E.: Obraztsy Drevnyurkskoy Pis'mecnosti s Predisloviem i Slovar'em ("Önsöz ve sözlükle eski Türk edebiyatı anıtlarının örnekleri"), Taşkent, 1926.

-----: Pamyatniki Drevnyurkskoy Pismennosti (Eski Türk yazı anıtları) Teksti i Issledovaniyo, Leningrad, 1951, 452 s. (s. 305-315).

MANSUROĞLU, Mecdut: Das Karakhanidische, PhTF, I., Wiesbaden, 1959, s. 87-112 (Türkçesi: Mehmet AKALIN, "Karahanlıca", Tarihi Türk Şiveleri, Ankara, 1979, s. 141-182).

M. Şükrü (Dil dr.) Tarayan İstilah Taramaları Divanü Lûgat et Türk, Türk Dili, sayı: 3, Temmuz 1933, Ankara, s. 45-51.

MEHMED, FUAD: Divânü Lûgatit't-Türk, MTM, II/5 (Kasım-Aralık 1333/1915), s. 381-383.

MES'ÜDÎ: Mürücü'z-Zeheb, neşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, 1964.

MEYER, Iben Raphael: Kâşgari und Einige Probleme Der Vokallänge Im Türkischen Bilimsel Bildiriler 1972, Ankara, 1975, s. 425-430.

MILLER, Konrad-Heinrich: Veltkarte von al Kaschgari Mappe a Serisi, cilt: V, 1931.

MINORSKY, V.: Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi On China, The Turks And India, London, 1942.

MUSABAYEV, G. G.: Nekotorie Sveoeniya o jizni Mahmuda Kaşgari, Issledovaniya po Tyurkologii, Alma-Ata, 1969, s. 48-62 (Türkçesi: Hasan EREN, "Kâşgarlı Mahmud'un Yaşamı Üzerine Yeni Veriler", TD, sayı 253 (Ekim 1972), s. 110-120).

MUTALLIBOV, S.M. O slovare Mahmuda Kaşkarskogo "Divan-i-Lugat-i Turk" (Izvestiya Akademii nauk Uzbekskoy SSR, 1947, No. 4, s. 25-30).

-----: Filolog XV v. Mahmud Kaşgarskiy i Ego Proizvedenie "Divan-i-Lugat-i Turk" (Materiali I Vsesoyuznoy Konferentsii Vostokovedov v.g. Taşkente, 4-11 iyunya, 1957 g. Taşkent, 1958, s. 884-892).

-----: Mahmud Kaşgarskiy (Sbornik "Voprosu Metodov Izuçeniya Istorii Tyurkskih Yazikov", Aşhabad, 1961, s. 109-112).

MUTALLIBOV, S.M.: "Divanu Lugat-it Turk" Mahmuda Kaşgarskogo (Perevod, Kommentarii, Issledovanie), (Doktora tezi özeti Taşkent, 1967.).

NAYIR, Yaşar Nabi: Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi Dolayısıyla, Varlık, s. 210 1 Nisan 1942, s. 418-420; s. 211 15 Nisan 1942, s. 494-496.

NECİB ASIM: Eski Sıvlar, Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, 1338, yıl II, sayı 2, s. 153-159; II, sayı 4, s. 212-228; II, sayı 5, s. 421-435; II, sayı 6, s. 487-502; Kitap halinde aynı adla 1338-1340'da neşredilmiştir.

-----: Türk Dilinin Tarihi Sarfı, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, IV. İstanbul, 1925, s. 1, 45-67.

NEMATOV, H.: XI Asrdagi Türkiy Tillarning M. Kaşgariy Tamanidan Kilingan Tasnifi (Özbek Tili ve Adabiyatı", 1969, No. 4, s. 51-53).

-----: Mahmud Kaşgarskiy o Tyurkskih Dialektah XI v. ("SSCB Diyalektoloji Uzmanlarının VI. Bölgesel Toplantısı, tezler, Taşkent, 1970, H.G. Ne'matov'un tezinde -el yazması halindedir- Kaşgarlı Mahmud'un Divanına göre Türk dillerinin tasnifine özel bir bölüm ayrılmıştır. 30-35 s.ler).

NERŞAHÎ: Tarih-i Buhara, Arabça tercümesi Abdülhamid Bedevî-N. Mübeşşir et-Tırazî, Kahire.

NIGMATOV, H.G.: Morfologiya Tyurkskogo Glagola po Materialam Slovary Mahmuda Kaşgarskogo (Filoloji ilmi dostorluğu payesi için hazırlanan tezin özeti, Leningrad, 1970).

-----: Otmennoe Osnovoobrazovanie Tyurkskogo Glogola v XI veke ("Sovetskaya Tyurkologiya", 1971, No. 3, s. 33-42).

-----: Oproşenie v Tyurkskih Glagol'nih Kornyah po Materialam Slovary Mahmuda Kaşgarskogo (Filologiya i İstoriya Stran Zarubejnoj Azii i Afriki", Tezisi. Leningrad, 1967, s. 27-29).

-----: Fe'lda Mayl ve Zaman Kategoriyalarining Münasabati ("Özbek Tili ve Adabiyatı", 1971, No. 1, s. 31-34).

-----: Fe'l, nning forma ve kategoriyalari ("Özbek Tili ve Adabiyatı, 1972, No 1, s. 39-46).

ORKUN, H.N., Eski Türklerde Kopuz ve Kopuzcular, Kopuz Mecmuası, Sayı 7, Samsun, 1943, s. 148-149.

-----: Divanü Lûgat it Türk Tercümesi, Yeni Sabah, 27 Ağustos 1940.

-----: Eski Türk Yazıtları, İstanbul, 1941, C. I-IV.

-----: Tarihte Türk Kadınlığı, Dergâh Mecmuası, Sayı 22, Mart 1338, s. 156-157.

ORUZBAEVA, Byubina O.: Mahmut Kaşgari'nin Divanı ve Kırgız Dil Tarihinin Bazı Sorunları, Bilimsel Bildiriler 1972, TDK, Ankara, 1975, s. 447-453 (Çeviren: Semih TEZCAN).

ÖGEL, B.: Die Yabghu-Würde Bet Den Köktürken Und Wiquren, TAJ, 1-6.

-----: İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1962.

ÖZKIRIMLI, Atilla: Kâşgarlı'ya Göre Türklerde Askerlik, TD, sayı 253 (Ekim 1972), s. 87-95.

PRITSAK, O.: Kara Hanlılar, İA., c. VI., s. 251-273.

-----: Mahmud al-Kaşgarî Kimdir? Türkiyat Mecmuası, c. X., İstanbul, 1953, s. 243-246.

-----: Kara-Hanlılar, İA VI, s. 251-273.

RASONYI, L.: Tarihte Türklük, Ankara, 1971.

RACHMATI, G.R., BROCKELMANN, C.: Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kaşgaris Divânü Lugati at-Türk (Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lugati't Türk'üne Göre Orta Türkçenin Kelime Hazinesi) ÜJ, 10. c, 1930, 448 s.

- RASASEN, Martti: Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen, Helsinki, 1969.
- RONA-TAS, A.: Mahmûd al Kâşgari, Compendium of the Turkic Dialect, Ed. and Translated with Introduction by R. Dankoff in Colaboration with J. Kelly, (Kaşgarlı Mahmud, Türk Şivesinin Kısa Bir İncelemesi. Yöneten ve çeviri, giriş yazısı D. Dankoff, J. Kelly ile birlikte), AOF, XL, 1986, 335 s. (T.T).
- ROSSI, Ettore: A Noth to the Manuscript of the Divan Lugat at Turc Christeria Orientalia, Praha, 1956, s. 280-285.
- RUSTAMOV, A.: O Perevode "Divanu Lugat it-Turk" Mahruoa Kaşgari na Russkiy Yazık ("Sokvetsaya Tyurkologiya", 1972, No. 1, s. 129-139).
- SAFA, Peyami: Türkçenin En Büyük Anıtı, Cumhuriyet, 21 Haziran 1940.
- S. AHALLI: Mahmud Kaşgarlı'nın Sözlüğü ve Türkmen Dili, Aşgabad, 1958.
- ŞERBAK, A.M.: Grammatičeskiy Oçerk Yazıkı Tyurkishkih Tekstov X-XIII ve İz Vos-toçnogo Turkestana, Moskova-Leningrad, 1961.
- SEVORTYAN, E.V.: Affiksi Glagoloobrazovaniya v Azerbaydjanskom Yazıke, Moskva, 1962.
- : Affiksi İmennogo Slovoobrazovaniya v Azerbaydjanskom Yazıke, Moskva, 1966.
- STEBLAVA, I.V.: Razvitie Tyürskih Poetiçeskih Form v XI veke, Moskova, 1971, s. 111-270.
- : Sinkopirovanie Slov v Poetiçeskih Tekstah "Divan Lugat at-Turk" Mahmuda al-Kaşgari ("Tyurkologičeskiy sbornik 1971", Moskova, 1972, s. 206-212).
- : Poetika Tyurkov IV-VIII vekov, Moskova, 1965.
- : Poetika Drevnetyurkskoy Literaturi, Moskova, 1976.
- SUMI, Hideyoşi: Çûd-Acia Toruko-go; Kaşugaru-Hogen no Kenkyû (Orta Asya Türkçesi: Kaşgar şivesi üzerine araştırmalar), Tokyo, Ryûbun-şokyoku, 1944.
- SÜMER, F.: Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi? Belleten, C. XXIV., Sayı 96, Ankara, 1960, s. 567-594.
- : Anadolu'da Moğollar, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Sayı I., Ankara, 1969, s. 1-147.
- : İğdişler, XXIX. Milletlerarası Orientalistler Kongresi'ne Sunulan Tebliğ.
- : X. Yüzyılda Oğuzlar, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. XVI., Sayı 3-4, Ankara, 1958, s. 131-162.
- : Oğuzlara Ait Destan Mahiyette Eserler, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. XVII., Sayı 3-4, Ankara, 1959, s. 359-456.
- : Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, Ankara, 1967.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan: Kaşgarlı Mahmud, İller ve Belediyeler Dergisi, 17 (186), Nisan 1961, s. 115-116.

- ŞEHİSUVAROĞLU, Prof. Dr. Bedi N.: Kaşgarlı Mahmud ve Türklüğe Hizmetleri, Tercüman Gazetesi, 1 Nisan 1968, nu. 2319.
- ŞİRALIYEV, M.Ş.: Mahmud Kaşgarskiy kak Dialektolog, ST, 1, Bakü, 1972, s. 24-30.
- ŞİRVANI, YU. -Z.: Mahmud Kaşgarskiy i ego "Divan Lugat at-Turk" ("Şark hakikati". Taşkent, 1947, No. 3 (35).
- TALU, Ercümen Ekrem: Divanı Lûgat-ı Türk, Son Posta, 26 Haziran 1940.
- TAYMAS, Abdullah: Divanı Lûgat it Türk Tercümesi, Yeni Sabah, 6 Ağustos 1940.
- TEKELİ, Sevim: İlk Japonya Haritasını Çizen Türk Kaşgarlı Mahmud, Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, c. 1, sayı: 3, Eylül 1985, s. 645-651.
- TEKİN, Şinasi: Uygur Edebiyatının Meseleleri, TKA II (1965), s. 59-66.
- TEKİN, Talat: İslâm Öncesi Türk Şiiri, TD, sayı 409 (Ocak 1986), s. 1-43.
- : Karahanlılar Dönemi Türk Şiiri, TD, sayı 409 (Ocak 1986), s. 81-157.
- : XI. Yüzyıl Türk Şiiri, Divanı Lugatı't-Türk'teki Manzum Parçalar, TDK., Ankara, 1989.
- : A Grammar of Orkhon Turkic, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, No. 69, Bloomington, 1968.
- TENİŞEV, E.R.: Ukazatel grammatičeskih form k "Divanu tyurkskih yazıkov" Mahmuda Kaşgarskogo (Trudi İstitutu yazıkoznaniya AN Kaz. SSR, c. III, Alma-Ata, 1963.
- TİMURTAŞ, Faruk K.: Tarih İçinde Türk Edebiyatı, İstanbul, 1990.
- TRYJARSKI, Edward: Kultura Ludów Tureckich w Swietle Przekazu Maħmuda z Kasgaru (XI. w), Warszawa, 1993.
- TOGAN, Zeki Velidi: Eski Türk ve Moğolların Haritaları ve Haritacılığı Meselelerine Dair Notlar I, Mahmud Kaşgari'nin Haritası, Kopuz, 5 (Ağustos 1939).
- : İbn Fadlan's Reisebericht, Leipzig, 1939.
- : Umumi Türk Tarihine Giriş, II. Baskı, İstanbul, 1970.
- : Divanı Lügatı't-Türk'ün Telifi Senesi Hakkında, Atsız Mecmuası, Sayı 16, Ağustos 1932, s. 77-80.
- : Mahmut Kaşgari'ye Ait Notlar, Atsız Mecmuası, Sayı 17, Eylül 1932, s. 133-134.
- TOLSTOV, S.P.: Goroda Guzov (Oğuzların Şehirleri), Sovetskaya Etnografiya, 1947, No. 3, s. 55-102.
- TOMANOV, M.: Mahmud Kaşgari (Sbornik "Velikie Uçenie Sredney Azii i Kazahstana IX-XIX vv."), Alma-Ata, 1964, s. 153-166.
- TÜLÜCÜ, Süleyman: Divan-ül-Lûgat-it Türk'te Kadın İçin Kullanılan Sözcükler, TDA 16, Şubat 1982, s. 149-168.
- TÜRK, Kemalettin O. Türk Dili ve Divanı Lûgat it Türk, Yeni Mecmua, sayı: 82, 20 son-teşrin 1940.

-----: Futbol Polo Boks ve Divanü Lûgat it Türk, Beden Terbiyesi ve Spor, sayı: 24, 24 birinci kânun 1940.

— TÜRK ANSİKLOPEDİSİ: "Kaşgarlı Mahmud" mad., Ankara, 1974, c. 21, s. 389-392.

— TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANSİKLOPEDİSİ: "Kaşgarlı Mahmud" mad. Dergâh Yay., İstanbul, 1982, c. 5, s. 216-217.

— TÜRK ve DÜNYA ÜNLÜLERİ ANSİKLOPEDİSİ: "Kaşgarlı Mahmud" mad., c. 6, İstanbul s. 3166.

TÜRKAY, Kaya: Kaşgarlı'nın Derlediği Yansıma Sözcükler, Ömer Asım Aksoy Armağanı, TDK, Ankara, 1978, s. 241-257.

-----: Kaşgarlı'dan Günümüze Gelen Atasözleri, TDAY-B 1980-1981, s. 39-42.

TÜRKİYE GAZETESİ REHBER ANSİKLOPEDİSİ: "Kaşgarlı Mahmud" mad., c. 9, s. 342-343.

TÜZÜNER, Atif: Divanü Lûgat it Türk Tercümesi Münasebetiyle Besim Atalay'ı Tebrik Ederken, Yeni Sabah, 12, 13, 16, 17, 18, 20, 22, 23 Ağustos 1940.

UMNYAKOV, I.I.: Samaya Straya Turetskaya Karta Mira XI v. ("Trudi Samarkandskogo sudarstvennogo instituta imeni A.M. Gorkogo"), I, vip, I, Samarkand, 1940, s. 103-132. I.I. Umnyakov'un yazısı üzerine bir tenkit S.L. VOLIN tarafından yazılmıştır: (Izvestiya Vsesoyuznogo Geograficeskogo obşçestva, 1941, c. 73, vip. 3, s. 485-487).

UMURZAKOV, S.: Oçerki po Istorii Georaficeskih Issledovaniy Kirgizii, Frunze, 1959.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir: Büyük Türk Dilcisi Kaşgarlı Mahmud-Hayatı-Şahsiyeti-Divanü Lûgat'ı, İstanbul, 1946.

VALIDOV, Djemal: O Slovarie Turetskih Yazıkov Mahmuda Kaşgarskogo: Kaşgarlı Mahmud'un Türk Dilleri Lûgati Hakkında, Vestnik Nauçnago Obşçestva Tatarove deniya, Kazan, 1927, No. 7, s. 107-109.

VÂ-NU: Besim Atalay'ın Lûgatit Türk Tercümesi, Akşam 27 Haziran 1940.

VELIYEV, U.N.: "Devanü Lûgatit Türk" da-çilçi affiksining at Yasaşiga Dair, ("Özbek Tili ve Adabiyati", 1964, No. 3, s. 74-76).

VELIYEV, I.D.: Formı Vrajeniya Proşedşego Vremeni v "Divanu Lûgat-it-Türk" Mahmuda Kaşgari (Uçeme zapiski Azerbaydjanskogo gos. universiteta imeni S.M. Kirova. Seriya Obşçestvennih nauk, 1968, No. 5).

— YENİ CUMHURİYET ANSİKLOPEDİSİ: "Kaşgarlı Mahmud" mad., İstanbul, 1983, c. 6, s. 990.

— YENİ TÜRK ANSİKLOPEDİSİ: "Kaşgarlı Mahmud (XI. Asır)" mad. İstanbul, 1985, c. 5, s. 1746.

ZÂKIEV, Mirfath Z.: Törki Sintaksik Sistemasının Tarihini Öyrânüdä "Divanu Lûgati't-Türk" Äsäreneng Ähämiyäte. Bilimsel Bildiriler 1972, TDK, Ankara, 1975, s. 409-412 (Kazan Türkçesinden çeviri yazı: Semih TEZCAN).

ZİEME, Peter: Kaşgari und Die Türkischen Turfantexte (Kaşgari ve Türkçe Turfan Metinleri). Bilimsel Bildiriler 1972, TDK, Ankara, 1975, s. 469-474 (Türkçeye çeviren: Semih TEZCAN, aynı eser, s. 463-468).